Volkovisker Yizkor Book

וואָלקאָוויסקער יזכור-בוך

רעדאקטירט
פון
דר. מאָזעס אייזנהאָרן

צווייטער באַנד

ניו־יאָרק, 1949

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Copyright 1949, *by Wolkovisker Yizkor Book*

All rights reserved. This book, or parts thereof, must not be reproduced in any form without permission of the publisher.

PRINTED IN THE UNITED STATES OF AMERICA

WOLKOVISKER YIZKOR BOOK

983 Park Avenue

New York 28, N. Y., U. S. A.

דריי וואָלקאָוויסקער בעלי־בתים

פון **אליעזר קאַליר**, פּתח תקוה

ר׳ אברהם אליהו מאַרקוס

ס׳זיינען דאָ מענשען, וועמעס לעבענס־וועג וועלט ניט פאַרשוואונדען פון מענשליכען זכרון. זייער געשטאַלט לעבט נאָך דורות לאַנג. זייער נאָמען דערצעהלט פון אַ בלאַט געשיכטע פון אַ גאַנצער עפּאָכע. דאָס זיינען מענשען וואָס זיינען געבענטשט מיט אַ באַזונדערען פונק אין זייער נשמה, וואָס באַלויכט ניט נאָר זיי אַליין נאָר וואַרפט אויך אַן אפּשיין אויף די אַרומיגע, אויף דער סביבה אין וועלכער זיי האָבען געלעבט און געווירקט.

צו דעם טיפּ מענשען האָט געהערט ר׳ אברהם אליהו מאַרקוס זצ״ל.

ביי וועלכען וואָלקאָוויסקער אידען אין גאָר דער וועלט איז ניט געשעצט און ניט געאַכטעט דער דאָזיגער נאָמען?! ער איז געווען אַ חכם און תלמיד־חכם, האָט געפיהרט גרויסע געשעפטען, געהאַלטען טייער און הויך דעם נאָמען סוחר. אַ וואָרט איז געווען הייליג, געקויפט איז געווען געקויפט, פאַרקויפט איז געווען פארקויפט. האָט עס געמעגט זיין פאַרבונדען מיט׳ן גרעסטען רווח אָדער פאַרקערט — איז קיין צוריק נישט געווען. ער האָט ליב געהאַט מ׳זאָל פאַרדינען פון זיין האַנט און האָט אליין געהאַט אַ ברייטע האנט. דער נאָמען אברהם אליהו מארקוס האָט געקלונגען אַלס דער סימבאָל פון אַרענטליכקייט און ראַיעלקייט. זיין שטוב איז געווען אַ טיפּישע איינגעפונדעוועטע מסחר־הויז, וואָס האָט שטענדיג געשפּרודעלט מיט מענשען, מיט סוחרים. מ׳האָט זיך צו אים געצויגען פון דער גאַנצער געגענד, פון אלע אידישע שטעטלעך ארום־און־ארום. ביי אים פלעגט מען הערען אַ גוט וואָרט, אַן עצה. מיט זיין גלייכען טיפען שכל פלעגט ער אַ סך מענשען אין זייערע שוועריע מאָמענטען אַרויספירען אויף אַ גלייכען וועג. אָבער דער גרעסטער געשעפט פון אלע זיינע געשעפטען איז ביי אים געווען דער בית־המדרש. ער איז געווען אַ זעלטענער מתמיד אין לערנען וואָס צו אים איז קיין גלייכען ניט געווען. אַ שטיק פאַרטאָג, אין

גרעסטען רעגען, שניי, פראסט און זאוערוכע, איז ער שוין געזעסען אין בית־המדרש און געלערנט מיט התמדה. ער איז שטענדיג געווען דער ערשטער וואס האט איבערגעטראטען דעם שוועל פון בית־המדרש. זייענדיג אליין א גרויסער ירא־שמים, איז ער, א דאנק זיין חכמה, אויך געווען גע־אכטעט פון יונגערען דור, וואס איז געווען פריי געשטימט, און ער האט מיטגעארבייט מיט זיי אין געזעלשאפטליכע אינסטיטוציעס, וואו זיינע ווערטער פלעגען געפינען א געהעריגען אפקלאנג און האבען געהאט א גרויסע וויכטקונג. פון צייט צו צייט פלעגט זיין שטוב באקומען אן אנדער אויסזעהן. די מסחר־שטוב, וואס איז געווען פול מיט סחורה, פלעגט אויך ווערען פול מיט תורה: די גרויסע צימערען פלעגען ווערען אויסגעשטעלט מיט לאנגע טישען, באדעקט מיט כל־טוב און מ'פלעגט פראווען א סעודת־מצוה — א סיום פון ש"ס, פון משניות, פון א מסכתא, א סעודה פון חברה־קדישא. ביי די טישען פלעגען ארויסשיינען די פאטריארכאלישע פנימ'ער פון דער אלטער וואלקאוויסקער גווארדיע: ר' איטשע יונהים מיט דער ווייסער בארד און רויטינקע בעקעלעך, ר' יעקב ברעסטאוויצקי דער דיין, ר' הירשעל איינהארן, ר' יוסף ברעסטאוויצקי, וואס איז געווען משכמו ומעלה גבוה מכל העם, ר' יהודה בערעשקאווסקי, ר' אשר יודזשיק, ר' עקיבא יודזשיק, און אנדערע לומדים און ר' אברהם אליהו מארקוס בראש. ס'פלעגען שפרודלען ביים טיש גאנצע קוואלען פון תורה און חכמה, פון שארפזין און חריפות; ס'פלעגען זיך גיסען זיסע טענער פון נגינה, ס'פלעגט זיך דוכטען, אז די שכינה רוהט אויף די אלע אידען — ווייל אלץ איז א טפל, און דער עיקר איז נאר די תורה הקדושה.

ר' אברהם אליהו מארקוס איז געווען א תלמיד־חכם וואס האט שטענדיג ליב געהאט צו דערנעהענטערען צו זיך תלמידי־חכמים. ס'איז נישט געווען קיין שבת און נישט קיין יום־טוב ווען ער זאל זיך זעצען עסען ביים טיש אהן א ישיבה־בחור, אהן א פרוש, אהן א תלמוד־תורה־אינגעל.

ער איז געווען אנגעזעהן און באווהוסט אין דער רבני'שער וועלט. ניט אומזיסט, ווען מ'האט געדארפט נעמען א רב אויפ'ן כסא־הרבנות, אויף וועלכען ס'זיינען פריהער געזעסען די גאונים ר' יונתן עליאשבערג זצ"ל, ר' אבא יעקב בארוכאוו זצ"ל, איז דער מבין געווען אברהם אליהו מארקוס.

אבער אויסערדעם איז אברהם אליהו מארקוס געווען דער אויסגעצייי־כענטער און זעלטענער בעל־תפילה. מיט זיין זיסער שטימע, פול מיט גע־פיהל, פלעגט ער באצויבערען דעם עולם. אז ער פלעגט דאונען פאר'ן עמוד אין א מיטען־וואכעדיגען טאג, פלעגט זיך דוכטען אז ס'איז א יומא־דפגרא

אברהם אלי מאַרקום

— אַ יום־טוב. זיינע ימים־נוראים'דיגע תפילות וועלען נאָך לאַנג לעבען אין זכרון פון וואָלקאָוויסקער אידען. זיין נוסח, זיין השתפכות הנפש, זיין עברי־זאָגען, זיינע האַרציגע ניגונים וועלען נאָך לאַנג קלינגען אין דער נשמה פון יעדען וואָלקאָוויסקער אידן — אויב אפילו דער גורל האָט אים פאַר־יוואַרפען אין אַן אַנדער עק וועלט. ווער געדענקט עס נישט זיין „ממקומך מלכנו תופיע", וועלכען ער פלעגט זינגען מיט'ן ניגון פון „שלאָף מיין קינד, מיין שעהנער פויגעל, שלאָף־זשע ליו־ליו־ליו". ער האָט ליב געהאַט איינ־צופלעכטען אין זיינע תפילות פאָלקס־מאָטיוון און מיטרייסען, מיטשלעפען מיט זיך און זיין געזאַנג דעם גאַנצען עולם מתפללים. ער איז געווען אַ פאָלקס־בעל־תפילה און זיין נאָמען וועט נאָך אַ סך דורות דערמאָנט ווערען אַלס איינער פון די שעהנסטע גייסטער וואָס אונזער חרוב געוואָרענע שטאָט האָט פאַרמאָגט.

ר' אברהם אליהו מאַרקוס האָט נאָך זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, וואו זיינע קינדער שפינען ווייטער דעם פאָדים און געהען אין דעם וועג וועלכען ער האָט אָנגעצייכענט.

ר' שמואל פיינזילבער

וואלקאוויסקער אידען פון עלטערען דור געדענקען נאך געוויס גוט דעם זעלטענעם חכם מכובד און ליבליכען מענשען ר' שמואל פיינזילבער, וואס מ'האט אים גערופען דער „הילצערנער גאט", צוליב דער הילצערנער פוס, וואס ער האט געהאט. ער האט פארלארען א פוס אין צייט פון א פייער, וועו ער איז געלאפען ראטעווען און איז פארבליבען א קאליקע אויפ'ן נאנצען לעבען. ער האט געשפילט א גרויסע ראלע אין דער צייט פון די רוסען. ער איז געווען א גלאסנער אין דער שטאטישער דומע, געווען אנ־געזעהן ביי דער גרעסטער נאטשאלסטוואו. צו אים פלעגט מען קומען זיך באראטען אין אלע ענינים וואס האבען געהאט א שייכות מיט מיליטער־פליכט, און ער איז געווען דער גרעסטער בעל־דעה אין אלע שטאטישע און געזעלשאפטליכע אנשטאלטען. אין די צייטען פון די פאליאקען איז ער שוין געווען א יורד. ער איז שוין געווען אלט און שוואך און ארעם, און מ'האט זיך שוין אויף אים ווייניג אומגעקוקט. איין מאל, שבת אינדערפריה, וועו דער עולם איז געגאנגען פון שוהל־הויף, פון די בתי־מדרשים פונ'ם דאוונען — איז זיך ר' שמואל פיינזילבער, ווי זיין שטייגער איז געווען, געזעסען ביים פענסטער פון זיין הייזעל און ארויסגעקוקט אין גאס אריין . . . ער האט דערזעהן ווי ר' יצחק נאוואגרודסקי געהט מיט'ן טלית פון שוהל . . .

— איטשע, קום אהער — האט ער אים צוגערופען — גיב נאר א קוק, זעה — אט געהען די אידען פון שוהל — אט דעם האב איך ארויסגעראטעוועט פין „סאלדאטשינע", דעם האב איך ארויסגענומען פון „ארעסטאנסקע ראטעס", דעם האב איך באפרייט פון אסטראג, — און זעה — געהען זיי אלע פארבי — און קיינער זאגט מיר ניט אפילו קיין „גוט שבת" . . .

— אי, ר' שמואל, האט אים געענטפערט ר' יצחק, ווי קומט דאס צו אייך איר זאלט פרעגען אזעלכע קשיות? די וועלט האלט אייך פאר אזא חכם, און איר פארשטעהט ניט אזא פשוט'ע זאך! וועו איר וואלט זיי ניט באפרייט פון „סאלדאטשינע", פון אסטראג, פון „ארעסטאנסקע ראטעס" — וואלטען זיי אלע אנטלאפען קיין אמעריקע, — וואלטען זיי געווען גבירים גלייך מיט אלע — און איצט זיינען זיי געבליבען ארימעלייט, אביונים, קבצנים — טא, פארוואס קומט אייך זי זאלען אייך אפגעבען א „גוט שבת"?!...

ר' יעקב סאלמאן

איינער פון די שהנסטע טיפען, וואס וואלקאוויסק האט פארמאגט, איז אהן א ספק געווען ר' יעקב סאלמאן. ער איז געווען פון די געשוואירענע

דער מאַרק אויף דער גראָדנער גאַס

לינקס: פּאַפּע׳ס אייזנקראָם, פּריידקע׳ס מעהל־שפּייכלער, די הייזער פון אורינאָווסקי, טאַמאַרע׳ס, זאַקלאַס און דאַווידאָווסקי.

בית־המדרש־זיצער, ניט אויסגעצייכענט זיך מיט זיין לומדות — געווען אַ פּשוט׳ער, פרומער איד, אַ איד אַ סוחר, וואָס האָט דעם גאַנצען לעבען גע־פיהרט גרויסע געשעפטען און געווען שטענדיג פאַריאָגט, — דערפאַר אָבער האָט ער שטרענג גהיט די פּרינציפּען פון בין אדם לחברו און שטענדיג געזוכט צדק, יושר און אמת. ער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין טיפען, גלייכען שכל, מיט זיין זעלטענער אָרענטליכקייט און ראיעלקייט, גע׳שמ׳ט צווישען אידען און קריסטען אַלס אַ זעהר אָרענטליכער מאַן. מ׳דערצעהלט אויף אים, אז האַנדלענדיג מיט וועלדער האָט ער איינמאָל מיט שותפים געקויפט אַ גרויסען וואַלד אין די געגענדען פון „ביאלאוועזשער פושצע". די גרעניצען פון וואַלד זיינען געווען אָפּגעצייכענט מיט געשטעמפּעלטע סלופּעס, וועלכע האָבען באַצייכענט דעם שטח, וואו מ׳האָט געמעגט האַקען דעם וואַלד. איינמאָל, קומענדיג אין וואַלד, האָט ער באַמערקט, אז די סלופּקעס שטעהען ניט אויף זייער פּלאַץ, נאָר זיינען איבערגעוואָרפן אַ רעכט ביסעל ווייטער. ר׳ יעקב האָט געפרעגט ביי די שותפים, וואָס דאָס באַדייט.

— אָט — ר׳ יעקב, האָבען די שותפים אים געענטפערט, — מאַכט זיך כלא ידע, איר וועט צום עסק ניט דערלייגען — און זיי האָבען אים גע־

מאכט אַ חשבון, אַז מיט אַזאַ „קאַמבינאַציע" וועלען זיי מאַכען נאָך אַ צעהן טויזענד רובעל . . .

— די סלופקעס זאָלען געהן צוריק אויף זייער פּלאַץ — האָט ר' יעקב האַרט געענטפערט — יאָנקעל סאַלמאַן וועט זיין נאָמען ניט פאַרקויפען פאר צעהן טויזענד רובעל! — און ס'האָבען ניט געהאַלפען קיינע מעשיות און די „קאַמבינאַציע" איז ניט דורכגעגאַנגען. ניט אומזיסט האָבען אַלע אַנ־געזעהענע פריצים און גוט־באַזיצער פון דער אומגעגענד אים געשעצט און אויף זיין וועגדונג צו זיי פלעגען זיי שענקען גרויסע נדבות פאַר די אידישע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס פון אונזער שטאָט. איינמאָל אין אַ ווינטער־דיגען טאָג איז צו אים אין שטוב אריינגעקומען אַ קריסט אין אַ פויערשען פּעלץ און געפרעגט, צי דער בעל־הבית איז אינדערהיים? ר' יעקב איז גראָדע אין שטוב ניט געווען, נאָר זיין פרוי, בת־שבע, האָט געמיינט, אז דער ערל איז געקומען בעטען אַ נדבה. — וואָס דאַרפסטו דעם בעל־הבית? — האָט זי אים געפרעגט. — איך האָב אים געוואָלט אַנזאָגען, אז מאָרגען שיק איך אַרויס 200 פוד קאַרטאָפעל פאַר'ן מושב־זקנים און 200 פוד פאַר'ן בית־יתומים . . .

דאָס איז געווען דער גוט־באַזיצער שעראַיעוו, דער באַקאַנטער אוהב־ישראל, וואָס פלעגט, אגב, ליב האָבען שטענדיג זיך אָנטאָן צניעות'דיג, אין אַ פויערשען פּעלץ.

ר' יעקב סאַלמאַן איז געווען פאָפולער צווישען דער גאַנצער באַפעל־קערונג פון אונזער שטאָט, און אויך אין דער גאַנצער געגענד האָט זיין נאָ־מען געקלונגען, און שטענדיג איז ער געווען באַלאַגערט פון מענשען, וועלכע פלעגען קומען זוכען ביי אים אַ עצה און הילף — און געפינען. ר' יעקב איז אויך געווען אָנגעזעהן און אָנגענומען אין די רבני'שע קרייזען און אין אַלע פאַרווייקעלטע און קאָמפליצירטע ברירות און דין־תורה'ס איז געווען מאָ־געבענד די מיינונג פון ר' יעקב סאַלמאַן. ער איז געווען די רעכטע האַנט ביי די גאונים ר' יוסף עליאַשבערג און הרב אבא יעקב באַרוכאָוו און אויך ביי הרב קאסאָווסקי, וואָס געפינט זיך איצט אין יאָהאניסבורג. ער איז יאָרען לאַנג געווען דער גבאי ראשון פון דעם גרויסען געמויערטער בית־המדרש, האָט געשטיצט תלמידי־חכמים און לומדי־תורה בגלוי ובסתר און געווען אַ עסקן בצרכי ציבור באמונה.

טיפען און פערזענליכקייטען

פון יצחק בערעשקאָווסקי. תל אביב

זוהן פון יודעל בערעשקאָווסקי — דער אייזען־סוחר

ר׳ שלמה ב״ר יצחק בערעשקאָווסקי

ר׳ שלמה בערעשקאָווסקי איז געווען ראש־ישיבה אין וואָלקאָוויסק. די וואָלקאָוויסקער ישיבה איז פאַררעכענט געווען פאַר איינעם פון די וויכטיגסטע לערן־אַנשטאַלטען ניט נאָר אין וואָלקאָוויסק נאָר אויך אין דער אומגעגענד. פאַר דער מלחמה האָבען דאָרט געלערנט איבער 800 תלמידים. די ישיבה איז אויך געווען איינע פון די עלטסטע לערן־אַנשטאַלטען אין וואָלקאָוויסק. אין יאָר 1880 איז דער ראש־ישיבה געווען ר׳ יהושע׳לע עפשטיין, וועלכער האָט שפעטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל, וואו ער האָט זיך באַזעצט מיט זיין משפחה אין דער ירושלים׳ער אַלטער שטאָט. זיין פאַמיליע איז ביז היינט־צו־טאָג שטאַרק געאַכטעט אין אַלטען ישוב. נאָך זיין אָפּפאָהרען איז געווארען ראש־ישיבה ר׳ שלמה. צווישען זיינע תלמידים זיינען געווען די באַוואוסטע וואָלקאָוויסקער תושבים: פייוש און נאכע העלער, הירש איינהאָרן (דער אָפּטייקער), חיים עוזר איינהאָרן (דער אַדוואָקאַט). צווישען זיינע תלמידים זיינען אויך געווען פיל תלמידי־חכמים פון די אַרומיגע שטעטלעך, וואָס זייערע נעמען זיינען וויט און בריים פאַר־שפרייט געווארען אַלס עילויים אין פיל וויגקלען פון דער וועלט. ר׳ שלמה אַליין האָט גע׳שמ׳ט פאַר אַ גרויסען גאון בתורה וחריף בהוראה. ער איז נפטר געווארען אין וואַרשע אויף אַ זעהר כאַראַקטעריסטישען אופן. זיינער אַ תלמיד, א עילוי פון אַ קליינער שטעטעל, האָט אים געשטעלט אַ קשיא, אויף וועלכער ר׳ שלמה האָט ניט געקענט געבען דעם ריכטיגען און פאַ־סענדען ענטפער אויפ׳ן אָרט. עס איז געווען חנוכה־צייט אין די גרויסע פרעסט. ער איז לאַנגע שעה׳ן געזעסען און געטראַכט וועגען דער תשובה, און אזוי זיצענדיג טיף פאַרטראכט אין דער קעלט איז ער פאַרפרוירען גע־וואָרען. מען האָט אים געמוזט אום שבת אויף שנעל איבערפירען אין שפי־טאָל קיין וואַרשע. איידער ער איז נפטר געווארען, האָט ער פאַרלאַנגט אז זיין זוהן יהודה (דער פאָטער פון דעם שרייבער פון די שורות), זאָל נעכטיגען מיט אים אין שפיטאָל. ער האָט דאָן איבערגעגעבען זיין זוהן וועגען דער שווערער קשיא פון זיין תלמיד און האָט אים אויך געגעבען דעם ריכטיגען

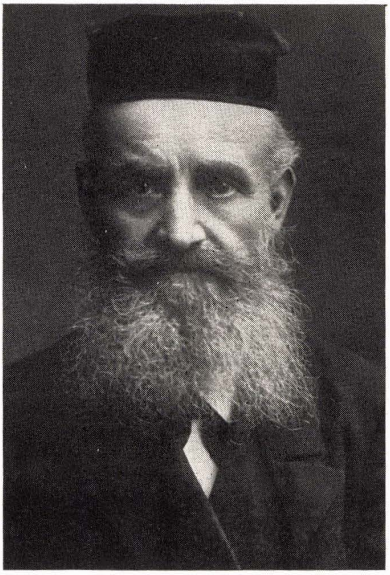
ר' שלמה בערעשקאוויסקי

ענטפער — און דעם קומענדען פרימאַרגען האָט ער אויסגעהויבט זיין נשמה. דאָס איז געווען אין יאָר 1895.

***

פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז דער ראש־הישיבה אין וואַלקאַ־ווייסקער תלמוד־תורה, וואו עס זיינען שוין דאָן געווען איבער 800 תלמידים, געווען ר' ירחמיאל. די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער זיינען געווען: ר' יוסף ברעסטאָוויצקי (יאָסעל דער בירער), ר' יצחק נאָוואָגרודסקי (איטשע שמואל יונה'ס), ר' אברהם אליהו מאַרקוס, ר' יהודה בערעשקאָווסקי (יודעל ר' שלמה'ס), ר' עקיבא יודזשיק (דער פאָטער פון ה' יהודאי אין ארץ־ישראל), און נאָך אַנדערע. הונדערטער אינגלעך פון די אַרומיגע קליינע שטעטלעך האָבען באַקומען זייער עלעמענטאַרע בילדונג אין דער וואַלקאָוויסקער תלמוד־תורה און האָבען געגעסען „טעג" ביי וואַלקאָוויסקער בעלי־בתים.

וועז ר' אבא יעקב באַרוכאָוו, דער זקן הגאונים, ווי מען האָט אים געהופען אין ארץ־ישראל, איז געווארען רב אין וואַלקאָוויסק, האָט די תלמוד־תורה באַקומען אַ גאַנץ אנדער פנים. עס זיינען דאָרט באַלד אייגעפיהרט געווארען וועלטלעכע לימודים. דער ציוניסטישער אידעאַל, אין וועלכען הרב באַרוכאָוו אליין איז געווען אַזוי טיף איבערצייגט, איז געווארען דער הער־שענדער גייסט צווישען די הונדערטער תלמידים וואָס האָבען דאָרט גע־שפּט זייער בילדונג. דער דאָזיגער נאַציאָנאַלער אידעאַל איז נאָך טיפער פאַרפלאַנצט געווארען אונטער דעם איינפלוס פון שפּעטערדיגען דיין ר' יוסף

ר׳ דוד פיינזילבער

ברעסטאָוויצקי (דער פאָטער פון עזריאל ברושי אין ארץ־ישראל), וועלכער איז אויך געווען אַ נאַציאָנאַלער און פאָרטגעשריטענער איד.

ר׳ דוד פיינזילבער

ר׳ דוד פיינזילבער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם און אַ פאָדריאַד־טשיק אין דער רוסישער אַרמיי אין בריסק. ער איז געווען זעהר פאָפולער אין דער בריסקער פעסטונג און גוט באקאנט מיט יעדען איינעם, פון דעם קלענסטען שרייבער ביז דעם העכסטען גענעראַל. זיי האָבען אַלע געוואוסט אַז מען טאָר מיט אים ניט פאַרהאַנדלען וועגען קיין שום ענינים־מסחר אום שבת און יום־טובים, אפילו אויפ׳ן פאַרלאַנג פונ׳ם קייסער אַליין.

נאָכדעם ווי די רוסען האָבען פאַרניכטעט בריסק, אין יאָר 1915, און האָבען פון דאָרט אַרויסגעשיקט די איינוואוינער, האָט זיך ר׳ דוד פיינזילבער באַזעצט מיט זיין משפחה אין ווּאָלקאָוויסק ביי זיין טאָכטער איידלע און איידעם יהודה בערעשקאָווסקי. פונקט ווי ער איז געווען אַ מקורב צו הרב הגאון ר׳ חיים סאָלאָוויטשיק אין בריסק, אזוי איז ער אויך באַלד געוואָרען אַ מקורב און אַ בן־בית ביי הרב הגאון ר׳ אבא יעקב הכהן באָרוכאָוו אין ווּאָלקאָוויסק. קורץ נאָך זיין אָנקומען קיין ווּאָלקאָוויסק האָט ער איבער־געזומען דעם אַמט פון אַ דיין, אויפ׳ן וואונש פון הרב באָרוכאָוו, און האָט אים אויסגעפירט פינקטליך און געוויסענהאַפט אָהן צו באַקומען פאַר דעם אַ וועלכען עס איז געהאַלט.

ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די דייטשען האָבען פֿארלאָזען וואלקאָוויסק און די פּאליאַקען האָבען נאָך ניט באַוויזען איבער־צונעמען די מאַכט, איז געגרינדעט געווארען אין שטאָט אַ זעלבסט־פֿאַר־וואַלטונג, וואָס איז באַשטאנען פון אידישע און קריסטליכע פֿארשטעהער פון אלע שיכטען פון דער באַפעלקערונג. ר' דוד פיינזילבער איז באַשטימט געוואָרען אלס איינער פון די מיטגלידער פון דעם דאָזיגען ראַט, וואו ער האָט אויך צווישען אַנדערע מיטגעאַרבייט מיט אברהם עיין, אַ באַוואוסטען קאָמוניסט אין וואלקאָוויסק, שפּעטער ווען די פּאליאַקען האָבען אָפּגעטראָטען פון דער שטאָט און די רוסען האָבען זי אָקופּירט איז דער זעלבער אברהם עיין באַשטימט געווארען אלס הויפּט־קאָמיסאַר פון וואלקאָוויסק. ביי פּילע גע־לעגענהייטען האָט אברהם עיין געפונען פאַר פּאַסיג צו באַטאָנען ווי אַנ־געגנהם עס איז פאַר אים געווען מיטצוארבייטען מיט ר' דוד פיינזילבער וען זיי זיינען ביידע געווען מיטגלידער אין דער זעלבסט־פֿארוואַלטונג פון שטאָט אין דער איבערגאַנגס־צייט, הגם זיי זיינען ביידע געווען פֿארביסענע געגנער אויפ'ן פּאליטישען געביט.

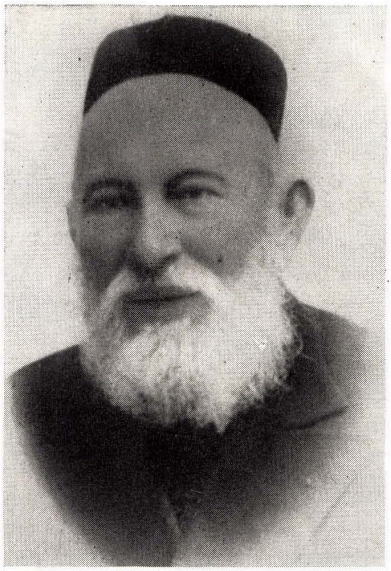
ר' דוד פיינזילבער איז נפטר געווארען אין וואלקאָוויסק אין יאָר 1923.

***

ר' יהודה ב"ר שלמה בערעשקאָווסקי

ר' יהודה בערעשקאָווסקי איז געווען באַקאַנט אין וואלקאָוויסק אלס יודעל ר' שלמה'ס, אדער יודעל דער אייזען־קרעמער — אַ זוהן פון ר' שלמה דעם ראש־ישיבה און איידעם פון ר' דוד פיינזילבער. אין זיינע גאָר יונגע יאָרען האָט ער געלערנט ביי זיין פאָטער ר' שלמה אין ישיבה און שפּעטער אין דער וואָלאָזשינער ישיבה. אלס יונגער בחור האָט ער שווער געארבייט אין זיין קליינעם אייזען־געשעפט און קורץ פאַר דער ערשטער ווילט־מלחמה האָט ער אָפּגעקויפט דעם באראנטען אייזען־געשעפט פון ר' שלום באראש. אבער מסחר איז ניט געווען זיין איינציגער געביט. ער האָט אויך געזוכט אַ טעטיגקען אנטייל אין די אידישע קהל'שע ענינים. ער פלעגט פאַרהערען די תלמידים אין תלמוד־תורה יעדע וואָך און האָט זיך באַ־ריהמט געמאַכט ביי דער וואלקאָוויסקער יונגווארג, וואָס האָט געלערנט אין תלמוד־תורה, מיט זיינע שווערע פראַגען וואָס ער פלעגט זיי שטעלען ביים פאַרהערען. וועון הרב הגאון רי אבא יעקב הכהן באַרוכאָוו איז אָפּגעפאָרען קיין ארץ־ישראל, האָט זיך ר' שלמה בערעשקאָווסקי באַטייליגט אין דעם וואַהל־קאָמיטעט וואָס איז באַשטימט געווארען איינצולאָדען אַ נייעם רב. ער איז מיט דער דעלעגאַציע אוועקגעפאָרען קיין יאָגוסטאָוו איינצולאָדען הרב יצחק קאָסאָווסקי איבערצונעמען דעם כסא־הרבנות אין וואלקאָוויסק.

אין יאָר 1929, ניט געקוקט אויף די אַראבישע אומרוהען אין ארץ־ישראל, האָט ער זיך באַזעצט מיט זיין פאמיליע אין ירושלים און איז דאָרט געווארען אַ בן־בית ביי הרב הגאון ר' אבא יעקב הכהן באַרוכאָוו ז"ל און ביים רב ראשי, הגאון ר' אברהם יצחק הכהן קוק ז"ל. ער האָט אין ירושלים

יודעל בערעשקאָווסקי

געלעבט פופצעהן יאָר און האָט זיך די גאַנצע צייט אָפּגעגעבען מיט לערנען תורה אין הרב קוק'ס ישיבה. ער פלעגט זיך ספּעציעל אינטערעסירען מיט דעם גורל פון תלמידי־חכמים, וועלכע האָבען ניט געקענט אויסשטרעקען זייער האַנט און בעטען הילף — און זיי אַרויסהעלפען מיט קלייניע הלוואות. ער איז נפטר געוואָרען אין עלטער פון 73 יאָר. פאַר זיין טויט האָט ער געבעטען זיין משפּחה איבערצוגעבען זיין תלמוד'ישע ביבליאָטעק דער ישיבה פון הרב קוק, און אויך אַ געוויסע סומע געלט וואָס האָט געזאָלט לייגען דעם פונדאַמענט פאַר אַ גמילות־חסדים קאַסע אויף זיין נאָמען ביי דער ישיבה, וואָס זאָל אויסטיילען צו די נויט־באַדערפטיגע תלמידי־חכמים הלוואות אָהן פּראָצענט און אָהן גאַראַנטיעס. זיין קבר געפינט זיך אויפ'ן הר הזיתים אין ירושלים, לעבען די קברים פון די רבנים קוק און באַרוכאָוו זצ"ל.

ר' יצחק נאָוואָגרודסקי

ר' יצחק נאָוואָגרודסקי איז געווען באקאנט אויך אַלס ר' איטשע שמואל יונה'ס, אָדער איטשע דער ווייַן־קרעמער.

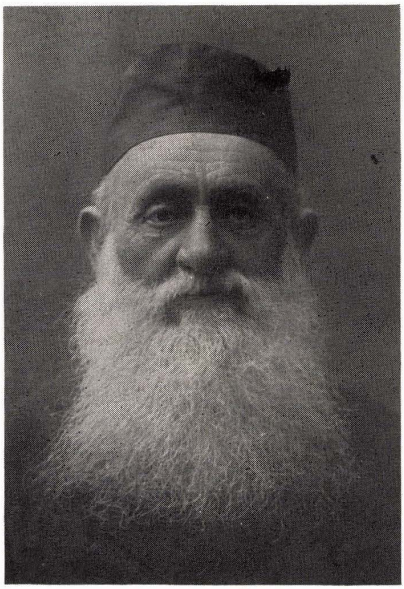
ווער האָט עס אין וואָלקאָוויסק ניט געקענט ר' איטשע און זיין פרוי פראַדעל? ביי זיי אין הויז פלעגט יעדער בחור און מיידל פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה קויפען ווייַן יעדען פרייטאָג און ערב־יום־טוב. ר' איטשע און זיין פרוי פראַדעל, דער זוהן לייבע און אייניגע טעכטער פלעגען שטעהן ביים לאַנגען טיש, וואָס איז געווען אָנגעשטעלט מיט גרויסע כלים

פון פאַרשיידענע ווייגען, וואָס האָבען פאַר׳שיכור׳ט דעם קאָפּ מיט זייער שטאַרקייט, און אויסטיילען מיט׳ן קאָלכלעפעל די פּאָרציעס ווייַן פאַר קידוש און הבדלה. איבערהויפּט פלעגט ערב־פּסח זיין איטשע׳ס געשעפט פול מיט מיידלעך און אינגלעך. אין יענער צייט האָבען די מערסטע באַלעבאַטישע הייזער געהאַלטען הויז־דינסטען, קריסטלעכע מיידלעך, אָבער אויף צו ברענ־גען דעם ווייַן האָט מען ניט געטאָרט שיקען קיין שיקסעס, מחמת דעם איסור פון „יין נסך", און ר׳ איטשע פלעגט שטאַרק מקפּיד זיין אַז דער ווייַן זאָל איינגעהאַנדעלט ווערען פון די אידישע קינדער אליין.

עס איז ניט געווען קיין אינציגער וואוילטעטיגער אַנשטאַלט אין וואָל־קאָווויסק אין וועלכען ר׳ איטשע האָט זיך אַקטיוו ניט באַטייליגט, הגם ער האָט קיינמאָל ניט געוואָלט שטעהן אָפּיציעל אָן דער שפּיץ. ער איז געווען טעטיג אין מושב־זקנים, אין חברה־קדישא, אין בית־המדרש „חומה" און אין גמילות־חסדים געזעלשאַפט. צוזאַמען מיט זיין פרוי פראָדעל האָט ער זיך באַטייליגט אין די חברות: „קרבן עצים", „קמחא דפסחא" און „מתן בסתר" — און ביידע צוזאַמען פלעגען זיי מנדב זיין איבער זייערע כוחות.

ר׳ איטשע און זיין פרוי, פראָדעל, זיינען זייער גאָנץ לעבען געווען געווואוינט אַליין צו געבען מיט אַ ברייטער האַנט און ווירקען אויך אויף אַנדערע צו טאָן דאָס זעלבע. זייערע הילפס־בייטראָגען צו די אָרימע שיכטען פון דער וואָלקאָוויסקער אידישער באַפעלקערונג האָבען ניט גע־האָט קיין גרענץ. פיל וואָלקאָוויסקער לאָנדסלייט אין פאַרשיידענע ווינקלען האָבען צו פאַרדאַנקען זייער אידישע ערציהונג און זייער עצם לעבען צו ר׳ איטשע׳ן און זיין פרוי, וועלכע האָבען זיי געשטיצט אין וואָלקאָוויסק און שפּעטער געהאָלפען עמיגרירען פון זייער היימשטאָט אין דער ווייטער וועלט אַריין.

אין דעם טאָג־טעגליכען לעבען האָבען אויך ר׳ איטשע און זיין פרוי פראָדעל זיך געהאַלטען ביי די הויכע פרינציפּען פון אָרויסהעלפען זייערע אייגענע ברידער. זיי פלעגען קיינמאָל ניט איינקויפּען קיין קאָרטאָפּעל, אייער, הינער אָדער פרוכט פאַר זייער אייגענעם געברויך ביי די גויים, נאָר זעהן אַז די פּרנסה זאָל געהן צו די אידען. כדי די אָרימע אידען און אידענעס זאָלען פאַרדינען אויף די יום־טובים, פלעגען ר׳ איטשע און זיין פרוי פראָדעל זיך נוהג זיין צו באָזאָרגען אַלע זייערע גוטע פריינד און פיל אָרימעלייט מיט „כפרות" אויף ערב יום־כיפור. דער שוחט פלעגט באַשטעלט ווערען אויף זייער הויף און דאָרט אָפּ׳שחט׳ען הונדערטער הינער ערב יום־כיפור, וועלכע פלעגען צעשיקט ווערען אין די פאַרשיידענע הייזער דורך אָרימע־לייט וואָס האָבען דערפון פאַרדינט אויף יום־טוב. עס איז געווען אין וואָל־קאָוויסק אַן אַלטער שוואכער איד, וועלכער פלעגט צעטראָגען אין די קראָ־מען קיכלאָך, בייגעל און פאַרשיידענע בולקעס פון דעם ביאַליסטאָקער בע־קער. אַלע קרעמער פלעגען ביי אים עפּעס קויפען. צו לעצט פלעגט ער קומען צו ר׳ איטשע׳ן, וועלכער פלעגט שטענדיג, בלויז אויס רחמנות, אָפּ־קויפען פון אים זיין גאַנצע ניט־פאַרקויפּטע סחורה. אַ טייל פלעגט ר׳ איטשע

יצחק נאָווואָגרודסקי

נעמען אַהיים פאַר זיין משפחה, און די איבעריגע פלעגט ער פארטיילען צווישען אָרימעלייט אָדער צווישען יונגווארג, וועלכע האָבען אָבער דערפאַר געמוזט מאַכען אויפ'ן קול די געהעריגע ברכה. דער שרייבער פון די שורות געדענקט נאָך, ווי אַלס אינגעל האָט ער ניט איינמאָל געגעסען פון די קיכלעך און בייגעל פון ר' איטשע'ס האָנט בלויז פאַר דעם וואָס ער האָט געמאַכט די נויטיגע ברכה אויפ'ן קול. דאָס אַלעס פלעגט ר' איטשע טאָן כדי צו העלפען דעם אלטען אידען. אויך פלעגען ר' איטשע מיט זיין פרוי טאָן פיל אויפ'ן געביט פון גמילות חסדים. הונדערטער מענשען פלעגען ביי זיי לייהען געלט אָהן צעטלען, אָהן וועקסלען, אָהן פראָצענט און אָהן אַ וועלכער עס איז גאַראַנטיע.

ר' איטשע'ס הויז איז אויך געווען באַקאַנט אין שטאָט דערמיט וואָס דאָרט פלעגט זיך תמיד געפינען די גרעסטע צאָל טאָג־עסער. און אין די קאָלטע טעג פלעגען אויך די יונגעלייט ניט אַרויס פון הויז אָהן אַ וואַרימען מלבוש. זיין פרוי, פראָדעל, פלעגט אָפטמאָל אַוועקגעבען די אָרימע בחורים אירע קינדער'ס וואַרימע זאַכען. אין איין קאַלטען טאָג איז ר' איטשע אליין צוריקגעקומען אַהיים פון מעריב אָהן זיין וואַרימען מאַנטעל, און וועז פראָדעל האָט אים געפרעגט וועגען דער סיבה, האָט ער איר דערצאָהלט, אז ער האָט דעם מאַנטעל אוועקגעגעבען דעם מירער ראש־ישיבה, וועלכער איז געקומען קיין וואָלקאָוויסק כמעט אַ נאַקעטער. אויף דער טעטיגקייט אין דער „הכנסת־

כלה"־געזעלשאפט האָט שוין פראָדעל געהאָט דעם מאַנאָפאָל. די איבערגעגע־ בענקייט מיט וועלכער זי פלעגט טאָן די הייליגע אַרבייט פון באַזאָרגען מיט אַלעס די אָרימע מיידלעך, כדי זיי זאָלען קענען חתונה האָבען, איז געווען אַ אויסערגעווענליכע. זי פלעגט זיך ניט רעכענען מיט קיינע שוועריגקייטען וואָס פלעגען שטעהן אויף דעם וועג, און מיט אַ שמייכעל אויפ'ן פנים פלעגט זי טאָן אַלעס כדי די שווערי־גקייטען בייצוקומען און צו דערגרייכען איר ציל.

וועז עס זיינען געקומען גראָבסקי'ס צייטען און דער וויין־האַנדעל איז אַרויסגעגנומען געוואָרען פון די אידישע הענט און איבערגעגעבען געוואָרען בלויז צו די גויים, איז ר' איטשע געוואָרען אַ „יורד". זיין גרויסער וויין־ געשעפט איז געשלאָסען געוואָרען. ער האָט זיך בלויז באַגרעניצט מיט פּראָדוצירען מעד, וואָס די מאַכט האָט אידען ניט פאַרבאָטען. ער פלעגט דאָס טאָן אין אַ קעלער. פאַרשטעהט זיך, אז אונטער די דאָזיגע אומשטענדען האָט שוין ר' איטשע מער ניט געקענט מנדב זיין ווי אין די פריהערדיגע יאָרען, דאָך האָט ער אָבגעהאַלטען זיינע נאָבעלע מידות און פלעגט שטיצען די אָרימעלייט אויף ווי וויט ער האָט נאָר געקענט. די אידען און אידענעס, ביי וועמען ער פלעגט אין די גוטע צייטען אייגקויפען אויף שבתים און יום־ טובים פאַר זיין אייגענער היים, פלעגען אויך וויטער קומען צו אים יעדען דאָבערשטאָג. ער פלעגט אויסרעכענען געווי וואָס ער פלעגט ביי זיי אייג־ קויפען אין די גוטע יאָרען, פלעגט זיי פרעגען וואָס זייער רווח וואָלט געווען וועז ער וואָלט דאָס אַלעס געקויפט אוז דאָז פלעגט ער זיי באצאָלען בלויז דעם רווח, ווייל ער האָט זיך שוין מער ניט געקענט פאַרגינען צו פירען זיין הויז מיט אַ ברייטער האָבט. אויך דער אַלטער שוואָבער איד פלעגט צו אים קומען יעדען אָוונט מיט'ן קויש ניט־פאַרקויפטען געבעקס. ר' איטשע פלעגט אָפּציילען דאָס ניט־פאַרקויפטע געבעקס, פלעגט דעם איד־ען באצאָלען דעם רווח וואָס ער וואָלט געהאָט וועז ער וואָלט עס פאַרקויפט, אוז דער איד פלעגט דאָז צוריקברענגען דאָס ניט־פאַרקויפטע געבעקס צום בעקער אָהן אַ וועלכען עס איז פאַרלוסט.

נאָך זיין פרוי'ס טויט אין וואָלקאָוויסק איז ר' איטשע אָוועק קיין ארץ־ ישראל, צו זיין זוהן יודעל, וואו ער איז שפּעטער געשטאָרבען.

ר' יוסף ברעסטאָוויצקי

ר' יוסף ברעסטאָוויצקי (יאָסעל דער בירער) איז געווען אַ זעלטענער איד. ער איז געווען הויך געבויט, ברייט־בייניג אוז מיט אַ ברייטער באָרד, וואָס פלעגט שטענדיג זיין גוט געפלעגט. ער האָט תמיד געהאָט ביי זיך אַ קעמעלע, וואָס ער פלעגט האָלטען אין דער אויבערשטער קעשענע אין שכנות מיט זיינע „פאָנסנע", וואָס זיינען געהאָנגען אויף אַ שוואָרצער שנור, צוגעשפּילעט מיט אַ גאָלדענער שפּילקע ביים לאָץ פון סורדוט. אריינקו־ מענדיג אין הויז, פלעגט ער גלייכצייטיג מיט זיין ברייטען „גוט־מאָרגען" אַרונטערנעמען דעם הוט אוז ארויסנעמענדיג פון קעשענע אַ שוואָרצע צו־ נויפגעלייגטע מתנגד'ישע יאַרמולקע זי אָנטאָן אויף זיין שעהן פאַרקעמטען

יוסף ברעסטאָוויצקי

קאָפּ. דאָן פלעגט ער זיך בריייטליך זעצען ביים טיש, ארויסצייגענדיג פיל היימישקייט און פריינדליכקייט.

ער איז געווען אַ גרויסער מענשען־פריינד און זיין לעבען איז אויס־געפילט געווען מיט מעשים טובים. ער איז געווען פול מיט גוטסקייט און איבערגעגעבענקייט. דעם טאָג וואָס ער איז געקומען קיין ירושלים זיינען מיר אייניגע וואָלקאָוויסקער אַוועק מיט אים צו הרב באָרוכאָוו. נאָך דער וואָרימער באַגעגעניש, האָט זיך הרב באָרוכאָוו צו אים געוועדעט מיט אַ פראַגע, צי ער קען שוין איצט אויסגעבען דעם סוד וואָס ער האָט גע־האַלטען פיל יאָרען. אויף דער דערלויבעניש פון ר' יוסף, האָט הרב באָרוכאָוו דערצאָלט, אז נאָך דער גרויסער שריפה אין וואָלקאָוויסק, וועו אַ טייל פון די שוהלען און בתי־מדרשים האָבען אָפּגעברענט, איז ר' יוסף ברעסטאָוויצקי געקומען צום רב און זיך פאַר אים באַקלאָגט, אז וואָס אַנ־באַלאַנגט דאָוונען וועלען די אידען דאָוונען אין די פאַרבליבענע בתי־מדרשים, אָבער וואָס וועט זיין דער גורל פון די הונדערטער קינדער, וואו וועלען זיי לערנען? ער האָט באַלד ארויסגענומען פון זיין קעשענע טויזענט רובל און האָט געבעטען דעם רב פון אים דאָס געלט צו נעמען, כדי מ'זאָל באַלד זיך אוועקשטעלען אויפבויען אַ נייע תלמוד־תורה. ער האָט דערביי אָבער געבעטען מ'זאָל בשום אופן ניט פאַרעפענטליכען זיין נאָמען. הרב באָרוכאָוו האָט דעם תנאי געהאַלטען ביז יענעם טאָג וועו ער האָט זיך מיט אים גע־זעהן אין ירושלים. ר' יוסף און זיין פרוי האָבען אויך מנדב געווען צוויי

ספרי־תורות, און וועז די נייע שוהל איז אויפגעבויט געוואָרען, האָט מען דורכגעפיהרט אַ גרויסע שמחה, מיט מוזיק און אַ פיינער סעודה (אין וועל־כער עס האָט זיך אויך באַטייליגט דער שרייבער פון די שורות) אָן מיט גרויס פֿאַראַד זיינען ביידע ספרי־תורות פון ר' יוסף אַריינגעפיהרט געוואָרען אין דער נייער שוהל. ר' יוסף איז געווען אַן אָנגעזעהענער עסקן אין פיל וואָלקאָוויסקער אַנשטאַלטען, וואו ער האָט שטענדיג מיט אַ ברייטער האַנט געגעבען זיינע ביישטייערונגען לטובת די נויט־באַדערפטיגע.

נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל, וואוהין ער איז געקומען מיט זעהר באַשרענקטע געלט־מיטלען, האָט ער אויך פֿאַרגעזעצט זיינע מעשים טובים. פילע וואָלקאָוויסקער מיידלעך האָבען אים צו פֿאַר־דאַנקען זייער עליה קיין ארץ־ישראל. זיי פלעגען זיך צו אים פערזענליך וועגדען נאָך הילף, און ער איז אַרומגעלאָפען איבער די בענק און האָט גע־זוכט גאַראַנטיעס צו באַקומען פֿאַר זיי סערטיפיקאטען. היינט זיינען זיי אלע פיין איינגעאָרדענט אין ארץ־ישראל.

שלום באַראַש

שלום באַראַש איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, סוחר און פֿאַבריקאַנט. אויסער אידישער דערציהונג האָט ער אויך באַזיצט אַ וועלטליכע דערציהונג און האָט גוט געקענט פרעמדע שפראַכען, איבערהויפט רוסיש און דייטש. ער איז געווען אַ מענש פון אמת און אַ גרויסער קעמפער פֿאַר קאָנסטרוק־טיווער אַרבייט און מאָדערניזאַציע. זיין גרויסער אייזען־געשעפט און זיין גיסעריי זיינען געווען די מאָדערנסטע אין שטאָט, וואו עס איז אויך איינגע־שטעלט געוואָרען דער ערשטער טעלעפאָן. ער האָט פיינט געהאַט פֿאַלש־קייט און ליגען, און נאָך מער האָט ער געהאַסט בטלנות. זיין לאָזונג איז געווען: „תורה ועבודה" (תורה און אַרבייט), נאָר מיט די צוויי הויפט־פונקטען, פלעגט ער טענה'ען, וועלען אידען בויען אַ מדינה אין ארץ־ישראל; בטלנים וועט ארץ־ישראל אַרויסשפייען פון זיך, ווייל זיי זיינען אַ שטערונג צו גאולה. ער האָט געהאַט גרויס דרך־ארץ פֿאַר די אידען, וועלכע האָבען זיך אָפּגעגעבען מיט ערד־ארבייט אָדער געהאַלטען הויפען אין אַרענדע.

שלום באַראַש האָט באַזוכט ארץ־ישראל, און נאָך זיין צוריקקער האָט ער געהאַלטען רעפעראַטען וועגען לאנד־זידלונג אין ארץ־ישראל. ער פלעגט שטאַרק שעצען און ארויסהעלפען יעדען ארבייטער, וואָס האָט זיך געוואָלט לערנען אַ פאַך, און אין זיין פאַבריק האָט ער אַריינגענומען פיל אידישע אַר־בייטער כדי זיי אויסצושולען. ער איז געווען אַ מענש מיט אַ שטאַרקען ווילען און פֿראָגרעסיווע געדאַנקען און איז געווען אין אַלע זיינע טהאַטען באַוואויגען פון אַ שטאַרקער דינאַמישער קראַפט. ער פלעגט תמיד ארויס־קומען מיט געדאנקען, וועלכע זיינען אין זיין צייט געווען צו וויט־געהאנד אין די אויגען פון די אידישע מאַסען. בלויז יאָרען שפעטער האָבען זיינע פריינד באַגרעפען ווי וויט שלום באַראַש איז געווען אַ „חכם הרואה את הנולד" און איבערגעגעבען די אינטערעסען פונ'ם אידישען פאָלק.

אין ערשטען וועלט־קריג, אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, איז שלום באַראַש געווען דער אומאָפּיציעלער בירגערמייסטער פון שטאָט. אַ דאַנק אים האָט די אידישע באַפעלקערונג באקומען שטיצע און עסענוואַרג פון דעם שטאָט־קאָמיטעט, וואָס שלום באַראַש האָט געהאָלפען גרינדען. אין די שווערע יאָרען פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין צייט פון ערשטען וועלט־קריג, וועו די אידישע חדרים זיינען אינגאַנצען געשלאָסען געווארען, האָט שלום באַראַש אליין זיך אָפּגעגעבען מיט דער דערציהונג פון די אידישע קינדער, און האָט אפילו געלערנט אַ צאָל פון זיי ביי זיך אין הויז.

שלום באַראַש איז געשטאָרבען פון אַ האַרץ־שלאָג אין יאָר 1929 אין עלטער פון 73 יאָר. דער „וואָלקאָוויסקער לעבען", נומער 134, באַריכטעט דאָס פאָלגענדע וועגען דער לויה פון שלום באַראַש:

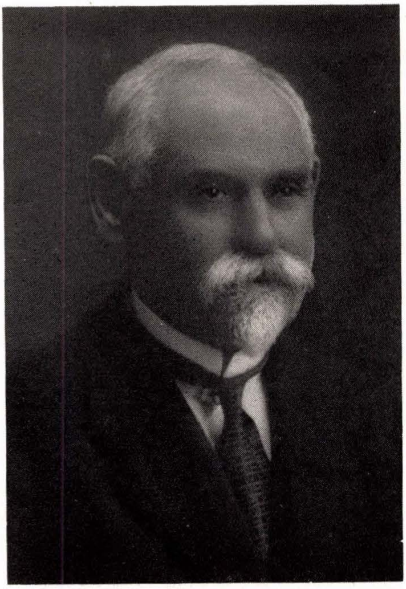
„די ידיעה וועגען זיין טויט האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט איבער דער שטאָט און האָט אריסגערופען אויפריכטיגען טרויער אין אַלע קרייזען פון דער אידישער און אפילו קריסטליכער באַפעלקערונג, ביי וועמען דער פאַרשטאָרבענער איז געווען שטאַרק באַליבט.

„די לויה איז פאָרגעקומען שמחת־תורה, 2 אָזייגער בייטאָג. פאָראויס פאָר דער מיטה זיינען געגאַנגען, אין געשלאָסענע רייהען, די מיטגלידער פון ‚גורדוניה', ‚השומר הצעיר', ‚החלוץ', די קינדער פון בית־יתומים און די תלמידים פון דער העברעאישער שולע און גימנאַזיע ‚הרצליה'. נאָך דער מיטה זיינען געגאַנגען דעלעגאַציעס פון פאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס און פאַראיינען, ווי אויך פון מאַגיסטראַט און שטאָט־ראַט. הינטער די דעלעגאַציעס — א ריזיגער עולם, וואָס וואָלקאָוויסק האָט עס שוין לאַנג ניט גע־זען. צווישען די אַנטייל־נעמער אין דער לויה האָט מען אויך געזען פיל פאַרשטעהער פון דער קריסטליכער אינטעליגענץ, מיט וועלכער דער פאַר־שטאָרבענער איז געווען שטאַרק באַפרייַנדעט."

אין דעם זעלבען נומער „וואָלקאָוויסקער לעבען" איז אויך ערשינען אַ באַריכט וועגען דער זיצונג פון שטאָט־ראַט, וואָס איז אָפּגעהאלטען געוואָרען נאָכ'ן טויט פון שלום באַראַש, וואָס איז געווען דאָרט אַ ראַטמאַן:

„ביים אָנהויב פון דער זיצונג פון שטאָט־ראַט האָבען אלע אָנוועזנדע באַעהרט מיט אויפשטעהן דעם אָנדענק פון פאַרשטאָרבענעם, געווועזענעם ראַטמאַן ש. באַראַש. די רעדנער האָבען געלויבט דעם פאַרשטאָרבענעם און אים באַצייכענט אַלס איינעם פון די שעהנסטע און ערליכסטע פאַרשטעהער. דאָן האָבען די אָנוועזנדע פאָרגעשלאָגען צו פאַראייביגען דעם אָנדענק פון שלום באַראש דורך איינאָרדענען אויפ'ן טורעם פון מאַגיסטראַט אַ שטאָט־זייגער, וועלכער זאָל דינען אַלס סימבאָל און וועגווייזער פאַר די איבעריגע איינוואוינער פון שטאָט. דער דאָזיגער פאַרשלאג איז איינשטימיג אָנגע־נומען געוואָרען."

פון שלום באַראַש'עס גרויסער פאַמיליע זיינען אַממערסטען געווען באַ־קאַנט זיינע צוויי זיהן, אפרים און מנשה. אינזשעניר אפרים באַראַש איז אין דער צייט פון לעצטען וועלט־קריג געווען דער פיהרער פון ביאַליסטאָקער

דוד הובאר

יודענראַט. ער האָט אין ביאַליסטאָקער געטאָ אָרגאניזירט דעם קאַמף געגען שונא און איז געפאַלען ווי אַ העלד אין דער שלאַכט. זיין ברודער, מנשה, איז פאַרבליבען אין רוסלאַנד.

דוד הובאַר

דוד הובאַר איז געווען פאַרעכענט פאַר'ן צווייטען גרויסען גביר אין שטאָט (דעם ערשטען פלאַץ זאָל האָבען געווען פאַרנומען אליהו לייב ראַכמילעוויטש). וועגען דוד הובאר'ן פלעגט מען זאָגען, אז ער קען אויס־צהלען און אַוועקלייגען אויפ'ן טיש הונדערט טויזענט רובעל מזומן. ר' דוד האָט געפירט פאַרצווייגטע געשעפטען. ביי זיך אויף דעם גרויסען הויף, אין דער אָסטראָגער גאַס, האָט ער געהאַט אַ הורט־סקלאַד פון באַקאַליי־סחורות, צוקער, נאַפט, זאַלץ און אַנדערע אַרטיקלען. אויסער דעם האָט דוד הובאַר אויך באזיצט וועלדער און פעלדער אין דער וואָלקאָוויסקער אומגעגענד. די פעלדער פלעגט ער שטענדיג פאַרזייען מיט ווייץ און קאַרטאָפעל.

דוד הובאַר איז געווען אַ געבילדעטער מענש, און ער האָט זיך אויך באַמיהט צו געבען זיינע קינדער אַ גוטע דערציהונג. ער האָט זיין גאַנץ לעבען געווידמעט דער דערציהונג פון דער אידישער יוגענד. אַ דאַנק אים איז אין וואָלקאָוויסק געגרינדעט געוואָרען דער ערשטער חדר מתוקן, און שפעטער אויך די ערשטע ריסישע רעאַל־שולע. צוזאַמען מיט אים איז

דאָן אויך טעטיג געווען אויפֿן דערציהונגס־געביט הענאָך ניימאַן. די ביידע וואָלקאָוויסקער בעלי־בתים זיינען אויך געווען די ערשטע אין שטאָט, וועלכע האָבען געשיקט זייערע קינדער קיין ארץ־ישראל צו שטודירען אין דער דאָזן נאָר־וואָס־גערינדעטער העברעאישער גימנאַזיע „הרצליה" אין תל־אביב. זיי זיינען אויך געווען די ערשטע אין שטאָט, וועלכע האָבען איינגעקויפט פיל אַקציעס פון דער אידישער קאָלאָניאל־באַנק און געקויפט באָדען אין ארץ־ישראל — אין „רוחמה". אין יאָר 1929 האָט דוד הובאַר זיך אַריבערגעקליבען מיט'ן גרעסטען טייל פון זיין פאַמיליע קיין ארץ־ישראל און זיך דאָרט באַזעצט. ער האָט בשום אופן ניט געוואָלט זיך באַשעפטיגען מיט האַנדעל. דעם גרויסען קאַפיטאַל וואָס ער האָט מיט זיך מיטגעבראכט האָט ער אינוועסטירט אין באָדען און פאַרפלאַנצט אַ פּרדס פון 200 דונאָם אין נס ציונה. ער פלעגט טענה'ן: „געגנוג האָב איך מיין לעבען אָפּגעגעבען צום האַנדעל. אין ארץ־ישראל וויל איך זיין אַ קאָלאָניסט, פלאַנצען און זייען".

ליידער איז אָבער זיין זוהן, ישראל, וועלכער איז פאַרבליבען אין גלות, געפאַלען אַ קרבן פון די נאַצישע רוצחים, צוזאַמען מיט זיין פרוי פאַניע (אַביגדור בלאָכ'ס אַן אייניקעל) און צוויי קינדער.

דוד הובאַר און זיין פרוי, פּעלטע, זיינען ניט לאַנג צוריק, אין טיפען עלטער, געשטאָרבען אין תל־אביב.

מאיר שיף

מאיר שיף איז געווען אַן ערשט־קלאַסיגער זייגערמאַכער, ער איז געווען איינער פון די פאָפולערסטע בעלי־בתים אין שטאָט און דערצו אַ טעטיגער און איבערגעגעבענער כלל־טוער. געווען אַ שטענדיגער באַזוכער אין רב'ס הויז, הרב באָרוכאָוו ז"ל, צו וועמען ער איז געווען איבערגעגעבען מיט לייב און לעבען. ער פלעגט קיינמאָל ניט פאַרזוכען קיין נייע פרוכט, איידער ער פלעגט עס פריהער ברענגען דעם רב צו מאַכען אויף דעם „שהחיינו". אי־ בערהויפט פלעגט ער זיין טעטיג אין די טעג וועז מען האָט געזאַמעלט אויף „קרבן עצים" און „קמחא דפסחא". דאָן פלעגט ער ניט דורכלאָזען קיין איין בעל־הבית אָהן אַרויסצובאַקומען פון אים וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזען.

ער איז אויך געווען זעהר אַקטיוו אין דער ארבייט פאַר'ן מושב זקנים. ער איז דאָס געווען דער וועלכער האָט איינגעפירט אין שטאָט דעם מנהג, אַז ביי יעדער שמחה, ווי אַ ברית, אַ חתונה, אַ בר־מצוה, זאָל געזאַמעלט ווערען געלט לטובת דעם מושב זקנים. וועז אַ קינד פלעגט געזונט ווערען, פלעגען די עלטערען אריינשיקען אַ ביישטייערונג אָדער אַ פלאַש וויין פאַר די זקנים. ערב יום־טוב פלעגט מאיר שיף אליין געהן צו זיינע פריינד אין מושב־זקנים און ברענגען זיי פון אַלעם גוטען, וואָס ער פלעגט צונויפזאַמלען אין שטאָט, און פלעגט מיט זיי פאַרברענגען. אין פריוואַטען לעבען איז ער געווען אַ גוטער ברודער, האָט געהאַט אַן אָפענע האַנט פאַר גמילות־חסדים און איז געווען טעטיג אין די קהל'שע ענינים פון שטאָט.

צבי בערג (הערשעל דער פּאָדריאַדטשיק)

הערשעל דעם פּאָדריאַדטשיקס הויף האָט זיך געפונען לעבען די קאַזאַרמעס, אויף „קאָפּוסטינסקי פּערעאולאָק", ווי די רוסען פלעגען אָנרופען די גאַס. ער איז געווען נאָך אין יאָר 1885 אַ מיליטעריש־ער פּאָדריאַדטשיק. ער איז געווען אַ פרומער איד און איז געווען שטאַרק געאַכטעט אין די מיליטערישע קרייזען.

הערשעל בערג איז נפטר געוואָרען אין יאָר 1923. נאָך זיין טויט בין איך (זיין איידעם) באַשטימט געוואָרען צו עפענען זיין אייזערנעם שראַנק, וואו עס האָבען זיך געפונען זיינע דאָקומענטען. אין שראַנק האָב איך געפונען אַ הילצערנע שאַכטעל וואָס איז געווען פאַרשלאָסען אויף אַ שלאָס. אין דער שאַכטעל האָבען זיך געפונען פיל בריף, וויזיט־קארטען, טעלעגראַמעס און אַנדערע וועכטפולע פאַפּירען, וועלכע האָבען אַלע אָפּגעשפּיגעלט זיין פיל־פאַרצווייגטע טעטיגקייט אויפ'ן געביט פון הילף און זאָרג פאַר נאָהענטע און ווייטע, פאַר אידען און קריסטען, פאַר נויטבאַדערפטיגע און ליידענדע. עס זיינען דאָרט געווען דאָנק־בריף פון עלטערען, שוועסטער און ברידער, כלות און רבנים, פּאָמעשטשיקעס און געזעראַלען. מייסטענס זיינען דאָרט געווען דאָנק־בריף פון מוטערס, וועלכע האָבען אים געבענשט פאַר די גרויסע טובות וואָס ער האָט געטאָן זייערע זיהן, וועלכע האָבען געדינט אין דער 16טער אַרטילעריע־בריגאַדע וואָס איז געווען איינגעקוואַרטירט אין די וואָלקאָוויסקער קאַזאַרמעס. אין איין קאָנווערט, מיט דעם צווייי־קעפּיגען אָדלער און דער קייזערליכער קרוין, איז זאָגאַר געווען אַ בריף, געדרוקט אין גאָלדענע אותיות, וואָס האָט געטראָגען די אונטערשריפט פון ניקאָלאי דעם צווייטען. דאָס איז געווען אַ דאָנק־בריף פאַר אויסבאַהאַלטען און אָפּהיטען די קאַסע מיט'ן גאַנצען בריגאדע־פּאָנד אין יאָר 1905, אין דער צייט פון אויפשטאַנד פון די סאָלדאַטען, וועו דער בריגאדע־געזעראַל האָט געפונען פאַר פאַסיג אָנצוּפאַרטרויען די קאַסע אין די הענט פון הערשעל'ען ביז די אומרוהען וועלען זיך איינשטילען. הערשעל האָט ביי זיך געהאַלטען די קאַסע צוויי חדשים צייט און האָט זי שפּעטער אומגעקערט אין בעסטער אָרדנונג צום געזעראַל.

צווישען די פאַפּירען האָט זיך געפונען אַ פסק־דין פון אַ רוסישען געזעראַל, לויט וועלכען אַ אידישער סאָלדאַט איז פאַר'משפט געוואָרען אויף זיבען טעג אַרעסט און צו באַקומען פיר פּעטש פונ'ם פּאָדריאַדטשיק הערשעל בערג אין דער אָנווועזנהייט פון אַ קאַפּיטאַן און אַ פעלדפּעבעל. דער באַשטראָפטער סאָלדאט איז געשטאנען אויף דער וואַך ביים „פּאַראָאָוואי פּאָגרעב" (פולווער־קעלער) אין דער נאַכט פון חנוכה. עס האָט זיך אים פאַרוואָלט אָנצוצינדען די חנוכה־ליכט און ער האָט זיי אריינגעשטעלט אין אייגער פון די פושקעס. די סאָלדאַטען פון די אנדערע וואַכען, דערזעהענדיג דאָס ליכט פון דערווייטענס האָבען אויפגעפּעפּענט אַ שיסעריי אַלס אַ פייער־אַלאַרם. דער אידישער סאָלדאט איז ארעסטירט געוואָרען. זיין טענה פאַרוואָס ער האָט אָנגעצונדען די ליכט האָט ניט געהאָלפּען און די זאַך איז איבערגעגעבען געוואָרען אין די הענט פון בריגאַדיר, וועלכער האָט געשיקט נאָך

די וואָלקאָווישקער קאָזאַרמעס

דעם פאָדריאַדטשיק. הערשעל בערג האָט אין זיין פאַרטיידיגונג פון אידישען סאָלדאַט זיך באַמיהט אריינצוטראָגען אַ הומאָריסטישען טאָן, כדי צו מאַכען מילדער די אָנקלאָגע. צום שלוס האָט דער בריגאַדיר פאַראורטיילט דעם סאָלדאַט צו זיבען טעג תפיסה, און הערשעל'ען האָט ער פאַראָרדענט דאָס פאָלגענדע: „גיב אים פיר געזונטע פעטש, ער זאָל וויסען און געדענקען, אַז אויף רוסישע פושקעס בענטשט מען ניט קיין חנוכה־ליכטלאַך". אָט אויף אזאַ אופן, פלעגט הערשעל בערג, אַ דאנק זיין גוטען נאָמען און שטאַרקען איינפלוס אין די מיליטעריש קרייזען, זיך אָפט איינשטעלען פאַר אידישע סאָלדאַטען, אריסראַטעווען זיי פון שווערע שטראָפען, אריסהעלפען זיי מיט הלוואות און בכלל העלפען אין פאַרשיידענע אָנגעלעגענהייטען.

הערשעל פלעגט ביי זיך אין הויז תמיד האָבען אַ מנין צום דאַוונען פאַר די אידישע סאָלדאַטען. זיין הויז איז אויך געווען אָפען פאַר די סאָל־דאַטען, וועלכע האָבען ניט געוואָלט עסען פון מיליטעריש קעסעל. זיי פלעגען זיך תמיד צונויפקומען ביי הערשעל'ען, איבערהויפט אויף שבתים און יום־טובים, וואו זיי פלעגען הנאה האָבען פון די גוטע אידישע מאכלים, וואָס זיין פרוי לאה פלעגט פאַר זיי צוגרייטען. זי פלעגט זיי אפילו באַזאָרגען מיט „ארבע־כנפות".

די גרויסע טשאָלנט־טעפ פאַר די אידישע סאָלדאַטען, וואָס לאה בערג פלעגט שטעלען יעדען שבת, האָט מען ספעציעל באַשטעלט ביי יעזערסקי דעם קאָטלער. און ניט בלויז פאַר די סאָלדאַטען פלעגט לאה בערג צוגרייטען אידישע מאכלים. יעדען פרייטאָג פלעגט לאה אָנקאָכען געפילטע פיש און עס צעשיקען צו די אָפיצערען אין דער אַרמיי, כדי אזוי־אַרום תמיד זיין

אומשטאַנד אויסצו'פועל'ן ביי זיי פאַרשיידענע הנחות פאַר די אידישע סאָלדאַטען.

וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן ערב־פּסח אין הויז פון הערשעל בערג איז נימש שווער צו באַשרייבען. כדי צו פּראָווען דעם סדר פאַר די אידישע סאָל־דאַטען, פלעגט מען אין זיין הויז יעדעס יאָר צענעמען די וועגט, אום צו מאַכען פּלאַץ פאַר וואָס מער סאָלדאַטען־אורחים. צו די דאָזיגע סדרים פלעגען אויך איינגעלאַדען ווערען פיל רוסישע אָפּיצירען, וועמען הערשעל פלעגט מיטגעבען אַהיים מצה מיט פּסח'דיגען שנאַפּס.

אויף זיין הויף האָט הערשעל בערג איינגעריכטעט אַ אייגענע בוינע (שלאַכט־הויז), אונטער דער אויפזיכט פון ר' יעקב ווײַנשטיין, דער מאַן פון אסתר דער פּאָדריאַדטשיצע, וועלכע האָט געפירט געשעפטען בשותפות מיט הערשעל'ען. יעדען דאָנערשטאָג און ערב יום־טוב פלעגט ר' יעקב ווײַנשטיין, צוזאַמען מיט לאה בערג, פאַנאַנדערטיילען פּאָרציעס פלייש פאַר אָרימע אידען, יעדען איינעם לויט דער גרויס פון זיין משפּחה. אנדערע פלע־גען דאָרט אויך באַקומען צוגעטיילט אַ מעסטעל קאָרטאָפּעל.

באַזונדערס פרעהליך פלעגט זיין וועג אין דער בוינע פלעגט פאָרקומען אַ „שאלה". דאָן פלעגט מען אַהין אַראָפּברענגען ר' יעקב ברעסטאָוויצקי, דעם דיין, מיט ר' יאָסעל יערוסאלימסקי, דעם שוחט, וועלכער האָט גע־שמ'ט פאַר דעם גרעסטען מומחה אויפ'ן געביט פון שחיטה. ביידע אידען פלעגען זיך דאָן אָנטאָן אין גרויסע ווייסע פאָרטוכער און זיך נעמען צו דער אַרבייט, וואָס פלעגט אָפט דויערען ביז שפּעט אין דער נאַכט. בלויז דאָן, וועג זייער אַרבייט פלעגט אָפּגעטאָן ווערען, פלעגט מען פראָווען אַ יום־טוב'דיגע סעודה. ביים טיש, אויבען־אָן, זיינען געזעסען ר' יעקב און ר' יאָסעל, די גאַנצע פאַמיליע בערג, ר' יעקב ווײַנשטיין, דער מנקר און אַר־בייטער פון דער בוינע. דער הויפּט־דרשן פלעגט זיין ר' יאָסעל דער שוחט, וועלכער פלעגט אַמוזירען די מענשען מיט זיינע שהנע געשיכטעס. אַזוי פלעגט מען פאַרברענגען ביז שפּעט אין דער נאַכט און דאָן פלעגט מען אָפּ־פיהרען די אורחים אין שטאָט.

ר' יצחק נאָווהאָגרודסקי האָט מיר דערצעהלט, אַז ער צוזאַמען מיט הרב אבא יעקב באָרוכאָוו פלעגען אין מאָל אַ יאָר באַזוכען הערשעל בערג אינדער־היים כדי צו באַקומען פון אים אַ נדבה פאַר „קרבן עצים" און „קמחא דפסחא". ר' הערשעל פלעגט צו דער גלעלגענהייט שיקען אין שטאָט אריין די בריטש־קע און זיי ברענגען צו זיך אַהיים, וואו עס פלעגט שוין זיין צוגעגרייט אַ טיש מיט די בעסטע מאכלים, ווי די בכבוד'יגע גאסט האָבען עס פאַרדינט. נאָכ'ן גהערעגען כיבוד און געשפּרעך וועגען פאַרשיידענע ענינים, פלעגט הערשעל אריינלייגען די האָנט אין קעשענע און אָננעמענדיג אַ פולען הויפען מיט געלט — זילבערנע און אויך שטיקער גאָלדענע מטבעות — דאָס אי־בערגעבען אין רב'ס האָנט ניט געצוהלטערהייט און אפילו אים בעטען צו האָלטען די קבלה ביי זיך.

ביי הערשעל בערג אויפ'ן הויף האָט זיך אויך געפונען אַ ספּירט־פאַבריק.

לויט'ן געזעץ פון דער פוילישער מאַכט, האָט מען געמוזט באַהאַלטען אין אַ באַזונדער געבויידע זיבעציג פֿראָצענט פון דעם ספירט פֿאַר מיליטערישע צוועקען. איינמאָל, אין יאָר 1920, האָט זיך צוגויפגעקליבען אין מאַגאַזין אומגעפעהר פופציג טויזענט ליטער ספירט. פונקט דאָן זיינען אָנגעקומען קיין וואָלקאָוויסק פיר טראַנספֿאָרטען מיט „האַלער'ס" סאָלדאַטען. די סאָל־דאַטען האָבען זיך באַלד דערוואוסט וועגען דעם גרויסען סקלאד מיט ספירט. באַוואָפענטע זיינען זיי געקומען צום טויער פון מאַגאַזין און פארלאַנגט מען זאָל זיי געבען דעם ספירט. די פֿאַרוואַלטער פון דער פאַבריק, הגם זיי האָבען וועגען דעם געמאָלדען דער פֿאַליצייַ, זיינען זיי דאָך געצוואונגען גע־ווען איינצוגעהן אויף אַן אויסגלייך, צו געבען די סאָלדאַטען געגען אַ קבלה פינף פעסלעך ספירט. וועמען איז אָבער געקומען צו הערשעל'ען נאָך זיין צושטימונג, האָט ער זיך פעסט געגענגעשטעלט דעם אויסגלייך מיט די האַלערטשיקעס. ער האָט גע'טענה'ט אַז מען טאָר דאָס ניט טאָן, ווייל די סאָלדאַטען וועלען זיך אָנ'שיכור'ען און זיי וועלען אַרגאַניזירען אַ פּאָגראָם אויף די אידען אין שטאָט. ער האָט באַפוילען דער פֿאַרוואַלטונג פון דער ספירט־פאַבריק אָפּצושלעפּען דעם ענין, און איז צו דער זעלבער צייט אַוועק צום פּאָליציי־נאַטשאַלניק, וועמען ער האָט אונטערגעקויפט פאַר אַ געווישער סומע געלט מיט אַ פעסעל ספירט, און ביי אים גע'פֿועל'ט מען זאָל גלייך אָפּשיקען די סאָלדאַטען קיין זעלווע, וואו די באַן־סטאַנציע געפינט זיך וויייט פון שטעטעל. ער איז אויך באַלד אַוועק צו דער מיליטערישער זשאַנדאַמעריע און פאַר דריי פעסלאַך ספירט האָט ער גע'פֿועל'ט מען זאָל נאָך די זעלבע נאַכט אַרויסשיקען אַ באַוואָפענטע גרופּע צו פֿאַרטרייבען די „האַלערטשיקעס" אין די באַן־וואגאָנען, און אזוי איז מען, אַ דאנק הערשעל'ען, די זעלבע נאַכט פּטור געווארען פון די פּאָגראָמטשיקעס אין וואָלקאָוויסק.

דר. דוד טראָפּ

דר. טראָפּ, דער צאָן־דאָקטאָר, האָט געשטאָמט פון אַ זעהר באַרימטער פאַמיליע. זיינע עלטערען האָבען מיט יאָרען צוריק זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל און אויפגעבויט אַ ספירט־און הייוון־פאַבריק אין פּתח־תקוה. זיין שוועסטער, אויך אַ צאָן־דאָקטאָרין אין תל־אביב, איז פאַרהייראַט צו דר. כספי, דער ערשטער דאָקטאָר־וועטערינאַר ביי דער תל־אביב'ער שטאָט־פאַרוואלטונג. דוד'ס עלטערער ברודער האָט אָנגעפירט מיט אַ שולע פאַר צאָן־דאָקטוירים אין וואַרשע און היינט געפינט ער זיך אין תל־אביב, וואו ער איז פאַררעכענט צווישען די בעסטע צאָן־דאָקטוירים.

קיין וואָלקאָוויסק איז דר. טראָפּ געקומען אַלס אָפּיציר אין דער פּוי־לישער אַרמיי. דאָרט האָט ער זיך באַקאַנט מיט פאַניע קאַפּלאַן, זונדעל קאַפּלאַנ'ס א טאָכטער און א שוועסטער פון שמואל קאַפּלאַן, דעם דעמאָלס־דיגען פֿרעזידענט פון אידישען סוחרים־פאַראיין אין וואָלקאָוויסק, וועלכער געפינט זיך היינט אין אַמעריקע. פאַניע קאַפּלאַן איז דאָן פאַררעכענט געווען פאר אייגער פון די שהנסטע וואָלקאָוויסקער מיידלעך. באַלד נאָכדעם ווי

דר. דוד טראָפּ

דוד טראָפּ איז באַפרייט געוואָרען פון מיליטער האָט ער געהייראַט פאַניע קאפלאן און האָט געעפענט אַ קאָבינעט, צוערשט ביי יאָסעל יונאָוויטש'ן אין הויז אויף כאַלאָדאָיסקער געסעל, און שפּעטער, ביי אַבראַמסקי דעם אַפּטייקער אין הויז, לעבען דער רוסישער צערקווע.

זייער הויז איז באַלד פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין אַ טרעף־פונקט פאַר דער וואָלקאָוויסקער אידישער אינטעליגענץ. ער, מיט זיין ברייטען וויסען און אינטעליגענץ, און פאַניע, מיט איר פריינדליכקייט און גוט־האַר־ציגקייט, האָבען צו זיך צוגעצויגען די בעסטע און אינטעליגענטסטע עלעמענ־טען פון דער אידישער יוגענד. זייער הויז איז געוואָרען דער קולטורעלער צענטער פון אידישען לעבען, וואו ביי יעדען אָוונט־מאָלצייט פלעגען אַנ־וועזענד זיין אַן אָנצאָהל געסט, וואָס פלעגען שעה'ן־לאַנג פאַרבלייבען צו דיסקוטירען איבער פּאָליטישע און געזעלשאַפטליכע פראָבלעמען. צווישען די אָפּטע באַזוכער ביי דוד טראָפּ'ן פלעגען זיין די פיינסטע און אינטעלי־גענטסטע מענשען פון שטאָט, ווי: דר. יעקב סעדלעצקי, דר. שרה פייסיק, דר. פ. בעבטשוק, י. מירקין, יוסף דוואָרעצקי, מיליע גאָלדענבערג (חירורג) מיט איר מאַן, יודעל כוואַלאָווסקי, און פיל אַנדערע.

דר. דוד טראָפּ איז אויך געווען אַ טיכטיגער מיטגליד פון דער פייער־לעשער פאַרוואַלטונג און אַקטיוו אין „מכבי". מיט זיין איידעלקייט און אינ־טעליגענץ האָט ער באַצויבערט ניט בלויז די אידישע געזעלשאַפט נאָר אויך די פּוילישע אינטעליגענץ וואָס האָט אים שטאַרק געאַכטעט. ער איז אין

וואָלקאָוויסק אויך באַשטימט געוואָרען אַלס דער אָפיציעלער צאָן־דאָקטאָר ביי דער באַן־פּאַרוואַלטונג, וואו ער איז אויפגענומען געוואָרען פון דער פּוילישער מאַכט. די פּוילישע באַן־באאמטע האָבען צו אים געהאַט גרויס צוטרוי און דרך־ארץ. ער איז געווען אַ באשיידענער מענש, און האָט פיינט געהאַט כבוד. צו זיינע פּאַך־קאָלעגען האָט ער זיך שטענדיג באַצויגען מיט ברידערליכקייט און איז תמיד געווען גרייט זיי אַרויסצוהעלפען מיט ראַט און טאַט.

ליידער איז די פאַמיליע טראָפּ, צוליב משפּחה אָנגעלעגענהייטען, פאַר־בליבען אין וואָלקאָוויסק. דוד טראָפּ איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואָלקאָוויסקער אידישע דאָקטוירים. זיין אייִדעלע און שיינע פרוי, פּאַניע, האָט באַלד נאָך זיין טויט באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, און זייערע צוויי אינגלעך זיינען אומגעקומען אין די גאַז־אויוונס פון טרעבלינקע.

איטשע לייבע גאָלדע׳ס (ר׳ יצחק גאָלדין)

איטשע לייבע גאָלדעס האָט געהאַט אַ קראָם פון קאָלאָשען אין די ראַד־קראָמען, אין בראָם, געגענאיבער דעם ברונעם. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ עסקן אין דער חברה קדישא. ער איז געווען פאַררעכענט אַלס איינער פון די אָנגעזעהענסטע בעלי־בתים אין שטאָט. געווען איז ער אַ הויכער, מיט זעהר געדיכטע שוואַרצע ברעמען, און געזונט ווי אַ דעמב. זומער־צייט, ווען דער מסחר מיט קאָלאָשען איז געווען שוואַך — בלויז די באַפרייטע רוסישע סאָלדאַטען פלעגען קומען איינהאַנדלען האלבע קאָלאָשען, וואָס זיי פלעגען טראָגען אויף זייערע בלישטשענדיגע הויכע שטיוועל — פלעגט איטשע לייבע גאָלדע׳ס פאַרברענגען די מעהרסטע שעה׳ן זיצענדיג אין קראָם מיט אַ ספר אין האַנט און לערנען. ער האָט געהאַט צוויי זיהן מיט אַ טאָכטער. זיין טאָכטער, חנה, איז געווען פאַרהיראָט פאַר משה לייב כמעלניצקי, אַן אַדוואָקאַט און אַ תלמיד־חכם. זי איז געווען זעהר אַ פריינד־ליכע פרוי און פלעגט יעדען איינעם אויפנעמען מיט אַ שמייכעל אויפ׳ן פּנים. דער עלטערער זוהן פון איטשע לייבע איז געווען משה נח, וואָס איז אויך געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס „דער אינגעל". ער איז פאַרבליבען אַן אַלטער בחור און ער פלעגט העלפען זיין פאָטער אין קראָם. ווען מען פלעגט קומען אין קראָם און פאַרלאַנגען אַ פּאָר קאָלאָשען, און אז עס איז געווען פאַר איטשע לייבע׳ן שווער אַראָפצוגעהן אין קעלער זיי ברענגען, פלעגט ער בעטען די קונים: „וואַרט צו, מיין אינגעל קומט באַלד אַרייז". מיטאַמאָל פלעגט ווערען פינסטער אין קראָם — עס פלעגט זיך באַווייזען משה נח, אַ הויכער, אַ בריט־פּלייציגער איד מיט אַ באָרד און אין גרויסע שטיוועל — ער האָט עס געהייסען ביי ר׳ איטשע׳ן „דער אינגעל".

דער צווייטער זוהן, יאָסעל איטשע, האָט געוואוינט אין באָקו און איז געווען פאַרהיראָט פאַר מיכאל מאַזיע׳ס אַ שוועסטער. אויך ער איז געווען אַ הויכער, א שהנער, מיט רויטע באַקען און מיט שיינע וואָנצען, אויפ׳ן ניקאָלאיעווסקי שטייגער. פאַרענדיג קיין באָקו איז אויפ׳ן וועג, ניט ווייט

פון פּעטראָווסק, פֿאַרגעקומען אַ באַן־קאַטאַסטראָפֿע, אין וועלכער עס איז שטאַרק פֿאַרוואונדעט געווארען אַ הויכער באַאַמטער פון אַ באַקאַנטער אויל־פירמע אין באַקו. יאָסעל איטשע לייבע גאָלדע׳ס, וואָס אויף רוסיש האָט מען אים גערופען אָסיפּ איסאַקאָוויטש גאָלדין, האָט דעם צעשעדיגטען פֿאַר־וואָלטער פון דער אויל־פירמע ארויסגעשלעפּט אויף זיינע בריייטע פלייצעס פון אַ ברענעדיגען וואָגאָן און אים געטראָגען איניגע קילאָמעטער ביז ער האָט אים געבראכט אין אַ דערביאיגען מיליטערישען שפּיטאָל. אָלס באַ־לוינונג פֿאַר ראַטעוועך זיין לעבען האָט יאָסעל איטשע באַקומען אַ גרויסע געלד־מתנה, מיט דער הילף פון וועלכער זיין פרוי, אַ פּראָווידאָרשע, האָט דאָרט געפּענט אַן אָפּטייק, און ער אליין איז איינגעאָרדענט געווארען אין דער אויל־פירמע אָלס אַ שטענדיגער באַאַמטער.

גדליה פּערעשעצקי

גדליה פּערעשעצקי, דער שניידער, איז געווען אַ קליין אידעלע מיט אַ גרויער בערדעל. אָלס זיין הויפּט־אויפגאָבע אין לעבען האָט ער זיך גע־שטעלט הכנסת־אורחים, און ער האָט דער דאָזיגער גרויסער אויפגאָבע גע־ווידמעט אלע זיינע יאָרען. איבערהויפּט פלעגט ער זיין טעטיג ערב־שבת. פרייטאָג־צו־נאַכטס פלעגט מען אים קענען זעהן אַרומגעהן אין בית־המדרש פון אייך בעל־הבית צום אַנדערען און שושקען זיך מיט זיי וועגען אייגאָר־דענען אַן אורח אויף שבת. ער פלעגט שוין זעהן צופּאַסען די אורחים צו די בעלי־בתים ביי וועמען ער פלעגט זיי איינאָרדענען, און פֿאַר דעם האָט ער געהאַט זעהר אַ גוטען חוש, איינטיילענדיג די אָרימעלייט אויף פֿאַר־שיידענע קאָטעגאָריעס. געהענדיג פון דאָוונען האָט מען געקענט זעהן גדליה׳ן לויפען פון אייך בית־המדרש צום צווייטען, און אפילו וען די בעלי־בתים פלעגען זיך צעגעהן אַהיים, איז אויב גדליה האָט נאָך געהאַט עטליכע אורחים איינצואָרדענען, פלעגט ער לויפען איבער די הייזער מיט זיינע אורחים, אָפטמאָל אין רעגען און שניי, און ער פלעגט קיין רוה ניט געפינען ביז ער האָט אַלעמען באַזאָרגט מיט אַ היים אויף שבת. און וען אַלע מעגליכקייטען פלעגען זיך שוין אויסשפּען, פלעגט ער איינאָר־דענען די פֿאַרבליבענע אורחים ביי הושיע׳ן דעם חסיד אויפ׳ן חשבון פון דער פּושקע ביים דאָוונען שני וחמישי (מאָנטאָג און דאָנערשטאָג), וואָס גדליה פלעגט קלייבען טאַקע בלויז פֿאַר דעם צוועק.

ניט איינמאָל שפּעט פרייטאָג־צו־נאַכטס, וען דער עולם פלעגט שוין געהן שפּאַצירען נאָכ׳ן עסען, פלעגט מען קענען הערען פון גדליה׳ס פענסטער דעם פֿאַרשפּעטיגטען קידוש, וואָס ער פלעגט מאַכען, נאָכדעם ווי ער האָט שוין געהאַט פֿאַרענדיגט דאָס אַרומלויפען איבער דער שטאָט, כדי צו באַ־זאָרגען די אָרימע אורחים אויף שבת. מיט דער צייט האָט גדליה איינגע־אָרדענט, אז די בעלי־בתים וואָס האָבען ניט געקאָנט, צוליב פֿאַרשיידענע סיבות, נעמען צו זיך אַהיים אַ אורח אויף שבת אָדער יום־טוב, פלעגען דאָרפען אָפּצאָלען הושיע׳ן דעם חסיד פֿאַר׳ן אויפהאָלטען אַזאַ אורח. פיל

יונגע בעלי־בתים האָבען אזוי־אַרום געצאָלט מאַנאַטליך ר׳ הושיע׳ן פאַר אויפהאַלטען אויף זייער חשבון אַן אָרימען אורח. איבערהויפט פלעגט די דאָזיגע אַקציע פאַרשטאַרקט ווערען די ימים־נוראים טעג און ערב־פסח, ווען אויסער אורחים פלעגען נאָך קומען אויף די יום־טובים פיל סאָלדאַטען. דאָן פלעגען פיל הייזער אויפנעמען אַ צוויי־דריי אורחים אויף יום־טוב. שטאַרק פלעגט זיין די נאָכפראָגע אויף אידישע סאָלדאַטען אויף יום־טוב מצד „עמך״ — שנידערס, שוסטערס, סטאָליערס און בעלי־עגלות, וואָס פלעגען די סאָלדאַטען אויפנעמען אין זייערע הייזער מיט׳ן גרעסטען כבוד און מיט פיל שמחה. דער לייטער פון דער דאָזיגער וויכטיגער אַקציע איז תמיד געווען גדליה דער שניידער.

זיין גוט־האַרציגקייט האָט גאָר קיין גרענץ ניט געהאַט. ווען די רו־כישע רעגירונג האָט באַלד נאָכ׳ן אויסברוך פון ערשטען וועלט־קריג גע־טריבען די אידען פון פוילען, האָבען זיי געמוזט דורכפאָרען וואָלקאָוויסק אויף זייער וועג קיין רוסלאַנד. די באַן פלעגט זיך אָבער אָפשטעלען אין שטאָט בלויז אויף אייניגע מינוטען. גדליה פערשעעצקי פלעגט אָבער שעה׳ן־לאַנג אָפשטעהן אין דער קעלט און אָפוואַרטען די באַן מיט די אידען כדי צו צעטיילען צווישען זיי שפייז אויפ׳ן וועג. ער פלעגט זיך פיהלען גליקליך ווען ער פלעגט זוכה זיין צו באַגעגענען אַ באַן און מקיים זיין די דאָזיגע מיסיע.

לייבקע פּאַצאָוויסקי, דער שערער

וועג פון וואָלקאָוויסק געדענקט ניט לייבקע פּאַצאָוווסקי דעם שערער, וועמען מען פלעגט אויך רופען „לייבקע חאַשקע׳ס״. אַלס יונגערמאַן האָט ער געפּפּענט זיין שערעריי לעבען דער גרויסער שוהל, אַנטקעגען די ראַד־קראָמען, אין מאָרדעצקי דעם מוליער׳ס הילצערנער געביידע.

זיין שערעריי איז געווען דאָס וויגעלע פון „בונד״ און פון דער רע־וואָלוציאָנערער יוגענד אין וואָלקאָוויסק. דאָרט איז געווען דער טרעף־פונקט פון דער רעוואָלוציאָנערער יוגענד. די ערשטע קרינקער חברה, מיט רויטע העמדלעך און רוסישע קוטאַסען אונטער זייערע מאַנטלען, פלעגען זיך דאָרט צונויפקומען. די ערשטע רעוואָלוציאָנערע פראָקלאַמאַציעס זיינען פאַרשפרייט געווארען פון לייבקע׳ס שערעריי. ניט איין רעוואָלוציאָנערער קעמפער פלעגט ביי לייבקע׳ן אזוי פאַרנדערען זיין פנים, אז ער פלעגט זיך אַליין שפּעטער ניט קענען דערקענען.

לייבקע האָט תמיד געהאַט אַ שוואַכקייט פאַר די נייעסטע און מאָ־דערנסטע טעכנישע דערפינדונגען אין זיין פאַך, און ווען ער פלעגט נאָר געווואויער ווערען ווען עפּעס נייעס, פלעגט ער עס באַלד באַשטעלען פאַר זיין שערעריי. ער האָט שפּעטער אַריבערגעפיהרט זיין שערעריי אויף דער ברייטער גאַס, אין סאסון דעם קצב׳ס מויער לעבען צוקערמאַנ׳ס אָפּטייק. ער האָט דאָרט איינגעריכטעט דריי גלאַנצענדיגע און באַקוועמע אמעריקא־נער שטולען וואָס פלעגען תמיד צוציהען אַ גרעסערען עולם. אָבער נאָך מער

פאפולאריטעט האָט צוגעגעבען זיין שערעריי דער פאקט וואס מיט אים האָט מיטגעאַרבייט זיין פרוי, חנה, וועלכע איז געווען די ערשטע און איינציגע פרוי־שערערין אין וואלקאוויסק. צוליב די גרויסע הוצאות און דעם שטענ־דיגען קריזיס מיט די אַרבייטער, האָט לייבקע אויסגעלערנט זיין פרוי די מלאכה און זי האָט אפילו שפעטער אַריבערגעשטיגען איר רבי'ן — פיל קונדען פלעגען זיך ראַזירען בלויז ביי חנה'ען.

לייבקע איז געווען באַקאַנט מיט זיין גוטען כאַראַקטער און זיין שטענ־דיגער גרייטקייט צו טאָן אַ טובה אַ צווייטען שלא על מנת לקבל פרס. ער פלעגט אויך תמיד אַרויסהעלפען ניט־פאַרמעגליכע מענשען מיט גמילות־חסדים און פלעגט אַליין ביישטייערען פאַר פאַרשיידענע קהל'שע צוועקען מיט אַ פרייער האַנט.

פרייטאָג פאַרנאַכט, איבערהויפטווינטער־צייט, פלעגט זיין שערעריי זיין געפאַקט מיט מענשען, וואס פלעגען זיצען און וואַרטען אויף זייער רייהע זיך צו ראַזירען לכבוד שבת. אָט־אַזוי וואַרטענדיג פלעגען זיך דאָרט אַנט־וויקלען וויכוחים איבער די פאַרשיידענסטע פראַבלעמען. זיי שערעריי פלעגט דאַן פאַרוואַנדעלט ווערען אין אַ מין קלוב, וואו מען פלעגט קריטיקירען די שטאָט־פאַרוואַלטונג, דעבאַטירען איבער וועלט־פראַבלעמען און סתם טאָג־טעגליכע ענינים. די דעבאַטעס פלעגען אָבער שטענדיג געפיהרט ווערען אין אַ פריינדליכער און גוטמוטיגער שטימונג, אָהן קיין שום פאַרביטערט־קייט, נאָר פאַרקערט, מיט דרך־ארץ און פאַרשטאַנד. צווישען די הויפט־דעבאַטירער פלעגען שטענדיג זיין: י. מירקין, דער לערער, צפנת, סולקא־ווימש דער שניידער, שמעון לעוו (יהודה הירש דעם קצב'ס זוהן), שמעון לעוו, יודעל כוואַלאָווסקי, הערשעל צוקערמאַן, יוסף דוואַרעצקי, טעוועל סמאזאַנאָוויטש (דער פאַטאַגראַפטשיק), בנימין שעווכאָוויטש, יעקב גאָלד־בערג (שאָשקעס מאַן) און אַנדערע. די איגענטימער פון דער שערעריי פלעגען זיך קיינמאָל ניט אַריינמישען אין די דאָזיגע דעבאַטעס, אַרבייטע־דיג שטילערהייט פלעגען זיי זיך בלויז צוהערען און שטענדיג אָנהאַלטען די שטרענגסטע נייטראליטעט.

וועג איך האָב אין יאָר 1933 באַזוכט וואַלקאָוויסק האָב איך אויך אָפ־געשטאַט אַ וויזיט אין לייבקע'ס שערעריי. זי איז שוין דאַן געווען אַן ערשט־קלאַסיגע שערעריי, אָבער דאָך האָט זי נאָך, ווי אין די פריהערדיגע יאָרען, אָנגעהאַלטען איר אַלטען כאַראַקטער און האָט מיט זיך גלייכצייטיג פאַרגע־שטעלט אַ אינטימען און היימישען ווינקעל פאַר יעדען, וואס פלעגט אַהין אַריינקומען. ליידער זיינען אויך לייבקע פאַצאַווסקי מיט זיין משפחה אום־געקומען אינ'ם גרויסען חורבן.

יודעל נאָוואָגרודסקי און משה רובינאָוויטש

יודעל נאָוואָגרודסקי, ר' איטשע שמואל יונה'ס אינגסטער זוהן, און משה רובינאָוויטש, דער זוהן פון זונדעל רובינאָוויטש, זיינען אין וואַלקאָוויסק געווען באַטראַכט אַלס די פלאַנצער און בויער פון ציוניזם. זיי האָבען מיט

זיך אייגענטליך פֿאַרגעשטעלט אין אויסזעהן צוויי קאָנטראַסט־טיפּען: יודעל — אַ קליינער און נידעריגער, האָט שטענדיג אויסגעזעהן ווי אַ אינגעל, און משה — אַ הויכער, בריט פּלייציגער, שטאַרקער יונגערמאַן. זיי זיינען געווען איבערגעגעבען אײנער דעם צווייטען מיט לייב און נשמה, האָבענדיג אין בשותפות'דיגען אידעאַל אין לעבען — דאָס פֿאַרשפּרייטען פון ציוניסטישען געדאַנק צווישען דער וואָלקאָוויסקער יוגענד און די אויפבוי־אַרבייט פֿאַר ארץ־ישראל. אין גאַס פלעגט מען זיי תמיד באַגעגענען צוזאַמען, רעדענדיג צווישען זיך בלויז העברעאיש. משה רובינאָוויטש איז געווען אַ רײַנער אי־דעאַליסט, אַ שטילער און איבערגעגעבענער ציוניסט. ער האָט געשטאַמט פון זעהר אַ אינטעליגענטער פאַמיליע. זיינע עלטערען זיינען געווען די אַריסטאָקראַטען פון שטאָט. ער אַליין איז געווען זעהר געבילדעט און יעדען פרייַען מאַמענט פלעגט ער פֿאַרברענגען אין לערנען און לייענען. ער איז געווען אַ געלאַסענער פון נאַטור, פלעגט זיך צוהערען מיט אַ שמייכעל אויף די ליפּען צו אַלעמען, און מבטל מאַכען יעדע זאַך, וואָס האָט ניט געהאָט קיין שייכות מיט ארץ־ישראל. לטובת ארץ־ישראל איז פֿאַר אים קיין זאַך ניט געווען צו־שווער צו טאָן. אַ טיפּע פריינדשאַפט האָט אים פֿאַרבונדען מיט יודעל'ען. מען פלעגט אים פשוט זעלטען זעהן שפּאַצירען אין גאַס מיט אַ מיידעל. אין די אָוועגטען, נאָך פֿאַרזאַמלונגען, פלעגט מען זיי בײדען זעהן שפּאַצירענדיג אין די גאַסען. דאָן פלעגען זיי אָנפּאַנגען איינער דעם אנדערען אָפּפּיהרען אַהיים, ביז זיי פלעגען זיך אַרומזעהן, אז די שעה איז שוין געווען 3 בײַנאַכט. דאָן פלעגט יהודה אויסשרייַען: „משה, מחר תבוא?" און משה פלעגט ענטפערען מיט אַ דיקען באַס־קול: „אבוא, אבוא".

יודעל נאָוואָגרודסקי איז געווען דער וואָרט־זאָגער בײַ יעדער פֿאַר־זאַמלונג, שמחה אָדער סתם צוזאַמענקום פון עטליכע צעהנדליג מענשען. זיין טעמע פלעגט שטענדיג זיין ארץ־ישראל, און זיינע רעדעס — פלאַמענדיגע. בײדע פלעגען זיי קעמפען ווי לייבען פֿאַר יעדער קלייניקייט וועז עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען ארץ־ישראל און ציוניזם. עס איז נישט געווען קיין אַנשטאַלט אין שטאָט וואו בײדע, אָדער אײנער פון זיי, זיינען ניט געווען פֿאַרטראָטען אין דער פֿאַרוואַלטונג, און אַלץ כדי אריינצוברענגען דעם ציוניסטישען אידעאַל אין דעם טעטיגקייטס־פּלאַן פון אַנשטאַלט. די פריינדשאַפט צווישען די בײדע חברים איז געווען אזוי גרויס, אז וועז יודעל האָט באַקומען אַ סערטיפיקאט צו פֿאַרען קיין ארץ־ישראל, האָט ער זיך אַנטזאָגט פון דער פֿריווילעגיע, ווייל ער האָט ניט געוואָלט איבערלאָזען משה'ן אליין אין וואָלקאָוויסק. יודעל'ס שטאַנדפונקט איז געווען, אז קיין ארץ־ישראל דאַרפען פֿאַרען די אידישע מאַסען כדי צו בויען דאָס לאַנד. אָבער די ציוניסטישע טוער און פירער מוזען בלייבען אין גלות, כדי צו פֿאַרהיטען די יוגענד פון אַריינפאַלען אונטער'ן אינפלוס פון „בונד" אָדער דעם קאָמוניזם, אוז כדי צו ארבייטען פֿאַר די אידישע נאַציאָנאלע פאָנדען. די ציוניסטישע טוער, פלעגט ער זאָגען, וואָס שטעלען מיט זיך פֿאַר די ציוניסטישע אַרמיי, דאַרפען שטאַרק אויף דער וואַך אוז פֿארזעצען די אַרבייט לטובת ארץ־ישראל.

דאָך האָט יודעל זוכה געווען צו קומען קיין ארץ־ישראל, וואו ער אַרבייט אין דער אַדמיניסטראציע פון דער טעגליכער צייטונג „הבוקר". משה רובינאָוויטש, דער אידעאליסט און איבערגעבענער ציוניסטישער סאָלדאַט, איז ליידער געפאַלען אויף דער וואַך פון הייליגען אידעאַל און איז אומגעקומען פון די נאַצישע רוצחים.

משה און יאַנקעל רוטשיק־קאַבוזשאַצקי

משה און יאַנקעל רוטשיק־קאַבוזשאַצקי זיינען געווען צוויי ברידער, ביידע זעהר פאָפולער. יאַנקעל רוטשיק איז געווען אַ שוואַכער, קלייַן־געוויקסי־גער אידעל, דערצו אַ גאָר גרויסער הוסטער. ער פלעגט זיצען אויף דער באַנק לעבען זיין קראָם און וואַרימען זיך אין דער זון. אויסער דעם שפּייז־געשעפט, וואָס איז אייגענטליך געפירט געווען פון זיין פרוי און זייַנע קינ־דער, איבערהויפט זיין טאָכטער פרומקע, פלעגט ער פיהרען גרויסע גע־שעפטען מיט תבואה און אַנדערע פראָדוקטען.

משה קאַבוזשאַצקי איז דאַגעגען געווען אַ געזונטער איד, פול מיט ענערגיע. אויך ער האָט געפירט גרויסע געשעפטען מיט פריצים און איז געווען באַפרייַנדעט מיט אַלע גויים אין דער אומגעגענד. ער איז געווען אַ שווערער אַרבייטס־מענש. ער פלעגט תמיד האָבען גרויסע שפּייכלער, באַ־זונדער פאַר וויַיץ, קאָרן און קלייַען. די תבואה פלעגט ער איינהאַנדלען אין די מאַרק־טעג ביי די גויים. דורכלויפענדיג דעם מאַרק, פלעגט ער אויף שנעל באַגרייפען דעם גאַנצען אָנבאָט פון תבואה יענעם טאָג. ער פלעגט אפילו וויסען וואָס די פויערים האָבען אויסבאַהאַלטען אונטער דעם שטרוי אין זייערע וועגענער.

פרומקע, יאַנקעל רוטשיק'ס טאָכטער, איז אין מיינע יוגענד־יאָרען גע־וען די שענסטע גימנאַזיסטין און איינע פון די פרעהליכסטע מיידלעך אין שטאָט. איר קליינגענדיגער געלעכטער אויף דעם גאַניק פון שיינע־ביילקע'ס וואוינונג (ר' נתן דעם מלמד'ס שטוב) פלעגט זיך הערען איבער דער גאַנצער שטאָט. דאָרט אויף דעם גאַניק פלעגט זיך צונויפקומען די גאָלדענע יוגענד פון יענער צייט.

חנא קאַבוזשאַצקי, משה'ס זוהן, איז געווען דער שטאַרקסטער און פלינק־סטער בחור אין שטאָט. צו געהן צו־פוס קיין יאַטעוויטש, קאַלאָנטאַי, אַדער צו דער נייער באַן־סטאַנציע — איז פאַר חנא'ן געווען אַ שפּילכעל. מיט דער האַנט צווישען די שלייקעס פון זייַנע הויזען פלעגט חנא לויפען ממש ווי אַ הירש. ער האָט דערביי געהאַט אַ אויסערגעווענליך גוט האַרץ, און איז געווען אַ פארשטענדיגער און פעהיגער סוחר. ער האָט געהאַט אַ בלינדען צוטרוי צו מענשען, אָבער די וואָס פלעגען אים איין מאָל אָפּנאַרען, איז שוין ניט געווען וואָס זיי מקנא צו זיין.

אָט די ביידע קינדער פון די צוויי ברידער, פרומקע און חנא, האָבען

חתונה געהאַט און אויפֿן שטייגער פון זייערע עלטערען געפיהרט גרויסע געשעפטען אין וואַלקאָוויסק און אַנטוויקעלט דעם אידישען האַנדעל אין שטאָט און אויך אין דער אומגעגענד פון וואַלקאָוויסק, וואו זיי האָבען גע־האַט האַנדעלס־פֿאַרבינדונגען מיט סוחרים און פֿאַדריאַדטשיקעס אַ דאַנק זייערע פארצווייגטע געשעפטען.

זייער הויז איז געווען די פאַלקס־באַנק פאַר הונדערטער קליינע סוחרים און געשעפטס־מענשען, וועלכע האָבען זיך באַציגען צו חנא'ן מיט גרויס צוטרוי. פיל גרויסע סוחרים און געשעפטסלייט, וועלכע זיינען שוין געווען אויפֿן שוועל פון אונטערגאַנג, זיינען געראַטעוועט געוואָרען דורך פרומקע'ן און חנא'ן אַ דאנק זייער גרייטקייט צו העלפען יעדען איינעם אין אַ עת־צרה.

ליידער זיינען פון דער גרויסער און פֿאַרצווייגטער משפּחה רוטשיק־קאַבוזשאַצקי בלויז פרומקע מיט חנא'ן ניצול געוואָרען פון חורבן. אַלע איבעריגע מיטגלידער פון דער פאַמיליע, צוזאַמען מיט זייערע אייגענע קינדער, זיינען אומגעקומען אינ'ם גרויסן חורבן. היינט געפינען זיך חנא מיט פרומקע'ן אין ארץ־ישראל.

מעשעל לאַשאָוויץ

מעשעל לאַשאָוויץ איז גאָרניט געווען באַקאַנט אונטער זיין פאַמיליען־נאָמען. גויים און אידען צוגלייך האָבען אים געפֿופען סתם „מעשעל". ער איז געווען אַ הויכער, ברייט־פלייציגער איד, מיט אַ גרויסער פּאַטריאַרכאַלער באָרד. מעשעל האָט פארוואלטעט מיט דער פּאָסט איבער די קליינע אָרומיגע דערפער. מיט פערד פלעגט ער פונאַנדערפירען די בריוו איבער די דערפער. געהאַט האָט ער אָכט פערד, לויט ווי דאָס געזעץ האָט געפּאָדערט, אָבער זיינע פערד האָבען גיכער אויסגעזעהן ווי גרויסע דאַרפישע הינט. די בריוו־פאַנאַנדערטיילונג איז ניט געווען מעשעל'ס הויפּט־פאַך.

מעשעל איז געווען הויפּטזעכליך אַן ערד־מענש וואָס האָט זיך זיין גאַנץ לעבען צוגעהערט צום קול פון דער ערד און האָט די מערסטע טעג פון זיין לעבען גערוידמעט צו ערד־אַרבייט. ער פלעגט ניט קענען צוזעהן וועז אַ שטיק ערד איז ניט געווען באַאַרבייט אין דער צייט וועז דער בעל־הבית פלעגט אָרומגעהן פוסט־און־פּאָס אָדער גאָר שיכור'ן. „די מאַמע־ערד — פלעגט ער זאָגען — איז פֿאַרנאַכלעסיגט און מענשען געהען אָרום אָהן אַרבייט, און די פערד שטעהען פוסט אין שטאַל און דעריבער זיינען ברויט און קאַרטאָפּעל אזוי טייער". וואו נאָר ער פלעגט זעהן אַ שטיק ערד אומבאַאַרבייט, פלעגט ער דאָס איבערנעמען, לויט אַ געשריבענעם קאָנטראַקט, און באלד ברענגען גויים, וואָס זיינען אָרומגעגאַנגען ליידיג, צושטעלען זיינע פערד און נעמען זיך צו באַאַרבייטען די ערד און פֿאַרזייען וויץ און קאַרטאָפּעל. פאַר־שטעהט זיך, אז וועז די פעלדער פלעגען אָנהויבען טראָגען פרוכט, פלעגען די גויים חרטה האָבען אויף זייערע קאָנטראַקטען און שלעפּען מעשעל'ען אין געריכט. דאָס פלעגט זיך איבער'חזר'ען יעדעס יאָר, און אָפטמאָל פלעגען די רוסישע סענטימענטאַלע ריכטער צובאַמקען מיט זייערע קעפּ אויף

מעשעל׳ס רייד און צייגען, אז זיי האָבען גרויס דרך־ארץ פאַר דעם פּאַטריאַר־כאלען אידען.

מעשעל איז געווען זעהר אַ קלוגער און פרעהליכער איד, און די גויים פלעגען אויף אים זאָגען, אַז עס איז ניטאָ קיין קלוגערער איד אויף דער גאַנצער וועלט ווי מעשעל. איבערהויפּט פלעגט מעשעל זיך נוקם זיין אין גנבים, וועלכע פלעגען פרובירען גנב׳ענען פון זיין פעלד אָדער סתם אידיש האָב־און־גוטס. ניט איין גוי איז אָפּגעזעסען מאַנאַטען פאַר גנב׳ענען, ווייל מעשעל פלעגט אים פיהרען אין געריכט. מעשעל פלעגט האָבען לעבען זיין הויז אַ גאַנצע ווירטשאַפּט: הינער און ענער, וואָס פלעגען זיך אליין האָדע־ווען, פולע שפּייכלער מיט תבואה און גריבער מיט פּאַרשאַטענע קאַרטאָפּעל — די פרוכט פון זיין אייגענער ערד־אַרבייט.

פון מעשעל׳ס גרויסער און פאַרצווייגטער משפּחה איז בלויז איין אייניקעל לעבען געבליבען — כתריאל לאַשאָוויטש. ער האָט בייגעלעבט דעם אומקום פון זיין גאַנצער משפּחה אין נאַצישען גיהנום, האָט זיך אָבער אַרויס־געראַטוועט אין וואַלד, וואו ער האָט זיך אָנגעשלאָסען אַן די פּאַרטיזאַנען און נאָך דער באַפרייאונג פון שונא איז ער געקומען קיין ארץ־ישראל.

פּאַדראָוסקי דער פעלדשער

פּאַדראָוסקי האָט אַליין געשטאַמט פון אַמסטיבאָוע, אָבער שוין אַלס פעלדשער האָט ער געדינט אין דער רוסישער אַרמיי, ווען די לעצטע האָט געקעמפט אין די בערג פון קאָווקאַז פאַר דער דעראָבערונג פון די אויל־קוואַלען אין באַקו. ער איז געווען הויך געבויט און האָט אויסגעזעהן ווי אַ רוסישער פעלדפעבעל. ער האָט זיך שפּעטער באַזעצט אין וואַלקאָוויסק און געוואונען פאַר זיך דעם טיטול: „פּראָפעסאָר פון די קינדער". ער האָט גע׳שמ׳ט מיט זיין גוטען פּסיכאָלאָגישען צוגאַנג צו די קינדער, וועלכע דערזעהענדיג זיין פריינדליכען שמייכעל, פלעגען באַלד ארויסצייגען זייער צוטרוי צו אים און לאָזען זיך באַהאַנדלען.

פּאַדראָוסקי איז געווען אַן ערליכער מענש, האָט פיינט געהאַט חניפה און פלעגט תמיד שטעהן אויף דער זייט פון געראַטעוועטע און ניט מורא געהאַט ארויסצוזאָגען דעם אמת אין די אויגען. אפילו אין די קריסטליכע אנטיסעמיטישע קרייזען, וואו ער פלעגט זיין אַן אָפּטער באַזוכער — ווי בייַ טימינסקי׳ן אין קלוב אויף דעם בריקעל — האָט מען צו אים געהאַט גרויס דרך־ארץ. מיט׳ן גאַנצען האַרצען איז ער געווען איבערגעגעבען זיין פּראָפעסיע און פלעגט שטענדיג זיין גרייט, בייטאָג און ביינאַכט, צו לויפען העלפען דעם קראַנקען. איבערהויפּט פלעגט ער זיך אָפּגעבען מיט׳ן גאַנצען האַרצען צו די אָרימע קינדער אין שטאָט, וואו ער האָט געווואוסט אַז זיין לוין וועט זיין בלויז אַ גרויסער דאַנק באַוואַשען מיט טרערען. פיל מאָל פלעגט ער שרייבען די רעצעפּטען און באַצייכענען זיי אויף רוסיש „נאַ מאָי שטשאָט" (אויף מיין רעכענונג), פאַר וואָס ער פלעגט שפּעטער אַליין באַצאָלען. אין אזעלכע פאַלען, וואו ער האָט געווואוסט, אז די אָרימע עלטערען

קענען ניט באַצאָלען פאַר זיין וויזיט, פלעגט ער אליין קומען אַ צווייט מאָל, ניט גערופענערהייט, און אָפטמאָל פלעגט ער אפילו ברענגען מיט זיך אַ דאָקטאָר — אַלץ אויף זיין אייגענעם חשבון.

צו די קראַנקע קינדער פלעגט ער תמיד קומען מיט דער שווארצער מאַשטש, וואָס האָט געהאַט אַ שלעכטען געשמאַק, מיט'ן פּענזעל און מיט דעם פלעשעלע יאָד. ער פלעגט מאַכען די קינדער צום לאַכען ביי זייער ערשטער באַקאַנטשאַפט מיט אים, און וועז זייער געלעכטער, געמישט מיט ביטערע טרערען, פלעגט הויך אָפהילכען, פלעגט ער אויף שנעל אריינשטעקען דאָס לעפעלע אין מויל און מיט'ן פּענזעל אַ שמיר טאָן דעם האַלז מיט יאָד. מיט זיין שטענדיגען רוסישען „דא", פלעגט פּאַדראָווסקי אויף אַ פילאָזאָפישען אופן דערקלערען: „אלע יום־טובים וועלען בטל ווערען, אָבער פורים וועט בלייבען; אויך אַלע דערפינדונגען אין דער מאָדערנער מעדיצין וועלען בטל ווערען, אָבער די „קאַנע" וועט שטענדיג בלייבען דער רעטער פון גע־זונט. טויזענטער קינדער האָט פּאַדראָווסקי אין זיין צייט גערעטעוועט פון דער ענגלישער קראַנקהייט און פון דיפטעריט. די מערסטע פון די קינדער זיינען געווען פון די ארימסטע שיכטען אין שטאָט, וואָס האָבען זיך ניט געקענט פאַרגינען צו רופען אַ דאָקטאָר.

די פירמע „קאָלאָנטאַי"

וועלווועל עפשטיין, בערעל קאַפּלאַן און יאָסעל עיין — דאָס זיינען געווען **די דריי שותפים** פון דער פירמע „קאָלאָנטאַי". אָנגעפאַנגען האָבען די דריי שותפים מיט אַ קליינער וואָסער־מיהל אין „יאָטוויץ", לעבען וואָלקאָוויסק, און מיט דער צייט האָבען זיי אָנטוויקעלט אַ גרויסע מאָדערנע האַנדעלס־פירמע — מיט ביוראָס, בוכהאַלטערס און טעלעפאָן־אייניריכטונגען — פון וועלכער צוהנדליגער אידישע פאַמיליעס האָבען געצויגען זייער חיונה.

דריי פּשוט'ע און אָרענטליכע מענשען זיינען זיי געווען וועז זיי זיינען אריין אין שותפות, און זייער שותפות איז אין פאַרלויף פון די ערשטע יאָרען, כל זמן די פירמע איז נאָך געווען אַ קליינע, געווען באַזירט אויף זעהר אָרי־גינעלע יסודות. מען האָט ניט געפירט קיין ביכער און קיין חשבונות. אַלע דריי פלעגען זיי שטעהן אין דער מיהל, אָנגעטאָן פּשוט, פאַרפוליעט און פאַרמעלט, יעדער איינער ארומגעבונדען מיט אַ לעדערנעם פאַס פון וועלכען עס האָט אַראָפּגעהאַנגען אַ לעדערנע קעשענע, וואו דעם טאָג'ס פּדיון פלעגט זיך אָנזאַמלען. יעדען פאַרנאכט פלעגען די דריי שותפים אויסלייי־דיגען זייערע לעדערנע קעשענעס און אריינווארפען דעם גאַנצען פּדיון אין איין שופלאָד. פון דאָרט פלעגט יעדער איינער, אָהן שרייבען און אָהן מעקען, ארויסנעמען גענוי וויפיל ער האָט געדאַרפט האָבען אויף זיינע הוצאות. דער צוטרוי מצד איין שותף צום אַנדערען איז געווען אַ זעלטענער. יעדער איינער האָט געוואוסט, אז זיין שותף וועט זיך גיכער לאָזען אָפשניידען אַ פינגער איידער ער וועט אויסגעבען איין קאָפּיקע מער ווי ער בראויכט אויף זיין פּרנסה. יאָרען־לאַנג האָבען די דריי שותפים אַזוי געפיהרט זייער גע־

שעפט מיט אַ בלינדען צוטרוי איינער צום אַנדערען, אָהן ביכער און אָהן חשבונות. די דאָזיגע האַרמאָניע צווישען זיי איז געווען נאָך אַ גרעסערע רעטענעיש פּאַר די וואָס האָבען זיי געקענט נעהענטער, ווייל אין כּאַראַקטער האָבען די דריי שותפים מיט זיך פֿאַרגעשטעלט דריי פֿאַרשיידענע טיפּען.

וועלווע עפּשטיין האָט געשטאַמט פון אַ רבני'שער פֿאַמיליע און ער איז געווען פרום. ער האָט געפּיהרט אַ שטילען און באַשיידענעם לעבען. בערעל קאַפּלאַן, דער זוהן פון ר' יעקב קאַפּלאַן און ברודער פון דוד יאָסעל קאַפּלאַן, איז געווען אַ שהנער יונגערמאַן, פלעגט זיך ליב האָבען שהן קליידען. ער האָט געשטאמט פון אַ אָנגעזעהענער וואָלקאָוויסקער משפּחה און איז געווען אַ איבערגעגעבענער ציוניסט. ער האָט מיט זיך בכלל פֿאַר־געשטעלט אַ מאָדערנעם אייראָפּעאישען מענשען. יאָסעל עיין איז געווען דער האָראָפּאַשניק פון די דריי שותפים. ער איז געווען אַ פֿאַכמאַן אין מעהל־מסחר ווי אויך אין וואָלד־האַנדעל. ער איז געווען אַ טיכטיגער ארבייטער מיט אַ קלוגען קאָפּ, פלעגט ארומפֿאָהרען אין די הויפֿן, דערפּער און וועלדער אין פֿאַרבינדונג מיט דער שותפות און פֿאַר אַ שותפות'דיגען גראָשען איז ער געווען גרייט זיך לאָזען קוילען.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבען זיי פֿאַרגרעסערט זייער שותפות. זיי האָבען אָפּגעקויפט קאָלאָנטאַי, וואָס איז געווען אַ קליין הויפּעל מיט אַ וואַסער־מיהל שטאַרק רואינירט און פֿאַרלאָזען פון דעם קריג. אין פֿאַרלויף פון אייניגע יאָר איז אין קאָלאָנטאַי אויסגעוואַקסען אַ פיר־שטאָקיגע גרויסע וואַסער־מיהל, וואו עס זיינען אייגעריכטעט געוואָרען די גרעסטע מאַשינען פון יענער צייט. אין רואינירטען קאָלאָנטאַי האָבען די דריי שותפים פֿאַר־פלאָנצט אַ פרוכט־גאָרטען מיט טויזענטער בוימער פון אלערליי מינים, ווי עפּעל, באַרנעס, פלוימען, קאַרשען, טרוסקאַווקעס. אָט די ארבייט פון פֿאר־פלאנצען און באַארבייטען דעם באָדען איז געטאָן געוואָרען פון אַ אָגראָנאָם אַ ספּעציאליסט, וואָס איז אהין אַראָפּגעבראַכט געוואָרען. עס איז אויך איינ־געריכטעט געוואָרען אַ שטאַל, וואו עס האָבען זיך געפונען הונדערטער קיה מיט גרויסע האַלב־ווילדע אָקסען. אין פֿאַרבינדונג דערמיט איז דאָרט אויפ־געשטעלט געוואָרען אַ ערשט־קלאַסיגע מילכערייי וואו פּוטער און פֿאַר־שיידענע סאָרטען קעז פלעגען אויסגעארבייט ווערען. מיט דער גאַנצער ווירטשאפֿט האָבען אָנגעפּיהרט עטליכע אידישע פאמיליעס וואָס האָבען גע־וואוינט אין קאָלאָנטאַי, אונטער דער לייטונג פון הויפּט־אָנפּירער, חאַצקעל, דער שטילער איידעלער מענש, וועלכער איז געווען באַליבט און געאַכטעט פון אַלע. דאָס רואינירטע און פֿאַרלאָזענע קאָלאָנטאַי האָט, אַ דאַנק דער ענערגיע און ארבייטזאַמקייט פון די דריי שותפים, שנעל אויפגעבליהט.

אויסער קאָלאָנטאַי האָבען די דריי שותפים אויך איינגעהאַנדעלט אַ צאָל אנדערע וואַסער־מיהלען אין דער געגענד, כדי צו זיין קאָנקורענץ־פעהיג אויף זייער געביט. זיי האָבען אָפּגעקויפט אַ וואַסער־מיהל אין פּעטרושוויצע, וואָס האָט געהערט צו אַ באַריהמטען פּוילישען גוט־באַזיצער, אויך אַן אַנדער וואַסער־מיהל אין זעלווע — און אומעטום האָבען זיי אויפגעשטעלט פיר־שטאָ־

קיגע געביידעס, וואו עס זיינען אינגעריכטעט געווארען גרויסע מאדערנע מיהלען.

אויסער די מיהלען און דער פארצווייגטער לאנדווירטשאפט אין קאלאנטאי, האבען די דריי שותפים אויך אינווסטירט גרויסע סומען אין וועלדער, וואו זיי האבען אליין אנטוויקעלט א האלץ־אינדוסטריע. זיי פלעגען פראדוצירען שפאלען ווי אויך קלעפקעס פאר וויין־פעסער, וואס זיי פלעגען עקספארטירען קיין פראנקרייך. אזוי־ארום איז די פירמע "קאלאנטאי", פון דער איינפאכער און פרימיטיווער דריי־שותפות, מיט דער צייט אנטוויקעלט געווארען אין א גרויסער אינדוסטריע־און־האנדעלס אינסטיטוציע מיט א נאמען אפילו אין אויסלאנד.

וואס אנבאלאנגט ביישטייערונגען פאר וואלקאוויסקער קהל'שע אינסטיטוציעס פלעגט די פירמע "קאלאנטאי" שטענדיג די ערשטע אויף דער ליסטע פון ביישטייערער און אונטערשטיצער פאר נויטבאדערפטיגע אנשטאלטען. אויך פלעגט זי פיל ארויסהעלפען די קהל'שע פיהרער אין די שווערע בודזשעטען־אנגעלעגנהייטען פון זייערע פארשיידענע אנשטאלטען.

שיימע מאדעצקי און יאנקעל פאלטעס

זיי האבען געהערט צום פאלק און זיינען שטענדיג געווען גרייט מיט כוח צו פארטיידיגען דעם כבוד פון ישראל. הויך־געוואקסען מיט שטארקע קולאקעס, וואס זיי האבען אנטוויקעלט פון לייגען ציגעל ביי בוי־ארבייטען, זיינען זיי תמיד געווען די ערשטע אויף דער סצענע — ביי א שריפה, אין קאמף מיט דער פאליציי, מיט גויים וואס פלעגען באפאלען די אידישע הייזער כדי אוועקצורויבען זייער האב־און־גוטס, מיט די נאווראנצעס, וועלכע האבען מאסענווייז געבושעוועט אויף דער אידישער גאס, מיט שיכור'ע סאל־דאטען, וועלכע פלעגען אויסלאזען זייער כעס אויף אידען. מיט דעם כוח פון פויסט פלעגען זיי ענטפערען אויף די אלע אנגריפען און באשיצען מיט זייער גבורה דעם כבוד פון אידישען פאלק.

איבערהויפט האבען זיי זיך אבער שטארק אויסגעצייכענט אין דער צייט פון לעשען שריפות. איך געדענק נאך ווען אלס אינגעל, אין דער צייט פון דער גרויסער שריפה אין יאר 1908, זיינען די ביידע געווען די טיכטיגסטע אין ראטעווען לעבענס און האב־און־גוטס פון די אידישע הייזער, איינשטעלעניג דערביי זייערע אייגענע לעבענס. דאס איז געווען זייער חזקה ביי יעדער שריפה, און פיל מאל פלעגען זיי ארומגעהן א צייט נאך דער שריפה פארבאנדאשירט און אנגעשפארט אויף שטעקענס פון די וואונדען, וואס זיי האבען באקומען בשעת דער רעטונגס־ארבייט.

איך געדענק ווי איינמאל איז אויסגעבראכען א גרויסע שריפה אויף קארטשיזנע אין א גוי'אישען שטאל, אבער די שריפה האט באדראהט די שכנות'דיגע אידישע הייזער. ביים לעשען די שריפה האט מען געשלעפט מיט גרויסע קאטשערעס די ברענענדיגע קלעצער. מיטאמאל האט א דונער א שאס געטאן און האט אנגעגריפען א אידען וואס האט זיך געפונען אויפ'ן

פּלאַץ פון דער שריפה. דער איד איז באַלד אַנידערגעפאַלען אַ פּאר׳חלש׳־טער. יאנקעל פּאַלטעס האָט עס באַמערקט, ער איז אויף גיך צוגעלאָפּען צום אידען און דערזעהענדיג זיין שלעכטען צושטאַנד, האָט ער מיט די הענט אויסגעגראָבען אַ גרוב און אַהין אַריינגעוואָרפען דעם געטראָפּענעם־פון־דונער אידען, פּאַרשיטענדיג אים אינגאַנצען מיט ערד. אויף מיין באַ־מערקונג פּאַרוואָס ער טוט עס, האָט יאַנקעל געענטפערט: „די מאַמע־ערד איז דער גרעסטער רופא פּאַר אַ דונער־געטראָפענעם". עס האָט ניט גע־דויערט לאַנג און דער איד איז אַרויסגעשפּרונגען פון גרוב אַ געזונטער.

שיימע מאַרדעצקי און יאַנקעל פּאַלטעס פלעגען אַנוואַרפען אַ מורא אויף די חזיר׳ניקעס אין שטאָט, וועלכע זיינען שטענדיג געווען די איני־ציאַטאָרען פון געשלעגרייען און פּאָגראָמען אויף אידען. זיי האָבען אָבער פּאַר שיימע׳ן און יאַנקעל׳ן געהאַט גרויס דרך־ארץ, און ווען זיי אַליין פלעגען זיין באַדראָהט פון זייערע געגנער פון דער אומגעגענד, פלעגען זיי רופען שיימע׳ן און יאַנקעל׳ן צו זייער הילף. אפילו די פּאָליציי האָט געהאַט גרויס דרך־ארץ פּאַר זיי, און ביי יעדען צוזאַמענשטויס, וואו שיימע און יאַנקעל זיינען אַנוועזענד געווען, איז דער איד אַרויס דער געווינער.

שמואל דוד ניאַנעס

שמואל דוד האָט געוואוינט אויף דער בריטער גאַס לעבען בית־המדרש „חיי־אדם". ער איז געווען הויך געבויט און וועזנט ווי אַ לייב. אויף דער רעכטער האַנט האָבען אים געפעלט צוויי פינגער, וועלכע זיין פאָטער האָט ביי אים אָפּגעהאַקט, כדי ער זאָל ניט דאַרפען געהן אין מיליטער. שמואל דוד אליין האָט די זעלבע אָפּעראַציע דורכגעפירט אויף זיינע פינף זיהן און אַזוי־אַרום קיין איינעם פון זיי ניט געדאַרפט שיקען אין גוי׳אישען מיליטער. ער האָט ביי זיינע זיהן די אָפּעראַציעס דורכגעפירט אַליין, אָהן קיינע חכמות. ער האָט געהאַסט די גויים פּאַר זייער שנאה צו די אידען, און יעדער גוי, וואָס האָט זיך פּאַרטשעפעט מיט שמואל דוד׳ן, האָט פון אים אַריינגעקראָגען קלעפּ ביז ער פלעגט זיך באַגיסען מיט בלוט. אַ דאנק שמואל דוד׳ן און זיינע פינף זיהן איז די שטאָט ניט איינמאָל געראַטוועט געוואָרען פון פּא־גראָמען. די גוי׳אישע חזיר׳ניקעס, וועלכע האָבען געהאַסט די אידען שנאת־מות, פלעגען אפט פּראָווואָצירען פּאָגראָמען אין שטאָט און אַרויסרופען די הילף פון די גויים פון די ארומיגע דערפער. אָבער דאַן פלעגען זיך אַריין־וואַרפען אין קאָמף געגען זיי שמואל דוד מיט זיינע זיהן, דער באַקאַנטער שעפּסעל קוואַטשוק און אַנדערע אידישע העלדען, וועלכע פלעגען מיט זייערע פודיקע קולאַקען שלאָגען די גויים מכות־רצח, אַנוואַרפענדיג אַ מורא ניט נאָר אויף די גויים נאָר אפילו אויף דער פּאָליציי, וועלכע פלעגט אָפּ־וואַרטען ביז עס פלעגט זיך איינשטילען און דאַן אַרויסקומען פון די וויני־קעלעך כלומר׳שט איינצושטעלען אַרדנונג.

אין סעפּטעמבער פון יעדען יאָר, אין דער צייט פון רופען צום פריזיוו, פלעגען די ניי־רעקרוטירטע זעלנער, וואָס זיינען געווען איינגעקווארטירט

אין שטאָט, זיך נוהג זיין אַרויסצוגעהן איבער די גאַסען מיט גאַרמאָשקעס. זייער ציל איז אייגענטליך געווען צו באַפאַלען די אידישע קראָמען און הייזער און זיי ראַבירען. די אידישע „גבורים" פלעגען זיי שוין אָפּוואַרטען אויף דער וואַך מיט די נויטיגע געצייג און באַפאַלען די נייע רעקרוטען מיט קלעפּ, וואו עס האָט זיך נאָר געלאָזען. אָפטמאָל פלעגען זיי זיי אַזוי צוקלאַפּען, אַז מען האָט זיי שוין אין מיליטער מער ניט געוואָלט אריינענעמען. דאָס האָבען אונזערע „גבורים" זיי געלערענט צו האָבען דרך־ארץ פאַר אידען און געטאָן האָבען זיי דאָס בלויז אויס אַ ריינעם רצון צו פאַרטיידיגען דעם אידישען כבוד און אידישען האָב־און־גוטס.

די אידישע בעלי־ענלות און טרעגער

מיט גרויס כבוד דאַרף באַאַהרט ווערען דער אָנדענק פון די אידישע פאָלקס־מענשען, וועלכע זיינען שטענדיג מיט אויסערגעוועהנליכער גבורה און מוט געשטאַנען אויף דער וואַך און האָבען פאַרטיידיגט די אידישע באַפעל־קערונג געגען אַנטיסעמיטישע אָנפאַלען אין פאַרשיידענע צייטען, און אי־בערהויפּט אין דער צייט פון דער פּוילישער מלוכה.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די דייטשע אָקופּאַציע האָט זיך פאַרענדיגט און וואָלקאָווייסק מיט דער אומגעגענד איז געווארען אַ טייל פון פוילען, האָט זיך אָנגעהויבען ווידער צו אַנטוויקלען דער פרייער האַנדעל. אָבער די באַנען זיינען נאָך דאַן געווען באַזעצט פאַר מיליטערישע צוועקען. אין שטאָט האָבען אָנגעהויבען אָנקומען פאַרשיידענע סחורות פאַר דער אויס־געהונגערטער באַפעלקערונג. האָבען זיך דאַן אלע בעלי־עגלות און טרעגער פאַראיניגט אין איין אגודה, כדי צו ארגאַניזירען די איבערפיהרונג פון די פאַרשיידענע מאַטעריאַלען — וואָס אַ טייל פון זיי פלעגט מען פירען אויף פורען אפילו פון וואַרשע — און צו קאָנטראָלירען די פּרייזען פון דער איבערפיהרונג, ווי אויך פונ'ם אָנלאָדען און אויסלאָדען. דער שרייבער פון די שורות איז דאַן באַשטימט געווארען צו רעגולירען די פּרייזען פאַר די שוועכע סחורות, ווי אייזען, קוילען, גלאָז, צעמענט, מעל, נאָפט א. אַ. וו. עס איז אויך דאַן געגרינדעט געווארען אַ באַזונדערע גרופּע פון „האָלץ־טרעגער", וועמעס אַרבייט איז באַשטאַנען בלויז פון אָנלאָדען און אויסלאָדען האָלץ. יעדען דאָנערשטאָג פלעגט מען זיך צוזאַמענקומען ביי אליעזר קאַסאָווסקי אין קאָפּיי־הויז. דאָרט פלעגען קומען אַלע בעלי־עגלות און טרעגער און ביי אַ גלעזעל ביר מיט אַ שטיקעל פיש פלעגט מען זיך אויסגלייכען מיט די פּרייזען, אַמאָל לויט דער קאַלקולאַציע פון ברויט און אַמאָל לויט דער קאַלקולאַציע פון גאָלד. די אָנפיהרער פון דער אגודה זיינען געווען די באַקאַנטע: הערשעל מונטשיק, איטשע מונטשיק און לייבע מונטשיק, די גרויסע און פאַרצווייגטע פאַמיליע באַיער, מיט'ן באַרימטען אברהם באַיער, וואָס פלעגט היטען זיין שווארצען גלאַנציגען פערד ווי דאָס אויג אין קאָפּ און וואָס האָט ג'שמ'ט מיט זיינע הומאָריסטישע דערצעהלונגען. דאָס זיינען אַלע געווען פרומע אידען, וועלכע פלעגען לויפען מיט דער

בייטש אין האַנט אין בית־המדרש „עין־יעקב" כדי אַריינכאַפּען אַ מנחה, אַוועקשטעלענדיג זייערע גרויסע וועגענער אין אַ זייטיגער געסעל און אי־ בערלאָזענדיג זייער בייטש אָנגעשפּאַרט אין דרויסען לעבען האַנט־פּאַס ביים בית־המדרש. דאָס זיינען געווען אידען, וועלכע וואָלטען זיך מקריב געווען פּאַר הערען אַ חזן אָדער אַ מגיד, און פּאַרלאָזענדיג דעם בית־המדרש, פּלעגען זיי אויסקראַצען אַ פּאָר קאָפּיקעס און זיי אריינווארפען אין טעלער, וואָס איז געשטאַנען ביים ארויסגאַנג אויף א טישעל.

אָט די אויבען־דערמאָנטע פּאַמיליעס און פילע אַנדערע וועמעס נעמען איך קען זיך ניט דערמאָנען, ווי אויך אַ גאַנצע גרופּע טרעגערס, צוזאַמען מיט וועמען איך האָב אַמאָל געלערנט ביי לייב אָרע דעם מלמד און וואָס זיינען געווען מיינע חברים, האָבען ניט איין מאָל געראַטעוועט די וואָלקאָ־ וויסקער אידישע באַפעלקערונג פון מאָרד און רויב. וועג האַלער׳ס אַנטי־ סעמיטישע פּאָגראָמטשיקעס זיינען געקומען אין שטאָט און זיך געזומען צו דער „מלאכה" פון שניידען די בערד און סתם שלאָגען אידען, האָבען זיי אין וואָלקאָוויסק באַגעגענט דעם וויידערשטאַנד פון די דאָזיגע אידישע גבורים און אַ מורא איז אויף זיי אַרויפגעפאַלען. אין איין פאַל האָט די פּוילישע פּאָליציי געהרופען די אידישע בעלי־עגלות און טרעגער צו־הילף געגען די צעבושעוועטע פּאָגראָמטשיקעס.

אַ באַזונדערען קאַמף האָבען די אידישע גבורים געדאַרפט פירען מיט די פּוילישע „אוסעדניקעס", וועלכע די פּוילישע רעגירונג האָט באַזעצט אויף באָדען אין דער וואָלקאָוויסקער געגענד. די אַרומיגע לאָקאַלע גויים האָבען געהאַסט די דאָזיגע נייע שכנים, — און כדי איינצושטילען די שנאה צו זיך האָבען די דאָזיגע „אוסעדניקעס" געהעצט געגען אידען און גע־ רופען צו פּאָגראָמען. זייער אַנטיסעמיטישע אַקציע פלעגט תמיד אָמ־ שטאַרקסטען אָנגעוועגדעט ווערען אין מאַרק־טעג, ווען אין שטאָט איריין פלעגען קומען טויזענטער גויים און עס איז געווען לייכט צו צערייצען דעם המון צו באַפאַלען און רויבען די אידען. אונזערע אידישע גבורים פלעגען שוין אָבער זיין גרייט אויף דער וואַך. זיי פלעגען אין יענע טעג פאַרציכטען אויף זייער אַרבייט, פון וואָס זיי האָבען געצויגען זייער חיונה, און שטעהן גרייט צו באַקעמפען די שונאי־ישראל. מיט זייערע געזונטע קולאָקעס, און מיט שטעקענס און אייזענס, פלעגען זיי אָנווארפען אַ מורא אויף די פּאָ־ גראָמטשיקעס, און איידער די פּאָליציי פלעגט קומען, האָבען זיך שוין גע־ קייקעלט צעהנדליגע פון די פּאָגראָמטשיקעס אין לוזשעס בלוט אויפ׳ן רינ־ שטאָק. דאָס איז געווען די גבורה פון „עמך", וואָס איז שטענדיג געווען גרייט צו באַשיצען דעם אידישען כבוד.

אַלבום פון
וואָלקאָוויסקער גרופּען

א גרופּע וואָלקאָוויסקער

רעכטס צו לינקס, זיצנדן: **פּסח, שרה גילער, שרה סלאַפּאַק;** שטייענדן: **מוליע קוויאַס, דבורה רעזניצקי, עלקע אַגולניק, אברהמ'ל וואַלאַך.**

א גרופּע יוגענדליכע אין יאָר 1920

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **איטקע פּאַנטער, ווילי־אַם יערוסאַלימסקי (דעם שוחט׳ס זוהן), אברהמ׳ל שאַפּירא;** צווייטע רייהע: **שעפּסיל זעליצקי, גיטעל באַיער, סאַניע קאַסטרינסקי, מאָטיל כמעלניצקי, משה יאַנאָווסקי;** דריטע רייהע: **חנה נאָוויק, אברהם קלמן לעוו, רחל מורשטיין, חנה ביאַלסקי, אברהמ׳ל סידראַנסקי, ישראל הובאַר, פייטשע גאַלין, שמואל ראַגאָוו.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 553

א גרופּע וואַלקאָוויסקער אין יאָר 1921

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצען: **שלום צערקאָוויטש, ליובע האַלפּערן, טעווע סמאַזאַנאָוויטש, סאַניע קאַסטרינסקי, סיאַמע גאַלין, אַנדזשע גראַדזענסקי, רבקה לעוו, שעפּסיל זעליצקי;** צווייטע רייהע: **אברהמ׳ל שאַפּירא** (פון טאַרטאַק), **פריילין גלעמבאַצקי, פאַניע קאַפּלאַן, יצחק קאַפּלאַן, יצחק מערקין, דוד סאַלמאַן.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 553

ג גרופּע פרייַנד פּאָטאָגראַפירט מיט צביה קאַמינסקי פּאַר איר אָפּפּאָר קיין אַמעריקע אין יאָר 1920

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **מערע לעוו, שרה קאַמינסקי, רחל קאַמינסקי;** צווייטע רייהע: **מאָטיל אַלטוף, שייַנע באַיער, אברהם פּאַרבער, ישראל אהרן בולגאַטש, צביה קאַמינסקי, רחל גאַליאַצקי, ישראל גורעוויטש, חוה ראַגעס לעוו, אַלטער ווייַנער;** דריטע רייהע: **פּעסיל ראַשאַנסקי, באַביש מאַראַטשניק, שיינדל לעוו, אברהם קלמן לעוו (פון קאַבעלניע), ישראל ווייַנער.**

א גרופּע וואַלקאָוויסקער אין יאָר 1921
נעמען אויף זייט 552

א גרופּע פרײַנד פּאָטאָגראָפירט מיט צביה קאָמינסקי פּאָר איר אָפּפּאָר קיין אַמעריקע אין יאָר 1920
נעמען אויף זייט 552

מיטגלידער פון וואלקאוויסקער מעטאל פאראיין אין יאר 1937

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנדיק: בעביל קושניראוסקי (דער בלעכער), שמעון דער שמיד (פון זאמאשטשע), דוביצקי (דער שמיד פון אונטער־ן בארג), אברהם קאגאנאוויטש, זאב גלאצער (קופערסמיט), יודעל רובינשטיין (דער שלאסער), סאלמאן (דער זייגער־מאכער); צווייטע רייהע: א אומבאקאנטער, שיפראן, עפשטיין (פון די וואגענס), פיסעצקי (דער זייגער־מאכער), לייזער שיף, אורינאוסקי, קראוטשיק, יונאוויטש דער יואוועליר.

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 555

די פארוואלטונג פון האנדווערקער־פאראיין אין יאר 1926

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: אהרן סמאזאנאוויטש (דער שוסטער), שטשופאק (דער שניידער), שלמה׳קע פריי (דער שניידער), זיסקינד (דער יואוועליר), ניאמע סולקאוויטש (דער שניידער), חנה קאגאנאוויטש, אברהם גאליאצקי (דער שערער); צווייטע רייהע: דער שינדלער, א שניידער, א שניידער, הערשיל ראבין, יאסיל דאוידאוסקי, יאנקעל ליפיאק, אברהם קאגאנאוויטש.

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 555

א גרופע לעבען־געבליבענע וואלקאוויסקער, פאטאגראפירט אין לאדוש אין יאר 1947

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנדיק: פרוי שאפירא (באגאמילסקי), פרוי גורוויטש (דאוידאוויטש), פריילין פערעכאדניק; צווייטע רייהע, שטייענדיק: א קראקאווער, באשיצקי, חילער, ידידיה קאץ, זאן־מאזיע, משה סטאלאוויצקי, אנוש.

די פּאַרוואַלטונג פון האַנדווערקער פּאַראיין אין יאָר 1926 — נעמען אויף זייט 554

— אַ גרופּע לעבן געבליבענע וואַלקאָוויסקער נעמען אויף זייט 554

אָפּשיידם־באַנקעט לכבוד יאָסעל (פּעלטעס) לאנגבאַרד פּאַר זיין צוריק־פּאָרן פון אַרגענטינע נאָך וואָלקאָוויסק אין יאָר 1934

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנד: ש. ריפסקי, י. אַלפּערט, מאָטיל קאַגאַנאָוויטש, זלמן לאַזאַראָוסקי; צווייטע רייהע, זיצנד: לעוו, שקלאָווין, חיים ליסיצקי, וואָללע לאַזאַראָוסקי, יוסף גאָשטשינסקי, יאָסעל לאַנגבאַרד, דאַניק קאַגאַנאָוויטש, ל. עפּשטיין, איטשע יאַלאָוסקי; דריטע רייהע, שטייענד: רחמיאל לעוו, משה חאַנאַנאָוויטש, שטשיגעל, סיניי, לעווין, א. אומבאַקאַנטער, א. אומבאַקאַנטער, הערשעל קאָפּלאָן, צוויי ניט קיין וואָלקאָוויסקער; לעצטע רייהע: זיידעל שקאָלניק, באַיער, אַנוש, ר. שאַלקאָוויטש (רחמיאל חיענקעס), שקלאָווין (פון ליסקאָוע).

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 557

א גרופּע חברים אין יאָר 1935

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנד: חיים יודעל שיפּיאַצקי, מוליע שיין, פעליקס בלומשטיין; צווייטע רייהע: יאַנקעל צוקערמאַן, ניאַניע כוואַלאָוסקי, באַם בליאַכער, איצעל טשאַפּער, משה יאַנאָוסקי.

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 557

א גרופּע חברים

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנד: ניאַמע רובינאָוויטש, מענדעל מאַצקעוויטש, לייזער פּאַרבער; צווייטע רייהע: מאָטעל אַלפּערט, זלמן לאַזאַראָוסקי.

א גרופּע חברים אין יאָר 1935
נעמען אויף זייט 556

א גרופּע חברים
נעמען אויף זייט 556

אַ גרופּע וואַלקאָוויסקער אין יאָר 1928

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **ברוך בעקענשטיין, עטקע רובינאָוויטש, סאַלע מאַזיע, ריווטשע רובינאָוויטש**; צווייטע רייהע, זיצען: **קיילטשע לידסקי, סאַניע דאַמבראָווסקי, עלקע גאַם, מאַזעס מאַנדעלבאום**; דריטע רייהע: **איצעל גאַם, שלמה שפאַק, העניאַך ווינעצקי, לאַלע פּאַצאָווסקי, שאול מאַרקוס.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 559

אַ גרופּע וואַלקאָוויסקער יוגענדליכע אין יאָר 1920

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **יודעל שפאַק, שלמה־קע מאַרקוס**; צווייטע רייהע: **איצעל טשאָפּער, וואָליע סאַלמאַן, יאַנקעל צוקערמאַן, חיים יודעל שיפּיאַצקי, ניאַניע כוואַלאָווסקי**; דריטע רייהע: **וואָליע לאַזאַראָווסקי, משה׳ל דאַמבראָווסקי, מוניע שוואַרץ, נח פוקס, נאַטע סאַלוצקי, אליהו מאַטיע גינזבורג, אברהמ׳ל זעליצקי.**

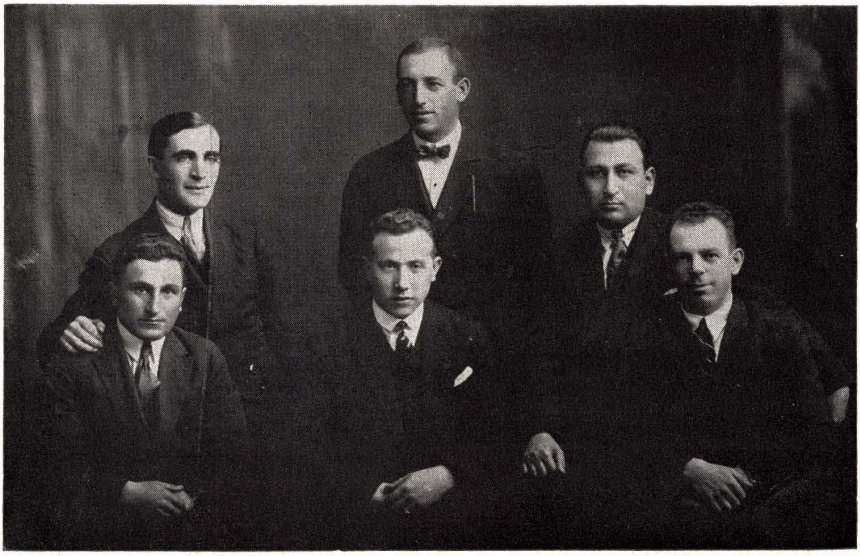
דערקלערונג פון בילד אויף זייט 559

אַ גרופּע וואַלקאָוויסקער חברים

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצען: **אייזיק ווערנער, זלמן שיין, יודעל רוטשיק**; צווייטע רייהע: **חנא שיק, יוסף לאַפּין און לעוו.**

א גרופּע וואַלקאָוויסקער יוגענדליכע אין יאָר 1920
נעמען אויף זייט 558

א גרופּע וואַלקאָוויסקער חברים —— נעמען אויף זייט 558

די מיטאַרבייטער פון „אינגעל"

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **שלמה לייבאָוויטש, מתות אילייאָוויטש, רפאל קליאַטשקין** (אַרויסגעבער און אילוסטראַטאָר), **יוסף לאַגבאַרד, סאַנע ליפשיץ, יוסף גאַלאַי** (רעדאַקטאָר), **אליהו לעווין, זיידעל פרידמאַן** (הרב באָרוכאָוו'ס אייניקעל), **משה דונסקי.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 561

א גרופע וואַלקאָוויסקער קורץ פאַר'ן אויסברוך פון לעצטען וועלט־קריג

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **ליפשע גורעוויטש, עדזשע סעדלעצקי, ניעטע כוואַיניק, צביה ראַוויצקי, א. אומבאַקאַנטע;** צווייטע רייהע, זיצענ: **שיינע לידסקי, ניעטע קאַפלאַן, א. סימיאַטיטשער;** לעצטע רייהע, שטייענ: **נתן שיין, קיוע עיין, פריילין לידסקי, שעפסיל ראַוויצקי, צווי גראַדנער, שיינדעל איינהאָרן, באַבעל** (יהודה הירש דעם קצב'ס טאָכטער), **מאַטעל עיין.**

א שילער קרייז פון דער העברעאישער און פּוילישער גימנאַזיע
אין יאָר 1936

א גרופּע וואַלקאָווסיקער קורץ פאַר'ן אויסברוך פון לעצטען וועלט-קריג

אַ גרופּע חברות מיט ציפּע קאַצין פּאַר איר אַפּפּאַר קיין ארץ־ישׂראל

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע פון אונטען, זיצען: **ציפּע קאַצין, הינדע דיטקאָוסקי־קאַסאָוסקי**; צווייטע רייהע, שטייען: **גאָלדע יאָשפּע־ברוידע, סאָניע אַוערבוך** (פון **פרוזשאַני**), **רחל ראָזאַסאָוסקי** (פון **פרוזשאַני**), **געניע יאָשפּע**; דריטע רייהע: **געניע ראַסקין־בערעזניצקי, חאַנטשע ראַסקין־קאַהען.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 563

אַן אָוועגט אין סוביטש אין 1919

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצען: **יודעל חוואַלאָוסקי, זשעניע פרענקעל, ליוטשע גלעמבאָצקי, ליובע האַלפּערין**(?); צווייטע רייהע, שטייען: **גרונע האַלפּערין, יאַנקיל גיימאַן, חיים ווייגשטיין, מוליע קאַנטאָר, ראַק, ליזע פּינחאָסאָוסקי, טעוויל סמאַזאַנאָוויטש.**

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 563

אַ גרופּע וואַלקאָוויסקער אין 1926

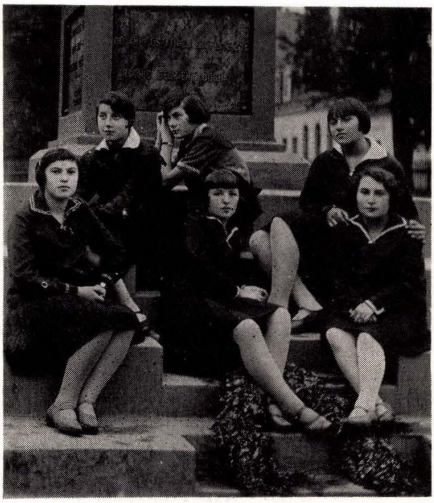
רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: **ליאָוע גליקפעלד, יצחק אַלפּערט**; צווייטע רייהע, זיצען: **גרישע קאַפּלאַן, משה סאָוואולסקי, בערל דאָוידאָוסקי, יאָסקע גאַליאַצקי**; דריטע רייהע, שטייען. **מאָטיל עיין, חיים כוואַיניק, שמעמע ווילק, יוסף בעקענשטיין.**

אַן אַוועג אין סוביטש אין 1919 —— נעמען אויף זייט 562

אַ גרופּע וואלקאוויסקער אין 1926
נעמען אויף זייט 562

א גרופע גימנאזיסטקעס אין 1930

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: הינדע קראוויצקי, געיטע קאפלאן, טאניע שקאלניק; צווייטע רייהע: קריינע בערג, ליזע קאפלאן, סאניע ליפשיץ.

א גרופע וואלקאוויסקער פרויליע׳ס אין יאר 1922

פון רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע פון אונטען: א ביאליסטאקערין, סאניע קאסטרינסקי, צווייטע רייהע: ליובע האלפערין, פאניע קאפלאן; דריטע רייהע: סאניע פאפע, אנדזשע גראדזענסקי; צילע פאפע.

א מאַי-דעמאָנסטראַציע פון פּ.פּ.ס. אויף דער בריטער גאַס

אין הינטערגרונד זעהט מען פון רעכטס די הייזער פון חנא קאַבושאַצקי, צוקערמאַן דעם אַפּטייקער, פּאַצאַוואָסקי דעם שערער, ליפשיץ (פון די הערינג) און שערעשעווסקי (פון די בייסיקלעך).

א מאַרש פון „ברית-החיל" (פּאַראַד פון אידישע סאָלדאַטען) אין וואַלקאָוויסק

דער קאַסטשאָל אויף דער מילנער גאַס

מילנער גאַס

רעכטס: די הייזער פון זילבערמאַן, מרדכי גילער, כמעלניצקי און לעוו

א ווינטער-בילד פון מילנער גאַס

פון רעכטס : מינצ׳עס הויז; פון דער וויטעגס: כירורג׳ס מיהל

כירורג׳ס מיהל אויף דער מילנער גאַס

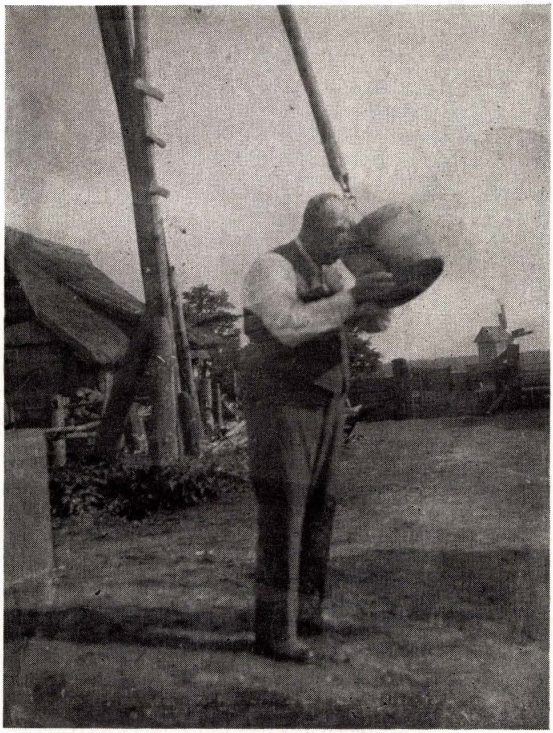
דער באַקאַנטער זרח

די בריטע גאַס אין 1939

רעכטס: די קראָמען אַנטקעגען די הייזער פון שיף און אייגהאָרן

וואלקאוויסקער טיפען

אביגדור פּערלמוטער אויף א באַזוך אין וואַלקאָוויסק

דער „פּאַלוסטאנוק" לעבען דער פּריצישער גאַס

צייכנונגען פון וואָלקאָוויסק

געמאָלעט פון שמואל ראָטבאַרט („כודאָזשניק")

שמואל ראָטבאַרט איז געבוירען געווארען אין וואָלקאָוויסק. זיין פאָטער, הערשעל, דעם סוויסלאָטשער בעקער'ס אַ זוהן, האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע אין יאָר 1884. זיין מוטער, חיה, די מעהל־קרעמערקע, איז געווען איטשע קאַנאָוואַל'ס אַ טאָכטער פון דער בריי־טער גאַס.

שמואל ראָטבאַרט האָט שוין אַלס קליינער אינגעל, ביים רבי'ן אין חדר, אָנגעהויבען אַרויסצוווייזען זיין טאַלאַנט פאַר מאַלעריי. די שיינע לאַנדשאַפט פון דער וואָלקאָוויסקער אומגעגענד האָט אים אינספּירירט אין דער ריכטונג. ער פלעגט זיצען אין חדר און אונטער דער באַנק — כדי דער רבי זאָל ניט זעהן — פלעגט ער מאָלען זיין רבי'ן, ר' הערשעל יעקב דעם מלמד, די רבי'־צין, און פאַרשיידענע טיפּען פון די תלמידים. נאָך די חדר־שעה'ן פלעגט ער געהן צו ידידיה דעם טאָקער און אים העלפען אין זיין אַרבייט. וועג ער איז אונטערגעוואָקסען איז ער געווארען אַ גאַרבער ביי בלאָכ'ען אין גאַרבאַרניע. נאָך אַלס יונגער בחור'על האָט ער זיך אָנגעשלאָסען אָן דעם וואָלקאָוויסקער „בונד" און איז דאָרט געווען אַקטיוו — ביז ער איז אין יאָר 1904 אָפּגעפאָרען קיין אַמעריקע מיט די איבעריגע מיטגלידער פון זיין פאַמיליע. שוין אין וואָלקאָוויסק איז ער געווען באַוואוסט מיט זיינע פייאיגקייטען אויפ'ן געביט פון מאָלעריי — און מען האָט אים דעריבער דאָרט אַ נאָמען געגעבען שמואל „כודאָזשניק".

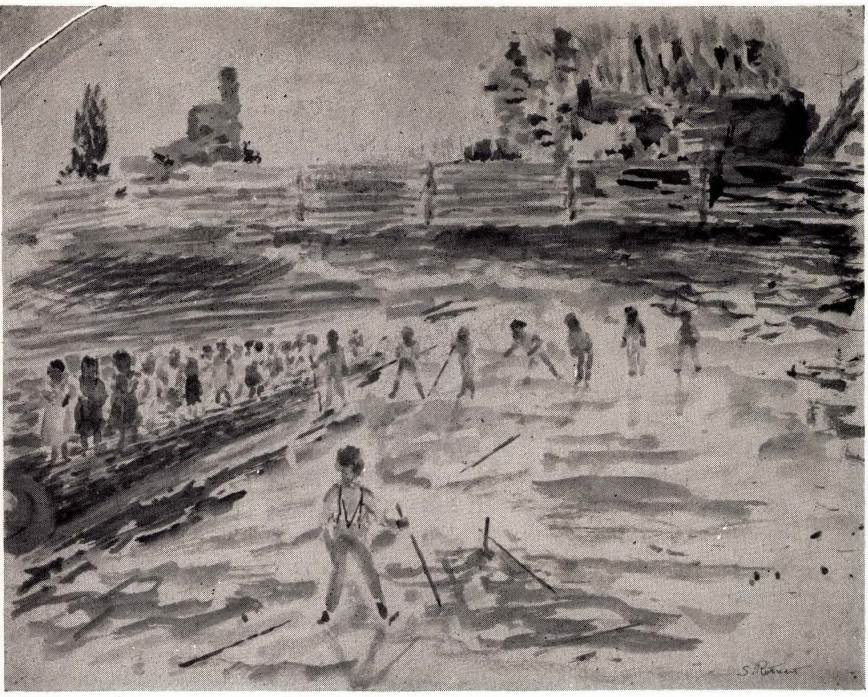
אין אַמעריקע האָט ער זיך די ערשטע יאָרען באַשעפטיגט מיט דעקאָ־רירען שוהלען, טעאַטער־זאָלען, א. א. וו. אין זיין פרייער צייט פלעגט ער מאָלען און טאָן סקולפּטור־אַרבייטען אין שטיין און האָלץ.

אין יאָר 1917 האָט ראָטבאַרט געהאַט די ערשטע אויסשטעלונג פון זיינע שאָפונגען אין באַרזאַנסקי'ס קונסט־גאַלעריע, אין ניו־יאָרק. ער האָט נאָכדעם געהאַט פיל קונסט־אויסשטעלונגען, און היינט־צו־טאָג געפינען זיך זיינע ווערק אין מערערע מוזעאומס איבער'ן אַמעריקאַנער קאָנטינענט.

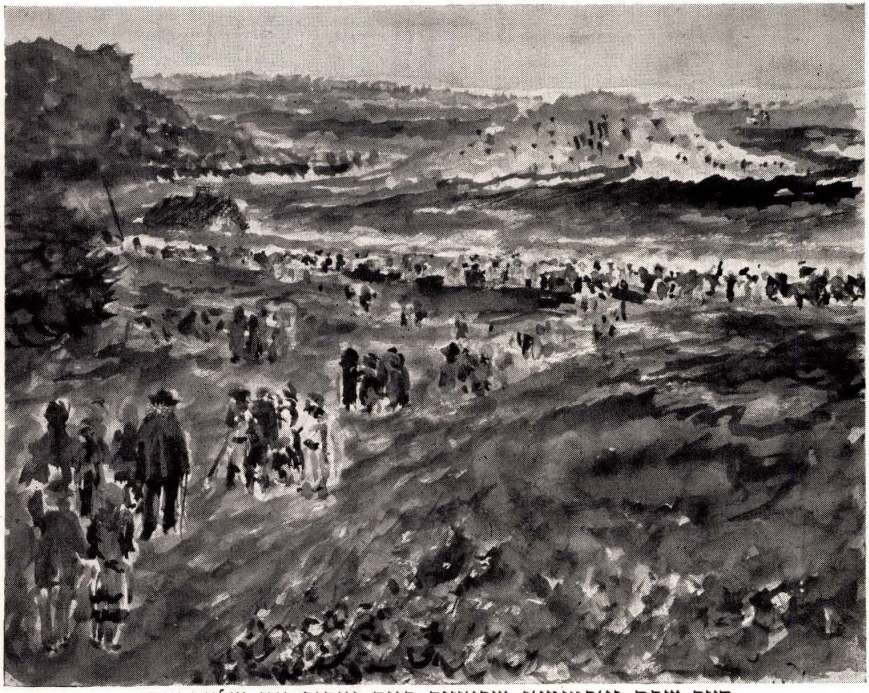
אויך זיין פּלימעניצע, ווויוויען לאָש (זיין שוועסטער'ס טאָכטער) איז גוט באַקאַנט אין אַמעריקע אַלס סקולפּטאָרין. זיין זוהן, לאָרענס, גייט אין פאָטער'ס שריט און ער האָט שוין געהאַט קונסט־אויסשטעלונגען אין פאַרשיידענע גא־לעריין איבערן לאַנד.

שמואל ראָטבאַרט האָט געמאָלען פון זכרון הונדערטער בילדער פון זיין היימשטאָט. מיר גיבען דאָ אייניגע רעפּראָדוקציעס פון זיינע וואָלקאָוויסקער צייכנונגען.

אויסער די פיר בילדער אויף זייט 572 און 573 זיינען געדרוקט אין „יזכור־בוך" נאָך צוויי בילדער פון שמואל ראָטבאַרט — „דער היצעל" — אויף זייט 55, און „דער חדר" — אויף זייט 56.

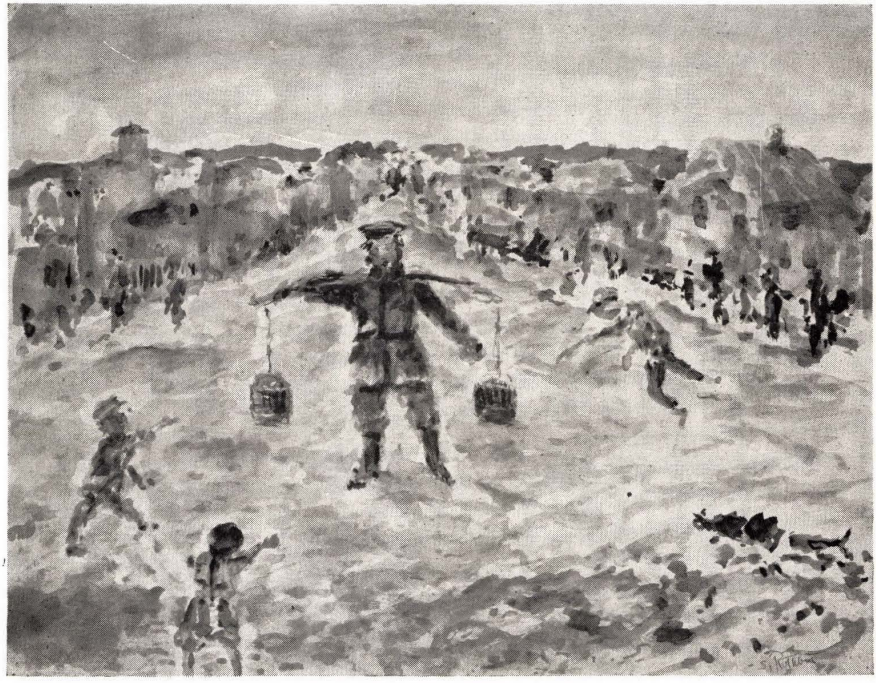
דער שפיל אין זאמעטעם

דער שבת נאכמיטאג שפאציר ביים נאסיפ און שלאסבארג

דער רב ר׳ יונתן און דער דיין ר׳ מענדעלע פּאַרחערען די בחורים פון דער ישיבה

דער שטומער וואַסער-טרעגער

וואָלקאָוויסקער רעליף אָרגאַניזאַציעס

עקזעקוטיווער קאָמיטעט פון פאַראיין פון וואָלקאָוויסקער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע, אין יאָר 1946

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען: קיווע עיין (קאַסירער), לייזער עפשטיין יאַנקעל זאַפאַליאַנסקי (ויצע־פרעזידענט), אברהם קאַגאַנאָוויטש (פרעזידענט), משה'ל סאָוואולסקי (סעקרעטאַר), יצחק אַלפּערט (סעקרעטאַר), לייבע שפּאַק (וואָקאל); צווייטע רייהע: דוד שישאַצקי, איזי איגאָל, יודעס איגאָל, שלום איגאָל, טייבעל קאַפּלאַן, מענדעל קאַפּלאַן, ראָזע שפּאַק, אברהמ'ל וואלאַך, איסאַק דאָווידאָוויטש.

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 575

עקזעקוטיווער קאָמיטעט פון וואָלקאָוויסקער „סאָשעל סענטער" אין ניו־יאָרק, אין יאָר 1949

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, פון אונטען זיצען: מאַקס קאַפּלאַן, דזשוליוס סאָלאָמאָן (פינאַנס־סעקרעטאַר), ליאָן מורשטיין (צווייטער וויס־פרעזידענט), היימאָן כהן (פרעזי־דענט), חיים נאַחימאָווסקי (ערשטער וויס־פרעזידענט); מאָריס נאַחימאָף (קאַסירער), אליהו לעוויט.

צווייטע רייהע: שרה עליסאָפּען, מעמי ראָזענטאַל, גאָלדע לעוויט, מאַשע מורשטיין, ראָשע ווישנעפסקי (פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַרין), באַאַנע קינזער, פּעשע גראָסמאַן, הינדע לעוויטאַן, לינע עפשטיין.

דריטע רייהע שטייענ: מאָריס טשאָפער, הערשיל בוירגען, אַלבערט באַריש, קיילע שיינער, מאָריס זייץ, סאָל באַריש, הערי נאַחימאָף.

דער ערשטער טראַנספּאָרט זאכען אָפּגעשיקט פון וואַלקאָוויסקער פּאַראיין אין אַרגענטינע נאָך לאָדז

אויפֿן בילד זעהט מען, רעכטס צו לינקס: יצחק אַלפּערט (אַנגעשפּאַרט אויפֿן קאַסטנען), י. זאַפּאַליאַנסקי, אברהם קאַגאַנאָוויטש צוזאַמען מיט די פּאַרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט.

דערקלערונג פון בילד אויף זייט 577

באַאמטע און טוער פון וואַלקאָוויסקער פּאַראיין אין פילאַדעלפיע אין יאָר 1949

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע, זיצנען: סעם סולקעס, נח פּינעס, ווילי־אַם יוריס (יערוסאַ־לימסקי), בייללע לאָוו, לייזער סילווערשטיין, אַבע לאָוו;
צווייטע רייהע: מרים סולקעס, רבקה פּינעס, אַנגאַ יוריס, בערטאַ לאָוו, אסתר לאָוו, אסתר סילווערשטיין, אַנגאַ לאָוו;
דריטע רייהע: ליבע וואַלאַך, אַרטשע (אייב) לאָוו; אהרן לאָוו, יודעל לאָוו, דזשאַ לאָוו, אליהו אַסטראָוסקי איטע אַסטראָוסקי.

באאמטע און מיטגלידער פון וואלקאוויסקער פאראיין אין פילאדעלפיע אין יאר 1946

ליסקאָווע

פון עזריאל ברושי (ברעסטאָוויצקי), תל אביב

זוהן פון ר׳ יעקב ברעסטאָוויצקי, דעם דיין

אין אָנדענק פון מיין שוועסטער שיינע, שוואָגער חיים זאב און קינדער מרים און אריה, וועלכע זיינען אומגעקומען פון די נאַציס.

פינף־און־דרייסיג וויאָרסט פון וואַלקאָוויסק, דרייסיג וויאָרסט פון פרוזשאַני און אַכטצעהן וויאָרסט פון רוזשנאָי — האָט זיך געפונען דאָס קליינע שטעטעל ליסקאָווע. פון דערווייטענס, אויף אַ שטרעקע, האָט מען געקענט זעהן דעם וואַלד, וואָס האָט געפירט אויפ׳ן וועג קיין פרוזשאַני, און די פאַליעסער זומפען, ווועלכע האָבען זיך געפונען בלויז צוזעהן וויאָרסט פון שטעטעל.

דער געווענליכער שפּאַציר פאַרנאַכט און שבת פלעגט זיין צום כוואָיניק, דאָס איז געווען דער יונגער וועלדעל אויפ׳ן וועג קיין רוזשנאָי. די אידישע קהילה פון ליסקאָווע איז געווען גאָר אַן אַלטע, צוהלענדיג אַ געשיכטע פון אָרום זעקס הונדערט יאָר, אויף וואָס עס האָבען עדות געזאָגט די מצבות אויפ׳ן אַלטען בית־עולם אין צענטער פון שטעטעל. שפּעטער איז שוין דאָרט אויפגעשטעלט געווארען אַ נייער בית־עולם אויפ׳ן וועג צו באָריווע און נאָווי־דוואָר. איבערהויפט איז ליסקאָווע געווען אָרומגערינגעלט אָרום־און־אָרום מיט וועלדער — דער באַקאַנטער בעלאָוויעזשער וואַלד האָט זיך געפונען בלויז אייניגע צוהנדליג וויאָרסט פון שטעטעל. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבען די דייטשען ווינטער־צייט אָראָפגעבראַכט אין שטעטעל אויף שליטענס אַ געשאָסענע זעברא, וואָס זיי האָבען געפאַנגען אין בעלאָוויעזשער וואַלד.

צוליב דעם איז אויך געווען די הויפט־באַשעפטיגונג פון די ליסקאָווער אידען — דער וואַלד־מסחר. אייניגע אידען פלעגען מאַכען שותפות און צוזאַמען אָפּקויפען שטיקער וואַלד ביי די פריצים. זיי פלעגען פון דאָרט אויסהאַקען די בוימער און ווינטער־צייט איבערפירען דאָס האָלץ אויף שלי־טענס אין די ארומיגע שטעטלעך. די לאַנגע ווינטער־אָוונטען פלעגען די דאָזיגע וואַלד־סוחרים פאַרברענגען אין שפילען אין קאָרטען. אַנדערע אידען פלעגען אויפקויפען תבואה, פעלכלעך פון רינדער, שעפסען, פוקסען, זאַיצעס, און ענליכע אַרטיקלען און דערמיט האַנדלען. פיש פלעגען זיי אויפקויפען

פון די פויערים פון דער געגענד, וועלכע פלעגען זיי כאַפּען אין די קלייניע טייכלעך, ניט ווייט פון שטעטל.

אין יענע טייכלעך פלעגען אויך די אידען וואַשען זייער וועש, זיך באָדען זומער־צייט, און פון דאָרט שעפּען גוט וואַסער אויף טיי, וואָס זיי פלעגען ברענגען אויף זייערע פלייצעס אין שטעטל אריין. אויך פלעגען זיי אַהין קומען ראש־השנה צו תשליך. זיי פלעגען פון יענע טייכלעך ברענגען דאָס וואַסער צום טרינקען, וויל ביז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ליסקאָווע ניט געהאַט קיין וואַסער־לייטונג. מען פלעגט אויך שעפּען דאָס וואַסער אויף אַ זעהר פרימיטיוון אופן אין די פאַרשיידענע ברינעמער וואָס האָבען זיך געפונען אין שטעטל. דאָס סקריפּען פון די עמער פלעגט תמיד געהערט ווערען אויף אַ גרויסער שטרעקע.

הגם עס איז אין ליסקאָווע געווען אַ פאַרהעלטניסמעסיק גרויסע צאָל אידען, וועלכע האָבען זיך באַשעפטיגט מיט וואַלד־מסחר, האָט דאָך די מער־הייט פון דער דאָרטיגער אידישער באַפעלקערונג זיך פאַרנומען מיט קליין־האַנדעל. זיי האָבען געהאַט קלייניע קלייטען פון באַקאַליי, מאַנופאַקטור, גאַלאַנטעריי. זיי האָבען אויך געהאַלטען סעדער פון פרוכט אין אַרענדע. אויך איז דאָרט געווען אַ צאָל בעלי־מלאכות, ווי שוסטער, שניידער, סטאָ־ליאַרעס, צעשלער, שינדעל־מאַכער, א. אַז. וו.

די הייזער אין וועלכע די אידען האָבען געוואוינט זיינען געווען קלייניע הילצערנע געבויידעס, באַדעקט מיט שטרוי, און בלויז אַ טייל מיט שינדלען. עס זיינען אויך געווען אייניגע געמויערטע הייזער.

די אידען פלעגען תמיד ווארטען מיט אומגעדולד אויף דעם זונטאָג־דיגען טאָג, די מאַרק־טעג. אין די טעג פון די ירידים פלעגט זיך טאָן אויף־טיש־און־אויף־בענק. די גויים פלעגען קויפען און פאַרקויפען. פאַר'ן געלד וואָס זיי פלעגען באַקומען, פלעגען זיי זיך שטאַרק אָנ'שיכור'ען, און די געשלעגען אין די רעסטאָראַנען און אויף די גאַסען פלעגען זיין אַ גע־וועהנליכע דערשיינונג. שטילערהייט פלעגען די אידען דאַנקען גאָט וועג אַ יריד פלעגט אַריבער בשלום אָהן אַ פּאָגראָם.

דאָס אידישע געזעלשאַפטליכע לעבען

דאָס אידישע געזעלשאַפטליכע־לעבען אין ליסקאָווע פלעגט זיך קאָנצענ־טרירען אין און אַרום דער קהילה. וועג ס'פלעגט פאַרקומען אַ חתונה אין שטעטל, פלעגט מען אַראָפּבערענגען פון רוזשנאָי די כלי־זמר. מען האָט געפירט חתן־כלה אויף דעם שוהל־הויף, וואו מען פלעגט אויפשטעלען די חופּה. נאָכדעם פלעגען זיך אַלע פאַרזאַמלען אין דער כלה'ס היים און דאָרט

דאָס שטעטל ליסקאָוו

טאָנצען און זינגען און עסען גוטע מאכלים. פלעגט, חלילה וחס, אַן אומ־גליק פאָרקומען אין שטעטל און אימיצער פלעגט שטאַרבען, האָט מען זיך נוהג געווען צו באַגלייטען דעם נפטר פריהער צום טהרה־שטיבעל אויפ'ן שוהל־הויף, און נאָכדעם צום בית־עולם.

אויפ'ן שוהל־הויף איז געווען פאַר'ן ערשטען וועלט־קריג אַ גרויסע געמויערטע שוהל. דאָס איז געווען אַ זעהר הויכע און שעהנע געביידע. טויבען פלעגען דאָרט איינריכטן זייערע נעסטען, און בשעת דער תפילה פלעגט מען זיי הערען ברומען און זעהן פליהען פון אין אָרט אויפ'ן צווייטען. ווינטער־צייט פלעגט דאָרט זיין זעהר קאַלט צו דאַוונען, אָבער דערפאַר פלעגט עס זיין זומער־צייט קיהל, ממש מחיה נפשות! דער בית־המדרש אויפ'ן שוהל־הויף איז שוין געווען אַ הילצערנע געביידע. דאָרט איז אויך געווען אַ שטיבעל צום דאַוונען. אָבער דערפאַר פלעגט ער זיין זעהר גוט באַהייצט ווינטער־צייט. דאָרט, אין בית־המדרש, פלעגט זיך אָנפאַנגען דאָס לעבען נאָך האַלבער נאַכט, וועז דער אַלטער חיים נאָוויק און נחמיה קאַפלאַן פלעגען געהן צו תיקון־חצות. קורץ נאָכדעם פלעגט מען זיך שטעלען דאַוונען דעם ערשטען מנין, דאַן פלעגט קומען דער צווייטער מנין.

שבת פלעגען זיך אלע אידען, אָהן אויסנאַם, צונויפקלייבען אין דער

שוהל אָדער אין בית־המדרש. פרייטאָג אָוונט פלעגען אלע וועלען זוכה זיין צו דער מצוה פון הכנסת־אורחים, און גלייך נאָכ'ן דאָוונען פלעגען זיי איינלאָדען צו זיך אַן אורח — אַ מגיד, אַ קבצן, א. אַז. וו. וועלן עס פלעגט קומען א ליסקאָווער פון אַ באַזוך אין וואָלקאָוויסק, ביאַליסטאָק, אָדער גאָר ווארשע, פלעגען זיך אלע אידען פאַרזאַמלען אין זיין הויז, כדי צו הערען די לעצטע נייעס פון דער גרויסער וועלט.

שבת אינדערפריה, צום דאָוונען, האָט מען געקענט זעהן אויף אַלע וועגען ווי אידען, פון די אַרומיגע נאָהענטע דערפער און הויפען, לויפען קיין ליסקאָווע אין בית־מדרש אריין. זיי פלעגען זיך צונויפקלייבען פון די קלענסטע אידישע ישובים, ווי מאַשעוויץ און אַדאַמקאָווע, און קומען שבת צום דאָוונען.

אָפטע מתפללים, וואָס פלעגען קומען קיין ליסקאָווע פון דער אומ־געגענד פלעגען זיין: ר' מנחם בייזער, דער הויבער און שלאַנקער איד מיט דער פיין אויסגעקעמטער באָרד; ר' שמואל לייב קראָווטשיק, מיט זיין טלית אויף די פלייצעס אונטער'ן מאַנטעל, וועמעס דאָוונען פלעגט זיין דורכגע־דרונגען מיט אמונה און גרויס דבקות; אויך איז ער געווען אַ גוטער בעל־קריאה. ער, ר' שמואל לייב, איז געווען אַ געוואַלדיגער בעל־דקדוק און אַ גרויסער קענער פון תנ"ך און תלמוד. מיט אַ צייט שפעטער האָט ער זיך אַריבערגעקליבען קיין ליסקאָווע און דאָרט געעפענט אַ מאָדערנעם חדר, וואָס איז געווארען זעהר פאָפולער אין שטאָט און געהאָט אַ גוטען נאָמען.

אין בית־מדרש פלעגען שטענדיג ביי דער מזרח־וואַנט זיצען פון דער לינקער זייט: ר' אברהם יעקב שוויך, זיין מחותן ר' מרדכי רעזניק, ר' אַלטער ראַטפאַרט און דער פעלדשער יוסף גאָלדמאַן.

די אידען פון ערשטען מנין פלעגען לערנען משניות ביי ר' יוסף חיימיען. שבת פאַרנאַכט, צווישען מנחה און מעריב, נאָך שלש־סעודות, פלעגען מאַנכע אידען שפּאַצירען אינדרויסען, אָבער די מערסטע האָבען געלערנט גמרא. אַזוי שנעל ווי עס פלעגט נאָר ווערען פינסטערלעך, איז מען גלייך אַריבער צום תהילים־זאָגען. די אידען האָבען געקענט תהילים אויף אויסנווייניג. אין בית־מדרש פלעגען זיך דאָן די אינגלעך צעשטיפען, זיי פלעגען וואַרפען נאַסע האַנטיכער; דער הויפט־ציל זייערער איז געווען דער אלטער שמש ר' גרשון.

פּערזענליכקייטען

דער חזן פון שטעטל איז דאָן געווען ר' ראובן גאָטהעלף, אַ גרויסער בר־אורין, אַ גוטמוטיגער איד מיט אַ גוטער שטימע. גלייך נאָך תשעה באב

פלעגט ער צוזאַמענקלייבען זיין כאַר און דורכפירען רעפּעטיציעס פאַר די ימים־נוראים תפילות. דאָס פלעגט פאַרקומען יעדען אָוונט ביי אים אין הויז. הינטער זיינע פענסטער פלעגען זיך דאָן צונויפזאַמלען אַלט און יונג און שטאַרק הנאה האָבען פון כאָר. ימים־נוראים פלעגען זיך אַלע רייסען הערען דעם חזן אין דער שוהל. אין בית־מדרש פלעגען דאָוונען פאַר'ן עמוד: ר' יאָשע יאַצקעוויצער, ר' טוביה ראַבינאָוויטש, הרב יעקב ברעסטאָוויצקי, ר' יעקב קאָנעצפּאָלסקי און אַנדערע. זיי פלעגען דאָוונען כל נדרי און מוספים. די שחרית־תפילות פלעגען דאָוונען: ר' טוביה רעזניק, ר' כתריאל ליבערמאַן, ר' שמשון נאָוויק און נאָך אַנדערע. צו די ימים־נוראים פלעגען קומען אין שטעטעל ישוב'ניקעס פון קוקליץ, קרופּע, זעלע־נעוויץ, מאַגילאָווצע און פון די אַרומיגע דערפלעך. אין אַלגעמיין פלעגט זיך קאָנצענטרירען דאָס גענזעלשאַפטליכע לעבען אַרום דעם בית־מדרש. דאָרט פלעגט מען אויך יעדעס יאָר קומען צו אַ פאַרשטענדיגונג אין פאַל פון טענות וועגען שטעלען זיך צום פריזיוו. די אָרימע פלעגען תמיד טענה'ן אַז די זיהן פון די רייכערע אידען קויפען זיך אויס מיט געלט פון דינען אין מיליטער. די ליסקאָווער בחורים פלעגען דאַרפען זיך מעלדען צום פּריזיוו אין וואָלקאָוויסק גלייך נאָך סוכות. דער ליסקאָווער סטאַראָסטע איז געווען ר' שלמה מעזשעריצקי, אַ קלוגער מענש, פון באַרוף אַ האָלץ־סוחר. צו אים פלעגט מען תמיד קומען מיט די טענות וועגען פריזיוו. מען פלעגט דאָן אָפּשטעלען שבת דעם קריאת־התורה און קומען צו אַן אויסגלייך וועגען די פאַרשיידענע טענות. ווי געווענליך פלעגט זיך דאָס תמיד ענדיגען מיט געבען די געקריוודעטע אָרימע בחורים עטוואָס געלט און אַזוי איז דער ענין אָפּגעלייגט געוואָרען אויף אַ גאַנץ יאָר.

שלמה מעזשעריצקי איז געווען זעהר אַ גוט־האַרציגער איד און ער פלעגט זיך תמיד משתדל זיין פאַר זיין קהילה. בשעת דער דייטשער אָקופּאַ־ציע, אין דער צייט פון ערשטען וועלט־קריג, זיינען אַ דאַנק זיין שתדלנות פיל אידישע און קריסטליכע בחורים באַפרייט געוואָרען פון שווערער אַר־בייט, אויף וועלכער זיי זיינען פאַרשיקט געוואָרען קיין לאמסדאָרף (אָבער־שלעזיע). פון זיין פאַמיליע זיינען געבליבען לעבען נאָכ'ן לעצטען חורבן זיין זוהן, אַדוואָקאַט יוסף מעזשעריצקי, זיין שוועסטער, פּעשע, און איר קליין טעכטערל. זיי זיינען געווען פאַרטיזאַנען אין די רוזשנאָיער וועלדער.

אין ליסאָווקע זיינען אויך געווען באַרימטע למדנים, וואָס וועגען אייניגע פון זיי איז כדאי זיך אָפּצושטעלען: ר' יעקב זלמן פינקעלשטיין, אַ הויכער איד מיט אַ גלעזער באָרד, פון באַרוף אַ קצב, וועלכער פלעגט וויידמען יעדע

פרייע שעה דעם לימוד התורה און די וויכוחים וועגען תלמוד, יורה־דעה, אדער חושן־משפט, מיט'ן רב פון שטעטל, אדער מיט ר' יעקב ברעסטא־וויצקי, א דארטיגער מאנופאקטור־סוחר; ר' יצחק קליעצקי, א דאמען־שניידער, און דערצו א זעלטענער בעל־קריאה און תנ"ך קענער, און בכלל א קלוגער איד; מאנעס קאנצעפאלסקי, א איד וואס איז געווען דורכגע־דרונגען מיט תורה און יראת־שמים און דערצו נאך א שטענדיגער לעזער פון דער „הצפירה", ר' יעקב קאנצעפאלסקי — דער גביר פון שטעטל — וואס איז געווען א גרויסער וואלד־סוחר און אייזען־הענדלער, און האט אין זיין יוגענד געלערנט אין דער ישיבה. ער האט גוט געקענט לערנען, איז דערצו אויך געווען באקאנט מיט וועלט־ענינים און האט אויך ארויסגעגעבען א בוך אונטער'ן נאמען „דאס בוך פון מיין לעבען", וואס איז דערשינען אין יאר 1935.

מען דארף אויך דערמאנען: לייבע בעקענשטיין, דער פאטשטער, וואס פלעגט צושטעלען בריטשקעס אויף צו פיהרען די פאסט פון וואלקאוויסק און רוזשנאי, און איז געווען א איד מיט א גוט הארץ. ער פלעגט עס באטראכ־טען פאר א פליכט צו געבען גמילות־חסדים, און יום־כיפור פלעגט ער ביי דער תפילה האבען די חזקה אויפ'ן מפטיר יונה, ווייל ער האט געגלויבט אז דאס איז א סגולה פאר גוטע געשעפטען. די פאמיליעס פון די ברידער רעזניק, און איבערהויפט ר' מרדכי רעזניק, וועלכער פלעגט תמיד זיין גרייט צו געהן אין פייער און וואסער כדי צו טאן א אידען א טובה, און איז אויך געווען א גרויסער מכניס־אורחים; ר' יצחק בליאכער — איז אויך באקאנט געווען אונטער'ן נאמען איטשע בנימין בצלאל'ס — וואס איז געווען א שטילער און באשיידענער מענש, תמיד מיט א שמייכעל אויף זיינע ליפען און מוכן ומזומן צו טאן א טובה פאר'ן צווייטען, און פלעגט פיל העלפען קראנקע און ליידענדע; ר' שמשון נאוויק, פון פאך א שמיד, איז געווען א איד א חכם, זעהר גוט באלעזען און שטענדיג גרייט צו דערצעהלען א וויץ.

ליסקאווע האט אויך געהאט גוטע רבנים. נאכ'ן טויט פון הרב ליפא מאירסאן, אויף וועלכען דאס גאנצע שטעטל האט געטרויערט, האט מען באשלאסען איבערצוגעבען דעם כסא־הרבנות זיין זוהן ר' אריה לייב. א דעלעגאציע פון די חשוב'סטע אידען איז ארויסגעפארען מיט כלי־זמרים און טענץ אים צו באגעגענען, און די שמחה אין שטאט איז געווען אומגעהויער גרויס. דער רב האט אויך באקומען אין ליסקאווע, אויסער שכירות, דעם מאנאפאל אויף הייוועז. דאך האט ער געקענט פון די אלע הכנסות קוים מאכען א לעבען. ר' אריה לייב מאירסאן איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם און דערצו האט ער אויך גוט געקענט די העברעאישע ליטעראטור און איז

געווען אַ הייסער ציוניסט. נאָך זיין טויט איז געוואָרען רב אין ליסקאָווע זיין איידעם.

אין יענער צייט, מיט אומגעפער פערציג יאָר צוריק, איז, אין אַווינטער־דיגען פרייטאָג בייטאָג אַראָפּגעפאָרען אַ שליטען פון וואַלקאָוויסק מיט אַ פּאַליטישען אידישען ארעסטאַנט. דער שליטען איז פאַרפאָרען צו דער טורמע אין ליסקאָווע, וואו מען האָט איינגעזעצט דעם ארעסטאַנט. זיינע באַגלייטער, צוויי רוסישע פּאָליציילייט, זיינען באַלד אַוועק כאַפּען אַ טרונק בראַנפען אין שטאָט. דער ארעסטאַנט איז געבליבען אונטער דער וואַך פון׳ם שטענדיגען ליסקאָווער וועכטער, אַ הויכער אלטער גוי מיט גרויסע, ווילדע וואָנצען. צו דעם גוי זיינען צוגעקומען צוויי יונגע אידישע בחורים: שמואל קאָנצעפּאָלסקי און משה ראטפּאָרט (ביידע איצט אין אַמעריקע). זיי האָבען דעם גוי איינגערעדט צו נעמען אַ שנאַפּס, איינעם נאָכ׳ן אַנדערען, ביז ער איז אינגאַנצען פאַר׳שיכורט געוואָרען. דאן האָבען די בחורים באַפרייט דעם ארעסטירטען איד, דעם פּאָליטישען פאַרברעכער, און זיי האָבען אים באַהאַלטען אויפ׳ן בוידעם פון בית־המדרש. מען האָט אים באַשטאָט מיט וואַרימע זאכען און מיט אַ גוטען מאָלצייט און זונטאָג פריה האָט ר׳ ישעכר יעלין מקיים געווען די מצווה פון אוועקפירען אים אין רוזשנאָי, און אזוי ארום געראטעוועט דעם אידישען יונגעמאַן פון שוועָרע פייניגונגען.

ליסקאָווע פאַר׳ן ערשטען וועלט־קריג

אין יאָר 1905 האָט זיך אָנגעפאַנגען אין ליסקאָווע אַ שטראָם פון עמי־גראַציע פון דער אידישער יוגענד קיין אַמעריקע. אַ גרויסע צאָל יונגעלייט זיינען טאַקע אין משך פון עטליכע יאָר אָפּגעפאָרען פון זייער היימשטאָט און זיך באַזעצט אין נייעם לאַנד.

אַ גרויסער יום־טוב אין שטעטעל פלעגט זיין די צייט פאַר די וואַהלען צו דער „דומע". דאָן האָט זיך, צום ביישפיל, פאַרוואָלט דעם וואָלקאָוויסקער גביר העלער צו מאַכען זיין זוהן פאַר אַ דעפּוטאַט אין דער „דומע". ער האָט באַשטעלט שליטענס און געפירט פילע ליסקאָווער אידען צו די וואַהלען. דערביי האָט ער מכבד געווען די אידען מיט כל טוב. די כיבודים האָבען אָנגעהאַלטען גאנצע זיבען טעג.

דאָס לעבען אין די ווינטערדיגע מאָנאַטען פלעגט תמיד אָנגעהן שטילער ווי געווענליך. די אידען פלעגען שעכטען שפּסנען און צוגרייטען גאַנצע פעסער מיט שפּסנעם פלייש, וועלכע זיי פלעגען האַלטען פאַרפרוירען אין די קעלערען. מען פלעגט אויך קויילען געניג און קאַטשקעס און האַלטען דאָס פלייש פאַרפרוירען. מען פלעגט אָנשיטען גאַנצע גריבער מיט קאַרטאָפּעל

און אליין באַקען דאָס ברויט. אידען פלעגען לערנען גמרא און משניות, און וועו אַ סיום פלעגט קומען, פלעגט מען זיך נוהג זיין אייניצואַרדנען אַ קליינע שמחה'לע מיט גוטען צובייסען, ווי מאַרינירטע הערינג, געקאָכט קאַלבען־פלייש, באַדעקט מיט רייז, און מען פלעגט פאַרטרינקען מיט ביער.

מיט'ן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַ שוועכער כמאַרע באַדעקט דאָס שטעטל. אידען זיינען אַוועק אין מיליטער און פיל פון זיי זיינען שוין מער ניט צוריקגעקומען. דער אַנדעל איז צעשטערט גע־ווארען. די פאַרבינדונג מיט אַמעריקע, פון וואַנען עס פלעגט רעגעלמעסיג אַנקומען שטיצע פון די אויסגעוואַנדערטע לאַנדסלייט, איז אינגאַנצען איבער־געריסען געווארען. עס האָט זיך דאַן אַנגעפאַנגען די הערשאַפט פון די קאָזאַקען, אונטער וועלכער די אידען האָבען זעהר פיל געליטען. איידער די קאָזאַקען האָבען זיך אָפּגעטראָגען פון שטעטל האָבען זיי צעראַבירט די אידישע קראָמען און הייזער. דעם גזלן גינטער'ס טאָכטער האָט אַנגעוויזען די קאָזאַקען אויף די אידישע הייזער וואו זיי זאָלען דורכפירען זייער רויב. יוסף גאָלדמאַן, דער פעלדשער, האָט יענעם טאָג פאַר'ן פאַרלאָזען פון די קאָזאַקען, ממש אינגעשטעלט זיין לעבען דורכדעם וואס ער האָט ביי זיך אויסבאַהאַלטען די וועלכע זיינען אַנטלאָפען פון חיה־טייבע סאלוצקע'ס וואוינונג אויס מורא פאַר די קאָזאקישע רציחות.

אויך אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע ביים ערשטען וועלט־קריג האָט זיך די לאַגע פון די אידען ניט פיל פאַרבעסערט. אין שטעטל האָט גע־הערשט אַ מאַנגעל אין אלע נויטוועגדיגסטע ארטיקלען. די דייטשען האָבען געשלעפט די אידען אויף צוואַנגס־אַרבייט און האָבען פאַרגעזעצט דעם רויב פון די אידישע הייזער. זיי האָבען אָבער דאַן קיין אידען ניט גע'הרג'עט. זיי האָבען אפילו געגרינדעט אין שטעטל אַ אידישע שולע אויף זייער חשבון, און די קינדער האָבען דאַרט באַקומען אַ נאַציאָנאַלע אידישע דערציהונג. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט איינמאָל אויסגעבראָכען אַ גרויסע שריפה אין שטעטל. עס האָט שוין דאַן עקזיסטירט אין ליסקאָווע אַ פייערלעשער קאָמאַנדע, דאָך האָט מען ניט געקענט אָפּשטעלען דאָס פייער אין צייט און פילע הייזער זיינען אוועק מיט'ן רויך. באַלד נאָך דער שריפה האָבען די אידען, וואָס זייערע הייזער זיינען ניצול געווארען, אריינגענומען צו זיך די נשרפים און זיי געהאָלפען מיט אַלע מעגליכע מיטלען ביז'ן לעצטען ביסען ברויט. די דייטשע מאַכט האָט דאַן דערלויבט די אידען צו ברענגען האָלץ פון די וועלדער און אויפסנייי אויפבויען זייערע היימען. אַ דאַנק דער שטאַרקער אידישער ענערגיע איז טאַקע אין אַ קורצער צייט צוריק אויפ־געבויט געווארען דאָס אָפּגעברענטע אידישע פאַרמעגען. דעם בית־המדרש

און די שוהל האָבען די אידען ווידער אויפגעבויט נאָך דער מלחמה מיט דער הילף פון ליסקאָווער לאַנדסלייט אין אמעריקע.

אַ זעהר וויכטיגער אַנשטאַלט אין שטעטל איז געווען דער בית־המרחץ. שוין אין די פריה־מאָרגען שעה'ן פלעגען יעדען פרייטאָג אָנפאַנגען שטראָמען אַהין די באַזוכער. דער בעדער איז געווען אַ איד וואָס פלגט ליב האָבען צו כאַפען אַ טרונק. ער פלעגט אויפנעמען די מענשען לויט דעם יחוס זייערען און לויט דער מטבע וואָס ער פלעגט פון זיי קריגען, אָבער בדרך כלל פלעגט מען מיט אים קענען דורכקומען. דער בית־המרחץ איז אייגענטליך געווען אַ מין געזעלשאַפטליכער קלוב, וואו מען פלעגט טרעפען באקאנטע, און אפילו אורחים פון וואָלקאָוויסק, פּרוזשאַני, רוזשנאַי און אַנדערע שטעט. מען פלעגט פון זיי זיך דערוויסען וועגען די לעצטע נייעס, מען פלעגט אָרייגגעהן אין אַ וויכוח, מערסטענס וועגען פּאָליטיק און אָפט אויך דורכפירען האַנדעלס־טראַנזאַקציעס. עס פלעגען זיך אויך געפינען צווישען די באַזוכער אין בית־המרחץ אַזעלכע שטאַרקע און געזונטע אידען, וועלכע פלעגען ווינטער־צייט ארויסלויפען פון דער היץ אָפּקיהלען זיך אין קאָרידאָר, אָדער גאָר אויף דער גאַס. זיי פלעגען זיך אָנטרינקען מיט קאַלטען וואַסער און גלייך צוריקקומען צו לויפען אין בית־המרחץ שרייענדיג: „פֿאַרע! געוואַלד, אידען, גיט פֿאָרע"! אַהיים־קומענדיג פון באָד פלעגען די אידען טרינקען קאָכעדיגען טיי פון סאַמאָווער, עסען טייגאַכץ פון רעטשענע מעל אָדער קאַרטאָפּל און זיך גרייטען געהן אין בית־המדרש.

די פאַרבינדונג מיט דער אויסערער וועלט פלעגט אָנגעהאַלטען ווערען אויף פאַרשיידענע אופנים. ערשטענס, זיינען געווען די בעלי־עגלות: יחיאל איידעלשטיין און יעקב פרידבערג, וועלכע פלעגען פאָרען צווישן מאָל אַ וואָך קיין וואָלקאָוויסק. אויף זיי פלעגט מען וואַרטען וויי אויף משיח'ן. זיי פלעגען מיט זיך ברענגען פון דער גרויסער שטאָט מענשען, סחורות און בריף. אויסער דעם פלעגט אויך הערשען יעלין פאָרען יעדע וואָך קיין פרוזשאַני. דאָן פלעגט אויך קומען דער פּאָסט־מייסטער מיט די בריף, וואָס ער פלעגט באַקומען אין רוזשנאַי. ביים איבערגעבען דעם בריף, פלעגט דער פּאָסט־מייסטער ארויסרופען איינעם פון דער פאַמיליע, צו וועמען דער בריף איז אַדרעסירט געווען, און עס אויף אַ צערעמאָניאלען אופן איבערגעבען. ער פלעגט דער־פאַר באַקומען אויך אַ מתנה פון זיינע קליענטען — מצות און וויין אויף פּסח.

דער ערשטער גראַמאָפאָן איז אָנגעקומען צום ליסקאָווער גראַף, און כדי צופרידענצושטעלען די אידען, פלעגט דער גראַף פרייטאָג אָוונט אָנשטעלען אידישע פלאַטען, ווי „אוי געוואַלד, אַ גנב", און ענליכע. די אידען פלעגען זיך צונויפקלייבען הינטער דעם גראַפ'ס פענסטער און הנאה האָבען — און

באַוואונדערען עדיסאָנ׳ס דערפינדונג.

די ידיעה וועגען דער באַלפור־דעקלאַראַציע איז קיין ליסקאָוו אָנגע־קומען דורך דער צייטונג. אַ יונגער בחור איז דאָן ארומגעלאָפען אין דער בלאָטע, שפּעט ביינאַכט, אָנזאָגען די אידען די בשורה טובה.

צו יענער צייט האָבען זיך אָנגעפאָנגען מצד דער פּוילישער מאַכט נייע באַגרעניצונגען געגען די אידען, אין פּראָפּעסיעס, מסחר א. אַז. וו., און די ליסקאָווער יוגענטליכע האָבען מיט אַלע זייערע קרעפטען געזוכט וועגען ווי אַזוי צו עמיגרירען קיין אַמעריקע, אַרגענטינע אָדער ארץ־ישראל.

קיין שאָסיי און קיין באַן זיינען נאָך דאָן ניט געווען אין דער ליס־קאָווער געגענד. אייניגע יאָר שפּעטער האָט אָנגעפאָנגען צו קורסירען אָן אויטאָבוס צווישען וואָלקאָוויסק און ליסקאָוו. דער זוהן פון יעקב פרידבערג איז געווען איינער פון די שותפים פון דער דאָזיגער אויטאָבוס־געזעלשאַפט. ליידער איז ער געווען איינער פון די ערשטע קרבנות פונ׳ם שטעטל, און ער איז דערשאָסען געוואָרען דורך די נאַציס אין מיטען גאַס.

איך האָב דאָס לעצטע מאָל באַזוכט ליסקאָוו אין יולי 1938. אין דער לופט האָט שוין דאָן געשוועבט די געפאָר פון קריג. די אידען זיינען שוין געווען פאַרזאָרגט און אומרוהיג. וועג איך פלעג קומען אין בית־מדרש דאָוונען מנחה און מעריב פלעג איך דאָרט בלויז געפינען אַ מנין אידען. יחזקאל דער פאַרבער האָט מיר אַ צופרידענער אָנגעוויזען אויף זיין זוהן דעם רב, וועלכער האָט זיך דאָן געקליבען פאָרען קיין אויסטראַליע. אליעזר קראָווטשיק האָט געצויגען מיין אויפמערקזאַמקייט אויף די יונגע בחורים, וועלכע זיינען געווען פאַרזאַמעלט מנחה־צייט אויף דעם פּלאַץ לעבען דעם שוהל־הויף און האָבען דאָרט געשפּילט פוטבאָל.

איך האָב אין דער צייט פון מיין לעצטען באַזוך אין ליסקאָוו זיך גע־טראָפען מיט פילע מענשען, ליסקאָווער בעלי־בתים, וועלכע פלעגען אין די הייסע אָוונטען זיצען אויף די פּריזבעס פון זייערע הייזער אין דער רוזשנאַיער גאַס און דאָרט אָפּרוהען זיך פון הייסען טאָג. איך פלעג שפּאַ־צירען אין באַגלייטונג פון פריינד צום טייכל אויפ׳ן וועג צו רוזשנאַי, און אין די אָוונטען פלעג איך באַזוכען פאַרשיידענע פאַמיליעס.

איין פריהמאָרגען, געדענק איך, בין איך 4 אַזיגער פאַרטאָג אַרויס אויף דער גאַס. נאָטע אליהוים האָט דאָן געפירט זיין פערד אָנטרינקען אין ברונעם און זיך דאָן געלאָזט אויפ׳ן וועג צו די דערפער. העשיל, דער אַלטער קברן, איז געגאַנגען מיט זיינע שווערע טריט דאָוונען. יוסף יעלין, דער שמיד, איז דערשטוינט געווען מיך צו טרעפען אין גאַס אין ליסקאָוו. מיר זיינען אַמאָל געווען שכנים. ער האָט פאָר מיר אויסגעגאָסען זיין ביטער

האַרץ און האָט מיר דערצעהלט וועגען דעם טויט פון זיין טאָכטער, חנה, וועלכע איז פלוצים געשטאָרבען און האָט איבערגעלאָזען פינף יתומים.

איך האָב זיך פון דאָרט געלאָזען געהן אויף יורדזיקער גאַס, פון וואַנען מיר פלעגען אַלס קינדער אַרויסגעהן אין די באַריוויער וועלדער און דאָרט קלייבען יאַגדעס און שוואוימען. דאָרט אין דער געסל האָט געלעבט די באַקאַנטע פאַמיליע מענדעלעוויטש, פון וועלכער בלויז איין זוהן, מיינער אַ געוועזענער תלמיד, איז געבליבען לעבען נאָכ'ן חורבן. ער געפינט זיך איצט אין איטאַליע. אויף דער זעלבער געסל האָט אויך געוואוינט די פאַמיליע קוואסניצע (בעקענשטיינ'ס טאַנטע). איר איידעם איז לעבען געבליבען אין רוסלאַנד און איז אין יאָר 1947 אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. גלייך ביים אָנפאָנג פונ'ם געסל האָבען אַמאָל געוואוינט ר' אברהם באקאנאוויצקי מיט זיין פאַמיליע, נאָוויקים פאַמיליע און זייער איידעם אליעזר קראוושטשיק. דער לעצטער איז געווען אַ איד אַ משכיל און אַ הייסער ציוניסט. ליידער איז ער אָבער געשטאָרבען אויפ'ן וועג קיין ארץ־ישראל און ניט זוכה געווען צו קומען צו זיינע ברידער און טאָכטער.

פון דאָרט בין איך אַוועק אין מאַרק, וואו עס האָט אַמאָל געלעבט משה קאַנצענפאַלסקי, אַ איד אַ תלמיד־חכם. זיין פאַמיליע האָט אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע. אויפ'ן מאַרק האָב איך געטראָפען זיידעל סאלוצקי מיט זיין אינגערער שוועסטער. די עלטערע שוועסטער און די מוטער האָבען שוין דאָן מער ניט געלעבט. זיידעל איז געווען ביאַליק'ס אַ תלמיד אין דער אַדעסער ישיבה. ער האָט באַזיצט אַ סך תורה און השכלה. ער האָט תמיד וועגען פיל זאַכען גע'חלום'ט, אָבער האָט, ליידער, קיין איינעם פון זיינע חלומות ניט פאַרווירקליכט אין לעבען. איך האָב דאָרט אויך געטראָפען ישעיהו מיכאַלעס, אַ מיטגליד פון דער פייערלעשער קאָמאַנדע און אַ באַקאנטער כלל־טוער אין ליסקאָווע. ער האָט מיך צוגעפירט צו זיין פאָטער, וועלכער איז שוין דאָן שטאַרק קראנק געווען.

אינמיטען מאַרק זיינען דאָן געשטאַנען פיל אידען אין אַ גרופּע און האָבען צוויישען זיך לעבהאַפטיג גערעדט. טוניע רעזניק, דער 84־יאָריגער זקן, איז געשטאַנען לעבען זיי און האָט זיך צוגעהערט צום שמועס.

מיט אַ שוועך האַרץ האָב איך פאַרלאָזען מיין היים־שטעטל. דער אויטאָבוס האָט מיך שנעל געפירט, פאַרבייפאַרענדיג פּאָדראָסק און איזאבע־לין, אין דער ריכטינג פון וואַלקאָוויסק. איך האָב געפילט די שטאַרקע פאַר־בינדונג צוויישען מיר מיט מיינע טייערע און ליבע ברידער אין דער קליינער שעהנער שטעטעלע. איך האָב אָבער ניט געוואוסט, אז דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב זיי געזעהן.

די געשעהענישען איז ליסקאָווע

די פאַסירונגען פון די ליסקאָווער אידען, ווי זיי ווערען איבערגעגעבען אין דעם אַרטיקעל, זיינען באַזירט אויף אַ באַריכט פון דר. יצחק גאָלדבערג און דעם פאַרטיזאַן יונה ברוכאַנסקי.

דר. יצחק גאָלדבערג איז אליין אַ וואָלקאָווִיסקער. נאָכדעם ווי די דייטשען זיינען אריין אין וואָלקאָוויסק, איז ער אַוועק קיין רוזשנאַי און שפּעטער קיין ליסקאָווע וואו ער האָט זיך אַיינגעאָרדענט, צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע, אַנהויב זומער 1942. ער האָט דאָרט געוואוינט ביי רעזניק'ען אין הויז ביז דעם 2טען נאָוועמבער 1942, ווען אַלע ליס־קאָווער אידען זיינען ארויסגעפירט געוואָרען אין די וואָלקאָוויסקער בונקערס.

יונה ברוכאַנסקי איז אַ ליסקאָווער. ער איז געווען אין ליסקאָווע ביז דעם 2טען נאָוועמבער 1942, דער טאָג פון דער אַרויספירונג פון דער אידישער באַפעלקערונג פון ליסקאָווע. ער איז דאַן אַנטלאָפען אין וואַלד און האָט דאָרט געקעמפט אַלס פאַרטיזאַן. איצט געפינט ער זיך אין ארץ־ישראל. זיין באַריכט איז צוגעשיקט געוואָרען דורך עזריאל ברושי (ברעסטאָוויצקי) — דר. מ. איינהאָרן.

אויסברוך פון רוסיש־דייטשען קריג

די ידיעה וועגען רוסיש־דייטשען קריג, וואָס האָט אויסגעבראָכען זונטאָג, דעם 21טען יוני 1941, איז שוין דעם זעלבען טאָג באַקאַנט געוואָרען צווישען די ליסקאָווער אידען. די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג פון ליסקאָווע איז יענעם פריהמאָרגען באַהערשט געוואָרען פון אַ פאַניק. די וואָס האָבען גע־האָט אינדערהיים ראַדיאָ־אַפּאַראָטען האָבען ניט אָפּגעטראָטען פון זיי און מיט נייגיריגקייט אויפגענומען יעדע נייע ידיעה וועגען קריג. די מער־הייט אידען זיינען געווען פארזאמעלט אויפ'ן מאַרק־פלאַץ וואו זיי האָבען אויפגענומען כל'ערליי קלאַנגען וועגען קריג.

אַ רוסישער באַאַמטער פון מאגיסטראט איז ארויס אין דרויסען און האָט דערקלערט פאַר'ן עולם, אז דריי אַזייגער פאַרטאָג האָבען די דייטשען דערקלערט קריג קעגען רוסלאַנד און אַז אַ צאָל שטעט, ווי קיעוו און מינסק, זיינען שוין שוועך באַמבאַרדירט געוואָרען פון שונא. ער האָט אָפּעלירט צו אַלע רוסישע בירגער זיך אָנצושליסען אָן דער ארמיי אין דער פאַרטיי־דיגונג פון זייער פאַטערלאַנד. זונטאָג אָוועט האָבען שוין דייטשע ערשאָפלאַנען זיך געלאָזט הערען איבער די הימלען פון ליסקאָווע, באַשטעטיגענדיג די ידיעה וועגען אויסברוך פון קריג.

אויף מאָרגען, מאָנטאָג פריה, זיינען אויפגעקלעפט געוואָרען פלאַקא־טען אין די גאַסען, וועגען דער מאָביליזאַציע פון אַלע מענער אין עלטער פון 19 ביז 29 יאָר, אויפפאָדערענדיג זיי צונויפצוקלייבען זיך נאָך דעם זעלבען

טאָג ביי דער געבוירט פון מאַגיסטראַט, פון וואַנען זיי וועלען אָפּגעפירט ווערען מיט פוהרען צו די באַשטימטע מיליטעריש רעגיסטראַציע־פונקטען. עס איז באַלד געוואָרען אַ גערודער אין שטעטל. פרויען זיינען געקומען באַגלייטען זייערע מענער און מוטערס זייערע קינדער. מען האָט די מערסטע מענער ארויפגעזעצט אויף פוהרען, און אַ טייל פון זיי אַוועקגעפירט צו־פוס. אין שטעטל איז געוואָרען שטיל. דעם זעלבען טאָג, נאָכמיטאָג, האָבען זיך אָנגעהויבען באַווייזען אין שטעטל אויסצולנע אָפּטיילונגען פון רוסישען מיליטער. די סאָלדאַטען האָבען אויסגעזוכט צעטומעלט. געוויסע צווישען זיי פיל פאַרוואונדעטע. זיי זיינען בלויז פאַרבייגעפאָרען די גאַסען פון שטאָט און זיי פאַרלאָזען אין דער ריכטונג פון מזרח. אין דער זעלבער ריכטונג זיינען אויך געפאָרען פילע ציווילע מענשען אין אויטאָמאָבילען, ווייזט אויס, זיך צו ראַטעווען טיפער אין רוסלאַנד. לויט די קלאַנגען וואָס האָבען זיך דערטראָגען קיין ליסקאָווע, זאָלען די דייטשען שוין דאָן האָבען פאַרנומען בריסק, געהענדיג אַלץ ווייטער פאָראויס .

דינסטאָג אינדערפרי האָבען זיך אָנגעהויבען אומקערען צוריק אין שטעטל די מענער, וועלכע זיינען מיט אַ טאָג צוריק צוגעזומען געוואָרען אין רוסישען מיליטער. לויט ווי זיי האָבען דערצעהלט, זיינען זיי באַפרייט געוואָרען פון די רוסישע קאָמאַנדירען, ווייל אלע וועגען אין דער געגענד זיינען שוין געווען אָפּגעשניטען פון שונא און עס האָט שוין מער ניט עקזיס־טירט קיין פאַרבינדונג מיט די הויפט־שטאָבען. די מענער זיינען אָפּגעליגען דעם גאַנצען מאָנטאָגדיגען טאָג אין יאַנינער וואַלד און האָבען זיך דאָן גע־לאָזט צופוס אַהיים. אויף די פּנימ'ער פון די צוריקגעקומענע קריסטען האָט מען געקענט זען אַ צופרידענעם שמייכעל, דאָגעגען די אידען זיינען געווען שטאַרק באַזאָרגט וועגען דער דערנעהענטערונג פון די דייטשען. אַ קורצע ווייל שפּעטער האָבען זיך באַוויזען אין שטעטל די ערשטע צוויי דייטשע מאָטאָרציקלען. אַ רוסישער סאָלדאָט וואָס איז געשטאַנען אין מאַרק מיט אַ מאשין־ביקס, האָט אַ דערשראָקענער אויפגעהויבען די הענט. די דייטשען האָבען אים אַוועקגענומען פון זיין וואָך און האָבען אים אַרויפגעזעצט אויף איינעם פון די מאָטאָרציקלען און אים אַוועקגעפירט. אַ פאָר שעה שפּעטער האָבען זיך אָנגעהויבען צוזאַמענצוקומען גויים פון די דערפער מיט זעקלעך אין די הענט גרייט צו ראַבירען די רוסישע מאַגאזינען. די אידען זיינען געשטאַנען פון דערווייטענס און זיך צוגעקוקט. אינצווישען האָבען זיך באַ־וויזען צוויי רוסישע אָפּיצירען רייטענדיג אויף פערד. זיי זיינען צוגעקומען נאָהענט צום פאַרזאַמלטען עולם און האָבען אויף אַ הויכען קול געוואָרענט, אַז וואַר עס וועט וואָגען צו ראַבירען פון רוסישען גוטס, וועט אויפ'ן אָרט דערשאָסען ווערען. ווייזט אויס, אז זיי האָבען נאָך דאָן ניט געוואוסט, אז די דייטשען זיינען שוין געווען אין שטעטל. די גויים האָבען זיך אָבער ניט דערשראָקען און האָבען געמומען אַטאַקירען די רוסישע אָפּיצירען מיט שטעקענס און אייזענס. די אָפּיצירען האָבען אויסגעשאָסען אויף די אָנ־פאַלער, אָבער די גויים זיינען געווען אין דער מערהייט און זיי האָבען די

אָפּיצירען געבונדען און פֿאַרשפֿאַרט אין מאַגיסטראַט. דאָן האָבען די גויים געגומען ראַבירען אין פֿארשיידענע מאַגאַזינען אלץ וואָס איז נאָר געפֿאַלען אין זייערע הענט.

דעם זעלבען טאָג, דינסטאָג פֿריה, זיינען אייניגע ליסקאָווער אידען, וואָס זיינען געווען באַקאַנט אַלס קאָמוניסטען, אַנטלאָפֿען פון שטעטל. צווישען זיי זיינען געווען: זכריה כוואַיניק (שמואל'ס זוהן), אברהם לעווים זוהן, אברהמיל פּינטעלעוויטש (ישראל רחמיאל'ס זוהן), דוד (עובדיה דעם שינ־דעל מאַכער'ס זוהן), הינדע קראָוטשיק, יוסף טרומפּערים זוהן, און אַנדערע. ליידער, אָבער, האָט מען פון זיי ביז'ן היינטיגען טאָג מער ניט געהערט. עס זיינען געווען קלאַנגען אז מען האָט זיי אַלעמען גע'הרג'עט לעבען זעלווע.

דינסטאָג פֿאַרנאַכט האָבען זיך שוין באַוויזען פיל דייטשע טאַנקען און קאַנאָנען. די הויפּט־שלאַכט צווישען די דייטשען און די רוסען אין יענער געגענד האָט זיך אַנטוויקעלט ניט אין ליסקאָווע נאָר אַרום רוזשנאי. דער קאַמף האָט דאָרט אָנגעהאַלטען עטליכע טעג. די רוסען האָבען גע־שטעלט אַ שטארקען ווידערשטאַנד און האָבען געקעמפט כמעט ביז'ן לעצטען סאָלדאַט. וועז ניט די דייטשע לופט־באָמבארדירונגען וואָלטען אפשר די רוסען אויף יענעם שלאַכט־פעלד געקענט דורכברעכען די דייטשע פראָנט־ליניע.

באַלד דעם ערשטען טאָג נאָכ'ן איינעמען ליסקאָווע האָבען די דייטשען געשאָסען אייניגע אידען, אויף וועלכע מען האָט גע'מסר'ט אז זיי זיינען קאָ־מוניסטען. צווישען די דאָזיגע ערשטע קרבנות איז געווען עובדיה, וועמען יאָשקע זשינאָוויטש האָט געפונען אויף אַ בוידעם און איבערגעגעבען צו די דייטשען.

ליסקאָווע אונטער די נאַצים

נאָכדעם ווי זיי האָבען פֿאַרנומען ליסקאָווע, האָבען די דייטשען דאָרט איבערגעלאָזען אַ קאָמאַנדאַנטור מיט אַ קליינער צאָל סאָלדאַטען, און זיך געלאָזען ווייטער פֿאָראויס נאָכלויפענדיג די רוסען. אזוי אַרום האָט ליס־קאָווע אויפגעהערט צו שפילען די ראָליע פון אַ קריגס־פראָנט. אַ פאָר וואָכען צייט זיינען אַריבער און אין שטעטעל איז געווען שטיל און רוהיג. וועז ניט די שיסעריין, וואָס פלעגען זיך דערטראָגען פונדערווייטענס, וואָלט געווען שווער צו פיהלען דעם קריג. אין שטעטעל גופא פלעגט מען יאָ זעהן אייניצעלנע דייטשען פון דער קאָמאַנדאַנטור, און דאָס אַליין פלעגט אַרויפ־וואַרפען אַ שרעק אויף דער אידישער באַפעלקערונג.

דאָן האָבען די דייטשען באַפוילען אַלע אידען אין עלטער פון 14 יאָר אָנצוטאָן געלע לאַטעס און מיט דעם צייכען זיך פֿאַרזאַמלען אויפ'ן מאַרק־פלאַץ. וועז די אידען זיינען אהין געקומען האָבען זיי דאָרט געפונען אויס־געשטעלטע סאָלדאַטען מיט מאַשין־געווער. אַ שרעק האָט אלעמען באַהערשט, ווייל מען האָט געדענקט, אז פון דאָרט וועט מען אלע אידען אָפּפיהרען צו דער שחיטה, מען האָט אויפגעפאָדערט די אידען זיך אויסצושטעלען אין רייהען — מענער, פרויען און קינדער באַזונדער. דאָן זיינען אייניגע באַ־

וואָפענטע סאָלדאַטען פֿאַרבייגעגאַנגען די אויסגעשטעלטע רייהען אידען און באַטראַכט צי אלע פון זיי טראָגען די געלע לאטע. ארום־און־ארום זיינען געשטאַנען די שכנ'ישע פּאָליאַקען און האָבען מיט פֿאַרגעניגען זיך צוגעקוקט צו דער סצענע. דער הויפּטמאַן פון דער קאָמענדאַנטור איז דאָן אַרויס־געטראָטען אין צענטער כדי פֿאַרצולייענען די הויפּט־פונקטען פון די באַריהמטע אַנטי־אידישע געזעצען פון דער נאַצישער רעגירונג. צווישען די געזעצען זיינען געווען די גוט־באַקאַנטע גזירות, ווי דער פֿאַרבאָט אויף אידען זיך צו באַווייזען אין שטאָט אָהן דער געלער לאַטע א. אַז. וו. אידען האָבען ניט געטאָרט געהן אויף די טראָטוּאַרען פון די גאַסען און האָבען ניט געטאָרט באַגריסען אַ דייטשען סאָלדאָט אין גאַס. די אידען זיינען אויפגעפּאַדערט געוואָרען צו גרינדען אַ יודענראַט, וואָס זאָל זיין דירעקט פֿאַראַנטוואָרטליך צו דער נאַצי־קאָמענדאַנטור אין שטאָט פֿאַר דער גאַנצער אידישער באַפֿעלקערונג. אין יודענראַט זיינען דאָן אויסגעוועהלט געוואָרען, צוויישען אַנדערע, די פֿאָלגענדע אידען: אברהם קושעוויצקי, משה רעזניק, יצחק מעשעלעוויטש, ישעיהו שוואַרץ (טאָניע רעזניק דעם שנידער'ס אַ אידעם), זידעל סאָלוצקי און יוסף מעזשעריצקי.

באָלד האָבען די דייטשען אָנגעפֿאַנגען ארויספֿרעסען פון דער אידישער באַפֿעלקערונג אָלץ וואָס ס'האָט זיך נאָר געלאָזען. זיי האָבען אַרויפּגעלייגט שווערע געלט־קאָנטריבוציעס אויף דער אידישער באַפֿעלקערונג, וואָס דער יודענראַט איז באַאַזויפּטראַגט געוואָרען צוצושטעלען צו דער קאָמענדאַנטור אין פֿאַרלויף פון אַ באַשטימטער צייט, אָפּטמאָל אין משך פון צוויי ביז דריי טעג. אַזוי האָבען זיי, צום ביישפּיל, איינמאָל פֿאַרלאַנגט אַ געוויסע צאָל זיף און צאָן־פּאַסטע און אַנדערע אַרטיקלען. אַזוי שנעל ווי זיי האָבען דאָס דערהאַלטען האָבען זיי אויפגעפּאַדערט דעם יודענראַט צוצושטעלען אין פֿאַרלויף פון דריי טעג צייט אַ געוויסע צאָל זילבער און גאָלד, דראָהענדיג, אז אויב זיי וועלען עס ניט קריגען אין דער באַשטימטער צייט, וועלען זיי פֿאַרברענען דעם בית־המדרש און דערצו דער'הרג'ענען 150 אידען. פֿאַרשטעהט זיך, אז דאָס האָט אויף אַלעמען אַרויפגעוואָרפען אַ גרויסע שרעק. די אידען האָבען אָנגעהויבען צונויפצוברענגען געלט און גאָלד וויפיל יעדער איינער האָט נאָר געהאַט. אָבער וועו דאָס אָלץ איז נאָך ניט געווען, כדי נאָכצוקומען דער פֿאַדערונג פון דער דייטשער קאָמענדאַנטור, האָט דער רב ארויפגעלייגט אַ חוב אויף יעדען אידען, ריין און אָרים צו געבען זיין ביישטייערונג. די ייאָס האָבען ניט געהאַט קיין געלט האָבען פֿאַרקויפט זייערע זאכען און בעטגעוואָנט צו די גויים כדי צו שאַפען זייער חלק פון דער קאָנטריבוציע.

דאָן האָבען די דייטשען אָנגעהויבען צו פֿאַרלאַנגען פון יודענראַט זיי צוצושטעלען אַ טעגליכע קוואָטע פון ארבייטער פֿאַר צוואנגס־ארבייט, די מערסטע פון זיי פלעגען ארויסגעשיקט ווערען פון שטאָט צו ארבייטען ביים בויען וועגען.

אינצוויישען האָבען די דייטשען דורכגעפירט מאָסען אָרעסטען פֿין קאָ־

מוניסטען, אידען און קריסטען. אין איין וואָך האָבען זיי אויסגעשאָסען אומ־געפֿעהר 200 מאַן, אָ צאָל פון זיי פון מאָגעלובצע. זיי האָבען דאַן אויפגע־פֿאָדערט די אידישע אַרבייטער צו גראָבען גריבער לעבען די פּוילישע מא־גילקעס, און נאָכדעם ווי זיי האָבען אַריינגעוואָרפען די געהרג'עטע אין די גריבער האָבען זיי מיט טאַנקען אויסגעגליכט די גאַר־וואָס פֿאַרשאָטענע ערד.

די לאָגע פון די אידען אין ליסקאָווע האָט זיך געהאַלטען אין איין פֿאַר־ערגערען. ביסלעכווייז האָבען די נאַציס פון זיי כמעט אַלץ אַוועקגעראָבט. אפילו שאָפּעס, בעטען און בעטגעוואָנט פלעגען זיי אַרויסשלעפּען פון די אידישע הייזער. וואָס נאָר זיי פלעגען פֿאַרלאַנגען פון יודענראַט האָט מען זיי אַלץ אין דער באַשטימטער צייט צוגעשטעלט. מען פלעגט זייערע פֿא־דערונגען נאָכקומען מיט דער גרעסטער שנעלקייט, האָפענדיג, אז דורכדעם וועט מען זיך קאָנען אויסקויפֿען אויף אַ געווייסער צייט מיט'ן לעבען. צום גליק איז ליסקאָווע און די אומגעגענד אַריינגעראָטענט געוואָרען אין דער אָסט־פּרייסישער זאָנע, וואו די נאַצי־רעגירונג האָט געזאָלט דורכפֿיהרען איר פֿאַרניכטונגס־פּלאַן אויף שפּעטער. דאָגעגען די וייטערע שטעטלעך, ווי סלאָנים, קאָסאָווע און אַנדערע, זיינען אַריינגענומען געוואָרען אין דעם באַצירק פון וויים־רוסלאַנד, און פון דאָרט האָבען שוין צו יענער צייט אַנ־געהויבען צו דערגרייכען ידיעות וועגען פֿאַגראָמען און שחיטות אויף אידען. די אידען, וועלכע זיינען פון יענער געגענד ניצול געוואָרען פון שונא'ס מע־סער, זיינען אַנטלאָפען אין די וועלדער. דאָרט האָבען זיי זיך דערוואוסט, אַז אין ליסקאָווע און אין דער נאָהענטסטער אומגעגענד לעבען נאָך די אידען פֿאַרהעלטנismעסיג רוהיג, האָבען זיי אין די הונדערטער אַנגעהויבען אַנ־צוקומען קיין ליסקאָווע, רוושנאַי אין אין די אַנדערע אַרומיגע שטעטלעך. דער יודענראַט אין ליסקאָווע האָט אַלע צונויפגעלאָפענע פליטים איינגע־אָרדענט אין שטעטל.

אַזוי האָט די אידישע באַפֿעלקערונג פון ליסקאָווע אָפּגעלעבט אַנדער־האַלב יאָר, ביז נאָוועמבער 1942, אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, אין אָרימקייט, אָפּגעזונדערטקייט און שטענדיגער שרעק, אז סוף־סוף וועט דאָס שטריקעל פֿאַרצויגען וועלען אויך איבער זייערע העלזער, ווי עס האָט פֿאַסירט מיט אלע אידען אין וויים־רוסלאַנד.

די נאַכט פון ערשטען אויפ'ן צווייטען נאָוועמבער, 1942

עס איז ענדליך געקומען דער פינסטערער טאָג און אין שטעטל איז אָנגעקומען אָ גאַנצע „עס.־עס.“ אָפּטיילונג. די נאַכט פון 1טען אויפן 2טען נאָוועמבער 1942, זיינען אלע ליסקאָווער אידען באַפוילען געוואָרען צו פֿאַר־זאַמלען זיך 7 אַזייגער אינדערפריה אויפ'ן מאַרק־פּלאַץ, לעבען מאַגיסטראַט. נאָך פריהער האָבען די דייטשען ארויסגעגעבען אָ באַפעל צו די פּויערים צו־צושטעלען יענעם פריהמאָרגען אָ צאָל פוהרען. די פּויערים האָבען באַלד פֿאַרשטאַנען וועגען וואָס עס האָט זיך געהאַנדעלט און אָ סך פון זיי זיינען אוועקגעלאָפען צו די אידישע בעלי־מלאכות און פון זיי אָפּגענומען אפילו

די ניט־פאַרענדיגטע ארבייטן און באַשטעלונגען. דאָס האָט אריינגעוואַרפען די אידען אין אַ בהלה. דער פּרעזעס פון יודענראַט, אברהם קושטעוויצקי, איז אפילו צום קאָמענדאַנט כדי פון אים עפּעס אויסצוגעפינען וועגען דער נייער גזירה. דער קאָמענדאַנט האָט אים אָבער אויפגענומען ווי שטענדיג און קושטעוויצקי האָט גאָרניט געקענט אויסגעפינען וועגען דער נייער לאַגע. די פאַראַרדנונג, אַז אַלע אידען מוזען זיך פאַרזאַמלען אויפ'ן באַשטימטען אָרט און אין דער באַשטימטער צייט, און די וואָרנונג, אַז אויב פון אַ פאמיליע וועט אפילו איין פּערזאָן פעהלען, וועט די גאנצע פאַמיליע אויסגעשאָסען ווערען — האָט שוין צו יענער צייט צוויי־דייטיג ניט געקענט פאַרשטאַנען וועלען. די מענשען האָבען שוין דאַן גוט באַגריפען, אַז דאָס מיינט דער לעצטער וועג צו דער שחיטה. דעריבער האָבען אַ צאָל אידען באַגאנגען זעלבסטמאָרד די נאָכט פון 1טען אויפן 2טען נאָוועמבער, און אַנדערע, פון די אינגערע און דרייסטערע, זיינען אַנטלאָפען פון שטאָט אין די אָרומיגע וועלדער. צוויישען די וואָס האָבען זיך געטויט זיינען געווען: דער ליסקאָווער אַפּטייקער קאגאן (איידעם פון גאָלדמאן דעם פעלדשער), זיין פרוי באַבעל און איר זוהן פרעדעק, די דאָקטאָרין מיט איר מוטער (ביידע זיינען געווען בלויז אַ קורצע צייט אין ליסקאָווע), אַ דענטיסטקע, וואָס האָט געוואוינט ביים אידישען אַפּטייקער, און אַנדערע. צוויישען די אַנטלאָפענע אין די וועלדער זיינען געווען: יונה ברוכאַנסקי, פּסח בענדיטאָוויטש, יוסף מעזשעריצקי, די פאמיליע קראוטשיק, ברוך וואָלפאָוויטש, שלמהיקע קראָוטשיק מיט זיין פאַמיליע, גרשון מעזשעריצקי מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער, יואל פאַמעראַנינץ, בערעל און יאַנקעל קושטעוויצקי, צביה קאָברינסקי און אַנדערע.

אויפ'ן מאַרק־פּלאַץ האָט מען די אַלטע און די קינדער אַרויפגעזעצט אויף פוהרען, און די איבעריגע אידישע באַפעלקערונג פון ליסקאָווע, ווי אויך די פון די אַרומיגע שטעטלעך, איז אויסגעשטעלט געוואָרען אין רייהען פון צעהן, און אלע זיינען באַפוילען געווָארען צו געהן אין דער ריכטונג פון וואָלקאָוויסק. דער צוג מענשען האָט געצעהלט אומגעפעהר פון 700 ביז 800 נפשות — מענער, פרויען און קינדער.

דאָס גאַנצע שטעטל איז דערווייל ארומגערינגעלט געוואָרען פון דייטשע סאָלדאַטען און פוילישער פּאָליציי, כדי ניט צו דערלאָזען די אידען צו אַנטלויפען. אַ צאָל אידען וואָס האָבען יאָ באַשלאָסען צו אַנטלויפען האָבען אָבער, אויס מורא געכאַפט צו ווערען פון שונא, זיך צוריקגעקערט אויף צו־מאָרגענס אין שטאָט און זיך אָנגעשלאָסען אָן זייערע ברידער און שוועסטער אין זייער לעצטען צוג פון דער היימשטאָט. די קריסטען פון שטאָט האָבען זיך באַלד אַ וואָרף געטאָן אויפ'ן אידישען אָב־און־גוטס און צעראַבירט אַלעס וואָס איז זיי נאָר געקומען אונטער די הענט.

דער מאַרש נאָך וואָלקאָוויסק

ארום 9 אַזייגער אינדערפריה האָט מען אָנגעהויבען צו מאַרשירען אין

רייהען ארומגערינגעלט פון מיליטער. אין אָוועגט זיינען די ליסקאָווער אידען, נאָך אַ לאַנגען טאָג שלעפּען זיך, ענדליך אַנגעקומען קיין פּאָדראָיסק. דאָרט אויפֿן מאַרק־פּלאַץ, וואו זיי האָבען זיך אָפּגעשטעלט, האָבען זיי זיך צוזאַמענ־געטראָפען מיט די רוזשנאָיער אידען, וועלכע זיינען דעם זעלבען טאָג אויף אַן ענליכען אופן פֿאַרטריבען געווָארען פון זייער שטעטעל. די רוזשנאָיער אידען, צוויישען וועלכע עס זיינען אויך געווען אַ צאָל וואָלקאָוויסקער, וואָס האָבען חתונה געהאט פֿאַר רוזשנאָיער און האָבען דאָרט געלעבט, האָבען איבערגעגעבען איינצעלהייטען וועגען דער ברוטאַליטעט מיט וועלכער זיי זיינען באַהאַנדעלט געווָארען אויפֿן וועג קיין פּאָדראָיסק. צוויי טעג צייט האָט מען די רוזשנאָיער געצוואונגען צו געהן צופוס אַ מהלך פון 50 קילאָ־מעטער. מען האָט די קינדער אָפּגעטיילט פון זייערע עלטערען און די גאַנצע צייט זיי ניט צוגעלאָזען איינע צו די אַנדערע. אַרום אַ הונדערט מענשען פון די שוואַכערע און עלטערע, וועלכע האָבען ניט געקענט מיט־מאַכען דעם וועג, זיינען אויפֿן וועג דערשאָסען געווָארען.

די נאָכט פון 2טען אויפֿן 3טען נאָוועמבער האָבען די אידען פֿאַרבראַכט אינדרויסען אין דער קעלט אויפֿן מאַרק־פּלאַץ פון פּאָדראָיסק. אַ צאָל אידען זיינען דאָן באַגאנגען זעלבסטמאָרד.

דעם 3טען נאָוועמבער, גאָר פריה, האָט מען ווידער פֿאַראָרדענט די מענשען אויסצושטעלען זיך אין רייהען פון צעהן און מען האָט זיי אָנגע־הויבען טרייבען ווידער אין וועג אריין — אין דער ריכטונג פון וואָלקאָוויסק. דער טייל וועג איז שוין פֿאַר די ליסקאָווער אידען געווען אַ סך אַ ערגערער. די סאָלדאַטען האָבען אום׳ברחמנות׳דיג געהאַלטען אין איין טרייבען די אידען, און ווער עס האָט ניט געקענט מיטמאַכען דעם וועג איז אויפֿן אָרט דער־שאָסען געווָארען. אַ סך זיינען דאָן געפאַלען.

ארום דריי אזיגער בייטאָג איז מען ענדליך אָנגעקומען קיין וואָלקאָוויסק. מען האָט דעם צוג אידען געפיהרט דורך דעם סלאָבימער שאָסיי, פֿאַרבייגע־פיהרט זיי לעבען דעם אַלטען וואָקזאַל און די קאָזאַרמעס אין דער ריכטונג פון די בונקערס.

ביים אָנקומען אין די וואָלקאָוויסקער בונקערס זיינען די רוזשנאָיער און די ליסקאָווער אידען אריינגעטריבען געווָארען אין איין בונקער, וואו די ענגשאָפט איז געווען אַן אומבאַשרייבליכע. דאָרט האָבען זיי דורכגעמאַכט דעם זעלבען גורל וואָס איז אויסגעפאַלען אויף די וואָלקאָוויסקער אידען, ביז עס איז ענדליך געקומען די גזירה אינגאַנצען צו ליקווידירען דעם וואָלקא־וויסקער לאָגער. די ליסקאָווער און רוזשנאָיער אידען זיינען געווען צווישען די ערשטע טראַנספֿאָרטען, וואָס האָבען פֿאַרלאָזען די וואָלקאָוויסקער בונ־קערס אויפֿן וועג צו די גאַז־קאמערען פון טרעבלינקע.

די איבערלעבונגען פון די ליסקאָווער פֿאַרטיזאַנען

לויט ווי עס באַריכטעט דער געוועזענער יונגער פֿאַרטיזאַן, יונה ברוכאַנסקי, איינער פון די געצאהלטע לעבען־געבליבענע ליסקאָווער פֿאַר־

טיזאַנען, זיינען פיל פון די אַנטלאָפענע ליסקאָווער אידען אויסגעשטאַרבען אין די וועלדער פון הונגער און קעלט, אָדער פון קריסטליכע מסירות, איידער זיי האָבען זוכה געווען אָנצושליסען אַ וועלכען עס איז קאָנטאקט מיט די פּאַרטיזאנען אין יענער געגענד.

יונה ברוכאַנסקי דערצעהלט די געשיכטע פון זיינע שווערע איבער־לעבונגען אין וואַלד. ער, פּסח בענדיטאָוויטש, יוסף מעזשעריצקי און נאָך אַ צאָל אנדערע פון די אנטלאָפענע ליסקאָווער, נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך דערוואוסט וועגען דער אַרויספיהרונג פון דער ליסקאָווער אידישער באַ־פעלקערונג, האָבען ביי זיך באַשלאָסען דורכצומאַכען אַלץ, כדי נאָר ניט אריינצופאַלען אין די נאצישע הענט, און באַווייזען ענדליך אָנצושליסען קאָנ־טאַקט מיט די דאָרטיגע פּאַרטיזאַנען אין די וועלדער. די פאַמיליע קראַוו־טשיק, וואָס האָט זיך אויך געפונען אין וואַלד, האָט געהאַט אַ באַקאַנטען לעסניק אין קאפישקע, וועלכער האָט זיי געהאָלפען געפינען אַ פלאַץ אויף אויפצושטעלען אַ „זעמליאַנקע" (בונקער) אונטער דער ערד, וואו זיי האָבען זיך אויסבאהאלטען. זיי האָבען אויסגעגראָבען אַ גרוב, וואָס זיי האָבען פאַר־דעקט מיט דינע בוימלעך. אינווייניג האָבען זיי אָנגעשאָטען זאַמד און צו־נויפגעשטעלט אַ פריפּעטשאָק. צוויי לעכער האָט די גרוב געהאַט, איינע אַן אַריינגאַנג, און אַ צווייטע דורך וועלכער דער רויך פלעגט אַרויס. די גרוב איז געווען אַ קליינע און די מענשען פלעגען דאָרט שלאָפען אין גרוי־סער ענגשאַפט און שטיקעניש. דער באַקאַנטער לעסניק האָט זיי אַרויס־געהאָלפען די ערשטע צייט מיט קאַרטאָפעל, פיר קאַרטאָפעל טעגליך פאַר אַ פּערזאָן. קיין ברויט האָבען זיי בכלל ניט געהאַט, און וואָסער האָבען זיי געפונען ניט ווייט פון דער זעמליאַנקע אין דער בלאָטע.

אויפ'ן פינפטען טאָג נאָך זייער אָפּזיין אין וואַלד זיינען זיי אַרומגעריגעלט געוואָרען פון אַלע זייטען. מענער אָנגעלאָדען מיט ביקסען האָבען זיי באַפוילען צו בלייבען אויף די ערטער. אַ מורא איז אַרויפגעפאַלען אויף די מענשען, און בלויז וועגן די באַוואָפענטע האָבען זיך צו זיי געוועגדעט אויף רוסיש, האָבען זיך זיי ליסקאָווער אַביסעל באַרוהיגט. די באַוואָפענטע האָבען פאַרלאַנגט געלט אָדער גאָלד. זיי האָבען אויפגעפאָדערט די מענשען צוצוגרייטען אלע ווערט־פולע זאַכען ביז'ן אָוועגט, וועגן זיי וועלען צוריקקומען מיט פוהרען כדי אַלעס צוצונעמען. ווי די ליסקאָווער האָבען זיך שפּעטער דערוואוסט פון יוסף מעזשעריצקי'ס ברודער, וועלכער האָט זיך מיט זיין פאַמיליע אויסבאַהאלטען ביי א באקאנטען פאַליאק אין יאַנינע, זיינען די זעלבע חברה באַוואָפענטע באַנדיטען אויך ביי זיי געווען דעם זעלבען פריהמאַרגען און האָבען צו־געזונמען וואָס זיי האָבען דאָרט געפונען. אויס מורא פאַר די דאָזיגע באַנ־דיטען, וועלכע האָבען געדראָהט אָוועקצוריבען די פרויען, האָבען עטליכע ליסקאָווער משפּחות געמוזט פאַרלאָזען זייערע באַהעלטענישען אין יאַנינע. גרשון מעזשעריצקי און זיין פרוי, מיט זייערע צוויי טעכטער, ווי אויך יוסף מעזשעריצקי און זיין שוועסטער און יואל פאַמפאַניעציעס שוואָגער, האָבען באַשלאָסען צו געהן פון ליסקאָווע קיין יאַנעפאַליע צו אַ באקאנטען גוי.

אויפ'ן וועג האָבען אָבער יוסף און זיין שוועסטער געענדערט זייער פלאַן און זיי האָבען באַשלאָסען צו פאַרבלייבען אין די באַזאָליאַנער קוסטעס. מיט יוספ'ען איז אויך געווען זיינע א פּלימעניצע, ענינ, און גרשונ'ס א פריינדין, א קאָסאָווער מיידעל. ווי מען האָט זיך שפּעטער דערוואוסט, האָט דער באַ־קאנטער גוי אין יאַנעפּאָליע פאַר'מסר'ט די ליסקאָווער אידען וואָס זיינען צו אים געקומען זוכען שוץ. אזוי זיינען דאָן אומגעקומען דורך די דייטשען גרשון מעזשעריצקי מיט זיין פרוי באָבע און זיין קליין מיידעלע פאַניע, ווי אויך דוד (יואל פּאָמעראַניעצ'עס שוואָגער). די באַנדיטען האָט געהאָלטען ווארט און שפּעט אין דער נאַכט זיינען זיי ווידער געקומען אין דער זעמליאנקע. זיי האָבען פאַראַרדענט די מענשען ארויסצוגעהן פון גרוב, זיינען אַהין אריינגעגאַנגען און צוגענומען וואָס נאָר זיי האָבען געפונען, דאָן האָבען זיי פון די מענשען אראָפּגעריסען די מלבושים און די שיך פון די פיס — און זיינען נעלם געוואָרען מיט זייער רויב. בערעל קוזשעוויצקי (מיכליע'ס זוהן) און יאַנקעל לייב קוזשעוויצקי האָבען די באַנדיטען גע'־הרג'עט און צוגענומען ביי זיי די זאכען.

באַרוועסט און הונגעריגע זיינען זיי פאַרבליבען אין וואַלד. דער באַ־קאנטער לעסניק פון קאָפּישקע האָט זיי אויפגעהערט צו געבען קאָרטאָפּעל. עס איז פאַר זיי פאַרבליבען בלויז איין אויסוועג — אַריינצו'גנב'ענען זיך אין דער נאַכט אין די גוי'אישע שפּייכלער אין ליסקאָווע אָדער אין די פאַר־לאָזענע אידישע הייזער כדי צו גענינען שפּייז. א גרופּע פון זיי האָט זיך אַוועקגעלאָזען איין נאַכט קיין ליסקאָווע. צווישען זיי זיינען געווען יואל פּאָמעראניעץ, פּסח בענדיטאָוויטש, ברוך וואָלפּאָוויטש און שלמה קראוו־טשיקים ביידע טעכטער. ניט ווייט פון די קאָרטאָפּעל־גריבער האָט יונה ברוכאנסקי פאַרגעשלאָגען אז ער און פּסח בענדיטאָוויטש זאָלען געהן די ערשטע, כדי צו זיין זיכערער. ברוך וואָלפּאָוויטש האָט אָבער ניט מסכים געווען און ער איז אַוועק, צוזאַמען מיט שלמה קראוטשיק'ס טעכטער, צו־ערשט. די נאַכט איז געווען א ליכטיגע און דערצו האָט נאָך דער שניי שטאַרק געשיינט. זיי האָבען דערגרייכט די קאָרטאָפּעל־גריבער לעבען דער באַזאָליאנער גאָס און אָזוי שנעל ווי זיי האָבען אָנגעהויבען אָנצושיטען די קאָרטאָפּעל אין זעק, האָט זיך פלוצים דערהערט א פייפערייי אויף דער בריק און אין זעלבען מאָמענט האָבען קוילען אָנגעהויבען פליהען איבער זייערע קעפּ. יונה מיט פּסח'ען, וועלכע זיינען געווען צוזאמען, האָבען איבערגע־לאָזען די קאָרטאָפּעל און האָבען זיך אויף־פיר געלאָזט צוריק אויפ'ן וועג צו זייער זעמליאנקע. די נאַכט איז אָבער אריבער און די איבעריגע פון די מענשען זיינען ניט צוריקגעקומען. אויף מאָרגען האָבען זיי זיך דער־וואוסט, אז ברוך וואָלפּאָוויטש איז גע'הרג'עט געוואָרען פון די קוילען 50 מעטער פון די קאָרטאָפּעל גריבער און שלמה קראוטשיקים ביידע טעכטער זיינען לעבעדיגערהייט פאַרכאַפּט געוואָרען פון די דייטשען. אייניגע טעג שפּעטער, האָבען די דייטשען ביידע מיידלעך דערשאָסען אויפ'ן אידישען בית־עולם. צוויי טעג שפּעטער איז אויך גרשון מעזשעריצקי געפאַלען א

קרבן פון די דייטשע רוצחים.

אזוי ארום איז די גרופע ליסקאווער געווארען פיל קלענער. די וואס זיינען געבליבען לעבען זיינען ארומגעגאנגען הונגעריגע און באַרוועסט אין די קאלטע ווינטערדיגע טעג זוכענדיג דאָ און דאָרט אַ קאַרטאָפּעל צו דערהאלטען זיך ביים לעבען. די יאַנינער גויים האבען זיך באַצויגען צו די הונגעריגע מיט סימפּאַטיע און דער אָדער יענער פלעגט זיי געבען עפּעס צו עסען. דאָגעגען די גויים פון קאַפּישקע האבען זיי שטענדיג געווארענט, אַז זיי וועלען זיי פאַר'מסר'ען דייטש. איין קאפּישקער פויער האט אייניגע פון זיי אריינגענומען אין זיין שייער, וואו ער האט געהאט זיין קאַרטן. ער מיט נאָך אַ גוי האבען די הונגעריגע יונגעלייט ארומגעכאפט ביי די העלזער און געשטיקט און געוואלט זיי איבערגעבען צו דער פאַליציי. און וועז עס איז די אידען על־פּי נס געלונגען זיך אַרויסצודרעהען פון די גוי'אישע בעגעל, האבען זיי אויף זיי אַנגעראַיצט די הינט, וועלכע האבען זיי ביז בלוט צעביסען. וועז די גויים פון דעם דערבייאיגען טשאַרנע־לעס האבען אויסגעפונגען וועגען דער זעמליאנקע, פלעגען זיי קומען צו די אידען און פאַרלאנגען פון זיי געלט, דראָהענדיג, אז אויב מען וועט זיי ניט געבען קיין געלט וועלען זיי פאַר'מסר'ען די אידען. אין דער גרופּע גויים זיינען געווען עטליכע באַקאַנטע פון יואל פּאָמעראַניעץ, און ער האט זיי געוואַרענט, אַז אויב די גויים וועלען זיי ניט לאָזען צורוה, וועלען די אידען זיך אליין איבערגעבען אין די דייטשע הענט, כדי אלע זאָלען וויסען אז צוליב זיי זיינען די אידען געפאַלען קרבנות. דאָס האָט אויף יואל'ס קריסטליכע באקאנטע געמאַכט אַן איינדרוק און האָט באַווירקט צו לאָזען צורוה די אידען אין דער זעמליאַנקע.

די הונגעריגע אידען האבען מיט דער צייט געמוזט געהן אַלץ ווייטער און ווייטער כדי צו זוכען שפּייז פאַר זייערע אויסגעהונגערטע קערפּערס. זיי פלעגען געהן אזוי ווייט ווי ראָזאַלין, אַ שטרעקע פון אומגעפעהר 15 קילאָמעטער. דאָרט, אין ראָזאַלין, האבען זיי זיך אויך באַגעגענט מיט צביה קאַברינסקי פון ליסקאווע, וועלכע האט זיך דאָרט אויסבאַהאַלטען ביי אַ באקאנטער קריסטין. זיי האבען צוגענומען צביה'ן צו זיך און מיט די קאַרטאָפּעל אויף די פלייצעס זיינען זיי צוריקגעקומען אין דער זעמליאַנקע.

פון צייט־צו־צייט פלעגען די אידען אין זייער זעמליאנקע באַזוכט ווערען פון די דאָרטיגע באַנדיטען, וועלכע האבען זיי געווארענט ניט צו קומען אין די דערפער נאָך שפּייז. אויך די דייטשען האבען געדראָהעט די פויערים מיט טויט־שטראָף, אויב זיי וועלען אַרויסהעלפען די אידען אין די וועלדער. די לאָגע פון די הונגעריגע אידען איז דערביבער געווארען ערנסטער.

אין די דאָזיגע באַדינגונגען האבען זיי אָפּגעלעבט ביז נייי־יאָר, וועז ענדליך אין אָנהויב יאַנואַר 1943, האָט פּאַסירט אַ נס. אין דער זעמליאַנקע זיינען אריינגעקומען צוויי מענער, אַנגעטאָן אין פּעלצען און אין וואַליקעס, מיט מאַשין־געווער אין די הענט. עס איז געווען פינסטער אין דער זעמליאנקע און יואל פּאָמעראַניעץ איז געזעסען און האָט געזאָגט תהלים. די צוויי מענער האבען אויסגעפּאַרשט די איינוואוינער פון דער זעמליאנקע און אויס־

געפונען די גאַנצע געשיכטע פון זייער אויסבאַהאַלטען זיך. זיי האָבען דער־קלערט אויף רוסיש אַז זיי זיינען פֿאַרטיזאַנען. די שרעק איז באַלד פֿאַר־שוואונדען פון די בלאַסע אידישע פנימ'ער, ווען די מענער האָבען פֿאַר־אַרדענט, אַז אַ וואַך זאָל אַוועקגעשטעלט ווערען לעבען דער זעמליאַנקע און האָבען פֿארלאָזען דעם פלאץ. באלד אויף מאָרגען זיינען אין דער זעמליאַנקע אָנגעקומען עטליכע פֿאַרטיזאנען מיט אַ דאָקטאָר. דער דאָקטאָר האָט באַ־האַנדעלט זייערע פאַרוירענע וואונדען און זיי פאַרבאַנדאָזשירט. מען האָט זיי צונויפגעבראַכט מיט אַ גרופּע פון צוואנציג פרוזשאנער אידען, און אַלע צוזאמען זיינען דורך די פֿאַרטיזאַנען אָפּגעפירט געוואָרען פון טשאָרנע־לעס צו זייער אָטריאד, וואו זיי האָבען זיך אָנגעשלאָסען אַן דער אָרגאַניזירטער פֿאַרטיזאנען־באַוועגונג. זיי האָבען דורכגעמאכט שוועָרע ליידען פון הונ־גער און קעלט, מערסטע פון זיי זיינען סוף־סוף אריינגעפאַלען אין שונא'ס הענט אָדער געפאלען אויפֿן שלאַכט־פעלד מיט'ן שונא. בלויז אייניגע זיינען לעבען געבליבען, און צווישען זיי אויך יונה ברוכאַנסקי, אונזער עדות, און יוסף מעזשעריצקי. ביידע געפינען זיך היינט אין ארץ־ישראל.

ליסקאָווע נאָך דער מלחמה

דוד כהנא (יאכווידאָוויטש), דער סלאָנימער לערער און פֿאַרטיזאַן וועֿ־מענ'ס אַרטיקלען איבער זיינע איבערלעבונגען מיט די פֿאַרטיזאַנען אין די וועל־דער זיינען געדרוקט געוואָרען אין ניו־יאָרקער „טאָג", איז געווען איינער פון די ערשטע לעבען־געבליבענע אידען וועלכע האָבען באַזוכט די ביאַליס־טאָקער וואָלקאָוויסקער געגענדען נאָך דער באַפרייאונג. דאָס וואָס ער האָט בייגעוואוינט אין ליסקאָווע אויף זיין באַזוך שילדערט ער אין די פֿאָל־גענדע ווערטער:

„נאָך דער באַפרייאונג פון דער געגענד דורך דער רויטער אַרמיי, האָבען זיך צוריקגעקערט קיין ליסקאָווע פון וואַלד בלויז 12 מענשען; צווישען זיי זיבען מענער, פיר פֿרויען און איין קינד, אַ זעקס־יאָריגע מיידעלע. זיי האָבען זיך באַזעצט אין מעזשעריצקי'ס הויז. דאָרט האָבען זיי געגרינדעט אַ קא־לעקטיוו אויף קאָאָפּעראַטיווע יסודות, אָן דער שפּיץ פון וועלכען עס איז געשטאַנען ר' יואל דער שניידער. ר' יואל איז געזעסען אַ גאַנצען טאָג און האָט געגייט פאַר די פּויערים, פאַרוואָס ער האָט באַקומען אַלס געהאַלט עסענווארג און מילך־פּראָדוקטען. די פרויען זיינען געווען באַשעפטיגט ביים וואַשען און קאָכען דאָס עסען. ר' יואל, אַ איד אין די זעכציגער יאָרען, האָט זייענדיג אין וואַלד צוזאַמען מיט אַנדערע פֿאַרטיזאַנען, ניט געקענט אָפּ־היטען די אידישע דינים פון כשרות, אָבער איצט האָלט ער זיך שטאַרק ביי דער אלטער טראדיציע, איז פרום און דאָווענט דריי מאָל אַ טאָג. ווען ער האָט זיך דערוואוסט אז ביי אַ גוי אין אַ דערבייאיגען דאָרף געפינט זיך אַ ספר־תורה, האָט ער געמאַכט אַ פארזוך אריסצוראטעווען די ספר־תורה פון די גוי'אישע הענט. גרויס איז געווען זיין אַנטוישונג ווען ער האָט אויס־געפונען אַז די ספר־תורה איז געווען צעריסען אויף שטיקלעך."

סוויסלאָטש

פון **אברהם עיין**, ניו־יאָרק

סעקרעטאַר פון סוויסלאטשער רעליף אין ניו־יאָרק

דאָס שטעטעל סוויסלאָטש, וואָס אידען פלעגען רופען סיסלעוויטש, אַדער שיסלעוויץ, האָט שוין עקזיסטירט אין 15טען יאָרהונדערט. זי האָט דעמאָלט באַלאָנגט צו די פּריצים מיט דעם נאָמען פּאָקוש. אין 17טען יאָרהונדערט איז דאָס שטעטעל איבערגעגאַנגען צו די פּריצים קרישפינאָוו. אין 18טען יאָרהונדערט איז סוויסלאָטש געווארען דאָס אייגענטום פון די גראָפען טיש־קעוויטש[1]. גראָף וויצענטי טישקעוויטש האָט אָפּגעגעבען אַ סך מיה צו פאַר־גרעסערען און פאַרשענערען דאָס שטעטעל. ער האָט געמאַכט אַ קוואַד־ראַטנעם מארק, וואָס איז געווען אַרומגעבויט מיט הייזער. אינמיטען מאַרק האָט ער אָוועקגעשטעלט אַ געמויערטען פּיר־קאָנטיגען סלופּ, וואָס איז געווען אַרום צוועלף פוס סקווער ביי דעם פונדאַמענט, און אַרום פופציג פוס הויך. אויף דעם שפּיץ פון סלופּ איז געווען ארויפגעזעצט אַ ריזיגע מעשענע קויל, פון וועלכער ס׳האָט אַרויסגעשטעקט אַ מעשענער שטאַנג אַרום דריי פוס לאַנג. אין שטעטעל האָט מען געריכט אַז דער סלופּ מיט דעם מעשענעם שטאַנג האָט געדינט אַלס בליץ אָפּלייטער, כלומרשט צו פאַרמיידען שריפות פון בליצען.

פון מאַרק האָבען זיך געצויגען פינף הויפּט־גאַסען. צווישן צו מזרח, איינע צו מערב, איינע צו צפון און איינע צו דרום. ביי דעם אריינפאָר אין שטעטעל איז ביי יעדער הויפּט־גאַס געווען אַ געמויערטער בראָם, אויף וועלכען עס זיינען געהאַנגען שווערע טויערען. ביינאַכט פלעגט מען די טויערען פאַרשליסען. דאָס שטעטעל איז געווען אַרומגערינגעלט מיט אַ טיפען גראָבען. דער אריינפאָר אין שטעטעל איז געווען בלויז דורך די הויפּט־גאַסען, דורך די בראָמען. און ביינאַכט, וועז די טויערען פון די

---

1. די היסטאָרישע פאַקטען האָב איך געגומען פון אַ דיסערטאַציע וואָס ס׳האָט געשריבען אַ סטודענט פון סוויסלאָטשער לערער־סעמינאַר מיט׳ן נאָמען וואַצלאָוו קאָזלאָווסקי.

בראָמען זיינען געווען אָפּגעשלאָסען, האָט מען ניט געקענט אַרייַנפֿאָרען אָדער אַרויספֿאָרען פון שטעטל[2].

צו מזרח זייט פון מאַרק, אויף אַ שטח פון צוויי בלאָק צווישען די אַמסטי־באָווער און רודאָווקער גאַסען, האָט גראָף טישקעוויטש אויסגעבויט קראָמען, אויסגעמויערטע פון גרויסע שטיינער. ער האָט אויפֿגעפירט ירידים, וועלכע פלעגען פֿאָרקומען עטלעכע מאָל אַ יאָר. יעדער יריד פלעגט דויערען פֿיר וואָכען. צו די ירידים פלעגען קומען מענשען פון גאַנץ ליטע און אויך פון קרוין־פוילען. אין די געמויערטע קראָמען פלעגען די סוחרים האַלטען זייערע סחורות.

אויף מערב זייט פון שטעטל האָט טישקעוויטש פֿאַרפלאַנצט אַ שטאַט־פּאַרק, מיט געשניטענע וועגען צום שפּאַצירען. אויף דרום־מערב זייט פון שטעטל האָט ער אויסגעבויט אַ גימנאַזיע, וועלכע איז שפּעטער געוואָרען אויך אַ לערער־סעמינאַר. פון דאָרט פלעגען אַרויסקומען לערער פאַר די אָנפאַנגס־שולען פאַר גאַנץ גראָדנער גובערניע. צו צפון־מערב זייט פון שטעטל האָט זיך מיט דער צייט אויסגעבויט דער אידישער שוהל־הויף. אויף דער דרום־מזרח זייט פון שטעטל זיינען אויסגעבויט געוואָרען עטלעכע קלענערע געסלעך, וואָס מען האָט גערופען די אָקאָפּעס.

סוויסלאָטש האָט עטלעכע מאָל אָפּגעברענט. דריי מאָל איז אַ גרויסער טייל פון שטעטל אָוועק מיט'ן פּייער. איין מאָל — אין די דרייסיגער יאָרען פון 19טען יאָרהונדערט; אַ צוויט מאָל האָט זי אָפּגעברענט אין די אַכציגער יאָרען פון 19טען יאָרהונדערט; אין זומער פון 1910 איז אַ גרויסער טייל פון סוויסלאָטש אָוועק מיט'ן פּייער. דווקא צוליב די אָפּטע שרפות האָט סוויס־לאָטש געהאַלטען אין איין איבערבויען זיך, און דערפאַר איז אויך איר אויסערליכער אויסזען געווען אַ שלעכער. זי האָט געהאַט אַ סך נייע הייזער און מויערען, צווישען זיי אויך צוויי־שטאָקיגע.

דער אידישער ישוב אין סוויסלאָטש

געגנוי ווען אידען האָבען זיך באַזעצט אין סוויסלאָטש איז ניט באַקאַנט. אָבער אַז דער אידישער ישוב אין סוויסלאָטש האָט עקזיסטירט הונדערטער יאָרען, אין דעם קען מען זיין זיכער. דאָס האָט מען געקענט זען פון דעם אַלטען אידישען בית־עולם אין שטעטל. די עלטסטע מצבות אויף דעם אַלטען בית־עולם, וועמעס אויפשריפטען מען האָט נאָך געקענט לייענען, זיינען געווען פון דעם 18טען יאָרהונדערט. אָבער עס זיינען נאָך געווען על־

2. אין מיינע צייטען זיינען שוין געווען דריי בראָמען; די אַנדערע צוויי, פון כריסקער גאַס און פון גראָדנער גאַס, זיינען שוין מער ניט געווען.

דער מאַרק־פּלאַץ אין סוויסלאָטש

טערע מצבות, וועמעס אויפשריפטען זיינען שוין צוליב זייער אַלטקייט מער ניט געווען לעזבאַר. דערצו איז געווען אַ שטיקעל בית־עולם ביי דעם אריינ־גאנג, וואו די מצבות מיט די קברים זיינען געווען אײַנגעזונקען, אז מען האָט שוין כמעט ניט געקענט דערקענען, אז אויפ'ן דאָזיגען פּלאַץ זיינען אַמאָל געווען קברים.

לויט די סימנים אויף דעם אידישען בית־עולם, איז דער אידישער ישוב אין סוויסלאָטש די ערשטע צייט געווען זעהר אַ קליינער. דער ישוב האָט זיך געמומען פאַרגרעסערן אין 18טען יאָרהונדערט, ווען סוויסלאָטש איז איבערגעגאַנגען צו די גראָפען טישקעוויטש און ווען גראָף ווינצענט טיש־קעוויטש האָט אויסגעבויט די קראָמען און איינגעפירט די ירידים. אָט דער האַנדעל אויף די ירידים האָט צוגעציגען סוחרים, וועלכע האָבען זיך טאַקע אין יענער צייט באַזעצט אין סוויסלאָטש. דאָס באַשטעטיגט די היסטאָריע פון מיין פאַמיליע, די עינים, וועלכע האָבען געשטאַמט פון גראָדנע און האָבען זיך באַזעצט אין סוויסלאָטש אין 18טען יאָרהונדערט. מ'האָט זיי גערופען מיט דעם צונאָמען „נאָוויקעס", פון דעם רוסישען וואָרט „נאָווי", ווייל זיי זיינען געווען ניי־אַריינגעפאָרענע.

דער אידישער ישוב אין סוויסלאָטש איז געוואָקסען לאַנגזאַם. לויט דער

פֿאַלקס־צעהלונג פון 1847 זיינען אין סוויסלאָטש געווען 997 אידישע נפשות אין די קומענדע פופציג יאָר האָט זיך דאָרט די אידישע באַפעלקערונג פאַר־דאָפּעלט. לויט דער רוסישער פֿאַלקס־צעהלונג פון 1897, איז די אידישע באַפעלקערונג באשטאַנען פון 2086 נפשות[3], די באַפעלקערונג פון סוויסלאָטש האָט נאָך געהאַלטען אין איין וואַקסען. ניט געקוקט דערויף, וואָס אין יענער צייט האָט זיך שוין אָנגעהויבען אַן עמיגראַציע קיין ענגלאַנד, אמעריקע און אַרגענטינע[4]. צו דעם וואוקס פון דער אידישער באַפעלקערונג אין סוויס־לאָטש, ווי אויך צום וואוקס פון דער קריסטליכער באַפעלקערונג דאָרט, האָט גורם געווען די עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג פון דער סוויסלאָטשער אידישער באַפעלקערונג.

דאָס עקאָנאָמישע לעבען פון די אידען אין סוויסלאָטש

אין די ערשטע יאָרען פון סוויסלאָטשער אידישען ישוב האָבען זיך די אידען מייסטענס באַשעפטיגט מיט וואַלד־האַנדעל, תבואה־האַנדעל, קרעמעריי און מלאכות. וועג גראַף טישקעוויטש האָט אויסגעבויט די קראָמען און האָט איינגעפירט די גרויסע ירידים, האָבען זיך די פרנסות פון האַנדעל פאַר־גרעסערט. עס זיינען צוגעקומען קרעטשמעס, אכסניות און שענקען. אין די דרייסיגער יאָרען פון 19טען יאָרהונדערט, וועג די קראָמען האָבען אָפּגעבראַנט איז ניט געווען ווער עס זאָל זיי צוריק אויפבויען. די גראַפען טישקעוויטש זיינען געווען פאַרמישט אין דעם פוילישען אויפשטאַנד און זיינען שפּעטער אַנטלאָפען קיין אויסלאַנד. צוליב דעם וואָס די קראָמען האָבען אָפּגעבראַנט, זיינען אויך אָפּגעשטעלט געוואָרען די גרויסע ירידים און פיל אידען האָבען אָנגעוואוירען זייערע פרנסות. זיי האָבען גענומען זוכען אַנדערע פרנסות. אייניגע האָבען זיך גענומען צום האַנדעל, אויבערהויפּט צו דער אויסאַר־בייטונג פון לעדער. פריהער האָט מען אויסגעאַרבייט פראָסטע לעדער, „יוכט", פון פעל פון די בהמות. שפּעטער האָט מען זיך גענומען אויסאַרבייטען פער־דישע פעל און בעסערע לעדער, ווי שפּיגעל (האמבורגער), שאַגרין און פלאַט. מ'האָט אַראָפּגעבראַכט דייטשע מייסטערס, וועלכע האָבען געלערנט די מלאכה פון אויסארבייטען דעם בעסערען סאָרט לעדער. די פּיאָנערען אויף אויסצו־

---

3. די ציפֿערען פון דער צאָל אידען אין די יאָרען 1847 און 1897 זיינען גענומען געווָארען פון דער יעווריייסקאיא ענציקלאָפּעדיא".

4. אַ צאָל אידישע פאַמיליעס האָבען אין די נייַנציגער יאָרען פון לעצטען יאָר־הונדערט אויסגעוואַנדערט קיין ארגענטינע, וואו זיי האָבען זיך באַזעצט אַלס קאָלאָניסטען אין באַראָן הירש'עס קאָלאָניעס.

פּייערלעשער אין סוויסלאָטש אין יאָר 1917

רעכטס צו לינקס, ערשטע רייהע פון אונטען (די ערשטע פֿיר פֿערזאָן) : **שמואל מייזעל, בערל לייב קאָפּיטאָן, בערל דוד עיין, אייזיק מאָטעל אורינאָווסקי ;** די ערשטע צוויי פון לינקס : מנחם פינקעלשטיין און אַלטער בורדע.

ארבייטען בעסערע לעדער זיינען געווען פּנחס בערעזניצקי, סענדער מינץ, עליע רובין מיט זיינע קינדער און איטשע פנחס לעווינטשיק. **די פּראָדוקציע** פון לעדער האָט זיך ביסלעכווייז פאַרגרעסערט. צום סוף פון 19טען יאָרהונ־דערט איז שוין אין סוויסלאָטש געווען אַ לעדער־פּראָדוקציע, וואָס איז באַ־שטאַנען פון אַ צעהנדליג פאַבריקען און גארבארניעס, וואָס האָבען באַשעפּ־טיגט עטליכע הונדערט ארבייטער. די פאַרדינסטען פון די דאָזיגע אַרבייטער זיינען געווען אַ סך גרעסערע, אין פיל פאַלען צוויי אָדער דריי מאָל אזוי גרויס, ווי פון אַ געווענליכען בעל־מלאכה. צוליב דער פאַרגרעסערטער לעדער־פּראָדוקציע האָט זיך סוויסלאָטש געניטיגט אין מער אַרבייטער, און פיל יונגעלייט פון די ארומיגע שטעטלעך און דערפער זיינען אַהין אַראָפּ־געבראַכט געווארען אין די לעדער־פאַבריקען. דאָס האָט אויך פאַרגרעסערט די אידישע באַפעלקערונג אין סוויסלאָטש. צוליב די העכערע פאַרדינסטען פון די גאַרבער, איז אויך זייער לעבענס־שטייגער געווען אַ העכערער. זיי האָבען גוט געגעסען און זיך גוט געקליידעט. דאָס האָט געגעבען גוטע

פּרנסות צו קרעמער און בעלי מלאכות. צווישען די גרויסע קרעמער פון יענע טעג זיינען געווען פּאַרעכענט: זדאַנאָוויטש, אילינסקי, חאַליוטע און לים, וועמעס קראָמען זיינען געווען אויפ'ן שטייגער פון אַן אַמעריקאַנער „דעפּאַרטמענט סטאָר" אין אַ קליינעם פּאַרמאָט. מען האָט אין די קראָמען געקענט קויפּען פון אַ נאָדעל ביז א ניקעלנעם סאַמאָווער, אַ הערינג און אַ גוט שעכטעל סאַרדינס אָדער שפּראָטען, א פּאָר קאַלאָשען און אַ גוטען הוט, סוועטערס און ווארימע אונטערוועש.

אין יאָר 1906, וועו די נייע אייזענבאַן-ליניע שעדלעץ-באַלאַגאָיע איז פאַרענדיגט געוואָרען, מיט דער סטאַנציע סוויסלאָטש בלויז צוויי ווייַטע מייל פון שטעטל, האָט זיך פיל פּאַרבעסערט די קאָמוניקאַציע מיט די גרעסערע שטעט, ווי וואָלקאָוויסק, ביאַליסטאָק, און אפילו וואַרשע. דאָס האָט צוגעזויגען נייע מענשען אין שטעטל, און די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך געהאַלטען אין איין פאַרגרעסערט. פאָר דער ערשטער וועלט-מלחמה זיינען אין סוויסלאָטש געווען אַרום דריי טויזענט פינף הונדערט אידן. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, וועו די דייטשען האָבען אָקופּירט סוויסלאָטש, האָט זיך די אידישע באַפעלקערונג דאָרט נאָך מער פאַרגרעסערט מיט אַ צאָל פאַמיליעס, וואָס די דייטשען האָבען געבראַכט פון דעם שטעטל „לופּטש", מינסקער גובערניע, וועלכע זיינען דאָן געבליבען היימלאָז. די גרעסטע צאָל פון זיי איז שוין פאַרבליבען אויף שטענדיג אין סוויסלאָטש.

די עקאָנאָמישע לאַגע דער ערשטער וועלט-מלחמה

נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה האָבען די לעדער-פאַבריקען אין סוויס-לאָטש געארבייט אויף אַ קליינעם מאַסשטאַב. דער מארק פאָר די אויסגע-ארבייטע לעדער אין רוסלאַנד איז פון סוויסלאָטש געווען אינגאנצען אָפּגע-שניטען, און דעריבער איז אַ גרויסער טייל פון דער סוויסלאָטשער אידישער באַפעלקערונג דעמאָלסט געבליבען אָהן פּרנסה. צוליב דער עקאָנאָמישער נידערלאגע ווי אויך צוליב דעם פאַרשטארקטען פּויליש אַנטיסעמיטיזם האָט זיך פאַרגרעסערט די אויסוואַנדערונג פון סוויסלאָטש. מען האָט עמיגרירט וואו מען נאָר געקענט, קיין אַרגענטינע, צפון אַמעריקע, און נאָך דעם ווי אַמעריקע האָט איינגעפּירט אַ קוואָטע אויף נייע אימיגראַנטען, האָט זיך אַנגעהויבען אַ שטאַרקע אויסוואַנדערונג קיין ארץ-ישראל. פונדעסט-ווענגען איז, צוליב דעם נאַטירליכען צואוואוקס, די אידישע באַפעלקערונג פון סוויסלאָטש ניט געוואָרען קלענער. און וועו די נאַציס האָבען אין יאָר 1941 פאַרנומען סוויסלאָטש, איז דאָרט געווען אַ באַפעלקערונג, וואָס האָט גע-צוהלט אַרום דריי טויזענט פינף הונדערט אידישע נפשות.

פון די סוויסלאָטשער אידן, וועלכע האָבען אויסגעוואַנדערט פון זייער

היימשטאָט אין די לעצטע עטליכע יאָר, האָבען זיך צוזאַמענגע־קליבען גרויסע צענטערס אין די פֿאַראייניגטע שטאַטען פון אַמעריקע, ענג־לאַנד, קאנאדע, ארגענטינע און אין ארץ ישראל. די גרעסטע צענטערס פון סוויסלאָטשער לאנדסלייט געפינען זיך אין ליווערפּול, ניו־יאָרק, און מאַנ־טרעאל. דער גרעסטער טייל פון די סוויסלאָטשער זיינען גוט איינגעאָרדענט אין זייערע נייע היימען, וואו זיי זיינען פֿאַרטראָטען אין אינדוסטריע, פֿאַר־שיידענע פֿראָפֿעסיעס ווי אויך אין געזעלשאַפֿטליכער ארבייט. עס איז כדאי דאָ צו דערמאָנען צוויי סוויסלאָטשער, וועמעס נעמען זיינען גוט באַקאנט אויף אַ נאַציאָנאַלען מאַסשטאַב. זיי זיינען הרב ד״ר שמואל בעלקין און דוד לואיס. הרב ד״ר שמואל בעלקין איז אַ זוהן פון שלמה בעלקין, וועלכער איז געווען אַ העברעאישער לערער אין סוויסלאָטש. שלמה בעלקין איז געווען אַ איד אַ משכיל, אַ גוטער העברעאיסט און אַ מיטארבייטער פון העברעאישע צייטונגען און זשורנאלען. ער איז אויך געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער באוועגונג אין סוויסלאָטש. הרב ד״ר שמואל בעלקין האָט געלערנט אין דער ישיבה אין דער אלטער היים. אין אמעריקע האָט ער באַקומען דעם טיטול דאָקטאָר. ער איז היינט פֿרעזידענט פון ישיבה קאָלעדזש ע״ש רבנו יצחק אלחנן אין ניו־יאָרק. דוד לואיס איז אַ זוהן פון משה לואיס (באקאנט געווען אין דער אַלטער היים אלס משה לאָש, אָדער משה׳קע חאַצקעלס). משה לואיס איז געווען אַ פּירענדער מיטגליד פון דער בונדישער באַוועגונג אין סוויס־לאַטש. ער איז אויך געווען אַקטיוו אין געזעלשאַפֿטליכען און קולטורעלען לעבען פון שטעטל. איצט לעבט ער אין מאַנטרעאָל, וואו ער איז זעהר אַקטיוו אין געזעלשאַפֿטליכען לעבען און פֿאַרנעמט דעם אַמט פון געניראַל־סעקרעטאַר פון אידישען אַרבייטער קאָמיטעט אין מאַנטרעאָל, קאַנאַדע. דוד לואיס איז געקומען קיין מאַנטרעאָל אַלס יונג אינגעל. ער איז אַ גראַדואירטער פון צוויי קאָלעדזשעס, מאק׳גיל אין מאַנטרעאָל און אָקספֿאָרד אין ענגלאַנד. אַלס אַדוואָקאַט האָט דוד לואיס געקענט מאַכען אַ גרויסע קאַריערע. ער האָט אָבער אויסגעקליבען צו געהן אין זיין פאָטער׳ס וועגען. אַלס סאָציאליסט גיט ער אַוועק זיין צייט און ענערגיע דער „ס. ס. פ.״ — ארבייטער פֿאַרטיי אין קאנאדע, וואו ער פֿאַרנעמט דעם אַמט פון געניראַל סעקרעטאַר. זיין נאָמען איז אויך גוט באקאנט אין די סאָציאליסטישע קרייזען אין די פֿאַראייניגטע שטאָטען און צווישען די פיהרענדע מיטגלידער פון דער ענגלישער אַר־בייטער פֿאַרטיי.

חורבן סוויסלאָטש

פון אברהם עיין, ניו־יאָרק

צוזאַמענגעשטעלט לויט בריף און ידיעות וואָס איך האָב באַקומען פון שמחה קאַפּלאַן, עמנואל גאָלדבערג, מאיר גאָלפערן, אברהם סטופּאַטשעווסקי, בערעל אַרלאָווסקי און פון צווי סוויסלאָטשער קריסטען וואָס זיינען געווען עדות צו דער טראַגעדיע, ווי אויך פון ירחמיאל ליפשיץ — אַ פּאַרטיזאַן, ה'עלכער איז געווען עטליכע וואָכען אין סוויסלאָטש אין יאָר 1946 און האָט געערעדט מיט אַ סך קריסט־ליכע סוויסלאָטשער איינוואוינער — און פון ניאָמע לעווין.

אין סעפּטעמבער 1939, וועו די נאַציס זיינען אַנגעפאַלען אויף פוילען, האָבען די סוויסלאָטשער אידען פאַרזוכט דעם ערשטען טעם פון מלחמה. דייטשע עראָפּלאַנען האָבען באָמבאַרדירט אַ מיליטערישען צוג אויף סטאַנציע סוויסלאָטש. עס זיינען דאָרט גע'הרג'עט געווארען אַ גרויסע צאָל פוילישע סאָלדאַטען. עס האָט ניט לאַנג געדויערט און סוויסלאָטש איז פאַרנומען גע־ווארען פון דער רויטער אַרמיי. וועו די רוסישע אַרמיי האָט אָקופּירט סוויס־לאָטש זיינען דערשאָסען געווארען דער פּוילישער פּאָליציי־קאָמענדאַנט און אַ פּאָר פּוילישע פּאָליצייליט.

ס'איז געגרינדעט געווארען אַ שטאָטישער קאָמיטעט. די דאָרטיגע לעדער־פאַבריקען זיינען אַריבער צו דער רוסישער מאַכט. ס'איז צוגעשיקט געווארען אַ פּאַרוואלטער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער ארבייט אין די דאָזיגע פאבריקען. די מאכט האָט רעקווויזירט די בעסערע וואוינונגען, אין וועלכע עס האָבען זיך אַריבערגעצויגען אירע אָנגעפּאַרענע באַאַמטע. עס זיינען רעקווויזירט געווארען די וואוינונגען פונ'ם רב, פון לייזער חאַליוטע, מיינקוס און פון נאָך פילע אנדערע. עס איז באַלד פאַרבאָטען געווארען די רעליגיעזע דערציהונג פון קינדער, און אלע חדרים זיינען פאַרמאַכט גע־ווארען. אָבער ביסלעכווייז האָט זיך די לאגע איינגעשטעלט און דער עולם האָט זיך אָנגעהויבען צופאַסען צו דער נייער סאָוועטישער אָרדנונג.

אין יוני 1941, וועו די דייטשען האָבען אַטאקירט רוסלאנד, האָבען זיי די גאַנצע געגענד באַוואָרפען מיט פראָקלאמאציעס פון עראָפּלאנען, אז זיי

קומען באַפרייען די וועלט פון אידען, און אַז דאָס אידישע האָב־און־גוטס וועט איבערגעהן צו די קריסטען. אַ סך מענשען האָבען זיך געלאָזען לויפען קיין רוסלאַנד, אָבער די וועגען קיין מזרח זיינען שוין דאָן געווען אָפגעשניטען.

סוויסלאָטש אונטער די נאַצים

דעם 26טען יוני, 1941, איז סוויסלאָטש פאַרנומען געוואָרען פון די נאצים. דעם ערשטען טאָג פון דער דייטשער אָקופאַציע האָט דער דייטשער קאָמענדאַנט אַרויסגעגעבען אַ באַפעל, אז אלע אידען פון סוויסלאָטש און פון ארום סוויסלאָטש זאָלען זיך באלד רעגיסטרירען, אז יעדער איד זאָל אָנטאָן אַ ווייסען באַנד אויף דער לינקער האַנט. עטליכע טעג שפעטער איז ארויס אַ נייער באַפעל, לויט וועלכען יעדער איד האָט געמוזט טראָגען אַ געלע לאַטע, צעהן סענטימעטער די גרויס — איינע פון פאַרענט, אויף דער לינקער זייט פון ברוסט, און אַ צווייטע פון הינטען, אויף דער רעכטער זייט פון פּלייצע.

פיל יונגעלייט פון דער אידישער באַפעלקערונג זיינען יענע טעג דערשאָסען געוואָרען אונטער'ן אויסרייד, אז זיי זיינען קאָמוניסטען. אידען האָבען אויסגעמיטען צו גיהן אין גאַס, כדי זיך ניט צו באַגעגענען מיט די מערדער. די נאַצים האָבען ארויפגעלייגט שוועכע קאָנטריבוציעס אין געלט, גאָלד ווי אויך אין פוטערס. די דאָזיגע קאָנטריבוציעס האָבען געדאַרפט געדעקט ווערען אין משך פון עטליכע שעה צייט. פאַר ניט אויספירען די באַפעלען אין צייט פלעגט מען אויפ'ן אָרט דערשאָסען ווערען.

די קריסטליכע באַפעלקערונג האָט פיל קאָאָפּערירט מיט די נאַצים. אַ סך פון זיי האָבען איבערגענומען אידישע הייזער און קראָמען. פיל קריסטען זיינען פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין הייסע היטלעריסטישע חסידים, וועלכע האָבען זיך געבאָדען אין אידישע טערערען און אין אידיש בלוט.

דער דייטשער קאָמענדאַנט האָט באַפוילען צו גרינדען אַ יודענראַט אין סוויסלאָטש, וואָס זאָל באַשטעהן פון זיבען מענשען. דער פאָרזיצער פון יודענראַט איז געוואָרען שלאכטער, דער דירעקטאָר פון דער העברעאישער שולע (ער איז געווען אַן אריינגעפאַרענער אין סוויסלאָטש). זיין אַרויסהעלפער און פאַרטרעטער איז געווען אפרים זדאַנאָוויטש. די אנדערע מיטגלידער זיינען געווען: מענדעל וויגאַנסקי, אלטער בורדע, און מאָטקע קאַלמאַנאָוויטש. די סעקרעטאַרען זיינען געווען: דר. ב. מייזעל און פינע קליינערמאַן. אַלע פאַראַרדנונגען פון דער דייטשער מאַכט פלעגען איבערגעשיקט ווערען אין יודענראַט און ער איז געווען פאַראַנטוואָרטליך פאַר זייער אויספירונג.

אין יולי 1941 איז, אויף דער פאַראַרדנונג פון דייטשען קאָמענדאַנט, געגרינדעט געוואָרען אין סוויסלאָטש אַ געטא, און אלע אידען זיינען באַפוילען

געווארען אריבערצוציהען זיך אין די ראמען פון אַ זעהר ענגער געטא, וואס איז באשטאנען פון ראיאן פון שוהלהויף און דער גראדנער גאס. דעם זעלבען טאג, וואס די אידען האבען געדארפט אריבערגעהן אין געטא, זיינען זיי אויך באפוילען געווארען אראפצוברענגען אויפ'ן מארק אלע זייערע פערד און בהמות און זיי איבערגעבען צו די קריסטען.

דאס לעבען אין געטא איז געווען אן אמת'ער גיהנום. די צעיושעטע דייטשע מערדער פלעגען זיך אריינרייסען אין דער קליינער אידישער געטא, שלאגען די אידען מכות רצח און אוועקרויבען אלעס וואס זיי איז געפעלען געווארען. אין דער צייט ווען די אידען האבען געוואוינט אין געטא זיינען זיי געצוואונגען געווען צו טאן די שווערסטע און שמוציגסטע ארבייטען, אונטער דער שטענדיגער וואך פון די נאצי־זשאנדארמען. די נאצים האבען אפילו ארויסגעהאנגען פראקלאמאציעס, לויט וועלכע עס איז די קריסטען פאר־באטען געווארען אונטער טויט־שטראף צו פארקויפען וועלכע עס איז זאכען צו די אידען, באזונדערס ברויט אדער שפייז. דאך האט זיך אנטוויקעלט אן אומלעגאלער ארטיקעל־אויסטויש צווישען די אידען און דער קריסטליכער באפעלקערונג.

אין פרילינג 1942 האט דער קאמענדאנט אדענבאך געפרופען צו זיך דעם פרעזעס פון יודענראט און אים באפוילען צוזאמענצוקלייבען אלע אידען אין עלטער פון פופצעהן ביז זעכציג יאר, מענער און פרויען, פאר דער ארבייט אויפ'ן שאסיי, וואס די נאצים האבען דאן געבויט צווישען ביאליסטאק און באראנאוויטש. דער באפעל האט באלד געמוזט דורכגעפירט ווערען. דער עולם האט זיך געזומען פאקען, און מען איז אוועק צו דער ארבייט. די סוויס־לאטשער אידען האבען געארבייט אויפ'ן שאסיי אין דער געגענד פון דאך קוואטערע. מען האט געטאן שווערע ארבייט צוועלף שעה אַ טאג און מען האט ניט באקומען גענוג עסען. דאך האבען די אידען געארבייט פלייסיג, ווייל זיי האבען געגלויבט, אז דורך דעם וועלען זיי זיך קענען אויסקויפען פון טויט. אבער די דייטשען האט עס ניט צופרידענגעשטעלט. עס פלעגט ניט אוועקגעהן קיין אייז שעה, אז די נאצים זאלען זיי ניט שלאגען מיט די גומענע שטעקענס איבער די קעפ. ווען די אידען האבען שוין מער ניט געקענט ארויבערטראגען די שרעקליכע קלעפ, פלעגען זיי שיקען שליחים צום יודענראט אין סוויסלאטש, אז ער זאל זיך פאר זיי אננעמען. די סעק־רעטארען פון יודענראט פלעגען אראפקומען אויפ'ן ארבייטס־פלאץ און דארט אפעלירען צו די אויפזעהער לטובת די אידען. דער יודענראט פלעגט אויך איינלאדען דעם קאמענדאנט און די אנדערע הויכע באאמטע צו זיך און דארט זיי אונטערקויפען מיט די בעסטע אנצוגען, די בעסטע שטיוועל, פוטערס

און אַ סך געלד. יעדער איינער האָט אָפגעגעבן דאָס לעצטע, כדי צו פאַר־לייכטערן די ליידן פון די אידן ביי זייער שוועכער ארבייט. די נאַציס פלעגן אַלץ צונעמען. דאַן פלעגן אַוועקגעהן עטליכע טעג שטיל און זיי האָבן מער ניט געשלאָגן די אידן. אָבער קורץ נאָכדעם איז די לאָגע געווארן ווי פריהער — און דאָס כדי וואָס מער געלט און זאַכן אַרויס־צוציהן פון די אומגליקליכע אידן. כדי ארויסצובאַקומען וואָס מער פון די אידן, פלעגן זיי זיך באַציהן מיט נאָך מער ברוטאַליטעט. אזוי האָבן זיך די סוויסלאָטשער אידן געמאַטערט אַ גאַנצן זומער פון 1942. סוף אָקטאָבער 1942 איז די אַרבייט אויפ'ן שאָסיי פאַרטיג געווארן, און מ'האָט די אידן צוריקגעשיקט קיין סוויסלאָטש.

אָט די אלע צרות און מאַטערנישן האָבן מיאוס געמאַכט דאָס לעבן. אַ סך אידן האָבן אויף זיך געבעטן דעם טויט.

שבת, דעם 30טן אָקטאָבער, 1942, האָבן די קריסטן פון סוויס־לאָטש באַקומען אַ באַפעל צוצוגרייטן אויף דעם 1טן נאָוועמבער פינף הונדערט פוהרן. ס'איז באַלד באַוואוסט געווארן, אז אויף די פוהרן וועט מען ארויספירן די אידישע באַפעלקערונג פון סוויסלאָטש.

די לעצטע נאַכט אין סוויסלאָטש

אין דער נאַכט פון 1טן אויפ'ן 2טן נאָוועמבער, 1942, איז סוויסלאָטש ארומגערינגעלט געווארן פון דייטשען מיליטער און די לאָקאַלע זשאַנדאַר־מן — אוקראינער, פאַליאַקן און וויסרוסן. מאָנטאָג, דעם 2טן נאָוועמבער (22 טעג אין חודש מרחשון תש"ב), פינף אַזייגער פאַרטאָג, האָט מען גע־נומען ארויסטרייבן די אידן פון זייערע הייזער. אלטע, יונגע און קראַנקע — אלע האָבן געמוזט גיין אויפ'ן מארק. יעדען איינעם איז דערלויבט ג־ווארן צו נעמען מיט זיך אַ פעקעל פון זיינע פערזענליכע זאַכן. מ'האָט גענומען די פעקלעך אויף די פלייצעס, פאַרלאָזן די היימען און זיך צו־זאַמענגעקליבן אויפ'ן פערד־מארק, אין די אמאליגע קראַמען צווישען אַמ־סטיבאָווער און רודאָווקער גאַסען. דער מארק איז געווען ארומגעצאַמט מיט אַ שטייגערנעם פאַרקאַן. אויף דעם באַפעל פון די נאַציס האָבן די קריסטן פון סוויסלאָטש און די ארומיגע דערפער זיך אויך דאָרט צוזאמענ־געקליבן זיבען אזייגער אינדערפריה, צוצוזעהן דאָס בילד וואָס קומט פאָר מיט די אידן. אכט אזייגער אינדערפריה איז אויפ'ן מארק געקומען דער קאַמענדאַנט אָדענבאַך מיט נאָך דייטשע אָפיצירן און זיי האָבן גענומען סאָרטירן די אידן. יונגע און מיטעל־יאָריגע באַוונדער, אַלטע און קראַנקע באַוונדער, און פרויען מיט קליינע קינדער באַוונדער. די יונגע און מיטעל־

יאָריגע האָט מען צעשטעלט אין רייהען פון פיר און מען האָט זיי, דורך בריסקער גאַס, געפירט צו דער באַן סטאַנציע סוויסלאָטש. אַ גרויסער טייל פון די אידען זיינען געווען אויסגעמאַטערט און האָבען ניט געקענט טראָגען זייערע פּעקלעך, האָבען זיי עס אראָפּגעווארפען פון זייערע פלייצעס און באַ־פרייט זיך פון דער לאַסט. די קריסטען, וועלכע זיינען געשטאַנען און זיך צוגע־קוקט, האָבען די פּעקלעך צוגעכאַפּט. אויף דער סטאַנציע סוויסלאָטש איז שוין געשטאַנען אַ צוגעגרייטע באַן. מען האָט די אידען אריינגעשטופּט אין די וואַגאָנען, צו אַכציג מענשען אין יעדען וואַגאָן. די באַן איז אָפּגעפּאָרען אין דער ריכטונג פון וואַלקאָוויסק. פיל זיינען אָבער צוליב מאַנגעל אין פלאַץ אין די וואַגאָנען געבליבען אינדרויסען. די נאַציס האָבען זיי דאַן צוזאַמענ־געגומען און אָפּגעפירט אין דערבייאיגען ווישניק וואַלד, וואו זיי זיינען אַלע דערשאָסען געוואָרען.

די עלטערע מענער און פרויען מיט די קליינע קינדער האָט מען דורך רודאָווקער און הויפישער גאַסען אויך אַוועקגעפירט אין ווישניק וואַלד. די וואָס האָבען ניט געקענט גיהן צו־פוס האָט מען אָנגעלאָדען אויף פוהרען. צווישען די אידען, וועלכע זיינען אָפּגעפירט געוואָרען אין ווישניק וואַלד זיינען אויך געווען דער סוויסלאָטשער רב, הרב ר' חיים יעקב מישקינסקי, זיין פרוי און אַ סך פון די שהנסטע בעלי־בתים פון שטעטל.

אין וואַלד זיינען געווען צוגעגרייט גרויסע גריבער. מען האָט די אידען געהייסען זיך אויסטאָן ביז די אונטערוועש. מען האָט זיי צעשטעלט אין רייהען פון צוויי, צוגעפירט זיי צו די גריבער און דאָרט דערשאָסען. לויט'ן באַריכט פון שמחה קאַפּלאַן, האָט דער רב, כדי צו דערמוטיגען דעם עולם אין די לעצטע מאָמענטען, געהאַלטען אַ דרשה איידער מ'האָט זיי דערשאָסען*).

די קליינע קינדער האָט מען ניט געשאָסען. מען האָט זיי לעבעדיגערהייט אריינגעוואָרפען אין די גריבער, אָדער מ'האָט פריהער זייערע קעפּלעך צעקלאַפּט מיט הילצערנע דובינקעס. אַ קריסט שרייבט וועגען דעם אין רוסיש: „דיעטי אוביוואַלי דערעוויאַנעמי קאַלאַטושקאַמי". אַ גרופּע אי־דישע יונגעלייט האָבען געשלעפּט אין קאָנוואולסיעס די צאַפּעלדיגע קערפּער פון די אידען צו די גריבער. מ'האָט צוגעזאָגט דער גרופּע יוגענטליכע, אז פאַר זייער ארבייט וועט מען זיי לאָזען לעבען. נאָר זיי האָט מען אויך אויף מאָרגען דערשאָסען. דער וואַלד איז געווען אַרומגערינגעלט מיט דייטשע

*) שמחה קאַפּלאַן איז ניט געווען אין ווישניק וואַלד. וועגען דעם וואָס דער רב האָט געזעדט, האָט ער געהערט פון קריסטען וועו ער איז געקומען קיין סוויסלאָטש אין 1946. שמחה קאַפּלאַן האָט געדינט אַלס אָפּיצער (קאַפּיטאַן) אין דער רוסיש־פוילישער אַרמיי.

סאלדאטן, באוואפענט מיט מאשין־ביקסן, כדי אפצוהיטן, אז קיינער זאל ניט קענען אנטלויפן. עטליכע יונגעלייט איז דאך געלונגען צו אנטלויפן.

די עקזעקוציע האט אנגעהאלטן א גאנצן טאג. פארנאכט, ווען די מערדער האבן געזעהן, אז זיי זיינען נאך ניט פארטיג מיט אלע אידן, האבן זיי אויסגעשטעלט די מענשן אין עטליכע רייהן און זיי דערשאסן. אזוי ארום זיינען פיל לייכט־פארוואונדעטע אריינגעווארפן געווארן לעבע־דיגערהייט אין די בריידער־קברים. ווען די מערדער זיינען פארטיג געווארן מיט זייער ארבייט, זיינען זיי אוועק אין פאלאץ אין וואלד און דארט דורכגע־פירט א הוליאנקע, וואס האט אנגעהאלטן א גאנצע נאכט. די גרופע יוגענט־ליכע, וועלכע האבן געהאלפען באגראבן זייערע בריידער־שטאטלייט, זיינען פארשלאסן געווארן אין קעלער פון פאלאץ. אויף מארגן זיינען זיי אלע דערשאסטן געווארן. לויט ווי אברהם סטופאטשעווסקי דערצעהלט, האט זיך עטליכע אידן איינגעגעבן צו אנטלויפען פון פאלאץ. אבער אנשטאט צו לויפען אין די וועלדער פון בעלאוועזש, זיינען זיי אנטלאפען אין דער ריכטונג פון סטאנציע בערעסטאוויץ. מ'האט זיי אבער דארט געכאפט און דערשאסטן.

די זאכען פון דער אידישער באפעלקערונג זיינען צונויפגעקליבן גע־ווארן פון די דייטשען און אפגעפירט געווארן אין א גרויסן תבואה־שפייכלער. די בעסערע זאכען און מעבעל האט מען אפגעשיקט קיין דייטש־לאנד, די ערגערע זאכען האבן די נאציש טיילווייז פארקויפט און טיילווייז אוועקגעגעבן צו זייערע ארטיגע חסידים און היטלעריסטישע פאטריאטן.

דער טראנספארט פון די סוויסלאטשער אידן איז אנגעקומען קיין וואל־קאוויסק און דארט זיינען זיי אריינגעטריבן געווארן אין א בלאק פון זעקס בונקערס, וואס איז באשטימט געווען פאר זיי.

דער גורל פון די סוויסלאטשער אידן, ווען מ'האט אוועקגעפירט קיין וואלקאוויסק, איז געווען ניט בעסער ווי דער פון די וואלקאוויסקער און פון דער אומגעגענד. בלויז עטליכע וואכען זיינען זיי אפגעווען אין וואלקא־ווישקער לאגער, וואו זיי האבן געליטען הונגער, קעלט, דורכגעמאכט די דיזענטעריע און טיפוס־מגפות און אלע אנדערע עינויים, וואס זיינען געווען דאס טאג־טעגליכע לעבען אין א דייטשען קאנצענטראציע־לאגער. מען האט זיי דאן, צוזאמען מיט די אנדערע אידן, אפגעשיקט אין טראנספארטען קיין טרעבלינקע און אוישוויץ, וואו זיי זיינען פארגאזט און פארברענט געווארן.

**
*

פון די אומגעפער דריי טויזענט פינף הונדערט אידן, וואס האבן גע־

לעבט אין סוויסלאָטש, ווען די נאַציס האָבען אָקופירט דאָס שטעטל, זיינען בלויז פיר מענשן געבליבען ביים לעבען: מאיר גאָלפערן, איז אַנטלאָפען קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט אָפּגעשיקט געוואָרען אין אַ לאַגער אויף צוואַנגס־אַרבייט; בערל אַרלאָווסקי, איז אַנטלאָפען פון די וואַלקאָוויסקער בונקערס און האָט זיך אָנגעשלאָסען אָן די פּאַרטיזאַנען; ניאָמע לעווין, האָט דורכגעמאַכט די לאַגערען אין אוישוויץ און דאַכאו און ביים שלוס פון קריג באַפרייט געוואָרען דורך דער אמעריקאַנער ארמיי; און ירחמיאל ליפשיץ, וועלכער איז אַוועק קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט צו די פּאַרטיזאַנען. איין מיידעל, אַלטע שעוועלעוויטש, די טאָכטער פון יאָסעל שעוועלעוויטש (צונאָמען יאָסעל ברושקע), האָט אויך איבערגעלעבט אוישוויץ. נאָכדעם ווי זי איז אָבער באַפרייט געוואָרען האָט איר זעהר געצויגען אַהיים קיין סוויסלאָטש, וואו זי האָט געהאָפט צו געפינען וועמען עס איז פון איר משפּחה. אויפ'ן וועג איז זי אָבער אומגעקומען פון די הענט פון פּוילישע באַנדיטען. זיי האָבען זי דער'הרג'עט בלויז דערפאַר, וויל זיי האָבען אין איר דערקענט אַ אידיש מיידעל.

צוזאַמען מיט די אויבען־דערמאָנטע פיר לעבען־געבליבענע סוויסלאָ־ טשער זיינען נאָך היינט־צו־טאָג פאַראַן 38 סוויסלאָטשער אידען. אייניגע פון זיי האָבען געלעבט אין אַנדערע שטעטלעך, אַנדערע זיינען אנטלאָפען פון די לאַגערען און האָבען זיך אויסבאַהאלטען אין די וועלדער און געקעמפט געגען שונא אלס פּאַרטיזאַנען, און די מערסטע זיינען פון די, וועלכע האָבען געדינט אין דער רויטער אַרמיי אָדער זיינען פאַרשיקט געוואָרען קיין סיביר.

עס לעבען היינט מער ניט קיין אידען אין סוויסלאָטש. די וועניגע, וועלכע האָבען זיך אַהין אומגעקערט נאָך דער באַפרייאונג פון שטעטל, האָבען בלויז אַ קוק געגעבען אויפ'ן חרוב'ען בית־עולם, וואָס דאָס שטעטל שטעלט מיט זיך פאָר, און האָבען עס באַלד פאַרלאָזען צו זוכען נייע היימען.

***

איך האָב געשריבען דעם דאָזיגען אַרטיקעל אין אָנדענק פון די סוויס־ לאָטשער אידישע קרבנות, צווישען וועלכע עס זיינען אויך געווען מיינע צוויי שוועסטער מיט זייערע פאַמיליעס, וועלכע זיינען דערשאָסען געוואָרען אין ווישניק וואָלד פאַרגאַזט און פאַרברענט געוואָרען אין די קרעמאַטאָריעס פון טרעבלינקע און אוישוויץ.

זאָלען די שורות פון מיין אַרטיקעל זיין ווי „מצבות" אויף די צעזייטע און צעשפּרייטע בריידער־קברים און דעם אש פון די סוויסלאָטשער אידישע מאַרטירער, וועלכע זיינען אויף אַזאַ טראַגישען אופן אומגעקומען.

כבוד זייער אָנדענק!

וואָלפּ

פון **צבי** (הערשעל) **קאָפּלאַן**, ניו־יאָרק

(זוהן פון ישראל און ביילקע חוה דינה׳קעס)

אין אָנדענק פון מיינע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער
יעקב, לייבע, אייבוש, ריווטשע און דאָבקע

די ענטוויקלונג פון וואָלפּ

דאָס שטעטל וואָלפּ ליגט אויפֿן שליאַך וואָלקאָווויסק־גראָדנאָ, ביי דעם אויסגוס פון דער וואָלפּיאַנקא. איר באָפעלקערונג איז באַשטאַנען פון 1,100 אידען און אומגעפער אַזוי פיל ניט־אידן, אָדער „מיעשטשאניעס". דער נאָמען „מיעשטשאניעס" איז פאַרבליבן לויט דעם אַמאָליגען סטאַטוס, ווען וואָלפּ איז געגרינדעט געוואָרן. דאָס קליינע שטעטעלע האָט זוכה געווען צו דערוווערבען רוהם און פּאָפולאריטעט אַ דאַנק איר שוהל: אַ מייסטער־ווערק פון קונסט און ארכיטעקטור, וועלכע האָט איבער צעהן דורות באַצירט דאָס שטעטעל און האָט צוגעציגן די אויפמערקזאַמקייט פון פיל פאָרשער און קריטיקער פון קונסט־אַקאַדעמיעס אין אייראָפּע. אַ רייכע ליטעראַטור איז געשאָפּען געוואָרן וועגן דער וואָלפּער שוהל אין פוילישׁ, רוסיש און דייטש. אגב, שטעלט וואָלפּ מיט זיך פאָר אַ שטיק געשיכטע פון אידישען לעבען אין זעכצעהנטען יאָרהונדערט, וועו אידישע ישובים האָבען זיך אַנטוויקעלט און צעבליהט אין דער צייט פון די ליטווישע הערשער, די האָלשאַנסקי׳ס, וועלכע האָבען געקעניגט אין ווילנע. אין זייער צייט האָבען זיי צוגעצויגען פיל אידען: האַנדווערקער, קליינהענדלער און סוחרים ווי אויך די מיעשטשאַניעס, וועמען זיי האָבען געגעבען אַ באַזונדערען סטאַטוס, באַפרייענדיג זיי פון שטייערען פאַר אַ געוויסער צייט און געבענדיג זיי באזונדערע פריווילעגיעס. דאָס שטעטעל האָט זיך שנעל פאַנאַנדערגעוואַקסען מיט איר האַנדעל און קליין־אינדוסטריע און איז געוואָרען אַ פלאַץ וואוהין די רייכערע פריצים פון דער אַרומיגער געגענד פלעגען אָפט קומען. די פריצים זיינען געוואָרען אַ קוואַל פון פרנסה פאַר די אידישע קרעמער.

דעם הויך־פונקט פון אַנטוויקלונג האָט וואָלפּ דערגרייכט אין די צייטען פון גראַף לעוו סאָפּיהאַ, וועו דאָס שטעטעל איז געוואָרען דאָס אייגענטום פון זיין זוהן קאָזימיר (קאָזשימיעזש). אין יאָר 1643 זיינען דער קעניג וולאַ־

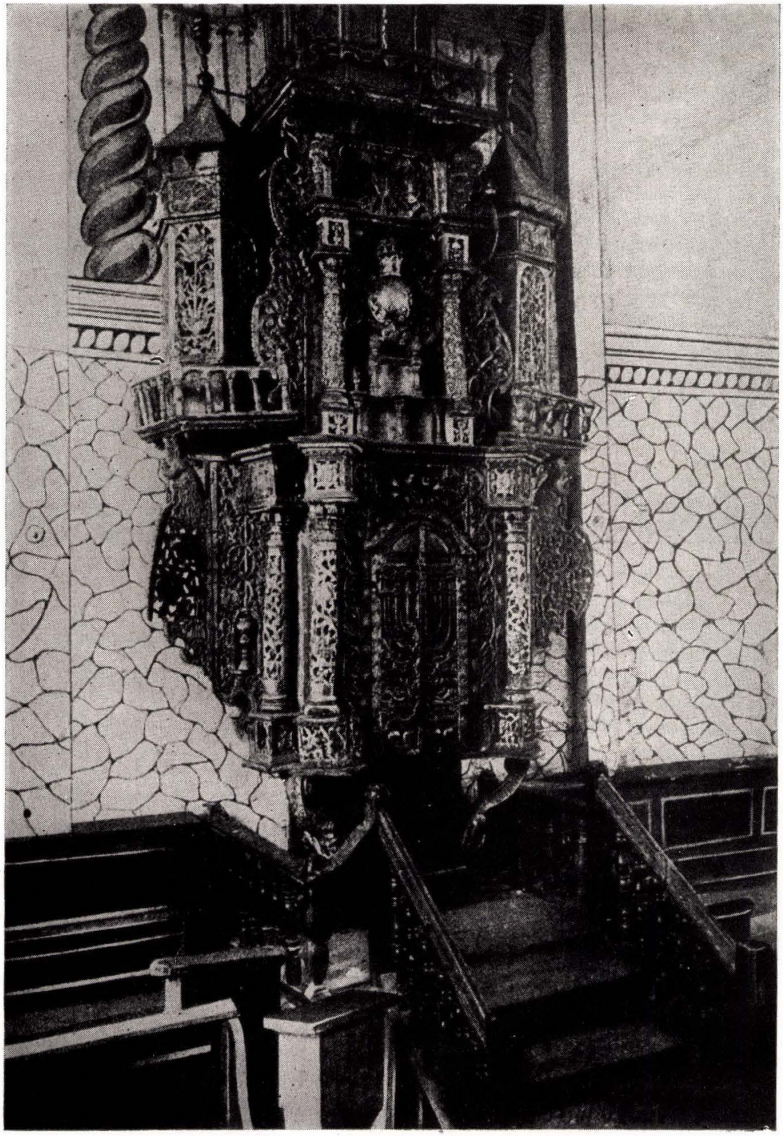
די וואַלפֿער שוהל

רעפֿראָדוצירט פון נאַטע קאַזלאָווסקי'ס אויל־בילד

דיסלאוו דער פערטער מיט דער קעניגין צעציליא רענאַטאַ אויפגענומען גע־ווארן מיט גרויס פּאַראַד אין וואַלפּ.

די שוהל

דער עקאָנאָמישער אויפשוואונג האָט דערלויבט דער רייכער אידישער קהילה אויפצושטעלען די פּרעכטיגע שוהל אין מזרח טייל פון שטעטל, גלייך ביים אריינפאָר פון וואַלקאָווויסק. די שוהל האָט געשמ'ט ווייט איבער די גרעניצען פון פּוילען און ליטע. שוין פּאַר מיללען־ווייט זיינען געווען מערקבאַר די קאָנטורען פון דער גיגאַנטישער הילצערנער געביידע, וועלכע איז זעהר אַריגינעל געווען אין סטיל און קאָנצעפּציע. אויסערליך, האָט די געביידע מיט זיך פּאַרגעשטעלט אַ מאַסיוון הויפּט־טייל פון עטליכע שטאָקען, פון דאַכען און דעכלעך, וואָס העכער אַלץ קלענער, און צוויי סימעטרישע פליגלען, רעכטס און לינקס, וועלכע זיינען געווען האַרמאָניש צוזאַמענגעפאָסטן. וואר האָט די דאָזיגע שוהל אויסגעבויט? לויט דער מסורה איז דאָס געווען דער זעלבער אַרכיטעקט וועלכער האָט אויפגעשטעלט די שוהל אין פּאַרשטאָט פון גראָדנא, וויייל אויך יענע שוהל באַזיצט געוויסע שטריכען, וועלכע זיינען ענליך צו די פון דער וואַלפּער שוהל. געוויי וויסט מען אָבער ניט, וויייל אין דער צייט פון דעם שוועדישען קריג, וועו

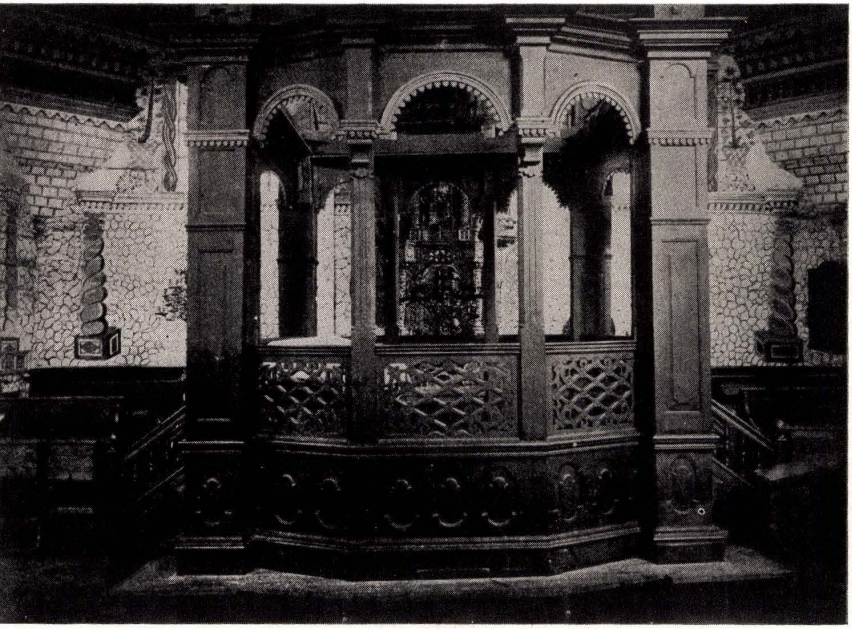
דער ארון־קודש אין דער בארימטער וואלפּער שוהל

די ווֹאַלפּער שוהל

די שוועדען האָבען אונטערגעצונדען ווֹאַלפּ פון אלע פיר זייטען, איז אויך פֿאַרברענט געוואָרען די גאַנצע קהילה־געביידע מיט'ן גאַנצען אַרכיוו ווֹאָס האָט זיך דאָרט געפונען. אויך האָבען די שוועדען אַוועקגערויבט אַלע ווערט־פולע כלים פון דער שוהל, ווי די ריזיגע זילבערנע מנורה, ווֹאָס פלעגט שטעהן אין שוהל, און ווֹאָס דריי פּערזֿאָן האָבען זי קוים געקענט אויפהויבען. די שוהל איז אָבער געבליבען גאַנץ, און איז ניט געשעדיגט געוואָרען אין די דריי הונדערט יאָר פון איר עקזיסטענץ. בלויז דער דאַך איז איינמאָל באַדעקט געוואָרען מיט נייע שינדלען און אויפ'ן ארון־קודש איז פאַרבליבען די אויפשריפט נאָך פון יאָר 1781, וועלכע דערמאָנט אָן דעם תיקון פון דער שוהל. די קונסט־קאָמיסיע ביים פּוילישען סיים (פאַרלאַמענט) האָט אַנ־ערקענט די ווֹאלפּער שוהל אַלס איינע פון די מערקווירדיגסטע אַלטער־טימליכע קונסט־געביידעס אין פּוילען און האָט פאַרבאָטען דאָרט צו מאַכען די קלענסטע ענדערונגען, באַנייען אָדער פאַריכטען, אָהן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש.

דער צענטער פון דער שוהל האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט, פון אויבען, אַן אַכט־קאַנטיגען קופּאָל, וועלכער האָט זיך אויפגעהאַלטען אויף פיר ריזיגע

די בימה

קאָלומס (סלופּעס), באַצירט מיט פּאַרשיידענע שניצעריין. דער קופּאָל פון אינווייניג איז געווען וואָס העכער אלץ שמאָלער אַרײַנפּאַלענדיג אין 5 גאַלעריעס, סימעטריש פּאַרטיילט פון געשניצטען האָלץ. דער קופּאָל איז געווען אויסגעמאָלט מיט שיינעדיגע שטערען אויף אַ הינטערגרונד פון אַ טונקעל הימעל־קאָליר. די הויך פון דער שוהל, אינווייניג ביז'ן סופיט, איז געווען 120 פוס. די אויבענדערמאָנטע 4 סלופּעס האָבען געבילדעט די 4 ווינקלען פון דער הילצערנער סטרוקטור פון דער בימה.

לויט דער מיינונג פון מאַטיאַס בערסאָן, מיטגליד פון דער פויזענער קונסט אַקאַדעמיע, אין זיין פּוילישער בראָשור פון 1904 — "Kilka słów o Drewnianych Bóznicach w. Polsce" — קען די בימה באַטראַכט ווערען אַלס אַ מייסטערווערק אין דער אַרטיסטישער סטאַליאַרקונסט. דער אַריגינעלסטער און פּראַכטפּולסטער טייל פון דער שוהל איז אָהן צווייפּעל געווען דער ארון קודש — 36 פוס הויך און 15 פוס ברייט אין געוויסע שטעלען. דער ארון קודש איז געווען באַטראַכט אַלס אַ ווערק פון די גרעסטע שניצער פון 17טען יאָרהונדערט. די שניצונגען פון ארון קודש

א ווינקעל אין ווֹאלפּער מאַרק

זיינען צוזאַמענגעשטעלט געווען פון אַראַבעסקען, מאַטיוועז פון פּאַרשיידענע אַלעגאָריש געשטאלטען פון חיות און פלאַנצונגען. בערסאָן דריקט זיך אויס אין זיין בראָשור ווי פֿאלגט: „קוקענדיג אויפן ארון קודש, וועלכער איז נאָך פאַרבליבען אין זיין אָריגינעלען צושטאַנד, ווערט דאָס אויג פאַר־לאָרען אין איינדרוקען און דער חוש פאַר עסטעטיק ווערט איבערפילט פון רחבות. עס איז איינע פון די שענסטע קאָמפּאָזיציעס פון דעם מין."

דאָס עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטליכע לעבען

שטאָלץ איז דאָס שטעטעל וואָלפּ געווען מיט איר שוהל און האָט גע־לעבט אין שאָטען פון איר אַמאָליגען רוהם. צוליב דעם וואָס די פּאָליעסער אייזענבאַן־ליניע האָט אויסגעמיטען וואָלפּ, איז דאָס שטעטעל געווען פאַר די לעצטע פערציג יאָר אין אַ שלעכטער עקאָנאָמישער לאַגע. פיל וואָלפּער אידען האָבען זיך באַשעפטיגט מיט גערטנעריי. באַזונדערס האָבען די דאָר־טיגע אידען גע'שמ'ט אַלס ספּעציאַליסטען פון טאַבאַק־פלאַנטאַציעס. עס זיינען געווען צייטען — אין דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך נאָכדעם — וועו דאָס גאַנצע שטעטעל האָט זיך מיט דעם באַשעפטיגט. מען האָט שווער געאַרבייט, אָבער עהרליך פאַרדינט און ווי עס איז פרנסה געהאַט. ביי

די וואלפער העברעאישע שולע

רעכטס צו לינקס, פון דער פארוואלטונג, זיצען: זלמן קאפלאן, מאיר גרשון (חנא׳ס איידעם), דער וואלפער רב, ר׳ מרדכי סעגאל, אן לערערין, יעקב פעט, אן לערערין.

אן קאמפיין פון „קרן היסוד" אדער „קרן קיימת" פלעגען די טוער געהן פון הויז צו הויז און קריגען פון די וואלפער אידן קרענץ פון געטריקענטען טאבאק, אלס זייערע ביישטייערונגען צום קאמפיין. וואלפ איז פיל מאל ציטירט געווארען אין די באריכטען וועגען די קאמפיינס פאר די נאציאנאלע פאנדען אלס אן ביישפיל פון איניציאטיוו און אפפערוויליגקייט.

די נייע שטרעמונגען אויף דער אידישער גאס נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה האבען אויך ניט אויסגעמיטען וואלפ. די יוגענד איז מיטגערישען געווארען מיט׳ן גייסט פון דער צייט. פיל זיינען אוועק מיט די ערשטע חלוצים קיין ארץ־ישראל, אן טייל פון זיי צופוס, וואו זיי האבען געגרינדעט אן באדייטענדע וואלפער גרופע. אן פארהעלטניסמעסיג גרויסע צאל יוגענד־ליכע האט פארלאזען וואלפ צו שטודירען אין די מיטעל־שולען און אין די הויך־שולען אין פוילען און אין אויסלאנד. אזוי ארום האט דאס דאזיגע קליינע שטעטעלע ארויסגעגעבען אן מנין העברעאישע און אידישע דיפלאמירטע לערער, דריי דאקטוירים (צווישען זיי דר. שעוואכאווסקי, וועלכער איז אומגעקומען אין ארץ־ישראל), דריי דיפלאמירטע פונ׳ם וואַרשעווער רא־בינער־סעמינאר „תחכמוני", אן כעמיקער און אן אדוואקאט — אויסער פילע

גראַדואירטע פון די העברעאישע און פוילישע גימנאַזיעס.

ניט געקוקט אויף זייער שלעכטען עקאָנאָמישען צושטאַנד — די פוילישע רעגירונג האָט מיט איר טאַבאַק־מאָנאָפּאָל פולשטענדיג רואיניירט די אידישע טאבאק־פֿלאַנטאַציעס און דורכדעם איז דאָס שטעטל שטאַרק פאַראַרימט געוואָרען — האָבען דאָך די וואָלפֿער אידען אויסגעהאַלטען אַ פּיר־קלאַסיגע העברעאישע שול. פאַר דעם דאָזיגען צוועק האָבען זיי אָפּגעשפּאָרט דעם ביסען פון מויל, כדי אויסצומיידען צו שיקען זייערע קינדער אין דער פּויליש־לישער פאַלקס־שול, וועלכע איז דוקא געווען פריי פון שכר־לימוד. ביי דער העברעאישער שול האָט עקזיסטירט אַ גרויסע העברעאישע ביבליאָטעק פון איבער דריי טויזענד בענדער, מיט אַ רייכען ביכער־אויסוואָל — פון ר׳ יהודה הלוי׳ס ווערק ביז צו די נייעסטע ביכער פון די ארץ־ישראל פאַרלאָגען. אומגעפער אַן ענליכע צאָל ביכער האָט זיך אויך געפונען אין דער וואָלפֿער אידישער ביבליאָטעק.

די וואָלפֿער אידען פלעגען שטאַרק שטאָלצירען מיט דעם באַוואוסטען העברעאישען שריפטשטעלער בן־אליעזר (ער איז געשטאָרבען צוריק מיט עטליכע יאָר), וועלכער איז געווען אַן איידעם פון אַ וואָלפֿער אידען. זיין פרוי, מינה בן־אליעזר, איז ביז צום הייטיגען טאָג די סעקרעטאַרין פון „אירגון עולי וואָלפֿ" אין ארץ־ישראל.

די באַוואוסטע פוילישע שריפטשטעלערין ליזאַ אַזשעשקאָווא, וועלכע האָט געשטאָמט פון מילקאָווישצינא לעבען וואָלפֿ, האָט אין אירע ווערק גע־שילדערט טיפּען פון דעם אידישען קליינעם שטעטל און אזוי־ארום פאַר־אייביגט אייניגע באקאנטע וואָלפֿער אידען, ווי גדליהו און אַנדערע. וואָלפֿ האָט פאַר איר געדינט אַלס די קאָנווע פון אירע שילדערונגען.

אין וואָלפֿ איז געבוירען און ערצויגען געוואָרען דער באַאָבטער אי־דישער דיכטער דוד לייזער יעלינאָוויטש. אין יאָר 1922 איז ער געשטאָרבען (אין עלטער פון 23 יאָר) פון טובערקולאָז, איבערלאָזענדיג אַ שפּע פון דיכ־טונגען, באַלאַדען, אַ לענגערע עפּאָפּייע „דער ניעמאַן" און פילע ערצעהלונ־גען פונ׳ם לעבען פון די ישוב׳ניקעס און אַנדערע. צווישען דער פּלעיאַדע אידישע דיכטער אין ווילנע איז ער באַטראַכט געוואָרען אַלס אַ גרויסער אויפגעהענדער שטערען.

איצט איז יעדער זכר פון דעם שטעטל פאַרשוואונדען געוואָרען. דעם 25טען יוני 1941, האָבען די אַנגרייפענדע דייטשען שטאַרק באַשאָסען דאָס שטעטל מיט קאַנאָנען, און אַנגעמאַכט אין וואָלפֿ אַ גרויסען חורבן. אויך די באָרימטע וואָלפֿער שוהל, וואָס האָט אין משך פון איבער 300 יאָר אויסגע־האַלטען אַלע שריפות, איז דאָס מאָל צוזאַמענגעפאַלען אין חורבות.

פֿאַסירונגען אין וואָלפֿ

פון **צבי** (הערשעל) **קאַפּלאַן**, ניו־יאָרק

וואָלפֿ האָט זיך געפונען אין דעם טייל פון פּוילען, וואָס די רוסען האָבען אָקופּירט אין אָקטאָבער 1939. אונטער דעם סאָוויעטישען רעזשים איז דאָס לעבען געפֿלאָסען נאָרמאַל, אָהן קיין שום אינצידענטן, ביז דעם טראָגישען טאָג פון 22טען יוני, 1941. בלויז פּיר טעג נאָך דעם דאָזיגען דאָטום, דעם 26טען יוני, איז די גאַנצע אידישע וואָלפֿ איינגעהילט געוואָרען אין פֿלאַמען. עס האָבען דאָן אָפּגעברענט כמעט אַלע הייזער, פון דער צערקווע ביז וועלווע דעם שמידים הויז — דאָס לעצטע אויפֿן וועג קיין וואָלקאָוויסק.

דעם 1טען יולי האָבען זיך אין וואָלפֿ באַוויזען די דייטשען. זייערע ערשטע אָפּטיילונגען האָבען אַרײַנגעמאַרשירט אין שטאָט אויף מאָטאָרציקלען. די גאַנצע וואָך, פּאַר'ן אַרײַנמאַרשירען פון די דייטשען, האָבען זיך אלע וואָלפֿער אידען אויסבאַהאַלטען אין די קעלערען פון שלמה חיים העשעלס. די אידען זיינען באַהערשט געוואָרען פון אַ פּאָניק אויס מורא פאַר די נייע הערשער. דאָגעגען האָבען די קריסטען מקבל פּנים געווען די דייטשען מיט בלומען. אזוי שנעל ווי די ערשטע פּראָנט־ליניע איז אַריבער, איז איינגעשטעלט געוואָרען אַ נייע אָרדנונג, לויט וועלכער אידען זיינען באַלד דערקלערט געוואָרען אויסער'ן געזעץ. מען האָט געגרינדעט אַ יודענראַט, אַן דער שפּיץ פון וועלכען עס איז באַשטימט געוואָרען פּישע רובינסאָן (גרונעס). די אידען האָבען זיך געמוזט איינאָרדענען אין זעמליאנקעס (אויסגעראָבענע היילען אין דער ערד) ווייל זייערע הייזער זיינען געווען אָפּגעברענט. עס האָט זיך אָנגעהויבען פּאַר די אידען אַ סדרה פון עבודת־פּרך. יעדען טאָג איז דער יודענראַט געווען באַאויפֿטראַגט צוצושטעלען אַ געוויסע צאָל מענשען פּאַר צוואַנגס־אַרבייט. אידען האָבען געמוזט אויפֿ'סניי אויפּבויען די אָפּגעברענטע קאָנצעלאַריע־געביידע, אין וועלכער די נאַציס האָבען זיך געניטיגט פּאַר זייער קאָמענדאַנטור. זיי האָבען געמוזט טראָגען אויף זייערע פּלייצעס די ציגעל פון זייערע אָפּגעברענטע הייזער אויף שטרעקעס פון קילאָמעטערס.

אַ טייל פון דער קריסטליכער באַפעלקערונג האָט יאָ אַרויסגעוויזען אַ געווייסע מאָס פון פריינדשאַפט לגבי זייערע אידישע שכנים. די מערהייט האָט אָבער זיך באַצויגען מיט אכזריות. מען האָט גע׳מסר׳ט די אידען פאַר די נאַצים, מען האָט זיי באַרויבט פון לעצטען פאַרמעגען. אינמיטטען גאַס פלעגט מען באַפאַלען די אידען און זיי שטאַרק צעשלאָגען, אָדער גאָר שמייסען.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטען גאַנצע 15 חדשים, ביז צום הערבסט פון יאָר 1942. פלוצים האָט די דייטשע קאָמאַנדע באַפוילען די קריסטליכע באַפעל־קערונג צוצושטעלען צו די אידען קאַרטאָפּעל פאַר ביליגערע פרייזען, עטליכע צענטנער פאַר יעדער פאַמיליע. די אידען האָבען זיך דערפרעהט מיט דעם לעצטען באַפעל. אָבער ליידער האָט עס זיך אויסגעלאָזען צו זיין אַ שלעכטער סימן. עס איז געקומען דער טראַגישער מאַנטאָג פון 2טען נאָוועמבער 1942. 4 אזיגער פאַרטאָג איז פאַרעפענטליכט געוואָרען אַ פאַר־אָרדנונג, לויט וועלכער אלע אידען האָבען זיך געמוזט צושטעלען אויפ׳ן צערקווע־פלאַץ און מיטברענגען מיט זיך זייערע זאַכען.

דער דאָזיגער באַפעל האָט ווי אַ דונער געטראָפען די וואַלפּער אידישע באפעלקערונג. מען האָט זיך באַלד פאַרזאַמעלט אין די זעמליאַנקעס, וואו עס האָבען זיך צעפלאַקערט ביטערע וויכוחים. די אינגערע צווישען די אידען האָבען גע׳טענה׳ט, אז מען זאָל ניט אויספירען דעם דייטשען באַפעל, וועלכער קען זיי קיין גוטס ניט ברענגען. זיי האָבען גע׳טענה׳ט, אַז די אידען האָבען גאָרניט וואָס צו פאַרלירען, אַז זיי זאָלען בעסער פרובירען צו אַנטלויפען ווו נאָר מעגליך און ניט איבערגעבען זיך אין די הענט פון שונא. זייערע שטימען זיינען אָבער פאַרשריין געוואָרען פון די עלטערע, וועלכע האָבען געוואָרענט, אז אויב מען וועט ניט אויספילען דעם דייטשען באַפעל, וועלען די דייטשען די גאַנצע עדה אויסשיסען. צום שלוס האָבען געזיגט די על־טערע עלעמענטען, און די אידען האָבען זיך אין דער באַשטימטער שעה צו־נויפגעזאַמעלט אויף דעם צערקווע־פלאַץ.

ביים אָנקומען אויפ׳ן פלאַץ, האָט מען די אידען באַפוילען צונויפצו־וואַרפען אלע זייערע זאַכען, וועלכע זיי האָבען מיט זיך מיטגעבראַכט, אין איין הויפען. בלויז צוויי פּאָר וועש איז זיי דערלויבט געוואָרען מיטצונעמען און אויך עסען אויף דריי טעג. דאָס איבעריגע האָבען זיי געמוזט איבער־לאָזען אין שטאָט. ונען אַ קריסט, וועלכער האָט ניט געקענט לענגער וואַרטען אויף דעם אידישען רויב, האָט זיך אַ לאָז געטאָן צו די אידישע זאַכען, האָבען אים די דייטשען אויפ׳ן אָרט דערשאָסען.

דערווייל האָבען „עס.־עס.״ לייט אַרומגערינגעלט דאָס שטעטל פון

אלע זייטען, כדי ניט צו דערלאזען אז עס זאל וועמען עס איז געלינגען צו אנטלויפען. מיין אינגסטער ברודער, אייבוש, און מיין קאזין לייבעל זאַרעצקי, וועלכע האבען געארבעט ביי די דייטשע זשאנדארמען, האבען זיך ניט געמאלדען אויפ'ן באשטימטען פלאץ. די זשאנדארמען, פאר וועלכע זיי האבען געארבייט, האבען זיי כלומר'שט געזאגט, אז זיי דארפען זיך ניט צושטעלען, אויב זיי ווילען ניט, און אז זיי קענען געהן וואוהין זיי ווילען. די דייטשע קאמאנדע האט זיך אבער וועגען דעם דערוואוסט און האט געדראט צו דערשיסען 15 אידען, אויב די צוויי בחורים וועלען זיך ניט מעלדען. ענדליך איז דעם יודענראט, אין וועלכען מיין עלטערער ברודער, לייבע, איז געווען א מיטגליד, געלונגען אפצושרייען די גזירה. אונטער א שטרענגער וואך פון „עס.־עס.“ טרופען, האבען די וואלפער אידען אויף אייביג פארלאזען זייער היימשטאט אין דער ריכטונג פון וואלקאוויסק.

זעקס־און־זעכציג מענשען, די טאטע און מאמע פון די פארטריבענע, וועלכע האבען זיך ניט געקענט צוליב זייער עלטער צושטעלען לויט'ן דייטשען באפעל, זיינען דאן צונויפגעקליבען געווארען אין דער געמויערטער געביידע פון וואלפער באד. א גאנצען טאג האט וואלדעק פעטראוויטש'ס זוהן, צוזאמען מיט זיינע חברים, געגראבען דעם ברודער־קבר אויפ'ן נייעם בית־עלמין. אין אוועגט האט מען זיי אין גרופען פון צעהן דערשאסען אויפ'ן ראנד פון ברודער־קבר. גרשון סרעברעניק, וועלכער איז אריינגעשפרונגען אין קבר, איז לעבעדיגערהייט פארשאטען געווארען. בלויז פערזל מאטע יאשעס איז געלונגען דורך א פענסטער ארויסצוראטעווען זיך פון דער באד־געביידע און צו אנטלויפען אין דער ריכטונג פון די וואלקאוויסקער בונקערס, וואו זי איז אבער צוויי וואכען שפעטער געשטארבען פון ער־שעפונג. דארט איז אויך געשטארבען גאלינשטשיזע. די דערמארדונג פון די 66 מאן איז פארגעקומען דעם טאג פון „זאדושעק“, וואס איז באקאנט ביי די מיעשטשאניעס אלס זייער יזכור־טאג. די דייטשען האבען געהייסען די קריסטליכע קברנים ארונטערצוציהען די זאכען פון די מתים, אבער קיינער פון זיי האט זיך ניט געריהרט פון ארט דאס צו טאן.

בלויז איין וואלפער אידען איז געלונגען זיך צו ראטעווען פון די וואל־קאוויסקער בונקערס, און דאס איז געווען יצחק וואדאוואז (א זוהן פון גאלדע לאה אצקעס). עס האט אים ארויסגעהאלפען דער וואלקאוויסקער איד עפשטיין, א מיטגליד פון דער חברא קדישא אין די דארטיגע בונקערס. ער האט אים ארייגעלייגט אין א זאק אויף א וועגעלע אונטער די קערפערס פון 8 מתים און אזוי ארום ארויסגעפירט אים פון די בונקערס אויפ'ן בית־

עולם, פונוואַנען וואַדאַוואַ איז אַוועק מיט דער באַן־ליניע און איז אָנגעקומען אין קליבאַניצער וואַלד (7 קילאָמעטער פון וואַלפֿ). אין וואַלד האָט ער זיך אָנגעשלאָסען אַן די פֿאַרטיזאַנען, אין וועלכער באַוועגונג ער איז געווען טעטיג אין דער וואַלפֿער געגענד ביז דער באָפֿרייאונג פון די רוסען. דער זעלבער יצחק וואַדאַוואַ האָט זיך נוקם געווען אַן די דייטשען ווי אויך אַן די קריסטען, וועלכע האָבען געהאָלפֿען פֿאַרניכטען די וואַלפֿער אידען.

מיין שוועסטער ריווטשע מיט איר זוהן, לייזער, האָבען זיך אויסבאַ־האַלטען ביי אַ קריסט אין דאָרף פֿאליקי. דער קריסט האָט זיי אָבער שפּעטער אליין איבערגעגעבען אין די הענט פון די דייטשען, און דער וואַלפֿער פֿא־ליציימאַן, ליטווינאָוויטש, האָט זי דערשאָסען צוזאַמען מיט איר זוהן לייזער. וועג יצחק וואַדאַוואַ האָט זיך אָנגעשלאָסען אַן די פֿאַרטיזאַנען אין דער וואַל־פֿער געגענד, האָט ער באשלאָסען נקמה צו נעמען פֿאַר דער דאָזיגער מסירה און פֿאַר'ן מאָרד. ער האָט אָרגאַניזירט אַן איבערפֿאַל אין קליבאניצע. די אָנפֿאַלער האָבען דער'הרג'עט ליטווינאָוויטש'ען און נאָך צוויי דייטשען, וועלכע האָבען פֿריהער געהאָט געשלאָגען און געפֿיניגט דעם וואַלפֿער רב, ר' מרדכי סעגאל, ביי וועמען זיי האָבען אויך אַרויסגעריסען די בּאָרד אין זייערע בעסטיאַלע אָקטען. די גויים האָבען זינט דאַן באקומען גרויס רעספּעקט פֿאַר יצחק וואַדאַוואַ'ען, און די דייטשען האָבען באַשטימט אַ פֿרייז פון פופציג טויזענד מאָרק פֿאַר זיין קאָפּ.

אַן אַנדער אינצידענט האָט פֿאַסירט מיט דוד זאַרעצקי (זוהן פון סימע) און יוסף מאָטעס מיט זיין טאָכטער. זיי האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אין גליעדניעוויטש (צווישן קילאָמעטער פון וואַלפֿ) אין אַ מיהל. דער סאָלטעס (הויפּט פון דאָרף) האָט זיך וועגען דעם דערוואוסט און ער האָט זיי אָפּ־געשיקט אונטער אַ וואַך קיין וואַלפֿ. מען האָט זיי פֿאַרשפּאַרט די זעלבע נאַכט אין קעלער פון וואַלפֿער אנטיסעמיט ווישניעווסקי. אויף מאָרגען פריה זיינען זיי דערשאָסען געווארען אויפֿ'ן נייעם בית־עולם. דער סאָוויעטישער געריכט האָט דעם סאָלטעס שפּעטער פֿאַר'משפּט אויף צוהן יאָר טורמע. אַן ענליכער פֿאַל איז געשען מיט שלום ריזיקאָוו. ער האָט זיך אויסבאַ־האַלטען איבער דריי חדשים ביי אַ פויער אויפ'ן דאָרף לאזי (דריי קילאָ־מעטער פון וואַלפֿ). דער פויער האָט ביי אים פֿאַר דעם צוגענומען אַלץ וואָס ער האָט פֿאַרמאָגט און דאַן האָט ער אים אויך פֿאַר'מסר'ט צו די דייטשען. דעם זעלבען טאָג האָבען אים די דייטשען דערשאָסען אויפ'ן וואַלפֿער בית־עולם. אָט די אלע מסירות האָבען דערגרייכט צו יצחק וואַדאַוואַ, וועלכער איז שוין דאַן געווען טעטיג אין דער פֿאַרטיזאַנען באַ־וועגונג. ער האָט דאַן אָרגאַניזירט אַן עקספּעדיציע אינ'ם דאָרף, וואו דער

פּויער האָט געוואוינט, און האָט געגומען נקמה פאַר'ן טויט פון שלום ריזיקאָוו.

יצחק וואַדאָוואָז פלעגט אָפט קומען אין וואַלפֿ, הגם ער האָט געוואוסט אז די דייטשען האָבען אים ארומגעזוכט. די שטאָטישע קריסטען האָבען — לויט ווי ער האָט זיך אליין אויסגעדריקט — געהאַלטען „שטאָל און אייזען" פאַר אים, נאָכדעם ווי ער האָט מערערע מאָל געמאַכט איבערפאַלען און דורכ־געפירט עקזעקוציעס אויף די פאַררעטער. יצחק וואַדאָוואָז, ווי אויך שמואל סידראַנסקי, וועלכער האָט דורכגעמאַכט דעם גאַנצען רוסישען קריג, פון סטאַלינגראַד ביז פראג, זיינען לעבען געבליבען. זיי האָבען זיך צוריקגע־קערט קיין וואַלקאָוויסק נאָך דער באַפרייאונג, אָבער אין אויגוסט 1947 האָבען זיי פאַרלאָזען וואַלקאָוויסק און געפינען זיך איצט ביידע אין פוילען.

די לאָגע פון די וואַלפֿער אידען אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס איז די ערשטע צייט נאָך זייער אָנקום אהין, דעם 2טען נאָוועמבער 1942, געווען אזא דערדריקענדע, און דערצו זיינען די סאָלידאַריטעט־געפילען ביי יעדען איינעם צו טיילען דעם גורל פון דער גאַנצער פאַמיליע געווען אַזוי שטאַרק, אַז פיל, וועלכע האָבען זיך געקענט ראַטעווען, האָבען עס אויך ניט געטאָן. דאָס איז געווען דער פאַל מיט מיין אינגסטען ברודער אייבוש און מיט ליבעל זאַרעצקי, וועלכע האָבען דעם 2טען נאָוועמבער זיך ניט צוגעשטעלט מיט אלע וואַלפֿער אידען, לויט'ן דייטשען באַפעל. נאָך פינף טעג וואַנדערען איבער פעלדער און וועלדער, האָבען זיי זיך פריוויליג אליין געמאַלדען אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס, און צוזאַמען מיט זייער גרויסער פאַמיליע אום־געקומען שפּעטער אין טרעבלינקע.

וואָס עס איז פאַרגעקומען מיט דער גאַנצער וואַלפֿער עדה אין די 3 וואָכען צייט, וואָס זיי האָבען פאַרבראַכט אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס, וועט געוני איבערגעגעבען דורך דר. איינהאָרן. זייער גורל איז געווען דער זעלבער ווי דער פון די וואַלקאָוויסקער און אַ מנין קלענערע שטעטלעך, וועלכע זיינען געווען צונויפגעטריבען אין די בונקערס.

**
*

דאָס שטעטל וואַלפֿ איז פולשטענדיג חרוב. די גאַסען זיינען פאַר־וואקסען מיט „גראפּושקע" — שרייבט יצחק וואַדאָוואָז און שמואל סידראַנסקי קומען פון וואַלקאָוויסק קיין וואַלפֿ פאַרריכטען די קברים און אויסווייזען זייער האַרץ. צווי עדות פון אַ פאַרשוואונדענער אידישער קהילה. בסך־הכל איז אונז באַקאַנט בלויז וועגען עלף וואַלפֿער, וועלכע האָבען זיך געראַטעוועט פון גרויסען חורבן.

די געשעהענישען אין פּאָרזעווע

בַּאזירט אויף דער אינפֿאָרמַאַציע פון דר. מאַרעק קאַפּלאַן

דר. מאַרעק קאַפּלאַן, דער זוהן פון שמואל קאַפּלאַן, איז געקומען קיין פּאָרזעווע אונטער די רוסען, אין יאָר 1939, און איז דאָרט געוואָרען הויפּט־דאָקטאָר פון שפּיטאָל אין באָגודיינקע, אומגעפֿער אַנדערהאַלבען מייל פון פּאָרזעווע. דער שפּיטאָל איז צו־גוטפּגעשטעלט געוואָרען אין אַן אַלטען פּריצישען פּאַלאַץ. זיבעציג בעטען זיינען דאָרט אייגנעריכטעט געוואָרען. — דר. מ. איינהאָרן.

פּאָרזעווע האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט אַ קליינעם אידישען קיבוץ פון בערך זעקס הונדערט מענשען. עס זיינען דאָרט געווען פיר גרעסערע גאַסען און אַ פּאָר קלענערע גאַסען. די מערהייט אידען זיינען געווען בעלי־מלאכות און קליין־הענדלער, אויך אַ קליינע צאָל ערד־אַרבייטער.

אונטער די רוסען איז די אידישע לאַגע ניט געווען באַזונדערס גוט. די בעלי־מלאכות זיינען אַלע אַרייגעטראָטען אין קאָרטעלען און אַזוי האָבען זיי פֿאַרדינט אויף פֿרנסה. די קליין־הענדלער אָבער זיינען שטארק געשלאָגען געוואָרען פון די נייע באַדינגונגען. זייערע קראָמען זיינען געשלאָסען געוואָרען און זיי האָבען ניט געוואוסט צו וואָס זיך צו נעמען. דאָגעגען איז אָבער די לאַגע פון דער קליינער צאָל ערד־ארבייטער ניט געביטען געוואָרען. זיי האָבען געארבייט ווי פריהער.

אזוי האָט די לאַגע אָנגעהאַלטען אין פּאָרזעווע פון ענדע 1939 ביז אום־געפער דעם 22טען יוני 1941, ביז'ן אויסברוך פון רוסיש־דייטשען קריג.

די אידען אין פּאָרזעווע האָבען זיך זונטאָג, דעם 22טען יוני 1941, 12 אַזייגער בייטאָג, דערוואוסט וועגען דער דייטשער אַטאַקע אויף די רוסען. יענער טאָג איז נאָך אַריבער שטיל.

אין שפּיטאָל, וואו דר. קאַפּלאַן האָט געאַרבייט, זיינען מיט אים געווען נאָך איין אידישער דאָקטאָר, דר. בערלין, און דריי רוסישע דאָקטוירים. קאַפּלאַן האָט געאַרבייט אין צוויי שפּיטעלער, אין באָגודיינקע און אין פּאָר־זעווער שפּיטאָל.

מאָנטאָג, דעם 23טען יוני האָט זיך שוין דערפילט אָרום פּאָרזעווע אַ שטאַרקע באָוועגונג פון רוסישען מיליטער. די מענשען זיינען שוין יענעם טאָג געווען שטאַרק באַאומרוהיגט. מען האָט ניט געוואוסט וואו מען איז אין דער וועלט.

אויף מאָרגען, דינסטאָג, דעם 24סטן יוני, האָבען זיך שוין באַווייזען אין דער געגענד די ערשטע דייטשע אויטאָמאָבילען. הינטער דער שטעטעל האָט מען שוין געהערט אַ שיסעריי צווישען דער דייטשער און רוסישער אַרמיי.

מיטוואָך אינדערפריה האָט זיך אָנגעהויבען אַ שטאַרקע שיסעריי אויסער און אַרום דעם שטעטעל ווי אויך אין שטעטעל גופא. עס האָט אויסגעבראָכען אַ גרויסע שריפה און אַ גרויסער טייל פון שטעטעל, פון וואָלקאָווויסקער גאַס ביז צום טיך, האָט אָפּגעברענט, איינשליסענדיג דעם שוהל־הויף, דעם אַלטען און נייעם בית־המדרש, דאָס קהלה־הויז, און נאָך פיל הייזער. אומגעפער אַ פינפטעל פון שטעטעל האָט יענעם טאָג אָפּגעברענט, הגם פאַר־העלטניסמעסיג ניט פיל אידישע הייזער זיינען געווען אין דער געגענד. די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך אויס מורא פאַרבאהאלטען און מען האָט אפילו ניט געלאָשען די פלאַמען. דאָס איז געווען דער ערשטער טעם פון דער דייטשער אכזריות וואָס די פאַרזעוואָר אידען האָבען טוען געווען.

די דייטשע סאָלדאַטען האָבען ארומגעווילדעוועט איבער דער שטאָט. און וועלענדיג נקמה נעמען פאַר דעם שטאַרקען ווידערשטאַנד מצד די רוסען, האָבען זיי זיך אַ וואַרף געטאָן אויף דער אידישער געגענד און דאָרט געמאַכט אַ חורבן. יענעם טאָג זיינען אַהן אַ פאַרוואָס דערשאָסען געוואָרען פיל אידען. צווישען זיי זיינען געווען די גאַנצע פאַמיליע חאַנאַוויטש, אייז־שליסענדיג זייער איינציקער (צוויי יאָר אַלט), אייזיק נאָוויק, קוליקאָווסקי, און אַנדערע.

אזוי האָט עס אָנגעהאלטען דעם גאַנצען מיטוואָכדיגען טאָג, וועז די דייטשען האָבען געמאַכט אַ חורבן אין דער אידישער געגענד פון פאַרזעווע. אין דער נאַכט פון מיטוואָך אויף דאָנערשטאָג האָבען אָבער די רוסען ווידער־אַמאָל געקראָגען די אויבערהאַנט, און נאָך אַ לענגערער שלאַכט זיינען זיי ווידער אריין אין שטעטעל פון דער נאָווי־דוואָרער זייט.

אויף צומאָרגענס אָוועגד, דאָנערשטאָג, איז אָנגעקומען אַ נייע דייטשע קאַמאַנדע מיט אַ מיליטעריישער אָפּטיילונג און האָט נאָכאַמאָל פאַרטריבען די רוסען פון פאַרזעווע.

דאָס לעבען פון די פאַרזעווער אידען אונטער די נאַצים

דאָס שטעטעל איז דאָס מאָל שוין אריבער אין די הענט פון די דייטשען. אַ יונגער דייטשער לייטענאַנט, דער הויפט־קאַמאַנדיר פון דער דאָרטיגער אַרמיי, האָט זיך באַזעצט אין גלח'ס הויז און האָט פון דאָרט ארויסגעגעבען נייע פאַראָרדנונגען. די אידען אין שטעטעל זיינען באַלד באַפוילען געוואָרען צו טראָגען ווייסע אַרעם־בענדער מיט אַ געלען „מגן דוד".

ער האָט געשאַפען אַ לאָקאלע קריסטליכע פאַרוואלטונג, אַן דער שפּיץ

פון וועלכער עס איז געשטאַנען ראַדיווינסקי. אַלס סעקרעטאַר איז באַשטימט געוואָרען מיעדוועד.

די אידען זיינען באַפּוילען געוואָרען צו שאַפען אַ יודענראַט. ליידער האָט קיינער ניט געוואָלט זיך אין אים באַטייליגען, ווייל מען האָט געוואוסט די טרויעריגע אויפגאַבען, וואָס זיינען דערמיט פאַרבונדען. ענדליך איז לעוו דער בעקער באַשטימט געוואָרען אַלס פּרעזעס, און וויגדאָר טראַפּ — אַלס זיין פאַרטרעטער. איין וואָך שפּעטער איז דער דייטשער קאָמאַנדיר אָפּגעפאָרען פון פּאַרזעווע, און דער פאַקטישער בעל־הבית אין פאַרלויף פון עטליכע חדשים איז געווען דער פּוילישער בירגערמייסטער ראַדיווינסקי. די באַציהונג פון דער פּוילישער פאַרוואלטונג צום יודענראַט איז געווען מער־ווייניג באַפרידיגענד. אין משך פון דריי חדשים, פון סעפּטעמבער ביז נאָוועמבער 1941, האָבען די פּאַרזעווער אידען געלעבט פאַרהעלטנismäßig רוהיג, הגם זייער עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען אַ שווערע און די גרוסען וואָס זיי פלעגען באַקומען פון דרויסען זיינען געווען זעהר באַאומרוהיגענדע. פון דעם שטעטעל נאָווידוואָר, לעבען פּאַרזעווע, וואו עס האָבען געלעבט אַרום פופציג אידישע נפשות, האָבען די דייטשען, די ערשטע וואָך פון זייער אָקופּאַציע, פאַרטריבען אלע אידען קיין פּרוזשינע.

אין אָקטאָבער 1941 איז אין פּאַרזעווע געשאפען געוואָרען אַ דייטשע פאָליצייי סטאַנציע, אין וועלכער עס זיינען געווען אַרום 4 ביז 6 זשאַנדאַרמען. זיי פלעגען זיך הויפּטזעכליך באַשעפטיגען מיט שיקען פעקלעך צו זייערע פאמיליעס אין דייטשלאַנד.

דער יודענראַט האָט זיך אינצווישען אויסגעקויפט פון פיל גזירות דורך אונטערקויפען די פאַרוואלטונג פון שטאָט. אין נאָוועמבער 1941 איז געקומען קיין פּאַרזעווע דער ערשטער רעגירונגס־קאָמיסאַר, וועלכער האָט זיך נאָך מער ווי די אַנדערע אויסגעצייכענט מיט זיין נעמען כאַראַקטער אויף יעדען שריט און טריט.

אזוי האָט עס אָנגעהאַלטען אומגעפער זעקס חדשים צייט. גזירות פלעגען אַרויסגעגעבען ווערען אויף די אידען, אָבער דער יודענראַט פלעגט אונטערקויפען די קאָמאַנדע און מען פלעגט ווייטער אָנגעהן מיט'ן טאָג־טעגליכען לעבען. די גרוסען פון די אַנדערע שטעט אין דער געגענד, ווי סלאָנים און די שטעטלעך מער אויף מזרח זייט, ווי זעלעוויאָנקע, וואָס איז געווען ביים גרענץ פון דריטען רייך, זיינען אָבער געווען זעהר באַאומרוהיגענדע. עס זיינען אויך אין משך פון דער צייט אָנגעקומען מערערע פליכט־לינגע פון דער אומגעגענד. דעם יודענראַט איז געלונגען אונטערקויפען די קאָמאַנדע און באַקומען פאַר זיי אַ דערלויבעניש צו פאַרבלייבען אין פּאַרזעווע.

די לאגע האָט זיך אָבער געענדערט ענדע זומער 1942, ווען דער ערשטער קאָמיסאַר האָט פאַרלאָזען פאַרזעוווע און אויף זיין פלאַץ איז געקומען אַ נייער קאָמיסאַר, וועלכער האָט אויך געגומען כאַבאר, אָבער האָט טראָצדעם אָנגעטאָן די אידען פאַרשיידענע צרות.

צווישן וואָכען זיין אָנקומען קיין פאַרזעווע האָט ער אין איין נאַכט צוזאמענגעטריבען אלע אידען פון זייערע הייזער אויפ־ן מאַרק־פלאַץ, און אין דער צייט דורכגעפירט אַ רעוויזיע אין די אידישע היימען, מיט־ן אויס־רייב צו גענפינען פאַרטיזאַנען. דערביי האָט ער פון די היימען צוגענומען אלע ווערטפולע זאַכען.

יענע נאַכט זיינען אויך צוויי אידען דערשאָסען געוואָרען — דער פאַרבער און נאָך איינער, אַ סלאָנימער. נאָך דער רעוויזיע, וואָס די דייטשען האָבען דורכגעפירט מיט דער קאָמפּאַניע פון דער פוילישער פּאָליציי, איז די אידען דערלויבט געוואָרען צוריקצוקערען זיך אין זייערע הייזער.

אַ וואָך שפּעטער איז די גאַנצע יוגענד פון דער שטעטל אַרעסטירט געוואָרען. מען האָט דאָס יונגוואָרג אָפּגעהאַלטען אין תפיסה אַ וואָך צייט און אייניגע פון זיי זיינען שטאַרק צעשלאָגען געוואָרען. אַ דאַנק דער אינ־טערוועניע פון יודענראַט דורך כאַבאר, זיינען זיי ענדליך באַפרייט געוואָרען.

קיין געטאָ איז נאָך דאָן אין פאַרזעווע ניט געווען, אָבער די גאַנצע אידישע ארבייטס־פעהיגע באַפעלקערונג איז געווען געצוואונגען צו טאָן צוואַנגס־ארבייט פאַר די דייטשען, צעהן שעה טעגליך. זיי האָבען געארבייט אויפ־ן נייעם וועג, וואָס די דייטשען האָבען געבויט צווישען פאַרזעווע און וואָלקאָווויסק. 25 יונגע ארבייטער האָט דער יודענראַט געמוזט שיקען אויף דער ארבייט ביים בויען אַ נייעם שאָסי צווישען וואָלקאָווויסק און זעלווע.

שוין דאָן, ענדע זומער 1942, האָט מען געהערט קלאַנגען וועגען אַ אידישער געטאָ פאַר דער פאַרזעוווער אידישער באַפעלקערונג, און הגם די גזירה איז געווען אָפּהענגיג בלויז פון קאָמיסאר, האָט מען זי דאָך ניט געקענט דאָס מאָל פאַרמיידען. די געטאָ איז אויפגעשטעלט געוואָרען אין דער לענג פון צוויי קלייניע געסלעך, צווישען קאָשטשאָל גאַס ביז זאַפּאָליע, און דאָן ביי דער נאָוואָדוואָרער גאַס. אַלע אידען פון פאַרזעווע זיינען באַ־פוילען געוואָרען דאָרט זיך צו קאָנצענטרירען. הגם די באַפעלקערונג איז ניט געווען קיין גרויסע, איז אָבער דער שטח פון געטאָ געווען צו־קליין פאַר אלעמען. די ענגשאַפט אין געטאָ איז געווען אומגעהויער גרויס. עס איז ניט געווען ענוג עסען פאר יעדען און די סאניטארע באַדינגונגען זיינען געווען זעהר שלעכטע.

ס'האָט בלויז געגומען איין חודש ציים און עס האָבען זיך אָנגעהויבען

צו באַווייזען פּאַרשיידענע סימפּטאָמען פון קראַנקהייטען צוליב'ן הונגער און די שלעכטע היגיענישע באַדינגונגען. די ארבייטס־פּעהיגע האָבען כמעט אַלע געאַרבייט אויף די שאָסייען, און עס איז געווען כמעט אוממעגליך אריינ־צוברענגען מער עסען אין געטאָ.

דער גרוש פון די פּאָרזעווער אידען

דעם 30טען אָקטאָבער איז אַרויס אַ קלאנג אין שטעטעל, אז די דייטשען האָבען געדונגען ביי די קריסטען פינף הונדערט פוהרען אויף זונטאָג בייַ־נאַכט. די פוהרען זיינען באַשטעלט געווארען אין די דערבייאיגע שטעטלעך פון פּאָדאָראָיסק און ליסקאָווע. די ידיעה דווקא האָט ניט צו שטאַרק באַ־אומרוהיגט די אידישע באַפעלקערונג פון פּאָרזעווע, ווייל זיי האָבען זיך ניט געקענט פאָרשטעלען, אז ביים ארויסטרייבען פון שטעטעל וועלען די דייטשען זיי ארויסשיקען אויף פוהרען.

דריי אַזייגער ביינאַכט האָט מען געבראַכט צו דעם אָרטיגען זשאַנ־דאמעריע־קאָמענדאנט דעם פרעזעס פון יודענראַט, דעם רב און דר. מאַרק קאַפּלאַן. מען האָט פאַר זיי פאַרגעלייענט אַ באַפעל, לויט וועלכען אַלע אידען פון וואָלקאָוויסקער באַצירק מוזען געבראַכט ווערען אין איין לאַגער פאַר ארבייטס־צוועקען. יעדער איינער קען מיט זיך מיטנעמען עסען אויף צוויי טעג, ארבייטס־קליידער, צוויי קאָמפּלעטען וועש, צוויי דעקעס און אלע ווערטפולע זאַכען, ווי געלד און צירונג. דער באַפעל איז געווען, אז די פּאָרזעווער אידען זאָלען זיך צונויפזאַמלען אין פארלויף פון אייניגע שעה צייט, דאָס הייסט זעקס פאַרטאָג, אויפ'ן מאַרק־פּלאַץ.

אזוי האָט עס טאַקע פּאַסירט. אין דער באַשטימטער שעה איז די גאַנצע פּאָרזעווער אידישע באַפעלקערונג געווען צונויפגעזאַמלט מיט זייערע פּעקלעך אויפ'ן מאַרק־פּלאַץ. נאָכדעם ווי די מענשען זיינען אָפּגעשטאַנען דריי שעה אינדרויסען אין דער קעלט, האָט מען זיי, אין רייהען פון פינף, 10 אַזייגער אינדערפריה אַוועקגעטריבען אין דער ריכטונג פון וואָלקאָוויסק. די עלטערע און קראַנקע, וועלכע האָבען ניט געקענט מיטגעהן, זיינען פאַר־בליבען אין שטעטעל. מוטערס מיט קליינע קינדער האָט מען דערלויבט צו פאָרען אויף די פוהרען.

אין פּאָרזעווער געטאָ זיינען דעמאָלט פאַרבליבען אומגעפער 50 מענשען (אַלטע און קראַנקע). פון די האָט מען אַ פּאָר טעג שפּעטער אַרום 30 גע־בראַכט קיין וואָלקאָוויסק, און די איבעריגע האָבען די דייטשען אַוועקגעפירט אין נאָווידוואָרער וואַלד און זיי דאָרט דערשאָסען.

דער מאַרש קיין וואַלקאָוויסק

דער מאַרש קיין וואַלקאָוויסק. — כמעט אַ האַלבן וועג האָט מען קיינעם ניט דערלויבט זיך אָפּצושטעלען אָדער אַוועקזעצן זיך אויף אַ מינוט. די מענשען זיינען ברוטאַל געטריבן געוואָרן מיט שטעקנס און אונטער אַ האָגעל פון שיסעריי־ען. דער צוג האָט זיך געצויגן אין דער לענג פון צוויי ביז דריי מייל.

וען די פרויען האָבן ניט געקענט מער גיין מיט זייערע אייגענע כוחות, האָבן די דייטשען זיי געשלאָגען אום'רחמנות'דיג. וען אָבער מערערע פון די מענשען האָבן אָנגעפאַנגען אָפּצושטעהן, האָט דער קאַמאַנדיר באַפוילן צו דערלויבן די שוואַכערע אריפּצוגיהן אויף די פורען, וויי־ל ער האָט געזען, אז מיט קלעפּ וועט ער עס שנעלער ניט מאַכען און זיין באַפעל איז געווען אין אַ באַשטימטער שעה צו ברענגען די אידען קיין וואַלקאָוויסק.

ענדליך, ארום 10 אַזייגער אין אָוונט, זיינען די מאַרשירענדע אידען אָנגעקומען קיין וואַלקאָוויסק.

מען האָט זיי דאָרט פאַרטריבן אין איין באַראַק. דער לייטער פון באַראַק איז געווען דער „בעקער מיט'ן גאַרגעל".

דר. מ. קאפּלאַן איז פאַרבליבן מיט די פאַרזעוואָרענע אידען צוויי וואָכען צייט. ער איז דאָן קראַנק געוואָרען און מען האָט אים אַוועקגענומען אין שפּיטאָל פון די וואַלקאָוויסקער בונקערס. דאָס איז געווען דעם 16טען נאָוועמבער.

בלויז אייניגע טעג שפּעטער, ענדע נאָוועמבער 1942, זיינען די פאַרזעוואָרענע אידען ארויסגעשיקט געוואָרען פון די וואַלקאָוויסקער בונקערס מיט'ן צווייטען טראַנספּאָרט, און אלע זיינען אומגעבראַכט געוואָרען. אזוי אַרום איז כמעט די גאַנצע באַפעלקערונג פון פאַרזעוועט פאַרניכטעט געוואָרען, אויסער די אייניגע וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט צושטעהענדיג צו די פאַרטיזאַנען.

זיידעל טראַפּיען און פישעל חאַנאַנאָוויטשיען איז געלונגען צו פאַרבלייבן מיט די זיבעצהען הונדערט אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס. זיי זיינען שפּעטער פון דאָרט אַרויסגעשיקט געוואָרען מיט'ן לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ. חאַנאַנאָוויטש און זיידעל טראַפּ זיינען געבליבן אין אוישוויצער אַרבייטס־לאַגער מיט די 280 וואַלקאָוויסקער, אָבער ביידע זיינען אין לאַגער אומגעקומען.

קרעמיאניצע

באַזירט אויף דער שילדערונג פון דר. יצחק רעזניק, אַ וואַלקאָווייסקער, וואָס **איז** אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע אָנגעקומען קיין קרעמיאַניצע אַלס דאָקטאָר אין יוני 1941, און איז דאָרט פאַרבליבן ביז דעם 2טען נאָוועמבער 1942, ווען מען האָט די דאָרטיגע אידען פאַרטריבען אין די וואַלקאָווייסקער בונקערס — דר. מ. איינהאָרן.

אין דעם דאָרף קרעמיאַניצע, אָדער **ווי** עס **איז** באַקאַנט **געווען** אונטער'ן נאָמען קושעמיעניצא קאָשטשעלנא, **האָבען** פון דורי־דורות **געוואוינט צוויי אידישע פאַמיליעס**: די פאַמיליע פון חיים פּאָמעראַנץ און די פאַמיליע פון מלכה ראָגאָוו. **פּאָמעראַנץ איז געווען** א איד א למדן, א צדיק, **און זעהר** געאַכט ביי די קריסטען פון דער גאַנצער געגענד. זיינע אַ שוועסטער האָט חתונה **געהאַט** מיט **דעם** קאָשנושעלקער'ס אַ זוהן פון וואַלקאָווייסק **און איז** געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס רחל לעוו **די** כלל־טוערקע. זי איז אויך **געווען זעהר** אַקטיוו אין וואַלקאָווייסקער שטאָט־ראַט, **און איז** בכלל **געווען** אַ זעלטען באַגאַבטע **און** קלוגע פרוי. א לאנגע צייט האָט זי זיך געפונען מיט אירע צוויי טעכטער ביי איר ברודער, חיים פּאָמעראַנץ, אין קרעמיאַניצע.

די אנדערע אידישע משפּחה איז באַשטאַנען פון מלכה ראָגאָוו, אַן אייגענטימערין פון אַ מיהל, מיט אירע צוויי זיהן **און** איר ברודער, מוליע, אַן ארבייטער, וועלכער איז **געווען** אַ גרויסער מאמין **און** אַ פרומער איד.

אָחוץ די צוויי אידישע זעהר בכבוד'יגע פאַמיליעס **האָבען** געלעבט פיל אידען אין די פאַרשיידענע דערפער פון דער קרעמיאניצער אומגעגענד, (קרעמיאניצע איז געווען דער הויפּט־צענטער פון דער גאַנצער אומגעגענד). די מערסטע פון די דאָזיגע דאָרפישע אידען זיינען געווען ישוב'ניקעס (האָרע־פּאשניקעס), וועלכע **האָבען** זייער גאַנץ לעבען געטאָן שוועָרע ערד־אַרבייט, **און האָבען** געהאַט אַ גוטען נאָמען ביי זייערע קריסטליכע שכנים אַלס אויס־געצייכענטע לאַנד־ווירטען.

אין דאָרף פּאדבאַלאָצי **זיינען** געווען דריי ברידער פּאָפּיערניצקי **מיט זייערע משפּחות**; **אין דאָרף** דערקאָטשי **האָבען** געלעבט דריי ברידער. (זיי זיינען געווען באַקאַנט אין וואַלקאָווייסק אַלס „די דערקאָטשער") **מיט זייערע פאַמיליעס**; **אין דאָרף** אַוודיעיוויטשע **האָט** געלעבט אברהם פּאָלסקי **מיט** זיין פאַמיליע.

ארום־און־ארום האָבען זיך געפונען אין דער גאַנצער קרעמיאַניצער געמיינדע אומגעפער 70 אידישע נפשות. די דייטשע מאַכט איז דאָרט באַ־שטאַנען פון אַן אַמט־קאָמיסאר, א ווירטשאפטס־לייטער און זעקס זשאנ־דאַרמען. אויך ביי דעם קליינעם הייפעלע אידען האָבען די דייטשען אָר־גאַניזירט אַ יודענראַט, אין וועלכען עס זיינען אַריין דריי מיטגלידער.

די דייטשען האָבען גלייך נאָכדעם ווי זיי האָבען איבערגענומען די קרעמיאַניצער געגענד אַוועקגעפרויבט פון דער דאָרטיגער קליינער צאָל אידען אַלעס וואָס זיי האָבען פאַרמאָגט. זיי האָבען פון זיי צוגענומען זייער ערד, די פערד, די בהמות און די פעלד־מאַשינען. דערצו האָט נאָך דאָס הייפעלע אויסגעוואָרצעלטע אידען געמוזט האַלטען אין איין אונטערקויפען דעם דאָרטיגען אַמט־קאָמיסאר מיט פאַרשיידענע מתנות ווי: עטליכע פאָר שטיוועל, אַ פוטער פאַר אים און פאר זיין פרוי, פאַרשיידענע סערוויזען אויף קאָוווּ, טיי און אַנדערע וועדטפולע זאַכען. זיי האָבען עס געמוזט טאָן, כדי אויסצוקויפען זיך פון פארשיידענע גזירות. דאָך זיינען דאָרט די אידען געבליבען וואוינען אין זייערע אייגענע היימען און ווי־עס־איז געלעבט, הגם די שרעק פאַר'ן מאָרגען האָט זיי אַלץ מער און מער אַרומגענומען.

דר. רעזניק דערצעהלט, אז פאַרהעלטניסמעסיג האָבען אָבער די אידען אין יענער געגענד געלעבט רוהיג. עס זיינען דאָרט געווען ווייניג דייטשען. דר. רעזניק איז געווען דער דאָקטאָר פון דייטשען קאָמיסאר, זיין משפחה און די איבעריגע דייטשע סאָלדאַטען, וועלכע האָבען זיך אין יענעם דאָרף געפונען, הגם ניט אָפיציעל, ווייל עס איז געווען פאַרבאָטען פאַר אַ אידישען דאָקטאָר צו באַהאַנדלען דייטשען. דר. רעזניק איז געווען אין גוטע באַ־ציהונגען מיט'ן דייטשען קאָמיסאר און ער פלעגט ביי פאַרשיידענע געלע־גענהייטען אויסווירקען ביי אים געוויסע טובות פאַר די אידען און דערלוי־בעניש‌ען פאַר זיי זיך צו באַוועגען פון איין דאָרף אין אנדערען אין די ראַמען פון דעם באַצירק. אויך פלעגט ער פאר די אידען באַקומען דערלויבעניש‌ען צו פאָרען קיין וואָלקאָוויסק, אין וואַלד נאָך האָלץ, א. אַז. וו. דאָס איז אין יענער צייט געווען אַ גרויסע זאַך, ווייל עס איז געווען שטרענג פאַר־באָטען פאַר אידען צו פאָרלאָזען זייערע וואוין־ערטער. עס איז אפילו אויס־געפוע'ט געוואָרען פאַר די אידען פון דער קרעמיאַניצער געגענד צו קענען זיך צונויפקומען פון די אַרומיגע דערפער אין קרעמיאַניצע, כדי דאָרט אָפצוריכטען די יום־טוב'דיגע תפילות פון פסח און אויך פון די ימים־נוראים אין יאָר 1942. די אידען האָבען זיך באַשעפטיגט ביי פאַרשיידענע ארבייטען, איבערהויפט ביי בוי־אַרבייטען. אויך האָבען זיי געארבייט ביי דייטשע זשאַנדאַרמען, האָבען געבויט שטאָלען, גראַזשען, אַ פאָסט־אַמט, וויי אויך

אנדערע געביידעס. די דייטשען האָבען אין יענער געגענד פיל געבויט, ווייל זיי זיינען דאָן געווען איבערצייגט, אז די געגענד פון וואָלקאָוויסק ביז'ן טייכעל זעלוויאנקע, די גרענץ צווישען דריטען רייך און אָסטלאַנד, וועט שוין אויף שטענדיג פאַרבלייבען אין אָסט־פרייסען. זיי האָבען אויך דאָרט געבויט נייע שאָסייען, און די אידען זיינען געווען באַשעפטיגט ביי די אַלע בוי־ארבייטען.

אזוי האָט עס אָנגעהאלטען ביז דעם 2טען נאָוועמבער, 1942. מען האָט דאָרט קיין אַלגעמיינעם באָפעל ניט אַרויסגעגעבען ווי אין די גרעסערע שטעט און שטעטלעך. פוילישע פאָליצייליט, באַגלייט פון נאַצי־זשאַנדאַרמען, האָבען פשוט אָנגעקלאַפט אין די טירען פון די עטליכע אידישע היימען, צווישען 4 און 5 אזייגער פאַרטאָג, און באַפוילען די אידען זיך אָנטאָן אין צעהן מינוט צייט און מיט זיי מיטגעהן. מען האָט דערלויבט די אידען מיט־צונעמען עסענוואָרג אויף דריי טעג און אַביסעל קליידער מיט ווארימע וועש. דערביי האָבען זיך די פוילישע פאָליצייליט נאָך פיל ערגער באַצויגען צו די אידען ווי די נאַצישע אליין.

וועגען יענער נאַכט, פון 1טען אויפן 2טען נאָוועמבער, גיט אונז אויך איבער דר. יצחק רעזניק, וועלכער האָט זיך דאָן געפונען אין קרעמיאָניצע. 5 פאַרטאָג האָט זיי אויפגעוועקט דאָס קלאַפען אין טיר פון צוויי פוילישע פאָליצייליט מיט א דייטשען זשאַנדאַרם. זיי האָבען זיין גאַנצע פאַמיליע באַ־פוילען זיך אָנצוטאָן אין צעהן מינוטען צייט און פאַרלאָזען דאָס הויז. זיי האָבען קוים באַווייזען אָנצוטאָן זיך און דאָס 8־חדשים'דיג מיידעלע פון דר. רעזניק'ס ברודער, וועז די פוילישע פאָליצייַ האָט זיי ממש אַרויסגעטריבען פון זייער היים, ניט וועלענדיג אפילו וואַרטען, ביז זיי וועלען איינפאַקען דאָס נויטוועגדיגסטע פון זייערע זאַכען און אַביסעל שפייז אויפ'ן וועג.

אין פאַרלויף פון איין שעה צייט זיינען אלע אידען פון דער קרעמיאָ־ניצער געגענד פאַרזאמעלט געוואָרען אויפ'ן הויף פון דער זשאַנדאַמעריע. די פרויען און קינדער זיינען ארויפגעזעצט געוואָרען אויף פוהרען, און די איבעריגע אידען זיינען באַפוילען געוואָרען צו געהן צו־פוס אין דער ריכ־טונג פון זעלווע.

וועז די קרעמיאניצער אידען זיינען אָנגעקומען אויפ'ן באַן־הויף פון זעלווע, האָבען זיי שוין דאָרט באַגעגענט די זעלווער אידען, אַלע צונויפגע־זאַמעלט אין איין פּלאַץ, און גרייט פאַר דער רייזע.

די פוילישע פאָליצייליט מיט די נאצי־זשאַנדאַרמען האָבען באלד אי־בערגעגעבען דאָס הייפעלע קרעמיאניצער אידען אין די הענט פון די צאָל־רייכע „עס.־עס.“ לייט, וועלכע האָבען זיך דאָרט געפונען. באַלד האָבען

אָנגעהויבען צו פאַלען קלעפ איבער די קעפ פון די קרעמיאניצער אידען אָהן אַ וועלכען עס איז פאַרוואָס. (בייַ דר. רעזניק'ן האָבען זיי דאָן צעבראָכען זיינע ברילען, און ביז מאי 1945 איז ער געווען אָהן ברילען). ענדליך נאָכ־דעם ווי די אידען זיינען דאָרט אָפּגעשטאַנען עטליכע שעה צייט אונטער דעם האָגעל פון קלעפ, האָט מען זיי אריינגעטריבען אין אַ פראַכט־וואַגאָן. עס זיינען אין וואַגאָן געווען ארום 70 קרעמיאניצער אידען און איבער 40 זעלווער אידען. ביים אריינטרייבען אין וואַגאָן האָט מען פון די אידען צו־גענומען אפילו די קליינע פעקלעך, וועלכע זיי האָבען מיט זיך מיטגענומען ביים פאַרלאָזען זייערע היימען. די פּעקלעך האָבען די דייטשען צונויפגע־וואַרפען אין איין הויפען ניט ווייט פון וואַגאָן.

דר. רעזניק דערצעהלט, אז ווען ער האָט זיך געווענדעט, דורכ'ן פענסטער פון וואַגאָן, צו אַ פאַרבייגעהענדיגען דייטש און אים געבעטען, אז ער זאָל אים דערלאַנגען זיין פּעקעל מיט די זאכען און עסען פאר'ן קינד, האָט דער דייטש, צו אלעמענס דערשטוינונג, דערפילט זיין בקשה. דר. רעזניק איז געווען דער איינציגער אין וואַגאָן, וואָס האָט צוריק באַ־קומען זיין פּעקעל זאַכען.

צווי אַזיגער בייטאָג איז דער צוג, וואָס האָט אַנטהאַלטען אַרום 2,400 אידען, פון זעלווע און דער גאַנצער אומגעגענד, אָנגעקומען קיין וואַלקאָוויסק. דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט אינמיטען פעלד, פונקט אַנטקעגען די קאַ־זארמעס. אלע אידען זיינען אויף שנעל אַרויסגעטריבען געוואָרען פון דעם פראַכט־צוג, און מען האָט זיי ווידער אָנגעהויבען פירען, אונטער אַ האָגעל פון קלעפ, אין דער ריכטונג צו די בונקערס. פאַרבייגעהענדיג האָבען די זעלווער און קרעמיאניצער אידען געזעהן די צונויפגעטריבענע וואַלקא־ויסקער אידישע באַפעלקערונג אין די בונקערס.

די זעלווער און קרעמיאניצער אידען זיינען באַלד אריינגעטריבען גע־וואָרען אין אַ שטאַל, וואָס איז שוין געווען אויסגעריכטעט מיט דריי־שטאָקיגע נאַרעס צום שלאָפען. אין דער דאָזיגער שטאַל זיינען פאַרשפאַרט געוואָרען ארום 2,800 אידען פון קרעמיאניצע, זעלווע, בערעסטאָוויץ און דער אומגעגענד.

די פאַרניכטונג פון דער קהלה וואָלקאָוויסק אוּן די אַרומיגע שטעטלעך

פון דר. מאָזעס איינהאָרן, ניו־יאָרק

משה'קע — הירשעל דעם אַפטייקער'ס זוהן, ראָזע דער דענטיסטקע'ס אַ ברודער

מיין פליה־רייזע קיין ארץ ישראל

אין די יאָרען פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ניט עקזיסטירט קיין שום קאָנטאַקט צווישען די לעבדער אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע מיט דער אויסערער וועלט. בלויז אין די לעצטע חדשים פון יאָר 1944, ווען היטלער'ס זיגען אין רוסלאַנד זיינען פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין אַ גרויסער מפלה און די רויטע אַרמיי האָט פון טאָג־צו־טאָג צוריקגענומען און באַפרייט צענדליגער אידישע שטעט און שטעטלעך, האָבען זיך אין דער אידישער פּרעסע אָנגעהויבען באַווייזען די ערשטע ידיעות וועגען חורבן פון די אידישע קהילות אין פוילען.

אויך וואָלקאָוויסק איז מיט דער צייט באַפרייט געוואָרען, אָבער קיינער האָט ניט געוואוסט וואָס עס האָט פאַסירט מיט די צעהן טויזענט אידען פון דער דאָזיגער שטאָט.

מען האָט אין וואָלקאָוויסק גופא ניט געפונען קיין אינצידענט אידען, וואָס זאָל האָבען איבערגעלעבט די שרעקליכע טראַגעדיע און וואָס זאָל קענען זאָגען עדות וועגן דעם חורבן פון דער גרויסער און לעבעדיגער אידישער קהילה פון וואָלקאָוויסק, ווייל אַלע אידען, ביז צום לעצטען, זיינען פון די דייטשען אַרויסגעשיקט געוואָרען פון שטאָט.

מיין נאָענטסטע משפּחה איז פאַר'ן קריג געווען אין וואָלקאָוויסק, אָבער איך האָב ניט געוואוסט וואָס עס האָט פאַסירט מיט מיינע צוויי שוועסטער: ראָזע, די דענטיסטקע, מיט איר פאַמיליע, און פּאָליע (פּענשקע) מיט אירע קינדער. איך האָב דאָן אָנגעהויבען זוכען אין אַלעווינקלען פון דער וועלט פון וואָנען עס האָבען זיך געטראָגען ידיעות פון דעם „עמק הבכא". איך האָב זיך פאַרבונדען מיט אַלע קאָמיטעטען און קערפערשאַפטען אין אַמעריקע,

וואס האבען געזוכט קרובים. געשיקט טעלעגראמעס אין די אלע לענדער, וואו עס איז נאר געווען א קליינע האפנונג, אז מען האט דארט א באגריף וועגען דעם גורל פון די וואלקאוויסקער אידען. איך האב זיך פארבונדען מיט דער מאסקווער קהלה, מיט דעם אמעריקאנער אמבאסאדאר אין מאסקווע און אלע אנדערע לאקאלע הילפס־ארגאניזאציעס. אבער אלע מיינע זוכענישען און אנשטרענגונגען זיינען געווען אומזיסט.

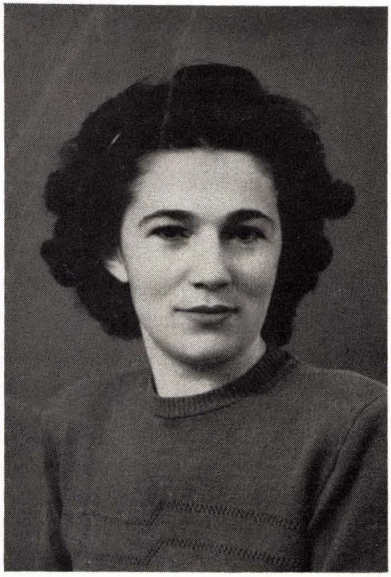
אזוי שנעל ווי די איראפעאישע מלחמה האט זיך אפיציעל פארענדיגט, האב איך באשלאסען צו פליהען קיין ארץ־ישראל, כדי צו זעהן זיך מיט מיין שוועסטער ליזע חאראך, וועלכע האט געווואוינט מיט איר מאן אין תל־אביב, און כדי אויך צו דער זעלבער צייט זיך צו טרעפען מיט מיינע לאנדסלייט, וועלכע זיינען דארט ארגאניזירט אין א געזעלשאפט אונטער'ן נאמען „עולי וולקוביסק". איך האב געהאפט, אז דארט וועל איך מצליח זיין אויסצוגעפינען דעם גורל פון מיין משפחה און פון די וואלקאוויסקער אידען. א דאנק מיינע פארבינדונגען האב איך באקומען די דערלויבעניש פון דער רעגירונג אפצופליהען אין א מיליטערישען אראפלאן. די רייזע האט געדויערט בלויז עטליכע טעג און איך בין אנגעקומען קיין ארץ־ישראל. צו מיין גרויסער אנטוישונג, האבען מיינע לאנדסלייט דארט אויך ניט גע־וואוסט וועגען דעם גורל פון וואלקאוויסק.

באגעגעניש מיט די ערשטע עדות אין ארץ־ישראל: יוסף קאטליארסקי, צבי רויטמאן און שיינע ליפשיץ

צוויי וואכען נאך מיין אנקום קיין ארץ־ישראל זיינען אהין געקומען צוויי געראטעוועטע פון וואלקאוויסקער גיהנום: יוסף קאטליארסקי און צבי רויטמאן. ביידע האבען זיך געראטעוועט פון די קאלך־אויוועגס אין אוישוויץ. קאטליארסקי האט איבערגעגעבען די ערשטע אויטענטישע ידיעות וועגען די הריגות אין סלאנים, וועלכע ער האט בייגעוואוינט, ווי אויך וועגען דער דרעטשינער שחיטה, א שטעטעל וואס געפינט זיך אין שכנות פון וואלקא־וויסק, וואו אין דער נאכט פון תשעה באב 1942 זיינען אויסגע־הרג'עט גע־ווארען דריי טויזענט אידען. קאטליארסקי'ן, זיין פרוי און קינד, צוזאמען מיט נאך פופצעהן אידען, איז געלונגען צו אנטלויפען קיין זעלווע.

דאס שטעטעל זעלווע איז שוין געווען פארברענט פון פריהער און די עטליכע איבערגעבליבענע אידען האבען געלעבט אין קעלערען. ער מיט די אנדערע פליטים האבען צוליב מאנגעל אין פלאץ זיך געמוזט אויסבא־האלטען אויפ'ן דארטיגען בית־עולם. ער האט אבער אויך אויף דעם בית־עולם ניט געקענט לאנג פארבלייבען און איז פון זעלווע אנטלאפען קיין וואל־

קאָוויסק צו זיין מומע פרומע מאָושאָוויסקי. דאָס שטעטעל זעלווע איז געווען די גרענעץ צווישען ווייס־רוסלאַנד און דעם גרויסען „דייטשען רייך". דער טייך מיט'ן זעלבען נאָמען זעלווע איז טאַקע געווען די סטראַטעגישע גרענעץ־ליניע. אין דער פינסטערניש פון דער נאַכט האָט קאָטליארסקי צוזאַמען מיט זיין קינד געדאַרפט אַריבערגיין דעם טייך זעלווע. די סכנה אַז מען וועט זיי כאַפּען איז געווען גרויס, ווייל די דייטשען האָבען יעדעס מאָל באַלויכטען

שיינע ליפשיץ

דעם טייך מיט אַ פּראָזשעקטאָר. ער איז געגאַנגען אונטער דעם בריק און ווען דער פּראָזשעקטאָר פלעגט באַלייכטען, פלעגט ער מיט'ן קינד זיך אונטערטיקען אונטער'ן וואַסער. על פּי נס איז די גרופּע אַריבער בשלום דעם טייך און ענדליך אָנגעקומען קיין וואָלקאָוויסק, דורך דער קאַרטשיזנער זייט, פרייטאָג אינדערפרי. זיי האָבען געוואַרט אין קאַרטשיזנע ביז פאַרנאַכט, ווען זיי האָבען זיך אויסגעמישט מיט אַלע אַנדערע וואָלקאָוויסקער אַרבייטער און זיינען צוזאַמען אַריין אין צענטער פון וואָלקאָוויסק. קאָטליארסקי איז דערשטוינט געוואָרען פון דער גרויסער שטילקייט און רוהיגקייט, וואָס האָט געהערשט יענעם פרייטאָג אין שטאָט. ער האָט זיך דערוואוסט, אַז וואָל־קאָוויסק ווייסט נאָכנישט פון דער גרויסער דרעטשינער שחיטה, וואָס איז פאָרגעקומען תשעה־באב און אויך נישט פון דער סלאָנימער שחיטה.

קאטליארסקי האָט איבערגעגעבען שוידערליכע איינצעלהייטען פון די ניין טויזענט סלאָנימער אידן, וועלכע זיינען אויסגעקוילעט געוואָרען אויף די טשאָפלאָווע פעלדער. אַנטקעגען זיי האָט מען אויסגעשטעלט מאַשין־ביקסען. פאַרטיגע קברים זיינען געשטאַנען אויסגעגראָבען. דער פירער פון די נאַצי־מערדער האָט זיך דאַן געוענדעט צו די אידן, וועלכע זיינען גע־שטאַנען אויסגעשטעלט — אַ טייל פון זיי האָבען געווייגט, אַנדערע ווידער האָבען געמורמלט זייער לעצטע תפילה — און געזאָגט: „ווער פון אייך וויל אָפּריכטען אַ תפילה?“ פון דער רייע איז אַרויסגעטראָטען ר׳ אברהם משה, דער שטאָט שמש, און האָט פאַר דעם גרויסען אָפענעם ברודער־קבר געמאַכט אַן „אל מלא רחמים“! ער האָט אויפגעמונטערט די הייליגע קהילה צו שטאַרבען אין טהרה און פאַרענדיגט מיט קדיש און צדוק הדין פאַר זיך און פאַר דער גאַנצער קהילה. נאָך דער רירענדער תפילה האָבען די מאַשין־ביקסען אומגעבראַכט אַלע פאַרזאַמלטע אידען.

קאָטליארסקי אליין איז ניט קיין וואָלקאָוויסקער. ער איז אַהין אָנגע־קומען, ווי אויבען דערמאָנט, אין מיטען זומער פון יאָר 1942. דעריבער איז ער ניט געווען באַקאַנט מיט די פאַסירונגען פון וואָלקאָוויסק פון אָנהויב קריג. אויך אַלס פרעמדער אין שטאָט האָט ער ניט געהאַט די מעגליכקייט, אונטער די דעמאָלט עקזיסטירענדע באַדינגונגען, ריכטיג צו באַקענען זיך מיט די דאָרטיגע אידען.

דער צווייטער עדות, וועלכער האָט מיר איבערגעגעבען שוידערליכע איינצעלהייטען פון חורבן וואָלקאָוויסק איז געווען צבי רויטמאַן.

צבי רויטמאַן, הגם אַליין אויך ניט קיין וואָלקאָוויסקער, האָט עך אָבער דורכגעמאַכט דעם גאַנצען חורבן פון דער שטאָט וואָלקאָוויסק פון אָנהויב ביז׳ן סוף. ביים אויסברוך פון דער מלחמה, אין 1939, איז ער אַנטלאָפען פון ווארשע קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט איז ער, ענדע 1939, אָנגעקומען קיין וואָלקאָוויסק.

ער איז פון פאַך אַן עלעקטראָטעכניקער. אַ דאַנק זיין מלאכה האָבען אים די דייטשען באַטראַכט אַלס נוצליכען און אים געגעבען אַלעמאָל באַ־שעפטיגונגען, וואָס האָט איהם אָן צווייפעל געהאָלפען אויסמיידען אַ זי־כערען טויט. ער האָט ביים אָנקומען אין וואָלקאָוויסק געווואוינט ביי לייבעל דרייזנין, דעם גערטנער, אויף טאטארסקע גאַס 12. אין דער זעלבער הויז האָבען אויך געווואוינט די עלטערען פון דרייזנינ׳ס פרוי, ר׳ נפתלי און שרה־ביילע. זיי האָבען אַלע געשטאָמט פון שטעטל אָמסטיבאָווע. רויטמאַנ׳ען וואָס איז אַליין אַ שטילער מענש און האָט זיך ניט געמישט אין די אָנגע־לעגענהייטען פון דער שטאָט, איז, אייגענטליך, געווען פרעמד דאָס האָרץ

פון פּולסירענדיגען וואַלקאָוויסקער אידישען לעבען; ווייל ער אַליין איז ניט געווען קיין געבוירענער וואַלקאָוויסקער. אָבער דאָך האָט ער גוט באַגריפען די הויפּט־שטריכען פון די פֿאַסירונגען, וועלכע ער האָט צוזאַמען מיט אַלע וואַלקאָוויסקער דורכגעמאַכט פון אָנהויב ביז'ן סוף. זיין עדות זאָגען איז דעריבער פון גרויס וויכטיגקייט.

אַ דריטער עדות, וועמען איך האָב פֿערזענליך באַגעגענט אויף מיין באַזוך אין ארץ־ישראל, איז שיינע ליפשיץ. אויך זי האָט דורכגעמאַכט אַלע געשעענישען פון אָנהויב ביז'ן סוף, און ווייל אַליין אַ וואַלקאָוויסקער געבוירענע, איז זי געווען גוט באַקאַנט מיט דער שטאָט און אירע איינוואוינער. דעריבער איז אויך איר עדות זאָגען און באשרייבונג פון חורבן זייער וויכטיג. שיינע ליפשיץ איז אַן איניקעל פון שמואל חיים ביילקעס, וואָס האָט געהאַנדעלט מיט הייוון. געוואוינט האָבען זיי געגענאיבער איינהאָרן דעם אָפּטייקער'ס הויז.

די אויבען־דערמאָנטע דריי עדות, יוסף קאַטליאַרסקי, צבי רויטמאַן און שיינע ליפשיץ, האָבען מיר פֿערזענליך איבערגעגעבען זייערע באַשרייבונגען

***

אין לאָדזש און אין אַנדערע שטעט פון פוילען געפינען זיך איצט פיל וואַלקאָוויסקער. אָבער די מערסטע פון זיי האָבען ניט דורכגעלעבט דעם חורבן פון שטאָט. זיי זיינען אין אָנהויב פון קריג אַנטלאָפען קיין רוס־לאַנד, פון וואַנען זיי האָבען זיך, קורץ נאָכ'ן אָפּשלוס פון קריג, צוריקגעקערט. זיי האָבען דעריבער גאָרניט געקענט בייטראָגען צום באַריכט.

אונזער עדות איידא מאַזאָווער

צווישען די גאָר־גאָר ווייניגע, וועלכע האָבען דורכגעמאַכט די גאַנצע טראָגעדיע פון וואַלקאָוויסק וויי אויך דעם גיהנום פון מאַידאַנעק און לעבען איצט אין פוילען, איז איידא מאַזאָוועראַק. איך האָב זיך מיט איר צונויפגעשריבען און פון איר באַקומען זייער וויכטיגע איינצעלהייטען וועגען חורבן. זי געפינט זיך היינט־צו־טאָג אין פוילען. איידא מאזאָווער איז די טאָכטער פון הערשעל מאַזאָווער פון פּאַפּיר־געשעפט אויף קאָשטשושקע (צערקאָוונע) גאַס, לעבען אברהם גאליאצקי דעם שערער. זי און אירע אַ פריינדין, אַלע גליקפעלד, זיינען געווען די איינציגע אידישע נפשות וואָס זיינען פֿאַרבליבען אין וואַלקאָוויסק, נאָכדעם ווי דער לעצטער טראַנספּאָרט איז אָפּגעשיקט געוואָרען דעם 26טען יאַנואַר, 1943. נאָך דעם 14טען יאַנואַר 1943 איז זי, צוזאַמען מיט איר פריינדין, אַנטלאָפען פון די בונקערס און זיך אויסבאַהאַלטען ביי אַ קריסטין, פרוי מאַריאַ רודניצקי. זיי זיינען

שפּעטער קראַנק געוואָרען אויף טיפוס און זייער באַשיצערין, די קריסטין, האָט זיי קראַנקערהייט זגרויסגעטריבען. איר הערואיזם און אירע שוידערליכע איבערלעבונגען ווערען שפּעטער באַשריבען.

אין פּאַרלויף פון דער צייט איז מיר געלונגען זיך צו פּאַרבינדען מיט אַ רייע לעבעדיקע־געבליבענע וואלקאוויסקער, וועלכע גענפינען זיך איצט אין איטאַליע. צווישען זיי זיינען: יצחק טשאַפּער, דר. יצחק רעזניק, חיים זאַפּאַלאנסקי, דר. י. עפשטיין און חיים וולאַסקי. איך האָב פון זיי דערהאַלטען פיל בריף.

פון טשאפּער'ן האָב איך אַבער באַקומען אַ זייער אויספירליכן באַריכט צו וועלכען די אַנדערע לעבעדיקע־געבליבענע וואלקאוויסקער אין איטאַליע, בין איך זיכער, האבען אויך בייגעטראָגען.

אונזער עדות יצחק טשאַפּער

יצחק טשאַפּער איז אַ זון פון לייב טשאַפּער, וועלכער האָט געווואוינט אויף זאַמאַשטשע. פון זיינע אינגסטע יאָרען, וועו ער איז נאָך געגאַנגען אין חדר, איז ער שוין געווען באַליבט בייַ אַלעמען אוּן ניט נאָר באַפרייַנדעט מיט פיל חברים אויף זאַמאַשטשע נאָר אויך אין גאַנץ וואַלקאַוויסק. וועו זייַנע עלטערען האָבען אָפּגעקויפט פון בערעשקאַווסקי'ן די אייזען־קראָם אוּן האָבען זיך אַיינגעוואָרצעלט אין צענטער פון שטאָט, איז שוין יצחק טשאפּער געקומען ווי אַ היימישער אין שטאָט אַריין. דאָן האָט ער נאָך מער פאַר־גרעסערט דעם קרייז פון זיינע חברים אוּן פּרייַנט. ער איז אין שטאָט ניט געווען קיין גרויסער כלל־טוער, אָבער אַלס סוחר פלעגט ער מיט אַ ברייטער האַנט שטיצן אַלע לאָקאַלע פאָנדען. ער האָט געקענט כּמעט די גאַנצע שטאָט אידישע איינוואוינער פון אַלע שיכטען, רייכע אוּן אָרעמע צוגלייך. ער האָט זיך מיט זיי צוזאַמען דערצויגען אוּן איז געווען טיף אַיינגעלעבט מיט אַלעמען.

יצחק טשאַפּער איז איינער פון די ווייניגע לעבען־געבליבענע וואַלקאַ־ווייסקער אידען, וועלכע האָבען דורכגעמאַכט אַלע פאַסירונגען פון אַנהויב ביזן סוף. דעריבער איז זיין באַשרייבונג וועגן אַלעמען וואָס האט פאַסירט מיט די וואַלקאַוויסקער אידען — אַ באַשרייבונג פון גאַס צו גאַס אוּן פון הויז צו הויז — פון גרויסער היסטאָרישער באַדייטונג. זיין באַשרייבונג איז אויטענטיש אוּן זייער דעטאַלירט, וויל ער דערמאָנט דאָרט יעדען איינעם פון שטאָט.

בייַ דער געלעגנהייט וויל איך אויסדריקען יצחק טשאַפּער'ן מיין דאַנק פאַר זיין קאָאָפּעראַציע אוּן פאַר צוזאַמענשטעלען דעם באַריכט, וועלכען ער האָט געווידמעט פילע טעג אוּן נעכט. איך וויל אויך בייַ דער געלעגנהייט

דריי לעבען־געבליבענע וואַלקאָוויסקער עדות
רעכטס צו לינקס: יצחק טשאַפּער, שמואל זאַפּאַלאַנסקי און יאַסעל קאַסאָוסקי
(פאַטאַגראַפירט אין איטאַליע אין יאָר 1946)

באדאנקען די חברים זיינע: חיים זאַפּאַלאַנסקי און משה וולאָסקי, וועלכע האָבען מיט אים קאָאָפּערירט.

אונזער עדות דר. יצחק רעזניק

וויכטיג איז אויך דאָס עדות זאָגען פון דר. יצחק רעזניק, וועלכער געפינט זיך היינט־צו־טאָג אין רוים און מיט וועמען איך האָב זיך צונויפ־געשריבען נאָך מיין צוריקקער פון ארץ־ישראל.

דר. יצחק רעזניק איז אַ זוהן פון פּעשקע (וועלווע ליפשיצ'עס אַ טאָכטער), וואָס האָט געוואוינט אויף דעם מצרים־געסעל, און אַ פּלימעניק פון יאַנקעל ליפשיץ פון דער בריסטער גאַס. ער איז געבוירען געווארען אין וואַלקאָוויסק און שטאַמט פון איינער פון די עלטסטע וואַלקאָוויסקער משפחות. אַליין אויך געווען איינער פון די טרוימער און בויער פון שטאָט. ער האָט געקראָגען זיין דערציהונג אין די וואַלקאָוויסקער שולען, איז געגאַנגען אין דער העברעאישער גימנאַזיע און שפּעטער שטודירט מעדיצין אין איטאַליע. דאָך פּלעגט ער יעדען זומער קומען אַרבייטען אין וואַלקאָוויסקער שפּיטאָל און אַנהאַלטען זיינע פריינדליכע באציהונגען מיט די אַלטע שול־חברים.

אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע, די באָמבאַרדירונגען און דערנאָך בעת דער דייטשער אָקופּאַציע איז דר. רעזניק ניט געווען אין וואַל־קאָוויסק. ער האָט דאָן געאַרבייט אין קרעמיאניצע אַלס דאָקטאָר. ער איז אָנגעקומען קיין וואַלקאָוויסק דעם צווייטען נאָוועמבער, 1942, וועו מען האָט

די אידען פון די אַרומיגע שטעטלעך געבראַכט קיין זעלווע און פון דאָרט קיין וואָלקאָוויסק. אויך דאָן איז ער געווען זייער טעטיג אין שפּיטאָל פון די בונקערס און האָט פיל געלייסטעט בשעת דער טיפוס עפּידעמיע.

דעם 26טען יאַנואַר איז ער אַנטלאָפען, צוזאַמען מיט דר. נח קאַפּלינסקי, פון די בונקערס און זיך אויסבאַהאַלטען אין קרעמיאניצע ביי זיינע קריסט־ליכע פרייַנד, וועלכע האָבען זיי די גאַנצע צייט ביז'ן אָנקומען פון די באָל־שעוויקעס אויסבאַהאַלטען. ער איז צוריקגעפאָרען קיין וואָלקאָוויסק, נאָכ־

דר. יצחק רעזניק

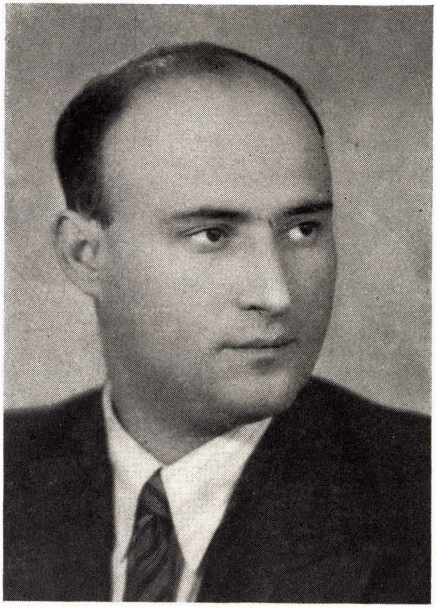
דעם ווי די רוסען זיינען דאָרט אַריין און ער האָט ווידער פאָרגעזעצט זיין אַרבייט אין רעגירונגס־שפּיטאָל. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט ער פאַרלאָזען וואָלקאָוויסק און איז אַוועק קיין איטאַליע, וואו ער וואוינט איצט.

דר. רעזניק קען דעריבער בלויז אָפּגעבען אַ טיילווייזען באַריכט פון די געשעהענישען אין וואָלקאָוויסק. דאָגעגען איז ער געווען צווישען די איינציגע, וועלכע זיינען צוריקגעקומען קיין וואָלקאָוויסק, באַלד נאָכדעם ווי די רוסען האָבען זי איינגענומען. זיין באַשרייבונג איז דעריבער ספּעציעל אינטערעסאַנט אַלס אַ שילדערונג פון דער חרוב'ער שטאָט באַלד נאָך איר באַפרייאונג דורך די רוסישע אַרמייען.

אינצווישען זיינען אַנגעקומען קיין אַמעריקע אייניגע וואָלקאָוויסקער, פון וועמען איך האָב געהאַט די געלעגענהייט אויפצונעמען אַ גבית־עדות אויף אַ פּערזענליכען אופן. צווישען זיי איז דר. יצחק גאָלדבערג.

אונזער עדות דר. יצחק גאָלדבערג

דר. יצחק גאָלדבערג איז אַליין געבוירען געוואָרען אין רוזשנאָי. זיינע עלטערען האָבען זיך באַזעצט אין וואָלקאָוויסק אין יאָר 1918, וואו זיי האָבען געעפענט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט אין בארטנאָווסקי׳ס הויז און זיך מיט

דר. יצחק גאָלדבערג

דער צייט זייער גוט איינגעלעבט אין שטאָט. זיין פאָטער, יעקב גאָלדבערג, און זיין מוטער, חנה, זיינען אויך געוואָרען טעטיג אין וואָלקאָוויסקער גע־זעלשאַפטליכען לעבען. דער יונגער גאָלדבערג האָט באַקומען זיין ערשטע ערציהונג אין דער וואָלקאָוויסקער „תרבות"־שולע, באַזוכט די פּוילישע מיטעל־שולע. ער איז געווען זייער איינגעלעבט מיט זיינע שול־חברים, און האָט מיט זיי אָנגעהאַלטען די פריינדשאַפט אויך אין די שפּעטערדיגע יאָרען, וועו ער פלעגט אין די זומער־חדשים אַהיים־קומען אויף וואַקאַציע קיין וואָל־קָוויסק. נאָכ׳ן פאַרענדיגען די פּוילישע גימנאַזיע, האָט ער שטודירט מעדי־צין אין ווילנע, אָבער צוליב׳ן נומערוס־קלאוזוס דאָרט, איז ער געווען גע־

צוואונגען פאַרצוזעצען זיין שטודיום אין פּראַג. ער האָט שפּעטער פאַר־ענדיגט מעדיצין אין איטאַליע. די לעצטע צייט פאָר'ן קריג האָט ער גע־אַרבייט אין שטאָטישען שפּיטאָל אין וואַלקאָוויסק. ער האָט אויך געהאַט אַן אייגענעם קאַבינעט. ער איז פאַרבליבען אין וואַלקאָוויסק דורך דער צייט פון דער סאָוועטישער אָקופּאַציע, האָט בייגעוואוינט די באָמבאַרדירונג און פאַרניכטונג פון שטאָט, וואו זיין מוטער איז גע'הרג'עט געוואָרען פון די באָמבעס. בלויז עטליכע טעג נאָכדעם ווי די דייטשען זיינען אַריין, איז דר. גאָלדבערג אַוועק פון וואַלקאָוויסק צוזאַמען מיט זיין פאַרבליבענער פאַמיליע. ער איז געקומען קיין רוזשנאי, פון וואַנען מען האָט אים שפּעטער איבער־געשיקט קיין ליסקאָוו, וואו ער האָט געארבייט אַלס שטאָט־דאָקטאָר. וועג מען האָט אַרויסגעטריבען די ליסקאָווער אידען פון זייערע היימען, דעם 2טען נאָוועמבער 1942 און זיי געבראַכט קיין וואַלקאָוויסק, איז דר. יצחק גאָלדבערג, מיט זיין פאַמיליע, אויך אַוועקגעפירט געוואָרען אין די וואַל־קאָוויסקער בונקערס, וואו ער האָט געארבייט איז שפּיטאָל. ער האָט, צו־זאַמען מיט אַלע וואַלקאָוויסקער דאָקטוירים, דורכגעמאַכט דעם גיהנום פון די בונקערס ווי אויך שפּעטער דעם אוישוויצער לאַגער. דר. גאָלדבערג קען דעריבער בלויז געבען אַ טייל פון דער וואַלקאָוויסקער געשיכטע איז דער צייט פון חורבן, ווייל ער איז אַפּוועזענד געווען פון דער שטאָט כמעט די גאַנצע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

אונזערע עדות דר. מאַרעק קאַפּלאַן און זיין שוועסטער ניניע

דר. מאַרעק קאַפּלאַן איז אַ צווייטער וואַלקאָוויסקער עדות, וואָס איז אָנגעקומען קיין אַמעריקע. ער איז אַ זון פון שמואל קאַפּלאַן און אַן אייניקעל פון זונדעל קאַפּלאַן פון דעם נייעם געסעל. איז געבוירען געוואָרען אין וואַלקאָוויסק און האָט דאָרט אויך באַקומען זיין דערציאונג. האָט פאַרענדיגט די וואַלקאָוויסקער גימנאַזיע, און האָט שפּעטער שטודירט מעדיצין אין ווילנע. ער איז זייער אַן אינטעליגענטער און באַגאַבטער יונגערמאַן.

אָבער אויך דר. קאַפּלאַן איז בלויז אַ טיילווייזער עדות פון די פאַסי־רונגען אין וואַלקאָוויסק, ווייל ער האָט געארבייט אַלס דאָקטאָר אין פאָרזעוווע. ער איז אָנגעקומען קיין וואַלקאָוויסק דעם 2טען נאָוועמבער 1942, צוזאַמען מיט די פאָרזעווער אידען, אַריבער אין וואַלקאָוויסקער לאַגער און געווען זייער טעטיג בשעת דער טיפוס־עפּידעמיע אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס. ער האָט דורכגעמאַכט דעם אוישוויצער־גיהנום און איז איינער פון די ווייניגע וואַלקאָוויסקער, וואָס זיינען געבליבען לעבען.

דר. קאַפּלאַן לעבט איצט אין ניו־יאָרק. איך האָב געהאַט די געלעגענהייט אין מיינע מערערע באַגעגענישען מיט אים צו באַקומען פּילע פאַקטען

דר. מאַרעק קאַפּלאַן

וועגען דעם וואָלקאָוויסקער חורבן. ער און זיין שוועסטער ניוניע זיינען ביידע לעבעדיג.

צוזאַמען מיט דר. קאַפּלאַן איז אויך זיין שוועסטער, ניוניע קאַפּלאַן, אָנגעקומען קיין אַמעריקע. זי האָט בייגעוואוינט בלויז אַ טייל פון די פּאַסירונגען אין וואָלקאָוויסק, ווייל זי האָט געלעבט מיט איר פאַמיליע אין פּאָרזעווע. זי איז פון די ווייניגע פרויען, וואָס זיינען לעבעדיג פון דעם אוישוויצער לאַגער. אין מיין באַגעגעניש מיט איר האָט זי מיר איבערגעגעבען אייניגע וויכטיגע פאַקטען.

אַנדערע עדות: דר. נח קאַפּלינסקי, כתריאל לאַשאוויטש און אליהו קאָוונסקי

צווישען די אַנדערע עדות, וועמען איך קען ניט פערזענליך, אָבער וועמענס באַשרייבונגען וועגען די געשעהענישען אין וואָלקאָוויסק איך האָב גאָלייענט אין „חורבן וולקוביסק", וואָס איז אַרויסגעגעבען געוואָרען פון די „עולי וולקוביסק" אין ארץ־ישראל, זיינען דר. נח קאַפּלינסקי, כתריאל לאשאָוויטש מיט זיין פרוי, קלמן קושניר, דעם קאכעלניק'ס אַ זון, און אליהו קאָוונסקי, אַ באַרימטער פּאַרטיזאַן, וועלכער האָט פאַרלוירען א האנט

קעמפֿענדיג ארום לידע, זשעטעל און ווילנע. אליהו קאָוונסקי האָט פֿאַר זיין גרויסער העלדישקייט באַקומען דעם לענין־מעדאַל, וואָס באַטיטעלט אים אַלס העלד פון סאָוועטען פֿאַרבאַנד.

דר. נח קאַפּלינסקי איז, ווי באַקאַנט, אליין ניט קיין וואַלקאָוויסקער, און ער האָט ניט בייגעוואוינט דעם גאַנצען חורבן וואַלקאָוויסק. ער איז גע־קומען קיין וואַלקאָוויסק אין זומער 1942, פֿאַרבליבען דאָרט בלויז זעקס וואָכען, און איז פון וואַלקאָוויסקער יודענראַט דעלעגירט געוואָרען קיין מאָסט אַלס דאָקטאָר. ער איז שפּעטער צוריקגעבראַכט געוואָרען קיין וואַלקאָוויסק צוזאַמען מיט די מאָסטער אידען דעם 2טען נאָוועמבער. ער האָט געאַרבייט אין שפּיטאָל פון די וואַלקאָוויסקער בונקערס ביז דעם 26טען יאַנואַר 1943, וועו ער איז צוזאַמען מיט דר. רעזניק'ן אַנטלאָפּען קיין קרעמיאַניצע. דר. קאַפּלינסקי, הגם ער איז געווען אין וואַלקאָוויסק בלויז אַ קורצע צייט, האָט ער דאָך זיך זייער גוט איינגעלעבט מיט דער וואַלקאָוויסקער באַפֿעלקערונג און האָט גוט באַגריפֿען די לאַגע. זיינע באַשרייבונגען וועגען דעם וואַל־קאָוויסקער חורבן שטעלען מיט זיך פֿאָר אַ גרינטליכען און ריכטיגען אַנאַליז פון דעם צושטאַנד און די געשעהענישען, וואָס די וואַלקאָוויסקער אידען האָבען דורכגעמאַכט אין די טרויעריגסטע מאָמענטען פון זייער לעבען.

אונזער עדות משה'ל שערעשעווסקי

איינער פון די לעצטע עדות איז משה'ל שערעשעווסקי, וועלכער געפינט זיך איצט אין ניו־יאָרק.

משהיל שערעשעווסקי פון די בייסיקלעך (ראָוערען) אויף דער בריטער גאַס, איז געקומען קיין וואַלקאָוויסק אין עלטער פון פינף יאָר. ער איז אַן אייניקעל פון ישראל לייב ביסקופיצקי. האָט זיין דערציהונג געקראָגען אין די וואַלקאָוויסקער שולען. געווען פון זיין יוגענד־אָן זעהר טעטיג אין „מכבי" ספּאָרט־קלוב ווי אויך אין דעם „השומר הצעיר".

משה'ל שערעשעווסקי איז געווען אין וואַלקאָוויסק די גאַנצע צייט פון דער לעצטער מלחמה, פֿאַר דער רוסישער אָקופּאַציע און אין דער צייט פון דער רו־סישער אָקופּאַציע. ער האָט בייגעוואוינט די פֿאַרניכטונג פון דער דאָרטיגער אידישער קהילה, דורכגעמאַכט די בונקערס, פון וואָנען ער איז אַנטלאָפּען, מיט נאָך אייניגע וואַלקאָוויסקער, קיין ביאַליסטאָק, אַנהויב דעצעמבער 1942, פֿאַר דעם ערשטען וואַלקאָוויסקער טראַנספּאָרט. געווען אין ביאַליסטאָקער געטאָ און פון דאָרט אָפּגעשיקט געוואָרען קיין מאידאַנעק און אין אַנדערע לאַגערען, ביז ער איז אָנגעקומען קיין אוישוויץ. אויך פון דאָרט, קורץ פֿאַר דער פול־קאָמער ליקווידירונג פון אוישוויצער לאַגער, וועו די רוסען זיינען שוין געווען

משה'ל שערעשעווסקי

נאָענט, איז אים געלונגען ווידער צו אַנטלויפען אין וואַלד, צוזאַמען מיט דר. יצחק גאָלדבערג, און אַזוי אַרום איז ער ניצול געוואָרען. ער איז אויך געווען צווישען די ערשטע, וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט קיין יוּאָלקאָ־וויסק באַלד נאָך דער מלחמה און מיט זיינע אייגענע אויגען געזעהן דעם פולשטענדיגען חורבן פון דער שטאָט, וואָס די דייטשען האָבען נאָך זיך געלאָזען.

אין יאָהר 1939

אין יאָר 1939, נאָכדעם ווי היטלער האָט שוין געהאַט פאַרנומען עסטרייך און טשעכאָסלאָוואַקיע און איז געווען גרייט צו פאַרנעמען דאַנציג, האָט זיך אין פוילען אָנגעהויבען אַ באַוועגונג צוצונעמען ביי טשעכאָסלאָוואַקיע אַ שטיק לאַנד אין דער געגענד פון זאאולצע, וואָס טשעכאָסלאָוואַקיע האָט נאָכ'ן ערשטען וועלט־קריג באַקומען. מען האָט פראָקלאָמירט אַ טיילווייזע מאָביליזאַציע, אין וועלכער אַסך וואָלקאָוויסקער אידישע יונגעלייט זיינען אַריינגעצויגען געוואָרען. צווישען זיי איז אויך געווען דער זוהן פון אהרן

הירש באַטווינסקי פון קינאַ, יעקב באַטווינסקי, וועלכער איז אומגעקומען אין טשעכאָסלאָוואַקיע.

פּוילען האָט זיך יענעם יאָר אָנגעהויבען שטאַרקער צו באַוואָפענען, פילענדיג, אַז דער שטורעם וואָס דערנעענטערט זיך, וועט זי ניט אויסמיידן. אַ גרויסער מלוכה־בודזשעט איז נויטיג געווען דערפאַר, און דעריבער האָט די רעגירונג פּראָקלאמירט אַ הלוואה. קוואָטעס זיינען באַשטימט געווארן פאַר יעדער שטאָט און געגענט. וואָלקאָוויסק האָט אויך באַקומען איר קוואָטע פאַר יעדען איינוואוינער באַזונדער — סוחר, בעל־הבית און בעל־מלאכה, ניט רעכענענדיג זיך מיט די אומשטענדען פון יעדען איינעם באַזונדער. „באָנדס" זיינען אַרויסגעגעבען געוואָרן און מען האָט ממש געצוואונגען יעדען איינעם צו קויפען די „באָנדס" אויף מאַנאַטליכע אויס־צאָלונגען. די וואָס האָבען זיך אַנטזאָגט צו קויפען, פלעגען שטרענג באַ־שטראָפט ווערן, און אין געוויסע פאַלען, אויך פאַרשיקט ווערן קיין קאַרטוז בערעזע, אַ קאָנצענטראַציע לאַגער. אַ קורצע צייט נאָך דער ערשטער הלוואה איז פּראָקלאמירט געוואָרען אַ צווייטע לופט־שוץ הלוואה. און ווידער אַמאָל זיינען קוואָטעס אַרויפגעלייגט געוואָרען אויף דער באַפעלקער־ונג און די לאָקאַלע רעגירונג פון יעדער שטאָט האָט געצוואונגען די אידישע איינ־וואוינער דורך דער אידישער קהילה צו קויפען די באָנדס.

אין דעם זעלבען יאָר האָט זיך איבער גאַנץ פוילען זייער פאַרשטאַרקט דער אנטיסעמיטיזם, סיי אויף דעם עקאָנאָמישען געביט און סיי אויף דעם פּאָליטישען. דאָס האָט זיך אויך זייער שטאַרק געלאָזט פילען אין וואָל־קאָוויסק. די קריסטען פלעגען אַרומגעהן אין די אידישע האַנדעלס־קוואַרטא־לען און ניט דערלאָזען, אַז ניט־אידען זאָלען קויפען סחורה אין אידישע קראָמען. די טאַבאַק־קאָנצעסיעס האָט מען אוועקגענומען פון די אידישע קרעמער. אויך האָט מען געעפענט פיל קריסטליכע קראָמען פון אַלע צווייגען. מען האָט שוין אויך געגומען פילען די השפּעה פון דייטשען „פינפטען קאָלום". קאָלום".

אָחוץ די באָנדס פאַר די הלוואות זיינען אויך הויכע שטייערען אַרויפ־געלייגט געוואָרען אויף אלע אינוואוינער און בלויז געציילטע רייכע פאַמיליעס האָבען זיי געקענט אָן ספּעציעלע שוועריגקייטען נאָכקומען. ניט געקוקט אָבער אויף די אַלע שוועריגקייטען, האָט פונדעסטוועגען יעדער איינער גע־פירט אַ זעלבסטשטענדיג לעבען, ניט דאַרפענדיג אָנקומען צו שטיצע פון אמעריקע אָדער פון אנדערע אויסלענדישע לענדער, און עס איז קיין נויט ניט געווען אין שטאָט. מען האָט אפילו, ווי דער וואָלקאָוויסקער שטייגער איז תמיד געווען, געשטיצט מיט אַ ברייטער האַנט אַלע לאָקאַלע אינסטי־

טוציעס. און, הגם, די לופט איז שוין דאָן געווען אָנגעפילט מיט פּולווער. האָט מען דאָך ניט געגלויבט, אז דער קריג וועט אויסברעכען אזוי שנעל.

עס איז כדאי דאָ צו באַמערקען, אז די שטאָט גופא האָט זיך אין די עטליכע יאָר פאַר'ן קריג זייער פאַרשעהנערט. דער מאַרק, וואָס פלעגט שטענדיג זיין אין דעם ברעם פון די קראָמען און אויך אויף אלע גאַסען אַרום, ווי די ברייטע, גראָדנער און אַנדערע, איז אינגאַנצען אַריבערגעפירט געוואָרען אויף דער בלאָטע, אויף דער אַנדערער זייט טייך לעבען חפצ'ן. די גאַסען זיינען אויף־דאָס־ניי איבערברוקירט געוואָרען, די טראָטוּאַרען זיינען אויסגעברייטערט געוואָרען און רייהען בוימער זיינען פאַרפלאַנצט געוואָרען אויף ביידע זייטען פון די גאַסען. דאָס גאנצע נייע געסל איז

דער נייער מאַרק אויף דער בלאָטע לעבען טייך

איבערגעבויט געוואָרען. אלטע הייזער זיינען ארונטערגעריסן געוואָרען, אַנדערע הייזער האָט מען איבערגעבויט און אַסך נייע אויפגעשטעלט. קאַרטשיזנע, וואָס איז יאָרען־לאַנג געווען בלויז אַ פּוסט פעלד, איז פאַרבויט געוואָרען מיט מאָדערנע הייזער. אלע ליידיגע פּלעצער אויף דער מילנער גאַס, אויף דער בריי־טער גאַס און אויף אַנדערע גאַסען זיינען פאַרבויט געוואָרען מיט צווויי און דריי־שטאָקיגע געביידעס. אַנטקעגען דעם אידישען שפּיטאָל איז אויפגעבויט געוואָרען אַ פּרעכטיגער בנין פאַר דעם שטאָט־ראַט און דער פאָליציי. אַ גרויסע פאַבריק פון פּליש־קאָנסערוון איז אויפגעבויט געוואָרען, וואָס האָט באַשעפטיגט פון פינף הונדערט ביז זעקס הונדערט ארבייטער און איז געווען פאַררעכענט אַלס איינע פון די גרעסטע פּליש־קאָנסערוון

פאַבריקען אין פוילען. עטליכע האַלץ־טאַרטאַקען זיינען אויפגעבויט געוואָרען אין דער געגענט פון בלאָכ׳ס גאַרבאַרניע. די גאנצע געגענט פון זאַמאָשטשע ביז׳ן נייעם וואָקזאַל איז פארבויט געוואָרען. אויף די בורקעס זיינען אויפגעשטעלט געוואָרען פילע זומער־וואוינונגען. אַסך אַזעלכע וואוינונגען האָבען ביז מיט עטליכע יאָר פאַר׳ן קריג געהערט צו קריסטען. אידען האָבען זיי אָפּגעקויפט און פאַרוואַנדעלט אין פּרעכטיגע זומער־דאַטשעס. אפילו די אַלטע הייזער אויף בריטער, מצרים און לאַזאַרעטנער גאַסען זיינען איבערגעבויט געוואָרען מיט די נייעסטע אייניריכטונגען. די סאַניטאַרע אויפ־

שלאַכט־הויז און פלייש־קאָנסערוון פאַבריק

זיכט איבער דער שטאָט פון דער פאַליציי איז געוואָרען זעהר שטרענג אין די יאָרען פאַר׳ן קריג, און דעריבער זיינען אַלע גאסען און הויפען געוואָרען זויבער און דאָס גאַנצע אויסזעהן פון דער שטאָט איז פילפאַך פאַרשענערט געוואָרען.

עס איז אויך אין די יאָרען געגרינדעט געוואָרען אין וואָלקאָוויסק אַ נייע פּוילישע רעגירונגס פאָלק־שולע אויף קאַרטשיזנע און די אַלטע פּרויען־גימנאַזיע אויפ׳ן באַרג, לעבען דעם לאַזאַרעטנעם געסעל, איז פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין אַ רעגירונגס גימנאַזיע פאַר אינגלעך און מיידלעך.

דערווייל, אין אָנהויב זומער 1939, איז דאָס לעבען אין וואָלקאָוויסק אָנגעפאַנגען ווי נאָרמאַל. די וועכענטליכע צייטונג „וואָלקאָוויסקער לעבען",

רעדאקטירט פון מאטיע לייב קאפלאן און ראובן רוטשיק, פלעגט ערשיינען רעגעלמעסיג. די באגריסונגס־און־טרויער אנאנסען האבען, ווי שטענדיג, פארנומען די ערשטע און לעצטע זייטען פון דער קליינער צייטונג, און זיינען געווען דער הויפט־קוואל פון דער צייטונג׳ס אינקונפט. רוטשיק׳ס פאעמען, וואס פלעגען אפשפיגלען דאס לעבען פון וואלקאוויסק, זיינען געדרוקט גע־וואָרען אין זיין קאלום „היימישע ענינים". דער „לאנד חכם", די אפטיילונג פון הומאר און סאטירע, פלעגט אויך ערשיינען יעדע וואך.

די שטאטישע כלל־טויער זיינען אנגעגאנגען מיט דער ארבייט לטובת הכלל, ווי געווייניליך. די דעמאלסדיגע כלל־טויער זיינען געווען: משה רובינאוויטש, פון דער באקאליי־קראם, וועלכער איז געווען דער ראש הקהילה און זייער אקטיוו אין דער ציוניסטישער באוועגונג און העברעאישער דער־ציהונג; דער יונגער ל. שלאסבערג פון ציגעלנע, צוזאמען מיט מארקוסיען פון דער מילנער גאס, זיינען געווען די פירער פון „בונד". סיאמע גאלין איז געווען טעטיג אין שפיטאל און מלך כאנטאוו — אין דער פייערלעשער־געזעלשאפט.

די וואלקאוויסקער אידישע איינוואוינער האבען זיך שוין ענדע פרילינג 1939 אנגעהויבען גרייטען ארויסצופארען אין זייערע זומער־וואוינונגען אויף די בורקעס. די פענסיאנאטען האבען אנאנסירט זייער עפענונג פאר'ן נייעם זומער סעזאן. סלאווא ראזשאנסקאיס פענסיאן האט געמאלדען די דער־עפענונג פון איר אנשטאלט אין דער פרעכטיגער ווילע פון טאפעלניצקי, באַ־צייכנענדיג דערבייַ, אז ביים פענסיאן וועט אויך געעפענט ווערען אַ ספע־ציעלער פאווילאן פאר קינדער, אונטער דער לייטונג פון דער באוואוסטער פרעבליסטין הדסה יונאוויטש. פרוי גערץ האט אויך אנאנסירט די עפענונג פון איר פענסיאן „זדראוויע", אויך מיט אַ ספעציעלער אפטיילונג פאר קינ־דער אונטער דער לייטונג פון פריילין קראסנאוסקי.

די העברעאישע גימנאזיע „תרבות" און די „גימנסיה עברית" האבען אנאנסירט אין „וואלקאוויסקער לעבען" די אינטריטס־עקזאמענס פאר'ן נייעם שול יאר 1939־1940. און ווי באקאנט, האט יעדע פון די גימנאזיעס גע־האט אירע נאכפאלגער און חסידים. אן דער שפיץ פון איין גרופע איז געווען דר. אייזיק ווינבערג, און פון דער אנדערער גרופע — דר. יעקב סעדלעצקי. ביידע האבען מיט זיך פארגעשטעלט צוויי באזונדערע לאגערען ניט בלויז אין דערציהונג, נאר אויך אין זייער אלגעמיינער קהל'שער טעטיגקייט, וואו זייער געגנערשאפט איז געווען זייער מערקבאר.

די יערליכע קאנפערענץ פון דער גמילות חסדים געזעלשאפט איז אפגע־האלטען געווארען ווי געווייניליך. עס זיינען אויסגעקליבען געווארען די פאל־

געגנדע פאַרזיצער: ב. שאַלאַכאָוויטש, י. מערקין און קאַפּלינסקי. דער אַד־וואָקאַט טוריאַנסקי האָט אָפּגעגעבן אויף דער ערשטער זיצונג פון דער קאָנ־פערענץ אַן אַלזייטיגען באַריכט וועגן דער טעטיגקייט פון לעצטען יאָר. לויט זיין באַריכט האָט די געזעלשאַפט דורכ'ן יאָר געגעבן אַרום טויזענט הלוואות צו פאַרשיידענע יחידים. די קאָנפערענץ האָט באַשטימט אַ נייעם בודזשעט פאַר'ן יאָר 1939־1940 און אַ פראָגראַם פון ווייטערדיגער אַרבייט.

די ציוניסטן האָבן אויך אָפּגעהאַלטן פאַרשיידענע פאַרזאַמלונגען און מען האָט זיך שטאַרק געגרייט צום ציוניסטישען וועלט־קאָנגרעס, וואָס איז באַשטימט געווארן פאַר'ן חודש אויגוסט 1939, אין דער שווייץ.

די „טאַז"־געזעלשאַפט האָט געעפענט איר זומער־קאָלאָניע פאַר די אָרימע קינדער פון וואָלקאָוויסק אין די בורקעס און איז געווען באַשעפטיגט מיט צוגרייטען אַן אַרבייטס־פּראָגראַם פאַר'ן געקומענעם יאָר. זי האָט אויך אָנגאָנסירט אַ נייע רעגיסטראַציע פאַר קראַנקען־שוועסטער אין דער שולע אונטער איר לייטונג.

אין מיטען יולי 1939 איז די „טאַז" קינדער־קאָלאָניע אין די בורקעס באַזוכט געווארן פון פרוי דר. אסתר ראַכמילעוויטש, וועלכע האָט פאַר־טראָטען די צענטראַלע פון „טאַז". דר. ראַכמילעוויטש איז געווען אַ גע־בוירענע וואָלקאָוויסקערין. זי האָט פראַקטיצירט אַלס קינדער־דאָקטאָר אין משך פון פיל יאָרן אין דאַנציג, אָבער צוליב דעם פאַרשפרייטען נאַצי־אינפלוס אין יענער שטאָט, איז זי געווען געצוואונגען צוריקצוקערען זיך אין די היימישע מקומות. זי איז באַשטימט געווארן אַלס אינספּעקטאָרין אין די קינדער־קאָלאָניעס פון דער „טאַז" געזעלשאַפט. דריי טעג נאָכאַנאַנד האָט זי פאַרברענגט אין דער וואָלקאָוויסקער קינדער־קאָלאָניע פון „טאַז". אויף אירע באַזוכען איז זי כסדר באַגלייט געווען פון פרעזעס סיאָמע גאָלין. זי האָט רעווידירט די עסענס, די שפּילעריייען, קאָנטראָלירט די וואָג פון יעדען קינד און געגעבן די געהעריגע אָנווייזונגען אויף דער ווייטערדיגער פירונג. איר אינספּעקציע אין דער קאָלאָניע איז ניט געווען קיין געווייגליכע, ווייל זייענדיג אליין אַ וואָלקאָוויסקער, האָט זי מיט באזונדערער ליבע און איבער־געגעבענקייט זיך באַציגען צו די קינדער. ביים פאַרלאָזען די קאָלאָניע האָט דר. ראַכמילעוויטש אויסגעדריקט איר צופרידענקייט און באַדאַנקט דער לייטונג און דעם פערסאָנאַל פאַר זייער איבערגעגעבענקייט און מוסטערהאַפטער אַרבייט לטובת דעם וואויליזיין פון אָרימען קינד.

דער קרן היסוד האָט אָפּגעהאַלטען אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג. דער זאָל איז געווען געפּאַקט מיט מענשען. דעם גאַנצען זומער פון יענעם יאָר זיינען אָפּ־געהאַלטען געוואָרען פאַרזאַמלונגען לטובת דער קרן־היסוד אַקציע. דער

לייטער פון קרן־היסוד איז דאָן געווען צבי אינקער. אין דער אַקציע האָבען זיך באַטייליגט די פֿאָלגענדע חברים: משה רובינאָוויטש, אנשעל בליאַכער, דר. שלמה מאַנדעלבוים, דוב סאַליסטאָווסקי, יוסף ווינאָגראַדסקי און דר. איזיק ווינבערג.

אויך די ספֿאָרטס־אָרגאַניזאַציע „נורדיה", פון דער רעוויזיאָניסטישער יוגענט, האָט אָנגעהאַלטען איר טעטיגקייט. אין איר עקזעקוטיוו־קאָמיטעט זיינען געווען די פֿאָלגענדע: פרוי רחל לעווין, דר. מ. ניעמטשיק, מעזשעריצקי, פּראָפּ. בירענבוים, אבראשע אָפענבערג, ח. פּינעס, צירולניצקי, דניאל און סוקענניק. דער אינסטרוקטאָר פון קלוב איז געווען שיפּראָן. דער פֿאָרבאָנד „ברית־החיל" איז אָנגעפירט געוואָרען פון אינזשעניר שיפּיאַצקי און אָפּ־ליקאָנט מעזשעריצקי.

די בורקעס וואו עס האָבען זיך געפונען די זומער־דאַטשעס

אין נייעם שטאָט־ראָט זיינען אויסגעקליבען געוואָרען זעקס אידען, דריי פון אַלגעמיינעם אידישען בלאָק און דריי פון „בונד": אַלגעמיינער אידישער בלאָק — מ. חאַנטאָוו, דר. דוד טראָפּ און ש. גאלין. פון בונד — י. מערקי־ש. ראָויצקי און ל. שלאָסבערג.

אין יוני 1939 האָט וואָלקאָוויסק אויך געפייערט אויף אַ שיינעם שטייגער דעם „טאָג־פון־מוטער". די פייערונג איז אָפּגעהאַלטען געוואָרען אין גרויסען זאָל פון דער העברעאישער גימנאַזיע „תרבות". די פּאַרזאַמלונג איז באַ־גריסט געוואָרען פון הדסה יונאָוויטש, אַלס פּאָרזיצערין, און בערטא רוטוואַלד. די קינדער זיינען אויפגעטראָטען מיט העברעאישע דעקלאַמאַציעס. צווישען

די באַטייליגטע זיינען געווען: שעווץ, ראַבינאָוויץ, מעשענגיסער, ביטענסקי און אַדעלסקי.

די ספּאָרט־טעטיגקייט פון „מכבי" האָט זיך אויך געלאָזט מערקען אין שטאָט. מען האָט איינגעאָרדענט אַן אויספלוג קיין סוויסלאָטש און אַנדערע שטעטלעך. דער ספּאָרט־לייטער איז געווען טוריאַנסקי.

וואַלקאָוויסק האָט אויך יענעם זומער דורכגעפירט אַ גרויסע פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע געגען דעם בריטישען „ווייסען פּאַפּיר" בנוגע ארץ־ישראל. די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג פון וואַלקאָוויסק האָט זיך אין דער דאָזיגער דעמאָנסטראַציע באַטייליגט.

צווישען די גראַדואירטע פון דער רעגירונגס־גימנאַזיע אין יוני 1939 זיינען געווען די פֿאָלגענדע אידישע תלמידים: רבקה קאַפּלאַן, נעטי קאַפּלאַן, לאה לעווין, נחמה רובינשטיין, לייזער ביאַלאָסטאָצקי, יאָהאַן בעבטשוק, ברוך שוואַרצבוך, אליהו רענזלער; צווישען די גראַדואירטע פון דער האַנדעלס שולע זיינען געווען: רעניא גאָלדרייך, מירע שאַרף, ליבע פּאַלקאָוויטש, סאַניע עפּשטיין, אברהם לאַפּאַז, פּאָליע קימעלמאַן, חנה בערמאַן, רחל מאַוושאַווסקי און חיה נישוויצקי.

אויפֿן שוועל פון צווייטען וועלט־קריג

דעם 24טען אויגוסט 1939, אַ וואָך פֿאַר אַנגריף פון די רוצח'ישע דייטשען אויף פּוילען, האָט מען אויף שנעל אַנגעהויבען צו מאָבילייזירען. צווישען די אידישע דאָקטוירים איז דאָן אויך מאָבילייזירט געוואָרען דר. מ. ניעמטשיק, וועלכער איז באַלד באַשטימט געוואָרען אַלס הויפּט־דאָקטאָר פון דער פּליה־דיוויזיע אין לידע. מען האָט אין שטאָט שוין געפּילט דעם אמת'ן דרוק פון דער אַנקומענדער מלחמה. לכבוד דר. ניעמטשיק'ן איז איינגעאָרדענט געוואָרען אַן אָפּשיידס־אָוונט אין הויז פון ראָזע איינהאָרן־פּשעניצקי. אין דעם אָוונט האָבען זיך אויך באַטייליגט: מוליע פּשעניצקי, דר. יצחק ווייס־בערג, דר. יעקב סעדלעצקי, סיאָמע גאַלין, מאיר סעלעצקי, ש. קאַפּלאַן, דר. דוד טראָפּ און אַנדערע.

די שטימונג איז שוין געווען אַ דערשלאָגענע. די אויגען פון אַלעמען זיינען געווען איבערפולט מיט אַנגסט און שרעק. איבערהויפּט האָבען זיך די אידען אָפּגעגעבען אַ דין וחשבון, וואָס זיי קען דערוואַרטען, אויב די מלחמה זאָל אויסברעכען. פֿאַרוואָס און פֿאַר וועמען וועלען זיי קעמפּען און אַוועקלייגען זייערע לעבענס. וואָס צו דערוואַרטען פון די דייטשען האָט מען

שוין געוואוסט לויט זייער אויפפירונג זינט היטלער׳ס אויפקום צו דער מאַכט ; אויך מצד די פּאָליאַקען האָבען די אידען קיין גוטס ניט דערוואַרטעט, ווייל נאָך לאַנג פאַר׳ן אויסברוך פון דער מלחמה האָבען שוין די פּאָליאַקען נאָכ־געפאָלגט די דייטשע שריט לגבי די אידען, פאַרשיקענדיג אומשולדיגע אידען אין די טורמעס און קאָנצענטראַציע־לאַגערען און אַוועקגערויבט פון זיי זייערע פאַרמעגענס.

ביים אויסברוך פון קריג איז די אַנטיסעמיטישע גרופּע אין וואָלקאָ־וויסק, אַן דער שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער אַפּטייקער טימינסקי, געווארען טעטיגער ווי פריער. די פוילישע באַפעלקערונג, גלויבענדיג, אַז די דייטשען וועלען באַלד באַזיגט ווערען, איז געווארען נאָך מער חוצפּה׳דיג. עס איז געגרינדעט געווארען אַ ספּעציעלער קאָמיטעט פון אַנטיסעמיטען, וואָס האָט צוגעגרייט אַ ליסטע פון אידישע נעמען, וועמען זיי האָבען געזאָלט אויס׳שחט׳ען ביי דער ערשטער געלעגענהייט. קיינער איז דעריבער ניט געווען זיכער מיט׳ן לעבען, און די שטימונג צווישען די אידען איז געווען אַ זייער דערשלאָגענע.

אויסברוך פון דייטש־פוילישען קריג

מיט אַ וואָך שפּעטער, דעם 1טען סעפּטעמבער, 1939, איז אויסגעבראָכען די מלחמה. די פּאָליאַקען זיינען נאָך אַלץ ארומגעגאַנגען מיט פאַרריסענע קעפּ און נאַרישער גאווה און האָבען גע׳טענה׳ט, אַז עס וועט ניט נעמען לאַנג און די נאַציס וועלען כאַפּען די מפּלה. זיי האָבען דערביי אויסגענוצט די גלעגענהייט פון דער אומרוהיגער לאָגע און האָבען דורכגעפירט פּאַטריאָ־טישע דעמאָנסטראַציעס און אַנטיסעמיטישע אָנפאַלען.

עטליכע טעג נאָכדעם ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכען, האָבען זיך איבער וואָלקאָוויסק באַוויזען אייניגע דייטשע עראָפּלאַנען, וואָס האָבען אַרונ־טערגעוואָרפען עטליכע באָמבעס געצילט צו טרעפען די באַן־בריק, לעבען דער פּריצישער גאַס, כדי צו פאַרקריפּלען די קאָמוניקאַציע־ליניע. די עלטערע פרוי שלאָסבערג, וואָס איז דאָן געלאָפען זוכען שוץ אונטער דעם בריק, איז אויפ׳ן אָרט דער׳הרג׳עט געווארען. זי איז געווען דער ערשטער וואָלקאָוויסקער מלחמה־קרבן.

צווי טעג שפּעטער זיינען שוין די דייטשען אַרייגעדרונגען טיף אין פוילען און אין שטאָט איז געווארען אַ גרויסער טומעל. קיין וואָלקאָוויסק זיינען זיך דאָן פון דעם פוילישען געביט, וואו די נאַציס האָבען שוין גע־

דראָט מיט אָקופאַציע, צוזאַמענגעלאָפּען פיל פליכטלינגע, קריסטען און אידען, האָפענדיג צו געפינען דאָרט מער שוץ. די וואָלקאָוויסקער אידען האָבען זיי אויפגענומען זייער האַרציג, געגעבען זיי עסען און פאַר זיי אַראַנזשירט געלעגערס אומעטום — אין פריוואָטע הייזער און אין בתי־מדרשים.

דר. מ. ניעמטשיק, וועלכער האָט שוין דאָן געדינט אין דער פליה־דיוויזיע, באַריכטעט וועגען אויסזעהן פון וואָלקאָוויסק נאָך די ערשטע באָמבאַרדירונגען. עֶר האָט דעם 13טען סעפטעמבער באַקומען אַ באַפעל צו זיין גרייט צו פאַר־לאָזען פּוילען און אָפּפליהען קיין אויסלאַנד. פאר דעם האָט מען אים גע־געבען אַ דערלויבעניש אויף אייניגע שעה צו באַזוכען וואָלקאָוויסק. אויפ'ן וועג קיין וואָלקאָוויסק האָט ער פאַר זיך דערזעהן אַ דערשיטערענדיג בילד: פאַרברענטע הייזער און חרוב'ע גאַסען און פליכטלינגע פון פיל שטעטלעך. די וועגען זיינען געווען איבערפולט מיט פּויליש מיליטער, וו,ָס האָט גע־האָלטען אין אַנטלויפען אינצעלוויז און אָן אָרדנונג, אונטער דער אום־אויפהערליכער באָמבאַרדירונג פון די דייטשע עראָפּלאַנען. דר. ניעמטשיק איז אָנגעקומען קיין וואָלקאָוויסק פרייטאָג פאַרנאַכט. אין די אידישע הייזער האָבען שוין געברענט די שבת'דיגע ליכט. ער האָט זיין פרוי ניט באַגעגענט אין הויז, ווייל זי איז שוין דאָן געווען אין דער שטאָטישער געזונדהייטס־אָפּטיילונג, צוזאַמען מיט ראָזע איינהאָרן־פּשעניצקי, וואו זיי האָבען געאַרבייט אַלס קראַנקען־שוועסטער. זיין יונגע טאָכטער האָט ער געפונען, צוזאַמען מיט איר חבר'טע דאָרע פּשעניצקי (ראָזע'ס טאָכטער), דערשראָקענע מיט בלאַסע פּנימ'ער. זיי האָבען זיך באַקלאָגט אויף די אומאויפהערליכע באַמ־באַרדירונגען און שיסעריייען פון האַרמאַטען, וואָס האָבען אָנגעהאַלטען טאָג און נאַכט. דאָס בילד פון די דאָזיגע יונגע און אומשולדיגע קרבנות פון „דייטשער גערעכטיגקייט" האָט אויף אים געמאַכט אַ שרעקליכען איינדרוק.

באַלד האָט זיך פאַרשפּרייט די ידיעה וועגען זיין אָנקום און מענשען האָבען אָנגעפאַנגען קומען נאָך נייעס. דערווייל איז אויך אָנגעקומען זיין פרוי. דר. ניעמטשיק, וועלכער איז קיין וואָלקאָוויסק געקומען אין אַ גרויסען מיליטערישען אויטאָמאָביל, האָט געוואָלט באַאיינפלוסען זיין פרוי און די קינדער צוזאַמען מיט אים צו פאַרלאָזען די שטאָט, אָבער זיי האָבען גע־טענה'ט, אַז די מלחמה וועט בלויז אָנהאַלטען אייניגע חדשים, צו וואָס־זשע צוברעכען די משפּחה, דאָס הויז און פאַרמעגען? דר. ניעמטשיק, ניט זייענדיג זיכער וואָס מיט אים וועט פאַסירען אין קריג, האָט ניט געהאַט די דרייסטקייט און דעם כוח אויף זיי צו ווירקען. קיינער האָט דאָך ניט געקענט פאַראויסזעהן דעם פאַרנעם פון אָנקומענדיגען אומגליק. פאַר זיין

פֿאַרלאָזען וואָלקאָוויסק, איז אין זיין היים פֿאַרגעקומען אַ דרינגענדע זיצונג פון די שטאָטישע טויער און ציוניסטען, וואו מען האָט באַהאַנדעלט די פֿראַגען פון באַשפֿייזונג און באַהייצונג אין פֿאַל די לאַגע וועט ווערען ערגער. דר. ניעמטשיק איז אויסגעוויילט געוואָרען, אַלס אָפּיציר אין דער אַרמיי, אויסצו׳פּועל׳ן ביים מיליטערישען קאָמענדאַנט פון דער שטאָט געוויסע הנחות און פֿאַרלייכטערונגען אין באַצוג צו שפּייז, מעדיצינישער הילף און אַנדערע נויטען פֿאַר דער אידישער באַפֿעלקערונג.

די צווייטע וואָך פון סעפּטעמבער האָבען זיך אין וואָלקאָוויסק פֿאַר־שפּרייט קלאַנגען, אַז די דייטשען זיינען שוין נאָהענט צו וואַרשע און אויך צו ביאַליסטאָק, גייענדיג אין דער ריכטונג פון וואָלקאָוויסק און בערעסטאָוויץ. די אידישע באַפֿעלקערונג איז געוואָרען שטאַרק אויפֿגע־רודערט און די בהלה איז געוואָרען גרויס צוליב׳ן שנעלען אָנגריף פון די דייטשען. דער באַן־פֿאַרקער איז נאָך ביים אויסברוך פון קריג אינגאַנצען אָפּגעשטעלט געוואָרען, און וואָלקאָוויסק איז געווען ווי אָפּגעשניטען פון די אַרומיגע שטעט, ווי סלאָנים, ביאַליסטאָק און אַנדערע שטעטלעך פון דער אומגעגענד.

דעם 16טן סעפּטעמבער האָט מען געהערט, אַז די רוסען האָבען אָנ־געהויבען צו מאַרשירען פון דער ריכטונג בראנאָוויטש און סלאָנים, גייענ־דיג מזרח־זייט צו וואָלקאָוויסק. אַ סך פֿאַליאַקען האָבען אָנגעהויבען צו פֿאַר־לאָזען די שטאָט, אַרויספֿירענדיג מיט זיך זייער האָב־און־גוטס. דעם 17טן סעפּטעמבער האָבען שוין די רוסען שטאַרק אָנגעגריפֿען די מזרח־גרענעצען פון פוילען. די פוילישע אַרמיי האָט, צוזאַמען מיט דער לאָקאַלער פֿאַליצייַ, געמוזט זיך צוריקציהען פון וואָלקאָוויסק, איבערלאָזענדיג די שטאָט שוצ־לאָז. די אָנטיסעמיטען האָבען אויסגענוצט די געלעגענהייט און האָבען גע־מאַכט אָנפֿאַלען אויף אידען. אין די אָנפֿאַלען, אונטער דער אָנפֿירונג פון הויכען בריוון־טרעגער סאָטשעווקאַי, האָבען זיי דאָן קאַלטבלוטיג דער־מאָרדעט דעם אַלטען אַלעקסאַנדער מאַקאַף אויף דער גראָדנער גאַס. זיינע קולות האָט מען געקענט הערען פונדערווייטענס, אָבער קיינער פון די שכנים האָט אים ניט געקענט קומען צו הילף, ווייל זיי האָבען ניט געהאָט קיין געווער. זיי האָבען אויך דאָן דערשאָסען דעם יונגען יוסף גאַליאַצקי, איטשע דעם טענצער, פון דער אָסטראָגער גאַס, און אַ שוסטער פון דער גראָדנער גאַס און נאָך אָנדערע קרבנות. צוויי אידישע סאָלדאָטען וועלכע האָבען זיך גע־פונען אין שטאָט זיינען געפונען געוואָרען ערמאָרדעטע אין גאַס.

די איינציגע פון דער אידישער באַפֿעלקערונג, וועלכע האָבען געקענט שטעלען אַ וועלכען עס איז ווידערשטאַנד, זיינען געווען די פייערלעשער, מיט

חאַנטאָוו'ען אַן דער שפּיץ. די לעצטע פון דער פּוילישער אַרמיי, וועלכע האָבען זיך צוריקגעצויגען, זיינען געווען די קאָוואַלעריע, און זיי האָבען זיך אין לעצטען מאָמענט אַרײַנגעריסען אין אידישען קוואַרטאל. זייענדיג שטאַרק באַוואָפנט, האָבען זיי, צוזאַמען מיט די וואָלקאָוויסקער אַנטיסעמיטען, אונ־טער דער לייטונג פון טימינסקי'ן דעם אַפּטייקער און דעם בריוון־טרעגער, די גאַנצע נאַכט געראַבעוועט אידישע הייזער. וועג וווייסט, ווי וווייט די אויפגעהעצטע פּאָליאַקען וואָלטען מיט זייער רשעות דערגאַנגען, וועג ניט דער גליקליכער צופאַל וואָס די רוסען האָבען זיך דערנענטערט צו וואָל־קאָוויסק, און אַזוי אַרום איז געמאַכט געוואָרען אַ צייטווייליגער סוף צו די אַנטיסעמיטישע גרויליקייטען אין דער שטאָט. אויף מאָרגען אינדערפרי איז שוין פון זיי קיין זכר ניט געבליבען אין שטאָט. די טאַנקען פון דער רויטער אַרמיי האָבען אַנגעהויבען צו שטראָמען אין שטאָט אריין. די אידען האָבען אין אלגעמיין פּרייער אָפּגעאָטעמט. מאַנכע האָבען אפילו אויפגענומען די רוסען מיט פּרייד, ווי צום ביישפּיל, מענאקער, דער אַלטער שוסטער, וועלכער איז פון גרויס פּרייד אַרויפגעשפּרונגען אויף איינעם פון די טאַנקען פון דער רויטער אַרמיי און איז, זינגענדיג ווי אַ זיגער, דורכגעפאָרען די גאַסען פון שטאָט. דעם זעלבען טאָג איז דער דאָזיגער זיבעציג־יאָריגער זקן, מיט אַ ביקס אויף זיינע פּלייצעס, געקומען צום באַוואוסטען שונא־ישראל, דעם אַר־גאַניזאַטאָר פון די פּאָגראָמען אויף די אידען — טימינסקי — אים פאַר־האַלטען און איבערגעגעבען אין די הענט פון די רוסען, וועלכע האָבען אים שפּעטער דערשאָסען. אַ מיאוס'ען סוף האָט אויך געהאַט דער פּוילישער בריוון־טרעגער, דער אַנטיסעמיט, וועלכער איז ביים אַרײַנקומען פון די רוסען אין וואָלקאָוויסק אַנטלאָפען פון שטאָט. חאסיע קאַפּלאַן, שמואל קאַפּלאַנ'ס פרוי, האָט איינמאָל, גייענדיג אין גאַס אין לידע, דערקענט צו־פעליג דעם בריוון־טרעגער, וועלכער האָט דערמאָרדעט דעם אַלטען מאַקאָף. זי האָט געזופען פאָליציי און מען האָט אים באַלד אַרעסטירט. ער איז שפּעטער פאַראורטיילט געוואָרען אויף צען יאָר תפיסה.

וואָלקאָוויסק אונטער די רוסען

אין אָנהויב פון דעם רוסישען רעזשים אין וואָלקאָוויסק זיינען נאָך די דייטש־רוסישע גרעניצען פון צוטיילטען פּוילען געווען שוואַך באַוואָכט, און דאָס וואָנדערען פון איין אָקופּירטען טייל אין אַנדערען איז געווען פּריי. זיינען טאָקע אין יענער צייט צעהנער טויזענטער אידען אַריבער פון דער דייטשער זאָנע צום רוסישען טייל. וואָלקאָוויסק איז געוואָרען אַ מין דורכ־

פאָר־פונקט פון פוילען אויפ'ן וועג אין רוסישען טייל. אַזוי אַרום זיינען דאָן דורכגעפאָרען וואַלקאָוויסק אַריבער דרייסיג טויזענט פליטים אויף זייער וועג אין רוסישען טייל. די אָרטיגע איינוואוינער פון שטאָט, ניט געקוקט אויף זייער שלעכטער עקאָנאָמישער לאָגע, האָבען געגעבען יעדע מעגליכע הילף צו די דאָזיגע פליטים. זיי האָבען געפּעפּנט אַלע בתי־מדרשים און שוהלען און אלע אַנדערע עפענטליכע קהל'שע פלעצער פאַר דעם דאָזיגען שטראָם פון פליטים, און זיי באַזאָרגט מיט געלעגער און שפּייז. יעדער איינער פון די וואַלקאָוויסקער האָט זיך ממש געטיילט מיט'ן לעצטען ביסען. די דאָזיגע פליטים זיינען ניט פאַרבליבען אין שטאָט, אָבער יעדען טאָג פלעגען קומען נייע גרופּען פליטים. דער שטאָטישער שפּיטאָל האָט אויפ־געמומען די קראַנקע פון זיי, און די ענגשאַפט איז געוואָרען זייער שטאַרק אין שטאָט. די לינת־חולים און דער שפּיטאָל זיינען געווען איבערפולט מיט קראַנקע. אַלע שטאָטישע אינסטיטוציעס זיינען געווען פאַרנומען מיט געבען הילף די פאַרבייפאָרענדע פליטים. וואַלקאָוויסק איז צוטיילט געוואָרען אויף ראַיאָנען. אַלע וואוינונגען זיינען רעגיסטרירט געוואָרען, און פליטים זיינען, ווי ווייט מעגליך, דאָרט איינגעאָרדענט געוואָרען, ווייל עס איז שוין מער ניט געווען קיין פּלאַץ אין די קהל'שע אינסטיטוציעס.

די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך ביסלעכווייז צוגעוואוינט צום סאָ־וועטישען רעזשים און צו זיין עקאָנאָמישער סטרוקטור, און דאָס לעבען האָט זיך גאַנץ שנעל איינגעשטעלט אין שטאָט.

עטליכע וואָכען נאָכדעם ווי די רויטע אַרמיי איז אריין קיין וואַלקאָוויסק, האָט מען אַרויסגעגעבען אַ באַפעל צו דעם גאַנצען ראַיאָן, אז די יעניגע וועלכע ווילען ניט ווערען קיין סאָוועטישע בירגער, דאַרפען זיך רעגיסטרירען אויף אַרויספאָהרען צוריק צו זייערע פריהערדיגע וואוין־ערטער. עס האָבען זיך דאַן רעגיסטרירט אַסך וואַלקאָוויסקער. אַ קורצע צייט שפּעטער איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ צווייטער באפעל, אז די וועלכע האָבען זיך רע־גיסטרירט און ווילען ניט ווערען קיין סאָוועטישע בירגער, וועלען אַרויס־געשיקט ווערען קיין סיביר, ווייל די סאָוועטען־רעגירונג באַטראַכט זיי אַלס „פרעמדע" און ניט לאָיאַל צו דער סאָוועטען רעגירונג. צווישען זיי זיינען דאָן געווען רעגיסטרירט יאָסעל עיין, ביגאָמילסקי, מאיר סלוצקי, און אַנדערע. אָט דער באַפעל האָט זיך צום סוף אויסגעלאָזט ווי אַ גליק פאַר פיל טויזענטער איידען אין פוילען און ליטע — דאָס האָט זיי אייגענטליך געראַטעוועט פון אַ זיכערען טויט.

אין אָנהויב האָבען די רוסען ניט געשטערט דעם האָנדעל. דער מסחר איז אָנגעגאַנגען גאַנץ נאָרמאַל. די קראָמען זיינען פאַרבליבען אָפען, מען

האָט נאָר ניט דערלויבט צו קויפען קיין נייע סחורות, מען האָט אָבער גע־
מעגט האַנדלען מיט די פֿריהעריגע זאַפּאַסען. דערביי האָט אָבער די רע־
גירונג ביסלעכווייז איבערגענומען די גרויסע קראָמען אונטער איר אויפ־
זיכט און זיי נאַציאָנאַליזירט. די סחורות זיינען איבערגעפֿירט געוואָרען
אין איין צענטראַלע. דער פֿריוואָטער מסחר איז אַזוי אַרום שטופּענווייז
כמעט אינגאַנצען פֿאַרשוואונדען געוואָרען און זיין אָרט האָט פֿאַרנומען די
קאָאָפּעראַטיוון פֿאָרם.

אָבער ניט בלויז אין האַנדעל האָט זיך געמערקט דער סאָוועטישער
איינפֿלוס. עס זיינען געגרינדעט געוואָרען קאָאָפּעראַטיוון כמעט אויף אַלע
לעבענס־געביטען. די דאָקטוירים זיינען אַרגאַניזירט געוואָרען אין איין קאָ־
אָפּעראַטיוו. די אָפּטייקען זיינען פֿאַרמאַכט געוואָרען, זייערע מעדיקאַמענטען
האָט מען צונויפֿגעבראַכט אין אַ רעגירונגס־צענטראַלע, וואו די פֿאַרשיידענע
אָפּטייקער האָבען זיך געביטען מיט דער ארבייט. עס איז געגרינדעט גע־
וואָרען אַ צענטראַלע פון אלע דענטיסטען, אַ גרויסע דענטיסטישע קליניק,
וואו אלע דענטיסטען האָבען געאַרבייט און באַקומען געהאַלט פון דער רע־
גירונג. די איינוואוינער האָבען דאָרט געקראָגען פּריַיע באַהאַנדלונג. אזוי
זיינען נאַציאָנאַליזירט געוואָרען כמעט אלע פֿראָפעסיעס, און אידען האָבען
דערביי באַקומען שטעלעס פון דער רעגירונג. קיין אַנטיסעמיטיזם איז ניט
פֿראַקטיצירט געווען.

אויך די בעלי־מלאכות זיינען אויפ'ן זעלבען שטייגער אָרגאַניזירט גע־
וואָרען אין אַרבעטס־גרופּען — ווי קאָאָפּעראַטיוון פון שניידער, שוסטער,
סטאָליאַרעס און אַלע אַנדערע פאַכען.

אויך דאָס אידישע געזעלשאַפטליכע לעבען האָט זיך געמוסן סאָוועטי־
זירען. אין די קינאָ־טעאַטאָרען (מאוויי־הייזער) האָט מען געשפּילט בלויז
רוסישע בילדער און קורסען זיינען איינגעפֿירט געוואָרען אין דער רוסישער
שפּראַך. די העברעאישע גימנאַזיע און די „תרבות"־שולען זיינען אַריבער אין
די רעגירונגס־הענט. אַנשטאָט פּויליש איז די אונטערריכט־שפּראַך געוואָרען
רוסיש און דער גאַנצער דערציהונגס־סיסטעם איז רוסיפיצירט געוואָרען.
די תלמוד־תורות און ישיבות זיינען אינגאַנצען פֿאַרמאַכט געוואָרען.

אזוי אַרום האָט זיך דאָס לעבען פון דער אידישער באַפעלקערונג אין
וואלקאוויסק איינגעשטעלט, און די באַפעלקערונג האט זיך ביסלעכווייז
צוגעפּאַסט צו די נייע באַדינגונגען. און ווייל עס האָט מער קיין אַנטיסע־
מיטיזם אין שטאָט ניט געהערשט, האָבען די אידען אָפּגעאָטעמט פרייער,
ניט געקוקט אויפן נייעם לעבענס־שטייגער, צו וועלכען מען האט זיך גע־
דאַרפט, ווילענדיק אָדער ניט ווילענדיק, צופּאַסען. די אידען האָבען זיך

געפילט זיכערער מיטן לעבעדיק. מען האט ניט מורא געהאַט צו באַווייזען זיך אין גאַס אַלס אַ איד, און עס האָט שוין מער ניט געשוועבט אויבער די אידען דער פחד פאַר'ן אנטיסעמיטישען פאַליאַק.

אויסברוך פון דייטש־סאָוועטישען קריג

דער דייטשער אָנגריף

ווי פיל פון די עדות באַריכטען, איז די וואלקאוויסקער אידישע באַפעלקערונג שטאַרק באַאומרוהיגט געוואָרען אין מיטען חודש יוני 1941, ווען איבער די הימלען פון דער שטאָט האָבען זיך פלוצים אָנגעהויבען צו באַווייזען דייטשע עראָפלאַנען.

דר. יצחק גאָלדבערג דערציילט, אַז דאָנערשטאג און פרייטאג, דעם 19־טן און 20־טן יוני 1941, האָט ער באַמערקט, ווי עראָפלאַנען האבען באַלויכטען די גאַנצע געגענד אַרום דער שטאָט און שנעל פליהענדיג זיינען זיי פאַרשוואונדען געווארען. דאָס איז אין אָנפאנג געווען אַ רעטעניש פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג, אָבער גאנץ שנעל האט מען זיך אָנגעשטויסען וואָס די באַדייטונג פון דער נייער דערשיינונג האָט געמיינט. ווייל נאָך מיט אַ וואָך צוריק זיינען שוין פילע רוסישע סאָלדאַטען און טאַנקען דורכגעגאַנגען דורך דער אָסטראָגער (קאָשטשושקע) גאַס איז דער ריכטונג פון דער דייטשער גרענץ. עס האָט אויסגעזעהן, אַז די רוסען האָבען זיך שוין דעמאָלט געהאַט געגרייט צו מלחמה מיט די דייטשען, אָבער זיי האָבען זיך בשום אופן ניט געריכט, אַז דאָס וועט געשען אַזוי בליץ־שנעל. אין איילעניש האָבען די רוסען דערווייל פיבעריש געבויט אַ נייעם לופט־פעלד.

שבת, דעם 21טען יוני, איז געווען רוהיג און דאָס לעבען איז אָנגעגאַנגען נאָרמאַל. דר. גאָלדבערג איז יענעם שבת געווען פאַרנומען מיט זיינע פאַציענטען אין זיין קאַבינעט אויף דער בריטער גאַס אין האָט שווער געאַרבייט דעם גאַנצען טאָג. קיין באַזונדערע געשעהענישען זיינען דעם טאָג ניט פאַרגעקומען. די אידישע באַפעלקערונג, וואָס איז שוין דאָן געווען צוגעוואוינט צום רוסישען רעזשים, איז אָבער געווען באַזאָרגט איבער די אידען, וועלכע האָבען זיך געמוטשעט און געליטען אויף יענער זייט גרעניץ אונטער די דייטשען און איבער די אַנדערע קרובים און פריינט, וועלכע די רוסען האָבען פאַרשיקט קיין סיביר. מערסטענס זיינען קיין סיביר פאַרשיקט געוואָרען די אַריינגעפאַרענע פליכטלינגען, אָבער עס זיינען אויך געווען צווישען זיי פילע וואָלקאָוויסקער, ווי דר. מאַצקעוויטש, שמואל קאַפלאַן, דר. פ. בעבטשוק, יאַסעל עיין, און פילע אַנדערע.

די לעצטע נאַכט פאַר'ן אויסברוך פון דעם ניט־דערקלערטען קריג צווישען דייטשלאַנד און רוסלאַנד איז אויסגעפאַלען טאקע דעם מוצאי־שבת, דעם 21טען יוני. ווי געווייניטליך, שבת אָוונט, זיינען אַסך מענשען געווען ביי פאַרשיידענע פאַרזאמלונגען און אַנדערע פאַרווייַלונגען. דער קינאָ, פאַר־וואַלטעט פון סיאָמע באָטווינסקי, איז געווען געפאַקט מיט וואַלקאָוויסקער, וועלכע האָבען זיך גוט אמוזירט מיט די נייע רוסישע פילמען. אויך רויטמאַן, איינער פון אונזערע עדות, איז יענעם שבת אָוונט געווען צוזאַמען מיט זיינע פרייַנט אין קינאָ. אַן אַנדער עדות, שיינע ליפשיץ, האָט יענעם אָוונט פאַרבראַכט מיט אירע פרייַנדינעס אין איר וואוינונג אויף דער ברייטער גאַס.

זונטאָג, פינף אַ זייגער פאַרטאָג, דערציילט דר. גאָלדבערג, האָט ער זיך פֿלוצים אויפגעכאַפּט, ווייל ער האָט דערהערט ווי מען לויפט אַרויף און אַראָפּ פון צווייטען שטאָק אין באַרטנאָווסקי'ס מויער, וואו ער האָט גע־וואוינט. דאָרט האָט זיך געפונען די הויפּט־קוואַרטיר פון רוסישען גענעראַל, און וועז דר. גאָלדבערג איז אַרונטער פון בעט און צוגעגאַנגען צום פענסטער, האָט ער דערזעהן, ווי רוסישע אָפּיצירען לויפען אַרויף און אַראָפּ. דר. גאָלד־בערג האָט אָנגעשטעלט זיין ראַדיאָ, און ערשט דאַן איז אים קלאָר געווארען די לאָגע, נעמליך, אַז דער דייטש איז באַפאַלען די רוסישע אַרמיי. די שטאָט וואָלקאָוויסק איז נאָך דאַן רוהיג געשלאָפען. דר. גאָלדבערג איז געווען פון די ערשטע אין וואָלקאָוויסק צו דערגיין די נייעס וועגען דער נייער מלחמה.

זונטאָג, דעם 22טען יוני, זיבען אַזייגער אינדערפרי, האָבען זיך דער־הערט שטאַרקע אויפרייסען אין דער ריכטונג פון דעם שטעטל ראָש. די באַפעלקערונג איז אַרויסגעלאָפען פון די הייזער. די גאַסען זיינען שוואַרץ געווארען מיט מענשען, וועלכע זיינען געשטאַנען דערשראָקען ניט וויסענ־דיג וואָס עס האָט פאַסירט.

אין אַ קורצער צייט זיינען פון דער ראָשער געגענד אָנגעקומען אַ רייע אויטאָמאָבילען מיט רוסישע אָפּיצירען, וועלכע האָבען דערציילט, אַז אַ פֿלוצימדיגע לופט־אַטאַקע איז געמאַכט געווארען פון דייטשע עראָפּלאַנען, וואָס האָבען פאַרניכטעט דעם גרויסען ראָשער עראָדראָם וויי אויך די ערא־פֿלאַנען, וועלכע האָבען זיך דאַן געפונען אויפ'ן פעלד. די צעטומעלטע באַ־פעלקערונג האָט נאָך אַלץ ניט געגלויבט אין די רייד פון די רוסישע אָפּי־צירען, אַז די דאָזיגע לופט־אַטאַקע איז אַן אָנזאָג אויף אַ רוסיש־דייטשער מלחמה. ענדליך, עלף אזייגער פאַרמיטאָג, האָט זיך דערהערט די שטימע פון סאָוועטישען אויסלאַנדס־קאָמיסאר, מאָלאָטאָוו, אייבער אַלע ראַדיאָס, אָנזאָגענדיג דעם רוסישען פֿאָלק, אַז רוסלאַנד איז זונטאָג פרי אַטאַקירט

געווארען פון די נאצישע ארמייען, און רופענדיג די בירגער צו פארטיידיגען דאס פאטערלאנד. ערשט דעמאלט האבען די וואלקאוויסקער געגלויבט, אז רוסלאנד איז אין א מלחמה־צושטאנד מיט איר שונא — דייטשלאנד. בליץ־שנעל האט מען געזומען ארגאניזירען די דאקטוירים, קראנקען־שוועסטער, טעכניקער, פייערלעשער, א. אז. וו.

די סאוועטישע מיליטערישע אפטיילונגען האבען אבער געזומען פאר־לאזען וואלקאוויסק און אנטלויפען אין דער ריכטונג פון מינסק. דאס האט נאך מער באמורהיגט די געמיטער פון די איינוואוינער אין שטאט.

די באמבארדירונג און פארניכטונג פון אידישען טייל פון שטאט

מאנטאג פרי, דעם 23טען יוני, דערציילט רויטמאן, איז ער געגאנגען רוהיג צו דער ארבייט, ווייל דער פרימארגען האט אויסגעקוקט צו זיין א רוהיגער. דאס האט אבער לאנג ניט אנגעהאלטען. פלוצים האבען זיך באווויזען אין סאמע צענטער פון שטאט, אויף דער ברייטער גאס, ריזיגע דייטשע עראפלאנען, וואס האבען געזומען ווארפען באמבעס. די סירענע פון דער פייערלעשער־געבוידע האט אנגעפאנגען בלאזען, און מענשען האבען זיך שנעל אויסבאהאלטען אין די קעלערען פון זייערע הייזער, און די וואס האבען ניט געהאט קיין קעלערען זיינען געלאפען צו זייערע שכנים.

איינע פון די ערשטע באמבעס איז געפאלען אויפ'ן שוהל־הויף, וואו עס האבען זיך געפונען די שוהלען, תלמוד־תורות, בתי־מדרשים, א טייל פון וועלכע זיינען געווען פארנומען פון די רוסישע סאלדאטען. די מערסטע פון די שוהלען זיינען פארניכטעט געווארען, אבער קיין שריפות זיינען ניט געווען.

אן אנדער באמבע איז געפאלען אויף דעם בית־המדרש „תפארת בחורים", אין דעם נייעם געסעל, און אויף נאחע יודעים הויז (ער האט געהאנדעלט מיט קעז און פוטער). זיין הויז איז אינגאנצען צעשטערט געווארען. זיין פרוי און שנור, ווי אויך א. מאנטאיק, פון דער כאלאדאיסקער גאס, זיינען דארט אומגעקומען.

נאך א באמבע איז געפאלען אויף ראכמילעוויטשיעס הויז, אויף דער מילנער גאס, וואס איז אין דער צייט פון די רוסען פארוואנדעלט געווארען אין א אמבולאטאריע. די געבוידע איז חרוב געווארען.

ארום דריי אזייגער נאכמיטאג איז די באמבארדירונג באנייט געווארען און צינד־באמבעס זיינען געפאלען אין פיל געגענטען פון דער שטאט. א צינד־באמבע איז געפאלען אויף זאמאשטשע, ביי לייבע וויניק, דעם שוס־טער. דארט זיינען פון דער באמבע פארברענט געווארען עלף פערזאן,

צווישען זיי די פאָלגענדע: ראָכע די בעקערקע און איר טאָכטער, לאה סיגאַל; בערג (אַ ראָשער, דר. וועלוועלסקי׳ס שווער) און זיין זון; קריינע גורעוויטש פון דער בזשעסקער גאַס (אַ טאָכטער פון די גאָטליב׳ס); גאָלדע וויניק, לייב וויניק׳ס טאָכטער. לייב וויניק איז שפּעטער געפאַלען אַ קרבן גייענדיג אויף דער זעלבער גאַס. אויך יוסף בעקענשטיין, פון שוך־געשעפט, איז יענעם טאָג געפאַלען אַ קרבן גייענדיג אין גאַס, לעבען יעזערסקי׳ס פאַבריק.

מאַנטאָג, פאַרנאַכט, איז געפאַלען אַ צינד־באָמבע אויף כעמע דעס קירזשנערים הויז, לעבען שאַליוטע׳ן. די גאַנצע געביידע איז בליץ־שנעל פאַרכאַפּט געוואָרען פון פייער. מען האָט אין אָנהויב פּרובירט לעשען, אָבער נאָך מערערע באָמבעס זיינען אַראָפּגעפאַלען און דאָס פייער האָט זיך שטאַרק צעשפּרייט. די מענשען האָבען אויפגעגעבען זייער האָפּנונג און זיינען זיך צעלאָפען אין די פעלדער. מען האָט גערעטעוועט וואָס מ׳האָט געקענט. מען איז געלאָפען אין דער ריכטונג פון קארטשיזנע און זאַמאָשטשע.

דר. גאָלדבערג דערציילט, אַז ער איז אויך, צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע, אַנטלאָפען קיין קאַרטשיזנע. דאָרט האָט ער געטראָפען מיינע ביידע שוועסטער, ראָזע די דענטיסטקע און פּעשקע מיט זייערע פאַמיליעס. זיי האָבען מיט זיך מיטגעבראַכט אַלץ וואָס זיי האָבען נאָר געקענט מיט־נעמען, צווישען אַנדערען, אויך געוויסע דענטיסטישע געצייג. אויך בערמאַן פון דער לאַבאָראַטאָריע איז אַהין אַנטלאָפען.

דאָס פייער אין פאַרשיידענע געגענדען פון דער שטאָט האָט אָנגע־האַלטען די גאַנצע נאַכט פון מאָנטאָג אויף דינסטאָג. דינסטאָג פרי, דעם 23טען יוני, האָט נאָך געברענט דער שוהל־הויף, הייזער אויף אסטראָגער, מילנער און ברייטער גאַס. אויך די גימנאַזיע אויפ׳ן בארג איז געווען פאַר־כאַפּט פון די פלאַמען. אין פאַרלויף פון דינסטאָג זיינען נאָך אַלץ די באָמבעס געפאַלען אויף דער שטאָט און מענשען זיינען געווען אויסבאַהאַלטען אין די קעלערען. אָבער די באָמבעס האָבען זיי אויך דאָרט דערגרייכט. אַ באָמבע האָט געטראָפען נאקדימאָנים הויז אויף קאַרטשיזנע און דאָרט זיינען אומגע־קומען: יעקב גאָלדבערג (שאָשקע קוואטשוק׳ס מאַן), די באָמבע האָט אים אַרונטערגעריסען דעם קאָפּ; פּאַניע מאצקעוויטש פון דער אָפּטייק; איטשע פאַלקאָוויטש, דער שניידער; שלום ליפשיץ (פאַלקאָוויטשע׳ס איידעם); בערמאַן פון די אנאליזען מיט זיין קינד, און אַנדערע.

דעם זעלבען טאָג, דערציילט כתריאל לאשאָוויטש, האָט ער זיך געפונען מיט אַ סך וואָלקאָוויסקער אידען אין אַ גרויסען קעלער פון פיינשטיינס הויז. די מענשען זיינען געזעסען צונויפגעדריקט און דערשראָקען. פלוצים האָט

שייקע לעווין אַנגעקלאַפּט אין קעלער, רופענדיג: „אידען, גייט אַרויס, איר ווערט פֿאַרברענט! . . . " די מענשען אין קעלער האָבען אפילו ניט געפּילט און געהערט, ווי אַ צינד־באָמבע איז אַראָפּגעוואָרפּען געוואָרען אויפ'ן הויז. אַרויסגייענדיג פון קעלער, האָבען זיי דערזעהן, אַז דאָס גאַנצע הויז איז געווען אין פלאַמען. אַ גרויסע צאָל פון די מענשען זיינען אַנטלאָפּען און האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אויפ'ן אידישען בית־עלמין. ערשט צו־מאָרגענס האָבען זיי זיך איינער דעם אַנדערען געפונען.

מען האָט שוין דאָס פייער מער ניט פֿרובירט צו לעשען, מען איז בלויז אַנטלאָפּען מיט'ן לעבען. דאָס פייער האָט זיך אַלץ מער פֿאַרשפּרייט. עס האָט צעטיילט די שטאָט אויף צוויי טיילען, און די מענשען, וועלכע האָבען געוואוינט אויף דער בריטער גאַס, האָבען געדאַרפט לויפען דורך זייטיגע גאַסען, כדי צו דערגרייכען די פעלדער און דאָרט געפינען שוץ פון דער שריפה, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט די גאַנצע שטאָט. דערווייל האָבען אַנדערע געגענדען פון דער שטאָט אָנגעהויבען ברענען, און אַסך מענשען זיינען פאַר־כאַפּט געוואָרען אין אַ פּאַסטקע און מיט גרויס מאַטערניש און געפאַר איז זיי געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען אויף קארטשיזנע אָדער אין די פעלדער. אָבער פיל מענשען איז ניט געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען, און זייענדיג באַהאַלטען אין די קעלערען, זיינען זיי לעבעדיגערהייט פאַרשאָטען גע־וואָרען פון די ציגעל און די שטיינער.

אזוי זיינען ביי מאַרגאָליסען אין קעלער און ביי עפשטיינען, דעם אָגענט, דאָן דער'הרג'עט געוואָרען אַ סך מענשען. צווישען זיי: פרוי שיין (זשאמע שיינ'ס מוטער, פון די קאָרקעס); פרוי בלינדערמאַן (פון די מאלערס) מיט איר זון וואָלפּע; אַלטע יונאָוויטש, די קצב'טע, מיט איר זון חיים; לעוויט מיט זיין פרוי און קינדער; עפשטיינס זון; די דענטיסטקע מרים פרעס (שמעון פרעס'עס פרוי) מיט אירע צווי קינדער. אויך אַנדערע פאַמיליעס, וואָס האָבען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטען פון די באָמבע־אַטאַקעס, זיינען פאַרשאָטען געוואָרען לעבעדיגערהייט.

וועגען דער דענטיסטקע, מרים פרעס, דערציילט אונז טשאָפער דעם פאָלגענדען עפיזאָד: איר מאַן, שמעון פרעס, איז קורץ פאַר דער רוסיש־דייטשער מלחמה, אין יוני 1941, אַוועק קיין מינסק. וועג ער האָט זיך אָבער צוריקגעקערט אייניגע טעג נאָכ'ן אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה, האָט ער שוין זיין פאַמיליע מער ניט געפונען ביים לעבען. בלויז זיין שוואַר איז ניצול געוואָרען פון דער באָמבאַרדירונג. ער האָט דאָן צוזאַמען מיט זיין שוואַר אויסגעגראָבען די טויטע קערפּערס פון זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער אין מאַרגאָליס'עס פאַרשאָטענעם קעלער און האָט זיי מקבר געווען.

ער אליין איז קורץ נאכדעם אויך אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואַל־קאַוויסקער אידישע דאָקטוירים.

ביי מרדכי מורשטיינען אין הויז זיינען דאָן אויך דער'הרג'עט געווארען אַרום פופצעהן מענשען, און צווישען זיי: אברהם אהרן מנוך (צדוק'ס זוהן); דוד גאַשטשינסקיים פרוי און דריי קינדער; זיסעל טשאַפער (די פרוי פון לייב טשאַפער און מוטער פון אונזער עדות יצחק טשאַפער); איטקע זוימאן, אַן אלמנה; צווי קינדער פון פיעסקער שמש, וועלכער האָט אויך געווואוינט אין יענעם הויז, און אייניגע אַנדערע.

וועגען דעם פיעסקער שמש און טשאַפער'ס מוטער דערציילט אונז יצחק טשאַפער דעם פאָלגענדען עפיזאָד: נאָך דער באָמבארדירונג פון זיין שוועסטער'ס הויז, איז ער געלאָפען זעהן וואָס ס'האָט פאַסירט מיט זיינע עלטערען. אויפ'ן וועג האָט ער באַגעגענט זיין פאָטער, און ניט וויים פון מורשטיינ'ס הויז איז אים אַנטקעגען געקומען דער פיעסקער שמש, וועלכער האָט זיך מיט תחנונים געבעטען, אַז מען זאָל אים העלפען אַרויסציהען די פאַרשאָטענע קערפערס פון זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער. וועז זיי זיינען אַריינגעקומען אין צע־שטערטען הויז, האָבען זיי דערהערט די געשרייען פון די פאַרשאָטענע מענשען: „נעמט אַוועק פון אונז די שאָפּע". זיי האָבען זיך באַלד אַ וואַרף געטאָן מיט אַלע כוחות צו דער הילפס־אַרבייט, אָבער די שאָפּע איז געווען באַוואָרפען מיט'ן האַלץ פון איינגעפאַלענעם הויז. טשאָפער איז דאָן אַרויס־געלאָפען אויף דער צווייטער זייט, כדי צו זעהן אויב עפעס קען פון דאָרט געטאָן ווערען פאַר די אומגליקליכע קרבנות. פלוצים האָט ער דערזעהן נאָך אַ פאַרשאָטענעם קערפער, און לויט דעם קלייד, האָט ער דערקענט זיין מוטער. זי איז געווען לייכט פאַרשאָטען, און כמעט ניט צעשעדיגט, דאָך איז זי שוין מער ניט געווען בייַם לעבען. אינצווישען איז די גאַנצע שטוב אַרומגעכאַפט געוואָרען פון פלאַמען, און די מענשען האָבען זיך געמוזט פון דאָרט אָפּטראָגען. מען האָט ווידער אָנגעהויבען צו באַמבאַרדירען די געגענד, און טשאָפער איז אויף שנעל אַנטלאָפען מיט זיין פרוי און קינד אויף דעם רוסישען בית־עלמין (מאָגילקעס). די גאַנצע שטאָט איז שוין דאָן געווען אין פלאַמען. בלויז שפעטער האָט זיך טשאָפער דערוואוסט, אַז דעם שמש איז געלונגען אָפּצוראַטעווען בלויז זיין פרוי, אָבער זיינע ביידע קינדער זיינען לעבעדיגערהייט פאַרברענט געוואָרען. אויך ער מיט זיין פרוי זיינען שפעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועז די עראָפלאַנען האָבען באַמערקט די מענשען, וועלכע האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אויף די פעלדער, האָבען זיי זיך אַרונטערגעלאָזען און אויף זיי געפייערט מיט מאַשין־ביקסען און אַ גרויסע צאָל מענשען זיינען אַזוי

אַרום גע'הרג'עט געוואָרען: גאָשטשינסקי, דער אייזען־קרעמער, מיט זיין פרוי זיינען דערשאָסען געוואָרען ביים גלח אויף דער בלאָטע, לעבען דער מיהל. יודעל רובינשטיין, דער שלאָסער, איז פאַרוואונדעט געוואָרען און קורץ נאָכדעם געשטאָרבען. דוד גאָשטשינסקי, דער וועגזלער, איז געפאַלען אַ קרבן פון אַ באָמבע, וואָס האָט אויפגעריסען אויפ'ן שפּיטאָל־הויז. צווישען די אַנדערע קרבנות זיינען געווען: חיים כוואליצקי, דעם שניידער'ס זוהן; די פרוי און קינד פון אליהו ליפשיץ, דעם איזוואָשטשיק „טאַטקע" — זיי זיינען אומגעקומען פון אַ באָמבע, וואָס איז געפאַלען אויף זייער שטוב; אהרע יאָסקע יודזשיק פון די געריטענער; חאַסמאַנים אַ קינד (שייקעוויטש'ס אַן אייניקעל); הערש מאסטקאָוו — איז פאַרוואונדעט געוואָרען גייענדיג פון סיימיקאָוועז שפּיטאָל און איז קורץ נאָכדעם געשטאָרבען; אויך זיין טאָכטער איז פאַרוואונדעט געוואָרען און געשטאָרבען; יעקב לייטוסיעס פרוי; נחום שאלקאָוויטש (אַ מיטגליד פון בית"ר); אַן איידעם פון בערל עפּשטיין פון דער ביער־פונאַנדערגיסונג, וואָס איז געווען אַ לערער אין דער האַנדעלס־שולע און אַן אָפּיציר אין דער פּוילישער אַרמיי: די פאַמיליע יונאָוויטש פון באַקאַליי־געשעפט, און אַנדערע.

אַ באָמבע איז געפאַלען ביי חיים בערל קלאטשקע אויפ'ן הויף, און דאָרט זיינען אומגעקומען צוויי קינדער. פון די שפּלינטערס פון אויפרייס, וואָס האָבען דערגרייכט אין סאכאר'ס וואוינונג, דעם דירעקטאָר פון דער „תרבות"־גימנאַזיע, איז אויפ'ן אָרט דער'הרג'עט געוואָרען סאכאריס פרוי, און בייַ אים אליין איז אָפּגעריסען געוואָרען אַ האַנט.

דערווייל האָט וואָלקאָוויסק געהאַלטען אין איין ברענען און דאָס פייער פון די פאַלענדע באָמבעס האָט זיך געהאַלטען אין איין פאַרשפּרייטען. די נעכט זיינען געווען ליכטיגע פון פייער, די טעג זיינען געווען פאַרטונקעלט פון די שוואַרצע וואָלקענס פון רויך, וואָס האָבען זיך געטראָגען פון די ברענענדיגע אידישע היימען און פאַרמעגענס. די דייטשען האָבען זיך שוין ספּעציעל געזאָרגט, אַז דאָס אומגליק זאָל מייסטענס טרעפען אין אידישען צענטער און אין האַרץ פון דער שטאָט. מענשען, אויסגעמאַטערטע פון די שלאָפלאָזע נעכט, זיינען געלאָפען פון איין גאַס אויף דער אַנדערער מיט זייערע קליינע קינדער אויף די אָרעמס, כדי זיך צו דערווייטערען פון די פלאַמען און פון שטיקענדיקען רויך. עס האָט געברענט דער פּלאַץ מיט די אידישע קראָמען, עס האָט געברענט דער שוהל־הויף, אַלע בתי־מדרשים זיינען פאַרברענט געוואָרען, אַנפאַנגענדיג פון קאופמאַנ'ען. עס האָבען גע־ברענט אַלע געסלעך פון טייך אַן. די גאַנצע בריטע גאַס איז געווען אין פלאַמען. פון באָטווינסקי'ס הויז האָבען זיך די פלאַמען געטראָגען ביז דעם

הימעל. דאָס פייער האָט דערגרייכט ביז דער גראָדזענסקער גאַס, אַרומגע־נומען אַ טייל פון דער טאטארסקע, אָסטראָגער (קאַשטשושקאָ) גאַס, האָט זיך איבערגעטראָגען פון איין גאַס אויף דער אַנדערער, און עס איז ניט געווען קיין פּלאַץ אין שטאָט, וואו זיך אויסצובאַהאַלטען פון די פלאַמען.

גאַנצע גאַסען זיינען געווען אַרומגערינגעלט מיט פייער אַזוי ווי ברע־נענדע פאַקעלען. אָבער די סאַדיסטישע דייטשען האָבען זיך מיט דעם ניט באַגנוגענט, און זיי האָבען געהאַלטען אין איין פליען איבער די הימלען און וואַרפען נייע באָמבעס אויף יעדען הויז באַזונדער. מען איז געלאָפען אין די קעלערען פון די ברענענדיגע הייזער, כדי זיך דאָרט אויסצובאַהאַלטען. מען האָט זיך באַהאַלטען אין די גריבער פון קאַרטאָפעל. אָבער אויך דאָרט האָט די האַנט פון שונא דערגרייכט. די באָמבעס זיינען געפאַלען אפילו אויף די חורבות און האָבען באַגראָבען מענשען לעבעדיגערהייט.

און די באָמבארדירונג האָט ניט אויפגעהערט אין משך פון דער גאַנצער־וואָך, טאָג און נאַכט זיינען די באָמבעס געפאַלען.

פרייטאָג, דעם 26טען יוני, אויפ'ן זעקסטען טאָג, האָט די באָמבארדירונג דערגרייכט דעם העכסטען פונקט. לעבען שיפמאַנאָוויטשעס הויז, אויף טאטארסקע גאַס, וואָס איז געווען איינגעהילט אין פלאָמען, איז געפאַלען אַ נייע צינד־באָמבע אויפ'ן קעלער פון אַ פאַרברענט הויז, און איבער דרייסיג מענשען זיינען דאָרט פאַרשאָטען געוואָרען, מענער, פרויען און קינדער. צווישען די קרבנות זיינען דאָרט געווען: לייבע און ציפּע שאָר מיט זייערע קינדער; די גאַנצע פאַמיליע טובאל, אַ משפּחה פון צהן נפשות — זיי זיינען געווען חסידים און האָבען געוואוינט אויף דער ברייטער גאַס לעבען קינאָ; די גאַנצע פאַמיליע דונער, וואָס האָט געהאַנדעלט מיט שפּייז אין די ראַד־קראָמען; גיטעל עין, און אַנדערע.

רויטמאַן דערציילט וועגען דעם אינצידענט, וויבל ער איז דאָן אויך געווען באַהאַלטען אין אַ דערבייאיגען קעלער. וועג ער איז אַרויסגעגאַנגען נאָך ־ער באָמבארדירונג פון זיין באַהאַלטענישּ, האָט ער דערזעהן פאַר זיך אַ טיפען גרוב, וואָס איז נאָר־וואָס פאַרמירט געוואָרען פון דער לעצטער באָמבע, און אַ קעלער לעבען גרוב, וואו עס האָבען זיך געפונען פאַרבאַהאַל־טענע מענשען, איז אינגאַנצען פאַרשוואונדען געוואָרען. ער האָט געהערט די יאָמערייען פון די מענשען: „אידען, ראַטעוועט!" ניט קוקענדיג אויף דער סכנה פון די פליהענדע שראַפּלאָנען, זיינען אידען, אַלט און יונג, אַרויס־געלאָפען פון זייערע באַהעלטענישען מיט אייזענס און שטעקענס, מיט רידעלס און אפילו מיט בלויזע הענט, מיט זייערע פינגער געגראָבען, כדי אַרויסצו־ראַטעווען די פאַרשאָטענע קערפערס פון אונטער די חורבות. הענט, פיס

טויטע קערפערס, מאַמעס מיט קינדער אין זייערע אַרעמס — אַלע זיינען זיי צונויפגעדרייט געווען צוזאַמען, און אויסגעמישט מיט דער ערד. און די וועמען די ערד האָט אײַנגאַנצען פֿאַרשאַטען, זיינען דערשטיקט געוואָרען און מען האָט שוין ניט געקענט הערען זייער געוויין. דאָס געפיל פון מסירת־נפש, פון ליבע פון איינעם צום צווייטען, האָט געקעמפט מיט'ן ווילען צו לעבען. די סכנה איז געווען גרויס, די פליהער האָבען געהאַלטען אין איין שיסען מיט מאַשין־ביקסען און מיט פייער, אָבער ניט קוקענדיג דערויף, האָבען זיך די לעבעדיגע אידען ניט אָפּגעטראָגען פון פלאַץ — אַלטע אידען מיט גרויע בערד, און פֿאַרוואונדעטע האָבען געגראָבען אין דער ערד און אַרויסגעצויגען איין קערפֿער נאָכ'ן אַנדערען.

איינער פון אונזערע עדות, דר. יצחק גאָלדבערג, דערציילט אונז אויך וועגען יענעם פרייטאָג'דיגען טאָג דאָס פאָלגענדע: אַרום צעהן אַזייגער אינדערפרי האָט ער איבערגעלאָזען זיין מוטער אין לעוויט'ס כאטקע, ביים חסידים שטיבעל לעבען טייך, וואו זיין פאַמיליע האָט זיך געפונען זינט זייער הויז איז אָפּגעברענט געוואָרען, און איז אַוועק צו זיין פאָטער, וועלכער האָט זיך דאָן געהאָט אויסבאַהאַלטען אין קעלער פון פּעלטע דער מאָדיסטקע. דר. גאָלדבערג האָט געבראַכט זיין פאָטער טיי און איז באַלד צוריקגעגאַנגען צו זיין מוטער. גייענדיג אויפ'ן וועג, איז פלוצים אַ באָמבע געפאַלן אויף לעוויטס כאטקע. ער איז געלאָפען מיט זיינע ברידער אין דער ריכטונג פון דער כאטקע, אָבער צום באַדויערען איז שוין די מוטער געווען צווישען די קרבנות פון אָט דער באָמבע. אין דער זעלבער באָמבאַרדירונג איז אויך דער־הרג'עט געוואָרען דאָס קינד פון בריינע מינקאָוויטש (דעם זשעמשניק'ס טאָכטער). דאָס קינד איז געווען פון אַ שפּלינטער אין די אַרעמס פון דער מוטער. זי איין איז לעבען געבליבען. גאָלדבערג'ס מוטער איז געפאַלען טויט מיט אַ סידור אין האַנט.

די צאָל הרוגים האָט דאָן דערגרייכט ביז הונדערט־און־פופציג מענשען. אַ גרויסע צאָל פון זיי זיינען געווען אידען, וועלכע האָבען זיך באַזעצט אין וואָלקאָוויסק ביים אויסברוך פון דייטש־פוילישען קריג און האָבען דאָרט זינט דעמאָלסט געוואוינט.

גאַנצע טעג האָט מען געשלעפּט די מתים צו קבורה. יעדע פאַמיליע האָט געבראַכט צו קבורה אירע אייגענע קרבנות. צעהן טעג האָט געדויערט, ביז די טויטע זיינען נקבר געווען.

אויך קערפערס פון רוסישע קרבנות זיינען יענע טעג געפונען געוואָרען אויף די פעלדער אַרום וואָלקאָוויסקער געגענד. דאָס זיינען געווען רוסישע באַאַמטע, אינזשענירען און אַנדערע מיליטעריסטישע הויפּטען, וועלכע האָבען

דעם ערשטען טאָג פון דער דייטשער אַטאַקע פֿאַרכאַפּט אלע פורען, פערד און אויטאָמאָבילען פון שטאָט, און זיינען געלאָפֿען אין דער ריכטונג פון מינסק און באראנאָוויטש. די דייטשען האָבען זיי אָבער אויפֿן וועג דערשאָסען.

דער סך־הכל פון די אָפּגעברענטע גאַסען און הייזער איז אומגעפער יוי פאָלגט:

עס איז פֿאַרברענט געוואָרען די גאַנצע בריידע גאַס, אַנהויבענדיג פון זאַמאָשטשע און פון דער גימנאַזיע אויפֿן בארג: די הייזער פון אברהם באַיער, יששכר לעוו, לייבע כאַנאַוויטש, פייטעלעוויטש, קאפלינסקי דער בעקער, די ווייסע צערקווע, די הייזער פון קאַנאָוואל, סמאַזאַנאָוויטש דער פאָטאָגראַפער, סוקעניק דער לערער, פעלטע די קצב׳טע, רוטשיק דער זשעלעזנעוויטשער, בובליאַצקי דער שלאָסער, טראָווינסקי דער בוך־בינדער, ביאַלאָסטאָצקי דער בעקער, שיין פון די קאַרקען, צוקערמאַן פון פּאָפּיר־געשעפט, סולקאָוויטש דער שניידער, גאַנדז פון אייזן־קראָם, שערעשעווסקי פון די בייסיקלעך, ליפשיץ פון די הערינג, פאצאָווסקי דער פריזירער, צוקערמאַן פון אָפּטייק, קאַבושאַצקי, שיפּיאַצקי דער שטעפּער, מאָטיע גינזבורג דער חסיד, א. אַז. וו.

ווייטער זיינען אָפּגעברענט געוואָרען אַלע געסלעך, וואָס ציהען זיך פון דער בריידער גאַס ביז צום טייך. אויך די געסלעך פון דער עלעקטראָווניע; און פון דער אַנדערער זייט — אַלע געסלעך צו דער גראָדנער גאַס, אַריינגע־רעכענט דאָס מצרים־געסעל. עס איז אָפּגעברענט געוואָרען דער גאַנצער שוהל־הויף מיט אַלע זיינע בתי־מדרשים, די גרויסע שוהל, דער הילצערנער בית־מדרש, דער עין־יעקב, דער מויער, די חייטים־שוהל, דער מושב־זקנים, די באָד, און אַלע אנדערע הייזער ביז׳ן טייך.

עס האָט אָפּגעברענט דער איבעריגער טייל פון דער בריידער גאַס: אַנהויבענדיג פון די הייזער פון אַלטער ראָסיאַנסקי פון האָטעל, מאַר־דעצקי דעם מוליער און דורכגעהענדיג די הייזער פון לאָפּין, איינהאָרן, שיף, סלוצקי. ווייטער אַלע אנדערע געסלעך פון דער בריידער גאַס ביזן טייך; אויך דאָס געסעל, וואו עס איז געווען מאַניע דעם בעקער׳ס הויז, און אזוי לענג־אויס פון דער בריידער גאַס, די הייזער פון פּעלטע די מאַ־דיסטקע, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו ציפּע קאַציז, זעליג בארטנאָווסקי, שייקעוויטש, יאַנאָווסקי, פינקעלשטיין, דער ראָשער שניידער, פּרעס, לייב ווייס, פּיניע כאַמסקי, ראכמילעוויטש — און אזוי אַרום ביז צו דער מילנער גאַס.

עס האָבען אויך אָפּגעברענט די הייזער אויף די געסלעך, וואָס פירען

צו דעם חסידים־שטיבעל און אויך די פאַבריטשנע גאַס, וואָס האָט געפירט אויפֿן וועג צום בית־עולם, ווי אויך דאָס געסעלע, וואָס האָט געפירט צו מאַרגאַליסעס הויז.

דאָן האָט אָפּגעברענט דער צענטער פון שטאָט, וואו עס האָבען זיך געפונען די ראַד־קראָמען מיט די ביידלעך; און פון דער אַנדערער זייט קראָמען — די הייזער פון שאליוטע, נאַוואַגרודסקי, קלעמפנער און דער אָנהויב פון דעם נייעם געסעל, לעבען פיינזילבערג׳ס הויז.

עס האָט אָפּגעברענט די גראָדנער גאַס, פון דעם נייעם געסעל ביז וולאָסקי׳ס אָפּטייק (איטשע באָטווינסקי׳ס הויז). די זייט, וואו עס האָבען זיך געפונען די הייזער פון קאבוזשאַצקי, רובינאָוויטש פון די הערינג, רבקה איינהאָרן׳ס באַקאַלייקראָם, שוסטאק און יונאָוויטש (טאמארעס) — איז טיילווייז פאַרבליבען גאַנץ. דאָגעגען איז אָבער אינגאנצען אוועק מיט׳ן רויך די אנדערע זייט פון דער גאַס, וואו עס האָבען זיך געפונען די הייזער פון באַראַש (לעצטענס טשאָפער), יודעל דעם שלאָסער און נחמן פאָפּע. עס זיינען אויך פאַרברענט געוואָרען די מערסטע הייזער, וואָס האָבען זיך געפונען אונטער׳ן באַרג, צווישען זיי די הייזער פון טשאָפקין (פאַלטעס), לייבע שיין פון אכסניה, און אַנדערע.

עס האָט אָפּגעברענט אַ טייל פון דער טאַטאַרסקע גאַס, וואו עס האָבען זיך געפונען די הייזער פון שיפמאַנאָוויטש, לינת־הצדק, שטשופאַק דער ניעזנער, דאָווידאָווסקי, שיפראָן דער שוסטער, חאצקעל בערלין דער טענצער, יעזערניצקי דער טרעגער, וויינער דער קצב, לעוו דער קאָשטשעלקער, מילוואָנסקי דער איזוואָשטשיק, פאָלאָנסקי דער שניידער און אזוי וויטער ביז דער גימנאַזיע.

דאָן אָנפאַנגענדיג פון מאַרק ביז דער „פאָזשאַרנע", פאַרבייגייענדיג די הייזער פון: מאַצקעוויטש דער אָפּטייקער, קאַראָשעל (וואו עס האָט זיך געפונען דאָס שנאַפּס־געשעפט פון ראָטפאָרד), אפרת דער אדוואָקאט, מאַזאָוועך פון די וואורשט, גאָליאַצקי דער שערער, מאַזאָוועך פון פאַפּיר־געשעפט, גאָלאַי דער קצב, קראָל דער אָפּטייקער (פריער אַבראַמסקי), די הילצערנע צערקווע און אלע גרויסע הייזער אָנטקעגען — צווישען זיי די הייזער פון פאָלאָטשעק, מאַראָנץ, קאָברינסקי און גאָלאַי פון האָטעל.

עס האָבען אויך אָפּגעברענט אַלע הייזער פון דער אָסטראָגער גאַס (וואָס איז געווען דער סוף פון קאָשטשושקע גאַס), אָנהויבענדיג פון דער גע־ביידע פון דער פייערלעשער־קאָמאנדע, דעם גרויסען מויער פון מאַגיסטראַט ביז דער וויסער טורמע, דורכגייענדיג די הייזער פון גובאר, מורשטיין דער שניידער, ניימאָן, מנוך, פאָדאָלינסקי דער סטאָליער, אָמסטיבאָווסקי, יעזערסקי

דער אַלץ־סוחר, הערשעל ראַביץ, ברעסטאָוויצקי און אַזוי ווייטער. פון דער פריצישער גאַס האָט אָפּגעברענט דער גאַנצער ווינקעל פון דער אָסטראָ־גער גאַס ביז'ן טייך.

דאָן האָבען אָפּגעברענט די הייזער אַנטקעגען דעם בראָם פון די קראָמען, צווישען זיי די הייזער פון סטאָלאָוויצקי דער מעהל־קרעמער, באָיארסקי דער קירזשנער און יצחק בליאַכער. אויך האָט אָפּגעברענט די גאַס, וואָס פירט פון מאַרק ביז מילנער גאַס, וואו עס האָבען זיך געפונען די הייזער פון עפשטיין פון דער ביער־פאַנאַנדערגיסונג, גאַליאַצקי דער שוסטער, ביינוש דער סטא־ליער, שטיין די קצב'טע, לעוו דער ביאַליסטאָקער בעקער, שאַכנאָוויטש פון ווייץ־געשעפט, עפשטיין דער אַגענט, און די הייזער, וואָס האָבען אַמאָל גע־הערט צו מאַצקעוויטש און אהרן ליפשיץ.

עס האָט אָפּגעברענט די מילנער גאַס, אַנהויבענדיג פון די הייזער פון מילע כירורג און בערל קאָפּלאַן (מאָטעלעס), דאָן די הייזער פון שלום לעוו, מינץ, שווארץ, סאָלאָמיאַנסקי, משה און אפרים זילבערמאַן, כמעלניצקי (זיין אַמאָליג הויז), דר. פ. בעבטשוק, לעוו און טימינסקי.

עס איז אויך אַוועק מיט'ן רויך אַ גרויסער טייל פון דער כאָלאָדאָיסקער גאַס, וואו עס האָבען אָפּגעברענט די הייזער פון חיענקע פון די פאַרב, פאַרבער, לאַשאָוויטש, דער בית־יתומים, דער כאָלאָדאָיסקער בית־מדרש, יעקב סאלמאַן, און אַנדערע. עס האָבען אויך אָפּגעברענט אויף דער ווילענסקע גאַס די הייזער פון לעוויט דער מיליטער־שניידער, כוואָיניק, און פילע אַנדערע.

פאַרבליבען גאַנץ נאָכ'ן פייער איז די געגענט פון קאַרטשינזע, וואו עס האָט זיך געפונען די העברעאישע גימנאַזיע; די פריצישע גאַס, פון טייך ביז דער באַן־ליניע, און אויך די אַנדערע גאַסען, וואָס האָבען געפירט צום זאַבעלינער וועג.

אויף דער אָסטראָגער גאַס איז פאַרבליבען די ווייסע טורמע, און די געביידע פון דער פאָסט. עס איז אויך פאַרבליבען אַ טייל פון דער כאָלאָ־דאָיסקער גאַס, איטשע יונהיס געסעלע און דאָס גאַנצע נייע געסעל, אויסער עטליכע הייזער ביים אַריינגאַנג. אויף דער גראָדנער גאַס זיינען פאַרבליבען גאַנץ אייניגע הייזער אויף דער זייט פון קאבוזשאצקי און יודזשיק, צווישען זיי די הייזער פון משה רובינאָוויטש, מאָושאָווסקי, קאבוזשאצקי און וואָלאָסקי'ס אָפּטייק. אויף טאַטאַרסקע (לאַזאַרעטנע) גאַס אוז אין געגענד פון אונטערין באַרג, אויפ'ן וועג צו ראָש, זיינען פאַרבליבען עטליכע הייזער. דער אידישער שפּיטאָל איז טיילווייז צעשטערט געוואָרען.

זאַמאָשטשע איז כמעט אינגאַנצען פאַרבליבען, אויסער דעם ווינקעל, וואו עס האָט זיך געפונען דער זאַמאָשטשער בית־מדרש. עס זיינען אויך פאַר־

בליבען גאַנץ פון פייער באַראַשיעס מעטאַל־פאַבריק און בלאַכיס לעדער־פאַבריק, ווי אויך די הייזער לעבען בית־עלמין, צווישען זיי זלמן חפצ'ס און פינעס'עס.

אַזוי אַרום איז כּמעט דער גאַנצער אידישער טייל פון וואָלקאָוויסק אין יענער וואָך חרוב געוואָרען פון די דייטשע באָמבאַרדירונגען. דער חורבן איז אזוי גרויס געווען, אז ווען מען שטעלט זיך היינט אויף זאמאַשטשע, לעבען משה קאָס'עס הויז — קען מען זען די ווייסע טורמע! . . . דער גאַנצער שטח, וואָס איז דורות־לאַנג געווען פאַרבויט מיט אידישע הייזער, פאַבריקען, שוהלעך, בתי־מדרשים, אידישע אינסטיטוציעס — וואו אידישער מסחר און פאַבריקאַציע האָבען געבליט און וואו דאָס אידישע לעבען האָט געברויזט — איז אינגאַנצען פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין איין גרויסער חורבה.

אזוי ארום האָט זיך געמוזט די גאַנצע אידישע געמיינדע קאָנצענטרירען נאָך דער באָמבאַרדירונג פון דער שטאָט, אין און ארום דעם נייעם געסעל. אין יעדען קליינעם צימער — אַ אידישע משפחה. און מען האָט די אידישע געמיינדע שוין מער ניט געדאַרפט פאַרטרייבען אין אַ געטאָ — דער „געטאָ" איז פון זיך אליין אויף אַ „נאַטירליכען" אופן געשאַפען געוואָרען.

די דייטשע אָקופאַציע

ווי באַקאַנט, איז די נאַצישע סטראַטעגישע טאַקטיק געווען אָפצושניידען גאנצע שטעט און אריינענעמען גאַנצע דיוויזיעס מיליטער אין אַ פאַסטקע. די זעלבע טאַקטיק, ווי זי איז דאָן באקאנט געווען אונטער'ן נאָמען „פינצער טאַקטיק", האָבען זיי אויך אָנגעוועגדעט אין דער וואָלקאָוויסקער געגענד, וועו זיי האָבען זיך אַהין דערנענטערט. די נאַצישע אַרמייען זיינען אַריין אין סלאָנים און בראנאָוויטש מיט עטליכע טעג פריער, איידער זיי האָבען פאַרנומען וואָלקאָוויסק. דאָס האָט אָפגעשניטען די גאַנצע געגענד, און עס איז ניט געווען קיין מעגליכקייט צו אַנטלויפען.

שבת, דעם 28טען יוני, 1941, האָבען קיין וואָלקאָוויסק אריינגעמארשירט די ערשטע דייטשע אָפטיילונגען. אויף דער אידישער באָפעלקערונג פון שטאָט האָט זייער אָנקום אַרויפגעוואַרפען אַ גרויסע שרעק. די „עס.־עס." אָפטיילונג האָט זיך באַלד אויסגעצייכענט מיט איר באַרבאַריזם, און האָט געשאָסען אויף יעדען אידען וועמען זי האָט געפונען אויפ'ן וועג. שוין דעם 29טען יוני איז אויף דער גאָס דערשאָסען געוואָרען צום טויט ישראל צמח (אליבודער'ס איידעם), וועלכער איז, אייגענטליך, געווען דער ערשטער קרבן פון נאַצי־בעסטיאַליטעט אין וואָלקאָוויסק. דאָן זיינען דערשאָסען געוואָרען יאָסעל פיינזילבערג (פון בוינע), יאָסעל בעלעץ, בערעל דער שמש פון „עין

יעקב". יענעם טאָג זיינען געשטאָרבען נחמן פּאפּע פון אייזען־קראָם, באַשע גורעוויטש, יעקב יעזערסקי דער האָלץ־הענדלער, און יאַנאָווסקיס פרוי (פון טאָבאַק). הערשעל אורינאָווסקי, דעם רימער'ס זון, האָט זיך יענעם טאָג אויפ־געהאָנגען. די אידען זיינען געזעסען פאַרשפּאַרט אין זייערע האַלב־פאַר־ברענטע חורבות, אין שטאַלען, צו דריי און פיר פאַמיליעס צונויפגעטוליעט, און מיט ציטערדיגע הערצער האָט מען געוואַרט אויף די ווייטערדיגע אַנט־וויקלונגען. אַסך פאַמיליעס האָבען אַוועקגעשיקט זייערע קינדער אין די אַרומיגע שטעטלעך — סוויסלאָטש, זאבלין, ליסקאָווע, מאָסט און אַנדערע שכנות'דיגע געגענטען.

דער גרעסטער פּראָצענט פון די וואַלקאָוויסקער אידען, צוזאַמען מיט די וואָס האָבען זיך געהאַט אַראָטעווען אין די וועלדער און וואָס זיינען שפּעטער צוריקגעקומען אין שטאָט, האָט זיך אויפסניי איינגעאָרדענט אין דעם נייעם געסל, אויף קאַרטשיזנע און אויף זאַמאָשטשע און אין די עטליכע פאַרבלי־בענע הייזער אויף די אַנדערע גאסען. צוליב'ן מאַנגעל אין דירות איז די ענגשאַפט געווען אוימגעהויער גרויס. באַלד נאָך דעם אָנקום פון די דייטשען האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ שווערער הונגער אין שטאָט. עס איז פשוט ניט געווען וואָס צו עסען. די קריסטען האָבען באַרויבט אלע סקלאַדען, וואָס זיינען ge־בליבען נאָך די רוסען און זיי האָט גאָרניט געפעלט. אָבער די אָפּגעברענטע אידען האָבען שטאַרק געליטען פון הונגער, וואָס האָט זיך מיט יעדען טאָג אַלץ מער פאַרשטאַרקט.

אין וואַלקאָוויסק האָבען די דייטשען ניט געקענט אויפשטעלען קיין געטא, ווי זיי האָבען עס געטאָן אין כמעט אלע אַנדערע אידישע שטעט און שטעטלעך. דאָס איז ניט געווען דערפאַר, ווייל די וואַלקאָוויסקער אידען זיינען אין זייערע אויגען געווען בעסער פון די אַנדערע אידען, נאָר בלויז דערפאַר, ווייל נאָך דעם שוידערליכען חורבן, וואָס די באַמבאַרדירונגען האָבען פאַראורזאַכט אין דער שטאָט, איז פשוט ניט געווען קיין פּלאַץ וואו צו שאַפען אַזאַ געטא. גאַנץ וואַלקאָוויסק, און דער עיקר דער אידישער קוואַרטאַל, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט איין גרויסע חורבה. כדי אויפצושטעלען אַ געטא, וואָלטען די דייטשען געדאַרפט אַרויסטרייבען די פאָליאַקען פון דעם טייל פון שטאָט וואָס איז געבליבען גאַנץ, פון זאַמאָשטשע, וואָליע, אָדער פון קאַרטשיזנע — דאָס האָבען זיי ניט געוואָלט טאָן.

זעקס דייטשע פירער זיינען באַשטימט געווארען אויף אָנצופירען מיט דער זיכערהייטס־אַרבעט פון דער שטאָט און אויף זיי איז אַרויפגעלייגט ge־וואָרען די ראָליע פון דער סיסטעמאַטישער אויסראָטונג פון דער דאָרטיגער אידישער באַפעלקערונג.

די אַנטי־אידישע גזירות

דער ערשטער באַפעל איז געווען, אז אלע אידישע איינוואוינער מוזן גלייך אָנטאָן געלע לאַטעס אויף זייערע רעכטע אָרעמס און אַ „מגן־דוד" פון פאַרעמט און אויף די פלייצעס. אַ צווייטער באַפעל איז געווען — דער פאַרבאָט צו גיין אויפן טראָטואָר. — די אידען האָבען בלויז געקענט גיין אינמיטען וועג צוזאַמען מיט די פערד, בהמות און וואָגענס. מען האָט פאַראָרדענט די אידען אַראָפצונעמען דאָס היטעל פאַר יעדען דייטש, אָפיציר און סאָלדאָט צוגלייך. אַחוץ דעם איז אויך דער מסחר פאַרבאָטען געווארען פאַר די אידען. אידען האָבען ניט געטאָרט פאַרמאָגען קיין אייגענטום, קיין לאַנד, קיין בהמות. אפילו געוויסע לעבענס־מיטלען האָבען אידען ניט געטאָרט קויפען, ווי צום ביישפיל פלייש. אידען האָבען ניט געטאָרט וואוינען אונטער איין דאַך מיט קריסטען. ביים אַריינגאַנג פון יעדען אידישען הויז, האָט געמוזט זיין אַרויפגעקלעפט אויף דער טיר אַ גרויסע רונדע געלע טאַבעלע. אַלע אידען האָבען זיך גלייך געמוזט רעגיסטרירען פאַר צוואַנגס־אַרבעט. די אידען האָבען געמוזט אַרבייטען ביים אויפרוימען די ציגעל פון די צושטערטע חורבות פון זייערע אייגענע הייזער. די ציגעל זיינען, נאָכדעם ווי די אידען האָבען זיי דורך שווערער אַרבייט צוזאמענגעקליבען, פאַרקויפט געווארען צו די ניט־אידישע שכנים . . . די יעניגע אידען, וועלכע האָבען געצאָלט דער דייטשער שטאָט־קאַסע דעם אָפצאָל פון פינף מאַרק טעגליך, האָבען ניט געדאַרפט אַרבייטען. דאָס איז, אגב, געווען אַ פאַרזוך מצד די נאַצישע אויסצוגעפינען וועלכע אידען האָבען געלט און ווילען זיך אויסקויפען פון דער שווערער אַרבייט, כדי פון זיי אויסצופרעסען וואָס מער געלט, איידער מען וועט זיי פאַרשיקען אין די גאַז־קאַמערען. די אידישע פרויען האָבען געמוזט באַדינען די דייטשען.

פאַר יעדער קליניקייט פלעגען די אידען שטאַרק באַשטראָפט ווערען. ווי למשל, ווען אַ איד, וועלכער איז אלע זיינע יאָרען געווואוינט געווען צו גיין אויפ'ן טראָטואר, האָט זיך פאַרגעסען און איז דאָרט געגאַנגען ווי יעדער אייגנער, אַנשטאָט אינמיטען גאַס, האָט מען אים געשלאָגען מכות־רצח. אידען פלעגען באַשטראָפט ווערען פאַר דער קלענסטער עבירה מיט געלט־שטראָף, שמייסען, תפיסה, קאָנצענטראַציע־לאָגער און טויט־שטראָף.

דער יודען־ראַט

קורץ נאָכ'ן אָנקומען פון די דייטשען איז אין וואָלקאָוויסק געשאַפען געווארען דער „יודענראַט", וואס איז אייגענטליך געווען בלויז אַ געצייג אין די הענט פון די נאַצים. פון איין זייט האָט דער יודענראַט רעגירט איבער דעם אויסערליכען און אינערליכען לעבען פון דער אידישער קהילה; און פון

דער אַנדערער זייט, איז ער געווען באַאויפטראַגט פון די דייטשען צוצושטעלען אידען פאַר צוואַנגס־אַרבייט און דורכפירען אַלע אכזריות'דיגע גזירות פון די נאַצים.

אויף דעם נייעם געסעל האָט זיך אין יענער צייט קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע אידישע לעבען אין וואָלקאָוויסק. דאָרט האָט זיך אויך געפונען אין אַ קליינער געביידע, אויף דער לינקער זייט פון גאַס, דער זיך־פלאַץ פון דער פאַרוואלטונג פון יודענראַט, וואָס די אידען פלעגען אָנרופען: „דאָס ווייסע הויז". אויף דער רעכטער זייט, אין אַ גרויסער געביידע, זיינען געווען טעטיג אַלע ביוראָס. אויבען אָן אין הויף האָט זיך געפונען דער סעקרעטאַריאַט און דער פאַרוואלטונגס־צענטער פון דער „אָרדנונגס־דינסט", ווי מען האָט גע־רופען די אידישע געהילפס־פּאָליציי. ניט ווייט פון דאָרט, אין אַ גרויסען צימער, פלעגען די מענשען וואָרטען אויף זייער באַשטימונג. אין צענטער פון הויף איז געווען אַ סוכה, וואו דער אייגענטימער פון אַמאָליגען קאָפּע־הויז, שפּיגעלגלאָז, פלעגט פאַרקויפען לעמאָנאַד מיט סאַכאַרין, פרוכט־זאפט, וואָס האָט געהאַט אַ משונה'דיגען טעם, קיכלעך, וואָס קיינער האָט ניט געקענט פעסטשטעלען פון וואָס זיי זיינען געבאַקען געווָארען, און שווארצע יאָדרעס. די דאָזיגע סוכה איז געווען דער איינציגער אָפּיציעלער אידישער „האַל", דאָס איינציגע אָפענע אידישע געשעפט . . .

ביים סעקרעטאַריאַט האָט זיך געפונען די אַרבייטס־קאָנצעלאַריע, וואָס פלעגט באקומען די פאַראָרדנונגען פון דער דייטשער קאָמאַנדע, צו באַפעלען די אידען צוצושטעלען זיך פאַר דער צוואנגס־ארבייט. דאָרט פלעגען טאָג־טעגליך אידען וואָרטען אויף די נייע פאַראָרדנונגען.

דער פאָרזיצער פון יודענראַט איז געווען דר. יצחק ווינענבערג. ער האָט געדינט אויף דעם אָמט, זינט דער גרינדונג פון יודענראַט ביז'ן טאָג, ווען די דייטשען האָבען אים אַרעסטירט און שפּעטער אומגעבראַכט. דאָן האָט זיין אָמט איבערגענומען נח פוקס, וועלכער איז פריער געווען דער וויצע־פאָרזיצער.

דר. ווינענבערג'ס נאָענטסטער מיטאַרבייטער איז געווען דר. יעקב סעדלעצקי. די ביידע דאָקטוירים, וועלכע זיינען געווען אַזוי פאַרשיידען אין כאַראַקטער, האָבען זיך פונדעסטוועגען צוזאַמען דערגענצט אויף אַ עכט האַרמאָנישען אופן. דר. ווינענבערג, פון פריער אַן אסימילאַטאָר, האָט אויס־געזען ווי אַ גוי, אַן אריסטאָקראט; דר. יעקב סעדלעצקי — אַ פאָלקס־מענטש, איז געווען ביי אלעמען שטארק באַליבט און פאָפולער. ביידע האָבען זיך אָבער אויסגעצייכענט מיט אַ ערליכען כאַראַקטער, איבערגעבענקייט צום כלל, פלייסיגקייט און אומגעהויערער ענערגיע. זיי האָבען ביידע געארבייט אום־

דערמידליך, פאַרנאַכלעסיגענדיג זייערע אייגענע אינטערעסען, און דעריבער זיינען זיי ביידע שטאַרק געאַכטעט פון דער אידישער באַפעלקערונג.

דער אָנפירער פון סעקרעטאריאַט אין דר. ווייסבערג'ס צייטען איז געווען נח פוקס. ער האָט קאָנצענטרירט אין זיינע הענט די גאַנצע אַרבייט פון יודענראַט. דער הויפּט פון דער ארבייטס־קאַנצעלאַריע איז געווען שאַמקע דניאל; דער ווירטשאַפטליכער פאַרוואַלטער — מוליע קאַנטאָר; דער פאַר־ בינדער מיט'ן שטאָט־ראַט — בערעל אמסטיבאָווסקי; דער קאסירער — משה קראָפיוניק. די אנדערע מיטגלידער פון יודענראַט זיינען געווען: סאָניע באָטווינסקי, דאָזשקע באָטווינסקי, מאיר פיסעצקי, מאיר פאַרבער, נאָחקע שיין, רחל יפה (שלום לעוו'ס א טאָכטער). אליהו מאָטיע גינזבורג און קלאַראַ ניעמטשיק פלעגען פאַרהאַנדלען מיט דער געסטאַפּאָ. מיט די פּליטים פלעגט פאַרוואלטען ישראל פידטאָ. אויסער דעם זיינען אויך זייער טעטיג געווען סיאָמע גאלין, פּיניע כאָמסקי און ישראל גורעוויטש.

צוליב דעם מאַנגעל אין דירות, האָט דער יודענראַט אויך אויף דעם געביט אָנגעפירט מיט דער אַרבייט. ער האָט אויסגעטיילט דירות צו די אידען לויט דער גרויס פון דער משפּחה, האָט אויסגעטיילט עסענוואָרג, אַרגאַניזירט אומזיסטע מעדיצינישע הילף, האָט געהאָט אויפזיכט איבער די היגיענישע און סאַניטאַרישע באַדינגונגען. ער האָט אויך פאַר א געוויסער צייט געזאָרגט פאר די פּליטים פון ווייס־רוסלאנד, באַזאָרגענדיג זיי מיט די נויטיגע פּאַפּירען און פאַנאַנדערשיקענדיג זיי אין די פאַרשיידענע ווייטערע שטעט און שטעטלעך, איבערהויפּט קיין ביאַליסטאָק.

ביים יודענראַט האָט אויך עקזיסטירט א אידישע געהילפס־פּאָליציי, אין אָנפאַנג מיט מ. חאנטאָווויען אָן דער שפּיץ, און שפּעטער האָט מיט איר פאַר־ וואַלטעט א גאליציאנער איד מיט'ן נאָמען גלאַט

די אידישע געהילפס־פּאָליציי האָט געמוזט שטיין צו דער פאַרפּיגונג פון יודענראַט און דינען די אינטערעסען פון די וואָלקאָוויסקער אידען. אָבער אין דער ווירקליכקייט האָט זי געדינט גאָר אַן אַנדערען צוועק. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס די דאָזיגע אידישע פּאָליציי איז געווען צוזאַמענגעשטעלט מערסטענטייל דורך מענשען פון דער אינטערוועלט. זיי האָבען אויסגענוצט די פּריווילעגיעס, וואָס זיינען זיי געגעבען געוואָרען, פאַר זייער אייגענער טובה. בפרט האָט זיך צווישען זיי „אויסגעצייכענט" איינער מיט'ן נאָמען כילער, וועלכער האָט אָנגעטאָן א סך צרות די אידען. אין זיין באַ־ ציאונג און מיט זיין האַלטען זיך כּפּי די אידען האָט ער אפילו ניט געקענט פאַרשעמען די ערגסטע נאַציס.

די מאַס־מאָרדען

באַלד נאָכ'ן אָנקומען פון די דייטשען קיין וואָלקאָוויסק האָבען זיך אָנ־געפאַנגען די אַרעסטען. די ערשטע וואָך זיינען ארעסטירט געווארען די פאָלגענדע: וועלוועל צירולניצקי, איסאר גרונעם (הושיע'ס זוהן) און זיין שוואָגער (אַ זאָקען־מאַכער), דוד סאַראַקשאַבעל, מענדעל רוטשיק (איידעם פון משה באַיער), יונה אירמעס (אַ שוסטער), אליהו קוואטשוק און מוניע סולקאָוויטש (ניאָמקע דעם שניידער'ס אַ זוהן), וועמען די דייטשען האָבען געכאַפט, וועו ער איז אַנטלאָפען. די ארעסטען זיינען אייגענטליך דורכגע־פירט געווארען לויט רשימות, וואָס זיינען פון פריער צוגעגרייט געווארען דורך די אַנטיסעמיטען אין שטאָט. און אַזעלכע „גוטע פריינט" צווישען די קריסטליכע שכנים האָבען די דייטשען ניט געהאַט קיין שווערigקייטען צו געפינען. עס איז געווען גענוג, וועו אַ ניט־איד זאָל מעלדען אין דער פאָליצייי, אַז דער אָדער יענער איד איז געווען אַ קאָמוניסט בעת דער רוסישער אָקו־פאַציע האָט מען אים באַלד ארעסטירט און אויף מאָרגען דערשאָסען. די ארעסטען זיינען דעריבער אָנגעגאַנגען אָן אויפהער.

מען פלעגט די ארעסטירטע ברענגען אין דער „ווייסער טורמע", וואָס איז פאַרבליבען גאַנץ נאָך דער באָמבאַרדירונג פון שטאָט, און פון דאָרט פלעגט מען זיי ארויספירען אין אויטאָבוסען אין מאַיאַק וואַלד, וואו זיי פלעגען אויפ'ן אָרט דערשאָסען וועו ערען. עס פלעגען שוין אין יענעם וועלדעל זיין צוגעגרייטע קברים, וואָס אידישע צוואַנגס־אַרבייטער האָבען אויסגע־גראָבען. וועו עס איז וועמען פון די דאָזיגע אומגליקליכע יונגעלייט גע־לונגען ארויסצודרייען זיך פון די דייטשע הענט און אַנטלויפען, פלעגען די פאָליאָקען אים כאַפען און ווידער איבערגעבען צו די נאַציס.

די אַרעסטען פון די אומשולדיגע האָבען ארויפגעווארפען אַ גרויסע שרעק אויף דער אידישער באַפעלקערונג פון וואָלקאָוויסק, ווייל מען איז פשוט ניט זיכער געווען מיט'ן לעבען. נאָך איידער מען האָט באַוויזען זיך צו באַ־רוהיגען פון דעם אומגליק, האָבען די נאַציס גאָר אויף אַ פלוצימדיגען אופן דורכגעפירט אַ נייע אַקציע צווישען די וואָלקאָוויסקער אידען. זיי האָבען דעמאָלסט צוגענומען איבער צווי הונדערט מאָן אין מאַיאַק וועלדעל און דאָרט, גלייך ווי די ערשטע קרבנות, אַלעמען דערשאָסען.

פון דער דאָזיגער גרופּע קרבנות זיינען אונז באַקאַנט די פאָלגענדע נעמען: קלמן באַרטנאָווסקי, לייזער בליאכער (אַן אדוואָקאַט) און זיין ברודער אנשעל בליאכער, יעקב בעלעץ (נישעוויצקי דעם סטאָליער'ס אַן איידעם), שמחה בערג (פון זאָמאָשטשע), איצעל בערמאַן (קאָלאָנטאי'ס בוכהאַלטער), עלקע גאַם, הערשעל דיטקאָווסקי, מיכאל זאַן־מאַזיא (פון מאַגיסטראַט),

זערניצקי (**שטשאוואי**), קאפעל חאנאנאוויטש, איטשע טקאטש, בערל טשיס־טאראזום־נאראזימסקי, חיים כוואיניק **און זיין פרוי** מאליע (**פעלטע דער מא־דיסטקע'ס אַ טאכטער**), ליס (**איידעם פון קאליר**), הינדע לעווים איידעם, דניאל לעשטשינסקי, מאטעל לעוו (**זוהן פון שלמה לעוו פון קוזשניע**), שאול מארקוס (**אברהם אלי'ס זוהן**), אברהם מארקוס (**דער פירער פון „בונד"**) **מיט** זיין פרוי און טאכטער, מאניע (**פרומע מאושאוויסקי'ס אַ טאכטער**) **מיט איר** מאן **דעם** אדוואקאט, מאסקאוויטש **דער** אדוואקאט **און** זיין פרוי, חאצקעל מורשטיין, וועלוועל נאוויק (**דעם האלץ־הענדלער'ס זוהן**), חאצקעל סידראנסקי (**פון זאמאשטש**), חאצקעל סאוואולסקיים זוהן, איצעל סמיזיק (**פון די קווא־טשוק**), ישראל פאנטער, דר. פיינבערג, יאסעל פראקים זוהן, הערשעל צוקערמאן **מיט** זיין **פרוי** יהודית **און זוהן** מישע, קראסעלניק **און** זיין **זוהן** אַ **ברוקירער**), בערעל קאפלאן (**מאטעלעס**), שאוחאן (**דער זשאנדאר**) **מיט** זיין פרוי **און** טאכטער, ניאמע שעוואכאוויטש (**דעם שמיד'ס זוהן**), סידראנסקי, ווילקיס איידעם, **און** אַנדערע.

שיינע ליפשיץ, איינע פון אונזערע עדי־ראיה, דערציילט אונז דאס פאלגענדע: זי איז צופעליג געווען אין הויז פון וועלוועל נאוויק, ווען מען האט אים דערלאנגט אַ באפעל צו שטעלען זיך פאר דער פאליציי. אזוי ווי זיין ערשטער נאמען איז ניט געווען אנגענעבען אין דעם באפעל, האט אים שיינע ליפשיץ געראטען, ער זאל שיקען אויף זיין ארט דעם אלטען פאטער, וועמען די דייטשען וואלטען סיי ווי צוריק אהיים געשיקט. אויך דער אלטער פאטער איז באשטאנען, אז ער זאל געהן אויפן פלאץ פון זיין זוהן. אבער דער יונגער נאוויק האט דאס ניט געווואלט טאן און האט זיך מיט כוח ארויסגע־ריסען פון הויז און איז אוועק צו דער פאליציי, פון וואנען ער איז שוין מער קיינמאל ניט צוריקגעקומען. אייניגע טעג שפעטער איז זיין אלטער פאטער פון גרויס צער און וויטאג געשטארבען. אנדערע עדות דערציילען, אז לויט ווי מען האט זיך שפעטער דערוואוסט, האט מען טאקע געזוכט אן אנדער נאוויק'ען און ניט וועלוועל נאוויק.

אן אנדערען עפיזאד דערציילט אויך שיינע ליפשיץ וועגען פעשע גאם (גאליאצקי דעם שוסטער'ס אַ טאכטער), וועלכע איז געווען פארהייראט צו איזע גאם פון אפטייק. נאכדעם ווי גאם איז אנטלאפען מיט דער סאוע־טישער ארמיי, איז זיין פרוי, פעשע, פארבליבען אין דער היים מיט איר קליינעם זוהן און איר שוועגערין עלקע גאם. וועז די פאליציי איז איינמאל געקומען זיך נאכפרעגען וועגען עלקע גאם, האט פעשע געטענה'עט, אז זי וויסט גארניט וועגן איר. זי האט ניט אויסגעזאגט דעם אמת, אפילו וועז די פאליציי האט געדראט צו טויטען זי מיט איר איינציגען קינד. אבער עלקע,

וועלכע האָט זיך געהאָט אויסבאַהאַלטען אין אַ צווייטען צימער און געהערט די דראָאונגען פון דער פאָליציי, האָט פאַרשטאַנען די ערנסטקייט פון די נאַצישע רייד, און זי איז ארויס פון איר באַהעלטענישׂ, אליין זיך איבער־געגעבען אין די הענט פון דער פאָליציי, וועלכע האָבען זי אַוועקגעפירט און אומגעבראַכט צוזאַמען מיט די אנדערע ארעסטירטע קרבנות פון יענע טעג.

אינטערעסאַנט איז אויך צו באַמערקען, לויט ווי יצחק טשאַפער גיט אונז איבער, אַז וועג מען איז געקומען אַרעסטירען חיים כוואַיניקיען, האָט זיין פרוי, מאַלי (פּעלטע דער מאָדיסטקע'ס טאָכטער), זיך ניט געוואָלט שיידען מיט איר מאַן און זי האָט זיך פרייוויליג איבערגעגעבען אין די נאַצישע הענט און איז צוזאַמען מיט איר מאַן אומגעקומען.

וועג מען איז געקומען אַרעסטירען שליוקע (איידעם פון משה אביגדור טאַראַן), האָט ער באַקומען אַ האַרץ־אַטאַקע און איז אויפ'ן אָרט געשטאָרבען.

די ידיעה וועגען דעם גורל פון די אומשולדיגע צוויי הונדערט אידישע קרבנות האָט ווי אַ דונער דערשיטערט די גאנצע אידישע געמיינדע פון וואָלקאָוויסק. מען האָט דאַן דערפילט, ווי הפקר מען איז אין די הענט פון דעם שונא.

קורץ נאָך דעם איז וואָלקאָוויסק פאַראייניגט געוואָרען מיט אָסט־פרייסען, און איז אזוי אַרום געוואָרען אַ טייל פון דריטען רייך. זעלווע איז געווען די גרענעץ־שטאָט, און ווייטער איז שוין געווען אָסטלאַנד, דאָס הייסט, דעם שונא'ס לאַנד. דער פאַקט, וואָס וואָלקאָוויסק איז ביי די דייטשען פאַררעכענט געוואָרען אַלס אַ טייל פון דריטען רייך, האָט געווירקט צום בעסערען אויף דער דאָרטיגער אידישער באַפעלקערונג. ווייל דווקא אין יענע טעג האָבען אָנגעהויבען צו דערגרייכען קיין וואָלקאָוויסק שוידערליכע ידיעות וועגען מאַסען־פאָגראָמען אויף אידען אין די אַרומיגע שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבען געהערט צו אָסטלאַנד, ווי דרעטשין, סלאָנים, די שטעטלעך אין וויס־רוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע. אין וואָלקאָוויסק איז דאָן פאַרהעלטניס־מעסיג די אידישע לאָגע געווען אַ רוהיגערע. מען קאָן אייגענטליך זאָגען, אַז דאָס גאַנצע יאָר — נאָך דעם אומגליק מיט די ערשטע אַרעסטען און דער שחיטה פון די צוויי הונדערט קרבנות, און אָחוץ די קרבנות, וואָס זיינען געפאַ־לען פון הונגער און פון פאַרשיידענע אַנדערע סיבות — האָט ניט געבראַכט מיט זיך קיינע אויסערגעווייניליכע פאַסירונגען. מען האָט געטראָגען די גאַלע לאַטע, מען איז געגאַנגען אויף די עקען פון ברוק און אין מיטען וועג, און ניט אויף די טראָטוּאָרען, מען האָט געטאָן שוועָרע צוואַנגס־אַרבייט, מען האָט אויסגע־פילט אַלע משוגע'נע גזירות פון די נאַציס, און געטרייסט זיך מיט דער האָפענונג פון גאולה און באַפרייאונג.

דאָס טאָג־טעגליכע לעבען אונטער'ן דייטש

אין יענער צייט האָבען זיך נאָך אַ צאָל אידען באַשעפטיגט מיט קליין־האַנדעל און איבערהויפט מיט אויסטויש־האַנדעל, מורא האָבענדיג דערביי מער ווי פון אַלעמען פאַר דער פוילישער פּאָליציי. מען האָט געטוישט אַ מטבע אויף ברויט. מען האָט אַוועקגעגעבען דאָס לעצטע, וואָס מען האָט נאָך אָפּגעראַטעוועט פון דעם חורבן, פאַר אַ שטיקעל ברויט. מען האָט אַוועקגעגעבען דעם לעצטען אָנצוג, דאָס לעצטע קלייד, אַ פּאָר זאָקען, אַ העמד — פאַר אַ ביסען ברויט. און אזוי אַרום איז דאָס לעצטע ביסעל אידיש פאַרמעגען ביסלעכווייז איבערגעגאַנגען אין די הענט פון די קריסטליכע שכנים בלויז פאַר עסענוואַרג אליין. יעדע עטליכע וואָכען פלעגט מען אויפגעציטערט ווערען פון די געסטאַפּאָ־באַזוכען אין שטאָט. די ידיעה וועגען זייער אָנקום פלעגט זיך פאַרשפרייטען מיט דער גרעסטער שנעלקייט אין דער אידישער געגענט, און דאָס פלעגט אַ איד ניט וואָגען ארויסצושטעקען זיין קאָפּ אין גאַס אריין. די אידען האָבען שוין דעמאָלסט ניט געקאָנט נאָכקומען די פאָנטאַסטישע פאַרלאָנגען פון דער געסטאפּאָ, ווייל זייער גאנץ האָב־און־גוטס איז אין דער באָמבאַרדירונג אוועק מיט'ן רויך, און די געסטאַפּאָ האָט געהאַלטען אין איין דראָהען מיט טויט. וועגן די געסטאַפּאָ פלעגט פאַרלאָזען די שטאָט, פלעגען די אידען בענשען גומל און אָפּאטעמען אַביסעל פרייער.

מען האָט נאָך דאָס געהאט די פרייהייט פון פאַרקער, און מען האָט אפילו געקענט פאָרען אויף אזוי ווייט ווי קיין ביאַליסטאָק, פאַרשטייט זיך, אז אויף באַשטימטע דערלויבענישען, וואָס דער פאָרוואַלטער פון שטאָט פלעגט ארויס־געבען פאַר געלט, און אין ספעציעלע וואָגאָנען, וואָס זיינען געווען באַצייכענט: „בלויז פאַר פּאָליאָקען".

אָט די רעגולאַציעס זיינען אין אָנהויב אָפּגעהיט געווארען פאַר „כאַבאַר", וואָס די דייטשען און די פוילישע פּאָליציי־לייט פלעגען אויפמאָנען פון די אידען. די לעצטע פלעגען זיך בכיון אריינרייסען אין אידישען צענטער און נעמען כאַבאַר פאַר דער קלענסטער זאַך. די אידען פלעגען דערפילען זייערע פאַרלאנגען מיט דער הילף פון דער שטייַער־קאָמיטע, וואָס האָט עקזיסטירט ביים יודענראַט, טוענדיג דאָס מיט'ן אייַנציגען געדאַנק, אז דערמיט וועלען זיי פאַרציען דעם הערשענדען צושטאַנד אויף ווי לאַנג מעגליך, ביז דער שטורעם וועט אַריבער.

דאָך האָט מען ווי עס איז געלעבט — וועט שלעכט און וועט ערגער. מען האָט געלעבט און מען האָט געוואָלט לעבען. מען האָט געלעבט אין שרעק און אין אַנגסט, אָבער שטענדיג מיט'ן בטחון און מיט דער האָפענונג אויף אַ בעסערען מאָרגען.

עס האָבען אויך ניט געפעלט קיין אינצידענטען, אין וועלכע דער נאַ־
ציאָנאַל־סאָציאַליסטישער פּאַרטיי־פּראָגראַם איז אויסגעדרוקט געוואָרן
דערציילט דר. רעזניק, איינער פון אונזערע עדות, עטליכע עפּיזאָדען, וואָס
האָבען צו יענער צייט פאַסירט אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע פון וואָלקָא־
ווייסק. אויפ'ן ווינקעל צווישען דעם מזרח־געסל און ווילנער גאַס, אַנטקעגען
ליסיצקי'ס הויז, האָט זיך געפונען אַ צעקלאַפּטער רוסישער טאַנק. איינמאָל
זיינען דאָרט פאַרבייגעגאַנגען צוויי דייטשע זשאַנדאַרמען, און צופעליג איז
דאָרט דורכגעגאַנגען ר' לייזער שאַליוטע (אַ באַקאַנטער און חשוב'ער בעל־
הבית און יודע־ספר אין שטאָט). די דייטשען האָבען אים, דעם אַלטען
און שוואַכען מאַן, געצוואונגען אַרויפצוקריכען אויפ'ן צעבראָכענעם טאַנק
און דאָרט פאַר זיי צו טאַנצען. דערביי האָבען זיי אים נאָך שטאַרק צעשלאָגען
און פאַרוואונדעט.

אַ שטיקעל צייט, דערציילט ווייטער רעזניק, פלעגען די דייטשען גיין
איבער די אידישע הייזער און זוכען ספּרים — חומשים, גמרות, משניות,
סידורים — און גיפּינענדיג אַזעלכע, פלעגען זיי די ספּרים פאַרברענען און
די אידען, צו וועמען די ספּרים האָבען באַלאָנגט, מוראַ'דיג שלאָגען. אַזעלכע
פאַלען זיינען פאַרגעקומען מיט ליפּיאַק דעם שניידער, לייבקע פּאַצאָוואסקי
דעם שערער און זיין זוהן ישראליק (די ספּרים זיינען אפילו ניט געווען
זייערע, נאָר האָבען באַלאָנגט צו די הייזער, וואו זיי האָבען געוואוינט), און
מיט נאָך פיל אַנדערע בעלי־בתים.

די גרויסע שטייערען און אָפּצאָלונגען, וואָס די דייטשען האָבען אַרויפ־
געצוואונגען אויף די אידען, פון אין זייט, און די שוועכע צוואַנגס־אַרבייטען
אַן געהאַלט, פון דער צווייטער זייט, האָבען פּשוט אויסגעטריקענט דעם מאַרק
און דאָס בלוט פון די לעבען־געבליבענע אידישע קרבנות. די נויט און די
אַרימקייט זיינען געוואָקסען פון טאָג צו טאָג. די פּוילישע געהילפס־פּאָליציי
האָט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט אויסגעפירט די דייטשע גזירות אויף
די אידען. יעדען טאָג האָט מען דורכגעפירט זוכונגען אין די אידישע הייזער
און קאָנפיסקירט, וואָס נאָר זיי האָבען נאָך פאַרמאָגט.

בייטאָג האָט מען געמוזט אַרבייטען. דער יודענראַט האָט יעדען טאָג
באַקומען אַ ליסטע פון אַרבייטס־פּלעצער, וואו די אידען האָבען זיך געמוזט
שטעלען צו דער אַרבייט. הונדערטער אידען זיינען געווען געצוואונגען זיך
צו מעלדען פאַר די שוועסטע אַרבייטען: אָפּצורייניגען די גרוזען פון די
צעשטערטע הייזער, צו גראָבען שוץ־גרובען און אַנדערע מיליטעריש אַר־
בייטען. די מיידלעך האָבען געדאַרפט אָפּרייניגען די חרוב'ע הייזער. גרופּען
פון הונדערטער אידען פּלעגען זיך יעדען טאָג שטעלען צו דער אַרבייט אי׳

פּעטראָשאָוויטצע, ניט ווייט פון דער וואָלקאָוויסקער צענטראַלנע. דאָ האָט זיך געפונען דער אָפּרוה־אָרט דערהאָלונגס־קעמפּ פאַר די דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע פלעגען צוריקקומען פון פראָנט.

די דייטשען האָבען ניט געצאָלט קיין געהאַלט פאַר דער דאָזיגער אַרבייט. פאַרקערט, מען האָט געדאַנקט גאָט, יוען זיי האָבען געגעבען די אַרבייט. דאָס איז געווען די איינציגע טרייסט, אז כל־זמן זיי נויטיגען זיך אין דער אידישער אַרבייט, וועלען זיי די אידען נאָך האַלטען ביים לעבען. דער יודענ־ראַט איז געווען פאַראַנטוואָרטליך צו די דייטשען פאַר צושטעלען די אַרבייטער.

אין יענער צייט האָבען די דייטשען אָנגעהויבען צו בויען די באַן־ליניע הינטער וואָלקאָוויסק. די וואָלקאָוויסקער אידישע אַרבייטער זיינען שוין דאָן מייסטענס געווען באַשעפטיגט, איבערהויפט ביי מלחמה־אַרבייטן, און די אידישע מיידלעך — ביים רייניגען. די נאַציס האָבען אַרויסגעפאָדערט דעמאָלסט אַרום הונדערט און דרייסיק מיידלעך פון ביאַליסטאָקער געטאָ. וועז דער יודענראַט אין ביאַליסטאָק האָט באַקומען די פאַראָרדענונג צוצו־שטעלען אַ געוויסע צאָל אידישע מיידלעך פאַר צוואַנגס־אַרבייט לעבען וואָל־קאָוויסק, האָט ער געמוזט אָנוועגדען אַ דראַמאַטישען מיטעל. די אידישע פאָליצייַ פון ביאַליסטאָקער געטאָ האָט פּלוצים באַלאַגערט דעם לאָקאַל פון די פאָך־קורסען און דאָרט צונויפגעקליבען די נויטיגע צאָל מיידלעך פון צווישען די שילערינס און אַרבייטערינס פון דער שולע. זיי האָבען די מיידלעך אָפּגעשיקט קיין וואָלקאָוויסק. אין וואָלקאָוויסק זיינען דווקא זייערע באַדינגונגען אין אָנפאַנג ניט געווען קיין שלעכטע. די יעניגע פון די מיידלעך, וועלכע האָבען געהאַט קרובים אָדער באַקאַנטע אין שטאָט גופא, זיינען ביי זיי איינגעשטאַנען. די איבעריגע האָבען געווואוינט אין באַראַקען.

וועז די לאַגע פון די וואָלקאָוויסקער אידען איז געווארען אַלץ ערגער און ערגער און די געפאַרען פון טויט אַלץ גרעסער, האָט דער ביאַליסטאָקער יודענראַט געוואָלט צוריקברענגען די ביאַליסטאָקער מיידלעך צו זייערע היימען, אָבער דאָס איז ניט געווען קיין לייכטע זאַך, און בלויז אַ קליינע צאָל פון זיי איז געלונגען דעם ביאַליסטאָקער יודענראַט צוריקצוברענגען. די מערסטע פון זיי זיינען שפּעטער, דעם צווייטען נאָוועמבער 1942, צוזאַמען מיט אַלע וואָלקאָוויסקער אידען, פאַרטריבען געווארען אין די בונקערס.

זומער 1942—אונטער די דייטשען

די פּאַרטיזאַנען באַוועגונג

זומער 1942, ווען די לאַגע איז שוין געווען זייער ערנסט, ווען אַרום און אַרום האָט זיך שוין געהאַט צעפלאַקערט אַ פייער פון פּאָגראָמען און מאַסען־שחיטות, און די דייטשען פלעגען פאַרגיסען אידיש בלוט ווי וואַסער — אין סלאָנים, באַראַנאָוויטש, לידע און אין פילע אַנדערע אַרומיגע שטעט און שטעטלעך (אין דרעטשין אליין זיינען יענעם תשעה באב פאַרברענט גע־ווארען דריי טויזענט מענשען) — איז נאָך אין וואַלקאָוויסק, פאַרהעלטניס־מעסיג, די לאַגע געווען אַ רוהיגע. אָבער דאָך האָט שוין אַ טייל פון דער וואַלקאָוויסקער יוגענד גוט באַגריפען די ערנסטקייט פון דער לאַגע און האָט זיך אליין אָפּגעגעבען אַ דין וחשבון וועגען דעם אָנקום פון דער סכנה.

מען האָט באַשלאָסען אַרויסצוצייגען אַ שטאַרקען ווידערשטאַנד געגען אַן אַטאַקע, ווען זי זאָל נאָר קומען. מען האָט געאַרבייט אין דער שטיל, מען האָט אָרגאַניזירט די יוגענד און זי געוואָרענט וועגען דער נאָהענטער סכנה, וואָס האָט שוין דאַן געשוועבט אין דער לופט. מען האָט אפילו מצליח געווען צו פאַרבינדען אַ קאָנטאַקט מיט אַ גרעסערער רוסישער פאַרטיזאַנען־גרופּע, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין זאַמקאָווען וואַלד, ניט ווייט פון וואַלקאָוויסק. די דאָזיגע פאַרטיזאַנען זיינען אלע געווען געווועזענע סאָלדאַטען פון דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָבען זיך פאַרבאַהאַלטען אין די וועלדער, כדי ניט אַריינצופאַלען אין די הענד פון שונא.

עס זיינען אפילו צווישען זיי געווען אייניגע אידען. די פאַרטיזאַנען זיינען געווען זייער אַקטיוו אין דער וואַלקאָוויסקער געגענד, און הגם זיי זיינען דאָרט בלויז באַשטאַנען פון אַ קליינער גרופּע, האָבען זיי דאָך מיט זייערע טעראָר־אַקטען אויפגערודערט די גאַנצע געגנט. זיי האָבען מיט זיך געהאט פאַרשיידענע וואפען און אַ גרויסען זאַפּאַס עסען. פון זייער פונקט האָבען זיי אָנגעפירט מיט סאַבאָטאַזש איבער דער גאַנצער געגנט. אָבער, כדי ניט געכאָפט צו ווערען פון שונא, האבען זיי ניט געקענט פאַרבלייבען אַ לאַנגע צייט אויף אַיין פלאַץ. זיי פלעגען דורכפירען זייער שטיקעל אַרבייט און דאַן גלייך אַנטלויפען אין אַן אַנדער געגנט, און דאָרט אויף־דאָס־נייַ אָנהויבען אַ צעשטערונגס־אַרבייט. זייער אויפגאַבע איז געווען, ווי ווייט מעגליך, צו צעשטערען די קאָמוניקאַציעס פון דער נאַצישער ארמיי.

די פּאַרטיזאַנען־גרופּע איז געווען אייגעטיילט אין צווויי טיילען: אַיין טייל איז געווען באַשעפטיגט מיט דורכפירען טעראָריסטישע אַקציעס. עס פלעגט ניט אַריבער קיין אַיין טאָג אָהן אַ וועלכער עס איז פאַסירונג: דאָ האבען זיי איבערגעריסען די באַן־לינייע, דאָ האבען זיי אויפגעריסען

אַ בריק, באַפאַלען דייטשע אַראפלאַנען און אַנגעטאָן כל׳ערליי סאַבאָטאזש־אַקטען. לויט די צרות וואָס זיי פלעגען אָנטאָן, זיינען די דייטשען פון דער גע־גענד געווען זיכער, אַז עס ווירקט אַ גאַנצע אַרמיי. און ניט בלויז אַ קליינע גרופּע פּאַרטיזאַנען. עס איז געקומען דערצו, אז די דייטשען האָבען געמוזט אויסשטעלען ביינאַכט אויף דער גאַנצער לענג פון דער באַן־ליניע פויערים מיט שטעקענס. אָבער אויך דאָס פלעגט ניט העלפען. אינדערפרי פלעגען די דייטשען געפינען די טויטע קערפּערס פון די פויערים, צוזייט אויף דעם גאַנצען שטח, און די באַן־ליניע איבערגעריסען.

דער צווייטער טייל פון די פּאַרטיזאַנען איז געווען באַאויפטראַגט צו זאָרגען פאַר שפּייז, און איז באַשטאַנען פון אַ קלענערער גרופּע. אין די נעכט פלעגען זיי קומען צו די פויערים און צווינגען זיי צו געבען שפּייז.

דער קאָמאַנדאָר פון דער וואַלקאָווייסקער יוגענד מיט די פּאַרטיזאַנען

זינט די וואַלקאָווייסקער יוגענד האָט מצליח געווען אָנצובינדען אַ קאָמ־טאַקט מיט דער שכנות׳דיגער פּאַרטיזאַנען־גרופּע, איז זי אויך געווארען טעטיג און האָט געהאַט ניט קיין קליינעם טייל אין די אויבען־דערמאָנטע אַקציעס פון די פּאַרטיזאַנען. די ערשטע, וואָס האָבען זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנען, זיינען געווען שרה רובין און איר שוואָגער, זועלכע זיינען די גאַנצע צייט געווען זעהר טעטיג. פיל וואַלקאָווייסקער אידישע יוגענדליכע האָבען זיך אַקטיוו אָנגעשלאָסען אָן די פּאַרטיזאַנען אין וואַלד, און די גרופּע איז גאַנץ באַדייטענד אויסגעוואָקסען. די וואָס זיינען ניט געווען אַקטיוו באַטייליגט אין די טעראָר־אַקטען, פלעגען קאָאָפּערירען זייער טיכטיג אין צושטעלען צו די פּאַרטיזאַנען אלע נויטיגע מאַטעריאַלען פון שטאָט, אָנפאַנגענדיג פון מעדיקאַמענטען און ענדיגענדיג מיט אַלערליי אויפּרייס־שטאָפען. צווישען די איבערגעבענסטע און אַקטיווסטע אין דער דאָזיגער וויכטיגער אַרבייט זיינען געווען: באַם צוקערמאַן, דער זוהן פון לעמקין דעם שמיד, און אַנדערע.

איינמאָל, אין אַ רעגענדיגער און פינסטערער נאַכט, איז צו איינעם פון אונזערע עדות, צבי רויטמאַן, אַן עלעקטריקער־טעכניקער אין פלייש קאָנסערוון פאַבריק, געקומען אַן אומבאַקאַנטער מאַן און אים געזאָגט, אז ער איז א שליח פון די פּאַרטיזאַנען, וועלכע האָבען אַ לאַגער אין זאַמקאָוון וואלד, ניט וויים פון שטאָט. דער מאַן האָט אים געבעטען צו קומען אין לאַגער פון די פּאַרטיזאַנען, כדי דאָרט צו פאַרריכטען זייער ראַדיאָ־אַפּאַראַט, דורך וועלכען זיי באקומען זייערע געהיימע באַפעלען פון דער הויכער קאָמאַנדע פון דער רוסישער אַרמיי.

רויטמאַן, וועלכער האָט שוין פון לאַנג באַגערט צו קומען אין אַ דירעקטען קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנען, האָט דעם פּאַרשלאָג אויפגענומען מיט פרייד אין האַרצען, צוליב דער געלעגענהייט אָנטייל צו נעמען אין דער אַקציע פון אַן אמת'ער פּאַרטיזאַנען־גרופּע. ער איז מיט דעם אומבאַקאַנטען אוועק אין וואַלד, ניט געקוקט אויף דער גרויסער ריזיקאַלישער אונטערנעמונג, מיט וועלכער אַזאַ ארבייט איז געווען פאַרבונדען, אין פאַל די נאצים וואָלטען געפונען די מינדעסטע שפּור. דער אומבאַקאַנטער האָט אים געפירט פון איין געהיימען פּאָסטען צום אנדערען, ביז די לעצטע געהיימע וואַך האָט אים געבראַכט אין זאַמקאָווען וואַלד, וואו עס האָט זיך געפונען דער לאַגער פון די פּאַרטיזאַנען.

שוין אין דעם אַליין איז געווען אַ טויט־געפאַר, ווייל לויט'ן געזעץ האָבען די דייטשן געדאַרפט דערשיסען אויפ'ן אָרט יעדען אידן, וועמען זיי האָבען באַגעגענט אויסער דער גרענץ פון שטאָט, שוין אָפּגערעדט וועגען וואַגען אַריינגעהן אין וואַלד. דאָרט איז אפילו געווען פאַרבאָטען פאַר ניט־אידען צו געפינען זיך. ווייל יעדער איינער, וועמען די דייטשן פלעגן געפינען אין וואַלד אָדער אין דער אומגעגענד, איז ביי זיי באַטראַכט געווען אַלס אַ פּאַרטיזאַן און זיי פלעגן אים אויפ'ן אָרט דערשיסען. ער איז בשלום דער־גאַנגען צום באַשטימטען אָרט, וואו עס האָט אויף אים געווארט אין וואַלד אַ וואַך פון דער פּאַרטיזאַנען־גרופּע. דאָרט האָט רויטמאַן באגעגענט א סימ־פאטישען רוסישען בחור מיט אַ לייכטער מאַשין־ביקס אין דער האַנט. ער האָט זיך מיט אים באַקענט און דער לעצטער האָט אים גלייך אָפּגעפירט אין דער טיפעניש פון וואַלד צו דער גרופּע.

דער וועג אַהין האָט געדויערט אַרום אַ שעה צייט און האָט געפירט דורך פּאַרשיידענע וועגען און שטעגען. באַגעגענדיג אַלערלייַ וואַכען, איז ער ענדליך אָנגעקומען צו אַ זעהר גוט פּאַרשטעלטען פלאַץ, צווישען געדיכטע און נידעריגע בוימער. אויפ'ן פלאַץ זיינען געשטאַנען אַ צאָל געצעלטען, אינמיטען האָט געפלאַקערט אַ פייער, און אַ פריידיגע גרופּע רוסישע סאָל־דאַטען האָט וואַכזאַם און געמיטליך געשמועסט.

רויטמאַן דערציילט, אז פלוצים האָט ער דערפילט, אז ער געפינט זיך אין אַ גאַנץ אַנדערער וועלט. די ווירקליכקייט וואָס האָט זיך פאַר אים ענט־פלעקט, האָט איבערגעשטיגען יעדע פאַנטאַזיע און יעדע פּאַרשטעלונג, וואָס ער האָט זיך אמאָל געמאָלען וועגען די פּאַרטיזאַנען. די זיכערקייט, די דרייסטקייט און פולשטענדיגע רוהיגקייט האָבען אים דורכגענומען.

קורץ נאָכ'ן אָנקומען האָט ער זיך באַקענט מיט'ן קאָמאַנדיר, אַ שיינער בחור, פון ראַנק — אַ לייטענאַנט. זיין נאָמען איז געווען גרישא. ער האָט

רויטמאַנ'ען געוויזען דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט און ער האָט אים געבעטען דאָס צו פּאַרריכטען, ווייל שוין אייניגע טעג ווי זיי האָבען ניט געקאָנט אויפ־נעמען קיין ידיעות פון מאָסקווע, און דאָס האָט זיי אינגאַנצען אָפּגעשניטען פון דער אויסערער וועלט.

עס האָט רויטמאַנ'ען געזומען עטליכע שעה און דער ראַדיאָ־אַפּאַראַט האָט ווידער פונקציאָנירט. די פרייד איז געווען זעהר גרויס ביי אַלעמען. דער טאָג איז נאָך געווען גרויס, ווען רויטמאַן איז פאַרטיג געוואָרען מיט זיין אַרבייט, און ער האָט דעריבער געהאט אויך אַ געלעגענהייט זיך דורכ־צושמועסען און זיך נעהענטער צו באַקענען מיט די פּאַרטיזאַנען און מיט זייער ארבייט.

ער איז אזוי באַגייסטערט געוואָרען פון דעם לעבען פון די פּאַרטי־זאַנען און זייער ארבייט, אז ער האָט שוין ניט געוואָלט אומקערען זיך אין שטאָט אריין. אָבער עס איז ניט געווען קיין פּראַגע פון פערזענליכען ווילען. די פּאַרטיזאַנען האָבען אים געראַטען צוריקצוגעהן אין שטאָט און אַרבייטען מיט דער וואָלקאָוויסקער גרופּע, וועמעס אויפגאָבע עס איז געווען צו אָר־גאַניזירן די אידישע יונגעלייט, צו מושטירען זיי, אויף ווי ווייט מעגליך, און איבערפירען די פעהיגערע פון זיי אין וואַלד אריין. אויסער דעם איז נויטיג געווען צו אַרגאַניזירען די גאנצע יוגענד אין שטאָט, כדי אין פאַל פון אַ דייטשער אַקציע געגען די אידען, זאָלען זיי קאָנען ארויסשטעלען אַ געהעריגען ווידערשטאַנד. גלייכצייטיג, האָט די פּאַרטיזאַנען־גרופּע זיך פאַר־פליכטעט צו העלפען די אידען פון שטאָט.

ער האָט פאַרלאָזען די פּאַרטיזאַנען, באַגלייט פון א וואַך, און איז ערשט שפּעט אין דער נאכט צוריקגעקומען אין שטאָט אריין. גראָד אין די טיפע־נישען פון וואַלד, אין דעם קעניגרייך פון די פּאַרטיזאַנען, האָט ער צום ערשטען מאָל דערפילט אַביסעל זיכערקייט, ווייל דאָרט האָט אפילו אַ דייטשער סאָלדאַט מורא געהאַט צו שטעלען אַ פוס.

נאָך זיין ערשטען באַזוך ביי די פּאַרטיזאַנען, אין רויטמאַן געוואָרען זעהר טעטיג אין שטאָט. אַ דאַנק זיין אַרבייט אין דער מאַשינען־אָפּטיילונג פון שלאָכט־הויז, וואו ער האָט געארבייט פאַר די נאַציס, איז פאַר אים געווען מעגליך צוצושטעלען צו די פּאַרטיזאַנען פאַרשיידענע זאַכען, אין וועלכע זיי האָבען זיך געניטיגט. רויטמאַן איז געווען דער אויפזעהער אויף די מאַשינען און דער עלעקטרישער קראַפט אין פאַבריק. אַלע מכשירים, שליסעל און דער גאַנצער טעכנישער מאַטעריאַל זיינען געווען אונטער זיין אויפזיכט. ער פלעגט אויך דאַרפען פּאַרען, לויט'ן באַפעל פון זיין דירעק־טאָר, אין סקלאַד און דאָרט אויסקלייבען אלע נויטיגע אינסטרומענטען און

טיילען פאַר דער פאַבריק. פאַרשטעהט זיך, אז ביי יעדער אַזאַ געלעגענהייט, פלעגט ער שוין צוזאַמען מיט אנדערע זאַכען אויך באַזאָרגען זיך מיט די טיילען, אין וועלכע די פאַרטיזאַנען האָבען זיך געוויטיגט, ווי צום ביישפיל, פאַרשיידענע ראַדיא־טיילען, צוואַנגען, עלעקטרישע טיילען, אויל, וואַזעלין און פילע אַנדערע נויטיגע זאכען. די אלע מאַטעריאַלען פלעגט ער ברענגען מיט זיך אין דער פאַבריק, און שפּעטער אָפשיקען זיי וויטער. ער פלעגט דאָס אָפט איבערגעבען אין די הענד פון שרה רובין, און זי פלעגט זיי צו־שטעלען אויפ'ן ריכטיגען אַדרעס.

דערווייל האָט זיך אין שטאָט די לאגע אלץ מער פאַרערגערט. די שחיטות אין די ארומיגע שטעטלעך זיינען אָנגעפאַנגען אָן אויפהער. אָבער די נאַציס אין וואַלקאָוויסק האָבען זיך דווקא ניט געאיילט מיט דער פול־קאָמער פאַרניכטונג פון דער דאָרטיגער אידישער קהלה. פאַרקערט, זיי האָבען אויף זייער סאַדיסטישען שטייגער, געפירט אַ נערוון־קריג מיט די אומגליקליכע אידן, כדי פון זיי ארויסצוציהען דאָס לעצטע ביסל חיות און האַלטען זיי אונטער שטענדיגער שרעק און אַנגסט.

די אַקציע איבער די דעפּעקטיוו קינדער

אָבער אויך אין יענע טעג זיינען געווען פיל מענשען־קרבנות אין וואַל־קאָוויסק. די דייטשען האָבען דאָן צוגענומען פיל דעפּעקטיוו קינדער, צווישען זיי ניט־נאַרמאַלע, בלינדע, שטומע און פאַרקריפּעלטע. עס זיינען דאָן אַוועקגענומען געווארען פון די עלטערען אַרום פערציג דעפּעקטיוו קינדער. אַז די האָט מען דאָמאָלסט צוגענומען, דערצו־הלט אַיידא מאַזאָוועור, איינע פון אונזערע עדות, דאָס איינציגע פאַרקריפּעלטע קינד פון מאַזעקאָווסקי, דעם פאָטאָגראָפער, ניט געקוקט אויפ'ן געשריי און געווייַן פון דער אומ־גליקליכער מוטער, ביי וועמען דאָס פאַרקריפּעלטע קינד איז געווען אַלץ וואָס זי האָט פאַרמאָגט.

כדאי דאָ אויך צו פאַרצייכענען די מיאוס'ע ראָלע און די קאָאָפּעראַ־ציע, וואָס די אידישע געהילפס־פאָליצי בייַם יודענראַט האָט געגעבען די דייטשען אין דער דורכפירונג פון יעדער נייער גזירה. זיי האָבען גע־וואוסט וואו די דעפּעקטיוו קינדער געפינען זיך, און זיי פלעגען אַריין־קומען אין די אידישע הייזער און מיט געוואַלד אַוועקרייסען די פאַר־קריפּעלטע קינדער פון די אומגליקליכע עלטערען. צווישען די אַנדערע, וואָס זיינען דאָן צוגענומען געווארען פון די עלטערען, זיינען געווען: די בלינדע טאָכטער פון קליינבוים, אַן איניקעל פון די דונערס (וואָס האָבען געוואוינט ביי גאָליאַצקי), א קינד פון אייזשיק וואָליצקי (דעם שוסטער),

לייבע יודזשיק (וועלווּעל פון די געריכטנער׳ס אַ זוהן), און אַנדערע.

דייטשער שפּיאָנאַזש אין קאַמף מיט די פּאַרטיזאַנען

אין יענער צייט, דערצעהלט אונז יצחק טשאָפּער, האָט מען איינמאָל גע־ברַאַכט פון בערעסטאָוויץ קיין וואָלקאָוויסק צוואַנציג אַרעסטירטע אידען, צווישען זיי אי׳ז אויך געווען אַ זוהן פון שלמה מאַנדעלבוים (דער באַנק די־רעקטאָר). די באַשולדיגונג געגען זיי איז געווען, אַז זיי האָבען קאָאָפּערירט מיט די פּאַרטיזאַנען־גרופּען אין דער וואָלקאָוויסקער געגענד. אַ איד האָט זיי גע׳מסר׳ט און איז צוזאַמען מיט די ארעסטירטע געברַאַכט געוואָרען אין דער תפיסה. דר. וויינבערג האָט זיך אין נאָמען פון יודענראַט איינגעשטעלט פאַר די ארעסטירטע אידען און מען האָט זיי אַלעמען באַפרייט, אונטער דעם באַדינג, אז ווען מען וועט זיי דאַרפען, זאָל דער יודענראַט זיין פאַרפליכטעט זיי צוצושטעלען.

אַלע צוואַנציג אידען זיינען גלייך צוריקגעשיקט געוואָרען קיין בערעס־טאָוויץ. דאָגעגען האָט דער יודענראַט פאַרהאַלטען דעם אידישען מסור אין תפיסה, וואָס האָט זיך געפונען אוי׳ף הויף פון יודענראַט אין דעם נייעם געסעל. ביינאַכט איז אין דער תפיסה געקומען דר. וויינבערג מיט אַ אידישען פּאָליציי־מאַן. מען האָט דעם מסור דער׳הרג׳עט פאַר זיין מסירה אויף די צוואַנציג אידען. מען האָט גלייך געשיקט רופען יצחק טשאָפּער׳ס פאָטער, וועלכער איז דאָן געווען דער פאַרוואַלטער פון בית־עולם און דער חברה קדישא, כדי מען זאָל באַערדיגען דעם טויטען קערפּער. דער קערפּער איז נאָך יענע נאַכט אָפּגעפּירט געוואָרען אין אַ פּור פון יודענראַט, און קיינער האָט פון דעם אינצידענט ניט געוואוסט.

די סאַבאַטאַזש־אַקטען פון די פּאַרטיזאַנען האָבען דערווייל זיך אַלץ מער און מער גלאָזט פילען אין דער וואָלקאָוויסקער געגענד, און כדי צו גע־פינען די נעסט זייערע, האָבען די דייטשען פּאַרשטאַרקט זייער שפּיאָנאַזש־נעץ.

רויטמאָן איז אינצווישען ווידער אמאָל געפּונען געוואָרען פון שרה רובין צו פּאַרריכטען ווי אַמשנעלסטען דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט פון די פּאַרטי־זאַנען. ער איז ווידער אוועקגעפּירט געוואָרען אין די טיפענישען פון וואלד, וואו די פּאַרטיזאַנען האָבען געהאט זייער הויפּט־קוואַרטיר. ער האָט אָפּגע־טאָן זיין אַרבייט, און איז באַלד צוריקגעפּירט געוואָרען פון אַ באגלייטער ביז׳ן עק פון וואַלד, פון וואַנען ער איז אליין שוין געגאַנגען אין שטאָט. ווען ער האָט דערגרייכט די שטאָט, איז שוין געווען פינף אַזייגער פאַרנאכט. איינער פון זיינע מיטאַרבייטער אין שלאכט־הויז האָט אים געמאָלדען, אַז די פּאָליציי האָט זיך נאָכגעפרעגט אויף אים.

צווישען די פּאַרטיזאַנען האָבען שוין די דייטשען דאָמאָלסט געהאַט אַ צאָל שפּיאָנען. אזוי, צום ביישפּיל, איז דאָרט געווען אַ גוי, אַ ראָשער, וועלכער האָט איבערגעגעבען דער דייטשער קאָמאַנדע וועגען דעם טעכניקער, וואָס האָט ביי די פּאַרטיזאַנען פּאַרריכט אַ ראַדיאָ־אפּאַראַט. דער זעלבער גוי איז איינמאָל באַשטימט געוואָרען צו זיין דער וועג־וויזער פון די פּאַר־טיזאַנען פּאַר דריי רוסישע אָפּיצירען. ער האָט די אָפּיצירען שפּעטער איבער־געגעבען אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיי באַלד דערשאָסען.

אין יענער צייט, דערצעהלט אַן אַנדער עדות, כתריאל לאַשאָוויטש, איז אין איינעם פון די טערריסטישע אַקטען פון דער פּאַרטיזאַנען־גרופּע לעבען וואָלקאָווייסק, וועו זיי האָבען אויפגעריסען אַ טעקסי, וואָס האָט געפירט אייניגע דייטשען, פּאַרוואונדעט געוואָרען אַ יונגער פּאַרטיזאַן. די פּאַרטיזאַנען האָבען ניט געהאט קיין ערשטע הילף, איז דעריבער לאַשאָוויטש אַוועק אין שטאָט און האָט זיך געמאָלדען צו דר. בערעל וועלוועלסקי (אַ גע־וועזענער מכבי־דאָקטאָר) און אים געבעטען, אז ער זאָל באַהאַנדלען דעם פּאַרוואונדעטען פּאַרטיזאַן. דר. וועלוועלסקי האָט אים אָבער איבערגעשיקט צו דר. יצחק ווייַנבערג אין יודענראָט, זאָגענדיג, אַז אויב דער יודענראָט וועט אים הייסען געהן, וועט ער געהן. דר. ווייַנבערג, דער פּאָרזיצער פון יודענראָט, האָט זיך אָפּגעזאָגט צו שיקען אַן אנדער דאָקטאָר און ער איז אליין געגאַנגען באַהאַנדלען דעם פּארוואונדעטען פּאַרטיזאן.

די נאצישע האָבען אָבער שפּעטער אין וואלד געפונען דעם פּאַרבאנדאַ־זשירטען פּאַרטיזאן. זיי האָבען געזוכט, אז דאָס איז אַ דאָקטאָר'ס מלאכה, און זיי האָבען געמאטערט דעם פּאַרוואונדעטען מיט די שרעקליכסטע יסורים, ער זאָל דערצעהלען וועלכער דאָקטאָר עס האָט אים פּאַרבאנדאזשירט די וואונדען. אָבער דער יונגער העלד איז געשטאַרבען פון די יסורים און האָט ניט געוואָלט ארויסגעבען דעם דאָקטאָר, וואָס האָט אים באַהאַנדעלט. היות ווי די פּאַסירונג איז פּאַרגעקומען ניט ווייט פון וואָלקאָווייסק, האָבען די נאַציס, פּאַרשטעהט זיך, געוואָרפען אַ חשד אויף די וואָלקאָווייסקער אידישע דאָקטוירים.

אזוי ווי די דייטשען האָבען ניט געקענט דערגעהן, וואו עס געפינט זיך די הויפּט־נעץ פון די פּאַרטיזאַנען, האָבען זיי ארויסגעשיקט שפּיאָנען, פּאַר־שטעלט אַלס געוועזענע רוסישע סאָלדאַטען, וועלכע זיינען געווען נייגעריג צו געפינען אַ געלעגענהייט אָנצושליסען זיך אָן די פּאַרטיזאַנען. נאָכדעם ווי די דאָזיגע פּאַרשטעלטע רוסישע סאָלדאַטען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דער עקזיסטענץ און געגנויעם פלאַץ פון די פּאַרטיזאַנען, האָבען זיי דאָס געמאָלדען דער דייטשער קאָמאַנדע. דאָס האָט אויך פּאַסירט מיט דער גרופּע לעבען

וואַלקאָוויסק. צוויי אונטערגעקויפטע אוקראינער זיינען אריין אין זאַמקאָווען וואָלד און דאָרט האָבען זיי באַגעגענט אַ וואַך פון צוויי פּאַרטיזאַנען. זיי האָבען זיך באַפריינדעט מיט זיי און האָבען אויסגעדריקט זייער וואונש, אַלס געווען רוסישע סאָלדאַטען, זיך אָנצושליסען אָן דער פּאַרטיזאַנען־גרופּע. זיי האָבען ביי דער גע‌לעגענהייט געטרונקען צוזאַמען מיט די צוויי פּאַרטי־זאַנען אויף דער וואַך, זיי פּאַר'שכור'ט און פון זיי אַרויסגעקראָגען אלע איינ־צעלהי־טען, אין וועלכע זיי זיינען געווען פּאַראינטערעסירט. די פּאַרטיזאַנען האָבען אויך דערצעהלט די אוקראינער וועגן דעם פּאַקט, וואָס אַ אידישער דאָקטאָר האָט געגעבען הילף צו אַ פּאַרוואונדעטען פּאַרטיזאַן און אויך אַז אַ אידישער טעכניקער האָט אייניגע מאָל פּאַררויכט דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט, וואָס באַלאַנגט צו זיי. די אוקראינער האָבען זיך באלד צוריקגעקערט אין שטאָט אריין און דערצעהלט אַלץ, וואָס זיי האָבען אויסגעפונען. אויך דער ראָשער גוי, דער פּראָוואָקאַטאָר, האָט שוין דאַן געהאט געמאָלדען דער געסטאַפּאָ וועגען די אויבענדערמאַנטע אינצידענטען מיט'ן דאָקטאָר און מיט דעם טעכניקער.

אַ גאַנצע אָפּטיילונג פון „עס.־עס.״־לייט, געפירט פון די אוקראינער און מיט דער הילף פון שפּיר־הינט האָט זיך אַ לאָז געטאָן אויסצוגעפינען דעם געוויעם פּלאַץ פון דער פּארטיזאַנען גרופּע. צום גליק פון די לעצטע, וועלכע האָבען אין צייט דערפילט די סכנה, האָבען די „עס.־עס״־לייט באַגעגענט אַ שטאַרקע שיסערייַ מצד די פּאַרטיזאַנען. אָבער די דייטשען זיינען געווען פיל שטאַרקער, און די פּאַרטיזאַנען האָבען געמוזט אין לעצטען מאָמענט דורכברעכען די רייען פון די „עס.־עס.״־לייט און אַנטלויפען אין די טיפע־נישען פון וואַלד. פּאַרשטעהט זיך, אז זיי האָבען נאָך זיך איבערגעלאָזען אַ סך זאַכען און אינסטרומענטען, וועלכע די דייטשען האָבען שפּעטער גע־צייגט ביי דער אויספּאָרשונג.

אַרעסט פון אידישע דאָקטוירים און טעכניקער

אויפ'ן גרונד פון די מסירות, האָבען די דייטשען באַלד אַרעסטירט אַלע אידישע דאָקטוירים, דענטיסטען, אינזשענירען און טעכניקער.

צווישען די אַרעסטירטע דאָקטוירים און דענטיסטען זיינען געווען די פּאָל־גענדע: דר. יצחק ווינבערג, פּרעזידענט פון יודענראַט, דר. יעקב סעדלעצקי, דר. ד. קאנטאָר, דר. בערעל וועלוועלסקי, דר. דוד קאופמאַן, דר. יצחק האַניגשטיין, פּרוי דר. האַניגשטיין, פּרוי דר. גאָלאַנד (וואָס איז געקומען קיין

וואָלקאָוויסק אויף אַ באַזוך מיט איר אַלטער מוטער פון דער ווייטער גרויזן־מדינה); די דענטיסטין: דר. שמעון פרעס (צאָן טעכניקער), דר. דוד טראָפּ, דר. א. מאַנט (איידעם פון מאָטיע מאַראַנץ), דר. ראָזע איינהאָרן־פשעניצקא און דר. נאָוואָגרודסקא־פייסיקאָווא.

צווישען די ראַדיאָ־טעכניקער און אינזשענירען וואס מען האט דאַן אַרעסטירט זיינען געווען: צבי רויטמאַן, גאַליאצקי, פאליק און אנדערע.

דאס גאַנצע אידענטום פון דער אומגעגענד און פון וואָלקאָוויסק איז שטאַרק איבערראַשט געווארען פון דער ידיעה וועגען ארעסט פון די אידישע דאָקטוירים, דענטיסטין און טעכניקער.

די אַרעסטירטע זיינען באַשולדיגט געווארען אין פאַרראַט געגען רייך, אויפן גרונט, אז זיי האבען געהאַט פאַרבינדונגען מיט די פאַרטיזאַנען. אַדאנק שטארקע אינטערווענצען זיינען די ארעסטירטע פרויען באַלד באַפרייט געווארען. צווישען זיי ראָזע איינהאָרן־פשעניצקאַ און נאָוואָגרודסקאַ־פייסיקאָוואַ. אויפן אָרט פון דעם אַרעסטירטען דר. י. ווייַנבערג, איז באַשטימט געווארען אַלס פרעזידענט פון יודענראַט נח פוקס, דער געוועזענער סעקרעטאַר פון דער דאזיגער קערפערשאפט. און באלד האט זיך טאַקע געלאזט פילען די אָפּוועזנהייט פון דר. ווייַנבערג'ס אויטאריטעט, וועלכער האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין דרייסטקייט און וועלכער פלעגט זיך פאַר די דייטשען ניט שרעקען.

די ארעסטירטע זיינען איבערגעפירט געווארען פון דער פּאליציי אין צוויי בונקערס לעבען די קאַזאַרמעס.

די אויספּאָרשונג פון די דאָקטוירים און טעכניקער

צבי רויטמאן, דער ראַדיאָ־טעכניקער, דערציילט, אַז אויף מארגען נאך דעם אַרעסט פון די טעכניקער, האָט ער געזעהן דורך דעם ענגען פענסטערעל איבער דעם אריינגאַנג פון זיין בונקער, ווי די דאָקטוירים וועלען אַרויס־געפירט אינדערפריה פון דעם בונקער געגענאיבער זיי. מען האָט זיי געפירט אונטער אַ שטרענגער וואַך צום וואַשען. דאָס וואַסער האָט זיך גראָד געפונען לעבען דעם בונקער פון די אַרעסטירטע טעכניקער, וואָס האָט זיי געגעבען אַ מעגליכקייט אויסצוטוישען אייניגע ווערטער מיט די דאָקטוירים דורך די אייזערנע קראַטען פון קליינעם פענסטערעל. דר. ווייַנבערג האָט אין קורצע ווערטער דערצעהלט די טעכניקער, אז די דאָקטוירים ווערען באַשולדיגט אין העלפען די פאַרטיזאַנען. ער האָט אויך איבערגעגעבען, אז אייניגע פון די דאָקטוירים זיינען שוין אויסגעפאַרשט געווארען. אין אַלגעמיין האָבען די דאָקטוירים געמאַכט דעם איינדרוק, אז זיי זיינען ניט געווען געפאַלען

ביי זיך. זיי האָבען אויסגעזעהן מיד, ניט אויסגעשלאָפען, אָבער זיי האָבען זיך גוט געהאַלטען. דער עיקר האָט זיך דר. ווײַנבערג געהאַלטען געמיטליך און פריש. רויטמאַן דערצעהלט ווייטער, אז ער האָט דאַן צווישען די דאָק־טוירים געזעהן: דר. ווײַנבערג, ווי שוין אויבען־דערמאָנט, דר. וועלווועלסקי, דר. קאַנטאָר, דר. טראָפּ, דר. פּרעס, דר. סעדלעצקי און נאָך אַנדערע. נאָך דעם ווי די מענער האָבען זיך געוואַשען, האָט מען אַרויסגעפירט די פרויען צום וואַשען. צווישען די פילע רוסישע און אויך אידישע פרויען האָט רויטמאַן געזעהן ראָזע איינהאָרן־פשעניצקא און שרה נאָווואָגרודסקי־פּייסי־קאָווא.

די מענער זיינען געווען אָפּגעטיילט פון די פרויען אין באַזונדערע בונ־קערס, דאָך האָבען זיי געהאַט פון צייט־צו־צייט אַ געלעגענהייט זיך צונויפ־צורעדען מיט זייערע פרויען ביי די אַרײַנגאַנגען פון די בונקערס. עסען־וואַרג פלעגט מען דערלויבען אַרײַנצופירען אין די בונקערס בלויז צוויי מאָל אַ וואָך. פלעגען די ארעסטירטע ליגען אויף די פּינסטערע נאַרעס אויסגע־הונגערטע און פון קעלט־דורכגענומענע גאַנצע נעכט און טעג, אָנגעשטעקט מיט שרעק, אז יעדע מינוט וועט מען קומען זיי ארויספירען פון די בונקערס אויף אַן אויספאָרשונג, אָדער אפשר אויך גלייך צום טויט. און אזוי האָבען זיך געצויגען אַן אַ סוף די טעג און די נעכט אין די פּינסטערע, פאַרהאַקטע און פּייכטע בונקערס.

די טעכניקער האָבען דורכגעלעבט אייניגע טעג אין די בונקערס — און קיינער האָט זיך אין דער צייט אויף זיי ניט נאָכגעפרעגט, קיינער האָט זיי ניט ארויסגערופען אויף אַן אויספאָרשונג. די געסטאַפּאָ האָט זיך ניט געאיילט, זי איז געווען גאַנץ זיכער מיט די ארעסטירטע, וועלכע זיינען געווען אין אירע הענט.

אויף דעם דריטען טאָג האָט זיך אָנגעפאַנגען די אויספאָרשונג פון די טעכניקער און אינזשענירען. אין אַ שכנות'דיגען, פיין אויסגעפוצטען בונ־קער, איז געזעסען די קאָמאַנדע, וואו אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט אָנגעפירט מיט דער אויספאָרשונג. די דאָקטוירים זיינען אַהין אַרײַנגעפירט געווארען אײַנ־ציגוויז, יעדער איינער אויף אייניגע שעה צייט און צו אייניגע מאָל. די געסטאַפּאָ האָט זיך באַמיהט אויף פאַרשיידענע אופנים אויסצוגעפינען ווער פון די אידישע דאָקטוירים האָט באַהאַנדעלט דעם פאַרוואונדעטען פאַרטיזאַן. די אויספאָרשונג איז אָנגעפירט געווארען אויף אַ זעהר שטרענגען אופן און אויך זעהר ברוטאַל. אַמערסטען זיינען געפיניגט געווארען ביי דער אויס־פאָרשונג די דאָקטוירים קאַנטאָר און קאופמאַן — דער ערשטער, צוליב זיין דרייסטער האַלטונג און הארטע ענטפערס; דער צווייטער, צוליב זיין

אַטלעטישען אויסזעהן (עס איז געווען אַ כלל, אז אין באַצוג צו אזעלכע אידען איז די געסטאַפּאָ געווען ספּעציעל שטרענג).

מיט'ן גאַנג פון דער אויספֿאָרשונג זיינען די דאָקטוירים געפּאַלען אין גייסט. מען האָט זיי טאָג־טעגליך גערופען אויף אויספֿרעגונגען, כדי אזוי אַרום זיי צו צווינגען זיך מודה צו זיין. די „עס.־עס.“־לייט האָבען געהאַט געגניע באַווייזען, אז איינער פון די דאָקטוירים האָט באַהאנדעלט אַ פֿאַרוואונדעטען פֿאַרטיזאַן, זיי האָבען אָבער ניט געוואוסט וועלכער דאָקטאָר האָט דאָס געטאָן. די אויספֿאָרשונג האָט זיך אַ געוויסע צייט ניט גערירט פון אָרט. יעדער איינער פון די דאָקטוירים האָט גע'טענה'עט, אז ער ווייסט פון גאָרניט, אז ער האָט קיינמאָל ניט געהאַט קיין פֿאַרבינדונג מיט די פֿאַרטיזאַנען. די לאַגע איז געווען האָפנונגסלאָז.

דר. ווייַנבערג האָט געלאָזט וויסען אין שטאָט וועגען דעם און האָט געבעטען דעם יודענראַט צו אינטערוועניִרען פון דרויסען לטובת די אַרעסטירטע דאָקטוירים. ליידער איז דער יודענראַט געווען מאַכטלאָז. דער אייניציגער, וואָס האָט געהאַט אַ צוגאַנג צו די דריי גסטאַפּאָ־לייט, וועלכע האָבען געהערשט איבער דער שטאָט, איז געווען דר. ווייַנבערג אליין. צו אים האָבען זיי זיך באַצויגען מיט אַ געוויסען דרך־ארץ, ניט בלויז צוליב אים אליין, נאָר אויך צוליב דעם גענט, וואָס פלעגט איבערגעבען וועלכע אין זייערע הענט דורך דר. ווייַנבערג. דאָס פלעגען שטענדיג זיין די בייַשטייערונגען פון בלוט און שווייס פון דער אידישער באַפעלקערונג מיט'ן צווק אָפּצושאַפען די אָדער יענע שלעכטע גזירה. און דער אייניציגער פֿאַרבינדעטער צווישען די אידען און דער גסטאַפּאָ איז שטענדיג געווען דר. ווייַנבערג. אָבער צום אומגליק איז ער אליין געווען אויף דער באַשולדיגונגס־באַנק און אָנגעקלאָגט פֿאַר קאָאָפּערירען מיט די פֿאַרטיזאַנען. די אַרעסטירטע דאָקטוירים האָבען זיך דאָך אַלץ געהאַלטען פֿאַרהעלטניסמעסיג שטאַרק, כאָטש פיזיש זיינען זיי געווען ערשעפט — האָבען שלעכט אויסגעזעהן און האָבען זיך פֿאַרעלטערט — פון הונגער און שלאָפלאָזע נעכט.

די אויספֿאָרשונג פון די טעכניקער

אויפ'ן פערטען טאָג נאָך דעם אַרעסט פון די אינזשענירען און טעכניקער האָט זיך אָנגעפֿאַנגען זייער אויספֿאָרשונג. דער ערשטער איז אַרויסגערופען געוואָרען גאַליאַצקי, וועלכער האָט זיך, נאָך אייניגע שעה פון אויספֿאָרשונג און פייניגונגען, אומגעקערט אין בונקער אַ צעבראָכענער און דערשיטערטער. די איבעריגע אין בונקער זיינען אים אַלע באַפֿאַלען מיט פראגען וועגען דער אויספֿאָרשונג. עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, אז אייַנער פון די ארעסטירטע טעכניקער איז באַשולדיגט געוואָרען פון די דייטשען אין פֿאַרריכטען אַ

ראַדיאָ־אַפּאַראַט, וואָס האָט באלאנגט צו די פּאַרטיזאַנען. די טעכניקער האָבען זיך געהאַלטען ביי דער טענה, אז זיי פלעגען אַ גאנצען טאָג זיין באַשעפטיגט ביי די דייטשען און האָבען אפילו ניט געהאַט קיין צייט צו באַזוכען די פּאַרטיזאַנען. גאַליאַצקי האָט אינפאך באוויזען מיט פאקטען, אז ער האָט ניט פארפעהלט קיין אײַנ טאָג ביי דער ארבייט.

אײניגע טעג שפּעטער האָבען די טעכניקער באַקומען די פרעהליכע נייַעס, אַז ראָזע איינהאָרן און פיסיקאָווא זיינען באַפרייט געוואָרען. דאָס איז געווען דער ערשטער אויסערגעווײנליכער פאַל באַפרייט צו ווערען פון דער געסטאַפּאָ. דאָס האָט די איבעריגע אַרעסטירטע אויך דערמוטיגט און איבער־הויפט געהויבען די שטימונג ביי די דאָקטוירים. זיי האָבען אָנגעפאַנגען צו גלויבען, אז אפשר וועלען זיי דאָך אויך סוף־כל־סוף באַפרייט ווערען פון דער באַשולדיגונג. אָבער, אײַנגענטליך, איז די לאַגע פון די דאָקטוירים געווען אַן ערגערע, ווייל די מעדיצינישע פראָפעסיע איז געווען אַ פרייַ, זייער ארבייט איז ניט געווען באַגרעניצט אויף איין פלאַץ, און דעריבער האָבען זיי אויך ניט געקענט באַווייזען, אז זיי זיינען ניט געווען אין פאַרבינדונג מיט די פאַרטיזאַנען, אין דער צייט ווען די טעכניקער זיינען באַשטאַנען אויף זייער טענה, אז זייערע ארבייטס־באַדינגונגען האָבען זיי געהאַלטען צוגע־בונדען צום פלאַץ.

רויטמאַן איז געווען דער ערשטער פון די טעכניקער באַפרייט צו ווערען, מען האָט אים אײניגע מאָל אויסגעפרעגט, און ניט באַקומענדיג קיינע קאַנ׳ קרעטע באַווייזען געפּגען אים האָט מען איהם באַפרייט און אפילו דערלויבט צוריקצוקערען זיך צו זיין ארבייט. אויפ׳ן צווייטען טאָג נאָך זיין באַפרייאונג איז אויך גאַליאצקי באַפרייט געוואָרען, און דריי טעג שפּעטער — די איבע־ריגע עלעקטראָ־טעכניקער. עס האָט זיך, אגב, שפּעטער אַרויסגעוויזען, אַז די באַפרייאונג פון די טעכניקער איז צושטאַנד געקומען אַ דאנק דעם, וואָס יעדער איינער פון זייערע אַרבייטס־גענבער האָט זיך פאַר די טעכניקער איינ־געשטעלט, טענה׳ענדיג, אז זיי נויטיגען זיך אין זייער ארבייט.

די פרייד אין שטאָט איז געווען זעהר גרויס און די שטימונג איז גע־ווָארען אַ פרעהליכע. די באַפרייאונג פון די טעכניקער האָט אָנגעפּיהלט די אידישע הערצער מיט אַ געשטאַרקטער האָפנונג, אז מען וועט ענדליך אויך באַפרייען די דאָקטוירים — און די אידען האָבען אָפּגעאָטעמט אַביסעל פרייער.

אָבער עס זיינען אריבער אײניגע טעג און קיינער פון די דאָקטוירים איז ניט באַפרייט געוואָרען. און וועגן די געסטאַפּאָ האָט אַראָפּגעברַאכט פון ביאַליסטאָק אײניגע אידישע דאָקטוירים פאַר דער שטאָט אויפ׳ן פלאַץ פון די ארעסטירטע, האָבען די אידען אין דעם געזעהן אַ שלעכטע אָנדייטונג.

מיט ציטערדיגע הערצער האָט יעדער איינער געוואַרט אויף ווייטערדיגע אַנטוויקלונגען.

די באַמיאונגען צו באַפרייען די דאָקטוירים

מען האָט געגומען זוכען וועגען און מיטלען ווי אזוי צו ראַטעוונען די ארעסטירטע דאָקטוירים. ספּעציעלע דעלעגאַטען זיינען צווויי מאָל געשיקט געוואָרען קיין ביאַליסטאָק — סאָניע באָטווינסקי און דר. קאַפּלינסקיס שוועסטער — כדי צו באַקומען הילף פון דעם פאַרזיצער פון דאַרטיגען יודענראַט, דעם אינזשעניר אפרים באַראַש. אָבער דער לעצטער האָט, נאָך אַלע זיינע באַמיהאונגען, גאָר נישט ווייסען, אז, ליידער, געפינט זיך דער שיקזאַל פון די ארעסטירטע בלויז אין די הענט פון דער לאָקאַלער קאַמאַנדע אין וואָלקאָוויסק.

נאָך די ערשטע אויספאָרשונגען האָט מען געמאָלדען די ארעסטירטע, אז מען גיט זיי אַ וואָך צייט צו איבערטראַכטען די זאַך, און אויב ביז דאַן וועט זיך דער שולדיגער ניט מודה זיין, וועלען זיי אַלע באַשולדיגט ווערען.

עס איז אינצווישען געלונגען צו פאַרבינדען זיך מיט אַ הויכען געס־טאַפּאָ־אָפיציר (פיל האָט צו דעם בייגעטראָגען קלאַרא נייַמטשיק, אַ דאַנק אירע אומערמידליכע באַמיהונגען), וועלכער האָט צוגעזאָגט צו העלפען אין דער באַפרייאונג פון די דאָקטוירים. דערווייל איז פאַרלאָפען דער טערמין פון „אולטימאַטום", און די ארעסטירטע דאָקטוירים, איינער נאָכ'ן אַנדערען, האָבען אַלץ געלייקענט, אז זיי זאָלען האָבען וועלכע עס איז פאַרבינדונג מיט דער באַשולדיגונג.

עס איז שווער צו פאַרשטעהן די סיבה, פאַרוואָס דר. ווייַנבערג האָט זיך ניט מודה געווען אין דער שולד. אפשר איז דאָס געווען צוליב זיין גלויבען, אַז דער אייַנציגער וועג וואָס איז נאָך פאַרבליבען פאַר די אידען, איז געווען צו קאָאָפּערירען מיט די פאַרטיזאַנען; און אפשר צוליב דעם וואָס ער איז געווען איבערצייגט, אז סיי ווי סיי וועט עס ניט ענדערען די לאָגע; און דער וויכטיגסטער מאָטיוו איז פילייכט אויך געווען דאָס, וואָס ער האָט ניט גע־וואָלט דורכדעם שטעלען אין געפאַר דעם גאַנצען יודענראַט. ער האָט געהאט די קלאָרע און גערעכטע אויסרעכענונג, אז ווען ער וואָלט געגומען אויף זיך די שולד, וואָלט ער געשטעלט אין געפאַר אַלע מיטגלידער פון יודענראַט און שליסליך אויך די גאַנצע אידישע באָפעלקערונג פון וואָלקאָוויסק. ליידער אָבער האָט אויך דאָס ניט געהאָלפען — און די דייטשען האָבען דאָך שפּעטער פאַרניכטעט אלע אידען.

אַממערסטען פּעסימיסטיש פון די דאָקטוירים זיינען געווען דר. ד. קאנטאָר (פון לאָדזש), דר. האָניגשטיין (פון וולאָצלאָווק) און אויך אינזשעניר

הירש פוטשקערניק (פון ווילנע) — אַ פליכטלינג פון סלאָנימער געטאָ, וועמען די דייטשען האָבען געכאַפט אַנטלויפענדיג פון דער סלאָנימער שחיטה.

דר. קאַנטאָר, זייענדיג צובראַכען גייסטיג און פיזיש פון דער פייניגונג בשעת די אויספֿאָרשונגען, האָט באַשלאָסען צו נעמען אויף זיך די שולד, אָבער זיינע חברים, און איבערהויפּט דר. ווייַנבערג, האָבען אים מיט גרויס מיה געצוואונגען אויפצוגעבען דעם דאָזיגען געדאַנק. אויך שטאַרק אויפגע־רעגט איז געווען דר. סעדלעצקי. דערביי האָט זיך אָבער אויסגעצייכענט דער דענטיסט דר. טראָפּ מיט זיין כמעט סטאָאישער האַלטונג. ער איז אין די לעצטע טעג געווען פאַר אַלעמען אַ קוואַל פון טרייסט און דערמוטיגונג.

אין שטאָט האָבען די אידען דורכגעמאַכט דריי שוועריע וואָכען פון אַנגסט און אומזיכערקייט וועגען דעם שיקזאָל פון די אַרעסטירטע דאָקטוירים. טאָג־טעגליך פלעגען אידען קומען אין יודענראַט און פֿאַרשלאָגען געלט־סומען, גאָלד און אַנדערע טייערע זאַכען פאַר'ן אויסקויף פון די אַרעסטירטע דאָקטוירים.

דעם עלפטען אָקטאָבער אין אָוונט האָט נאָך דער געסטאַפּא־הויפּט, וועלכער איז געווען אונטערגעקויפט, צוגעזאָגט די פאַמיליעס פון די אַרעס־טירטע, אַז אַמשפּעטסטענס דעם דרייצעהנטען אָקטאָבער, וועלען זיי באַפרייט ווערען. אויף מאָרגען, דעם צוועלפטען אָקטאָבער, האָבען זיך די פרויען געזאַמלט מיט זייערע מענער און זיי איבערגעגעבען די גוטע בשורה וועגען דער נאָהענטער באַפרייאונג.

דער מאָרד פון די דאָקטוירים

צוהען אַזייגער אין אָוונט פון זעלבען טאָג איז נח שיין, אַ מיטגליד פון יודענראַט, געקומען אין דער וואוינונג פון יוסף קאַטליאַרסקי, אויף דער גראָדנער גאַס, וואו עס האָבען אויך געוואוינט משה מאַוושאַווסקי און זיין שוואָגער, משה איזענסקי, און האָט זיי אלעמען באַפוילען צו מעלדען זיך אויף מאָרגען גאָנץ פריה אין יודענראַט און מיט זיך מיטברענגען געצייג צום גראָבען. וועו זיי זיינען אין דער באַשטימטער צייט אָנגעקומען אין הויף פון יודענראַט, אויף דעם נייעם געסל, האָבען זיי שוין דאָרט באַגעגענט נאָך מענשען מיט פאַרשיידענע גראָב־אייזענס און אַנדערע געצייג. אַלע פאַרזאַמלטע ארבייטער זיינען באַלד אָפּגעפירט געוואָרען צו די בורקעס. דאָרט האָט מען זיי צוגעפירט צו אַ פלאָץ, וואו דער הויפּט פון דער מילי־טערישער וואַך האָט אָנגעצייכענט מיט אַ שטעקען אַ שטיק ערד פון אָרום צוהען מעטער לענג און צוויי מעטער ברייט. מען האָט זיי באַלד באַפוילען אָנהויבען גראָבען.

„ביז צוהען אַזייגער אינדערפריה מוז דער גרוב פאַרטיג ווערען. אויב

ניט, וועט איר אליין דאָ דערשאַסען ווערען ווי די הינט", — האָט געלויטעט דער פּאָליציייישער באַפּעל.

באַדעקט מיט שווייס און אונטער אַ שטרענגער פּאָליציי־וואַך האָבען די יונגעלייט פּאַרענדיגט זייער אַרבייט אַ סך פריהער ווי צעהן אַזייגער אינדערפריה. באַלד האָט מען זיי געגעבען אַ באַפּעל שנעל אָפּצולויפען איבער הונדערט מעטער, ביז צום באַרג, און דאָרט זיך אויסלייגען מיט די קעפּ אויף דער ערד און אזוי ליגען, ניט רירענדיג זיך, ביז זיי וועלען באַקומען אַ ווייטערדיגען באַפּעל.

אין דער זעלבער צייט איז אַנגעקומען אַן אויטאָמאָביל לעבען דעם בונקער פון די אַרעסטירטע דאָקטוירים, אַנגעלאָדען מיט באַוואָפענטע געסטאַפּאַלייט. זיי האָבען אַרויסגעפירט די דאָקטוירים און זיי באַפוילען אויסצוטאָן זייערע מאַנטלען און איבערלאָזען זיי אויפ'ן אָרט, וואו זיי זיינען געשטאַנען. דאָן זיינען די דאָקטוירים באַפוילען געווארען אַריינצושטייגען אין דעם אויטאָמאָביל.

לעבען די בונקערס זיינען דאָמאָלטס געווען באַשעפטיגט די וואָלקאָוויסקער אַרבייטער און צווישען זיי איז אויך געווען אַדיאָ, די טאָכטער פון דר. יעקב סעדלעצקי. דערזעהענדיג איר פּאָטער, ווי ער ווערט אַריינגעפירט אין אויטאָמאָביל, האָט זי זיך אַרויפגעוואָרפען אויף אים און מיט אַ האַרצרייסענדען קול געווויינט. אָבער די געסטאַפּאַ־לייט האָבען זיי מיט געוואַלט אויף אייביג צושיידט. די דאָקטוירים זיינען באַלד אָפּגעפירט געווארען צום בערגעל אויסער דער שטאָט.

די ארבייטער, וועלכע זיינען דערווייל געלעגען פונדערווייטענס אויף דער ערד, לויט'ן באַפּעל פון די געסטאַפּאַ־לייט, האָבען דערהערט דאָס אָנקומען פון אויטאָמאָביל, וועלכער איז לעבען זיי פּאַרבייגעפּאָרען אין דער ריכטונג פון אויסגעגראָבענעם גרוב. אַ פּאָר מינוט זיינען זיי אזוי געלעגען באַוועגלאָז. פּלוצים האָט זיך אין דער לופט דערהערט אַ שיסעריי, באַגלייט מיט פּאַרצווייפעלטע מענשליכע געשרייען.

דאָס האָט געדויערט אַ מינוט צייט, און עס איז ווידער שטיל געווארען אַרום־און־אַרום. די ארבייטער האָבען קוים צייט געהאַט צו קומען צו זיך פון שרעק, ווען זיי האָבען דערהערט אַ באַפעל זיי זאָלען גלייך צוריקקומען צום אָרט, וואו דער גרוב האָט זיך געפונען. די פרישע ערד איז אַביסעל געווען פאַרשארט אויף דעם גרוב . . . און פון די קליידער האָבען זיי דערקענט, אַז דאָס זיינען געווען די דאָקטוירים...

זיי האָבען באַקומען אַ באַפעל ארויפצולייגען מער ערד אויפ'ן גרוב און באַדעקען דעם פּלאַץ מיט גראָז, כדי מען זאָל ניט דערקענען, אַז דאָרט איז

אַמאָל געווען אַ גרוב. זיי האָבען פאַרענדיגט זייער ארבייט און שוין גע־האַלטען ביים פאַרלאָזען דעם ברודער־קבר, ווען די מערדערישע נאַציס, האָבען פֿלוצים באַמערקט, אז די ערד האָט זיך געמומען הויבען . . . באַלד האָט מען די ארבייטער צוריקגערופען און באַפוילען טופען מיט די פיס אויף דעם קבר, וואָס שטאַרקער און פעסטער . . . אזוי לאַנג ביז די ערד האָט זיך מער ניט געהויבען . . .

ווען די פרויען פון די אַרעסטירטע זיינען געקומען אָפּוואַרטען די באַ־פרייאונג פון זייערע מענער, איז שוין קיינער פון זיי מער ניט געווען ביים לעבען . . .

שווערע שטימונג אין שטאָט

דער טאָג ווען די דאָקטוירים זיינען הינגעריכטעט געוואָרען, איז געווען אַ ביטערער טאָג פאַר דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג פון וואַלקאָוויסק. די וואַלקאָוויסקער אידן זיינען שטאַרק געטראָפען געוואָרען פון דעם. זיי האָבען זיך געפילט פאַרלאָזען און איינזאַם, און זיי האָבען זיך ניט געקענט טרייסטען.

מיט דעם אומקום פון די דאָקטוירים האָבען אַלע אידען דאַן דער־פילט און פאַרשטאַנען, אז זיי שוועבען צווישען טויט און לעבען און אז זייערע מינוטען זיינען געצעהלטע. מען האָט שוין דאַן קלאָר געזעהן, וואָס עס קאָן דערוואַרט ווערען אין דער נאָהענטער צוקונפט. אַ שרעק האָט אַלע־מען אַרומגעכאַפּט, און יעדער איינער האָט אָנגעהויבען טראַכטען וועגען פֿלענער, ווי אזוי זיך ראַטעווען פון אַ זיכערען טויט וואָס קען קומען יעדע מינוט. אין די נעכט, ווען אינדרויסען איז געווען פינסטער און קאַלט, האָט מען אויסגענוצט די געלעגענהייט און מען האָט געבויט באַהעלטענישען אין די וואוינונגען, גריבער, וואו מען זאָל זיך קענען אויסבאַהאַלטען בשעת אַ צרה, יעדער איינער לויט זיינע מעגליכקייטען. אָנדערע האָבען אויסגעבויט צווישען די ווענט פון זייערע וואוינונגען פאַרבאַרגענע וועגען אויף אַזאַ קונציגען אופן, אז מען האָט זיי ניט געקענט דערקענען פון דרויסען.

אַ לענגערע צייט האָט זיך די שטימונג ניט געקענט איינשטעלען אין שטאָט. איבערהויפט זיינען געווען ערשיטערט די פאַרבליבענע קרובים פון די דערמאָרדעטע דאָקטוירים. אייניגע פון זיי האָבען זיך אפילו אויס ווייטאָג און צאָרען געמומען דאָס לעבען.

שיינע ליפשיץ, איינע פון אונזערע עדות, דערצעהלט, ווי פאַניע טראָפּ, די פרוי פון דר. דוד טראָפּ, איז פאַרבליבען מיט אירע צוויי אינגלעך, אַ צווילינג פון זיבען יאָר. זי האָט זיך בשום אופן ניט געקענט באַרוהיגען נאָכ'ן טראַגישען מאָרד פון איר מאַן, און איר אייניציגע שטרעבונג איז געווען

איינצוארדענען אירע קליינע קינדער און דערנאָך זיך צו נעמען דאָס לעבען.

דער דערשאָסענער דר. טראָפּ איז אין זיין צייט געווען שטאַרק באַ־פרייִנדעט מיט דעם געוועזענעם באַאַמטען אין שטאָט־ראַט, פּאַלקאָ, אַ גוי. דער דאָזיגער גוי איז אויך אומגעקומען פון די דייטשען נאָך פּאָרן טויט פון די דאָקטוירים, ווען מען האָט אים גע'מסר'ט, אז ער איז געווען אַ הויכער באַאַמטער ביי די סאָוועטן. נאָכדעם ווי פּאָניע טראָפּ איז גע־בליבען אין דער זעלבער לאָגע ווי פּאַלקאָ'ס פרוי, האָט זי זיך געווענדעט צו דער לעצטער זי זאָל איבערנעמען אירע צוויי קינדער צו זיך. פּאַלקאָ'ס פרוי האָט איינגעוויליגט און געמוען די קינדער צו זיך, אָבער די קריסט־ליכע שכנים אירע האָבען זי ניט געלאָזען צוריק און האָבען איר געדראָט, אז זיי וועלען זי מסר'ען פאָר די דייטשען, און זי האָט געמוזט צוריקגעבען די קינדער צו זייער מוטער. די מוטער האָט אָבער ניט געוואָלט בשום אופן אָנגעהן מיט דעם אָרט לעבען, און האָט ביי זיך באַשלאָסען צו באַגעהן זעלבסטמאָרד.

זי האָט זיך איין טאָג געווענדעט צו אַ דייטשען פּאָליסמאַן און אים גע־בעטען, ער זאָל זי שיסען צוזאַמען מיט אירע צוויי קינדער. אָבער דער דייטש האָט איר מיט פעסטקייט אָפּגעענטפערט, אז אָן אַ באַפעל טאָר ער גאָרניט טאָן . . . זייענדיג דורך־און־דורך באַהערשט פון איר שטאַרקען באַשלוס צו מאַכען אַ סוף צו איר לעבען, איז פּאָניע טראָפּ אַוועקגעלאָפען אַהיים און האָט געזומען דריי דאָזען סם (לומינאַל) פון די מעדיקאַמענטען, וואָס זיינען געבליבען פון איר מאַן, און איז מיט אירע צוויי קינדער אַוועק אויפ'ן חרוב'ען שוהל־הויף, וואו זי האָט צוערשט אליין איינגענומען אַ דאָזע און אויף שנעל געפרואוט אויך געבען אירע קינדער. אָבער די צוויי אינגלעך האָבען דערפילט עפּעס שלעכטס אין זייער מוטער'ס אויפפירונג. זיי האָבען געדענקט, אז זייער מוטער איז אַראָפּ פון זינען, און זיי האָבען זיך אַרויסגעריסען פון אירע האַלב־טויטע הענט און אַוועקגעלאָפען צו די שכנים וועמען זיי האָבען דערצעהלט, אז זייער מוטער האָט זיך פאָר'סם'ט און אז זי האָט אויך זיי געוואָלט פאָר'סם'ען. די שכנים האָבען זי געפונען אַ האַלב־טויטע אויפ'ן שוהל־הויף אין אַ באַוואוסטלאָזען צושטאַנד. די דייטשען האָבען זי אַריינגעטראָגען אין דער פאָרבערגטער תלמוד־תורה און זי דאָרט דערשאָסען. דעם צווילינג האָט זייער טאָנטע, מילע שאָלאָכאָוויטש, צוגענומען צו זיך. שפּעטער איז זי צוזאַמען מיט די יתומים אַוועק אין די בונקערס צוגלייך מיט אַלע וואָלקאָוויסקער אידען.

די עקאָנאָמישע לאָגע אין שטאָט איז געווארען אומדערטרעגליך. די נויט און דער הונגער זיינען געווארען אַלץ שטאַרקער. די אידען זיינען כמעט

אינגאַנצען באַרויבט געווארען פון אַלעס. אין דער אומגעגענד האָט גע־פלאָקערט אַ פייער פון פאַגראָמען און שחיטות אויף אידן. מען האָט גע־פילט, אז אָט־אָט קומט דער סוף.

די פאַרבינדונג מיט די פאַרטיזאַנען איז אויך איבערגעריסען געווארען, נאָכדעם ווי די דייטשען האָבען אויסגעפונען זייער נעסט און זיי פאַרטריבען טיף אין וואַלד אַריין.

די פיבערהאַפטע צוגרייטונג פון באַהעלטענישען

דאָס שטריקעל אויף די העלזער פון די אומגליקליכע אידען האָט זיך געלאָזט פילען אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. מען האָט בלויז ניט געווואוסט, ווען דער לעצטער ציה וועט געגעבען ווערען. מען איז ניט געווען זיכער מיט'ן מאָרגן, מיט דער אָנקומענדער נאַכט, און אפילו ניט מיט דער נעקסטער שעה. מען איז אַרומגעגאַנגען מיט דער שטענדיגער שרעק, מען האָט מורא געהאַט צו לייגען זיך שלאָפען. און וועז די נאַכט פלעגט אָנפאַלען, פלעגט מען אין דער פינסטער אַוועקגעהן אין אֶלערליי גריבער און באַהעלטענישען, מיטגענעמענדיג מיט זיך דאָס נויטוועגדיגסטע, און דאָרט פאַרברענגען די לאַנגע נאַכט־שעה'ען. מען פלעגט זיך אויסבאַהאַלטען אין קאַרטאָפעל־גרי־בער אָדער סתם אין קעלערען, אָדער אין פיל צוגעגרייטע באַהעלטענישען מיט מיסטעריעזע אריינגאַנגען און ארויסגאַנגען פאַר דעם צוועק. די געניאַלסטע ערפינדונגען און איינפאַלען זיינען פאַר דעם צוועק אויסגענוצט געווארען. די קונסט פון בויען זיכערע באַהעלטענישען און בונקערס האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלעט אונטער'ן דראַנג פון נויט, און איז געווארען אַ לעבענס־פראַגע. צום ביישפיל, אין הויז ביי דראַזנין דעם געטנער, אויפ'ן בערגעל אויף דער טאַטאַרסקע גאַס, וואו רויטמאַן האָט געווואוינט, איז אויס־געבויט געווארען אַ בונקער אונטער דער ערד, וואו עס האָבען געקענט אריינגעהן אַרום צעהן מענשען. דער גרוב איז געווען בערך אַ מעטער אונטער דער ערד, אין דער פאָרם פון אַ לענגערען טונעל. די הויך פון דעם טונעל איז געווען אַ מעטער און אַ האַלב, און די בריים — צוויי מעטער. די וועגט און דער סופיט זיינען געווען פאַרדעקט מיט ברעטער און האָבען זיך אָנגעשפאַרט אויף הילצערנע שטאַנגען. צוויי אריינגאַנגען האָבען געפירט צום גרוב, איינער איז געווען אין צימער פון זייער הויז, אין דער פאָדלאָגע איז געווען אויסגעשניטען אַ קליין טירעל, וואָס מען האָט ניט געקענט בא־מערקען אויפ'ן ערשטען אויגענבליק, און וואָס פלעגט זיך עפענען פון אינ־ווייניג. אויף דעם פלאַץ איז געשטאַנען אַ קליידער־שאַפע, דער אונטערשטער טייל פון דער שאַפע פלעגט זיך עפענען אויף אזא אופן, אז אריינגעהענדיג אין דער שאַפע פלעגט מען קאָנען אַראָפגעהן אין בונקער. אין בונקער האָט

מען אויך געקענט אריינגעהן דורכ'ן הויף, דורך אַ מיסט־קאַסטען, און אויך פון דאָרט אַרויסגעהן. דאָס איז געווען איינער פון די פאַרשיידענע אופנים, אויף וועלכע מען האָט דאַן געבויט די בונקערס און באַהעלטענישען. פאַר־שטעהט זיך, אז די דאָזיגע בונקערס האָט מען געמוזט בויען באַהאַלטענער־הייט, און ניט בלויז האַלטען עס אַ סוד פון די פּאָליאַקען און דייטשען, נאָר אויך פון די אידישע שכנים. אין די דאָזיגע בונקערס פלעגט מען צוגרייטען אַלץ וואָס מען האָט נאָר געהאַט, כדי אין פאַל פון נויט זאָל מען קענען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטען אַ לענגערע צייט.

דער גירוש פון די וואָלקאָוויסקער אידען אין די בונקערס

שפּעט אין אָקטאָבער 1942, ווען די קאַלטע ווינטען האָבען אָנגעפאַנגען בלאָזען און אַדורכנעמען ביז די ביינער, ווען אומאויפהערליכע רעגענס האָבען דורכגעווייקט דעם קערפּער און שוואַרצע וואָלקענס זיינען געהאַנגען איבער די פאַרטונקעלטע הימלען, איז אויך דעמאָלסט געקומען דער אָנפאַנג פון דעם נייעם אומגליק אויף די וואָלקאָוויסקער אידען. עס איז ניט געווען קיין צופאַל, וואָס דווקא יענע צייט פון יאָר האָבען די דייטשען אויסגע־קליבען פאַר דער דורכפיהרונג פון זייערע מעשי־תּעתּועים. די דייטשען זיינען שטענדיג אין דער הינזיכט געווען זעהר דערפאַרענע מאָרד־פּסיכא־לאָגען און אין אלע אזעלכע פאַלען האָבען זיי אויסגעקליבען דעם ערגסטען וועטער — ווי אַ גרויסען פראָסט אָדער אַ שניי־שטורעם, און דאַן דורכגעפירט די גירושים און שחיטות אויף אידען, ווייל דאַן פלעגט די שטימונג פון די אידישע מאַסען זיין נאָך מעהר נידערגעשלאָגען.

דעם 27טען אָקטאָבער, 1942, איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ פאַראָרדנונג, אַז אלע אידען זאָלען זיך צונויפזאַמלען אויף דעם נייעם געסעל, וואו די פּעסער וועלען רעווידירט ווערן. דער צוועק פון דער אינספּעקציע איז געווען אויסצוגעפינען, צי עס זיינען פאַראַן אין שטאָט ניט קיין רעגיסטרירטע אידען. דער אַלטער שפּאַק האָט זיך אַנטקעגענגעשטעלט דעם דאָזיגען באַפעל. די דייטשען האָבען אים דערפאַר דערשאָסען.

דעם לעצטען שבת אין אָקטאָבער האָבען נאָך די אידען גאָרניט געוואוסט וואָס עס דערוואַרט זיי. די דייטשען, וואָס האָבען געגייט זייערע קליידער ביי אידישע שניידער, האָבען זיך צוגעאיילט און געקומען אָפּנעמען ביי די שניידער די האַלב־פאַרענדיגטע זאַכען און אפילו די בלויז צעשניטענע שטאָפּען. דייטשען וועלכע האָבען באַשטעלט שיך ביי אידישע שוסטער, זיינען געקומען

זיי אָפּנעמען, אפילו האָלב פֿאַרענדיגטע. אָבער די אידען האָבען ניט גע־ וואוסט די סיבה פון דער איילענישׂ, און אזוי ווי זיי זיינען שטענדיג גע־ נייגט צו זיין אָפּטימיסטיש און אַלץ אויסצוטייטשען צום גוטען, האָבען זיי אויך דאָן אָנגעהויבען גלויבען אינ׳ם קלאָנג, וואָס האָט זיך שנעל פֿאַר־ שפּרייט, אז די דייטשען פֿאָקען זייערע זאַכען און קלייבען זיך צוריקצוציהען, און טאָקע צוליב דעם איילען זיי זיך אַרויסצונעמען זייערע באַשטעלונגען פון די אידישע בעלי־מלאכות.

זונטאָג, דעם ערשטען נאָוועמבער, ווען מען האָט, ווי געווענליך, גע־ דאַרפט אַרויסגעבען נייע ארבייט פּאַר דער וואָך, האָט מען אַלעמען געלאָזט וויסען די נייעס, אַז קומענדע וואָך וועט מען מער ניט אַרבייטן. די וואָל־ קאָווויסקער אידישע באַפעלקערונג האָט ניט פֿאַרשטאַנען די באַדייטונג פון דער נייער מעלדונג און איז געוואָרען שטאַרק אומרוהיג.

דער שוואַרצער מאָנטאָג

מאָנטאָג, דעם צווייטען נאָוועמבער, איז נח פוקס, דער פֿאַרזיצער פון יודענראַט, אַרויס אין גאַס און האָט געלאָזט וויסען יעדען איינעם וועגען דעם נייעם באַפעל אין נאָמען פון דער געסטאַפּאָ. דער באַפעל האָט געלויטעט: „אַלע וואָלקאָווויסקער אידען, אָרעם און רייך, יונג און אַלט, געזונט און קראַנק, מוזען זיך צונויפזאַמלען דעם זעלבען טאָג, ביז צוועלף אַזייגער בייי־ טאָג, אויסער דער שטאָט, לעבען די קאַזאַרמעס. מען קען מיט זיך נעמען עסען נאָר אויף צווי טעג צייט. די קראָמען און הייזער מוזען געשלאָסען ווערען און די שליסלען אויבערגעגעבען ווערען צו דער געסטאַפּאָ."

אזוי ווי דער באַפעל האָט ניט פֿאַרבאָטען מיטצונעמען מיט זיך קיין קליידער, האָט טאָקע יעדער איד מיט זיך געזונען קליידער און אַנדערע ווערטפולע זאַכען, ווי צירונג, וויפיל ער האָט נאָר געקענט טראָגען מיט זיך. דאָס איבעריגע האָט מען אויסבאַהאַלטען אין די הייזער. דער באַפעל האָט ווייטער געלויטעט: „אַז ווער עס וועט געפונען ווערען אין דער שטאָט נאָך דעם באַשטימטען טערמין, וועט אויפין אָרט דערשאָסען ווערען."

עס האָט זיך באַלד פֿאַרשפּרייט אַ קלאָנג, אז מען קלייבט צונויף די אידען אין די באַראַקען אויסער דער שטאָט, כדי איינצוואַרדענען זוכונגען אין זייערע הייזער. אַן אַנדער קלאָנג האָט געזאָגט, אז פון איצט אָן וועלען די אידען וואוינען אין די באַראַקען, וואו עס וועט אויפגעשטעלט ווערען אַ געטא, און פון דאָרט וועלען זיי געהן צו דער אַרבייט. אָט די אַלע קלאָנגען, וואָס פלעגען זיך אין די בייזע טעג בליץ־שנעל פֿאַרשפּרייטען אויף דער אידי־

שער גאַס, האָבען געווירקט ווי אַ שלאָף־געטראַנק און פאַרלייכטערט פאַר די אידען די גרעסטע אומגליקען, וואָס פלעגען זיי באַפאַלען.

אונזער עדות רויטמאַן דערצעהלט, אז אין דער זעלבער צייט, ווען נח פוקס האָט פאַרעפענטליכט אין שטאָט דעם לעצטען באַפעל פון דער געס־טאַפּאָ, איז ער שוין, ווי געווענליך, געווען ביי זיין טאָג־טעגליכער אַרבייט. ער פלעגט זיך פיהרען צו געהן פריה צו דער ארבייט, און אזוי אַרום האָט ער, און נאָך אַנדערע ארבייטער מיט אים, גאָרניט געוואוסט וועגען דער נייער גזירה.

צעהן אַזייגער אינדערפריה איז אין פאַבריק אַריינגעקומען זיין אויפ־זעהער און האָט געמאָלדען די אידישע ארבייטער, אז זיי דאַרפען באַלד אהיים געהן, ווייל אין שטאָט דאַרף פאַרקומען אַן אלגעמיינע אונטערזוכונג ביי די אידען. ער און זיינע איבעריגע חברים האָבען זיך באַלד צוריקגעקערט אַהיים. אויפ'ן וועג האָבען זיי שוין געזעהן, ווי גרויסע מאַסען מיליטער רינג־לען אַרום די גאַסען פון דער שטאָט. זיי האָבען פאַרשטאַנען, אז עס איז דאָרט עפעס פאַרגעקומען. זיי האָבען זיך אָבער באַלד דערוואוסט די „גוטע" נייעס, אזוי שנעל ווי זיי האָבען דערגרייכט דעם צענטער פון שטאָט.

די פאַניק איז געוואָרען גרויס. דער טערמין איז אָבער געווען אַ שרעקליך קורצער און מענשען האָבען אפילו ניט געהאַט קיין צייט אַריינצו־טראַכטען זיך אין דער לאַגע.

אַ סך אידען האָבען נאָך פון פריער געהאַט אינגעריכטעט פאַרשיידענע באַהעלטענישען אין זייערע הייזער און קעלערען, אָבער דער דייטשער באַפעל איז געווען אזוי שטרענג, אַז מען האָט מורא געהאַט אייגצושטעלען דאָס לעבען. אגב, האָט מען אפילו ניט געוואוסט ווי לאַנג מען וועט זיך דאַרפען אויס־באַהאַלטען. האָבען טאָקע כמעט אלע, מיט גאָר וויניגע אויסנאַמען, באַ־שלאָסען אויסצופאַלגען דעם דייטשען באַפעל.

קיין סך עסענוואָרג האָט מען אפילו מיט זיך ניט געקענט מיטנעמען, ערשטענס, ווייל עס איז ניט געווען גענוג צייט אויף אייגצוקויפען אין דער גרויסער פאַניק, מען האָט פשוט ניט געוואוסט וואָס פריהער צו נעמען; און צווייטענס, האָבען די קריסטליכע בעקערייען שוין יענעם מאָרגען מער ניט געוואָלט פאַרקויפען צו די אידען; און אויך האָט מען זיך געשראָקען צו באַוועגען זיך צופיל אין די גאַסען, אויס מורא געשאָסען צו ווערען.

מען איז באַלד געלאָפען אין די הייזער און אין איילעניש געגומען פאַר־פאַקען די ווערטפולע זאַכען, וואָס מען האָט ניט געקענט מיטנעמען, און אויסבאַהאַלטען זיי אין די באַהעלטענישען אין די הייזער. יעדער איינער איז געווען פאַריאָמערט און פאַרקלאָגט, מען איז געווען זיכער, אַז מען קען

קיין גוטס פון דער לעצטער גזירה ניט דערוואַרטען, אָבער מען האָט ניט געהאַט קיין צייט אָפּצוגעבען זיך אַ קלאָרען חשבון פון דער לאַגע.

דאָס מיליטער האָט באַלד ארומגערינגעלט די גאַנצע שטאָט און האָט באַוואַכט אלע אידישע הייזער מיט אַ שטארקער וואַך, כדי אַכטונג צו געבען, אז דער באַפעל זאָל אויסגעפאָלגט ווערען.

די טראַגישע פּראָצעסיע

עס האָט ניט געדויערט לאַנג און דער עולם האָט זיך אָנגעהויבען אַרויס־לאָזען אויף די גאַסען אין דער ריכטונג פון די קאַזאַרמעס. פון אלע גאַסען האָבען זיי געשטראָמט אין אַן ענדלאָזער קייט — יונגע, אלטע און קינדער. באַלאָדען מיט פּעקלעך אויף זייערע פלייצעס און קינדער אויף די אָרעמס, זיינען זיי אלע געגאַנגען אין איין ריכטונג, צו זאַמאָשטשע, צו די קאַזאַרמעס. אפילו די קינדער האָבען געטראָגען מיט זיך פּעקלעך.

די לאַנגע פּראָצעסיע פון די וואַלקאָוויסקער אידען האָט זיך געצויגען אינמיטען די גאַסען, איבער דער בריי־טער גאַס, זאַמאָשטשע, קאַליעיאָווע — צו די קאַזאַרמעס. פאַרצוויי־פעלטע פרויען האָבען געשריען, דערשראָקענע קינדער האָבען געווויינט, און אַנדערע זיינען שווייגענד געגאַנגען ווי פאַר־גליווערט.

דער גרויסער שטראָם האָט זיך געהאַלטען אין איין פאַרגרעסערען פון די מענשען, וועלכע זיינען אויפ'ן וועג צוגעשטאַנען צו דער פּראָצעסיע. מען איז דורכגעגאַנגען די טאטאַרסקע גאַס, דאָס גימנאַזיאַלנע געסעל, די בריי־טע גאס — אַלע, אַלע זיינען געגאַנגען אין איין ריכטונג. דער שטראָמענדער המון איז געווען ווי איין קערפּער, באַהערשט פון איין גרויסען געפיהל פון פאַרצווייפלונג און מורא, ווי דאָס האַרץ וואָלט זיי געזאָגט, אז דאָס געהען זיי דעם לעצטען וועג.

אָט אזוי זיינען זיי געגאַנגען די געבוירענע וואַלקאָוויסקער אידען, וועמעס זיידעס און עלטער־זיידעס זיינען געווען צוויישען די גרינדער פון שטאָט און אירע בעסטע זיהן. ווי שאָף געפירט צו דער שחיטה זיינען זיי, די אידען, געגאַנגען אין מיטען גאַס, אַרומגערינגעלט פון מיליטער און פאָליציי לענג־אויס די טראָטוּאַרען.

אויפ'ן גאַנצען וועג זיינען די קריסטען געשטאַנען אויף די טראָטוּאַרען, לעבען זייערע הייזער, אָדער ארויסגעקוקט פון זייערע פענסטער, און האָבען ציניש געשמייכעלט. אַן אויסדרוק פון צופריעדנהייט איז געווען אויסגעגאָסען אויף זייערע פנימ'ער. זיי האָבען זיך געטרייסט מיט'ן געדאַנק, אז אָט באַלד וועלען זיי קענען אָנהויבען ראָבווען דאָס אידישע פאַרמעגען.

צוועלף אזייגער בייטאג האָט די פּראָצעסיע דערגרייכט איר הויך־פונקט. די גאַסען זיינען ממש שווארץ געווען פון דעם שטראָמענדען מון.

פּאַניק ביים אַריינטרייבען אין די בונקערס

אזוי שנעל ווי די ערשטע רייהען פון דער פּראָצעסיע זיינען דורכגע־גאַנגען זאַמאָשטשע, פאַרביי די קאַזארמעס און זיינען אָנגעקומען צום טויער וואָס האָט געפירט צום לאגער, זיינען זיי פּלוצים באַפאַלען געוואָרען פון די „עס.־עס.“־לייט, וועלכע האָבען זיי אָנגעפאַנגען צעהלען איינס־ביי־איינס און מיט שטעקענס געטריבען אין לאַגער אריין. די פּאַניק איז געוואָרען גרויס, אָבער דער וועג אויף צוריק איז געווען אָפּגעשניטען פון די מאַסען פּאָליציי, וואָס האָבען אָפּגעשלאָסען פון אַלע זייטען די רייהען פון די שטראָמענדע אידען.

ביים אַריינגאַנג האָט מען צעטיילט די פרויען מיט די קינדער אויף לינקס און די מענער אויף רעכטס. די גאַנצע אַקציע איז פאָרגעקומען אויף שנעל, אזוי אז מען האָט זיך קוים געקענט אָריענטירען, אז מען וועט אָפּגע־זונדערט פון די פאָמיליעס. באַלד נאָכ'ן צעהלען האָט מען אַלעמען פאַרטריבען אין די בונקערס און פאַרמאַכט די טויערען, דערשטיקענדיג דאָס וויי־געשריי פון די קינדער און פאַרצווייפלטע פרויען.

קורץ נאָכדעם האָט מען אויך איבערגעפירט אין די בונקערס די אַר־בייטער, וועלכע האָבען זיך ערשט שפּעטער דערוואוסט וועגען דעם באַפעל ביי זייער אַרבייט, און אויך די אנדערע אידען, וועלכע זיינען געווען אַרעס־טירט פאַר פאַרשיידענע קליינע פאַרברעכענס איבער די דייטשע לאָקאַלע גזירות און האָבען זיך געפונען אין דעם קאָנצענטראַציע־לאַגער אין שלאָכט־הויז. צווישען זיי איז אויך געווען אונזער עדות משה שערעשעווסקי.

אזוי ארום איז אין דער צייט פון בלויז עטליכע שעה די גאַנצע שטאָט געווען אויסגעליידיגט פון אידען. אלע אידישע הייזער זיינען געווען פאַר־מאַכט און שלעסער זיינען געהאָנגען אויף די טירען.

בלויז אייניגע אידען זיינען געווען אויסבאַהאַלטען אין זייערע בא־העלטענישען, אָבער ווייזען זיך אין שטאָט וואָלט פאַר זיי געמיינט טויט אויפ'ן אָרט.

די ערשטע נאַכט אין די בונקערס

אין די פינסטערע בונקערס, וואו אלע וואָלקאָוויסקער אידען זיינען אין ענגשאַפט פאַרשפּאַרט געוואָרען, איז געווען צו זען אַ שוידערליך בילד. מענשען זיינען געפאַלען אייניער אויפ'ן צווייטען. מוטערס האָבען געזוכט זייערע קינדער, און קינדער האָבען געזוכט זייערע עלטערען. מען האָט גע־

זוכט אַ פּלאַץ וואו זיך אוועקצוזעצן, אָדער וואו אוועקצולייגען דעם צו־ בראָכענעם קערפּער. פּילע שעה'ן זיינען אריבער, ביז אַלע האָבען זיך ווי עס איז איינגעאָרדענט. פּון צייט צו צייט פלעגט זיך אין דער טומלעניש הערן דאָס געווײַן פון אַ קינד און דאָס קרעכצען פון אַ פרוי, וואָס איז צעשיידט געוואָרען פון איר מאַן. אַלטע אידען האָבען נאָכאַנאַנד געדאַוונט הויך אויפ'ן קול.

אזוי האָט עס אָנגעהאַלטען דעם גאַנצען טאָג. די שרעק פון דער נאַכט איז געווען אוממעגליך צו פאַרטראָגען. די ווילדע געשרייען און געוויינען פון די מענשען האָבען דערשיטערט די נשמה. יעדער איינער האָט באַ־ ווײַנט און באַקלאָגט זיין פאַמיליע. קיין איין מענש האָט ניט צוגעמאַכט מיט אַן אויג. עס איז געווען שרעקליך. מען האָט זיך ניט געקענט דערוואַרטען אויפ'ן פריה־מאָרגען. ענדליך, ווען עס האָט אָנגעפאַנגען צו טאָגען, האָט מען זיך אָנגעהויבען צו פאַראינטערעסירען וועגען דעם שיקזאַל פון די אָפּגע־ טיילטע מיטגלידער פון די פאַמיליעס. אזוי האָט מען זיך באַלד דערוואוסט, אז מען דערלויבט זיך צונויפקומען מיט די פאַמיליעס. די פאַניק איז גע־ וואָרען גרויס. מען האָט אָנגעהויבען צו לויפען איבער די בונקערס און אויסרופען ביי די נעמען די קרובים, וועלכע זיינען געווען צוזייט איבער די פאַרשיידענע בונקערס אין גרויס ענגשאַפט. ענדליך האָט מען געפונען די פאַמיליעס און מען האָט זיך אָנגעהויבען אַריבערצוקלייבען גאַנצע פאַמיליעס אין איין בונקער. ערשט דאַן האָט מען אָנגעהויבען אַריינצוטראַכטען זיך אין דער לאַגע און אָפּגעבען זיך אַ דין וחשבון וועגען די לעצטע געשעהענישען.

אויפ'ן האַרצען איז געווען טרויעריג, פונקט ווי טרויעריג עס זיינען געווען די פינסטערע בונקערס, אין וועלכע מען איז געווען פאַרשפּאַרט. מענשען זיינען געגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ און געשוויגען. אינדרויסען האָט מען בלויז געקענט זען דעם צאַם פון דרייפּאַכע דראָטען, וואָס האָט אַרומגערינגעלט דעם לאַגער.

דאָס אָנקומען פון די אידען פון די אַרומיגע שטעטלעך

נאָכדעם ווי אלע וואָלקאָווישקער זיינען שוין געווען אין די בונקערס, האָבען אָנגעפאַנגען אָנקומען אידען פון די קליינע אַרומיגע שטעטלעך. אַ גאַנצע נאַכט און אויך נעקסטען טאָג האָבען זיי געשטראָמט, באַגלייט פון די „עס.־עס.־לייט. געקומען זיינען זיי פון אַלע זייטען, מיט פעקלעך אויף די פלייצעס און מיט אַ גרעסערען באַגאַזש ווי די שטאָטישע אידען. אָבער ביי זיי האָט מען ניט אָפּגעטיילט זייערע פאמיליעס ביים אריינקומען אין לאַגער.

די אידען פון די שטעטלעך זיינען אריינגעפירט געוואָרען אין אַ באַזונדערען בלאָק. אַ גאַנצער בלאָק פון זעקס בונקערס איז באַשטימט געוואָרען פאַר די סוויסלאָטשער אידען. אַ באַזונדער בלאָק פון אַכט בונקערס איז געבעטן געוואָרען פאַר די רוזשנאָיער אידען. די איבעריגע בונקערס זיינען פאַרטיילט געוואָרען צווישען די אַמסטיבאָווער און יאַלאָווקער אידען. אָבער די אלע בונקערס האָבען ניט געקענט אריינגענעמען אלע אידען פון די שטעטלעך. האָט מען די איבעריגע אידען, פון פּאָרזעווע, זעלווע, מאָסט, פּיעסק, וואָלפּ, ליסקאָווע, איזאַבעלין, און אנדערע קלענערע שטעטלעך, אריינגעווארפען אין שטאַלען, וואו עס זיינען געווען איינגעאָרדענט דרייפאַכיגע נאַרעס צום שלאָפען.

דער בונקער־לאַגער

דער לאַגער מיט די בונקערס האָט זיך געפונען האַרט לעבען די קאַזאַרמעס אין דעם קעמפּ, וואָס איז נאָך אויפגעשטעלט געוואָרען אין יאָר 1941, מיט דער הילף פון רוסישע קריגס־געפאַנגענע. דאָרט האָבען זיך געפונען צעהנדליגע אונטערערדישע בונקערס טיף אין דער ערד. אין די בונקערס האָבען געלעבט אין דער צייט פון די דייטשען, אין יאָר 1941, ארום דרייסיג טויזענד רוסישע קריגס־געפאַנגענע. זיי זיינען כמעט אלע אויסגעשטאָרבען אין פאַרלויף פון אייניגע חדשים פון הונגער און פון פאַרשיידענע קראַנקהייטען. די קערפּערס פון די דאָזיגע רוסישע קרבנות זיינען באַגראָבען געוואָרען אין אַ געמיינזאַמען קבר, צו אייניגע טויזענד אין יעדען גרוב.

אויפ'ן וואָלקאָוויסקער לאַגער, ווי מען האָט געפונען דעם דאָזיגען קעמפּ, זיינען געווען פינף פעלדער, איינער אָפּגעצאַמט פון'ם אַנדערען מיט שטעכיגען דראָט. יעדע גרופּע בונקערס איז געווען אַ לאַגער פאַר זיך אליין, און אַ טייל פון אַ גרויסען לאגער. דער גאנצער לאגער איז געווען אַרומגעצאַמט מיט אַ דאָפּעלטען צאַם דריי מעטער הויך. איין צאַם איז געווען אָפּגעזונדערט פון דעם אַנדערען אויף צווויי מעטער און אינמיטען איז געווען אויסגעלייגט כמעט אַ מעטער פון שטעכיגען דראָט. וואָך־טורעמס זיינען געווען אויפגעשטעלט אויף יעדער שטרעקע פון עטליכע הונדערט מעטער מיט גרויסע פּראָזשעקטאָרען, טאָג און נאַכט זיינען געשטאַנען די וואַכען.

דער גרויסער לאַגער איז געווען אינגעטיילט אין באַזונדערע בלאָקען. אויף יעדען בלאָק האָבען זיך געפונען פון זעקס ביז אַכט בונקערס.

צוזאַמען האָבען די נאַציס אין דעם דאָזיגען לאַגער אריינגעשפּאַרט אַרום צוואנציג טויזענד מענשען. דרייצעהן טויזענד אידען פון די שטעטלעך אַרום וואָלקאָוויסק און זיבען טויזענד אידען פון וואָלקאָוויסק גופא.

די בונקערס זיינען געווען טיפע קעלערען, דריי מעטער אין דער ערד, וואוהין מען האָט געדאַרפט אַראָפּגעהן מיט טרעפ. זיי זיינען געווען אַרום פופציג מעטער לאַנג און צעהן מעטער ברייט. אין יעדען בונקער זיינען געווען צוויי טירען, אַ לאַנגער טיש און א באַנק האָבען זיך געצויגען פון איין טיר ביז דער אַנדערער. אין די בונקערס איז געווען פייכט און פינסטער. בלויז אַ קליין ביסעל ליכט פלעגט אַהין אַרייַנדרינגען דורך די קליינינקע פענסטערלעך אין דאַך.

אויף די זייטען פון יעדען בונקער זיינען געווען דריי־שטאָקיגע נארעס, איינע איבער דער אַנדערער וויי עטאַזשען, וואָס האָבען געדינט אַלס געלעגער צום שלאָפען. אריינגעהן אין זיי האָט מען געקענט בלויז אייַנגעבויגענערהייט.

די לעבענס־באַדינגונגען אין די בונקערס

אין יעדען אַזעלכען בונקער האָבען די נאַציס אריינגעשפּאַרט אַרום פינף הונדערט מענשען. מען איז געלעגען אזוי ענג אויף די נארעס, אז ביים שלאָפען האָט מען זיך ניט געקענט איבערדרעהען אויף דער אַנדערער זייט. עס איז ניט געווען וואו זיך צו וואַשען, און אפילו ניט קיין פּלאַץ וואו צו טאָן די נויטיגע מענשליכע באַדערפענישען. דער בית־הכסא איז געווען אין פעלד און איז ניט געווען איינגעשטעלט פאר פרויען און מענער באַזונדער. די ערשטע טעג פלעגען די פרויען זיצען און ווארטען ביז די מענער פלעגען אַ־רויסגעהן. אָבער דאָס האָט ניט געקענט אָנהאַלטען. סוף־כל־סוף האָבען די טויזענטער מענשען אַראָפּגענומען די שאַנדע פון זיך. מען איז צו דעם אויך גלייכגילטיג געוואָרען.

עס איז אויך ניט געווען קיין וואַסער צום וואַשען זיך. בלויז עטליכע ברונעמער מיט גוט וואַסער, אָבער ווי מען האָט נאָר גענומען שעפּען, איז אויך דאָס גאָלע וואַסער מער ניט געווען. מען פלעגט שטעהן ביי די ברונע־מער און ווארטען אויף וואַסער, כאטש בלויז אויף אַ טרונק צו טאָן. וועגען וואַשען זיך איז שוין געווען אָפּגערעדט. דאָס וואַסער איז ממש געווען אַ לוקסוס.

צוליב די דאָזיגע שרעקליכע סאַניטארע באַדינגונגען האָט זיך באַלד אַנטוויקעלט אין לאַגער די פלאָג פון לייז. מענשען האָבען די ערשטע צייט ניט געקוקט אויף דעם וואָס אינדרויסען איז געווען קאַלט, און ווייל אין די בונקערס איז געווען זייער פינסטער, פלעגען זיי אַרויסגעהן אינדרויסען און אויסטאָן דאַרט זייערע קליידער כדי צו רייניגען זיי פון לייז. נאָכדעם האָט זיך אַנגעפאַנגען אָן עפּידעמיע פון פאַרשיידענע קראַנקהייטען. מאַסען מענשען פלעגען טעגליך אַוועק פון דער וועלט. וועג מען פלעגט זיך נאָכ־

פרעגען אויף איינעם וואס ער מאכט, פלעגט דער ענטפער זיין: „ער איז שוין גאט־צו־דאנק געשטארבען".

איבערהויפט האט שווער געדריקט אויפ'ן עולם די באשפייזונג־פראגע. די ערשטע פאר טעג האט מען גאר קיין עסען ניט געגעבען אין לאגער, און יעדע פאמיליע האט געמוזט אויסקומען מיט דעם וואס זי האט מיט זיך מיט־געבראכט. קיינער האט מער ווי דריי ברויט מיט זיך ניט גענומען, דריי קילא יעדעס ברויט. פארשטעהט זיך, אז די פאמיליעס מיט דערוואקסענע קינדער האבען מיט זיך מיטגעבראכט אין לאגער מער שפייז, אבער די מיט קליינע קינדער און אלטע לייט, וועלכע האבען ניט געקענט טראגען קיין פעקלעך, האבען געהאט גאר ווענig שפייז מיט זיך.

בלויז אייניגע טעג נאכ'ן אנקומען אין לאגער האט מען אנגעהויבען צו פארטיילען אביסעל שפייז צווישען די מענשען. יעדער איינער האט באקומען 170 גראם ברויט מיט א שיסעל זופ טעגליך. פארשטעהט זיך, אז דאס איז געווען ווייט פון גענוג פאר א מענשען. דעריבער איז דער הונגער געוואלדיג אלץ שטארקער און שטארקער און דער פיזישער צושטאנד פון די מענשען איז געפאלען און די צאל קראנקע איז מיט יעדען טאג געשטיגען.

דער רויב פון אידישען פארמעגען און די דערמארדונג פון די פארבאהאלטענע אידען

אין דער שטאט גופא האבען דערווייל די נאציס אויפגעעפענט די אידישע הייזער און קראכען און זיי פולשטענדיג אויסגעליידיגט. עס האבען זיי אויך פיל אין דער דאזיגער רויבערישער ארבייט אריינגעהאלפען די פאליאקען, וועמען די דייטשען האבען אליין אויסגעטיילט פיל זאכען, נאכדעם ווי זיי האבען צונויפגענומען די בעסערע זאכען, כדי זיי אוועקצושיקען קיין דייטש־לאנד צום דייטשען קריגס־פאנד.

קורץ נאכ'ן אריבערפירען די וואלקאוויסקער אידען אין לאגער, האבען די דייטשען זיך ארומגעקוקט, אז א צאל אידען האבען זיך ניט געמאלדען. זיי האבען דעריבער באפוילען נח פוקס'ען, דעם פארזיצער פון יודענראט, אז ער זאל ברענגען די אידען וועלכע פעהלען אויס. עס האבען זיך טאקע צו יענער צייט אויסבאהאלטען אייניגע אידען אין פארשיידענע באהעל־טענישען, וואס זיי האבען געהאט נאך פון פריהער אינגעריכטעט אין זייערע הייזער.

נח פוקס איז אויף דעם דייטשען באפעל געגאנגען פון הויז צו הויז, וואו די מענשען האבען זיך אויסבאהאלטען און האט זיי אויפגעפאדערט ארויסצו־געהן פון זייערע באהעלטענישען, אנזאגענדיג זיי, אז זיי וועלען זיך סיי ווי

ניט קענען לאַנג אויסבאַהאלטען, ווייל אלע אידישע הייזער זיינען אַרומגע־
רינגעלט מיט מיליטער.

קאַטליאַרסקי האָט זיך דאָן געפונען מיט זיין פאמיליע און דער פאַמיליע פון זיין טאַנטע, פרומע מאָושאָווסקי, אין אַ בונקער, וואָס ער האָט געהאַט אויסגעבויט צווישען צווויי וועגט פון זיין שטאַל. גלייך נאָכדעם ווי די דייטשען האָבען באַפוילען אלע אידען צו געהן אין די בונקערס, האָט קאַטליאַרסקי באַשלאָסען זיך ניט צו מעלדען און אויסצובאַהאַלטען זיך, ביז דער שטורעם וועט אריבער. אגב, איז זיינע אַ קוזינע, פריילין איוועגסקי, וועלכע איז ארויס פון באַהעלטעניש בלויז אויף אַ וויילע, געכאַפט געוואָרען פון אַ פוילישען וועכטער און איז מער ניט צוריקגעקומען. וועג נח פוקס האָט זיי אויפגעפאָדערט אַרויסצוגעהן פון דאָרט, האָט קאַטליאַרסקי ניט גע־
וואָלט אויספאַלגען. זיין מומע מאָושאָווסקי און זיין קוזין איוועגסקי האָבען אויף אים אַבער געווירקט דאָס צו טאָן. אין די בונקערס האָבען זיי שפּעטער אויך געפונען פריילין איוועגסקי.

אַנדערע אידען האָבען אַבער ניט געוואָלט פאַרלאָזען זייערע באַהעלטע־
נישען און זיינען דאָרט פאַרבליבען, ביז די נאַציס האָבען זיי אויסגעפונען און דערשאָסען. צווישען זיי זיינען געווען עטליכע פאַמיליעס: מאיר קרוס, דער שמיד, מיט זיין פרוי און צווי קינדער; מאָטעל סמאָזאָנאָוויטש (אַ זוהן פון דאָדושקע דעם סטאַליער); פייגעל בעלעץ (יאָסעל בעלעצ'עס שוועסטער), און אַנדערע.

מען האָט אָפּגע'מסר'ט דעם בונקער פון די דריי ברידער אָלטער, ישראל און אפרים טשאָפּקין אין זייער ציגעלניע און די דייטשען האָבען זיי גלייך דערשאָסען. ניט ווייט פון זיי האָבען די דייטשען געפונען פאַרבאַהאַלטען שמעון ליס (פון די בייסיקלעך) מיט זיין זוהן און שוועסטער און האָבען זיי אויך דערשאָסען.

אַנדערע, ווידער, וועלכע זיינען געגאַנגען מיט אלע אידען אין צוג, דערהערענדיג די נייעס, ווי מען איז באַפאַלען די אידען ביים אריינגאַנג אין טויער פון לאַגער און זיי מיט געוואָלד אריינגעטריבען אין די בונקערס, האָבען באַשלאָסען צו מאַכען אַ לעצטען פארזוך צו אנטלויפען פון די מאַר־
שירענדע רייהען. די דייטשען האָבען זיי אַבער נאָכגעיאָגט און אויפ'ן אָרט דערשאָסען. צווישען די קרבנות, וועלכע זיינען אויף אזא אופן געפאַלען, זיינען געווען: חיים עזר איינהאָרן (רבקה איינהאָרנ'ס זוהן); יעקב ווינשטיינס זוהן (גישעס); אַלטע וויסענבערג, די שרייבערקע. אויפ'ן באַנ־
הויף האָבען די דייטשען דערשאָסען עטליכע וואָס האָבען באַוויזען אהין צו

אַנטלויפען. צווישען זיי זיינען געווען די ברידער פֿיוועל און יצחק זאַלאַטניצקי (אייניקלעך פון מעטשיק פון זאַמאָשטשע). מאיר מאַראָשטשניק (ידידיה דעם לעדער־סוחר'ס אַ זוהן) איז אויך אַנטלאָפען אויפֿן וועג צו די בונקערס, אָבער מען ווייסט ניט וואָס מיט אים האָט פּאַסירט.

וועג מען האָט אלעמען געטריבען אין די בונקערס, זיינען פיל עלטערע און קראַנקע מענשען געבליבען זיצען אין זייערע הייזער, ווייל זיי האָבען ניט געקענט מיטגעהן. די דייטשען האָבען זיי אלעמען צוזאַמענגעקליבען אין דער תלמוד־תורה און דאָרט אויסגעשאָסען. אַ סך אַלטע אידען פון מושב זקנים זיינען דאָן אויך אומגעקומען. צווישען די קרבנות זיינען געפֿאַלען די פֿאָלגענדע באַקאַנטע בעלי־בתים: דער אַלטער זונדעל קאַפּלאַן (דער פֿאָטער פון פֿאַניע טראָפּ און זיידע פון איינעם פון אונזערע עדות, דר. מאַרעק קאַפּלאַן), אברהם גאַליאַצקי, דער שערער, אברהם יצחק פּאָדאָלינסקי, דער סטאָליער, און פילע אַנדערע.

דאָס לעבען אין די בונקערס

די דאָרטיגע שווערע באַדינגונגען

באַלד נאָכדעם ווי די וואָלקאָוויסקער אידען האָבען זיך מער־וויניג אײַנגעאָרדענט אין די פינסטערע בונקערס, זיינען אייניגע מיטגלידער פון יודענראַט געפֿאָרן געווארען צום הויפּט־קאָמאַנדיר צירקא. צווישען זיי זיינען געווען נח פוקס און שמאי דניאל. דער קאָמאַנדיר האָט זיי געמאָלדען, אַז דער וואָלקאָוויסקער לאַגער איז אַ צייטווייליגער און אז פון דאָרט וועלען די אידען איבערגעשיקט ווערען אין טראַנספּאָרטען פון דריי טויזענד מענשען אין אַ גרויסען אידישען אַרבייטס־לאַגער. די איבערפירונג וועט דויערען זעקס וואָכען צייט. אָבער דערווייל דאַרף איינגעשטעלט ווערען אין לאַגער אַן אָרדנונג.

נח פוקס איז באַשטימט געווארען אַלס דער הויפּט־אויפֿזעהער פון לאַגער, און שמאי דניאל אַלס זיין מיטהעלפֿער. עס איז אָרגאַניזירט געווארען אַ אידישע געהילפֿס־פּאָליציי מיט חאַנטאָוו'ען בראש.

יעדער בונקער האָט געמוזט באַשטימען אַן אייגענעם אָנפירער, וועלכער האָט געדאַרפט זאָרגען פאַר דער אָרדנונג אין בונקער און דעם פאַרטיילען פון עסענווארג. אויך האָט ער געדאַרפט צושטעלען ענויע ליסטעס פון די מענשען אין זיין בונקער.

נאָכ'ן איינשטעלען די דאָזיגע אָרדנונג, איז געקומען אַ קאָמיסיע פון הויכע געסטאַפּאָ־אָפּיצירען אויף אַ באַזוך אין לאַגער. צווישען זיי איז אויך

געווען דער דיסטריקט־דאָקטאָר און דער מיאָר פון וואָלקאָוויסק, ווינטער. זעהענדיג די שרעקליכע סאַניטאַרע באַדינגונגען אין לאַגער און דעם מאַנגעל אין וואַסער, האָט דער מיאָר צוגעזאָגט צוצושטעלען וואַסער פאַר די אידען אין לאַגער מיט דער הילף פון די פייער־לעשער. ער האָט אויך פאַר־שפּראָכען די אידען אין לאַגער אריינצושיקען אַ טראַנספּאָרט קאַרטאָפּעל פון זייערע אייגענע קעלערען כדי צו לינדערען זייער הונגער.

פון די אַלע צוגעזאָגטע זאַכען זיינען בלויז אָנגעקומען אין לאַגער אייניגע פעסלעך קרייט אויסצופּאַרבען די בתי־הכסא און אייניגע קעסטלעך מיט פלי־סיקייטען אין פלעשער צו טויטען די ליין. אויך דאָס וואָסער־פּראָבלעם איז אַביסעל פאַרלייכטערט געווארען. אָבער דער הונגער איז ניט געווארען גע־שטילט. ברויט האָט מען דעמאָלסט איינגעטיילט אַ האַלבען קילאָ (איין פונט) אויף דריי טעג פאַר אַ פערזאָן. און שפּעטער האָט מען אפילו דאָס אויך ניט געגעבען. עטליכע טעג פלעגען אָפט פאַרבייגעהן און קיין ברויט איז ניט אויסגעטיילט געווארען. אַריינפירען ברויט פון דרויסען איז כמעט געווען אוממעגליך. און דאָס ביסעל ברויט, וואָס פלעגט אַריינגעפירט ווערען אויף די אייניגע פורען פון יודענראַט, פלעגט מען פאַרקויפען פאַר 120 מאַרק אַ ברויט, וואָס די מערסטע מענשען האָבען ניט געקענט באַצאָלען.

מען האָט אַרגאַניזירט אַ קיך. די פויערים האָבען אויפ'ן באָפעל פון די דייטשען געבראַכט קאַרטאָפּעל אין לאַגער און די קיך האָט אָנגעפאַנגען צו פונקציאָנירען. אָלס לייטער פון דער קיך איז באַשטימט געווארען סאַניע באַטווינסקי און אים האָבען אַרויסגעהאָלפען סיאָמע גאָלין און נאָך אייניגע מענשען. די דאָזיגע קיך האָט געזאָלט קאָכען פאַר'ן גאַנצען לאַגער, דאָס הייסט פאַר אומגעפעהר צוואַנציג טויזענט מענשען. בלויז איין פּאַרציע אַ טאָג פלעגט אויסגעטיילט ווערען צו די מענשען — אַ ליטער זופּ. פיל האָבען אפילו די דאָזיגע פּאַרציעס ניט באַקומען. דעריבער האָט אויך די קיך קיין סך ניט געהאָלפען צו לינדערען דעם הונגער, וואָס איז פון טאָג צו טאָג גע־ווארען אַלץ פיינליכער. דער הונגער האָט דערגרייכט די שטופּע, אַז מענשען פלעגען באַפאַלען די פוהרען מיט קאַרטאָפּעל, וואָס מען פלעגט אריינפיהרען אין לאַגער, און זיי צעכאָפּען רויערהייט. אין דעם פאַל פלעגט די דייטשע וואַך אָטאָקירען די הונגעריגע אָנפאַלער און זיי דערשיסען אויפ'ן אָרט. יעדער אַזעלכער טראַנספּאָרט האָט נאָך זיך איבערגעלאָזען אויפ'ן פעלד צע־זייטע קערפערס פון טויטע און פאַרוואונדעטע. און כאָטש די מענשען האָבען געוואוסט, וואָס עס דראָעט זיי פאַר די אָנפאַלען אויף די פוהרען מיט קאַר־טאָפּעל, איז אָבער ביי זיי דער שרעק פאַר'ן טויט ניט געווען שטאַרקער פאַר'ן הונגער. דאָס באַפאַלען די טראַנספּאָרטען פון קאַרטאָפּעל פלעגט זיך

איבער׳חזר׳ען אייניגע מאָל אַ טאָג, און גלייכצייטיג מיט דעם, פלעגען זיך אויך איבער׳חזר׳ען די טראַגישע סצענעס פון די געפּאַלענע קרבנות. צווישען די פילע וואָס זיינען ביי די דאָזיגע אָנפאַלען אומגעקומען, זיינען געווען: נאָטע פּערעמינסקי, מאיר מיטש (גרונע׳ס איידעם) און נאָך אַנדערע. כאשע רוטשיק, שנור פון שמואל חיים דעם קצב, איז אַריינגעפאַלען אין קאָכעדיגען קעסעל און איז פון די וואונדען געשטאָרבען.

די מענשען אין די בונקערס זיינען פאַר׳חלש׳טע און אויסגעמאָגערטע אָרומגעגאַנגען אָן וועלכער עס איז באַשעפטיגונג גאָנצע טעג. די אַלטע, די קימפּעטאָרינס און די זויגלינגע זיינען געלעגען אויסגעהונגערטע אויף זייערע נאָרעס. די געזיכטער פון די מענשען זיינען אזוי פאַרענדערט געוואָרען, אַז אייניער האָט דעם צווייטען ניט געקאָנט דערקענען.

דער געזונד־צושטאַנד אין די בונקערס

קראַנקהייטען האָבען זיך אָנגעפאַנגען צו פאַרשפּרייטען מיט אָן אומ־געהויער גרויסער שנעלקייט און עס זיינען ניט געווען געגוג דאָקטוירים, און וואָס נאָך וויכטיגער, קיין מעדיקאַמענטען מיט וועלכע צו באַהאַנדלען. די וואָלקאָווּיסקער דאָקטוירים זיינען שוין דאָן ניט געווען ביים לעבען. צווישען די וועלכע זיינען געווען טעטיג אין לאָגער זיינען געווען די דאָקטוירים פון די שטעטלעך: דר. יצחק גאָלדבערג, דר. שולמאָן, דר. יצחק רעזניק, דר. לייזער עפּשטיין, דר. וואָלאָך, דר. נ. קאָפּלינסקי און דר. האָרן. די אַלע האָבען צווישען זיך אינגעטיילט די אַרבייט. מען האָט איינגעאָרדענט אַ קליניק און אַ קליינעם שפּיטאָל אין אַ בונקער פאַר די שווער־קראַנקע. דר. האָרן איז געווען דער הויפּט פון דער קליניק. די באַמיאונגען פון די דאָק־טוירים זיינען אָבער געווען כמעט ווי פרוכטלאָז, צוליב דעם מאַנגעל אין מע־דיקאַמענטען און אפילו אין באַנדאָזשען.

דער לאָגער איז נאָך אַלץ געווען געשלאָסען און קיין שום אידען איז ניט דערלויבט געווען אפילו צו געהן אַרבייטען. עס האָבען ניט געהאָלפען די בקשות פון די גוי׳אישע פאַבריק־אייגענטימער, וועלכע האָבען זיך גע־נויטיגט אין אַרבייטער, אַז מען זאָל די אידען דערלויבען צו טאָן זייער פריהערדיגע אַרבייט. אָפּיציעל האָבען די דייטשען פּראָקלאַמירט, אַז דער לאָגער איז געשלאָסען צוליב די הערשענדע קראַנקהייטען און אַז קיינער טאָר ניט פאַרלאָזען דעם לאָגער, כדי אזוי ארום צו פאַרמיידען אַ פאַרשפּרייטונג פון די קראַנקהייטען.

די אַרבעט פון דער חברה קדישא

די שטערבליכקייט צווישען די אידען אין לאָגער איז געשטיגען מיט

יעדען טאָג. טאָג־טעגלעך פלעגען אומקומען פון הונגער און קראַנקהייטען פון צוואַנציג ביז דרייסיג מענשען. דער עיקר זיינען געפאַלען קרבנות די אַלטע און שוואַכע.

עס איז געגרינדעט געוואָרען אין לאַגער אַ חברה קדישא, פון וועלכער יאַנקעל טשאַפקין („פאַלטעס") איז געווען דער פאָדריאַדטשיק. די חברה קדישא איז באַשטאַנען פון די חברים: עפשטיין, פון אייזען־קראָם, וועלכער איז געווען דער פרעזעס פון דער געזעלשאַפט; ראָפאָפאָרטס זוהן פון דער שניט־קראָם, און אַנדערע. די חברה קדישא האָט געאַרבייט אָהן אויפהער. די געשטאַרבענע מענשען פלעגט מען באַגראָבען אויף די וואַטאַשטשינער פעל־דער, אַרום צוויי הונדערט מעטער הינטער די קאַזאַרמעס, וואו מען האָט איינגעאָרדנעט אַ בית־הקברות. מען פלעגט מקבר זיין צעהנדליגער מענשען אין איין בשותפות'דיגען קבר, אָהן אַן אויפשריפט און אָהן אַ מצבה.

צווישען די געשטאַרבענע זיינען געווען: פסח פון די באיערס, ריזיל (מעטשיק'ס טאָכטער) פון זאַמאַשטשע; יוסף מאיר לעווין, פון זאַמאַשטשע; דר. פיינבערגס שוועסטער און ציפּע רוטשיק (משה רוטשיק דעם זשעלענעווי־טשער'ס פרוי). אין יענער צייט איז אויך ירחמיאל דער שניידער דערשאָסען געוואָרען אויף קאַרטשיזנע געהענדיג צו דער אַרבייט. אזוי איז אויך אומ־געקומען אַ זוהן פון לייבעל סמאַזאַנאָוויטש־קוואַטשוק, וועמען די דייטשען האָבען דערשאָסען ביי דער אַרבייט.

אזוי האָט זיך די לאַגע געצויגען, און דער הערבסט האָט געטאָן זיינס. די רעגענס און די שנייען האָבען איינפאַך פאַרשטעלט דעם וועג צו די בונ־קערס, און אין די בונקערס גופא פלעגט די בלאָטע דערגעהן ביז די קני.

די ערשטע אַרבייטס־גרופּע

עטליכע וואָכען נאָכ'ן אָפּזיין אין די בונקערס האָט זיך די לאַגע, צוליב אַ פלוצלינגער ענדערונג אין דער דייטשער טאַקטיק, אַנגעהויבען צו בע־זערען. די דייטשען האָבען אַנגעפאַנגען צוניפשטעלען ליסטעס פון געווייסע אַרבייטער־גרופּען, מערסטענס פון די יעניגע, אין וועמענס אַרבייט זיי האָבען זיך געוויטיגט צוליב מלחמה־צוועקען, און זיי ארויסגעשיקט אין שטאָט אַריין אין די פאַרשיידענע פאַבריקען. צוערשט זיינען פון די בונקערס אויסגע־קליבען געוואָרען זעכציג אידען — טעכניקער, שלאָסער, בעקער און שוסטער ווי אויך אנדערע בעלי־מלאכות, אין וועלכע די דייטשען האָבען זיך געוויטיגט.

אונזער עדות רויטמאַן דערצעהלט, אז ער איז געווען צווישען די ערשטע אַרויסגעשיקט צו ווערען אויף דער ארבייט אין שטאָט אריין. מיט אים איז אויך ארויס פון לאַגער דאָזשקע באָטווינסקי.

ראָזע איינהאָרן, די דענסטיסטקע, האָבען אויך די דייטשען דעמאָלסט אַרויסגעלאָזען פון לאַגער צוזאַמען מיט איר טאָכטער דאָרע, און דערלויבט איר צו פראַקטיצירען אין איר אָפּיס ביי קיליקאָווסקי'ן אויף זאמאָשטשע.

די אלע ארבייטער פלעגען אָפּאַרבייטען אַ גאַנצען טאָג אויף די פאַר־שיידענע אַרבייטס־פלעצער און אויף ביינאַכט פלעגט מען זיי אָפּפיהרען אין אַ באַזונדערען לאַגער צו שלאָפען. מען פלעגט זיי שוין ניט צוריקפיהרען אויף ביינאַכט אין די בונקערס. זיי פלעגען שלאָפען אין דעם ספּעציעלען לאַגער פאַר צוואַנגס־אַרבייטער, וואו עס פלעגען זיך אויך געפינען פאָליאַקען דער דאָזיגער לאגער האָט זיך געפונען אויפ'ן פּלאַץ פון דעם אַמאָליגען שטאָטישען שלאַכט־הויז.

די דייטשען האָבען ביסלעכווייז פאַרגרעסערט די צאָל אידישע אַרבייטער, וועלכע זיי פלעגען ארויסלאָזען פון די בונקערס. אין דעם האָבען באַלד די אידען געזעהן אַ גוטען סימן פון אריכות ימים אין די בונקערס. פאַרשטעהט זיך, אז מיט דער ענדערונג איז אויך געקומען אַן אויסבעסערונג אין דער אַלגעמיינער לאָגע פון אלע אידען אין די בונקערס. ווייל יעדער איינער פון די אידען, וועלכער האָט געארבייט אין שטאָט, פלעגט טאָן אלץ כדי צו באַקומען פאַר זיינע קרובים און פריינד אין די בונקערס וואָס מער שפּייז.

די קריסטען האָבען דערווייל אויסגענוצט די געלעגענהייט צו באַרויבען די אידישע אַרבייטער פון זייער לעצטען גראָשען דורך הויכע פּריזען, וואָס זיי האָבען פאַרלאַנגט פאַר'ן בדויט. ניט געקוקט אויף אלע שווערigקייטען, איז די אידען געלונגען אריינצופיהרען מער שפּייז אין די בונקערס פאַר דעם ביסעל געלט, וואָס זיי האָבען נאָך פאַרמאָגט. דער הונגער האָט אָבער אַלץ נאָך אָנגעהאַלטען און דערצו האָט די קעלט נאָך מער דערשלאָגען דעם עולם. עס איז ניט געווען קיין האָלץ פאַר באַהייצונג, און מענשען פלעגען ממש אויסגעהן פון הונגער און קעלט. וועז מען פלעגט כאַפּען די אידען ביים אויסשניידען אייניגע ברעטער פון דער צאם, כדי צו באַהייצען דעם בונקער, פלעגען זיי אויפ'ן אָרט דערשאָסען וועלכע פון די סאַדיסטישע דייטשען.

אַ מעת־לעת אין די בונקערס

דאָס טאָג־טעגליכע לעבען אין לאַגער האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ שרעקליך טרויעריג בילד. די באַוועגונג פלעגט זיך דאָרט אָנפאָנגען, וועז עס איז נאָך געווען גאָנץ פינסטער אין דרויסען. די ארבייטער פלעגען זיך שוין דאָרפען צונויפשטעלען גאָר פריה אין די רייהען אויפ'ן הויף פון די בונקערס. די פרויען פלעגען זוכען מיטלען ווי אזוי אָנצואוואַרעמען אַביסעל וואָסער פאַר זייערע קליינע קינדער. אַ גרויסע באווגונג פלעגט אויך אָנ־

געהן אין די בתי־הכסא. דער בית־הכסא, וואָס האָט זיך געפונען אין יעדען בונקער, האָט בלויז געמוזט באַנוצט ווערען פון די אלטע לייט און די קינדער. אלע אנדערע האָבען געמוזט ארויסגעהן אין דרויסען אין דעם אַל־געמיינעם בית־הכסא. דאָרט פלעגען זיך אויסשטעלען צוויי רייהען. נאָך יעדער גרופּע מענער פלעגט געהן אַ גרופּע פרויען. אַמאָל פלעגט זיך דער־הערען אַ קול: „גענוג אריין, פרויען, צוזאַמען מיט די מענער, וואָס דאַרפט איר זיך שעהמען, סיי ווי וועט מען אונז אַלעמען אריינווארפען אין איין גרוב! . . . "

אין די בונקערס פלעגט יעדער איינער מאַכען ווי עס איז זיין געלעגער וואו ער פלעגט שלאָפען ביינאַכט. נאָכדעם פלעגען אייניגע געהן ברענגען וואַסער, און אַנדערע פלעגען זיך שטעלען אין די ברויט־רייהען. אין איינעם פון די בונקערס פלעגען זיך צוזאַמענקומען עטליכע צעהנדליג אידען און דאַוונען בציבור. די רבנים האָבען אויסגערופען אַ תענית ציבור. מען האָט געזאָגט סליחות, מען האָט געדאַוועט מיט ווארעמקייט און געזאָגט „אבינו מלכנו", איין פסוק נאָכ'ן אַנדערען, „אבינו מלכנו הצמח לנו ישועה בקרוב". דער חזן האָט געווויינט אויפ'ן קול, און אלע האָבען געענטפערט מיט געווויין. וועז מען איז געקומען צו „אבינו מלכנו עשה למען תינוקות של בית רבן", האָבען די געשרייען דערגרייכט ביז'ן הימעל. אזוי זיינען די אידען געשטאַנען צונויפגעדריקט אין דער בלאָטע, אין דער האַלב־פינסטערניש, ווער אין אַ טלית און ווער אין תפילין און ווער אָהן דעם, און די געשרייען האָבען זיך גערישען פון די טיפענישען פון זייערע געפייניגטע נשמות.

געגען אָוונט־צייט פלעגען די ארבייטער זיך צוריקקעהרען אין די בונקערס. איינער האָט געבראַכט מיט זיך אַ שטיק האָלץ, אַן אַנדערען איז געלונגען צו ברענגען מיט זיך אייניגע ציבעלעס אָדער אַ בוראַק, און עס פלעגען אויך זיין אזעלכע, וועמען עס איז געלונגען צו קריגען פון די פויערים אַ ברויט.

באַלד ווי עס פלעגט פינסטער ווערען, פלעגען זיך די מענשען צונויפ־קלייבען אין די בונקערס. יעדער איינער האָט באַלויכטען זיין אייגענעםווינקעל לויט זיינע מעגליכקייטען. ביי איינעם האָבען געברענט ליכט, ביי אַ צווייטען אַ לעמפּעל — עס איז אים איינגעפאַלען אויסצונוצען די פליסיג־קייט, וואָס איז געווען אין בונקער צו טויטען די ליין, פאַר דעם צוועק צו באַלויכטען זיין ווינקעל אין בונקער. דאַן זיינען אַלע ארויפגעקראָכען אויף די נאַרעס און עס האָט גענומען אַ היפש ביסעל צייט, ביז מען האָט זיך איינגעאָרדענט אויף דער נאַכט. ליגען איז בלויז געווען פלאַץ אויף איין זייט, אזוי זיינען די מענשען צונויפגעדריקט געווען אין ענגשאַפט. אַ איד אין

אַ ווינקעל האָט געזאָגט אַ קאָפּיטעל תהילים, אַן אָנדערער האָט הויך אויפֿ'ן קול געזאָגט „קריאת־שמע". אַ פרוי האָט געריידט צו זיך אליין, אַן אָנדערע האָט געהאַלטען אין איין שרייען: „איך וויל געהן אַהיים!" אַ קראַנקער אויף אַסטמע מיט אַ שווערען אָטעם האָט געקרעכצט, ווייל ער האָט ניט געהאַט קיין אָרט וואו צו לייגען זיינע קראנקע ביינער און קיין לופט צו אָטעמען. און אזוי האָט מען געלעבט פון טאָג צו טאָג מיט דער שטענדיגער מורא פאַר'ן אָנקומענדען מאָרגען.

זעלטען איז אָבער אַ טאָג פאַראיבער אָן אַ טרויעריגען אינצידענט.

דעם 11טען נאָוועמבער, 1942, זיינען די אידען אריינגעוואָרפען געוואָרען אין אַ נייער פּאָניק. מען האָט פלוצים אָפּגעשלאָסען דעם לאָגער און קיינער האָט מער ניט געקענט געהן צו דער ארבייט. נאָך איניגע שעה'ן פון וואַרטען איז אַ קאָמאַנדע פון הויכע געסטאַפּאָ־אָפיצירען, אָנגעטאָן אין שוואַרצע מונ־דירען, אריינגעקומען אין די פּאַרפוילטע און שמוציגע בונקערס, כדי צו אונ־טערזוכען די סאַניטאַרע באַדינגונגען דאָרט. זיי האָבען געוואָרפען אָן אויג אויף די בונקערס און דערקלערט, אַז „דער לאָגער איז פאַרפלייצט מיט ווערים און דעריבער מוז מען אים אָפּשליסען."

שפּעטער איז קלאָר געוואָרען, אז די גאנצע זאַך איז געשעהן צוליב דעם, וואָס אַ סאָלדאַט איז קראנק געוואָרען און מען האָט געדענקט, אז עס איז טיפוס. צום גליק אָבער איז ער אייניגע טעג שפּעטער געזונט געוואָרען און דער פאַרדאַכט געגען דעם אידישען לאָגער, אַז ער איז אַ נעסט פון טיפוס, איז בטל געוואָרען.

די דערמאָרדונג פון סיאָמע גאַלין

סיאָמע גאַלין, דער אָנפיהרער פון דער קיך אין לאָגער, איז געווען אַ פאָפולערע פיגור צווישען די וואַלקאָוויסקער אידען און אַ פלייסיגער קהל'שער טוער. ער איז געווען אַ פרעהליכער און שטענדיג האָט פון אים געשטראָמט בטחון און אָפּטימיזם. „מיר וועלען זיי נאָך פאַרניכטען", איז געווען זיין באַליבט ווערטעל. מיט אים איז געשעהן דער פאָלגענדער אינצידענט: איינמאָל, ווען ער האָט באָקומען וואָסער פון אַ וואָסער־טאַנק פון די פייער־לעשער, איז ער אריין אין א געשפּרעך מיט דעם אויטאָמאָביל־טרייבער, אַ קריסט, זיינער אַ באָקאַנטער, און האָט פון אים באָקומען אביסעל בענזין פאַר זיין צינד־מאשינקע, מיט וועלכער ער פלעגט אָנצינדען דאָס פייער אין קיך, אָבער די געסטאַפּאָ־וואָך האָט עס באַלד דערשפּירט. „עס־עס."־לייט זיינען צו אים צוגעגאַנגען, האָבען אים אומגעוואָרפען און אַזוי שטאַרק צוקלאַפּט מיט זייערע גומענע שטעקענס, ביז ער האָט מער קיין

כוח ניט געהאַט צו שרייען. וועז ער איז שוין געווען אינגאַנצען געשוואָלען און בלוט האָט זיך פון אים געגאָסען, האָט מען אים איבערגעפירט אין בונקער. פאַרנאַכט איז אין בונקער געקומען דער קאָמענדאַנט צירקא און האָט אויף אַ וואַרימען אופן זיך נאָכגעפרעגט וועגען גאַלינ'ס געזונד־צושטאַנד. ער האָט אפילו אויפגעפאָדערט דעם דאָקטאָר, ער זאָל אים, חלילה וחס, ניט פאַרנאַכלעסיגען. אַרום ניין אַזייגער יענעם אָוונט האָט דר. נח קאפלינסקי באַזוכט גאלינ'ען און האָט אים געפונען אין אַ שוועריען צושטאַנד. גאלין האָט שווער געאָטעמט און האָט קוים געקענט אַרויסזאָגען אַ וואָרט. עלף אַזייגער ביינאַכט איז דער גאַנצער בונקער דערשיטערט געוואָרען פון די ווילדע געשרייען פון די דייטשען, וועלכע האָבען זיך געטראָגען פון אריין־גאַנג צום בונקער: „גאַלין, אַרויס! גאַלין, אַרויס!" די אידישע פאַליציי־לייט פון דער אינערליכער וואַך זיינען צוגעלאָפען צו גאַלינ'ען און אים איבערגעגעבען, אז די דייטשען פאַרלאַנגען, ער זאָל באַלד אַרויסגעהן צו זיי. אלע האָבען זיך אויפגעהויבען פון זייערע נאַרעס. אַ טויט־שטילקייט האָט אַרומגענומען דעם גאַנצען בונקער. מען האָט געהערט, ווי גאַלין מא־טערט זיך אויפצוהויבען זיין צושלאָגענעם קערפער פון דער נאַרע. פינף הונדערט פאָר אויגען זיינען געווען איינגעשטאָכען אין אים. וועז ער איז שוין געווען ביים אַרויסגאַנג, האָט ער זיך אויסגעדרעהט צו די מענשען און אויסגערופען אין אַ הייזעריגער שטימע מיט זיינע לעצטע כוחות: „אידען, זייט אלע געזונט!" און ער איז פאַרשוואונדען אין דער פינסטערניש. מען האָט באַלד דערהערט אַ גערודער, צונויפגעמישט מיט די לעצטע געשרייען פון קרבן. פלוצים האָבען דורכגעשניטען די לופט דריי שאָסען, און אַלץ איז ווידער שטיל געוואָרען. בלויז דאָס האַרץ־רייסענדע געשריי פון זיין פרוי האָט באַשטעטיגט, אז גאַלין לעבט שוין מער ניט.

אויף מאָרגען אינדערפריה האָט מען געפונען גאַלינ'ס קערפער ביים אריינגאַנג צום בונקער — דעם אויסגעמאַטערטען קערפער פון אומשולדיגען אָפּטימיזם.

אין דער זעלבער נאַכט איז זיין אייגענער זוהן, איזע, אַנטלאָפען פון לאַגער דורך אַ געלונגענעם צופאַל און איז אוועק אין וואַלד, וואו ער האָט זיך אָנגעשלאָסען אָן די פאַרטיזאַנען און אזוי ארום לעבען געבליבען.

סיאָמע גאַלין איז ניט געווען דער אינציגיגער, וואָס האָט אויף אַזאַ אופן באַצאָהלט מיט זיין לעבען, ניט האָבענדיג באַגאַנגען קיין שום פאַר־ברעכען. די דייטשען פלעגען די זעלבע טויטליכע שטראָף אָנוועגדען געגען יעדען איינעם וועמעס אַ וואָרט, אָדער אפילו בלויז אַ בליק, פלעגט זיי ניט געפעלען.

מענשען זוכען וועגען וויי צו אַנטלויפען פון די בונקערס און עס פאַלען פיל קרבנות

מענשען פלעגען דעריבער אונטער די שווערסטע אומשטענדען, זוכען וועגען ווי אַזוי זיך אַרויסצוראַטעווען פון לאַגער און אַנטלויפען אין די וועלדער. דאָס אַנטלויפען איז אָבער ניט געווען קיין לייכטע זאַך, ווייל ווען מען פלעגט שוין יאָ, נאָך גרויסע מאַטערנישען, דורכבערעכען די דייטשע רייהען, פלעגען דאָן די פּאָליאַקען און די ווייס־רוסען אָפטאָן זייער בלוטיגע פאַררעטעריישע אַרבייט — זיי פלעגען מסר'ען און איבערגעבען אין די הענט פון דער פּאָליציי יעדען אידען, וועמען זיי האָבען געפונען אויסער דעם לאַגער.

איינמאָל האָבען די פוילישע פּויערים באַמערקט מענשליכע טריט אין טיפען שניי און האָבען באַלד וועגען דעם געמאָלדען דער געסטאַפּאָ. מען האָט אויף שנעל אַרויסגעשיקט שטאַרקע וואָכען פון אַלע זייטען מיט שפּיר־הינט און מען האָט געפונען אַ גאַנצע גרופּע אידישע יונגעלייט. זיבען פון זיי האָט מען דערשאָסען אין וואַלד, און דריי האָט מען געבראַכט אין וואַל־קאָוויסקער בונקער לאַגער, וואו זיי זיינען אין דער געגענווארט פון פאַר־זיצער פון יודענראַט, נח פוקס, און פילע אַנדערע אידען, אויפ'ן אָרט דער־שאָסען געוואָרען. די געסטאַפּאָ האָט באַפוילען מען זאָל וועגען דער פאַסי־רונג איבערגעבען אין יעדען בונקער אַלס אַ וואַרנונג, אַז וואָר עס וועט וואַגען צו אַנטלויפען פון לאַגער וועט אויפ'ן אָרט דערשאָסען וועלען.

ליאָוע שקאַלניק (**אַ זוהן פון שלמה פון רעסטאָראַן**) **האָט, צוזאַמען מיט** נאָך ניין חברים, אויסגעארבייט אַ פלאַן, ווי אַזוי צו אַנטלויפען פון די בונקערס. זיי איז געלונגען אין אַנפאַנג אויסצובאַהאַלטען זיך אין אַ באַהעל־**טעניש אויף דעם נייעם געסעל. דאָרט האָבען זיי אַ צייט געוואָרט אויף דער גלעלגענהייט דורכצופיהרען זייער פלאַן צו אַנטלויפען אין וואַלד. די דייטשען האָבען זיי אָבער געכאַפּט אין זייער באַהעלטעניש און זיי געבראַכט אין די קאַזאַרמעס. מען האָט דאָן ארויסגערופען פון די בונקערס די פאַרשטעהער פון יודענראַט און פאַר זייערע אויגען דערשאָסען אלע צעהן יונגעלייט. צווישען די צעהן איז אויך געווען נחום גרשוני.**

צווישען די וואָס זיינען אין יענע טעג געכאַפּט געוואָרען פון די נאַציס, מייסטענס דורך מסירות פון די פּאָליאַקען, און וועמען די נאַציס האָבען באַלד דערשאָסען זיינען געווען: אברהם באַנטשעווסקי (דער באַראַנאָוויי־טשער); שייקע שאפראן (**דעם שלאָסער'ס אַן אייידעם**); משה פרעס (פון **אַפּטייק־סקלאַד**) מיט זיין פרוי; טוואַרקאָווסקי, **דעם פריזירער'ס** פרוי,

ענגיע (יודעל בעקענשטיין דעם סטאָליער׳ס אַ טאָכטער), מיט זייער טאָכטער; יודעל לעווין (אים האָט מען געשאָסען אין זעלווע), און פילע אַנדערע.

אַ צאָל אידען, ווי יעקב פריי (דער טרעגער) און שלמה באיער (אַ זוהן פון שמעון דעם פערד־הענדלער), זיינען אַנטלאָפען אין וואַלד און מען האָט מער פון זיי ניט געהערט. אַנדערע ווידער האָבען, ליידער, ניט קענענ־דיג זיך אָנשליסען אָן די פּאַרטיזאַנען, ווייל זיי האָבען זיי ניט געקענט געפינען אין וואַלד, און מורא האָבענדיג צו אָפּעלירען צו די פּאָליאַקען פּאַר אַרישע פּאפּירען אַדער שפּייז, זיינען ממש אויסגעגאַנגען פון הונגער, נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך אָפּגעוואַלגערט וואָכען לאַנג אין וואלד. דער הונגער און די קעלט האָבען זיי אזוי געפּלאָגט, אז געגען זייער אייגענעם ווילען האָבען זיי זיך צוריקגעקערט אין די בונקערס. זיי פלעגען דאָס געוועהנליך טאָן אין די אָוונט שעה׳ן, ווען זיי האָבען זיך געקענט צונויפמישען מיט די צוריק־קומענדע ארבייטער. זיי האָבען געוואוסט, אז אין די וועלדער זיינען פּאַראַן גרויסע און גוט־באָוואָפענטע פּאַרטיזאַנען־גרופּען, אָבער ליידער האָבען די אַנטלאָפענע גאַנץ אָפט ניט געקענט דערגעהן דעם פלאַץ פון די פּאַר־טיזאַנען. און ווען דער הונגער האָט זיי ממש געדראָט מיט טויט, ווען זייערע אברים זיינען שוין געווען אָפּגעפרוירען און זייערע קערפּערס אויס־געמאַטערט און אויסגעהונגערט — בלויז דאָן פלעגען זיי זוכען דעם ווג אויף צוריק אין די בונקערס. אפילו נאָך זייער צוריקקער פלעגען זיי ניט אויפגעבען דעם געדאַנק פון אַ נייעם פּאַרזוך צו אַנטלויפען. איינער פון אונזערע עדות, כתריאל לאַשאָוויטש, דערצעהלט אונז דאָס פאָלגענדע:

ער האָט זיך צוריקגעקערט אין די בונקערס, אָבער דער געדאַנק ווידער צו אַנטלויפען פּאַר יעדען פריי האָט אין זיין מוח ניט אויפגעהערט צו עגבערען. און ווען מען האָט איין טאָג אַרויסגעפירט אַ גרעסערע גרופּע ארבייטער אין דער ריכטונג פון וואָלקאָוויסקער צענטראַלנע, האָט ער באַ־שלאָסען אויסצונוצען די געלעגענהייט און ווידער צו אַנטלויפען. געהענדיג אינמיטען וועג אין דער ריכטונג פון דער באַן־ליניע, איז דווקא דורכ־געפּאַרען אין יענעם מאָמענט אַ באַן. ער איז אַרויסגעשפּרונגען פון דער ליניע. די דורכפּאַרענדיגע באַן האָט אים פּאַרשטעלט און ביז די באַן איז דורכגעפּאַרען איז ער שוין געווען אויף דער צווייטער זייט ליניע. ווען די דייטשען האָבען זיך אַריינטירט וועגען דעם אינצידענט ,איז ער שוין געווען טיף אין וואַלד. ער האָט זיך איינער אליין דאָרט אויסבאַהאַלטען. אַ צייט שפּעטער האָט ער אין וואַלד באגעגענט נאָך אייניגע מענשען, צווישען זיי לעאָנאָוויטש, מישאַצקי, און אַנדערע.

אַ נייע וואַלקאָוויסקער פּאַרטיזאַנען־גרופּע

די אַנטלאָפענע פון די בונקערס האָבען זיך אַרגאַניזירט אין אַ וואַלקאָ־ וויסקער גרופּע. זיי האָבען אויפגעשטעלט געצעלטען אין די געדיכטענישען פון די בוימער און אויסגעגראָבען גריבער אין דער ערד. איין נאַכט איז זיי געלונגען ארויסצו'גנב'ענען פון אַ דייטשען ארסענאל איניגע ביקסען. אין יענער צייט פלעגט נאָך לאַזאַראָווסקי באַקען ברויט פאַר דעם לאַגער. צו אים אין בעקעריי פלעגען זיי זיך אַריין'גנב'ענען אין דער נאַכט און דאַרט קריגען אַביסעל ברויט צו שטילען זייער הונגער. אויך פלעגען זיי פון צייט צו צייט זיך אריינכאַפען אין שטאָט און אין די פאַרלאָזענע אידישע הייזער צונויפזאַמלען ביסלעך עסענוואַרג וואָס זיי פלעגען דאַרט געפינען און וויידער אַנטלויפען אין וואַלד.

פון זייערע פאַזיציעס אין וואַלד פלעגען זיי אויך אַרגאַניזירען דרייסטע אַטאַקעס אויף די דייטשען, וועלכע פלעגען פאַרבייפאַרען אויפ'ן וועג. זיי פלעגען אויך שיסען אויף די קריסטליכע פראָוואָקאַטאָרען פאַר זייער קאַאָפּע־ ראַציע מיט די נאַצים. זיי האָבען ניט געקוקט אויף דער גרויסער סכנה, וואָס לויערט אויף זיי. זיי האָבען זיך אויך ניט געריכטעט מיט דער קעלט, פון וועלכער ביי פילע זיינען גאַנצע אברים אָפּגעפרוירען געוואָרען, נאָר זיי זיינען אַנגעגאַנגען מיט זייער סאַבאָטאַזש־אַרבייט, איבערהויפּט אין די נעכט, כדי זיך נוקם זיין, אויף ווי ווייט מעגליך, פאַר דעם פאַרגאַסענעם בלוט פון זייערע ברידער און שוועסטער.

אזוי האָט עס אָנגעהאַלטען אַ גאַנץ לאַנגע צייט, ביז איינמאָל האָט זיי נאָכגעפאָלגט אַ וואלד־וועכטער און זיי גע'מסר'ט צו דער געסטאפּאָ. די פּאָ־ ליציי איז זיי באַלד באפאלען אויף אַ פלוצימדיגען אופן, איניגע פון זיי האָבען זיי דערשאָסען אויפ'ן אָרט און אנדערע, צווישען זיי בנימין לעמקין, האָבען זיי געבראַכט אין די בונקערס און זיי געשאָסען אין דער אָנוועזענהייט פון די וואַלקאָוויסקער אידען, ווי זיי האָבען זיך נוהג געווען אויך אין דער פאַרגאַנגענהייט אין ענליכע פאַלען. דאָס האָט אָבער קיינמאָל ניט אויס־ געראָטען די פאַרטיזאַנען־באָוועגונג. די מענשען, וואָס עס פלעגט זיי גע־ לינגען צו אַנטלויפען אין וואַלד, פלעגען זיך אויפסניי אָרגאַניזירען און פאַר־ זעצען די סאַבאָטאַזש־אַקטען.

**
*

אין לאַגער גופא זיינען אויך די באַדינגונגען ניט געווען די זעלבע אין אַלע בונקערס. אזוי, צום ביישפיל, האָבען די וואַלקאָוויסקער בונקערס גע־ האָט אַ בעסערען נאָמען ווי די פון די אַרומיגע שטעטלעך. דאָס פלעגען די דייטשען טאָן הויפּטזעכלייך צוליב דעם, כדי אויסצורופען אַ קנאה צווישען

די אידען און אזוי ארום באַוועגען זיי צו צאָלען די דייטשען כאַבאר פאַר דערלויבען זיי אריבערצוציהען זיך אין די בעסערע בונקערס. האָבען דע־ריבער די פאַרצווייפעלטע אידען, וועז דער חלף איז שוין געלעגען אויף זייער האַלז, אַוועקגעגעבען די נאַציס דאָס לעצטע פון זייער צירונג און געלט, וואָס זיי האָבען אויף פאַרשיידענע קונציגע אופנים אויסבאַהאלטען, כדי אריבערצוגעהן אין די בעסערע בונקערס.

גרופּע ביאַליסטאָקער מיידלעך דערלויבט צו פאַרלאָזען די בונקערס

אין די וואָלקאָווויסקער בונקערס האָט זיך אויך געפונען אַ צאָל ביא־ליסטאָקער מיידלעך, וועלכע זיינען פון דאָרט אַראָפּגעפירט געוואָרען קיין וואָלקאָווויסק פאַר ארבייטס־צווועקען, לויט'ן באַפעל פון די נאצישע. נאָכדעם ווי זיי זיינען אָבער פאַרטריבען געוואָרען מיט אלע וואָלקאָווויסקער אין לאַגער, האָט דער פאָרזיצער פון ביאַליסטאָקער יודענראַט, אינזשעניר באַראַש, זיך אויסגעטאָרעט פאַר זיי, אז זיי זאָלען קענען צוריקקערען זיך אין זייער היימשטאָט. אזוי ווי עס איז אָבער אינצווישען אַ צאָל פון זיי שוין געלונגען צוריקקערען זיך אַהיים, האָט דער וואָלקאָווויסקער יודענראַט באַשלאָסען אויס־צופילען די דערלויבטע קוואָטע מיט וואָלקאָווויסקער מיידלעך, ווייל ארויס־צורַאַטעווען זיך פון וואָלקאָווויסקער לאַגער קיין ביאַליסטאָק איז שטענדיג ביי די וואָלקאָווויסקער באַטראַכט געוואָרען ווי אַן אויסלייזונג, כאָטש דער ענדגילטיגער שיקזאַל האָט זיך, ליידער, אַרויסגעוויזען צו זיין איינער און דער זעלבער.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם איבערשיקען פון די ביאַליסטאָקער מיידלעך און דאָס פאַרפולקאָמען פון דער קוואָטע מיט אַ צאָל וואָלקאָווויסקער מיידלעך, דערצעהלט אונז איינע פון אונזערע עדות, איידא מאַזאָוועך, דעם פאָלגענדען אינצידענט:

צוויי שוועסטער, וואָלקאָווויסקער מיידלעך, זיינען געווען פאַרשריבען אין דער קוואָטע ארויסגעשיקט צו ווערען קיין ביאַליסטאָק. דעם לעצטען אָוועג פאַר זייער אָפּפאָהר, האָט זייער מוטער איינגעצאָהלט צווי טויזענט מאַרק, דאָס לעצטע וואָס זי האָט פאַרמאָגט, פאַר אירע צווי טעכטער, כדי זיי ארויסצורַאַטעווען. זיי האָבען שוין ביידע די גאַנצע נאַכט ניט געקענט איינשלאָפען פון גרויס פרייד און אויך צוליב מורא אין דער זעלבער צייט, אז זיי זאָלען פון דער ליסטע, וואָס פלעגט זיך ענדערען יעדע פינף מינוט, נישט אויסגעשלאָסען ווערען. צום סוף, אויף מאָרגען פריה, האָט די אויפ־

זעהערין איבער די ביאליסטאקער מיידלעך, ריטא קינישעווסקא, וואס איז געווען באקאנט פאר איר קאמפראציע מיט די נאציס, זיי געמאלדען, אז צוליב דעם וואס עס זיינען פארהאן צופיל קאנדידאטקעס, וועט פארען נאר איינע פון אַ פאמיליע. זיינען ביידע שוועסטער געקומען צו זייער מוטער און זי געפרעגט, ווער פון זיי זאל פארען קיין ביאליסטאק. די מוטער איז געשטעלט געווארען פאר אַ שווערען נסיון. זי האט עס געדארפט באשטימען, וועלכע פון אירע טעכטער צו שיקען אויף לעבען און וועלכע אויף טויט. זי האט אבער ניט געוואלט האבען אין דעם קיין האנט, און האט עס איבער־געלאזען צו די צוויי שוועסטער, זיי אליין זאלען די זאך באשטימען. אין דעם זעלבען אויגנבליק, דערציילט אונז איידא מאזאוור, האבען ביידע אויס־געשריען: „איך וויל לעבען!" די אינגערע שוועסטער האט אפגעטראטען, און די עלטערע איז אוועקגעגאנגען. אבער זיי האבען זיך שפעטער סיי ווי סיי באגעגענט, ווייל אין פארלויף פון אַ חודש צייט איז די אינגערע שוועסטער געקומען צו דער עלטערער צופוס.

די אויבענדערמאנטע אויפזעהערין, ריטא קינישעווסקא, האט פאר איר קאמפראציע מיט די דייטשען שפעטער פון זיי באקומען אַן אויסצייכענונג. זי פלעגט פאר'מסר'ען אידען צו די דייטשען און זיי אויסרעטען אין די דייטשע הענט. אידען האבען איינמאל זיך אן איר נוקם געווען און זי פאר־וואַרפען מיט שטיינער. די געסטאפא האט זי אבער באשיצט און שפעטער זי דערהויבען צו אַ העכערען פאסטען אין וואַרשע.

די טראנספארטען

עס האבען זיך אנגעפאנגען די באוואוסטע אויסזידלונגען. ארום דעם צוואנציגסטען נאוועמבער, 1942, איז געקומען דער לאגער־אויפזעהער, צירקא, באגלייט פון שטורעם־טרופערס, און האט געמאלדען דעם צוזאמענ־געקליבענעם עולם פון טויזענטער מענשען, אז אַ טייל פון זיי וועט מוזען קירצליך פארלאזען דעם לאגער. זיי וועלען אריבערגעשיקט ווערען, צוזאמען מיט זייערע פרויען און קינדער, טיף אין דייטשלאנד. דארט וועלען זיי ארי־בייטען און לעבען אַ נארמאל לעבען אינאיינעם מיט זייערע פאמיליעס. פאר־שטעהט זיך, אז די מערהייט מענשען האט ניט געהאט קיין צופיל צוטרוי אין די דאזיגע גוטע פארזיכערונגען. אבער דאך האט די נייעס באַרוהיגט אַ צאל פון די לייכט־דענקענדע מענשען אין לאגער. לאנג האט מען אויך ניט געדארפט וואַרטען אויף דער רעאליזירונג פון די צוזאגען.

דער ערשטער טראַנספֿאָרט

צוויי טעג שפּעטער האָבען די רוזשנאָיער אידען באַקומען אַ באַפעל צו זיין גרייט דעם נעקסטען טאָג, צוויי אַזייגער ביינאַכט, צום טראַנספֿאָרט. מען האָט זיי אויך באַפוילן צוצוגרייטן אַ געוויע ליסטע פון אלע מענשען אין זייער בונקער, אַנגעבענדיג געוני יעדענס נאָמען, עלטער און באַ־שעפטיגונג.

די רוזשנאָיער אידען האָבען פֿאַרנומען די בונקערס אַנטקעגען די וואַל־קאָוויסקער. זיי האָבען פֿאַרנומען אַ בלאָק פון אַכט קליינע בונקערס. זייערע באַדינגונגען זיינען געווען פיל ערגערע ווי פון די וואַלקאָוויסקר אידען. די צוויי טויזענט רוזשנאָיער אידען פלעגען ביינאַכט ניט קענען אלע אריין אין די בונקערס, ווייל עס איז ניט געווען גענוג פּלאַץ פֿאַר אַלעמען אויף די נאַרעס, און פיל פון זיי האָבען געמוזט פֿאַרבלייבען אין דרויסען. אויב די שטערבליכקייט אין אלגעמיינעם לאַגער איז געווען גרויס, איז זי נאָך גרעסער געווען צווישען די רוזשנאָיער אידען, און איבערהויפּט צווישען די עלטערע מענשען. עס זיינען געווען טעג, ווען די צאָל טויטע ביי זיי האָט דערגרייכט ביז צוואַנציג, און אָפטמאָל אפילו העכער. איצט, ביי די טראַנס־פֿאַרטען, זיינען זיי געווען די ערשטע צו גיהן אויפֿ'ן פייער.

צו דער באַשטימטער צייט, צוויי אַזייגער ביינאַכט, האָבען זיך באַוויזען אין לאַגער די געסטאַפּאָ־לייט און האָבען אָנגעפאַנגען אַרויסצוטרייבען די רוזשנאָיער אידען פון זייערע בונקערס. אונטער אַ האַגל פון קלעפּ און שיסעריייען אין דער לופט זיינען זיי ארויסגעטריבען געווארען פון זייערע בונקערס, טראַגענדיג מיט זיך בלויז דאָס נויטוועניגסטע אין איינקלאַנג מיט'ן דייטשען באַפעל. זיי זיינען צוזאַמענגעטריבען געווארען אויף איין פּלאַץ ניט ווייט פון זייער לאַגער. דאָרט האָט מען זיי אויסגעשטעלט אין רייהען און זיי שטרענג באַווואַכט. וועז די באַשטימטע צאָל איז דערפילט געווארען, האָט מען זיי אָפּגעפירט צו די טראַנספֿאָרט־וואַגאָנען, וועלכע זיינען געשטאַנען אויפ'ן אָפּענעם פעלד. זיי זיינען אריינגעטריבען געווארען אין די וואַגאָנען און די באַן האָט זיך אָנגעהויבען ריהרען אין דער ריכטונג פון דער צענטראַלנע אין וואַלקאָוויסק. די קעלט האָט יענעם טאָג דערגרייכט ביז צוואַנציג גראַד, און דער שניי־שטורעם איז געווען אַ געוואַלדיגער. דאָס געווויין און די געשרייען פון די מענשען האָבען ממש געשפּאַלטען דעם הימעל. דאָס איז געווען דער ערשטער טראַנספֿאָרט פון די וואַלקאָוויסקער בונקערס.

צומאָרגענס איז שוין דער גאַנצער רוזשנאָיער בלאָק געווען אָפּגעליידיגט

און דער אריינגאַנג אין לאַגער געשלאָסען. בלויז אויפ'ן דריטען טאָג האָט מען אַרויסגעפֿאַדערט אַרום הונדערט יונגעלייט „אָפּצורייניגען" דעם בלאָק. צוויישען די פּעקלעך, שמאַטעס און פֿאַרשיידענע אַנדערע זאַכען, האָט מען אויך געקענט זעהן עטליכע צעהנדליג פֿאַרגליווערטע קערפּערס פון די קראַנקע און שוואַכע אידען, וועלכע האָבען ניט געקענט מיטמאַכען דעם וועג יענע נאַכט מיט'ן טראַנספּאָרט. די דייטשען אליין האָבען זיי דערלויבט אַ לאַנגזאַמען טויט, און בלויז ווען זיי זיינען שוין אַלע געווען אויסגעשטאַרבען, האָבען די דייטשען באַפוילען אויסצורייניגען דעם בלאָק.

די טויטע, אזוי גוט ווי אלע אַנדערע, וואָס זיינען געשטאַרבען אין די הונדערטער פֿאַר זיי, האָט מען אריבערגעפּיהרט אויסער'ן תחום פון לאַגער און זיי דאָרט אין אַ געמיינזאַמען קבר באַגראָבען.

דריי טעג נאָכדעם ווי די אידען האָבען זיך געזעגענט מיט'ן ערשטען טראַנספּאָרט איז פֿאַרגעקומען דער צווייטער טראַנספּאָרט. דער דאָזיגער צווייטער טראַנספּאָרט איז באַשטאַנען מערסטענס פון די זעלווער, פֿאַרזעווער, מאַסטער, פֿיעסקער, יאַלאָווקער און אמסטיבאָווער אידען. דער טראַנספּאָרט איז געווען דער אינציגער, וואָס האָט פֿאַרלאָזען דעם לאַגער בייטאָג. מען האָט די אידען פֿאַראַרדענט צוזאַמענצוקלייבען זיך אויפ'ן פּלאַץ צווישען די לאַגערען פון די זעלווער און די וואָלקאָוויסקער, וואָס זיינען געווען אָפּגעצאַמט איינער פון אַנדערען מיט שטעכיגען דראָט. מען האָט זיי אויסגעשטעלט אין רייהען פון פיר און אזוי זיי געלאָזען שטעהן אין שניי און אין בלאָטע אייניג שטונדען מידע און אויסגעשעפּטע, ביז מען האָט זיי ענדליך באַפוילען צו ריהרען זיך פון אָרט. כמעט אלע וואָלקאָוויסקער אידען האָבען זיך צוזאַמענ־געקליבען ניט ווייט פון זייערע אויסגעמאַטערטע ברידער און צוגעזעהן דאָס טראַגיש־שוידערליכע בילד דורך די קראַטען פון שטעכיגען דראָט. עס קען זיין, אז די אומגליקליכע האָבען דאָן מקנא געווען די וואָלקאָוויסקער צוליב דעם וואָס זיי זיינען נאָך פֿאַרבליבען אין לאַגער, כאָטש עס איז געווען בלויז אויף אַ קורצער צייט. אָבער דער ווילען צום לעבען איז געווען שטאַרק ביי אַלעמען, און יעדער טאָג איז באַטראַכט געווען ווי אַ גרויסע דערגרייכונג.

אינצווישען איז איינגעפּאַלען איינעם פון די „גליקליכע" וואָלקאָוויסקער אידען צו דערלאַנגען עפּעס, דורכ'ן שטעכיגען דראָט, אַ זעלווער אידען. דאָס האָט באַלד געדינט אַלס ביישפּיל פֿאַר אלעמען. עס האָט ניט געדויערט קיין סך צייט, און יעדער איינער האָט זיך באַמיהט עפּעס צו געבען די אַוועק־געטריבענע פֿראָווינץ־אידען, וועלכע האָבען זיך אין די הונדערטער אַרויפ־געוואָרפען אויפ'ן צאַם כדי צו באַקומען די אָפּשיידס־מתנות. צודריקטע און אויסגעמאַטערטע הענט האָבען זיך אין די הונדערטער דורכגעריסען

דורכ'ן שטעכיגען דראָט און געכאַפט, וואָס זיי האָבען נאָר געקענט; וועט אַ טרוקען שטיקעל ברויט, וועט אַ קאָרטאָפּעל און וועט אַ ציבעלע. זייענדיג אויסגעהונגערט און מורא האָבענדיג פאַר'ן הונגער פון מאָרגענדיגען טאָג, האָבען זיי צעשטאָכען זייערע הענט דורכ'ן שטעכעדיגען־דראָט ביז בלוט האָט זיך געגאָסען, און די צוגעטיילטע מתנות פון ליבשאפט האָבען זיך צוזאַמענ־ געמישט מיט'ן בלוט . . .

פלוצים האָט זיך דערהערט אַ געשריי־באַפעל פון די דייטשען צו מאַכען אַ סוף צו דער דאָזיגער „אָפּשיידס־ברכה" און די אידען האָבען זיך באַלד אַ לאָז געטאָן אויפ'ן וועג. דאָס איז געווען דער זעלבער וועג, אויף וועלכען עס זיינען מיט אייניגע טעג פריהער פאַרשוואונדען די רוזשנאַיער אידען.

***

נאָך די ערשטע צוויי גרויסע טראַנספאָרטען האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ גאַנצע רייהע נייע טראַנספאָרטען. פון טאָג צו טאָג איז דער לאַגער געווארען אַלץ קלענער און קלענער. ביז ענדע נאָוועמבער, זיינען פון די צוואַנציג טויזענט אידען בלויז זעקס ביז זיבען טויזענט פאַרבליבען, צווישען זיי אַרום טויזענט סוויסלאָטשער אידען.

ביסלעכווייז האָבען זיך אויסגעליידיגט די בונקערס און די שטאַלען פון די פאַרזעוועך, מאַסטערס, פּיעסקער, בערעסטאָוויצער, ליסקאָוועך, זעלוועך, ראַשער, אַמסטיבאָוועך, וואָלפּער און יאלאָוקער אידען.

אייניגע טעג נאָכדעם ווי די אידען האָבען פאַרלאָזען די בונקערס, פלעגען די פאַרבליבענע „אפּרייניגען" די ליידיגע בונקערס, פונוואַנען זיי האָבען אַוועקגערוימט די איבערגעלאָזענע שמאַטעס, צעברעכענע כלים און פאַרפרוירענע קערפערס פון מענשען, וועמען די דייטשען האָבען געגעבען די „פריווילעגיע" פאַמעליך אויסצוגעהן ביז'ן טויט.

וועז נח פוקס איז ענדע נאָוועמבער קראַנק געוואָרען אויף אַ שווערער לונגען־אַנצינדונג, האָט אים אייניגע מאָל באַזוכט צירקא, דער לאַגער־אויפ־ זעהער, אין דער הילצערנער געבויד וואו די מיטגלידער פון דעם יודענראַט האָבען געלעבט. נאָך אייניעם אַזאַ באַזוך, האָט צירקא אויף אַ קאַלטען און ערנסטען אופן, וואָס איז גוט באַקאַנט געווען די דאָקטוירים, געמאַלדען, אַז „פוקס מוז געזונט ווערען". עס וואַרט אויף אים אַ וויכ־ טיגער אַמט. ער האָט בדעה אים צו באַשטימען אלס פאַרוואַלטער פון אַ נייעם גרויסען לאגער פון זיבעציג טויזענט אידען . . .

וואוהין זיינען אלע טראַנספאָרטען געגאַנגען? די דאָזיגע פראַגע האָט ניט אויפגעהערט צו עגבערען אין די מוחות פון אַלעמען. דער יודענראַט האָט אויך געמאַכט פאַרשיידענע פאַרזוכען אַנצושליסען באַציהונגען מיט די

פוילישע באַן־באַמטע, וועלכע פלעגען אַפּפיהרען די אומגליקליכע אידען. עס איז דאַן קלאָר געווארען, אז די צוגען געהען אין דער ריכטונג פון מערב. נאָכדעם האָט מען זיך דערוואוסט, אז זיי געהען צום צפון, קיין ביאַליסטאָק, מאַלקין און ענדליך קיין טרעבלינקע. די ידיעות וועגען דעם דאָזיגען פאַר־ניכטונגס־צענטער זיינען נאָך דאַן ניט געווען קיין קלאָרע. אָבער איינס האָט מען שוין קלאָר פאַרשטאַנען — אז אלע וואָס געהען אהין וועלען שוין מער ניט צוריקקומען.

באַפעל צו ליקווידירען דעם לאַגער

און פלוצים האָט ווי אַ שטורעם דערשיטערט די פאַרבליבענע אידען אַ נייער באַשלוס פון די נאַציס — אינגאַנצען אויפצולייזען דעם לאַגער.

נח פוקס און שמאי דניאל האָבען אייניג מאָל באַזוכט די דייטשע ארבייטס־פאַרוואלטער אין פּעטרישאָוויצע. זיי האָבען זיי אונטערגעקויפט און מען האָט אזוי אַרום געווירקט אויפ'ן דייטשען קאָמאַנדיר אָפּצולייגען די שלוס־פאַרניכטונג פון לאַגער אַמווייניגסטענס ביז אויגוסט 1943. זיי האָבען איינגעשטימט איבערצולאָזען אין לאַגער אַ צאָהל פון אומגעפעהר זיבעצהן הונדערט מענשען, אַלע מענער אין עלטער ביז פופציג יאָר און די וואָס זיינען באַשעפטיגט ביי פאַרשיידענע שטאָטישע און קריגס אונטערנע־מונגען. וואָס אָנבאַלאַנגט דעם צוגעזאָגטען טערמין, האָבען זיי ליידער, און ווי מען האָט געקאָנט ערוואַרטען פון נאַצים, ניט געהאַלטען וואָרט.

די פאַרהאַנדלונגען צווישען די יודענראַט־מיטגלידער און דעם לאַגער־קאָמאַנדיר זיינען דערווייל אָנגעגאַנגען. עס איז ענדליך געלונגען אויסצוא־ווירקען, אז צווישען די זיבעצהן הונדערט מענשען זאָלען זיך געפינען אַרום הונדערט פרויען, אויף איבערצולאָזען קיינדער האָט מען גאָרניט אויסגעפירט נאָכדעם איז אויך געלונגען די סוויסלאָטשער אידען צו באַקומען אַ קוואָטע פון עטליכע הונדערט צווישען דער אַלגעמיינער צאָהל פון זיבעצהן הונדערט מענשען. דאָס האָבען זיי אויסגעווירקט אַ דאַנק דעם, וואָס סוויסלאָטש איז געווען איינע פון די רייכסטע שטעטלעך אין דער געגענד און פלעגט צו־שטעלען פיל לעדער צו דער דייטשער קאָמאַנדע. די דאָזיגע באַוויליגונג האָט אָהן שום צווייפעל אָפּגעקאָסט געלט גענוג געלט די סוויסלאָטשער אידען.

יודענראַט אויפגעפאָדערט צונויפשטעלען רשימה

די לאַגע איז געווארען ערנסט. אין די הענט פון די מיטגלידער פון יודענראַט איז געלעגען דער שיקזאַל, ווער פון די מענשען עס זאָל אריינגע־נומען ווערען אין דער ליסטע פון די זיבעצהן הונדערט, וועלכע דער יודענ־ראַט האָט געדאַרפט צושטעלן צום נאַצי־קאָמאַנדיר. דאָס הייסט, אז די

סעלעקציע האָט געדאַרפט דורכגעפיהרט ווערען פון די אידען אליין. מען קען זיך לייכט פֿאָרשטעלען די צעטומלעניש פון יענע טעג. עס האָט אויפגעפלאַקערט אַ קאַמף פאַר לעבען און טויט, אין וועלכען עס זיינען געקומען צום אויסדרוק אלע עקסטרעמסטע געפיהלען פון מענשליכען וועזען אין זיין געראַנגעל פאַר'ן לעבען. פון איין זייט איז געווען טרעבלינקע, פון דער אַנדערער זייט — בלייבען לעבען אויף אַ טערמין פון נאָך זעקס חדשים. אויף די בונקערס האָט מען דאַן געקוקט ווי אויף אַ גן־עדן, און אויף די זעקס חדשים — ווי אויף אייביגקייט . . .

דער פאַרצווייפעלטער געראַנגעל צווישען לעבען און טויט

עס זיינען געקומען אין יענע עטליכע טעג צום אויסדרוק ביי אייניגע — די ווילדסטע געפיהלען פון ערגסטען עגאָאיזם און פון די נידערטרעכטיגסטע מענשליכע כאַראַקטער־שטריכען; ביי אנדערע — די נאָבעלסטע מענשליכע געפיהלען פון אומבאַגרעניצטער מסירת־נפש, פון אַ באַגער מקריב צו זיין זיך פאַר קרובים, געפיהלען פון איבערגעגעבענסטער פריינדשאַפט און טיפסטער ליבע פאַר'ן מענשען.

אין פאַרלויף פון עטליכע טעג האָבען הונדערטער אידען באַלאַגערט דעם בונקער פון יודענראַט. יעדער איינער האָט געבעטען אַ זכות פאַר זיך אליין, נאָכדעם — פאַר זיין פרוי, קינד, ברודער, שוועסטער און אזוי ווייטער. פוקס און דניאל האָבען געשריבען און געמעקט, און ווידער געשריבען און ווידער געמעקט. און וועז עס איז שוין פאַרענדיגט געווארען די ליסטע, איז אויף מאָרגען ווידער געקומען אַן ענדערונג. און אזוי איז עס געווען אָהן אַ סוף. היינט איז איינער באַגליקט געווארען איינגעשלאָסען צו ווערען אין דער ליסטע, אויף מאָרגען האָט ער אויפגעבעבען דעם „טשענס", ווייל ער האָט ניט געוואָלט זיך שיידען פון זיין פרוי. איינער איז געגאַנגען אַ צופרידענער שלאָפען, מיט'ן געדאַנק אז ער פאַרבלייבט, און אויף מאָרגען האָט מען איהם געמאָלדען, אז מען האָט זיין נאָמען אַראָפגענומען פון דער ליסטע צוליב דעם וואָס עס איז געווען אַ בילכערער פון אים. משפחה־קרובה'שאַפט, פריינדשאַפט, בקשות, דראָאונגען, געשרייען, געוויינען — דאָס אַלעס איז געווען אַ טייל פון געראַנגעל, כדי צו פאַרבלייבען אין די בונקערס. אין דער צייט פון דעם דאָזיגען געראַנגעל פון שרעק און האָפנונגען, פלעגט זיך צירקא אַרומשפּאַצירען און קאַלטבלוטיג נאָכפרעגען, צי די ליסטע איז שוין כּאַרטיג.

ספּעציעל איז געווען שווער צונויפצושטעלען די רשימה פון די פרויען. ערשטענס, צוליב דעם וואָס זייער צאָל האָט געזאָלט זיין אַ גאָר קליינער

טייל פון דער אַלגעמיינער צאָהל און צווייטענס, וויל זייער וויניג פרויען זיינען געווען באַשעפטיגט דורך די דייטשען ביי קריגס־אַרבעטען. וועז איידא מאזאָווער׳ס מוטער האָט זיך איינגעשטעלט ביי שמאי דניאל, וועלכער האָט געאַרבעט אויף דער צוזאַמענשטעלונג פון דער ליסטע, אז ער זאָל בלויז לאָזען בלייבען איר טאָכטער, די איינציגע פון איר פאַמיליע, האָט ער איר ענטזאָגט.

דער יודענראַט האָט אויך שלעכט געקוקט אויף די פריווילעגיעס, וואָס די דייטשען האָבען געגעבען ראָזע איינהאָרן, דער דענטיסטקע, דורך דער־לויבען איר צו וואוינען אין שטאָט צוזאַמען מיט איר טאָכטער דאָרע און דאָרט פראַקטיצירען, און ביים צונויפשטעלען די רשימה פון די זיבעצעהן הונדערט האָט דער יודענראַט פאַרשפראָכען ראָזע איינהאָרן איבערצולאָזען איר שוועסטער פעשקע אויף דער רשימה, אָבער אין דער לעצטער מינוט האָט שמאי דניאל איבערגעדרייט די רשימה און האָט אויסגעשלאָסען די נעמען פון איר שוועסטער פעשקע מיט איר מאַן יוסף יאנאָווסקי און זייערע צווייי קינדער. זיי זיינען טאַקע אַוועק מיט דעם צווייטען וואלקאָוויסקער טראַנספאָרט.

די וואָס האָבען געאַרבייט אין שלאָכט־הויז פאַר עקספאָרט קיין דייטש־לאַנד, זיינען איינגעשלאָסען געווארען אין דער רשימה פון די זיבעצעהן הונ־דערט. צווישען זיי זיינען געווען: דאָזשקע באָטווינסקי, קאַץ, מארדעצקי, גאָלאַי, צבי רויטמאַן און לייבעל דראַזניק, דער גערטנער (רויטמאַנ׳ס פריינד, וועמען ער האָט דעם לעצטען טאָג צוגעצויגען צום שלאָכטהויז און אזוי אַרום אים ערמעגליכט צו בלייבען אין לאַגער).

עס זיינען פון דער אַנדערער זייט געווען אזעלכע שטאַרקע יונגעלייט ווי די ברידער גאַנדז, אברהמיעל יונאָוויטש און פיל אַנדערע, וועלכע זיינען געווען וועכטפול פאַר די דייטשען און זיינען דעריבער איינגעשלאָסען גע־ווארען אין דער רשימה פון די זיבעצעהן הונדערט. אין לעצטען מאָמענט האָבען זיי זיך אָבער אָפגעזאָגט צו פאַרבלייבען אין לאַגער אָהן זייערע פרויען, קינדער און עלטערען. אויך די וויניגע וואָס זיינען יאָ פאַרבליבען האָבען עס בלויז געטאָן צוליב'ן דרוק און די פאָדערונגען פון זייערע פאַמיליעס.

ליידער זיינען אָבער די דאָזיגע בלוטיגע און היציגע טעג פון קאַמף און העלדישקייט אַביסעל פאַרפלעקט מיט עגאָאיזם און אַנדערע שלעכטע אייגענשאַפטען מצד געווייסע מענשען. עס האָט כמעט ניט עקזיסטירט קיין אַנדערע מעגליכקייט צו ראַטעווען זיך פון טויט ווי נאָר דורך פראָטעקציע אַדער פאַר'ן פרייז פון גאָלד און זילבער. און עס זיינען דאָן געווען מענשען,

וועלכע האָבען אין די דאָזיגע טראַגישע מאָמענטען פון געראַנגעל פאַר'ן לעבען, פון טיפער פאַרצווייפלונג, פון גייסטיגער פאַרביטערונג און פיזישער אָרעמקייט — כסדר אויסגענוצט יעדע מעגליכע געלעגענהייט אָנצופילען זייערע קעשענעס מיט געלט. אין דער צייט, וועו אין לאַגער האָבען זיך געפונען הונדערטער מענשען געשוואָלענע פון הונגער, האָבען אַנדערע זיך נוהג געווען צו פאַרקויפען ברויט פאַר די פאַנטאַסטישסטע פרייזען, וואָס בלויז געציילטע האָבען זיך געקאָנט פאַרגינען צו צאָהלען. אָט די דאָזיגע מיאוס'ע טיפען האָבען אויסגענוצט זייער פאָזיציע אין דער געהילפס־פאָליציי, כדי דורכצופירען די נידערטרעכטיגסטע טאַטען לגבי זייערע אָרימע ברידער. אין דער צייט פון די טראַנספֿאָרטען, וועו יעדער איינציגער האָט אָנגעוענדעט אלע זיינע מעגליכקייטען, כדי אויסצומיידען צו געהן מיט'ן טראַנספֿאָרט, האָבען די דאָזיגע מענשען אויסגעפרעסט געלט ביי די אומ־גליקליכע, צוזאָגענדיג זיי, אז זיי וועלען זיי ארויסנעמען פון דער ליסטע, פון די וועלכע דאַרפען ארויסגעשיקט ווערען פון לאַגער, אָבער געטאָן האָבען זיי דאָס ניט. ביים צונויפקלייבען דעם עולם פאַר'ן טראַנספֿאָרט, האָבען די דאָזיגע מענשען געהאָלפען די נאַציס אויסצוגעפינען די יעניגע, וועלכע האָבען געפעהלט אין דער רשימה, כדי זי צו דערגענצען. זיי האָבען געדענקט, אַז דורכדעם וועלען זיי נושא חן זיין ביי די דייטשען און וועלען אזוי ארום ראַטעווען זיך און זייערע פאַמיליעס פון טויט. צום גליק זיינען זיי בלויז געווען אַ קליין הייפעלע, וואָס האָט ניט געהאַט דעם כוח צו באַפלעקען די הייליגע מאַרטיראָלאָגיע פון אונזערע טייערסטע.

אָלע האָבען זיך באַמיהט צו ראַטעווען זייערע קרובים, אָבער ניט אַלע־מען איז עס גלונגען. דער וואָס האָט ניט מצליח געווען, האָט געטאָן איינע פון די צוויי זאַכען: אָדער ער האָט באַשלאָסען צו געהן צוזאַמען מיט זיינע נאָהענטסטע מיט'ן טראַנספֿאָרט, אָדער ער האָט זיי געלאָזען געהן און איז איינער אליין פאַרבליבען. אָט אזוי, צום ביישפיל, האָט דער אינזשעניר פון דער עלעקטריישער סטאַנציע, ראָק, אין וועמעס אַרבייט די דייטשען האָבען זיך געוויטיגט און אים דערלויבט צו פאַרבליבען אין לאַגער, זעהענדיג אז ער קען ניט אויסווירקען איבערצולאָזען אין לאַגער זיין פרוי און קינדער, באַשלאָסען צו געהן מיט זיין משפחה מיט'ן טראַנספֿאָרט. עס זיינען געווען אסך אָזעלכע פאַלען און דאָרט איז געקומען צום אויסדרוק דער נאָבעלער געפיהל פון איבערגעבענקייט און זעלבסט־אָפּפֿער אין אָנבליק פון טויט. דאָס ווערטעל „אויב צום טויט — איז צוזאַמען" — האָט דאָן געפונען אַן אָפּקלאַנג ביי פילע פאַמיליעס.

עס זיינען אויך געווען אַנדערע ביישפילען ווי מיט דער משפחה

מעשענג׳סער, וואס איז באַשטאַנען פון אַ פאַטער, מוטער און פיר קינדער. דעם פאַטער און די צוויי עלטערע זיהן איז דערלויבט געווארען צו פאַר־בלייבען אין לאַגער, ווייל זיי זיינען געווען אַרבייטס־פעהיג. די מוטער און די קליינע צוויי קינדער האָבען געמוזט געהן מיט ן טראַנספאָרט. אין לעצטען מא־מענט איז אויך דעם אינגערען זוהן געלונגען אויסצובאַהאַלטען זיך און פאַרבליי־בען מיט ן פאַטער, אָבער די מוטער מיט ן אינגסטען זוהן האָבען געמוזט געהן צום טויט. אַזעלכע פאַלען פון צעטיילען און צעברעכען משפחות זיינען געווען אין די הונדערטער. עס זיינען אויך געווען פאַלען, ווען מוטערס האָבען איבער־געלאָזען אויף הפקר זייערע פיצלאַך קינדער און האָבען זיך אליין געראַטעוועט. און עס זיינען אויך געווען פאַרקערטע פאַלען, ווען דערוואַקסענע קינדער האָבען איבערגעלאָזען זייערע עלטערען און האָבען זיך אליין געראַטעוועט.

די דאָזיגע אינדיווידועלע פאמיליען־טראַגעדיעס זיינען געווען אומגע־הויער קאָמפליצירט. עס איז ניט קיין לייכטע אויפגאָבע צו באַשולדיגען אָדער באַרעכטיגען די אָדער יענע אויפפיהרונג אין דעם צעברעכען פון אַ פאַמיליע. אויב אַ מוטער האָט פאַרלאָזען איר קינד און האָט זיך אליין געראַטעוועט, אָדער אויב אַ מאַן האָט אזוי געהאנדעלט אין באַצוג צו זיין פרוי, נאָכדעם ווי ער האָט ניט באַוויזען פריהער מיט אלע זיינע כוחות זי צו ראַטעווען, מיינט עס נאָך ניט, אז דער מאן וואס האָט פאַרלאָזען זיין פרוי, אָדער די מוטער וואס האָט פאַרלאָזען איר קינד — דאַרפען באַשולדיגט ווערען, און אז זייער אויפפיהרונג דארף באַצייכענט ווערען ווי אַ פארברעכען לגבי זייערע קרובים. כדי צו קומען צו אַזאַ שלוס און ווי געהעריג אָפצושאַצען די באַטרעפענדע האַנדלונג, האָט מען געדארפט זיין אַן עדות צו יענער לאַגע און צו יענע באַדינגונגען.

באַנייטער דראַנג צו אַנטלויפען קיין ביאַליסטאָק

אין יענער צייט, ווי אויך פריהער, האָבען זיך אַסך מענשען געוואָלט ראַטעווען קיין ביאַליסטאָק, ווארו מען האָט געהערט אַז די אידען לעבען רוהיגער אין דעם דאָרטיגען געטאָ. אַ צאָל מענשען איז עס געלונגען צו דערגרייכען אויף פאַרשיידענסטע וועגען און דורך משונה׳דיגסטע מיטלען. זעהר ווירקזאַם אין דער הינזיכט איז דאָן געווען דער הויפט פון ביאליס־טאָקער יודענראַט, אינזשעניר אפרים בראש, אַ דאַנק וועמען אַ גרעסערע צאָל מענשען איז געלונגען דורכצורייסען זיך קיין ביאַליסטאָק. אויסער דעם פלעגט מען זיך ארויס׳גנב׳ענען פון לאַגער אויף די פוהרען מיט מיסט, וואס מען פלעגט פון דאָרט אַרויספיהרען. דער עיקר האָט זיך דאָן פארשטאַרקט די מעטאָדע פון ארויסראַטעווען זיך אויף די לאַסט־אויטאָמאָבילען פון דער

חברה קדישא צוזאַמען מיט די טויטע קערפּערס, פֿאַר וואָס מען האָט גע־צאָהלט די שמוגלער פיר טויזענט זלאָטעס (אַרום אַכט הונדערט דאָלאַר) פֿאַר יעדער פּערזאָן. אינמיטען דער נאַכט פלעגט אָנקומען אין לאַגער דער אויטאָ פון דער חברה קדישא, באַדעקט מיט געוואַנט, אויף אים פלעגט מען אָנלאָדען די טויטע קערפּערס, וואָס פלעגען ליגען אין אַ שטאַל. מען פלעגט צונויפמישען אייניגע לעבעדיגע מענשען צווישען די טויטע קערפּערס. דער אויטאָ פלעגט אָפּפאָהרען ביז אַ פופצעהן קילאָמעטער פון ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען אַ רייזע פון אַרום צוויי שעה צייט. דאָרט פלעגט מען אַראָפּלאָזען אלע לעבעדיגע מענשען. זיי פלעגען זיך די רעשט פון דער נאַכט אויס־באַהאַלטען אין וואַלד, און אויף צומאָרגענס זיינען זיי, ווי עס איז, אַריינגע־דרונגען אין ביאַליסטאָקער גטא. וועג די דייטשען פלעגען זיי כאַפּען, פלעגען זיי זיך אויסקויפען. אָפטמאָל פלעגען די דייטשען דערשיסען די געכאַפּטע מענשען.

עס דערצאָהלט אונז אונזער עדות משה שערעשעווסקי, וועלכער איז אויך אויף אַזאַ אופן גערעטעוועט געוואָרען קיין ביאַליסטאָק, אַז צוויי דייטשען האָבען זיי נאָכגעפאָלגט אין שטאַל, וואו זיי האָבען זיך אויסבאַהאַלטען מיט די טויטע קערפּערס. די דייטשען האָבען זיי געוואָלט דערשיסען, אָבער מען האָט זיי אונטערגעקויפט.

צווישען די וועמען אפֿרים באַראַש האָט געהאָלפען אַנטלויפען פון די בונקערס און די וועמען עס איז געלונגען אליין צו אנטלויפען קיין ביאַליס־טאָק זיינען געווען: די ברידער און קרובים פון אינזשעניר באראש; יענטע פּאַצאָווסקי (דעם שערער'ס טאָכטער), וועמען די נאַציס האָבען שפּעטער דערשאָסען אין קאַצאווטשיזנע; סאָניע באָטווינסקי מיט זיין פרוי און קינד (זיי זיינען שפּעטער אומגעקומען אין ביאַליסטאָק), דר. מייזעל פון סוויסלאָטש; די פאַמיליע סמאזאָוויטש; ניעטע בליאַכער (די אלמנה פון אדוואָקאַט לייזער בליאַכער) מיט איר קינד; יצחק בליאַכער (לייזער'ס פּאַטער); אברהמיל פאַרבער; משה רובינאָוויטש (לעצטער פרעזידענט פון דער אידי־שער קהילה אין וואַלקאָוויסק, וועלכער איז שפּעטער אומגעקומען אין אויש־וויץ); שרה פייסיק, די דענטיסטין; אינזשעניר יעקב שיפּיאצקי מיט פרוי און קינד; יאַנקעל טשאַפּקין „פּאַלטעס" מיט פאַמיליע, וועמען די נאַציס האָבען שפּעטער דערשאָסען אין ביאַליסטאָק; ניעטע גאָנדז (מילע כוואָיניק'ס טאָכטער), און פילע אַנדערע. וועמען די פּאָליאַקען פלעגען אויפ'ן וועג דער־קענען, האָבען זיי אים באַלד איבערגעגעבען אין די נאַצישע הענט. צווישען די דאָזיגע קרבנות פון די פּוילישע מסירות איז אויך געווען כוואָיניק.

די שוידערליכע געזעגנונגס־נאכט

אויפ'ן זיבעטען טאג איז די באריהמטע ליסטע פון די זיבעצעהן הונ־דערט פאַרטיג געוואָרען, און די נאַציס האָבען באַלד באַפוילען די אידען נאָך דעם זעלבען אָוועגט ,דעם פינפטען דעצעמבער, 1942, איבערצוגעהן אין די ליידיגע בונקערס פון די רוזשנאיער אידען, וועמעס גורל קיינער האָט שוין דאָן מער ניט געוואוסט.

עס איז געווען אַ גרויסער פראָסט אינדרויסען. מענשען האָבען זיך גע־שפאַרט צום טויער פון לאַגער, וואו עס זיינען געשטאַנען „עס־עס" לייט מיט אַ פאַרטרעטער פון יודענראט און מען האָט קאָנטראָלירט יעדען נאָמען אויף דער ליסטע. מענשען האָבען זיך געשפאַרט און די וואָך האָט געשאָסען און פאַרוואונדעטע און טויטע זיינען געפאַלען. אָבער דאָס האָט ניט דערשראָקען דעם עולם, וואָס האָט געוואוסט, אז קוים ראַטעווועט מען זיך אריבער אין דעם נייעם לאַגער, וועט מען שוין דאָרט פאַרבלייבען. די איבעריגע האָט מען געזאָלט נאָך דעמזעלבען אָוועגט אַרויספירען מיט אַ טראַנספאָרט.

אונזער עדות יצחק טשאָפער דערצעהלט, אין פאַרבינדונג מיט דעם דאָ־זיגען איבערפירען פון די וואָלקאָוויסקער אידען אין דעם נייעם לאַגער, דעם פאַלגענדען עפיזאָד: גראָד יענעם טאָג איז ער געווען אין שטאָט מיט די קאָרטאָפעל־פוהרען און האָט זיך אפילו באַמיהט אריינצופירען עטוואָס שפייז פאַר זיין משפחה אין לאגער אריין. ביים אָנקומען אין לאַגער האָט אים זיין פרוי פלוצים דערצעהלט, אז זי איז רעגיסטרירט געוואָרען אויף צו פאַר־בלייבען אין לאַגער. שמאי דניאל, פון יודענראַט, האָט איר אפילו צוגעזאָגט, אָז אויב אייניגע קינדער וועלען פאַרבלייבען מיט די עלטערען וועט ער אויך טשאָפער'ס זוהן דערלויבען צו פאַרבלייבען. טשאָפער איין איז אויך געווען צווישען די רעגיסטרירטע צו בלייבען אין אַרבייטס־לאַגער. ביים שפּאַ־רעניש לעבען טויער פון נייעם לאַגער האָט ער זיך באַמיהט, אז צוערשט זאָלען זיין פרוי מיט'ן קינד אריינגעלאָזט ווערען אין די נייע בונקערס.

דריי שעה צייט זיינען זיי געשטאַנען אין קעלט אין די רייהען, ביז זיין פרוי מיט'ן קינד זיינען ענדליך צוגעלאָזען געוואָרען אין לאַגער. אַרוף 11 אַזייגער ביינאַכט, וועו טשאָפער אליין איז שוין געווען גרייט צו שטעלען זיך אין דער רייהע אריינצוקומען אין די נייע בונקערס, האָט ער פלוצים דער־זעהן, אז זיי פרוי געהט צוריק מיט'ן קינד. זי האָט אים איבערגעגעבען, אָז אָן „עס־עס"־מאַן האָט איר ניט דערלויבט אַריינצוקומען אין לאַגער מיט אַ קינד. און דעריבער האָט זי זיך געמוזט אומקערען. זיי זיינען אַוועק אין יודענראַט, אָבער זיי האָבען דאָרט גאָרניט געקענט אויסווירקען. דאָן איז אים אינגעפאַלען אַ געניאַלער געדאנק. ער האָט גענומען אַ זאַק און האָט

אין אים איינגעוויקעלט זיין זוהן. דאָס פּעקעל האָט אויסגעזעהן פּונקט ווי אַ פּעקעל זאַכען, און אַזוי אַרום זיינען זיי דורכגעגאַנגען דעם נאַצי־קאָנטראָל ביים טויער פון נייעם לאגער.

איינער פון אונזערע עדות, משה וולאָסקי, וועלכער האָט זיך אויך אַרויס־גערעטעוועט פון נאַצי גיהנום און איז לעבען געבליבען, באַשרייבט די האַרצ־רייסענדע סצענעס פון די לעצטע מינוטען פאַר'ן אָפּשליסען דעם נייעם אַר־בייטס־לאַגער און אָפּטיילען די טויזענטער אידען, וועלכע זיינען נאָך דעם זעלבען אָוועגט פאַרשיקט געוואָרען מיט די טראַנספֿאָרטען. עס האָבען זיך גיזעגעגנט מענער פון פרויען, קינדער פון עלטערען. יעדער איינער האָט געוואוסט, אז דאָס זיינען שוין די לעצטע מינוטען וואָס מען פאַרברענגט צו־זאַמען, אז אין איניגע שעה ארום וועלען זיי שוין זיין פאַרנאַנדערגעטיילט אויף אייביג.

וולאָסקי איז דאָן געווען אין בונקער מיט זיין מוטער און פיר שוועסטער. אים און איינער פון זיינע שוועסטער איז דערלויבט געוואָרען צו פאַרבלייבען אין לאַגער. זיין מוטער און די דריי איבעריגע שוועסטער זיינען געווען פאַר־שריבען צו גיהן מיט'ן טראַנספֿאָרט. איין שעה צייט איז זיי בלויז פאַר־בליבען צו זיין צוזאַמען. דער גאַנצער בונקער האָט געווייגט און געקלאָגט. זיין איינגערע שוועסטער האָט זיך ביי אים מיט רחמים געבעטען אז ער זאָל זי מיטנעמען. „איך וויל נאָך אַביסעל לעבען" — האָט זי געזאָגט. זיין מוטער האָט אים ארומגענומען און אין אַ וויינענדיקען קול צום אים געזאָגט: „משה'לע, מיין איינציגער זוהן, בלייב כאָטש דו לעבען און נעם נקמה פאַר אונזער בלוט". דאָס געווייז האָט פאַרהילכט דעם גאַנצען בונקער און דעם גאַנצען וועג ביז דעם טויער פון נייעם ארבייטס־לאַגער. וואו־ניט־וואו האָבען זיך געהערט די אויסרופען: „זיי געהען צום לעבען, און מיר געהען צום טויט."

ביים טויער איז דער געדודער נאָך געווען שטאַרקער אין דער לעצטער שעה. אַסך וואָס האָבען פאַרזוכט אריינצו'גנב'ענען זיך אין לאַגער, זיינען פון די נאַציס געכאַפּט געוואָרען. איניגע פון זיי האָט מען דערשאָסען און אַנדערע צוריקגעטריבען אין די בונקערס. מענשען זיינען געלאָפען ווי משוגע'נע הין און צוריק. זיי האָבען מיט אלע כוחות געזוכט וועגען ווי אזוי זיך צו ראַטעווען אין די רוזשנאַיער בונקערס, וואָס זיינען דאָן געוואָרען זייער איינציגער אידעאַל. די וועלכע האָבען געהאט קליינע קינדער, האָבען זיי איינגעגעבען דאָזעס לומינאַל און שלאָפענדיגערהייט אַריבערגעטראָגען זייערע קינדער, איינגעפּאַקטע אין זעק, אויף די פלייצעס און אין טשעמאָדאַנען. דאָרט האָבען זיי די קינדער אַוועקגעלייגט אויף די נאַרעס. צוויי שעה

שפּעטער זיינען אַנגעקומען אין לאַגער צירקאַ מיט זיינע אַרויסהעלפער, די „עס־עס"־לייט, כדי דורכצופירען די צעהלונג. מען האָט געמוזט איינגעבען די קינדער אַ נייע דאַטע לומינאַל און זיי אויסבאַהאַלטען אין די זעק צווישען די פּעקלעך זאַכען. אייניגע צעהנדליג דערוואַקסענע האָבען זיך אויך אזוי ארום דורכגעשמוגלט אין די רוזשנאַיער בונקערס און זיינען געלעגען פאַרבאַהאַלטען אין דער בלאָטע פון די הינטערשטע נאַרעס.

די צעהלער זיינען געגאַנגען פון בונקער צו בונקער. איינער איז דורכ־געגאַנגען דעם בונקער און צווויי האָבען אים נאָכגעפאָלגט, צעהלענדיג יעדע גרופּע באַזונדער, און באַנוצענדיג זיך די גאנצע צייט מיט זייערע שטעקענס איבער די קעפּ פון די אידען. נאָכדעם ווי זיי האָבען פאַרענדיגט די צעהלונג און באַשטימט אייניגע אידישע געהילפס־פּאָליציי־לייט צו די מיטגלידער פון יודענראַט, האָט צירקאַ געמאָלדען, אז ער האָט שוין די באַשטימטע צאָל. צווויי אַזיגער ביינאַכט זיינען אין לאַגער אָנגעקומען די מיטגלידער פון יודענ־ראַט מיט דער אידישער פּאָליצי און דערמיט האָט זיך פאַרענדיגט די סעלעקציע.

אַזוי זיינען די „גליקליכע" זיבעצעהן הונדערט מענשען אָפּגעטיילט גע־וואָרען פון זייערע טיערסטע אויף דער צווייטער זייט לאַגער. אַ טויער האָט פאַרבונדען ביידע טיילען. „עס־עס"־לייט האָבען באַוואַכט דעם טויער, אַז קיינער פון די וואָס געהען מיט'ן טראַנספּאָרט זאָל זיך ניט אריינ'גנב'ענען אין אנדערען טייל, וואו עס האָבען זיך געפונען די ארבייטס־פעהיגע אידען, וואָס זיינען באַשטימט געווואָרען אויף צו פאַרבלייבען אין לאַגער.

די טראַנספּאָרטען פון די וואָלקאָוויסקער און סווימלאָטשער אידען

דער ערשטער וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט האָט פאַרלאָזען די בונקערס די נאַכט פון 5טען אויפ'ן 6טען דעצעמבער, 1942, די פערטע נאַכט חנוכה. דער צווייטער טראַנספּאָרט איז ארויסגעפירט געוואָרען מיט צווויי טעג שפּעטער, די נאַכט פון 7טען אויפ'ן 8טען דעצעמבער, די זעקסטע נאַכט חנוכה.

אין דער נאַכט פון שבת אויף זונטאָג, דעם 6טען דעצעמבער, 1942, דערצעהלט אונזער עדות צבי רויטמאַן, זיינען „עס־עס"־לייט אַריינגעקומען דעם שטאָטישען קאָנצענטראַציע לאגער, וואָס האָט זיך געפונען אין אַלטען שלאַכט־הויז לעבען בערגעל פון דער גימנאַזיע, און באַפוילען אַרום זעכציג מענשען, צווישען זיי אויך רויטמאַנ'ען, אויף שנעל זיך אָנצוטאָן און מיטגהן מיט זיי אין אַנדערען טייל פון די וואָלקאָוויסקער בונקערס. אונטער אַ שטרענגער וואַך זיינען זיי באַלד אַרויסגעפירט געוואָרען.

פון די יאָמעריין און געווײַנען, וואָס האָבען זיך צו זיי דערטראָגען אויפֿן וועג אין לאַגער, האָבען די מענשען כּאַרשטאַנען אז דאָס קומט פֿאַר דער גירוש פון די בונקערס. הגם דאָרט זיינען געווען זייערע טייערסטע און נאָהענטסטע, זיינען אָבער דאָך די דאָזיגע זעכציג מענשען פֿלוצים באַהערשט געוואָרען פון אַ שרעקליכער אַנגסט, טאָמער וועלען די נאַציס זיי אויך אָנ־שליסען אָן דעם גורל פון די טויזענטער וואָלקאָוויסקער, ניט געקוקט אויף דעם וואָס זיי זיינען אלע געווען אויף דער ליסטע פון די זיבעצעהן הונדערט. וואָס מער זיי זיינען אָפּגעגאַנגען אַלץ שטאַרקער זיינען געווארען די קולות פון די אידען. אָבער די געשרייען זיינען שוין מער ניט געווען פון לאַגער נאָר פון דער צענטראַלנער סטאַנציע. עס איז זיי ביטער געווארען אויפֿן האַרצען, וועז די דייטשען האָבען זיי באַפּוילען צו געהן אין דער ריכטונג פון דער צענטראַלנע. דאָן איז זיי קלאָר געוואָרען, אז מען פיהרט זיי צום טויט.

וועז זיי זיינען שוין אָפּגעגאַנגען אַ העלפט פון וועג, איז אָנגעלאָפּען אַ פּאָליציימאַן און זיי באַפּוילען צוריקצוקערען זיך אין לאַגער, ווייל זיי זיינען געווען אויף דער ליסטע צו בלייבען. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזען, איז פּאַרגעקומען אַ טעות וואָס מען האָט די זעכציג מענשען געפירט צום טראַנספּאָרט.

דאָס בילד פון די אויסגעלידיגטע בונקערס

גאַנצע דריי טעג, פון דעם 6טען ביז'ן 8טען דעצעמבער, זיינען אָפּגע־גאַנגען טראַנספּאָרטען פון וואָלקאָוויסקער לאַגער. פון די צוואַנציג טויזענט אידען זיינען בלויז זיבעצעהן הונדערט פּאַרבליבען אין אַ קליינעם טייל פון לאַגער. אלע ליידיגע בונקערס זיינען באַלד פּאַרקלאַפּט געוואָרען, און דער לאַגער וואָס איז נאָך נעכטען געווען פול מיט טומעל און גערודער, האָט אויס־געזעהן ווי אַ גרויסער בית־עלמין.

דר. נח קאַפּלינסקי, איינער פון אונזערע עדות, דערצעהלט, אַז ער איז געווען פון די ערשטע, וועלכע זיינען געקומען אָנקוקען דאָס בילד אין די פּאַרלאָזענע וואָלקאָוויסקער בונקערס. אַ שוידערליך בילד האָט זיך פּאַר זיינע אויגען אָנטפּלעקט. ביים אַרייגאַנג פון בלאָק, לעבען דעם הייזעל פון יודענ־ראַט, איז געלעגען אַ גאנצער בארג מיט טויטע קערפּערס, איינער אויפֿן אַנדערען. פּאַרבלוטיגטע קעפּ, צעבראָכענע הענט און פיס, האַלב נאַקעטע און צונויפּגעדריקטע קערפּערס פון מענשען, וועלכע זיינען אין די לעצטע שעה'ן דער'הרג'עט געוואָרען פון די ברוטאַלע נאַצישע מערדער. אין און אַרום די בונקערס האָבען זיך געפונען הויפענס פון זעק, טיילען פון פּאַר־

שיידענע כלים. אַלץ איז געווען צעזייט און צעשפרייט, און כמעט אַלץ האָט אויף זיך געטראָגען בלוט־פלעקען.

צווישען די בונקערס איז געלאָפען אַן אַלטע פרוי מיט גרויע האָר שרייענדיג אויפ'ן קול: „פאַרוואָס האָט מען אויך מיך ניט געהאַרגעט?" זי איז צוגעלאָפען צו יעדען איינעם פון די מענשען און האָט זיי געבעטען מיט רחמים, אַז מען זאָל זי איבערגעבען צו די דייטשען, כדי זיי זאָלען זי שיסען.

פון די בונקערס האָט זיך געטראָגען די נאָך ניט אָפּגעקילטע לופט, וואָס איז געווען אָנגעזאָפּט מיט'ן שווייס און די געוכטען פון די מענשען, וועלכע זיינען פון דאָרט נאָר־וואָס פאַרטריבען געווארען.

די פּאַרגאַזונג אין בונקער „נומער דריי"

אין די בונקערס זיינען נאָך געהאָט פאַרבליבען אַ צאָהל פרויען און אַלטע מענער מיט פאַרלאָזענע קינדער, וואָס זיינען ניט געווען אימשטאַנד מיטצוגעהן מיט'ן טראַנספּאָרט. די „עס־עס"־לייט האָבען באַפוילען, מען זאָל זיי צונויפנעמען אין איין בונקער, אין דעם בונקער „נומער דריי".

איניגע טעג שפּעטער האָט זיך צירקא געווענדעט צו די אידישע דאָקטוירים און פון זיי פאַרלאַנגט, זיי זאָלען פאַר'סמ'ען די אַלטע און קראַנקע אין דעם בונקער „נומער דריי". „איר ווייסט דאָך, — האָט ער געזאָגט צו די דאָקטוירים: „מיר האָבען אַ שנעלען אופן. אָבער צוליב וואָס זאָלען מיר פאַראורזאַכען אַזאַ טומעל" . . . די דאָקטוירים האָבען זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן. „מיר האָבען נאָך צייט" — האָט דער קאַלט־בלוטיגער מערדער צוגעשמייכעלט אויף אַ צינישען אופן.

פאַרנאַכט האָבען זיי פאַרקלאַפּט די טירען פון אלע בונקערס, וואו זיי האָבען איבערגעלאָזען כלים מיט ברענענדיגען סאָלפּער פאַר דיזענפעקציע צוועקען. זיי האָבען דאָס זעלבע געטאָן מיט'ן בונקער „נומער דריי", וואו עס זיינען געווען פאַרשפּאַרט איבער אַכציג מענשען — אַלטע, קראַנקע און קינדער. די אַקציע אין בונקער „נומער דריי" איז אָפּגעטאָן געווארען שפּעט אין דער נאַכט, וען אלע זיינען שוין געשלאָפען. די סאָלפּער כלים זיינען אַוועקגעשטעלט געווארען אין דעם דאָזיגען בונקער און זיינע טירען זיינען גוט פאַרמאַכט געווארען.

וואָס עס האָט זיך יענע נאַכט אָפּגעטאָן אין דעם דאָזיגען בונקער, וואו עס האָבען זיך געפונען ארום אכציג מענשען, וויסען בלויז די אומגליקליכע קרבנות. וועו מען האָט צוויי טעג שפּעטער געעפענט דעם בונקער „נומער דריי" האָט מען דאָרט געפונען די טויטע קערפּערס, אַ טייל פון זיי זיינען געלעגען צונויפגעדרייטע אין פאַרשיידענע פאַרקריפּעלטע פאָזיציעס. די געפּערליכע יסורים זיינען געווען אויסגעקריצט אויף זייערע געזיכטער. איי־

ניגע האָבען נאָך געאָטעמט. אַ קראַנק מיידעל האָט נאָך געקרעכצט אין דער שטיל און גערופען מיט אַ שוואַכען אָטעם „וואַסער, וואַסער". אַ בחור מיט אָפּגעהאקטע פיס, האָט געהאט אריינגעטאָן זיין קאָפּ אין איינעם פון די כלים מיט'ן סאָלפּער, און דער איבעריגער טייל פון זיין קערפּער איז געהאַנגען אין דער לופטען. ווייזט אויס, אז ער האָט געוואָלט אויסלעשען דעם ברענענ־דיגען גאַז מיט זיין מויל און איז אין דער פּאָזיציע געבליבען.

די איבעריגע קערפּערס זיינען אלע געווען פאַרגליווערט, מיט אָפּענע אויגען איינגעגלאָצט אין איין פונקט. אַזוי זיינען אומגעקומען אַרום אַכציג אידען אין די געפּערליכסטע יסורים פון אַ גאַז, וואָס האָט לאַנגזאַם געטויט זיינע קרבנות אין משך פון פיל שטונדען.

צווישען די פאַרגאָטע זיינען געווען: אברהם ראָוויצקי, „טעקעלע"; פרוי פון יעקב יעזערסקי דעם האָלץ־הענדלער; זלאָטקע רוטשיק „חנה־דאָבעס"; מינדעל חנה לעווים; פּינע ווינבערג (ער איז געווען בלינד אויף איין אויג), און אַנדערע.

דעם 8טען דעצעמבער 1942, האָט זיך אָנגעהויבען דער נייער און לעצטער פּעריאָד פון די וואָלקאָוויסקער אין לאָגער. פון די אומגעפער צוואַנ־ציג טויזענט אידען, ווי מיר ווייסען, זיינען דאָן בלויז פאַרבליבען זיבעצעהן הונדערט, וועלכע האָבען ביסלעכווייז אָנגעפאַנגען אינצוואַרדנען זיך אויפ־דאָסניי. פאַר די דאָזיגע פאַרבליבענע איז באַשטימט געווארען איינער פון די פריהערדיגע וואָלקאָוויסקער בלאָקען מיט זיינע אכט בונקערס און איין היל־צערען הייזעל פאַר די מיטגלידער פון יודענראַט. די פּראָצעדור פון דער איבערוואַנדערונג איז געווען אַ זעהר לאַנגזאַמע און האָט געדויערט אומגע־פער אַ וואָך צייט. צוערשט האָט אַ דייטשער דיזענפעקטאָר דורכגעפירט אַ דיזענפעקציע אין די אַכט בונקערס. נאָכדעם זיינען די אידען איבערגעפירט געווארען פון די רוזשנאַיער בונקערס אין באַד, פון דאָרט אין די אויסגע־רייניגטע בונקערס.

אייניגע טעג שפּעטער איז די פּרשה פון איבערפירען פאַרענדיגט גע־ווארען. די געסטאַפּא־וואַך איז אַראָפּגענומען געווארען, און צירקא האָט פאַרלאָזט דעם לאַגער. די אויפזיכט איבער'ן לאגער איז איבערגעגעבען גע־ווארען אין די הענט פון דער וועהרמאַכט, און די אויפזיכט אויף די פאַרבלי־בענע זיבעצעהן הונדערט מענשען איז אַריבער אין די הענט פון דער אַרמיי.

דאָס לעבען פון די זיבעצען־הונדערט אין לאגער

עס זיינען פאַרבליבען, ווי באַקאַנט, די זיבעצעהן הונדערט מענשען, אַלע אַרבייטס־פעהיגע — אַממייסטען מענער און אַ קליינע צאָל יונגע פרויען און קינדער. אין לאגער האָבען זיך אויך געפונען אייניגע קינדער, וועמען די עלטערען האָבען דורכגעשמוגעלט אין זעק און אין טשאַמאַדאַנען. אָבער אָפיציעל האָט עס געהייסען, אז עס זיינען ניט געווען קיין קינדער אין לאַגער. יעדער איינער האָט געקלאָגט אויף זיין משפחה־טראַגעדיע — פון איינעם האָט מען צוגענומען זיינע עלטערען, פון אַן אנדערען — זיין פרוי און קינדער, שוועסטער און ברידער. אָבער די צרות און שווערע באַדינגונגען אין לאַגער האָבען אפילו ניט דערלויבט צו טרויערען.

כמעט אלע זיינען געווען באַשעפטיגט ביי פאַרשיידענע ארבייטען אויסער דעם לאַגער. אלע זיינען געשלאָפען אין לאַגער גופא, אפילו די וואָס פלעגען פריהער שלאָפען אין פוילישען לאַגער אין שטאָט, האָבען געמוזט צוריק־קערען זיך אויף ביינאַכט אין לאַגער. אינדערפרי פלעגען זיי ארויסגעפירט ווערען דורך דער פּאָליציי צו דער ארבייט און ביינאַכט פלעגען זיי אונטער דער זעלבער וואַך צוריקגעבראַכט ווערען אין לאַגער.

אין לאַגער פלעגען בלייבען די מיטגלידער פון יודענראַט און די אידישע געהילפס־פּאָליציי (ארום צוואַנציג מענשען), די דאָקטוירים, די ארבייטער אין דער קיך און די אויפזעהער פון די בונקערס.

עס איז דאַן געווען אביסעל מער שפּייז אין לאַגער, הגם די פּאַרציעס זיינען געבליבען די זעלבע ווי פריהער. אָבער די מיטגלידער פון יודענראַט, וועלכע האָבען זיך געקענט פריי באַוועגען, פלעגען איינקויפען ברויט בייַ די פּוילישע בעקער און עס אריינברענגען אין לאַגער. די וואַך וואָס פלעגט מיט זיי מיטגעהן, איז געווען אונטערגעקויפט. אויך די וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט פון דער ארבייט האָבען מיט זיך מיטגעבראַכט ברויט און אַנדערע שפּייזען. אַ ברויט וואָס האָט פריהער געקאָסט 150 מאַרק, איז געפאַלען אויף זעקס מאַרק. דעריבער איז די שפּייז־סיטואַציע געווארען בעסער.

די שלעכטע היגיענישע באַדינגונגען

די לעבענס־באַדינגונגען זיינען אָבער געווארען אַלץ ערגער און ערגער. היות יעדער איינער האָט געמוזט געהן ארבייטען, איז ניט געווען ווער עס זאָל אַכטונג געבען אויף די סאַניטאַרע באַדינגונגען אין לאַגער. צוצוגרייטען ווארעם עסען איז אויך ניט געווען פון די לייכטע זאַכען. קיין אויוועגס זיינען דאָרט ניט געווען. מען האָט געמוזט מאַכען דאָס פייער אינדרויסען, אין דער

קעלט. די טעמפּעראַטור דערגרייכען ביז 17 גראַד, און מענשען, אויס־ געמאַטערטע פון דער שווערער צוואַנגס־אַרבייט, האָבען געמוזט שטעהן אינ־ דרויסען אין ווינט און שטורעם און צוגרייטען עפּעס וואַרעמס צו דערכאַפּען דאָס האַרץ. די אויגען פלעגען אַרויסקריכען פון קאָפּ, ביז מען האָט דערלעבט צו זעהן די קאַרטאָפּעל אָפּגעקאָכט און דעם זופּ פאַרטיג צום עסען. פאַר־ שטעהט זיך, אז נאָך אזא אָוועס־מאָלצייט און נאָך דער שווערער טאָג־אַר־ בייט האָט קיינער ניט געטראָכט וועגען ריינקייט. מען פלעגט ניט נאָר ניט ריניגען די בונקערס, נאָר אפילו אויך ניט דאָס גלעלעגער, אויף וועלכען מען איז געשלאָפען. יעדען אָוועס פלעגען די מענשען צוריקקומען אין לאָגער אויסגעשעפּטע פון ארבייט, קעלט און הונגער.

אינצידענטען מיט די דייטשען

עס האָבען אויך ניט געפעלט קיין ערגערנישען, און אָפּטמאָל שווערע אינצידענטען, מיט די ברוטאַלע נאַציס, אין וועמעס הענט עס איז גלעלעגען דער שיקזאַל פון די פאַרבליבענע אידען.

איינעם אזעלכען אינצידענט דערצעהלען אונזערע עדות דר. רעזניק און יצחק טשאָפער. איין זונטאָג איז אין די בונקערס אריינגעקומען אין לאָגער אַ דייטש און האָט פאַרלאַנגט פינף אידישע ארבייטער פאַר ארבייט אין קריסעוויטש, לעבען דער צענטראַלנע אין וואַלקאָוויסק. צווישען די וואָס האָבען זיך צו אים געמאָלדען, זיינען געווען מאָטיע זילבערמאַן (דער די־ ריגענט פון דער פייערלעשער אָרקעסטער); יהושוע עפּשטיין, פון גלאָז־גע־ שפּעט (רעזניק'ס אַ קרוב); דער זוהן פון מאיר דעם גלאָז־קרעמער פון דעם נייעם געסל, און נאָך דריי יונגעלייט. אָפּגעהענדיג פון לאָגער אַ פּאָר הונ־ דערט מעטער, האָט זיך דער דייטש פלוצים אָפּגעשטעלט און אויסגערופען צו די אידען: „איר האָט ביי מיר צוגעג'גנב'עט מיינע הענטשקעס. גיט מיר זיי גלייך צוריק, אויב ניט וועט איר אויפ'ן אָרט דערשאָסען ווערען". פינף מינוט צייט האָט ער זיי געגעבען. די אידען האָבען גע'טענה'עט אַז זיי וויסען ניט פון וואָס צו זאָגען און האָבען אים געבעטען, ער זאָל מיט זיי צוגעהן צום יודענראַט, וועט מען אים געבען בעסערע הענטשקעס. דער דייטש האָט אָבער ניט געוואָלט הערען פון קיין זאַך, און געהאַלטען אין איין צעהלען די מינוטען: „נאָך פיר מינוט, דריי מינוט, צוויי מינוט!", און געגוי צו די פינף מינוט האָט ער אויסגעשאָסען אויף די אידען, דערשיסענדיג אויפ'ן אָרט אייניגע פון זיי, צווישען זיי אויך עפּשטיינען. צוויי זיינען פאַרוואונדעט געוואָרען פון זיינע קוילען. מאָטיע זילבערמאַן איז געווען צווישען די פאַר־ וואונדעטע. מען האָט אים געבראַכט אין שפּיטאָל פון די בונקערס, וואו ער

איז אָפּגעלעגען אייניג טעג. דאַן האָבען די דייטשען אים אייגעזעבען אַ פּאַרגיפטונג, פון וואָס ער איז באַלד געשטאָרבען. אָזעלכע אינציידענטען זיינען געווען אַ טאָג־טעגליכע דערשיינונג אין לעבען פון די זיבעצהן הונדערט אידען אין לאַגער.

***

דער ווינטער איז שוין דאַן געווען אין פולער קראַפט. די גרעסטע צרה איז געווען, וואָס די מענשען אין לאַגער זיינען כמעט אַלע ארומגעגאַנגען באָרוועסע. ביסלעכווייז האָט זיך אָבער אייגעשטעלט דאָס לעבען. דער יודענראַט האָט אייגעאָרדענט אַ שוסטעריי אין לאַגער, און דאָס האָט אַביסל פּאַרלייכטערט די לאגע. די אידען האָבען אריינבאַקומען אייניגע אויוועגס אין די בונקערס און מען האָט שוין געקענט אָנווּאַרעמען וואַסער צום טרינ־קען, ניט דאַרפענדיג שטעהן אין דרויסען אין דער קעלט. פון דער קיך האָט מען אויסגעטיילט צוויי מאָל אַ טאָג וואַרעם וואַסער. אין אָווענט האָט מען געגעבען אַ פּאָרציע זופּ.

אזוי זיינען די טעג מיט די נעכט פאַרביי און מענשען האָבען אפילו ניט געהאַט קיין צייט אָפּצוגעבען זיך אַ דין־וחשבון וועגען דער לאַגע און וועגען דעם מאָרגענדיגען טאָג.

וועגען טרעבלינקע האָט מען שוין אין יענער צייט געוואוסט אייניגע איינצעלהייטען. די פוילישע באַן־אָנגעשטעלטע און די קאָנדוקטאָרען, וועלכע פלעגען פאָרען אויף דער ליניע קיין טרעבלינקע, האָבען פון צייט־צו־צייט איבערגעגעבען איינצעלהייטען וועגען דער גרויזאַמער פאַרניכטונג, וועגען עלעקטרישע בעדער, קאַלך־אויוועגס און אַנדערע ברוטאַלע דערפינדונגען פון די נאַציס — וואו צענדליגער טויזענטער אידען פלעגען טאָג־טעגליך אום־געבראַכט ווערען.

די טיפוס־עפּידעמיע

די בונקערס זיינען צוליב די שלעכטע סאַניטארע באַדינגונגען פאַר־פלייצט געוואָרען מיט לייז. אפילו די דיזענפעקציע־מיטלען האָבען ניט גע־האָלפען פון זיי פּטור צו ווערען. באַלד האָט זיך אָנגעהויבען אַ מגפה פון דיזענטעריע. מענשען פלעגען פאַרלירען זייערע כוחות פון דער קראַנקהייט. זיי האָבען קוים געקענט שטעהן אויף זייערע פיס פון שוואַכקייט. אין דער זעלבער צייט, ענדע דעצעמבער 1942, האָט אויסגעבראָכען די פלעק־טיפוס עפּידעמיע. טאָג־טעגליך זיינען צעהנדליגער מענשען קראַנק געוואָרען אויף טיפוס. מען האָט מורא געהאַט די געסטאפּאָ זאָל זיך ווערען דעם ניט דער־

וויסען, און מען פלעגט אפילו ניט אָפטיילען אין אָנפאַנג די קראַנקע פון די געזונטע, ווייל מען איז זיכער געווען, אז קוים דערוויסט זיך די געסטאַפּאָ וועגען דער טיפוס־מגפה, וועט זי גלייך אָפשליסען דעם גאַנצען לאַגער, און דאַן וואָלטען אלע אויסגעשטאַרבען פון טיפוס און פון הונגער.

אין לאַגער האָט פאַר'ן אויסברוך פון טיפוס ניט עקזיסטירט קיין שפּיטאָל. עס האָט בלויז פונקציאָנירט אַ קליינע דיספענסערי, מיט עטליכע בעטען, וואָס אינזשעניר י. פוקס און דער אָפטייקער נחום קראָל האָבען געהאָט אויסגעשטאַטעט. דער אָנפירער פון דער דיספענסערי איז געווען דר. האַרן פון וולאָצלאווע, וועלכער האָט שפּעטער געוואויגט אין וואָלפּ. אין דער דיספענסערי האָבען געאַרבייט די פאָלגענדע דאָקטוירים: נח קאָפלינסקי, יצחק רעזניק, אליעזר עפשטיין, מאַרעק קאָפלאַן און יצחק גאָלדבערג. וועז די דאָקטוירים האָרן און עפשטיין זיינען אויך קראַנק געווארען אויף טיפוס, האָט די לייטונג איבער דער דיספענסערי איבערגענומען דר. חיים סאלמאן פון יאלאָווקע. אויסער די אויבענדערמאַנטע זיינען נאָך געווען אַנדערע דאָקטוירים אין לאַגער, ווי דר. יוסף וואָלאָך, דר. שולמאַן, דר. אלפרעד שמוץ, דר. ראָזענבוים און דר. שנייבערג, וועלכער איז נאָכ'ן אַרעסט פון די וואָלקאָוויסקער דאָקטוירים געשיקט געווארען פון ביאַליסטאָק קיין וואָלקאָוויסק. אין אַנפאַנג פון דער טיפוס־עפידעמיע איז דר. שנייבערג באַלד קראַנק געווארען און געשטאָרבען. ער איז אייגענטליך געווען דער ערשטער קרבן פון פלעק־טיפוס.

דער יודענראַט אָרגאַניזירט די דאָקטוירים צו באַקעמפען די עפּידעמיע

אזוי שנעל ווי מען האָט געזען, אז דער טיפוס שטאַרקט זיך מיט יעדען טאָג, האָט מען אינגעריכטעט אין איינעם פון די וואָלקאָוויסקער בונקערס אַ ספּעציעלען באַראַק מיט הונדערט בעטען, וואָס זיינען באַלד פאַרפולט געווארען.

דער יודענראַט האָט איינגעאָרדענט די צושטעלונג פון די מעדיקאַמענטען און האָט אויך געהאָלפען באַזאָרגען די קראַנקע מיט אַ בעסערער באַשפייזונג. דאָך האָט זיך די טיפוס־עפידעמיע געהאַלטען אין איין שטאַרקען, הגם די שטערבליכקייט איז אין אָנפאַנג ניט געווען קיין הויכע.

דר. יצחק רעזניק, איינער פון אונזערע עדות, דערצעהלט, אז ער איז אויך געווען צווישען די ערשטע קראַנק צו ווערען אויף טיפוס. אָבער ביי אים האָט עס בלויז אָנגעהאַלטען אייניגע טעג, און ער האָט זיך קורץ נאָכדעם געקענט צוריקקערען צו דער אַרבייט. ביי אים איז די קראַנקהייט אַדורך

אין אַ מילדער פאָרם דערפאַר, וואָס ער האָט זיך אין 1937 געאימפּט געגען אַ פלעק־טיפוס.

צווישען די ערנסט־קראַנקע זיינען געווען: ביאליסטאָצקי, סאָקאָלסקי, פּסח באיער, גאָלדענבערג, אינזשעניר מוליע פּשעניצקי, דר. קאָפּלינסקיים ברודער און אַנדערע.

מיט דער צייט זיינען אלע דאָקטוירים, אָחוץ נח קאָפּלינסקי, קראַנק געוואָרען אויף טיפוס. אָבער צום גליק האָבען זיי ניט אלע אין דער זעלבער צייט דורכגעמאַכט די קראַנקהייט, און די וואָס האָבען זיך שוין געפילט בעסער, פלעגען זיך באַלד צוריקקערען צו דער ארבייט. די דאָקטוירים האָבען געאַרבייט טאָג און נאַכט. די איבערגעבענקייט פון די דאָקטוירים און די קראַנקען־שוועסטער, וועלכע זיינען געווען פון די ערשטע זיך אַנ־צושטעקען מיט דער קראַנקהייט, איז געווען אַן אויסערגעווענליכע.

צווישען די ערנסט קראַנקע זיינען געווען די, ביי וועמען עס האָט זיך אַנטוויקעלט אַ געהירן־קאָמפּליקאַציע. די דאָזיגע קראַנקע פלעגען וועלן אינגאַנצען באַוואוסטלאָז. צווישען די קרבנות זיינען געווען אינזשעניר מוליע פּשעניצקי, די פרוי פון דר. מ. קויפמאַן (ער איז דערשאָסען געוואָרען צו־זאַמען מיט די וואָלקאָוויסקער דאָקטוירים) און פישעל גאָשטשינסקי פון אייזען קראָם.

די עפּידעמיע וואַקסט פון טאָג־צו־טאָג — פיל טויט־פאַלען

אַרום מיטען יאַנואַר 1943 זיינען שוין געווען אַנגעשטעקט מיט דער קראַנקהייט איבער אַכט הונדערט מענשען. פון דרייסיג ביז פערציג פּראָ־צענט פון אַלע אַרבייטס־פעהיגע זיינען געלעגען קראַנק מיט טיפוס.

וועז די קראַנקהייט האָט אַנגעפאַנגען אַנצונעמען גרעסערע מאַשטאָבען, האָט מען באַשטימט דריי גרויסע בונקערס, בלויז פאַר די קראַנקע, מיט אַ דיזענפעקציע אַפּטיילונג. די לעבענס־באַדינגונגען אין די דאָזיגע בונקערס פאַר די קראַנקע זיינען מיט גאָרנישט געווען בעסער פון די אין אַל־געמיינע בונקערס. און דאָך האָט מען ניט געקענט איינאָרדענען אַלע טיפוס־קראַנקע אין די דריי שפּיטאָל־בונקערס. אַסך קראַנקע זיינען געלעגען אין די אַלגעמיינע בונקערס, וואו די דאָקטוירים פלעגען קומען צו זיי און זיי דאָרט באַהאַנדלען. מאַנכע פלעגען עס אויך טאָן, כדי אויסצומיידען די נאַציס זאָלען ניט אויסגעפינען וועגען זייער קראנקהייט.

מיט איינעם פון די דאָזיגע דריי שפּיטאָל־בונקערס האָט פאַרוואַלטעט דר. מארעק קאַפּלאן. דאָרט האָט אויך געארבייט דר. אלפרעד שמוץ; דער לייטער פון צווייטען שפּיטאָל איז געווען דר. נח קאָפּלינסקי און אַ געוויסע

צייט דר. האָרן; מיט'ן דריטען שפּיטאָל האָט פּאַרוואלטעט דר. יצחק רעזניק. אין ערשטען שפּיטאָל האָבען זיך געפונען אַרום דרייסיג קראַנקע; אין צווייטען אַרום זעכציג, און אין דריטען, אונטער דער לייטונג פון דר. רעזניק, פון 120 ביז 140 קראַנקע. די קראַנקע אין די בונקערס פלעגט באַהאַנדלען דר. יוסף וואלאך. אזוי ארום זיינען פון די זיבעצהן הונדערט מענשען קראַנק געווען אַרום אַכט הונדערט אין פאַרשיידענע צייטען, אָבער צו יעדער צייט זיינען אין דעם לעצטען עטאַפּ פון דער עפּידעמיע אַרום פיר הונדערט מענשען גלעלעגען קראַנק אין די בונקערס גופא. ביז דער ליקווידאַציע פון לאַגער, דאָס הייסט ביז דעם 26טען יאַנואַר 1943, זיינען שוין געווען אַרום צוויי הונדערט מענשען, וועלכע האָבען דורכגעמאַכט די קראַנקהייט און זיינען שוין געווען צוריק ביי דער אַרבייט.

צום סוף פון דער עפּידעמיע איז אָבער די שטערבליכקייט געשטיגען און די טעגליכע צאָל טויטע האָט דערגרייכט אין די צעהנדליגער.

דר. רעזניק דערצעהלט, אז צווישען די מענשען, וואָס זיינען געשטאַרבען פון דער קראַנקהייט אין זיין שפּיטאָל, וועמעס נעמען ער געדענקט גוט, זיינען געווען: אייזשיק וועלנער (האָט געהאַט אַ שרייב־ביורא); פישעל גאָשטשינסקי (אַן עלעקטראָטעכניקער, דעם אייזען־קרעמער'ס אַ זוהן); שלמה שקאַלניק (פון שענק אויף זאמאָשטש).

פון יצחק טשאָפער'ס בונקער זיינען געשטאַרבען אויף טיפוס: עלקע גאלין (דעם ביאַליסטאָקער בעקער'ס טאָכטער); וואָלפער (דער אַפּטייקער); שיינדעל (דאדזשקעס); קלעמפנער־שטשופּאַק, און אַנדערע. אין טשאָפער'ס בונקער זיינען אויך קראַנק געווען אויף טיפוס זיין פרוי און זוהן. זיי זיינען ניט געגאַנגען אין שפּיטאָל, ערשטענס, ווייל עס איז דאָרט מער קיין פּלאַץ ניט געווען, און צווייטענס, האָט טשאָפער אין בונקער געקענט בעסער אַכטונג געבען אויף זיינע קראַנקע.

צווישען די פילע אַנדערע טיפוס־קרבנות זיינען געווען: דאָדזשקע סמאזנאָוויטש, שמואל יצחק שפּיגעלגלאָס (לייזער שאליוטע'ס אַן אייניקל) און פילע פילע, אַנדערע.

אזוי האָט די לאַגע אָנגעהאַלטען ביז דעם 26טען יאַנואַר 1943. צוליב דער שטאַרקער עפּידעמיע האָבען די נאציס באַשלאָסען צו ליקווידירען דעם לאַגער נאָך פאַר דער באַשטימטער צייט.

דער לעצטער וואָלקאָוויסקער טראנספּאָרט

באַפּעל אויפצולייזען דעם לאַגער

דעם 23טען יאנואר 1943 האָט זיך וויידער באַוויזען אין לאַגער דער אַלטער באַקאַנטער צירקא. נאָך איידער די מענשען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם צוועק פון זיין באַזוך, האָט שוין זיין דערשיינען אליין אריינגע־ווארפען יעדען איינעם אין אַ גרויסער פּאַניק. פון בונקער צו בונקער האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט די „גוטע" ידיעה, אוּן יעדער איינער האָט אויף אַן אינסטינקטיוון אופן דערפילט, אז אין דער לופט שוועבט אַ נייע סכנה, אַז דער מלאך־המות איז געקומען אין שטאָט . . .

צירקא איז געקומען אין יודענראַט, וואו ער האָט די מיטגלידער איבער־געגעבען, אז אלע פריהערדיגע טראַנספּאָרטען זיינען שוין איינגעאָרדענט אוּן איצט איז געקומען די רייהע פון די זיבעצהן הונדערט וואָלקאָוויסקער. ער האָט דערביי אונטערגעשטראָכען, אז פּאַר די ערשטע טראַנספּאָרטען איז עס געווען שווער, אָבער פּאַר דעם לעצטען טראַנספּאָרט וועט עס שוין זיין לייכטער. מען וועט די מענשען אַריבערפירען אין אַן אַנדער לאַגער, וואו זיי וועלען ארבייטען אוּן לעבען אַ נאָרמאַל לעבען אוּן אין בעסערע באַדינגונגען.

ער האָט פון די יודענראַט־מיטגלידער פאַרלאַנגט אַ געניוע ליסטע פון די, וואָס האָבען זיך געפונען אין לאַגער לויט'ן פאַמיליען־נאָמען, עלטער, באַשעפטיגונג א. אַז. וו. אויך האָט ער פאַרזיכערט, אז די קראַנקע וועלען אויף שליטענס טראַנספּאָרטירט ווערען צום וואָקזאַל.

די צעטומלונג איז געווָאָקסען פון מינוט צו מינוט.

די טיפּוס־קראַנקע פאַרלאָזען דעם בונקער־שפּיטאָל

דעם 25טען יאַנואַר, אינדערפריה, איז ארויס אַ באַפעל צו זיין גרייט פאַר'ן טראַנספּאָרט אויף מאָרגען דעם 26טען. די קראַנקע זיינען פאַראָרדענט געוואָרען צו זיין גרייט אייניגע שטונדען פריהער פאַר אַלע אנדערע. זיי האָט מען געזאָלט ארויספירען נייַן אַזייגער אין אָוונט. די מערסטע פון זיי, וועמען עס איז מיט אזויפיל שווערִיגקייטען אָנגעקומען צו קריגען אַ בעט אין איינעם פון די שפּיטאָל־בונקערס, האָבען זיך ווי דורך א צויבער אַנ־געגאָרטעלט מיט כוח. מיט זייער אַ הויכער טעמפּעראַטור האָבען זיי פאַר־לאָזען זייערע געלעגערס און האָבען זיך אָנגעפאַנגען אַרומדרייען צווישען די בונקערס, גלייך ווי זיי וואָלטען געוואָלט דעמאָנסטרירען זייער כוח. ווייל אַלס קראַנקע האָבען זיי מורא געהאַט וועט זיי נאָך אויפ'ן אָרט געגעבען ווערען דער טויט־אורטייל.

די איבעריגע פּאַרטוויפּעלטע און דערשלאָגענע האָבען זיך געגרייט אין וועג אריין, באַמיהענדיג זיך מיטצונעמען נאָך אַ ברויט און נאָך אַ פּעקעל.

נייַער דראַנג צו אַנטלויפען פון די בונקערס

פיל מענשען האָבען יענע צוויי טעג געזוכט פּאַרשיידענע וועגען וויי אזוי זיך ארויסצוראַטעווען קיין ביאַליסטאָק. דער דאָרטיגער געטאָ איז געווען באקאנט אין דער גענענט אלס דער בעסטער, און איז געווען דער חלום פון יעדען איינעם אין לאַגער. דאָרט האָבען, לויט די קלאַנגען, די אידען געהאַט אַ בעסער לעבען, זיינען געשלאָפען אין בעטען, געאַרבייט אין פאַבריקען און געהאט גענוג שפּייז. איז טאַקע אין די פּאַרשיידענע עטאַפּען פון לאַגער־לעבען געלונגען עטליכע הונדערט אידען זיך ארויסצוראַטעווען קיין ביאַליסטאָק, הגם דער סוף האָט זיך שפּעטער ארויסגעצייגט צו זיין דער זעלבער.

איצט, מער ווי פריהער, איז אויף זייער וועג געשטאַנען דער יודענראַט, וועמעס געהאָרכזאַמע אידישע פּאָליציי האָט, ליידער, שטאַרק אַכטונג געגעבען אויף דעם, אז אַזעלכע פּאַרזוכען צו אַנטלויפען זאָלען צונישט געמאַכט ווערען. און טאַקע אייניגע פּאַרזוכען זיינען אין לעצטען מאָמענט דורך זיי אָפּגעשטעלט געוואָרען. די טענה פון יודענראַט איז געווען, אַז אנטלויפען קענען בלויז די פאַרמעגליכערע אידען, און זייער געלט קען בעסער נוצען אויפ'ן פּלאַץ, כדי וואָס לענגער אָפּצוציהען די צייט פון דער עקזיסטענץ פון לאַגער.

יענע טעג איז דאָך אייניגע משפּחות געלונגען צו אַנטלויפען פון די בונקערס אויף אַרישע פּאַפּירען. צווישען זיי זיינען געווען: נחום קראָל, דער אָפּטייקער, און משהיל מאצקעוויטש (זוהן פון אָפּטייקער יעקב מאצקע־וויטש) מיט זיין פרוי ניעטע, און קינד. נחום קראָלין איז געלונגען צו אַנטלויפען און זיך אויסבאַהאַלטען ביי אַ קריסט אויף סוויסלאצקע גאַס — זאמאָשטש. מען האָט אים אָבער געמ'מסר'ט און די דייטשען האָבען אים, צוזאַמען מיט'ן קריסט, ביי וועמען ער האָט זיך אויסבאַהאַלטען, דער־שאָסען. יצחק טשאָפער דערצעהלט אונז וועגען משהיל מאצקעוויטש, אז ער האָט מיט אים געוואַלדט קורץ פאַר דעם איידער מאצקעוויטש מיט זיין פאַמיליע זיינען אַרויס פון די בונקערס אויף אַרישע פּאַפּירען. משה'ל האָט אים איבערגעגעבען וועגען זיינע פּלענער צו פאַרלאָזען די בונקערס. ער האָט אים אויך דערצעהלט, אז ער האָט נאָך דאָן פּאַרמאָגט אַביסעל צירונג, אויף וואָס ער האָט פיל האָפענונג געלייגט, אז עס וועט אים ארויסהעלפען דורכ־פּירען זיינע פּלענער. עס איז אים מיט זיין פאַמיליע געלונגען צו אַנטלויפען

קיין ליסקאָווע. אַ צייט שפּעטער האָט זיי אָבער דאָרט דערקענט אַ פּוילישער פּאָליציימאַן, וועלכער האָט, ניט געקוקט אויף מאַצקעוויטש'עס תחנונים און זיין פּאָרשלאָג אים אונטערצוקויפן, זיי אויבערגעגעבן אין די נאַצישע הענט. משה'ל איז צו דער עקזעקוציע געגאַנגען מיט'ן קינד אויף זיין אָרעם, באַגלייט פון זיין פרוי ניעטע. וועגן חיים יודעל שיפּיאַצקי און זיין פרוי, רחל, גיט אויך טשאָפּער איבער דעם פּאָלגענדען עפּיזאָד. זי איז פון די בונקערס אַנטלאָפּען צוזאַמען מיט איר קינד צו איר מאַן און עלטערער טאָכטער, וועלכע האָבען זיך געפונען אין ליסקאָווע, וואו זיי האָבען זיך אויס־באַהאַלטען ביי אַ קריסט אין אַ קאַרטאָפּעל־גרוב. זי האָט אָבער דאָרט ניט געקענט אריבערטראָגען די שרעקליכע באדינגונגען און האָט זיך צוריק אומגעקערט אין די בונקערס מיט איר אינגערען קינד. קורץ פאַר'ן ליק־ווידירען פון די בונקערס איז איר ווידער געלונגען צו אַנטלויפען פון דאָרט. זי איז צוריקגעקומען קיין ליסקאָווע, און פון דאָרט איז זייער גאַנצע משפּחה אַנטלאָפּען אין וואַלד. אָבער רחל, מיט איר אינגערען קינד, זיינען שוין דאָן געווען אָנגעשטעקט מיט טיפוס פון די בונקערס און ביידע זיינען קורץ נאָך זייער אַנטלויפען אין וואַלד געשטאָרבען פון דער קראַנקהייט. יודעל מיט זיין עלטערער טאָכטער, רות, זיינען פאַרבליבען אין וואַלד מיט די פּאַר־טיזאַנען און זיינען בוידע געבליבען לעבען.

פּאַניק און פאַרצווייפלונג אין לאַגער

דעם 25טען יאַנואַר אין אָוועגט, נאָכדעם ווי מען האָט זיך דערוואוסט, אז אויף מאָרגען וועט דער לאַגער אויפגעלייזט ווערען, האָט זיך באַמערקט אַ שטאַרקע באוועגונג אויך אין בונקער צווישען די משפּחות פון די מיט־גלידער פון יודענראַט. די פרויען האָבען זיך אָנגעפּאַנגען צו פּאַקען, מען האָט אָנגעטאָן די קינדער אין וואַרעמע קליידער און מען איז שוין פאַרטיג געווען צו אַנטלויפען. אָבער די אידישע פּאָליציילייט האָבען דאָס באַמערקט. נאָכדעם ווי זיי האָבען אַרומגערינגעלט דעם דאָזיגען בונקער און דורכגע־פיהרט אַן אונטערזוכונג, האָבען זיי אויסגעפונען, אז אפילו די יודענראַט־מיטגלידער זיינען געווען גרייט אַוועקצושיקען זייערע משפּחות קיין ביאַליס־טאָק. די אויפזעהער האָבען אָבער צוגישט געמאַכט אויך דעם פּלאַן, און זיי געמאָלדען, אז זיי וועט ניט דערלויבט ווערען צו פאַרלאָזען דעם לאַגער. עס איז באַלד אויך אָנגעקומען אויפ'ן פּלאַץ דער הויפּט פון דער אידישער געהילפס־פּאָליציי און האָט זיי געווארענט, זיי זאָלען ניט וואַגען צו אַנטלויפען.

פונדעסטוועגען איז דאָך יענעם טאָג געלונגען די דאָקטוירים נח קאַפּלינסקי און יצחק רעזניק, צו אַנטלויפען פון די בונקערס. ביידע האָבען

זיך אויסבאַהאַלטען אין קרעמיאניצע ביי קריסטען, ביז די רויטע אַרמיי איז איריין און האָט באַפרייט די שטאָט.

דעם 26טען יאַנואַר, אַרום דריי אַזייגער בייטאָג, איז דער בונקער, וואו עס האָט זיך געפונען דאָס ביוראָ פון יודענראַט, געווען איבערגעפאַקט מיט מענשען. זיי זיינען געגאַנגען הין־און־צוריק, אזוי ווי זיי וואָלטען געוואָלט הערען פון די „הויכע פענסטער", אַז די גזירה איז אין לעצטען מאָמענט בטל געוואָרען. די געזיכטער פון אַלעמען זיינען געווען צעטומלט. מען האָט זיך איינער דעם אַנדערען ווילד אָנגעקוקט.

די קראַנקע, איינגעהילט אין קאָלדרעס, זיינען מיט ברענענדיגע אויגען פון היץ אַרומגעגאַנגען אזוי ווי שאַטענס פון עפעס אַן אנדערער וועלט. די וואָס האָבען זיך שוין געפילט אַביסעל שטאַרקער, זיינען ארויסגעגאַנגען אויף זייערע וואקעלדיגע פיס אינדרויסען און מיט די הענט געזוכט וואו זיך אָנ־צושפּאַרען. אין די בונקערס זיינען בלויז געלעגען די וואָס האָבען זיך נאָך ניט געקענט אויפהויבען פון זייערע געלעגערס.

די היסטאָרישע נאַכט פון לעצטען מאַרש פון די וואָלקאָווייסקער צום וואָקזאַל

דעם זעלבען אָוונט האָט מען צוגעגרייט, לויט'ן באַפעל, די טיפוס־קראַנקע. מען האָט זיי אָנגעטאָן און זיי צוגעפירט צום אַריינגאַנג פון בונקער, כדי עס זאָל זיין גרינגער זיי צו טראַנספּאָרטירען. אייניגע פון זיי האָבען געהאַט זעהר אַ הויכע טעמפּעראַטור, אָבער זיי האָבען זיך אליין געשטאַרקט מיט אַלע קרעפטען צו שטעהן אויף די פיס און ניט צו פארבלייבען מיט די באוואוסטלאָזע אין די בונקערס, וועמעס גורל איז דאָך זיכער שוין געווען פאַרזיגעלט. צווישען די, וועלכע זיינען יענעם טאָג געשטאַרבען פון אויס־רעגונג, זיינען געווען: שיינדעל שטשופּאק און ניסן זאפּאָלאנסקי (שמואל חיים ביילקע'ס פון די הייוועז).

לויטן באַפעל זיינען אלע קראַנקע פאַראַרדענט געוואָרען צו זיין פאַרטיג צו פאַרלאָזען די בונקערס נאָך פאַר אלע אנדערע. מען האָט פאַר זיי באקומען שליטענס און ארום צוויי הונדערט קראנקע און שוואכע זיינען אזוי ארום איבערגעפירט געוואָרען אויף שנעל צום צענטראַלען באַן־וואָקזאַל. צווישען זיי איז אויך געווען אונזער עדות הערשעל רויטמאַן, וועלכער איז נאָך דאַן געווען אָנגעשטעקט מיט דער טיפוס־קראַנקהייט. עס זיינען אָבער ניט געווען געגנג שליטענס אויפצונעמען אלע קראנקע און אנדערע האָבען זיי גע־דאַרפט פיהרען אונטער די הענט, אָדער גאָר טראָגען אויף די הענט, כדי זיי ארויסצוראַטעווען פון אַ זיכערען טויט, וואָס וואָלט זיי געטראָפען, וועז

זיי ווּאָלטען פֿאַרבליבען אין די בונקערס. יצחק טשאָפּער דערצעהלט אונז וועגען יענער נאַכט דעם פֿאָלגענדען אינצידענט: זיין פּרוי און זוהן זיינען אויך געווען קראַנק אויף טיפוס. ער האָט זיי צוגעגרייט פֿאַר דער רייזע, אָבער ליידער האָט ער ניט געקענט באַקומען פֿאַר זיי קיין שליטענס. איז ער געשטאַנען אין דער קעלט מיט זיינע צוויי קראַנקע און געווארט אויף שליטענס. פּלוצים איז פֿאַרבייגעפֿאָרען אַ שליטען, ער האָט אונטערגעקויפט דעם אייגענטימער, וועלכער האָט אים צוגעזאָגט איבערצופירען זיינע צוויי קראַנקע. אַזוי שטעהענדיג אין דרויסען, האָט ער פּלוצים באַמערקט ראַזע איינהאָרן־פּשעניצקי. עס איז געווען אומגעפעהר איינס אַזייגער ביינאַכט. זי איז צו אים צוגעלאָפּען אַ פֿאַרווייינטע און האָט אים דערצעהלט, אז זי האָט נאָר־וואָס פֿאַרלאָרען אַ פּעקעלע, וואו זי האָט געהאַט איר גאַנצען פֿאַרמעגען. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס טשאָפּער האָט זי געזעהן.

מען האָט די מענשען פֿאַראַרדענט צונויפצוקלייבען זיך אין איין פּלאַץ און דאָרט אויסצושטעלען זיך אין רייהען פון צעהן. פּלוצים האָבען נאַצי־סאָלדאַטען ארומגערינגעלט די בונקערס פון אלע זייטען, כדי קיינער זאָל ניט קענען אַנטלויפֿען. עס איז שוין געווען אינס אזייגער ביינאַכט, ווען עס האָט זיך דערהערט אַ פּלוצימדיגע שיסעריי מיט געשריי־באַפעלען: „אַרויס פון די בונקערס! אויב ניט, וועט יעדער איינער דערשאָסען ווערען!“ זיי האָבען דאָן טאָקע דערשאָסען אייניגע מענשען, וועלכע זיינען געלעגען קראַנק אויף די נאַרעס. צווישען זיי זיינען געווען מלך חאנטאָוו מיט זיין פּרוי; די פּרוי פון דוד יוסף קאָפּלאָן, כיענקע שיין (נח'קע'ס פּרוי, די טאָכטער פון יצחק גאליאנסקי), און אַנדערע. צווישען די, וועמען די נאַציס האָבען דער־שאָסען ביים אַנטלויפֿען, זיינען געווען נאקדימאָנים זוהן פון קארטשיזנע, ניאָמע לעמקינס זוהן „טראָמבע“, בערעל קאָטקאָווסקי (דער מאָלער) און אַנדערע. די שיסעריי אין און אַרום די בונקערס איז אָנגעגאַנגען אָהן אויפהער. מען האָט געשאָסען אויף די קראַנקע, וועלכע האָבען זיך ניט געקענט ריהרען פון זייערע נאַרעס, מען האָט געשאָסען אויף די, וועלכע האָבען ניט געקענט געהן שנעל גענוג. אונטער'ן קנאַל פון די קוילען האָט מען אָנגעהויבען צו טרייבען די צונויפגעשטעלטע רייהען פון די אידען אין דער ריכטונג פון וואָקזאָל.

די היסטאָריש נאַכט פון 26טען יאַנואַר 1943, ווען עס איז פֿאַרגעקומען די ענדגילטיגע ליקווידאַציע פון די וואָלקאָוויסקער בונקערס און מען האָט פֿאַראַרדענט די וואָלקאָוויסקער אידען צו זיין גרייט צו געהן מיט'ן לעצטען טראַנספֿאַרט ארויסגעפירט צו וועלען קיין אוישוויץ (ווי מען האָט זיך שפּעטער אויפ'ן וועג דערוואוסט), האָט פֿאַרזיגעלט דאָס לעצטע בלאַט פון דער געשיכטע פון דער אידישער קהילה אין וואָלקאָוויסק.

אָט אזוי איז דער לעצטער וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט פון די, וועלכע זיינען דאָן נאָך געבליבען ביים לעבען פון דער גרויסער וואָלקאָוויסקער אי־דישער קהילה, אויף שטענדיג פאַרטריבען געוואָרען פון זייער היימשטאָט.

דער ברוטאַלער איבערפאַל ביים אריינטרייבען אין די וואַגאָנען

אָנקומענדיג צום וואקזאל זיינען זיי בליץ־שנעל אריינגעטריבען גע־וואָרען אין פינסטערע וואַגאָנען פון אַ לאנגען פראַכט־צוג, וואָס האָט שוין אויף זיי געווארט. די וואַגאָנען פון צוג זיינען געווען ארומגעצאַמט מיט שטעכיגען דראָט און באַוואַכט פון געסטאַפּאָ־לייט, אז קיינער זאָל ניט קענען אַנטלויפען. אָחוץ דעם איז נאָך יעדע עטליכע וואַגאָנען געווען איין וואַגאָן בלויז מיט געסטאַפּאָ־לייט.

מען האָט די מענשען ממש אריינגעטריבען ווי שאָף אי די וואַגאָנען אונטער די כסדר'דיגע קלעפ פון געסטאפּאָ. ביים אריינרייסען זיך אין די וואַגאָנען, כדי אויסצומיידען די קלעפ פון דער געסטאַפּאָ, זיינען מערסטע פאַמיליעס צעשיידט געוואָרען און מען האָט זיך אפילו ניט געקענט געזעגענען איינער מיט דעם אַנדערען. אַזוי צום ביישפּיל, איז אַ פרוי צעשיידט גע־וואָרען פון איר מאַן און קינדער, וועלכע זיינען פאַרטריבען געוואָרען אין אַ צווייטען וואַגאָן. דאָס האָט פאַסירט מיט די פרויען פון קופּער דעם סטאַליער און מוליע קאנטאָר. מוליע קאנטאָר איז, צום ביישפּיל, אריין אין דעם זעלבען וואַגאָן מיט טשאָפער'ן מיט איין קינד, און זיין פרוי מיט אַ צווייט קינד זיינען פאַרשלעפּט געוואָרען ערגעץ אין אַן אַנדער וואַגאָן. ער האָט אָפילו ניט געהאַט מיט זיך קיין עסען פאַר'ן קינד. מיט אים איז געשען אויך אַן אנדער אומגליק. ער איז שפּעטער אויפ'ן וועג אַראָפּ פון זינען. זיין קינד פלעגט צו אים רעדען, אָבער דער פאָטער האָט אים ניט געקענט פאַרשטיין. דאָס איז געווען בלויז איינע פון די פיל טראַגישע סצענעס אין יענעם וואַגאָן.

אין די וואַגאָנען

פינף אַזייגער פאַרטאָג, דעם 27טען יאַנואַר, 1943 (כ״ד שבט, תש״ג), האָט דער צוג פאַרלאָזען דעם וואקזאל. די מענשען זיינען שוין דאָן געווען זיכער, אז מען פירט זיי קיין טרעבלינקע, סטאַנציע מאלקין.

די פראַכט־וואַגאָנען, אין וועלכע מען האָט פאַרשפּאַרט די מענשען, ערגער ווי חיות, זיינען געווען זעהר שמוציגע. שניי און בלאָטע איז געווען אויף דער פּאָדלאָגע. די קראַנקע וואָס זיינען ארומגעגאַנגען האָבען ניט בא־קומען קיין ספּעציעלע וואַגאָנען. זיי זיינען געווען צוזאַמען מיט אַלעמען.

איבער אַכציג מענשען זיינען אַזוי פֿאַרשפּאַרט געוואָרען אין יעדען וואָגאָן. אַלע האָבען געשוויגען אין וואגאָן. דורך די שפּאַרונקעס פון די פֿאַרדראַטעווטע פענסטער האָט מען נאָר ארויסגעקוקט אויסצוגעפינען דעם גענויעם וועג, וואו די באַן וועט זיי פֿאַרפירען.

וען עס האָט אָנגעפֿאַנגען צו טאָגען, האָבען בלויז געצאהלטע ליכט־שטראַלען זיך אַדורכגעריסען דורך די קליינינקע פֿאַרקראַטעווטע פענסטער פון וואָגאָן. די לופט איז דאָרט געווען אַ שטיקענדע און אַ שלעכטע. די קראַנקע, וועלכע האָבען נאָך געליטען פון הויכער טעמפּעראַטור, האָבען זיך אַלע באַקלאָגט אויף דורשט, הגם אינדרויסען איז געווען אַ פראָסט. אָבער אין די וואָגאָנען איז ניט געווען קיין אין טראָפּען וואַסער זיי צו געבען. אין דער אומבאַשרייבליכער ענגשאפט פון די וואָגאָנען איז אפילו ניט געווען קיין פּלאַץ פֿאַר מענשליכע באַדערפענישען.

צווישען די מענשען אין דעם וואָגאָן, וואו עס האָט זיך געפונען אונזער עדות דר. מאַרעק קאַפּלאַן, האָבען זיך אויך געפונען די פֿאָלגענדע: ראָזע איינהאָרן־פּשעניצקי (די דענטיסטין, וועלכע איז שוין דאָן געווען קראַנק און צובראָכען), די פּאָמיליע שעווואַוויטש, בורדע, און אַנדערע.

אינצווישען האָט זיך די באַן געהאַלטען אין איין דערווייטערען פון דער היימשטאָט וואָלקאָוויסק. מען איז געפֿאָרען מיט גרויס שנעלקייט צו אַ צוקונפט, וואָס איז געווען אומבאקאנט, הגם יעדער איינער אין זיין האַרצען האָט גוט געוואוסט, אַז עס מיינט טויט.

פון די שפּארונקעס פון די וואָגאָנען האָבען מענשען ארויסגעקוקט אויף די אויפשריפטען ביי די סטאַנציעס. און וען מען האָט דערזעהן די אויפשריפט אַנדערש ווי מאַלקין, איז יעדען איינעם געוואָרען לייכטער אויפ'ן האַרצען. וען מען איז דערפאָהרען קיין מאלקין, זיינען אלע געוואָרען ווי פֿאַרגליווערט. מען האָט זיך אָנגעפאַנגען צו געזעגענען איינער מיט'ן אַנדערען, וויסענדיג אז דאָס זיינען די לעצטע מינוטען פון לעבען. אָבער פלוצים, אַנשטאָט צו באַפעלען די מענשען ארויסצוגיין פון די וואָגאָנען, האָט דער צוג מיטאַמאָל זיך געגומען ווייטער ריהרען. די אומגליקליכע אידן האָבען פון פרייד געגומען קושען איינער דעם צווייטען, וויל אַ שטראָל פון האָפנונג האָט אָנגעפילט זייערע פֿאַרווייגטע אויגען. אפשר האָבען די נאַציס אין דער לעצטער מינוט געביטען זייער באשלוס און אַנשטאָט אין די גאַזוויוועגס פון טרעבלינקע שיקט מען זיי אויף אַרבייט קיין דייטשלאנד, לויט ווי די דייטשען האָבען זיי טאָקע פֿאַרשפּראָכען.

מען איז אזוי אָפּגעפּאָרען נאָך אַ נאַכט אין די שטיקענדיק און שׂנאה וואַגאָנען. פּאַר די קראַנקע איז עס געווען אלץ שווערער און שווערער. די הויכע היץ פון טיפוס האָט זיי זייער געפּייניגט, און אַלץ וואָס זיי האָבן געווען איז געווען וואַסער. אָבער קיין וואַסער איז ליידער אין די וואַגאָנען ניט געווען. אויף צומאַרגענס זיינען זיערע קרעכצען געווען נאָך שוידערליכער. די געזונטע האָבען זיך אָפּגעזאָגט פון זייער וואַסער אויפֿן חשבון פון די קראַנקע, אָבער אויך דאָס האָט ניט פּאַרלייכטערט דעם וואַסער־מאַנגעל.

אָנקומענדיג אויף אַ סטאַנציע, פלעגען די מענשען בעטען די פּאַרביי־געהער, וועלכע האָבען אריינגעקוקט אין די וואַגאָנען, אז זיי זאָלען ברענגען אָביסעל וואַסער פּאַר די קראַנקע, אָדער אָביסעל שניי פון דער ערד. אייניגע האָבען עס געטאָן, און אַנדערע האָבען אויף די מענשען אין די וואַגאָנען געקוקט ווי אויף פּאַרברעכער הינטער די קראָטען, און האָבען זיך אַנטזאָגט צוצולייגען אַ העלפּענדע האַנט. וועו די וואָך פלעגט באַמערקען, ווי מאַנכע וואַרפען אַריין אָביסעל שניי אין די וואַגאָנען, פלעגט זי די מענשען אויף שנעל צוטרייבען.

דער צושטאַנד פון אַ צאָל קראַנקע האָט זיך פּאַרערגערט צוליב די שרעקליכע באַדינגונגען אין די וואַגאָנען און אַ טייל פון זיי זיינען אויפֿן וועג געשטאָרבען. וועו די וואָך האָט זיך וועגען די טויט־פּאַלען דערוואוסט, האָט זי באַלד אַרויסגעשליידערט די טויטע קערפּערס אין אָפּענעם פעלד. דעריבער האָבען די מענשען אין די וואַגאָנען זיך באַמיהט אויסצובאַהאַלטען די טויטע מיט דער האָפענונג, אז וועו זיי וועלען ענדליך אָנקומען אויפֿן באַ־שטימטען פּלאַץ, וועלען זיי די טויטע קענען מקבר זיין. די לאַגע אין די וואַגאָנען איז געווען אזוי שוידערליך און די ענגשאַפט אזוי אומגעהויער גרויס, אַז די דאָזיגע טויטע קערפּערס האָבען פּאַר די לעבעדיגע געדינט אויך אַלס בענק וואו צו זיצען.

צווישען די מענשען, וואָס זיינען געשטאָרבען אין די וואַגאָנען זיינען געווען: מילע קאַפּלאַן־שאַלאַכאָוויטש; זלאָטקע בערג (וועלווע בערג'ס פרוי — טאָכטער פון שעווכאָוויטש דעם קצב); טעוועל סוקענניק (דעם לערער'ס זוהן) — ער איז געשטאָרבען אין זעלבען וואָגאָן וואו טשאָפּער איז געווען; פּירע באַטווינסקי (יעקב יעזערסקי'ס טאָכטער), און אנדערע.

די רייזע האָט זיך געצויגען נאָך צוויי טעג ביז מען איז ענדליך דער־פּאָרען צו דער סטאַנציע אוישוויץ.

הגם מען האָט די מענשען געמאָלדען נאָך אין וואָלקאָוויסק, אז זיי

ווערען געפירט קיין אוישוויץ, האָבען זיי דאָך געגלויבט, אז מען פירט זיי קיין טרעבלינקע, ווייל ווענען אוישוויץ האָט מען נאָך דאָן גאָרניט געוואוסט, וואָס עס באַדייט.

אָנקום אין אוישוויץ

דער טומעל ביים אַרויסטרייבען פון די וואַגאָנען

אויפ'ן דריטען טאָג, דעם 29טען יאָנואָר 1943, פאָרנאַכט, האָט דער לעצטער וואָלקאָוויסקער טראַנספאָרט מיט אידען דערגרייכט די סטאַנציע אוישוויץ.

די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט. מיט פאַרהאַלטענע אָטעמס און קלאַפּענדיגע הערצער האָבען אלע געוואַרט צו זען, וואָס עס וועט מיט זיי ווייטער פּאַסירען.

פון דער סטאַנציע אוישוויץ ביז דער ראַמפּע פון לאַגער איז געווען אַ שטיק וועג. דער עולם האָט זיך געמומען גרייטען ארונטערצוגעהן. מען איז געשטאַנען מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס און די קראַנקע אונטער די אָרעמס און מען האָט געוואַרט אויפ'ן דייטשען באַפעל. פּלוצים האָבען זיך די טירען פון די וואַגאָנען געעפענט און דער באַפעל „אלע ארויס אויף שנעל פון די וואַגאָנען!" האָט פאַרהילכט אַרום־אַן־אַרום. „לאָזט איבער די פּעקלעך" — האָט דער באַפעל ווייטער געקלונגען. דער עולם האָט אַראָפּגעוואָרפען די פּעקלעך אוּן אין אַ צעטומעלטען צושטאַנד האָט מען אָנגעהויבען אַרויסשפּרינגען פון די וואַגאָנען.

די קראַנקע און שלאַפּע, וואָס האָבען מיט זייער אייגענער הילף ניט געקענט באַווייזען צו פאַרלאָזען די וואַגאָנען, זיינען ממש פון דאָרט אַרויסגעשלייידערט געוואָרען.

נאָכ'ן פאַרלאָזען די וואַגאָנען, האָט מען אַלעמען באַפוילען צו געהן אין איין ריכטונג, באַגלייט און געיאָגט פון די דייטשע שטעקענס. אָנקומענדיג צו דער ראַמפּע פון לאַגער, האָט מען באַפוילען די מענער און פרויען אויסצושטעלען זיך באַזונדער אין רייהען פון פינף.

די טיפוס־קראַנקע זיינען באַלד ארויסגעפירט געוואָרען פון די וואַגאָנען און מען זיי צעלייגט אויף דער ערד אין קאָלטען שניי. די געטריבענע מענשען האָבען אָפטמאָל געמוזט טרעטען מיט זייערע אייגענע פיס אויף די לעבעדיגע קערפערס פון די קראַנקע פון זייער אייגען בלוט און פלייש.

אין דער גרויסער פאַרצווייפעלטער צעטומלונג האָבען מענשען ניט געקענט געבען איינער דעם אַנדערען די נויטיגע הילף. אזוי דערצעהלט אונז

אונזער עדות, יצחק טשאָפער, דעם פאָלגענדען כאַראַקטעריסטישען עפּיזאָד. ער האָט פאַרלאָזען דעם וואַגאָן מיט זיין פרוי און קינד, וואָס זיינען ביידע נאָך קראַנק געווען אויף טיפוס. ער האָט זיי געמוזט האַלטען אונטער זייערע אָרעמס, ווייל זיי האָבען ניט געקענט שטעהן אויף זייערע אייגענע פיס. וועז מען האָט באַפוילען, אז די מענער און פרויען זאָלען זיך אויסשטעלען אין רייהען פון פינף אין צווייי באַזונדערע גרופּען, האָט טשאָפער זיך געוועגדעט צו אייניגע פרויען און זיי געבעטען אויף אַ קורצער צייט אַכטונג צו געבען אויף זיינע ביידע קראַנקע. די אייניגע, וועלכע האָט אים אַנגעבאָטען איר הילף איז געווען סאָניע ראָסיאנסקי, די שוועסטער פון נח פוקס.

די סעלעקציע אויף לעבען און טויט

אייניגע מעטער פון די אויסגעשטעלטע רייהען זיינען געשטאַנען „עס־עס"־אָפיצירען. איינער פון זיי, מיט אַ שטעקעלע אין דער האַנט, איז גע־שטאַנען פאַראויס, האָט באַטראכט יעדען פאַרבייגעהער און אים באַפוילען, אין וועלכער ריכטונג צו געהן — רעכטס אָדער לינקס.

די וועלכע האָבען אויסגעזוהן מיד, אלט און ניט ארבייטס־פעהיג האָט ער באַפוילען אויף לינקס, און די וועלכע האָבען אויסגעזוהן יונג און אַר־בייטס־פעהיג, זיינען געשיקט געוואָרען אויף רעכטס.

אונזער עדות רויטמאַן, וועלכער איז נאָך דאָן געווען אויסגעשעפט פון טיפוס, איז געשיקט געוואָרען אויף לינקס. הגם ער האָט ניט געוואוסט וועלכע זייט איז די גוטע, האָט ער אָבער אינסטינקטיוו דערפילט, אז מען שיקט אים ניט אויף דער גוטער זייט. ניט אָפּגעבענדיג זיך אליין קיין דין־וחשבון פון דעם וואָס ער טהוט, האָט ער אַ זאָג געטאָן צום אָפּיציר, אז ער איז אַן עלעקטראָטעכניקער. דער אָפּיציר האָט אויף אים ווידער אַ קוק געטאָן און אים באַפוילען צו געהן אויף רעכטס. יוסף קאַטליארסקי'ס יונגע פרוי האָט מען געהייסען געהן אויף רעכטס. אָבער וועז מען האָט געוואָלט אָפּשיידען דאָס קינד פון דער מוטער, האָט זי זיך אַנטזאָגט און איז מיט איר קינד אוועק אויף לינקס.

אונזער עדות דר. יצחק גאָלדבערג, איז געשטאַנען אין דער רייהע און האָט געזהן, ווי מען שיקט אָפּ עטליכע דאָקטוירים פאַר אים אויף לינקס. ער האָט ניט געוואוסט צי זיך מעלדען אַלס דאָקטאָר, צי ניט. אָבער זעהענדיג, אז דר. מאַרעק קאַפּלאָן, וועלכער איז געשטאַנען אין דער זעלבער רייהע פאַר אים, האָט זיך געמאָלדען אַלס דאָקטאָר און מען האָט אים געשיקט אויף רעכטס, צום לעבען, האָט ער באַשלאָסען זיך צו מעלדען אַלס דאָקטאָר. דערצו

האָט ער אָבער באַגריפן, אַז אַ געזונטער אויסזען וועט זיכער העלפן אין דער סעלעקציע. ער האָט אָנגעהויבן צו קנייפן מיט די הענט זיינע באַקן, כדי ארויסצוברענגן דאָס בלוט אין געזיכט און אזוי ארום מאַכן אַ גע־זונטן איינדרוק. וועג זיין רייהע איז געקומען, האָט מען אים באַפוילן אויף רעכטס. זיין ברודער האָט אָבער, געדאַרפט געהן אויף לינקס.

די אויף דער רעכטער זייט זיינען באַלד באַפוילן געווארן צונויפצו־שטעלן זיך אין רייהען פון פינף. די איבעריגע אויף לינקס האָט מען סתם צונויפגעקליבן אין איין גרופּע.

פלוצים האָט זיך דערהערט אַ באַפעל „איבערצוהלען". און וועג דער „עס־עס"־מאַן האָט געמאָלדן, אַז אין דער גרופּע פון רעכטס איז פאַראַן אַ צאָל פון 280 מענשן, האָט מען זיי באַלד באַפוילן אָפצוגעהן צופוס. די איבעריגע זיינען פאַרזאַמלט געווארן לעבען צוגעגרייטע אויטאָמאָבילן. אויף דער ערד אין שניי זיינען נאָך אַלץ געלעגען די לעבעדיגע קערפערס פון די קראַנקע.

אינצווישען האָבען די מענשען שוין אָנגעהויבן אויף קלאָר צו באַ־גרייפן די נייע טראַגעדיע. עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ נייער געווין און געיאָמער. די מענשען האָבען נאָך געוואָלט פאַרברענגען מיט זייערע אייגענע נאָך אַ ווייל צוזאַמען.

אונזער עדות צבי רויטמאַן באַמערקט דאָ זיינע געפילען אין יענעם מאָמענט. אז דווקא ער, וואָס איז געווען נאָך אזוי שלאַף נאָך דעם טיפוס, איז איינגעשלאָסען געווארן אין דער צאָל פאַרבליבען אויפ'ן אַרבייטס־לאַגער, אין דער צייט וועז אַזעלכע שטאַרקע און געזונטע בחורים, וואָס האָבען אויסגעזעהן שטאַרק ווי לייבען, צווישען זיי קאַץ, מאָרדעצקי, באַטווינסקי, שיראָקא און נאָך הונדערטער אַנדערע, זיינען אָפגעטיילט גע־ווארן אויף לינקס, נאָר בלויז דערפאַר ווייל די צאָל מענשען, וואָס האָבען געקענט בלייבען לעבען, איז שוין געווען פאַרפולט.

דער טראַגישער גורל פון לעצטען וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט

פון דעם לעצטען וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט פון זיבעצעהן הונדערט מענשען איז פאַרבליבען די צאָל פון 280 מענער און 87 פרויען. די איבעריגע זיינען גלייך אָפגעשיקט געווארן אין די גאַז־אויוועגס.

די דאָזיגע שארית הפליטה פון וואָלקאָוויסקער אידענטום, אין צאָל פון 367 נפשות, איז אונטער אַ שטרענגער וואַך אָפגעפירט געווארן אין אַר־בייטס־לאַגער, וואָס האָט זיך געפונען אומגעפער דריי קילאָמעטער פון

דער אוישוויצער באַן־סטאַנציע. דער פּלאַץ האָט זיך אָנגערופן בירקענאוי, און אויף פּויליש — בזשעזשינקי.

די 367 מענער און פרויען, געהענדיק צופוס אין אויסגעשטעלטע רייהען, זיינען אויפ׳ן וועג באַגעגענט געוואָרען פון די פאַרבייפאָרענדע געפּאַקטע אויטאָמאָבילען מיט די וואָלקאָוויסקער אידען — די לעצטע קרובים און פריינט, די טייערסטע און ליבסטע, וועלכע זיינען שוין געגאַנגען זייער לעצטען יסורים־וועג.

פון איין אויטאָמאָביל האָט זיך פּלוצים דערהערט דאָס געשריי פון אַ פאָטער, וואָס האָט דערקענט אין די מאַרשירענדע רייהען זיין זוהן, שלמה פּראַק. דער פאָטער האָט צו אים אויסגעשריהען: „אָט געהען זיי צום לעבען, און מיר — צום טויט״ ווייזט אויס, אַז שוין אויפ׳ן וועג אין די אויטאָ־מאָבילען האָבען די מענשען געוואוסט זייער שיקזאַל.

פון די אָנגעלאָדענע אויטאָמאָבילען האָט זיך דערהערט אַן אַנדער האַרצ־רייסענדער געשריי פון פריילין פּאַנטער, וועלכע האָט אויסגערופען: „וואָל־קאָוויסקער אידען! אויב איר וועט בלייבען לעבען, דערצעהלט דער וועלט אונזער סוף! נעמט נקמה פאַר אונזער אומשולדיג פאַרגאָסענעם בלוט!״

מיט יעדען פאַרבייפאָרענדען אויטאָמאָביל איז די מענשען אין די רייהען אַלץ זיכערער געוואָרען דער גורל פון די אָנגעפּאַקטע קרבנות אין די מאַ־שינען. די האַרץ־רייסענדע געשרייען און געוויינען פון די פאַרצווייפעלטע קרבנות האָבען זיך געטראָגען איבער׳ן גאַנצען וועג.

„עס־עס״־לייט אויף מאָטאָרציקלען האָבען באַגלייט די אויטאָמאָבילען. נאָך ווי איז געפאָרען אַ גאַנצער צוג מיט מאַשינען פון „רויטען קרייץ״. דער דאָזיגער „רויטער קרייץ״, וואָס האָט אייגענטליך געזאָלט דינען אַלס שלאָף־געטראַנק, אַלס באַרוהיגענדער מיטעל אויף די געמיטער פון די אומשולדיגע קרבנות, האָט ליידער געדינט אַ גאַנץ אנדערען צוועק — אין זיינע מאַשינען האָט ער געפירט טויט־גיפטען און גאַזען, פון וועלכע צענדליגער טויזענטער מענשען זיינען טאָג־טעגליך אומגעבראַכט געוואָרען פון דער וועלט.

אַ טייל פון דער ליסטע פון די מענער און פרויען אין אוישוויצער לאַגער

א.

איוועגסקי, משה (פרומע מאַוו־שאַווסקי׳ס איידעם).
איצקאַוויטש, בערעל — לעבט.
איצקאַוויטש, משה — לעבט.
אליע, אַ סטאַליער.
אַלשעווסקי, לאַווע (אַ זוהן פון ישראל פון טאבאק).
אַלשעווסקי, נחום (זוהן פון ישראל פון טאבאק, געקומען אין אוישוויצער לאַגער פון סקידעל).
אַמסטיבאַווסקי, בערל (דר. אַמסטיבאַווסקי׳ס ברודער).
אַמסטיבאַווסקי, בערל (דר. אַמסטיבאַווסקי׳ס קוזין).
אַפענבערג, אברהם.
ארקין, פייוועל, דער טעכניקער (רוטשיק׳ס אַ שוואַגער).

ב.

באַיאַרסקי, הושע — לעבט.
באַיער, דוד (פּסח׳ס זוהן).
באַיער, שמואל (אַ פּורמאַן).
באכער (פון פּיעסק).
באַראַדיצקי, מיכאל („קאַש־מעטש").
באַשיצקי, כתריאל („ביש").
בורדע, אַלטער (זייגערמאַכער פון סוויסלאַטש).
בירענבוים, הערמאַן.
בירענבוים (הערמאַן׳ס זוהן).
בעלסקי, אברהם — לעבט.
בעקענשטיין, איטשע (זוהן פון לייבע בעקענשטיין, דעם שנייער).
בעקענשטיין, ברוך (צווייטער זוהן פון לייבע בעקענשטיין, דעם שניידער).
בעקענשטיין, גרשון (פון די קאַנאַוואַלס).
בערעשקאַווסקי, איטשע (זוהן פון אַבא).

ג.

גאַלאַי, ישראל (דעם קצב׳ס אַ זון).
גאַכאַווסקי, יוסף.
גאַלדבערג, יצחק, דר. — לעבט.
גאַלדענבערג, מיניע.
גאַלדריי, אברהם (פון אייזען־קראַם).
גאַשטשינסקי, יודעל (פון די וועגזלער).
גוסקין, דוד (דעם מאַלער׳ס אַ זוהן, אברהם באיער׳ס אַן איידעם).
גינזבורג, אליהו מאַטיע (דער חסיד, פון האַטעל).
גלאַט (פון לעמבערג).

ד.

דניאל, אברהם (אַבראַשע — שמאי׳ס זוהן).
דניאל, הערשעל (ירחמיאל דעם ראש־ישיבה׳ס זוהן).
דאַניץ (אַ זוהן פון דעם בעל־עגלה).

ה.

האַכמאַן, מענדעל — לעבט.

האָפמאַן (אַ קרוב פון משה מאיר שקאַלניק).

ו.

וואלפאָוויטש, ל. (דרעטשין) — לעבט.
וויילק, זשאָמע (פון די פּאַרטיגע זאַכן — ציליע יאנקאוו׳ס מאַן).
וויינער, משה (זוהן פון שמואל שלום דעם מעהל־סוחר).
וולאָסקי, משה (פון די גלעזער) — לעבט.

ז.

זאַפּאָלאַנסקי, יעקב.
זאַפּאָלאַנסקי, שמואל — לעבט.
זאַקלאָס, יעקב מאיר.
זערניצקי, יעקב (שטשאוואי).
זערניצקי (יעקב׳ס זוהן).

ח.

חאַנאַנאָוויטש, פישקע (פון פּאָר־זעווע).

ט.

טוריאנסקי, ישראל־נאָטעל (דוד דעם קצב׳ס אַ זוהן).
טשאָפער, יצחק — לעבט.
טראָפּ, זיידעל (פון פּאַרזעווע).

י.

יונאָוויטש, זלמן.
יעזערניצקי, מוליע (אַלטער׳ס זוהן).
יעזערסקי (דעם פּאָטאַגראָפּער׳ס זוהן).

ל.

לאָפּידום, לייזער (שמואל דעם שמיד׳ס אַ זוהן).
לאָפּין, חיים (זעלדע׳ס זוהן פון דער ברייטער גאַס).
לאַשאָוויטש, אהרן (פון וואָלפּ).
לאַשאָוויטש, מאיר (משה׳ל דעם קצב׳ס זוהן) — אַ קצב.
לאַשאָוויטש, רפאל (זוהן פון טאָלע לאַשאָוויטש) — אַן עלעק־טראָטעכניקער.
ליבקין, אליהו (אַ טרעגער).
ליפשאָוויטש, מאיר (דעם איז־וואַשטשיק׳ס אַ זוהן).
לעוו, זיידעל — לעבט.
לעוו (שמואל קראָווטשיק׳ס אַן אייי־דעם) — פריזירער.
לעווין, מאָטעל („קאָוואַל" — זוהן פון שלמה דעם שמיד).
לעווין, ניאָמע (פון סוויסלאָטש).
לעווין, נחום (אַ שוואָגער פון קאָ־סאָווסקי דעם סטאָליער) — אַ סטאָליער.
אַ לערער (האָט געוואוינט ביי ליסיצקי׳ן אין הויז).
לעשטשינסקי, דניאל (אַ בייגעל־בעקער).

מ.

מאָוושאָווסקי, אַלטער (אַ שניט־סוחר).
מאַפּסיק, שאַלקע (אַ צייטונגס־פּאַרקויפער).
מאַרגאָלים (פון סוויסלאָטש).
מאַרדעצקי (אברהם דעם מולער׳ס אַ זוהן).
מאַרדעצקי, הערשעל (אברהם דעם מולער׳ס אַ צווייטער זוהן).
מושאָצקי, חיים (שמעון דעם שניידער׳ס אַ זוהן).
מלמד, יעקב (איידעם פון באָט־

ווינסקי דעם שוחט).
מעזשעריצקי, ישעיה (דעם שטע־
פער׳ס אַ זוהן).

ס.

סאלאדוכע, משה.
סולקעס, זלמן (זוהן פון שמואל) —
אַ פּריזירער.

ע.

עפּשטיין, לייזער, דר. (פון פּיעסק).
ערענבערג (דער פּוטבאָליסט פון
וואַרשע).

פּ.

פּוקס, נח.
פּיטקאָווסקי, משה (באשיצקי׳ס
איידעם).
פּיטקאָווסקי, משה (אַ רוזשנאָיער).
פּייטעלעוויטש, שעפּסעל (אַ פּרי־
זירער).
פּיסעצקי, מאיר (אַ זייגערמאַכער)
פּיסעצקי, שלמה (מאיר׳ס זוהן).
פּראָק, שלמה (יאָסעלע׳ס זוהן).
פּשעניצקי, מולקע (אַ זייגער־
מאַכער).

צ.

צוקער, סאלעק — לעבט.
ציגעלניצקי, חיים.

ק.

קאַגאַן, אייזיק.
קאַם, משה (אַ שניידער).
קאַסאָווסקי, זוסעל (דר. מאַרעק
קאַפּלאַנ׳ס אַ שוואָגער).
קאַסאָווסקי, יוסף (אַ סטאָליער פון
דער ברייטער גאַס) — לעבט.
קאַסאָווסקי, שכנא (אהרן קא־
סאָווסקי׳ס זוהן).
קאַפּלאַן, גדליה (זוהן פון דוד יוסף
דעם בלעכער).
קאַפּלאַן, חיים יצחק.
קאַפּלאַן, לייזער.
קאַפּלאַן, מאַרעק, דר. — לעבט.
קאַפּלינסקי, איצעל, דר.
קאַפּלינסקי (אַ זוהן פון יעקב
קאַפּלינסקי דעם בעקער).
קעסעל (פון לעמבערג).
קראָוטשיק, לייבעל (אַ פּריזי־
רער).

ר.

ראָזענבוים, אלעקסאַנדער, דר.
(ניוניע קאַפּלאַנ׳ס מאַן).
ראָזענבלום, אהרן (זוהן פון נחום
פון לעמאַנאד־פּאַבריק).
ראָזענבלום, באָניע (צווייטער
זוהן פון נחום פון לעמאַנאד־
פּאַבריק).
ראָזענבערג, סעוויק (פון וואַרשע).
ראָסיאַנסקי, אהרע (זוהן פון
אַלטער).
ראָסיאנסקי פייוועל (אינגערער
זוהן פון אַלטער).
רוטשיק, אברהמ׳ל (לייב רוט־
שיק׳ס אַ זוהן, פון די בעלי־
עגלות).
רוטשיק, יאָסעל (אַ צווייטער זוהן
פון לייב רוטשיק).
רוטשיק, יצחק (אַ דריטער זוהן
פון לייב רוטשיק).
רוטשיק, יחזקאל (פסח׳ס זוהן).
רוטשיק, מאיר (פסח׳ס צווייטער
זוהן).

רוטשיק, פּסח (אַ בעל־עגלה).
רייזנער, זשענית (אַ געוועזענער פּידלער).

ש.

שאליוטע, יהודה (אַ זוהן פון באַרג).
שאליוטע, ישראל (אַ זוהן פון באַרג).
שטומער אייזיק.
שטומער, דוד.
שטשופאק, אייזיק.
שיף, חנא (מאיר שיפּס זוהן פון זייגער־געשעפט).
שמוץ (דר. שמוצ'עס זוהן — דער וועטערינאַר).
שעווואַכאָוויטש, לייזער (אַ שמיד — לעבט.

די פרויען

אַמסטיבאָווסקי שרה, מירל און העלען (שוועסטער פון בערל און דר. אַמסטיבאָווסקי).
אַפּעלבוים, טשערנע — לעבט.
אַרנער, פרומע.
באַיאַרסקי, חאַשע (דעם קירזש־נער'ס אַ טאַכטער) — לעבט.
געגדלעער (פון סלאָנים).
ווייגער, חיה (יעקב ווייגער'ס אַ טאַכטער) — לעבט.
וולאָסקי (משה וולאָסקי'ס אַ שוועס־טער).
ליפשיץ, שיינע — לעבט.
ליפשיץ, עלקע (שיינע'ס שוועס־טער).
לעוו, זיידעל.
מאַליאַקאָווסקי, סאַניע (פון פּאַר־זעוע).
נישעוויצקי, רחל (פון ליסקאָוע).
סלאָנימסקי, גוטע (אייניקעל פון שמואל דעם קאָטלער).
סמייזיק מאַשע — לעבט.
סעדלעצקי עדזשע (דר. סעדלעצ־קי'ס טאַכטער).
עיין, רחל (יאָסעל עיינ'ס טאַכטער).
עפּשטיין, גיטעל (בערל דעם קאָט־לער'ס אַ טאַכטער).
עפּשטיין, סאַניע (דעם ראַשער שניידער'ס אַ אייניקעל).
עפּשטיין שיינע (פון גלאָז־גע־שעפט).
פּאַמעראַנץ, מיכלע (פון רוזשנאָי).
פּאַנקע (פון סלאָנים).
פּאַראַלדער (פרוי פון דר. פּאַראַל־דער פון ראָש).
פּייטעלעוויטש, עלקע (דעם מו־לער'ס אַ טאַכטער) — לעבט.
פּערעוואָלניק.
פּשעניצקי, דאָרע (ראָזע אייב־האָרנ'ס טאַכטער).
קאָסאָווסקי, סולקע (פון סלאָנים).
קאָפּלאַן, דאָרע (דר. קאָפּלאַנ'ס פרוי).
קאָפּלאַן, ניונית.
קאָפּלינסקי (אַ שוועסטער פון דר. קאָפּלינסקי).
קימעלמאַן, פּאַליע.
רעזניק חיעמע.
שולמאַן צילע (פרוי פון דר. שול־מאַן פון פּאַדאַראַיסק).
שידלאָוויטש, אַלטע (פון סוויס־לאָטש).
שעוואלעוויטש, אַלטע (פון סוויס־לאָטש).
שערעשעווסקי, שפּרה (שוועס־טער פון משה שערעשעווסקי.

דער לאגער אין אוישוויץ

דער פּלאַן פון לאַגער

דער אוישוויצער לאַגער האָט מיט זיך ניט פאַרגעשטעלט קיין רעגולערען לאַגער. עס איז דאָרט געווען אַ גאַנצע רייהע פון פאַרשיידענע לאגערען, געבויט איינער לעבען דעם אַנדערען. יעדער לאַגער האָט געהאַט זיין אייגענעם נאַמען — לויטן אלף־בית און לויט דעם אָפּשטאַם פון די מענשען, וואָס זיינען אין אים צוזאַמענגעבראַכט געווארן.

עס איז דאָרט אויך געווען אַ קאראנטין־לאַגער פאַר די נייַ־אָנגעקומענע. באַלד נאָך אים איז געווען אַ טשעכישער משפחה־לאַגער, וואו די דייטשען האָבען צוזאַמענגעבראַכט פון טערעזיענשטאָט אַרום צוואנציג טויזענט אידען. זיי האָבען זיי געהאַלטען צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס און קינדער, אונטער ספּעציעלע פּריוויליגירטע באַדינגונגען, און זיי פלעגען צווינגען די אידען אין דעם לאַגער צו שרייבען אַהיים גוטע בריף. דאָס האָט געהאַלפען די דייטשען צו קאָנצענטרירען די אידען פון טשעכיע. נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך שוין מער ניט געניטיגט אין די דאָזיגע בריף, האָבען זיי אלע אידען אין דעם לאַגער, צוזאַמען מיט זייערע משפחות, פאַרגיפטעט און פאַרברענט. נאָכ'ן טשעכישען לאַגער איז געווען אַ לאַגער פון די אונגאַרישע און לאָדזשער אידען, אַן ארבייטס־לאַגער פאַר מענער און דאָן אויך אַ „ציגיינער־לאַגער", וואו עס האָבען זיך געפונען אידען פון לאָדזש, ראדאָם, סקאראשיסקאָ און אנדערע שטעט. נאָך דעם איז געווען אַ לאַגער פאַר קראַנקע; אַ לאגער, וואו די דייטשען פלעגען צונויפּברענגען דאָס רעשטעל האָב־און־גוטס פון די קרבנות און עס דאָרט סאָרטירען, צעהלען און פּאַקען. די אידען פלעגען תמיד מיט זיך מיטברענגען דאָס לעצטע וואָס זיי האָבען נאָך פאַרמאָגט, ווייל ביז'ן ביטערען סוף האָבען די דייטשען זיי פאַרפירט און ניט געזאָגט דעם אמת וואָס מיט זיי וועט פאָסירען. אידען פלעגען שלעפּען מיט זיך שווערע פעקלעך פון זייערע וועדטפולע זאַכען, קליידער און צירונג, וועד עס האָט עס נאָך פאַרמאָגט, ווייל ביז'ן סוף זיינען זיי נאָך געווען אונטער דעם איינדרוק, אז די דייטשען פירען זיי צו דער אַרבייט.

די אלע לאַגערען זיינען געשטאַנען איינער לעבען צווייטען. אין יעדען לאַגער זיינען געווען עטליכע־און־צוואַנציג בונקערס, אָדער געווינליכע הילי צערנע באַראַקען, וואָס האָבען זיך געצויגען אין לאַנגע רייהען. די באַראַקען זיינען געווען אָהן פענסטער, און האָבען זיך בעסער געפאַסט פאר פערד ווי פאַר מענשען. יעדער באַראַק איז געווען אָפּגעצאַמט מיט אַ הויכען צאַם

פון עלעקטריזירטען שטעכיגען דראט. דער צאם איז געווען אנגעשפאַרט אויף הויכע בעטאנענע און אייזערנע שטאנגען.

אין די אלע לאגערען זיינען געווען ארום זעכציג טויזענט מענשען, אידען און קריסטען. די אידען פלעגען אבער תמיד באקומען א גאנץ באַזונדערע באהאנדלונג. אין יעדען בונקער זיינען פארשפארט געווען ארום 400 ביז 500 מענשען; און אין צייטען פון א גרויסען צושטראָם, פלעגט מען אויך ארייגפירען ביז ניין הונדערט מאן אין איין בונקער.

רעכטס פון די דאזיגע לאגערען האבען זיך געפונען צוויי פרויען־לאגערען. דריי קילאמעטער פון דעם צענטראלען אוישוויצער לאגער איז געווען בירקענוי, וואו עס זיינען געווען פינף גרויסע קרעמאטאריומס. אהין פלעגט מען ברענגען די טראנספארטען פאר פארניכטונג.

די ערשטע נאכט אין לאגער

וועז מען האט די אויסגעקליבענע פון דעם לעצטען וואלקאוויסקער טראנספארט אריינגעפירט אין אוישוויצער לאגער, איז שוין געווען טונקעל אינדרויסען און אין די בונקערס האבען שוין געברענט די ליכט. באלד איז דורכגעפירט געווארען א שטרענגע פערזענליכע רעוויזיע. מען האט ביי די מענשען אלץ צוגענומען און זיי אלעמען אפגעפירט אין באד.

דאס באד האט זיך געפונען אין א טיפען און קאלטען קעלער. די מענשען זיינען אפגעשטאנען ארום פינף־זעקס שעה צייט אין דער קעלט, וואַרטענדיג אויף זייער רייהע. נאך האלבער נאכט איז ערשט געקומען זייער רייהע זיך צו וואשען. דער וואלקאוויסקער טראנספארט איז דאַרט ניט געווען דער אינצידער, וואס איז יענעם טאג אנגעקומען אין לאגער. טאג־טעגליך פלעגען אהין אנקומען טראנספארטען פון די פארשיידענע לענדער אין איראפע. ענדליך האט מען פון זיי צוגענומען די קליידער, וואס זיי האבען אויף זיך געטראגען, און יעדער איינער האט זיך געמוזט אונטערשטעלען אונטער אן אייז־קאלטען טוש.

נאכ'ן אפוואַרטען ווידער א לענגערע צייט נאקעטערהייט אויף דעם קאל־טען צעמענט, האבען זיי ענדליך באקומען עטליכע זאכען, ווי צעריסענע הויזען א מאריינאַרקע, אפגעטראגענע שיך מיט אייניגע שטיקלעך ווערש.

שוין אין די דאזיגע ערשטע שעה'ן נאכ'ן אנקומען אין נייעם לאגער זיינען געפאלען צוויי קרבנות צווישען די וואלקאוויסקער, און געווען זיינען דאס צווי זעלבסטמאָרדען. שטעהענדיג אין דער רייהע אריינצוגעהן אין באד, האבען זיך ג'ע'סמ'ט דר. שמוציעס זוהן און דער ברודער פון דר. נח קאפלינסקי. דער לעצטער איז נאך געבליבען לעבען איבער דער נאכט

און איז אויף מאָרגען אין אַ באוואוסטלאָזען צושטאַנד געשטאָרבען. ווייזט אויס, אז ביים אָנקומען אין דעם נייעם לאַגער האָט דאָס גרויזאַמע בילד, וואָס האָט זיך פאַר זייערע אויגען אָנטפלעקט, אַוועקגעקרויבט פון זיי דאָס לעצטע ביסעל האָפנונג, און פון גרויס פאַרצווייפלונג האָבען זיי באַשלאָסען אליין צו מאַכען אַ סוף צו זייער לעבען. פיל מער מענשען וואָלטען דאָס זעלבע געטאָן, אָבער ליידער האָבען זיי ניט געהאַט קיין סם.

פאַרפרוירענע און אינגאַנצען אויסגעשפּטע האָט מען זיי דאָן ווידער אַרויסגעטריבען אין דרויסען, די גאַנצע צייט באַגלייט מיט שטעקעניס פון די „קאָפאָ"־לייט (דאָס זיינען געווען די אויפזעהער איבער דער אַרבייט) און די בלאָק־עלטסטע. מען האָט זיי אָפּגעפירט אין דער רעגיסטראַציע־געביידע, וואו זיי האָבען געדאַרפט דורכגעהן אַלע פאַרמאַליטעטען פון ניי־אָנגעקומענע. זיי זיינען ענדוי פאַרשריבען געווארען אין די דיקע לאָגער־ביכער, וואו פאַר־שיידענע אינצעלהייטען זיינען אַרייַנגעטראגען געווארען.

אויפ'ן אָרעם פון יעדען איינעם איז דאָן אויסגעברענט געוואָרען אַ נומער. דער נומער פון די וואָלקאָוויסקער איז געווען „94,000" און העכער. פון דעם מאָמענט אָן האָבען זיי אויפגעהערט צו עקזיסטירען אַלס מענשען מיט נעמען, און זיינען פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין לעבעדיגע נומערען.

די אַלע פאַרמאַליטעטען האָבען געדויערט ביז אומגעפער 4 אַזייגער פאַר־טאָג. וועז עס איז שוין כמעט ליכטיג געווארען, האָט מען זיי ערשט דאָן אָפּ־געפירט צום שלאָפען אין אַ האַלב פינסטערען באַראַק, וואו די לופט איז געווען אַ שוועכע און אַ שטיקענדע.

דער באַראַק, אין וועלכען מען האָט אריינגעפירט די וואָלקאָוויסקער אידען, האָט געהערט צו דעם 26טען בלאָק אויף דער קאראנטין. דער הויפּט איבער דעם בלאָק איז געווען לעאָן סטאכאָוויאק.

איין דער לענג פון דעם דאָזיגען בונקער און לעבען די אַריינגאַנגען זיינען געווען אויסגעבויט פון צעמענט און ציגעל דריי־פאַכיגע נאַרעס, איינע איבער דער צווייטער. אויפ'ן קאַלטען בעטאָן, אין זייערע צעריסענע שמאַטעס און אין די שיך, האָבען זיי זיך אַוועקגעוואָרפען אויף די נאַרעס, צונויפגע־דריקטע איינער לעבען אַנדערען, און אווי זענען זיי איינגעשלאָפען.

די דריי קאַראַנטין־טעג

איידער זיי האָבען נאָך באַוויזען זיך אָנצואוואַרעמען, האָט מען שוין געקלונגען און גערופען ארויסצוגעהן פון בונקער. די וועלכע האָבען ניט שנעל גענוג פאַרלאָזט דעם בונקער זיינען באַוואָרפען געוואָרען מיט קלעפּ פון די שטעקענס פון די בלאָק־אָנפירער. דאָס איז ווארשיינליך געווען

א מנהג צו באציהען זיך מיט ספעציעלער שטרענגקייט צו די ניי־אנגע־קומענע, די „גרינע", הגם דאס שלאגען איז סיי־ווי געווען אויף דער טאג־ארדנונג פון לעבען אין לאגער.

איניגע שעה האט מען די מענשען געצוואונגען צו שטעהן אינדרויסען אין דער קעלט און מאכען פארשיידענע איבונגען. פון אלע זייטען זיינען אויף זיי געפאלען קלעפ. די זעלבע פראצעדור האט זיך איבער'חזר'ט אויך אין אווענט. אזוי האט מען זיי אפגעהאלטען דריי טעג צייט, אינגאנצען אפ־געזונדערט פון די איבעריגע מענשען אין לאגער. גאר פריה פלעגט מען זיי אויפוועקען און ארויסטרייבען פון די בונקערס אויף איבונגען אדער כדי סתם צו שטעהן אינדרויסען אין דער קעלט און בלאטע, און אין אווענט דאס זעלבע. די טעגליכע דיעטע איז באשטאנען פון איין שטיקעל ברויט פון 150 ביז 200 גראם אינדערפריה, א ליטער ווארעמען זופ בייטאג און א פערטעל ליטער קאלטען טיי אין אווענט. פון דער שפייז, וואס מען פלעגט פארטיילען פאר'ן גאנצען בלאק, האט דער אויפזעהער, לעאן סטאכאוויאק, זיך נוהג געווען צוצונעמען צוויי־דריטעל פאר זיך און פאר זיינע ארויס־העלפער.

די מענשען האבען אנגעווואוירען דאס לעצטע ביסעל כוחות, און זיי האבען מיט דער גרעסטער אומגעדולד שוין געווארט אויף דער שעה, ווען זיי וועלען ארויסגעשיקט ווערען צו דער ארבייט.

דאס שקלאפען־לעבען אין לאגער

עטליכע טעג שפעטער איז דער קאראנטין־פעריאד פאר די וואלקא־וויסקער אידען פארענדיגט געווארען. זיי זיינען איינגעטיילט געווארען אין פארשיידענע קאמאנדעס און מען האט זיי אנגעשלאסען אן א צאל ארבייטס־גרופען.

אין רייהען פון פינף פלעגען זיי יעדען טאג געפירט ווערען צו דער ארבייט צום קלאנג פון ארקעסטער־מוזיק.

אבער די האפנונגען, וואס די אידען האבען געלייגט אויף א פאר־בעסערונג אין דער לאגע, אזוי שנעל ווי זיי וועלען אנפאנגען ארבייטען, זיינען זיך אויך זעהר גיך צערונען. פארקערט, ערשט דאן האבען זיך פאר זיי אנגעפאנגען די צרות און ליידען אין לאגער.

די ארבייט איז געווען פאר די אויסגעהונגערטע און אויסגעמאטערטע מענשען אומגעהויער שווער. מען האט זיי געצוואונגען צו ארבייטען אונטער א שטרענגער וואך, ניט דערלויבענדיג זיי אפילו צו כאפען דעם אטעם. די ארבייט איז געווען ביים בויען בונקערס אין דער טיפער ערד, גראבען

גרובענס, בויען וועגען. האַלב־נאַקעטע זיינען די מענשען געשטאַנען פון פריה ביז נאַכט אין דער קעלט און טיפער בלאָטע ביז די קני מיט די לאָפאטעס אין זייערע הענט.

פאַר דער קלענסטער זאך, און אָפטמאָל אינגאַנצען אָהן אַ סיבה, פלעגען די „עס־עס"־לייט שלאָגען די אַרבייטער אָהן רחמנות. די וואָס האָבען ניט געקענט אויסהאַלטען די קלעפ און נאָכקומען די פאָדערונגען פון די אויפ־זעהער, פלעגען אויפ'ן אָרט צום טויט דערשלאָגען וועלען. יעדען טאָג פלעגט מען ברענגען אין לאַגער אריין טויטע קערפער. מען פלעגט זיי צוריקברענגען אין לאַגער, ווייל ביים אריינגאַנג האָט קיינער ניט געטאָרט פעלען — לעבעדיג אָדער טויט — די צאָל האָט תמיד געמוזט שטימען. דער „קאַפאָ", וועלכער פלעגט ברענגען אַ גרעסערע צאָל טויטע קערפערס אין לאַגער, פלעגט פאַר דעם באַלוינט ווערען און אַלס אויסצייכענונג פלעגט ער באַקומען אַ גרעסערע פאָרציע שפייז. די „קאַפאָ"־לייט זיינען געווען אַריער, על פי רוב דייטשען, וועלכע זיינען פאַר געווייסע פאַרברעכענס אויך געווען אין לאַגער. אין זייערע הענט זיינען דאָרט געווען אָנגעטרויט די לעבענס פון די אידען.

אין לאַגער גופא זיינען די באַדינגונגען ניט געווען קיין בעסערע. די אויפזעהער איבער די בונקערס און זייערע ארויסהעלפער פלעגען שלאָגען בייַ יעדער געלעגענהייט, און אָפט אויך אָהן אַ סיבה. די שטעקענס פלעגען תמיד הענגען איבער די קעפ פון די מענשען. אויף טריט און שריט פלעגט מען הערען די דאָזיגע קלעפ באַגלייט פון רוף: „לעבען זייט איר אהער געקומען?!"

באַזונדערס פיינליך איז געווען פאַר די אידען דער פאַקט, אַז אין צוגאָב צו זייערע ליידען און יסורים זיינען זיי נאָך על־פי־רוב געשלאָגען געוואָרען פון אידען, זייערע אייגענע ברידער. אין אָנפאַנג האָבען די מענשען גאָרניט געקענט באַגרייפען די זאַך. אָבער ביסלעכווייז איז עס זיי קלאָר געוואָרען, אַז די דאָזיגע מענשען זיינען אייגענטליך געווען פון דעם אָפפאַל פון דער אידישער געזעלשאַפט, וואָס אין די טיפענישען פון זייערע נשמות און הערצער האָט בייַ זיי געטליהעט די בעסטיע, וועלכע האָט גראָד אין יענער צייט געפונען פאַר פאַסיג אויסצושפרייטען וואָס מער איר גיפט. עס זיינען געקומען צום אויסדרוק בייַ זיי די ענאָאיסטישסטע און סאַדיסטישסטע געפילען. זיי האָבען געגלויבט, אז דורך אזא האַנדלונג וועלען זיי קענען אָפקויפען זייערע לעבענס אויפ'ן חשבון פון הונדערטער נפשות. וועלענדיג נושא־חן זיין בייַ די נאַציס, האָבען זיי געשלאָגען און געפיניגט זייערע אייגענע ברידער.

עס איז דעריבער ניט קיין וואונדער, וואס אונטער די דאזיגע ארבייטס־און לעבענס־באדינגונגען האבען די אידען אנגעהויבען צו פארלירען זייער ווידערשטאנד׳ס־קראפט — צוערשט מאראליש, און דאן אויך פיזיש.

אסך זיינען געווען מיט דער מיינונג, אז עס איז ניט כדאי אזויפיל צו ליידען. סיי־ווי־סיי וועט מען זיי ניט לאזען לאנג ביים לעבען. די מאראלישע דערנידעריגונג וואס זיי האבען געליטען, דער שמוץ אין לאגער, און נאך פילע אנדערע סיבות האבען געבראכט דערצו, אז מענשען זיינען שנעל גע־פאלען אויף זייערע פיס, און קורץ נאכדעם געשטארבען. מען האט אויך ניט געקענט מיט דעם טויט, ווייל ער פלעגט באפרייען די מענשען פון אסך צרות.

בונקער „נומער זיבען"

באזונדערס טרויעריג בארימט איז דאן געווען אין לאגער „בונקער נומער 7" — „דער זיבעטער", ווי מען האט אים דארט גערופען. ווער עס האט גע־וואלט געפינען אן אויסלייזונג פאר זיינע צרות, האט זיך געדארפט בלויז מעלדען אין דעם דאזיגען בונקער, און די אויסלייזונג פלעגט שוין קומען גאנץ שנעל. מען האט אים אויך גערופען „דער בונקער פון די קראנקע", און דארט האט מען טאקע געקענט זעהר שנעל „געזונט" ווערען. פון צייט צו צייט, ווען דער דאזיגער בונקער פלעגט זיך אנפילען מיט מענשען, פלעגען די נאציס שפעט ביינאכט ברענגען אויטאמאביל־לען און אויסרייניגען אים אפפירענדיג די מענשען אין די קרעמאטאריומס.

דעריבער פלעגען די מענשען אויסמיידען אויף ווי ווייט מעגליך דעם דאזיגען בונקער, אפילו ווען מען איז קראנק געווען. אויך די וועלכע זיינען געווען אנגעשטעקט מיט׳ן טיפוס, פלעגען זיך אויסבאהאלטען פון געהן צום דאקטאר, ווייל דער דאקטאר וואלט זיי גלייך אפגעשיקט אין בונקער „נומער זיבען" פונוואנען מען פלעגט שוין מער ניט ארויסקומען לעבעדיגערהייט.

איינצעלהייטען פון אומקום פון איניגע וואלקאווויסקער

אונזער עדות טשאפער דערצעהלט אונז אן עפיזאד, וואס האט פאסירט מיט אבראשע אפענבערג (אן איידעם פון יעקב וויינשטיין פון טאנדעט־געשעפט) און משה פיטקאווסקי. זיי זיינען ביידע געווען קראנק און מען האט זיי אוועקגעשיקט אין בונקער „נומער זיבען". אפזייענדיג דארט בלויז איין טאג, האבען זיי דערזעהן מיט וואס עס שמעקט. דאס איז געווען קורץ נאכ׳ן אנקומען פון וואלקאווויסקער טראנספארט קיין אוישוויץ, און מען האט נאר דאן ניט געוואוסט געניו דעם כאראקטער פון דעם בונקער. זיי האבען דעריבער, ניט קוקענדיג אויף זייער קראנקען צושטאנד, באשלאסען ארויס־

צודרייען זיך פון דעם דאזיגען בונקער. די זאך איז זיי געלונגען און זיי האבען זיך צוריקגעקערט צו דעם בונקער פון די וואלקאוויסקער. אבער קומענדיג אויף צוריק אין בלאק, האבען זיי געמוזט גיין צו דער ארבייט גלייך מיט אלעמען, הגם זיי זיינען נאך ניט געווען אינגאנצען געזונט. אייניגע טעג שפעטער האט מען פיטקאווסקיין געבראכט אונטער די הענט, און נאך די זעלבע נאכט איז ער געשטארבען. דער אנדערער, אפענבערג, האט אויך ניט זוכה געווען לאנג צו לעבען. אויך אים האט מען איין טאג געמוזט ברענגען אונטער די הענט פון דער ארבייט. ביים אפיל, ווען אלע זיינען געווען אויסגעשטעלט אינדרויסען אין א טיפער בלאטע, האט אפענבערג ניט געקענט שטעהן אויף די פיס און איז אנידערגעפאלען. ניט ווייט פון אים איז געלעגען אן אנדער טויטער קערפער. וועז אפענבערג איז צו זיך גע־קומען, האט ער זיך געוואלט אויפהויבען און אוועקזעצען אויפ'ן טויטען קערפער, אבער ער האט אפילו דערצו ניט געהאט קיין כוח. די מענשען, אויך טשאפער צווישען זיי, זיינען געשטאנען אין די רייהען ביים אפיל בלויז אייניגע טריט פון אים, אבער ליידער האט קיינער פון זיי אים ניט גע־קאנט העלפען, ווייל פאר דעם וואלט מען אליין באצאלט מיט'ן לעבען. ער האט אזוי, זיצענדיג אין דער בלאטע, אראפגעלאזט זיין קאפ און האט אים אנגעשפארט אויפ'ן טויטען קערפער. נאך א קורצער צייט האט ער אייניגע מאל אויפגעהויבען זיין קאפ און א קוק געטאן אויף די וואלקאוויסקער אין די רייהען, ווי ער וואלט זיך ביי זיי געבעטען, זיי זאלען אים העלפען, ביז ער איז ענדליך אויסגעגאנגען אן אויסגעצויגענער אין דער בלאטע. מען האט אים שוין מער ניט צוריקגעבראכט אין בלאק. די נאציס האבען אים צוזאמען מיט די אנדערע טויטע פון יענעם טאג אוועקגערוימט.

יצחק טשאפער דערצעהלט אונז אויך אן אנדער עפיזאד, וואס ווארפט א העל ליכט אויף די צרות און די פייניגונגען, וואס די אידען האבען גע־מוזט דורכמאכען אין דעם אוישוויצער לאגער.

די זאך איז פארגעקומען אין חודש פעברואר, עטליכע וואכען נאך זייער אנקומען קיין אוישוויץ, אין א זונטאג'דיגער נאכט. ווי געווייניליך, האט מען די מענשען אויפגעוועקט 4 אזייגער פארטאג און זיי ארויסגעטריבען אינ־דרויסען צום אפיל. עס איז נאך געווען פינסטער אינדרויסען, נאס און קאלט. נאכדעם ווי די דייטשען האבען אראפגערעכענט די טויטע פון יענעם טאג, ווי אויך די וואס זיינען באגאנגען זעלבסטמארד — אסך מענשען פלעגען זיך דאן נעמען דאס לעבען דורך אויפהענגען זיך אן דעם עלעקטרישען דראט ביים צאם פון לאגער — האבען זיי געמאלדען, אז עס פעהלט איין מענש.

דער אפיל האָט ניט געקענט פאַרענדיגט ווערען. דער גאַנצער לאַגער איז אַרײַנגעוואָרפען געוואָרן אין אַ פאַניק. די בלאָק־עלטסטע פון אַלע בלאָקען ווי אויך די שטוב־דינסטען זיינען באַפוילען געוואָרן צו געפינען דעם פעלענדען מענשען. ענדליך האָט מען אים געפונען אונטער די נאַרעס אויף די ציגעל, וואו פילע פלעגען שלאָפען, ווייל עס איז ניט געווען גענוג פלאַץ פאַר אַלעמען אויף די בעטאָנענע נאַרעס. דער איד, ווען מען די דייטשען האָבען ענדליך געפונען, איז געווען שטאַרק איינגעשלאָפען און האָט ניט געהערט, ווי די מענשען אין זיין בלאָק זיינען אויפגעשטאַנען צום אפיל. דער בלאָק־עלטסטער האָט אים אַרויסגעשלעפט פון בלאָק און פאַר אַלעמען אין די אויגען אויפ'ן אָרט דערשאָסען צום טויט. דער אומגליקליכער קרבן האָט אפילו ניט געהאַט קיין מעגליכקייט זיך אָפּצוגעבען אַ דין־וחשבון פון דער געשאַפענער סיטואַציע.

די איבעריגע פון זיין בלאָק זיינען אלע באַשטראָפט געוואָרן יענעם טאָג. מען איז דעם טאָג ניט אַוועק צו דער ארבייט, מען האָט די מענשען ניט געגעבען קיין זופּ, וואָס מען האָט פאַר די אויגען פון אַלעמען אויסגעגאָסען אויף דער גאַס. אַ גאַנצען טאָג האָבען זיי געמוזט אָפּשטעהן אין דער קעלט אינדרויסען, און מ'האָט זיי נישט דערלויבט אריינצוגעהן אין זייערע בונקערס. דער טאָג איז געווען אַ שרעקליכער. אַ גאַנצע צייט האָט געגאָסען אַ רעגען געמישט מיט שניי. די מענשען האָבען זיך ווי שפּסען צונויפגעטוליעט אינדרויסען אין דער נעץ און קעלט, צוגעדריקט זיך איינער צום אַנדערען, כדי עס זאָל זיי זיין ווארעמער. אָבער אויך דאָס פאַרגעניגען איז זיי ניט דערלויבט געוואָרן, ווייל וען די בלאָק־אויפזעהער פלעגען דאָס באַמערקען, האָבען זיי מיט שטעקענס צעטריבען די מענשען אין פאַרשיידענע ריכטונגען.

איינער פון די וואָלקאָוויסקער אידן, דער מולער שמואל מאַרדעצקי (דער עלטערער זוהן פון אברהם געשקע'ס), ווען מען די שטוב־דינסטען האָבען מיט אַ טאָג פריהער שטאַרק צעקלאַפּט, שטעהענדיג דעם טאָג אינדרויסען אַראָפּ פון זיינען. ער איז געשטאַנען אָנגעשפּאַרט אָן אַ מויער. פלוצים האָט ער אין דער קעלט זיך אויסגעטאָן אינגאַנצען נאַקעט, קורץ נאָכדעם אַנידער־געפאַלען און אויסגעגאַנגען. אויך זיין אינגערער ברודער, העשעל, איז פון ווייטאָג אַ קורצע צייט נאָך אים געשטאַרבען. די שטוב־דינסטען האָבען מאַרדעצקי'ן אריינגעבראַכט אין בונקער, דורכגעפירט די געווייניגליכע רוטין־מעלדונג, און צוהן מינוט שפּעטער איז ער דורך זיי ארויסגעפירט געוואָרן אינדרויסען און אַנידערגעוואָרפען געוואָרן צווישען די אַנדערע טויטע קערפערס.

אזוי זיינען דעם דאָזיגען שווארצען טאָג דער'הרג'עט געווארען איבער צוואַנציג מענשען, און אומגעפעהר הונדערט מענשען זיינען דעם טאָג קראַנק געווארען, פון וועלכע דער מערסטער טייל איז אָפּגעפירט געווארען אין בונקער „נומער זיבען". יצחק טשאָפער דערצעהלט ווייטער וועגען זיינע צוויי פריינט, חנא שיף און אלטער בורדע, פון סוויסלאָטש, וועלכע זיינען געווען מיט אים אין בונקער, ווי ביידע זיינען אויף פאַרשיידענע אופנים אומגעקומען אין איין טאָג. זיי זיינען ביידע געווען זייגער־מאַכער און זייער לאָגע איז אין אַנפאַנג געווען ניט קיין שלעכטע, ווייל דער „קאַפאַ" פון זייער בלאָק פלעגט זיך נוהג זיין צו פרעגען זייער מבינות וועגען די פאַרשיידענע זייגערלעך און אנדערע ווערטפולע אַרטיקלען, וואָס פלעגען אריינפאַלען אין זיינע הענט. איינמאָל איז אָבער בורדע ביי דער אַרבייט שטאַרק צוקלאַפּט געווארען אין קניה מיט אַ שטעקען דורך אַן אויפזעהער. די קניה איז ביי אים אָנגעשוואָלען געווארען, אָבער ער האָט זיך ניט געמאָלדען צום דאָקטאָר אויס מורא אַוועקגעשיקט צו ווערען אין בונקער „נומער זיבען", און איז מיט אַלע כוחות געגאַנגען צו דער ארבייט. איין טאָג האָט חנא שיף, וועלכער איז קראַנק געווארען אויף דיזענטעריע פּוּי דעם שלעכטען וואַסער אין לאַגער, זיך ניט געקענט אויפהויבען צו געהן צו דער ארבייט, און טשאָפער האָט אים געוועקט און געווארענט, אז אויב ער וועט ניט אויפשטעהן, וועט מען אים דערשיסען צום טויט. גלייך איז אריינגעקומען דער בונקער־אויפזעהער און האָט זיך אויף אים אַ וואַרף געטאָן מיט'ן שטעקען. חנא שיף האָט זיך אָבער ניט געריהרט פון זיין אָרט. דער שטוב־דינער האָט פון אים אַראָפּגעריסען די דעקע, און דערזעהענדיג אז ער איז געלעגען אין אַ שלעכטען צושטאַנד צוליב דער דיזענטעריע, האָט ער אים נאָך מער געשלאָגען און אַראָפּגע־ווארפען פון דער נאָרע. טשאָפער האָט דאָן געזומען בורדעין, וועלכער האָט געהינקט אויף איין פוס, און איז מיט אים אוועק צו דער ארבייט. אויפ'ן וועג האָט דער „קאַפאַ" דערזעהן, ווי בורדע הינקט און האָט אים ניט גע־לאָזען געהן צו דער אַרבייט. עס האָבען ניט געהאָלפען בורדע'ס תחנונים, ער זאָל אים דערלויבען צו געהן, ווייל ער האָט גוט געוואוסט וואָס עס דערווארט אים ווען ער וועט בלייבען אין זיין בונקער. יענעם אָוונט, ווען טשאָפער האָט זיך צוריקגעקערט פון דער ארבייט, האָט ער בורדע'ן און שיפ'ען מער ניט געטראָפען.

אין די דאָזיגע שווארצע טעג אין אוישוויץ פלעגט אַ טאָג ניט דורכ־געהן אָהן קרבנות.

אזוי, צום ביישפיל, איז אליהו מאָטיע גינזבורג (דעם חסיד'ס זוהן), ווען מען איז געלונגען נאָך בשעת דער סעלעקציע אין וואלקאוויסקער

לאַגער דורכצורייסען זיך אין די רייהען פון די 280 מענער, לאַנג ניט גע־ בליבען אין אוישוויץ. בלויז עטליכע וואַכען נאָכ'ן אָנקומען אין אוישוויצער לאַגער, האָבען אים די נאַציס שטאַרק צושלאָגען, ער איז קראַנק געוואָרען און זיי האָבען אים געזאָלט אָפשיקען אין קרעמאַטאָריום. איין נאַכט האָט ער זיך געבעטען ביי חנא שיף, וועלכער האָט נאָך דאָן געלעבט, ער זאָל אים געבען זיין גאַרטעל ווײַט ער זיך אויפהענגען. חנא האָט אים ניט גע־ לאָזען באַגעהן זעלבסטמאָרד. אויף צומאָרגענס איז גינזבורג ווידער צו־ שלאָגען געוואָרען דורך די נאַציס, און ווען ער האָט שוין יאָ געהאַט דעם גאַרטעל, איז ער געווען אינגאַנצען מאַכטלאָז עפּעס צו טאָן וועגען דעם. די נאַציס האָבען אים אַוועקגעפירט אין קרעמאַטאָריום און דאָרט אומגעבראַכט.

אַן ענליכער אינצידענט האָט אויך פּאַסירט מיט אבראשע דניאל, דער זוהן פון שמאי דניאל. זיינע עלטערען זיינען אָפּגעפירט געוואָרען מיט'ן לעצטען וואַלקאָוויסקער טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ, אָבער פון דאָרט האָט מען זיי גלייך אוועקגעשיקט אין קרעמאַטאָריום. אבראשע איז פאַרבליבען אין אוישוויצער לאַגער .

איין טאָג, דערצעהלט יצחק טשאָפער, איז צו אים און צו משה סאלאדוכע, פון זעלבען לאַגער, צוגעקומען נאָך דער אַרבייט דער אויפזעהער און זיי ביידען באַפוילען אויסצוטאָן אַ טויטען קערפער. דער טויטער איז געלעגען ניט ווייט פון זיי אין ליים אויף דער ערד, און עס איז שווער געווען צו דער־ קענען דאָס געזיכט, ווייל דער גאַנצער קערפער איז געווען אויסגעשמירט מיט'ן ליים. ערשט שפּעטער, וען זיי האָבען אים אויסגעטאָן, האָבען זיי דערזעהן אויפ'ן אָרעם פון טויטען אַ נומער פון דער סעריע 94,000, וואָס איז געווען די סעריע פון זייער טראַנספּאָרט. זיי האָבען זיך דאָן נעהענטער צוגעקוקט צום טויטען און אין אים דערקענט אבראשקע דניאל. זיי האָבען זיך נאָכדעם נאָכגעפרעגט ביי די איבעריגע מענשען, וועלכע האָבען יענעם טאָג געאַרבייט צוזאַמען מיט אבראשקע'ן, און אויסגעפונען אַז ער איז ביי דער אַרבייט דער'הרג'עט געוואָרען דורך זיין אויפזעהער.

צווישען די אנדערע, וועלכע זיינען געפאַלען ביי דער ארבייט פון די קלעפּ פון די אויפזעהער, און וועמעס טויט טשאָפער האָט בייגעוואוינט, זיינען די פאָלגענדע: ישעיה מעזשעריצקי, הערמאן בירנבוים, כתריאל באַשיצקי, יעקב מאיר זאקלאס, לייזער קאַסאָווסקי, מיניא גאָלדענבערג (כירורג'ס איידעם), חיים מושאַצקי, מאָטקע קאָוואַל, שמואל באיער, בערעל אמסטיבאָווסקי, אַבראַשע אָפענבערג, פישקע דער קצב, און פיל אַנדערע. עס פלעגט כמעט קיין טאָג ניט פאַרבייגעהן אָהן קרבנות ביי דער אַרבייט אָדער אין די בונקערס.

נח פוקס, דער געווען־עלטערער פון יודענראַט, איז איינמאָל שטאַרק צוקלאַפּט געוואָרען פון אַ בלאָק־עלטסטען, וועלכער האָט זיך אָן אים נוקם געווען פֿאַר זיינער אַ האַנדלונג, בשעת פוקס איז געווען אָן דער שפּיץ פון יודענראַט. פוקס האָט געקראָגען אַ הארץ־שלאָג און איז קורץ נאָכדעם געשטאָרבען.

פיל האָבען זיך אין יענע שוואָרצע טעג אליין געגומען דאָס לעבען פון גרויס פֿאַרצווייפלונג. עס איז זיי נמאס געוואָרען וווייטער אָנצוגעהן מיט די עינויים, און ווייל זיי האָבען פֿאַר זיך ניט געזעהן קיין אויסלייזונג, האָבען זיי בעסער אויסגעקליבען דעם טויט. אזוי, צום ביישפּיל, האָט שמפּסעל פּייטעלאָוויטש, דער פּריזירער, זיך איבערגעשניטען די אָדערען פון דער האַנט; פּיוועל אַרקין, דער צאָן־טעכניקער (רוטשיק'ס שוואָגער), האָט זיך אויפגעהאַנגען. מען פלעגט ביינאַכט לויפען צו די עלעקטריזירטע שטעכיגע דראָטען און דאָרט ביים ערשטען קאָנטאַקט מיט דעם עלעקטרישען שטראָם אָוועקפּאַלען טויט, אָדער געשאָסען ווערען פון דער וואַך לעבען דעם צאָם. אַ גרויסע צאָל פלעגט זיך ממש רעגיסטרירען פּרייוויליג אין קרעמאַטאָריום, כדי צו מאַכען אַ סוף צו די פּייניגונגען. אַזוי אָרום איז דער לאַגער געוואָרען אַלץ קלענער און קלענער.

די גרעסטע צאָל פון דעם לעצטען וואָלקאָווייסקער טראַנספּאָרט איז נאָך אין די ערשטע זעקס וואָכען, נאָכ'ן אָנקומען אין אוישוויצער לאַגער, אומ־געקומען אויף די ברוטאַלסטע אופנים דורך די נאַצישע מערדער. אפילו אַזעלכע שטאַרקע העלדען ווי די באיער'ס, און ענליכע צו זיי, האָבען ניט געקענט אויסהאַלטען. אזוי, אז בלויז נאָך דער ערשטער עפֿאָכע פון זעקס וואָכען אין אוישוויצער לאַגער זיינען פון די 280 וואָלקאָווייסקער מענער גע־בליבען לעבען אומגעפעהר זעכציג; און מיט צוויי חדשים שפּעטער — בלויז 25 מענשען.

די, וועלכע זיינען לעבען געבליבען און אויף זייערע אייגענע פלייצעס איבערגעטראָגען דעם גאַנצען שוידער פון דער דייטשער אכזריות, האָבען דאָס באַוויזען צו טאָן דער עיקר אַ דאַנק דער געגענזייטיגער מסירת־נפש. מען האָט איינער דעם אַנדערען ארויסגעהאָלפען אין די ערגסטע פֿאַרלעגענהייטען. מען האָט אויך געהאָלפען פיל פון די, וועלכע זיינען שפּעטער אומגעקומען, און עס איז איבערהויפּט אַ נס וואָס אויך די קליינע צאָל איז געבליבען לעבען.

אָלע לעבען־געבליבענע וואָלקאָווייסקער, וועלכע האָבען דורכגעמאַכט די שרעקליכע טעג אין אוישוויצער לאַגער, באַטאָנען הייַנט מיט שטאָלץ דעם פאַקט, וואָס קיינער פון זיי האָט ניט מיטגעהאָלפען דעם שונא אין דער דורכפירונג פון זיין פֿאַרניכטונגס־אַקציע. קיינער פון זיי האָט ניט פֿאַר־

גומען קיין אמט פון א "קאפא" אדער א וועלכען עס איז אנדערען פאר־אנטוואָרטליכען פאסטען. זיי האבען בלויז זיך איינער דעם אנדערען געהאלפען און באשיצט אויף ווי ווייט עס איז נאר געווען מעגליך.

דער פרויען־לאגער אין אוישוויץ

ביים אנקומען אין אוישוויץ זיינען די פרויען אפגעטיילט געוואָרען פון די מענער. די סעלעקציע איז פארגעקומען פונקט ווי ביי די מענער, און בלויז זיבען־און־אכציג יונגע און ארבייטס־פעהיגע פרויען זיינען אפגעטיילט געוואָרען צו געהן אין ארבייטס־לאגער. די איבעריגע פרויען זיינען גלייך אפּ־גשיקט געוואָרען אין די גאז־קאמערען.

ביים אנקומען אין לאגער זיינען זיי דורכגעגאנגען אומגעפעהר די זעלבע שוידרעליכע פראצעדור ווי די מענער. מען האט זיי אפגעשוירען די האר פון קאפ, כמעט ווי אפגעגאלט. מען האט זיי געגעבען גרינע מונדירען, פון די רוסישע געפאנגענע. מען האט אויף זייערע לייבער אויסגעקריצט דעם לאגער־נומער. זייער נומער איז געווען 31,900 און העכער. דאן זיינען זיי אריינגעוואָרפען געוואָרען אין איין באראק, צו צוועלף אויף יעדער נארע.

דאס לעבען אין פרויען־לאגער

דאס לעבען אין פרויען־לאגער איז ניט געווען אנדערש ווי ביי די מענער. די זעלבע באדינגונגען האבען געהערשט אין ביידע לאגערען, אחוץ דער באַ־ציהונג מצד די אויפזעהער, וואס איז געווען א פיל ערגערע אין די פרויען־בונקערס ווי ביי די מענער. צוליב דעם, וואס זיי האבען ניט געקענט פיזיש דורכפירען אין דער זעלבער מאס די ארבייטען, וואס פלעגען אויף זיי אַרויפ־גלייגט ווערען, האט מען זיך צו זיי נאך שטרענגער און ברוטאַלער באצויגען.

די סאניטארע באדינגונגען ביי די פרויען זיינען אויך געווען פיל ערגער ווי ביי די מענער. די בונקערס זיינען געווען שמוציגע און פינסטערע און פארפלייצט מיט לייז. זייער טאג פלעגט זיך אנפאנגען דריי אזייגער ביינאכט, וועו מען פלעגט זיי אריסטרייבען פון די בונקערס און צווינגען שטעהן אינ־דרויסען, אין דער קעלט, ביז זעקס פארטאג. דריי שעה צייט האט געדויערט די טעגליכע מאַרגען־אינספּעקציע. זעקס אזייגער פלעגט מען זיי פירען צו דער ארבייט. און זעקס פארנאכט פלעגען זיי זיך אומקערען אין די בונקערס. אבער איידער זיי פלעגען נאך זוכה זיין אריינגעלאזט ווערען אין די בונקערס, האבען זיי נאך געדארפט אפשטעהן פון זעקס ביז אכט אוועגט אין דרויסען פאר דער אוועגט־אינספּעקציע.

די טעגליכע דיעטע איז ביי זיי געווען עהנליך צו די פון די מענער. זיי פלעגען באַקומען אַרום 150 גראַם ברויט אַ טאָג מיט אַ שטיקעל מאר־גארין און אַוועק וואַרעמע זופ. אויך דאָס פלעגט מען בלויז באַקומען שטעהענדיג אין דער רייהע אין דרויסען אין אַ ווילדער שטופּעריי. די שטאַר־קערע פון די מיידלעך פלעגען זיך דורכרייסען אין דעם געלויף און באַקומען מער, און די שוואַכערע, ביי וועמען עס איז נאָך דער טעגליכער רוטין־אַרבייט מער קיין כוח ניט פאַרבליבען צו שטופּען זיך, פלעגען אפילו די קליינע פּאָרציע עסען אויך ניט באַקומען. צווישען די וואָלקאָווייסקער מיידלעך האָט אָבער געהערשט אַ גרויסע סאָלידאַריטעט, און זיי פלעגען זיך טיילען מיט זייער לעצטען ביסען איינע מיט דער אַנדערער.

אזוי שנעל ווי די פרויען פלעגען פאַרלאָזען זייערע בונקערס צו געהן צו דער ארבייט, פלעגט באַלד אריינקומען אין די בונקערס אַ גרופּע געסטאפּאָ־לייט, וואָס פלעגט דורכפירען אַ געניוע אינספּעקציע. טאָמער פלעגען זיי געפינען עמיצען, וואָס איז צוליב זיין שוואַכען געזונט פאַרבליבען אין בונ־קער, פלעגען זיי אים באַלד אַוועקפירען אין קרעמאַטאָריום.

אייניגע עפּיזאָדען מיט וואָלקאָווייסקער מיידלעך

שיינע ליפשיץ, אייגע פון אונזערע עדות, דערצעהלט אונז דעם עפּיזאָד מיט דאָרע פּשעניצקי (די טאָכטער פון ראָזע איינהאָרן־פּשעניצקי), מיט וועמען שיינע איז געווען אין דעם זעלבען בונקער און פלעגט שלאָפען לעבען איר.

דאָרע איז צוזאַמען מיט איר מוטער אָנגעקומען קיין אוישוויץ. זי האָט אייגענטליך געקענט ראָטעווען איר לעבען, ווייל די קריסטין סטעווקא, וועלכע האָט זי אויסגעהאָדעוועט פון קינדווייז אָן, האָט זי געוואָלט צונעמען צו זיך און אויסבאַהאַלטען זי אויפ'ן דאָרף, אָבער דאָרע האָט זיך ניט געוואָלט שיידען מיט דער מוטער און האָט באַשלאָסען צו גיהן מיט איר מיט'ן טראַנס־פּאָרט. די נאָציס האָבען זיי אָבער סיי ווי צושיידט ביים אָנקומען אין אוי־שוויץ. ראָזע איז אָפּגעשיקט געוואָרען מיט די וואָלקאָווייסקער אין קרעמאַ־טאָריום, און דאָרע איז אריין אין דער צאָל פון 87 פרויען צו פאַרבלייבען אין אוישוויצער אַרבייטס־לאַגער.

זינט דאָרע איז צושיידט געוואָרען פון איר מוטער, איז זי שוין מער ניט געווען די זעלבע. זי האָט אָנגעוואוירען איר גאַנצען לעבענס־ווילען און האָט ארויסגעצייגט זעהר ווייניג ווידערשטאַנד און אויסדויער. זי האָט אין אָנהויב מיט גלייכגילטיגקייט געטאָן די טאָג־טעגליכע שווערע ארבייט, וואָס די נאָציס האָבען אויף די פרויען ארויפגעצוואונגען. דאָס האָט אָנגעהאַלטען

ביז חודש אפריל, צוויי חדשים נאך זייער אנקום אין לאגער. זי איז דאן קראנק געוואָרען אויף דיזענטעריע. די מיידלעך פון איר בונקער פלעגען זי דאך מיטנעמען מיט זיך צו דער ארבייט, וואו זיי פלעגען אפטאן איר חלק ארבייט יעדען טאג, כדי זי צו באשיצען אין די אויגען פון דעם ארבייטס־אויפזעהער. איר געזונט־צושטאנד האט זיך אבער פון טאג־צו־טאג פארערגערט, ביז זי איז שטארק קראנק געוואָרען. איין טאג האט זי זיך שוין מער ניט געקענט אויפהויבען פון איר געלעגער, ווייל אירע פיס זיינען געווען שטארק געשוואָלען. די מיידלעך האבען זי געמוזט איבער־לאָזען אין בונקער, הגם זיי האבען גוט געוואוסט, אז קיין גוטס וועט דערפון ניט ארויסקומען. און יענעם אָוועט טאקע, ווען זיי האבען זיך אומגע־קערט פון דער ארבייט אין בונקער, האבען זיי שוין דאָרט מער דאָרע'ן ניט געפונען.

שיינע ליפשיץ דערצעהלט אויך דעם עפיזאד, ווי זי האט אויף אן אום'־רחמנות'דיגען אופן פאַרלאָרען איר אינציגע שוועסטער עלקע, וועלכע האט זיך געפונען מיט איר אין זעלבען בונקער. עס איז עפעס פאַרלאָרען גע־גאנגען אין די פרויען־באראקען. דער דייטשער קאמאנדיר האט באפוילען צו באשטראפען אלע מיידלעך, וועלכע האבען זיך ניט געוואלט מודה זיין. ער האט באפוילען די מיידלעך אויסצושטעלען זיך אין רייהען פון פינף, און אלס שטראף האט ער ארויסגענומען איין רייהע מיידלעך און זיי אָוועקגע־שיקט אין א ספעציעלען שטראף־באראק. אין יענער רייהע האט זיך אויך געפונען שיינע'ס שוועסטער. די פינף מיידלעך זיינען שוין מער ניט צוריק־געקומען.

עס דאָרף אין אלגעמיין באטאָנט ווערען, אז מער פרויען ווי מענער פלעגען פאלען אונטער'ן יאך פון די נאצי־פיניגונגען. דאס איז געווען דייטליך פון דער גרעסערער שטערבליכקייט ביי די פרויען. פיל זיינען אין יענע טעג געפאלען קרבנות פון דער קרעץ־מגפה, דיזענטעריע און אנדערע קראנקהייטען.

דער „טויט־בונקער נומער 25"

ענליך צום בונקער „נומער זיבען" ביי די מענער איז געווען בונקער „נומער 25" ביי די פרויען. מען פלעגט שוין פון דאָרט ניט ארויסקומען לעבעדיג. דעם דאזיגען בונקער „נומער 25" פלעגט מען אויך אנרופען דער „טויט בונקער". פונדאנען פלעגט מען דירעקט איבערגעשיקט ווערען אין קרעמאטאריום. דער דאזיגער בונקער פלעגט שטענדיג זיין איבערפולט. ניט נאר פלעגען אהין געבראכט ווערען די קראנקע, וואס האבען זיך שוין מער ניט געקענט העלפען, נאר פיל פרויען פלעגען פון גרויס פארצווייפלונג

אליין זיך איבערגעבען אין דעם בונקער, ווייל זיי האָבען מער ניט געקענט פֿאַרטראָגען די שוועָרע פּאַרפּאָלגונגען און ליידען.

אזוי האָט עס אויך פּאַסירט מיט משה וולאָסקיס שוועסטער. איר אייניציגע טרייסט אין לעבען איז געווען דאָס וואָס זי האָט אין לאַגער געהאַט אויך איר ברודער. זי פלעגט אָפּטמאָל אָפּווארטען ביים צאַם פון שטעכיגען דראָט און דאָרט זיך מיט אים זעהן. וועָן עס איז אָבער אַריבער אַ לענגערע צייט און זי האָט אים מער ניט געזעהן, האָט זי פאַרשטאַנען, אַז ער האָט זיכער ניט געקענט איבערלעבען דעם טיפוס, מיט וועלכען ער איז קראַנקערהייט אָנגעקומען אין לאַגער, און אויך די שוועָרע באַדינגונגען דאָרט. פון גרויס פּאַרצווייפלונג האָט זי זיך פריוויליג געמאָלדען אין קרעמאַטאָריום.

אונזער עדות טשאָפּער דערצעהלט, אַז עס איז אים איינמאָל אויסגעקומען צו אַרבייטען ניט וויט פון דעם בונקער „נומער 25". פּאַר אים האָט זיך אַנטפּלעקט אַ שוידערליך בילד. צענדליגער פרויען זיינען געלעגען אויסגעצויגענע אויף דער ערד מיט אויסגעשטרעקטע אָרעמס אין אַ צושטאַנד פון גסיסה. פון צייט־צו־צייט פלעגט זיך צו זיי דערנעהנטערען די אויפזעהערין פון בונקער און פאַרשאַרען מיט די פיס די קעפּ פון די האַלב־טויטע פרויען. זי פלעגט אזוי ארום פעסטשטעלען, ווער פון זיי לעבט שוין מער ניט און דאָן אויספילען דעם פּאַסיגען טויט־דאָקומענט. נאָכ'ן אויספילען דעם דאָזיגען שיין, פלעגט זי פאַרציהען איבער'ן קאָפּ פון טויטען קערפּער אַ שטריק און מיט'ן שטריק אַרויסשלעפּען דעם קערפּער פון בונקער איבער די שטיינער צום טויטען־גרוב.

די סעלעקציעס

צווישען די דערשיינונגען אין טאָג־טעגליכען לעבען פון לאַגער, סיי ביי די מענער און סיי ביי די פרויען, זיינען געווען די אָפּטע סעלעקציעס. עס פלעגט ניט פאַרבייגעהן קיין אידישער יום־טוב, אז די דייטשען זאָלען ניט אויס נקמה דורכפירען אַ סעלעקציע אין יענעם טאָג. די שרעק פאַר די דאָזיגע סעלעקציעס פלעגט באַהערשען יעדען איינעם.

ביי דער סעלעקציע פלעגט מען אויסשטעלען די מענשען אין רייהען פון פינף—דריי טריט אינע פון די אַנדערע. דער לאַגער־דאָקטאָר מיט אַן „עס־עס"־מאַן פלעגען דורכגעהן די רייהען פון די מענשען, וואָס זיינען געשטאַנען נאַקעט אינדרויסען. אויף וועמען דער דאָקטאָר פלעגט אַ וואַרף טאָן זיין בליק, איז שוין זיין גורל געווען אַ גע'חתמ'עטער. יעדע סעלעקציע פלעגט מיינען אַרום 50 פּראָצענט מענשען פאַר דעם קרעמאַטאָריום. די דאָזיגע צום טויט־פּאַראורטיילטע קרבנות פלעגען שוין דעם זעלבען אָוועָנט אַרויסגעפירט ווערען פון זייערע בונקערס און אין פאַרלויף פון צוויי־דריי טעג

אומגעבראכט ווערען אין די גאז־אויוועגס. פיל פלעגען זיך אמפערען און ניט ווילען געהן אין די גאז־אויוועגס. זיי האבען בעסער געוואלט דערשאסען ווערען צום טויט פון א קויל איידער דערשטיקט צו ווערען אין די גאז־קאמערען. און די דייטשען פלעגען זיי טאקע דערשיסען פאר זייער ווידערשטאנד.

פריי פון סעלעקציעס זיינען געווען בלויז די ריין־אידישע קאמאנדעס, דאס זיינען געווען די, ווילכע האבען געארבייט אין באד. אויך זיינען געווען פריי פון סעלעקציעס די אויפרוימונגס־קאמאנדע, דאס הייסט די, ווילכע האבען געארבייט ביי די טראנספארטען. און א דריטע גרופע, וואס האט גע־ארבייט אין קרעמאטאריום.

די סעלעקציעס פלעגען ווירקען אויף די געמיטער ווי א נערוון־קריג. זיי פלעגען באשטימען די מענטשען — מי לחיים, ומי למות. ספעציעל גע־פערליך פלעגען זיין די סעלעקציעס אין שפיטאל. פון דארט פלעגען תמיד ארום 98 פראצענט אידען נאך יעדער סעלעקציע אוועקגעהן אין קרעמאטאריום.

דעריבער פלעגען די מענשען, ניט געקוקט אויף דעם ווי ערנסט קראנק זיי זיינען געווען, תמיד זעהן אויסצומיידען צו געהן אין שפיטאל. אין די בונקערס האט מען ניט געטארט פארבלייבען, פלעגט מען זיך קראנקער־הייט שלעפען צו דער ארבייט, און אויך זיך היטען, אז דער ארבייטס־אויפ־זעהער זאל ניט באמערקען, אז מען איז קראנק.

מיט טשאפערין האט אין יאנואר 1944, 14 מאנאטען נאכ'ן אפזיין אין דעם שוידער־לאגער, פאסירט דער פאלגענדער אינצידענט, פון ווילכען ער איז אין איין נאכט אין גאנצען גרוי געווארען.

ער איז איין טאג ביי זיין ארבייט, נאכדעם ווי ער האט פארענדיגט אנ־צולאדען א הויכען אויטאמאביל, אראפגעשפרונגען פון אים און אויסגע־לונקען זיין רעכטען פוס, וואס איז באלד שטארק אנגעשוואלען געווארען. מען האט אים אונטער די הענט צוריקגעבראכט אין לאגער. זיין קניה איז געווען אין א שלעכטען צושטאנד און ער איז געווען געצוואונגען צו מעלדען זיך צום דאקטאר. מען האט אים איבערגעשיקט אין שפיטאל, וואו ער איז אריינגעלייגט געווארען אין א כירורגישען בלאק מיט הונדערט קראנקע, צווישען זיי 52 אידען. אויפן פינפטען טאג האט זיך זיין צושטאנד פאר־בעסערט און, א דאנק דער פראטעקציע פון דר. מארק קאפלאן, ווילכער איז געווען באשעפטיגט אין יענער אפטיילונג, האט מען אים געזאלט איבער־פירען אין אן אנדער בלאק, וואו ער האט געדארפט באקומען א לייכטערע ארבייט. וועו ער האט זיך געווענדעט אין דער קאנצעלאריע וועגען דעם

טראנספער, האָט מען אים געמאָלדען אַז דאָס קען ניט דורכגעפירט ווערען, ווייל אויף מאָרגען דאַרף פאַרקומען אַ טעלעקציע אין שפיטאָל.

טשאָפער האָט גאַנץ גוט געוואוסט, וואָס עס מיינט אַ סעלעקציע אין שפיטאָל. ער האָט יענע נאַכט ניט צוגעמאַכט מיט קיין אויג. אַ גאַנצע נאַכט זיינען אין זיין מוח דורכגעלאָפען די פאַרשיידענסטע געדאַנקען. ער איז געווען באַהערשט פון דער איינזאַמקייט צווישען די צוויי־און־פופציג צום טויט־פאַראורטיילטע אידען אין זיין באַראַק און די שרעק פאַרן גאַז־קאמער האָט אים ניט אָפגעלאָזען. זיבען אַזייגער אינדערפריה זיינען אלע קראַנקע באַפוילען געווארען אויפצושטעהן און אויסצוטאָן זיך נאַקעט. טשאָפער האָט אַראָפגענומען דעם באנדאזש פון זיין פוס און האָט אָפגעוואַשען דעם איכטיאָל פון פוס און זיך מיט די אַנדערע געשטעלט אין דער רייהע, צווי אין אַ רייהע, צווישען די בעטען. 8:30 איז געקומען דער דאָקטאָר מיט דער עס־עס סוויטע. דער הויפט־דאָקטאָר פון שפיטאָל האָט זיי געמאָלדען, אז עס זיינען פאַראַן 52 אידען. מען האָט זיי באַלד איבערגעצאָלט. 50 פון זיי, אויסער טשאָפער'ן און נאָך איינעם אַ משומד, וועלכער איז קורץ נאָכדעם סיי ווי געשטאָרבען, זיינען צוויי טעג שפעטער, דעם 20טען יאַנואַר, 1944, אַוועקגענומען געוואָרען אין די גאַז־קאַמערען. צווישען די פופציג מענשען איז אויך געווען טשאָפער'ס אַ קרוב פון נארעווקע. די דאָזיגע צוויי טעג נאָך דער סעלעקציע און פאַר'ן איבערפירען די קראַנקע אין די גאַז־אויוועס זיינען געווען די שרעקליכסטע אין טשאָפער'ס לעבען. דאָס געזעגענען זיך מיט די מענשען, די קנאה־בליקען וואָס זיי האָבען אים צוגעוואָרפען, ווייל ער איז געבליבען אויסער דער צאָל פון די פאַראורטיילטע, זיינען געווען די פיינליכסטע, וועלכע ער האָט ווען עס איז אין דער גאַנצער געשיכטע פון זיין לעבען אין די לאַגערען דורכגעמאַכט. ער האָט פאַרלאָזען דעם שפיטאָל אינ־גאַנצען אַ גרויער.

די קרעמאטאָריומס אין בירקענוי

בירקענוי, וואָס איז געווען דריי קילאָמעטער ווייט פון דער אוישוויצער באַן־סטאַנציע, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דאָס גיהנום פון דעם אוישווי־צער־לאַגער. דאָרט האָבען זיך געפונען די פינף קרעמאטאָריומס מיט די פינף הויכע קוימענס, פונוואַנען טאָג־און־נאַכט פלעגט זיך טראָגען אַ פייער און רויך, וואָס האָט דערגרייכט די הויכקייטען פון די בלויע און ליכטיגע הימלען. דאָרט האָבען געברענט אויף פינף מזבחות צעהנער טויזענטער אידישע קרבנות. שוואַרצע דיקע וואָלקענס פון רויך פלעגען פאַרשטעלען

בייטאָג די שעהנע גאָלדענע זוהן, און רויטע פלאַמען פלעגען באַלייכטען די פינסטערע נעכט.

„באַד־אַנשטאַלט" — איז געווען אָנגעצייכענט ביים אַריינגאַנג פון יעדען קרעמאַטאָריום. „זייף צו באַקומען אינוועניג" — איז געווען אויפגעשריבען ביים אַריינגאַנג אין גאַז־בונקער: „מען דאַרף גוט פאַרפאַקען די זאכען, כדי זיי זאָלען ניט פאַרלוירען געהן" — האָבען די דייטשען געוואָרענט די קרבנות ביז'ן לעצטען אָטעם זייערען. ביז זיי האָבען דערפילט ווי דער שטיקענדער גאַז האָט אָנגעהויבען צו דריקען אויף זייערע לונגען, ביז'ן מאָמענט, ווען זיי האָבען אָנגעפאַנגען אָנצואוועזען זייער באַוואוסטזיין, האָבען די דייטשען ניט אָפגעשטעלט זייערע ליגענס און ניט אויפגעהערט צו פאַרפירען די אומ־גליקליכע קרבנות. ווען דער בונקער פלעגט שוין ווערען פול, פלעגען זיי אים הערמעטיש פאַרמאַכען. די עס־עס לייט פלעגען דאַן אויפעפענען די ספּעציעלע גאַז־רערען, וואָס זיינען געווען פאַרבונדען מיט'ן בונקער. אייניגע מינוט שפּעטער זיינען שוין דאָרט אַלע געווען טויט. דאַן האָבען זיי פאַר־ברענט די קערפּערס אין קרעמאַטאָריום. גאָנצע בערג פון אַש און ביינער זיינען געווען אָנגעשאָטען ניט ווייט פון די קרעמאַטאָריומס. מען האָט זיך מיט דעם באָנוצט צו פאַרדעקען די גריבער אונטער די בריקען אויף די וועגען, וועלכע זיי האָבען יענע טעג געבויט. די איבעריגע בערג אַש, וואָס זיי האָבען ניט געקענט באָנוצען, האָבען זיי אָפּגעפירט אין לאַסט־אויטאָ־מאָבילען און אריינגעוואָרפען אין טייך. דאָס האָבען זיי געטאָן, כדי צו פאַרדעקען די שפּורען פון זייערע מאַס־מאָרדען. ווען די טראַנספּאָרטען האָבען אָנגעהויבען אָנקומען פון אונגאַרן, זיינען שוין די קרעמאַטאָריומס געווען צו־קליין פאַר'ן צווועק וואָס זיי האָבען געדינט. האָט מען דעריבער געגראָבען גרויסע גריבער ביי יעדען קרעמאַטאָריום און אין זיי פאַרברענט טויזענטער אידען מיטאַמאָל.

ניט ווייט פון דעם דאָזיגען גיהנום האָבען אָפּגעאַרבייט כמעט צוויי יאָר צייט ביי דער שקלאַפען־אַרבייט צוויי פון אונזערע עדות: יצחק טשאַפּער און צבי רויטמאַן.

איבערלעבונגען פון אייניגע וואָלקאָווייסקער

רויטמאַן דערצאָהלט, אז אין יענער צייט האָט מען אין טאָג געמאָלדען אַ טייל פון די מענשען אויף זיין בלאָק, דער עיקר פון דער גראָדנער און ביאַליסטאָקער געגענט, אז זיי וועלען איבערגעפירט ווערען קיין באָנא אויף ארבייט. די מענשען האָבען זיך אייגענטליך דערפרעהט מיט'ן נייעם באָפעל. הגם מען האָט ניט גערוואוסט וואָס עס דערוואַרט זיי דאָרט, האָט מען דאָך איין זאַך דערפילט, אז לכל הפּחות ווערט מען זיך דערווייטערן פון דעם

בירקענוי גיהנום, און מער ניט אָנקוקען טאָג־אין טאָג־אויס די פינף קרעמאטאָריומס.

אַכציג מאָן האָט מען דאָן אַריבערגעפירט קיין באָנא. ביים אָנקומען אַהין האָט דער פּוילישער קאָמיסאר פּאר זיי געהאַלטען אַ רעדע און זיי גע־מאָלדען, אז זיי וועלען שוין פון דאָרט ניט אַרויס לעבעדיגערהייט. ער האָט דערביי שטאַרק געלויבט היטלער'ן, דער עיקר פּאַר זיין פאַרניכטונג פון די פּוילישע אידען, אַ זאַך וואָס איז שוין לאַנג געווען די שטרעבונג פונ'ם פּוילישען פאָלק. ער האָט פאַרענדיגט זיין רעדע, אַז די פּאָליאַקען וועלען נאָך אויפשטעלען אַ גרויסען מאָנומענט לכבוד היטלער'ן. דער דאָזיגער קאָ־מיסאר איז געווען אַ באַרימטער ספּאָרטסמאַן און באָקסער.

די מענשען האָבען זיך אויף מאָרגען געשטעלט צו דער ארבייט, וואָס האָט זיך ארויסגעצייגט צו זיין אַ פיל שווערערע ווי די וואָס זיי האָבען געטאָן אין אוישוויץ. מען האָט דאָרט געבויט גרויסע פאַבריקען פאַר סינטע־טישער גומי.

צופעליג איז איינער פון זייערע מענשען קראַנק געוואָרען אויף טיפוס, און מען האָט באלד אַלע אכציג מענשען פאַרשפּאַרט אין קאַראַנטין אויף גאַנצע אכט טעג. דאָס האָט זיי גראָד געגעבען אַ געלעגענהייט אָפּצורוהען זייערע צעווייטיגטע ביינער נאָך צווויי יאָר שקלאַפען־ארבייט אין אוישוויץ. נאָכ'ן פאַרלויף פון דער וואָך האָט מען באַפוילען צוריקצושיקען די מענשען אַלס קראַנקע קיין בירקענוי. זיי זיינען אַלע אריינגעפאַלען אין אַ גרויסער פאניק, ווייל זיי האָבען געוואוסט וואָס עס דערוואַרט זיי אין שפּיטאָל אין אוישוויץ. אָבער ליידער האָט גאָרניט געהאָלפען. זיי זיינען אַריינגעפאָקט געוואָרען אין אויטאָמאָבילען און מען האָט זיי צוריקגעבראַכט קיין אוישוויץ. יעדער איינער איז געווען פאַרביטערט, יעדער איינער האָט געצעהלט זיינע לעצטע מינוטען פון לעבען. מען האָט אויף שנעל אויפגעגעסען די לעצטע פאָרציע ברויט, כדי לכל הפּחות ניט צו שטאַרבען הונגעריקערהייט. אָבער די שרעק איז געווען אַן אומזיסטע. די דייטשען האָבען אנשטאָט אָפּצושיקען אין שפּיטאָל די פאַרדעכטיגטע מיט טיפוס אָנגעשטעקטע מענשען זיי גלייך אָפּגעפירט אין אַרבייטס־לאַגער. און אזוי ארום זיינען די אַכציג מענשען ניצול געוואָרען פון אַ זיכערען טויט.

רויטמאַנ'ען איז גראָד קורץ נאָכדעם געלונגען צו קריגען אַרבייט מיט אַ גרופּע עלעקטראָטעכניקער. דאָס איז געווען אַ זעהר וויכטיגער פאַקטאָר, וואָס האָט אין די מערסטע פאַלען דעצידירט צווישען לעבען און טויט.

אויך עטליכע אַנדערע וואָלקאָווייסקער האָבען אין יענער צייט באַקומען באַשעפטיגונגען אין זייערע פראָפעסיעס. איניגע אַלס סטאָליערס, אַנדערע

אלס רייניגער. דר. מאַרעק קאַפּלאַן און דר. לייזער עפשטיין זיינען שוין דאָן געווען באַשעפטיגט אַלס דאָקטוירים אין שפּיטאָל. איין וואַלקאָוויסקער איז אריין אין דעם אַרקעסטער. אנדערע זיינען אָבער ניט געווען אַזוי מזל'דיג, הגם זיי האָבען געהאַט ספּעציאַליטעטען. מיט די וואַלקאָוויסקער איז אויך געווען אַ באַרימטער אידישער מוזיקער פון וואַרשע, זשעניע ריזנער, וועמען דער גורל האָט אין אָנפאַנג פון דער מלחמה פאַרוואַרפען קיין וואַלקאָוויסק. ער האָט פאַר דער מלחמה געׂשמ'ט אַלס אַרקעסטער־דיריגענט אין אַ צאָל איראָפּאישע לענדער. פון וואַלקאָוויסק איז ער צוזאַמען מיט'ן דאָרטיגען אידענטום אַוועקגעפירט געוואָרען קיין אוישוויץ, וואו ער איז געווען גע־צוואונגען צו טאָן די שוועריסטע פיזישע אַרבייטען. ניט קענענדיג נאָכקומען די נאַצישע פאָדערונגען, איז ער אינמאָל שטאַרק צושלאָגען געוואָרען. ער האָט זיך באַלד אַליין געמאַלדען אין בונקער „נומער זיבען", ווייל ער האָט מער ניט געקענט פאַרטראָגען די גרויזאַמע ליידען. געווען אַנדערע וואָס האָבען דווקא אַרויסגעצייגט אַ שטאַרקען ווילען צום לעבען. אַלס ביישפּיל קען דינען דר. לייזער עפשטיין, וועלכער איז שוין אין אַ געוויסער צייט געשטאַנען אויפ'ן שוועל פון אומקום. ער איז אפילו אין לאַגער דאָן פאַר־רעכענט געווען אַלס אַ „מוזולמענער" — אזוי פלעגט מען אָנרופען די וואָס זיינען געווען בלויז אַ בינטעל ביינער מיט הויט — אַ לעבעדיגער סקעלעט. ער האָט אָבער אַלץ מיט עקשנות און אויסדויער דורכגעמאַכט, ביז מען האָט אים צוערשט באַשטימט אַלס געהילפס־דאָקטאָר, און שפּעטער אַלס דאָקטאָר אין שפּיטאָל. פון דאָן אָן איז זיין לאַגע פיל פאַרבעסערט געוואָרען.

אין דער קורצער צייט פון רויטמאַנ'ס אָפּוועזנהייט פון אוישוויצער לאַגער זיינען דאָרט פילע ענדערונגען פאָרגעקומען. אין זיין בלאָק, וואָס האָט פריהער געצהלט אַרום אַכט הונדערט מאַן, זיינען מער ניט געבליבען ווי דריי הונדערט. די איבעריגע זיינען אומגעקומען אין קרעמאַטאָריום. פון די 280 וואַלקאָוויסקער זיינען בלויז אייניגע געצהלטע פאַרבליבען ביים לעבען. אין חודש מאי 1944 זיינען בלויז געווען אַרום צוועלף וואַלקאָוויסקער אין אוישוויצער לאַגער.

אונטערגרונד באַוועגונג און אויפשטאַנד אין אוישוויצער לאַגער

די, וועלכע זיינען פאַרבליבען אין לאַגער, האָבען געמוען זוכען פאַר־שיידענע מיטלען ווי אַזוי פון דאָרט זיך אַרויסצוראַטעווען. די וואָך איז געווען זעהר אַ שטרענגע, און דאָך האָבען די מענשען ביסלעכווייז אָנט־וויקעלט אין לאַגער אַן אונטערגרונד־באַוועגונג. אייניגע מענער איז אויף אַן אַרגאַניזירטען אופן אויך געלונגען צו אנטלויפען.

פיל מענשען זיינען דאָן געווען באַשעפטיגט אין אויסאַרבייטען אונטער־גרונד־פֿלענער, אָבער עס איז ניט געווען קיין לייכטע זאַך זיי צו פֿאַרווירק־ליכען. פון דער אַנדערער זייט האָבען אָבער די מענשען גאָרניט געהאַט וואָס אָנצואוועכען.

ענדליך האָט אין זומער 1944 אויסגעבראָכען אַן אויפשטאַנד אין לאַגער, מען האָט פֿאַרברענט אַ קרעמאַטאָריום און אַ צאָל מענשען איז געלונגען יענעם טאָג צו אַנטלויפען. אָבער די געסטאפּאָ האָט זיך אין צייט געכאַפּט וועגען דעם און איז די מענשען נאָכגעלאָפּען. צוויישען די אַנטלאָפּענע איז אויך געווען רויטמאַן. זיי זיינען צוריקגעבראַכט געוואָרען אין לאגער, וואו די שוידערליכסטע שטראָפען זיינען געגעגן זיי אָנגעוענדעט געוואָרען. ווי גרויס עס זיינען געווען די פּייניגונגען פון די מענשען פאַר זייער געוואָגטען שריט, האָט באַוויזען דער פאַקט, אַז וועז זיי זיינען ענדליך נאָכ'ן דורכמאַכען די שטראָף צוריקגעשיקט געוואָרען אין לאַגער, האָבען די איבעריגע מענשען זיי ניט געקענט דערקענען. מען האָט זיי דאָן באַשעפטיגט ביי די שוועדסטע ארבייטען אין לאַגער און די שטעקענס זיינען אויף קיין איין מאָמענט ניט אַוועקגענומען געוואָרען פון איבער זייערע קעפּ. פינף חדשים זיינען זיי אזוי געפּייניגט געוואָרען אַלס שטראָף פאַר זייער פאַרזוך צו אַנטלויפען.

ליקווידאַציע פון לאַגער

יענע טעג איז געקומען אַ באַפעל אויסצולייידיגען די לאַגערען אין אויש־ווית און בירקענוי. מען האָט דאָן אלע מענשען איבערגעשיקט אין אַן אַנדער לאגער, און פון דאָרט קיין דאכאו. אין דאכאו האָט מען דאָן געזאָלט אַנ־פאַנגען בויען אַ נייעם לאַגער.

אין סעפּטעמבער 1944, וועז די רוסען האָבען אַנגעהויבען אַנצוגרייפען די געגענט, האָבען די דייטשען שוין אַנגעפאַנגען צו עוואקואירען דעם אויש־וויצער לאַגער.

אַ טייל פון דעם אוישוויצער לאַגער איז איבערגעפירט געוואָרען צו־ערשט אין אַ לאגער ניט ווייט פון בערלין, און פון דאָרט האָט מען אַ טייל איבערגעפירט קיין בערגען־בעלזען און אַ טייל קיין בוכענוואַלד.

אין דעם דאָזיגען טראַנספּאָרט, וואָס איז איבערגעפירט געוואָרען פון אוישוויץ קיין דאכאו, זיינען געווען אַרום טויזענט מענשען. פון די וואָל־קאָוויסקער אין יענעם טראַנספּאָרט זיינען געווען: צבי רויטמאַן, יוסף קאַטליאַרסקי (אונזערע עדות), און ניאַמע לעווין פון סוויסלאָטש.

אַן אַנדער טייל פון די מענשען האָט מען איבערגעפירט קיין שטוט־האָלץ נישט ווייט פון דאַנציג. אין איינעם פון די דאָזיגע טראַנספּאָרטען האָט זיך אויך געפונען משה וולאָסקי.

וואַלקאָוויסק נאָך דער מלחמה

די ערשטע צוריקגעקומענע קיין וואַלקאָוויסק נאָך דער באַפרייאונג פון דער שטאָט זיינען געווען די פֿאַרטיזאַנען, וועלכע האָבען זיך די גאַנצע צייט פון קריג געהאַט אויסבאַהאלטען אין די ארומיגע וועלדער און פון דאָרט באַקעמפט דעם שונא מיט די ווייניגע מיטלען, וואָס זיינען געווען אין זייערע הענט. צווישען זיי זיינען געווען: באַם צוקערמאַן, איזי גאַלין און אליעזר קאָוונסקי. דאַן זיינען צוריקגעקומען קיין וואַלקאָוויסק די יעניגע, וועלכע האָבען געהאַט דורכגעמאַכט די בונקערס, אָבער זיינען פון דאָרט אַנטלאָפען און זיך געהאַט אַ צייט אויסבאהאלטען ביי קריסטען — ווי דר. נח קאַפלינסקי און דר. יצחק רעזניק. עס זיינען אויך אַהין צוריקגעקומען אייניגע געצעהלטע מענשען, וועלכע האָבען דורכגעמאַכט אַלע צרות און דעם גאַנצען גיהנום פון די לאַגערען און דאָך דערלעבט באַפרייט צו ווערען פון די נאצי רוצחים, ווי משה שערעשעווסקי און אנדערע. און שליסליך האָבען זיך אַהין צוריקגעקערט עטליכע פאַמיליעס פון רוסלאַנד, צווישען זיי די, וואָס זיינען פאַרשיקט געוואָרען דורך דער רוסישער אָקופּאַציע־מאַכט, אין 1940, קיין סיביר, ווייל זיי האָבען זיך אָפּגעזאָגט אַנצונעמען רוסישע בירגערשאַפט, און אנדערע וועלכע זיינען סתם אַנטלאָפען קיין רוסלאַנד און אזוי ארום ניצול געוואָרען פון אַ זיכערען טויט.

אָט די אלע זיינען צוריקגעקומען אין זייער היימשטאָט מיט דער האָפנונג דאָרט צו געפינען זייערע משפחות. ליידער איז אָבער פון דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג קיין נפש ניט געבליבען אין וואַלקאָוויסק. די שטאָט איז אינגאַנצען געווען אויסגעריניגט פון אידען.

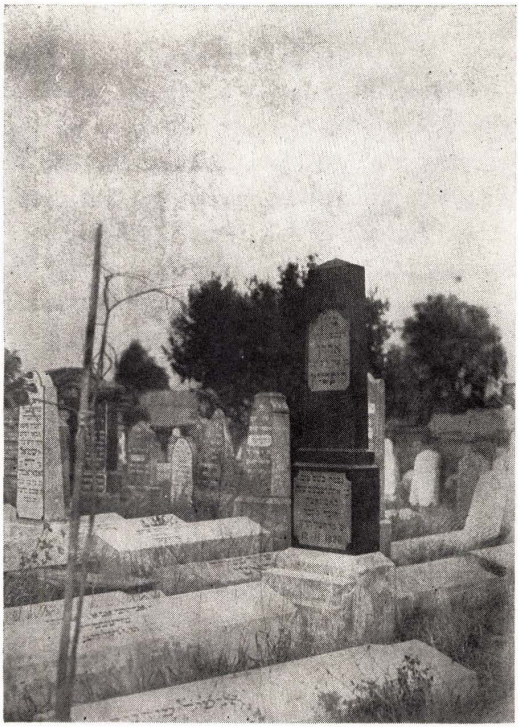
בלויז אייניגע משפחות, בערך 25 נפשות, מייסטענס פון די פֿאַרטיזאַנען און די וואָס האָבען זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד, זיינען היינט־צוטאָג געבליבען וואויינען אין וואַלקאָוויסק און שטעלען מיט זיך פאָר די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג דאָרט. די איבעריגע פון די וואָס האָבען זיך אַהין צוריקגעקערט האָבען ליידער ניט געהאט דעם פיזישען און גייסטיגען כוח אויפ'סניי זיך צו באַזעצען אויף די טויטע חורבות פון דער שטאָט, איבער וועלכע עס שוועבען בלויז די נשמות פון זייערע טיערסטע און ליבסטע. מיט קאַלטע פאַרגליווערטע הערצער און מיט'ן טרויעריגען בילד פון וואַל־קאָוויסקער חורבן טיף איינגעקריצט אין זייער מוח, האָבען זיי אויף שנעל פאַרלאָזען זייער היימשטאָט מיט דער דעה קיינמאָל זיך מער אַהין ניט צוריקצוקערען.

פון אייניגע פון די, וועלכע האָבען זיך דאָרט באַזעצט אויף שטענדיג אָדער אפשר בלויז צייטווייליג, זיינען אָנגעקומען בריף צו זייערע קרובים

אין אַמעריקע. צווישען זיי — פון איטשקע באַטוינסקי (אַ זוהן פון חיים משה פון יאטעוויטש); שלמה מארקוס, וועלכער האָט געוואוינט לעבען בריק; משה אַרלאַנסקי (דעם אָדעסער שניידער'ס זוהן); חנא אַרלאַנסקי (דעם שערער'ס אַ ברודער); לייזער שעוואכאוויטש, דער שמיד (ישעיה דעם שמיד'ס אַ זוהן); משה איזראעלעוויטש, וואָס האָט געוואוינט אויף דעם נייעם געסעל (זוהן פון ר' סאַנע דעם שמש פון בית־המדרש „תפארת בחורים"), און פון אייניגע אַנדערע. זייער באַשרייבונג פון דער שטאָט שטעלט מיט זיך פאָר אַ שוידערליך בילד. די שרעקליכע אינזאַמקייט, טרויער און עלענדקייט, וואָס די מענשען לעבען דאָרט דורך, ניט האָבנדיג געפונען קיין אינציגען לעבען־געבליבענעם פון זייערע פאַמיליעס און פריינד, איז ממש אומבאַשרייבליך. די אינציגע געצאָהלטע אידישע הייזער, וואָס זיינען נאָך פאַר־בליבען גאַנץ אין די פאַרשיידענע געגענטען, זיינען אויך באַוואוינט פון קריסטען. לייזער שעוואכאוויטשען, דעם שמיד, וועלכער האָט זיך אַהין צוריק־געקערט, איז מיט גרויס מיה געלונגען צוריק צו באַקומען זיין הויז פון אַ קריסטליכער פאַמיליע. משה איזראעלעוויטש שרייבט אין זיין בריף דאָס פאָלגענדע: „איצט זעהט אויס אונזער ליבע שטאָט וואָלקאָוויסק אינגאַנצען ווי אַ חורבה. די גאַסען זיינען באַוואָקסען מיט גראָז. איך האָב זעהר לאַנג געזוכט דעם פלאַץ, וואו עס איז אַמאָל געשטאנען אונזער הויז, און ביז'ן איצטיגען מאָמענט האָב איך עס נאָך ניט געקענט פעסטשטעלען. מען קען פשוט ניט דערקענען אפילו דעם פלאַץ פון די אַמאָליגע גאַסען, ווייל פון די הייזער איז קיין זכר ניט פאַרבליבען."

אונזער עדות משה שערעשעווסקי, וועלכער האָט באַזוכט וואָלקאָוויסק באַלד נאָך זיין באַפרייאונג פון די דייטשע לאַגערען, דערצעהלט אונז וועגען דעם איצטיגען אויסזעהן פון דער שטאָט. ער רעכענט אויס די געצעהלטע געגענטען, וואָס זיינען נאָך פאַרבליבען גאַנץ און וואָס זאָגען עדות אויפ'ן גרויסען חורבן פון דער שטאָט.

געבליבען גאַנץ אין וואָלקאָוויסק איז די געגענט פון נייעם וואָקזאַל ביז די קאזארמעס. די קאזארמעס זיינען פאַרברענט געווארען. עס איז אויך פאַרבליבען גאַנץ אַ טייל פון זאַמאָשטשע מיט דער קאָלעיאָוועך גאס ביז חאַזאַנ'ס הויז און אַ טייל פון גראָדנער גאַס, וואו עס געפינען זיך אייניגע הייזער, ווי רבקה אינהאָרנ'ס, גרשוני'ס און רובינאָוויטש'עס מויערען. די דייטשען האָבען קורץ פאַר זייער צוריקטריט פאַרברענט דעם אידישען שפיטאָל, די פוילישע סטאַראָסטוווע אַנטקעגען דעם שפיטאָל, די הייזער אויף זאַמאָשטשע, ווי פרענקעל'ס און מעטשיק'ס, די אַלטע סטאַנציע, די פאָסט,

דער וואלקאוויסקער בית־עלמין

סעוואסעוויטש'ס הויז, קיליקאווסקי'ס מויער, וואו ראזע איינהארן, די דענ־ טיסטין, האט געהאט איר קאבינעט אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע, חאנאוויטש'ס מויער, דעם געריכט און קויפמאנ'ס מויער.

דעם פלאץ פון די ראד־קראמען האט מען פארשאטען מיט זאמד, און עס איז אפילו ניט קענטיג, אז עס האבען זיך דארט אמאל געפונען די צאל־ רייכע אידישע קראמען. עס איז אויך קיין זכר ניט געבליבען פון די געסלעך לעבען לאפין, שיף און איינהארן ביז'ן טייך. זיי שטעלען מיט זיך פאר איין בארג פון ציגעל. אזוי איז אויך ניט געבליבען קיין סימן פון דעם געסעל וואו מאניע דער בעקער האט געוואוינט, און אויך דאס געסעל וואו עס האט זיך געפונען דאס חסידים שטיבעל.

פון דער אנדערער זייט איז פארבליבען גאנץ דאס נייע געסעל און דאס געסעל לעבען יצחק נאוואגרודסקי'ן און נאוויק'ען. די איבעריגע גאסען, ווי די בריטע גאס, קאשטשושקע (**אסטראגער**), טאטארסקע, כאלאדאיסקע, מיל־

נער, מצרים, דאָס געסעל פון עלעקטראָוניע, דער שוהל־הויף, און פיל אַנדערע געסלעך, זיינען אין גאַנצען געבליבען אָהן הייזער.

עס זיינען אויך פאַרבליבען טיילען פון קארטשיזנע, פון דער פריצישער גאַס, אַ טייל פון אונטער'ן בארג, אַ טייל פון דער גראָדנער גאַס און די געגענט פון באָטווינסקי'ס, שעוואכאָוויטש'עס און לאפידוס'עס הייזער.

די גאַנצע געגענד פון שוהל־הויף איז אָנגעפילט מיט גראָז, אויסער דער געביידע פון תלמוד־תורה, וואָס איז געבליבען שטעהן. עס איז אויך געבליבען דער מאַרק אויף דער בלאָטע. די רוסען האָבען דעם פלאַץ פאַרבויט און דאָרט אויסגעשטעלט טישלעך, וואו די גויים האַנדלען.

געבליבען שטעהן איז אויך דער אַלטער בית־עולם באַוואָקסען מיט הויכען גראָז. זיין פאַרקאַן צעשטערט, זיינע שעהנסטע מצבות אַרויסגעריסען, און די איבעריגע איינגעפאַלען.

דר. יצחק רעזניק, וועלכער האָט אויך מיט זיינע אויגען געזעהן דאָס שוידערליכע בילד פון דער חרוב'ער וואָלקאָוויסק, שרייבט דאָס פאָלגענדע:

„וואָלקאָוויסק" אַלס שטאָט עקזיסטירט שוין מער ניט. די סקעלעטען פון די מויערען זיינען צענומען. אַלץ איז פאַרוואָקסען מיט ווילדען גראָז, דערנער, שישקעס און געלע בלימלעך. און דאָס זיינען ניט קיין מליצות. מען דאַרף עס פאַרשטעהן בוכשטעבליך."

עס עקזיסטירען היינט דאַגעגען פילע נייע שטעגלעך, קירצערע וועגלעך, וועלכע פירען איבער די ערטער, וואו עס זיינען געשטאַנען די אידישע הייזער און מויערען. אזוי, למשל, איז פאַראַן אַ שטעגעלע פון דעם נייעם געסעל, מער ווייניגער, פון „תפארת בחורים" בית־המדרש ביז וואָלסקי'ס אַפטייק (טימע לאה באָטווינסקי'ס מויער). די שטעגלעך זיינען אָהן אַ גלייכער ליניע און קוים זעהבאַר אין דעם הויכען ווילדען גראָז.

דר. נח קאַפלינסקי און דר. יצחק רעזניק, וועלכע האָבען זיך גלייך נאָך דער באַפרייאונג פון וואָלקאָוויסק אַהין צוריקגעקערט, זיינען אויך זעהר געווען פאַראינטערעסירט צו זעהן דעם פלאַץ פון דעם היסטאָרישען וואָלקאָוויסקער לאַגער, וואו זיי האָבען אין די פינסטערע און חושכ'דיגע בונקערס פאַרבראַכט דעם קורצען אָבער גרויזאַמען פעריאָד, פון 2טען נאָוועמבער 1942 ביז'ן 26טען יאַנואַר 1943. זיי האָבען געפונען די בונקערס פאַרוואָרלאָזט. עס זיינען נאָך דאָרט געלעגען פאַרשיידענע כלים און אַנדערע אומוויכטיגע זאַכען צעזייט און צעשפרייט. אין שפיטאָל, דאָס הייסט אין בונקער „נומער דריי", זיינען נאָך געלעגען טיילען פון דער דיזענפעקציע־אָפטיילונג פון שפיטאָל, וואָס זיינען בשעתו גענומען געוואָרען פון אידישע בעלי־מלאכות. אַ טויטע שטילקייט האָט אַרום־און־אַרום געהערשט. זיי זיינען נאָך דאָן געווען פיזיש

זעהר שוואַך און אויך האָבען זייערע נערוועז ניט דערלויבט זיי צו פאָר־
בלייבען לענגער אויף דעם דאָזיגען פלאַץ, וואו עס איז פאָרגעקומען די
אַגאָניע פון איבער צוואַנציג טויזענט אידען פון וואַלקאָוויסק און אומגעגענד.

כאַראַקטעריסטיש איז די באַשרייבונג פון אליעזר קאָוועלנסקי, אין דעם
בוך „חורבן וולקוביסק", וועגען זיין באַזוך אין וואַלקאָוויסק קורץ נאָכ'ן קריג:

„וועז איך בין צוריקגעקומען אין די היימישע געגענדען, נאָכדעם ווי
זיי זיינען שוין געווען באַפרייט, האָב איך דאָרט קיינעם מער ניט געפונען.
בלויז קברים און קברים. איך בין געקומען קיין וואַלקאָוויסק, וואו איך האָב
פאַרברענט די בעסטע יאָרען מיינע, וואו איך האָב חתונה געהאַט, וואו איך
האָב געהאַט מיינע טייערע קינדער. איך בין געקומען אין דער טייערער
שטאָט וואַלקאָוויסק — דאָרט האָב איך אפילו קיין קברים ניט געפונען. אַלע
וואַלקאָוויסקער אידען זיינען פאַרוואַנדעלט געוואָרען אין אש אין די קרע־
מאַטאָריומס פון טרעבלינקע און אוישוויץ. איך האָב זיך געוואָלט אויסציהען
אויף דער ערד און וויינען, וויינען אָהן אויפהער . . . א באַקאַנטער גוי,
באַליש שארעיקא, האָט מיך באַגעגענט. ער האָט מיך איינגעלאַדען צו זיך
אין הויז און מיך געפרעגט, צי איך וואָלט געוואָלט עפעס עסען. ניין, האָב
איך אים געזאָגט, איך בין זאַט, א דאַנק דיר. גיב מיר, האָב איך אים גע־
בעטען, אַביסעל ערד אויס פריינדשאַפט! . . . איך האָב ענגומען די ערד
און האָב באַדעקט מיין קאָפּ. איך בין אזוי ארויס אויפ'ן נייעם געסעל, האָב
זיך אוועקגעזעצט אויף א שטיין. איך בין געזעסען „שבעה" נאָך מיין פרוי,
מיינע קינדער, און נאָך די טייערע פריינד — די אידען פון וואַלקאָוויסק. די
קריסטען האָבען אויף מיר געקוקט מיט מיטגעפיל. נו, האָב איך צו זיי גע־
זאָגט, איצט איז אייך שוין גוט. עס זיינען שוין מער דאָ קיין אידען ניט
פאַראַן. איצט וועט איר שוין אייביג לעבען? . . . זיי האָבען זיך פאַר־
ענטפערט, אַז זיי זיינען ניט שולדיג אין דער זאַך, זיי האָבען זיך ניט
אַריינגעמישט . . .

„איך האָב אויסגעפונען די אינצעלנע געוועזענע אידישען פאַרטיזא־
נען וועלכע זיינען צוריקגעקומען פון די וועלדער אין שטאָט, האָב זיך מיט
זיי געזעגענט, און האָב ווידער געפונען מיין טאָרבע אויף די פלייצעס
און בין אריוס אויפ'ן וועג. איך בין דורכגעגאַנגען חרוב'ע שטעטלעך און
דערפער, דערפער אָהן אידען! . . . פונקט ווי עס וואָלט געווען יום־כיפור,
וועז אַלע אידען געפינען זיך אין שוהל ביים כל נדרי — האָט עס אומעטום
אויסגעזעהן. איך האָב זיך א לאָז געטאָן צו מזרח, אויפ'ן וועג וואָס פירט
קיין ארץ־ישראל."

טראַגישער גורל פון די וואָלקאָוויסקער אידן

פון יצחק טשאָפער

אין אָנדענק פון מיין פאָטער, ר' לייב, דער זוהן פון ידידיה טשאָפער, מיין מוטער זיסעל, (פון דער היים זאַבלודאָווסקי), וואָס איז אומגעקומען אין דער באַמבאַרדירונג, מיין פרוי בתיה און מיין זוהן עמנואל.

חשוב'ע לאַנדסלייט!

איך, חיים יצחק, דער זוהן פון ר' לייב טשאָפער און אייניקעל פון ידידיה, געבוירען אין וואָלקאָוויסק, האָב געוואוינט ביז'ן יאָר 1928 אויף זאַמאָשטשע און שפּעטער אין צענטער פון שטאָט, אויף דער גראָדנער גאַס, אין הויז פון שלום באַראַש (וואָס האָט שפּעטער געהערט צו יודעל בערעש־קאָווסקי), וואו מיר האָבען אויך געהאַט אַן אייזען־געשעפט.

איך בין געווען אַ מיטגליד פון אַ פאַרצווייגטער און איינגעוואָרצעלטער וואָלקאָוויסקער משפּחה. איך האָב אין וואָלקאָוויסק פאַרבראַכט מיינע בעסטע יוגענד־יאָרן, געהאַט פיל חברים, אַ צאָל פון וועלכע עס לעבען היינט אין ארץ־ישראל, אַמעריקע קאַנאַדע און אַרגענטינע. מיין פרוי, בתיה, די טאָכ־טער פון מרדכי מורשטיין (פון דער אָסטראָגער גאַס), און מיין זוהן עמנואל, מיינע עלטערען און די גאַנצע איבעריגע משפּחה זיינען אַלע אומגעקומען. מיר איז באַשערט געווען אייגער אליין לעבען צו בלייבען פון מיין גאַנצער משפּחה.

איך האָב איבערגעלעבט די פויליש־דייטשע מלחמה, די סאָוויעטישע אָקופּאַציע, און שפּעטער די דייטשע אָקופּאַציע, מיט אַלע צרות פונ'ם היט־לער־רעזשים — די באַמבאַרדירונג, דאָס פאַרברענען פון אונזער שטאָט, די אומצאַהליגע אַנטי־אידישע גזירות פון טראָגען די געלע לאַטע, געהן אויף די ברוקען, לעבען די גאנצע צייט אין טויט־שרעק — ביז מען האָט אונז אַרויסגעפירט, דעם 2טען נאָוועמבער 1942, אין די בונקערס. איך האָב איבערגעלעבט די שוידערליכקייטען פון די בונקערס, די צייט וועז מען האָט אלע אונזערע נאָהענטסטע אַרויסגעפירט קיין טרעבלינקע (איך בין פאַר־בליבען אין דער צאָל פון די לעצטע 1,700 מענשען), די גרויסע טיפוס־עפידעמיע — און בין צו־לעצט אַוועקגעפירט געוואָרען מיט'ן לעצטען טראַנס־פּאָרט, דעם 26טען יאַנואַר 1943, קיין אוישוויץ, וואו איך בין געווען צווישען די „גליקליכע" 210 מענער, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרען אינ'ם אויש־וויצער לאַגער. איך האָב דאָן דורכגעמאַכט אַלע לאגער־גזירות, די סעלעק־ציעס, אין וועלכע ס'זיינען אומגעקומען כמעט אלע אונזערע ברידער — און ס'איז מיר באשערט געווען צו בלייבען ביים לעבען.

יצחק טשאפער

דעריבער האלט איך פאר מיין הייליגען חוב — אלס איינער וואס האט דורכגעמאכט אט די אלע טרויעריגע טעג און געבליבען לעבען און אויך אלס איינער, וועלכער האט מיטגעמאכט די אמאליגע גוטע און נאר־מאלע צייטען אין אונזער שטאט — איבערצוגעבען פאר אונזערע טייערע לאנדסלייט, וואו נאר זיי געפינען זיך, וועגען גורל פון אלע זייערע נאהענטע און פריינד, וואס זיינען געפאלען על קידוש השם. איך וועל מיך באמיהען צו געבען וועגען זיי אלע איינצעלהייטען, אויף ווי וויים עס איז נאר מעגליך — לויט'ן סדר פון די גאסען און הייזער — כדי מען זאל קענען וויסען וואס ס'איז מיט זיי געשעהן און כדי דאס זאל בלייבען אן אייביגע מצבה פאר אונזערע קדושים, וועלכע מיר האבען פארלוירען — צום אנדענק פאר אונזערע צוקונפטיגע דורות. און זאל גאט העלפען, אז אזעלכע געשעהענישען זאלען זיך שוין מער קיינמאל ניט איבער'חזר'ען.

זאמאשטשע

די לינקע זייט — געהענדיג פון וואקוואל אין דער ריכטונג פון שטאט

יעקב ווינשטיין (דוד גישע'ס א זוהן), א טרעגער. ער האט בריידער אין אמעריקע. זיינעם א זוהן האט מען געשאסטן ביי די קאזארמעס ווען ער איז אהין געגאנגען וועגען אן ענין. זיין פרוי מיט א צווייטען זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געקומען צוזאמען מיט אונזער

טראַנספֿאָרט קיין בירקענוי־אויישוויץ, אָבער ער איז גלייך פון דער באַן־סטאַנציע אָפּגעשיקט געוואָרען אין קרעמאטאָריום.

שמחה בערג, הערשעל דעם פּאָדריאַדטשיק'ס זוהן. זיין פּרוי, שיינע, איז געווען אַ טאָכטער פון „טל־ומטר", ווי מען האָט אים געפרופען. אירע עלטערען און שוועסטער זיינען אין אַמעריקע. זיין עלטערער זוהן, בעניע, איז אַוועק אין דער פּוילישער אַרמיי ביים אויסברוך פון קריג אין 1939. דיי דייטשען האָבען אים דערנאָך געגומען אין געפֿאַנגענשאַפט און ער איז אומגעקומען אין דייטשלאַנד. שמחה בערג איז אַוועקגעפירט געוואָרען פון די דייטשען מיט די ערשטע 200 מאַן אין אַן אָקציע, וואָס זיי האָבען דורכגעפירט אַ חודש נאָך זייער אָקופּאַציע פון וואַלקאָוויסק, און איז דאָרט אומגעקומען. זיין פּרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין אינגערע טאָכטער, מיט איר מאַן, קלעמפּנער'ס אַ זוהן, זיינען ביידע געקומען מיט אונז קיין אויישוויץ און דאָרט אומגעקומען. איין טאָכטער, ראָזע, געפינט זיך אין ארץ־ישראל.

מעטשיק. איין זוהן זיינער, אברהם הערשעל, איז אַריין אין דער פּוילישער ארמיי ביים אויסברוך פון קריג אין 1939. די דייטשען האָבען אים געפֿאַנגען און ער איז שפּעטער דאָרט אומגעקומען. זיין פּרוי, זינע (אַ טאָכטער פון אליהו מ. לעווין, וואָס וואוינט אין טשילי), מיט אירע צוויי קינדער, חיים און לענא, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. מעטשיק'ס טאָכטער, חנה, מיט איר מאַן און קינדער זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. צוויי זיהן פון זיין צווייטער טאָכטער רייזעל, פייוועל און איצעל, זיינען אַנטלאָפען דעם 2טען נאָוועמבער, וועו די נאַציס האָבען באַפּוילען אַלע אידען צו פאַרלאָזען זייערע היימען און געהן אין די בונקערס. די נאַציס האָבען זיי אָבער דעם זעלבען טאָג געכאַפּט אין באַן־פּאַרק און באַלד דערשאָסען. זייער מוטער, רייזעל, איז פון עגמת־נפש אין אַ וואַך ארום געשטאָרבען אין די בונקערס. איר מאַן, מאיר וועלוועל זלאָטניצקי, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב מאנקעוויטש. ער האָט געאַרבייט אין קאכלניע ביי די קוש־ניר'ס. זיין פּרוי הינדע (אַ שוועסטער פון מאָפּסיק דעם היטעל־מאַכער'ס פּרוי) איז מיט די קינדער אומגעקומען אין טרעבלינקע. בלויז איין זוהן, וועלכער איז געווען אין דער צייט פון קריג אין רוסלאַנד, איז לעבען־געבליבען. אַ צווייטער זוהן, שמערעל, אַ היטעל־מאַכער, וואָס איז געווען פאַר־היראַט צו אַ טאָכטער פון אברהם לאבזאָווסקי דעם זשעמשניק, איז בשעת דער באַמבאַרדירונג פאַרוואונדעט געוואָרען און מען האָט אים אַראָפּגענומען אַ פוס. זיין קינד איז אין דער באַמבאַרדירונג אומגעקומען. ער איז אָבער שפּעטער, צוזאַמען מיט זיין פּרוי, אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שיינע שאַפּירא, אַדער, ווי מען האָט זי געפרופען, די „וואטשושטשי־נער". איר פאַמיליע געפינט זיך אין אַמעריקע. זי איז אויך אַ צייט געווען אין אַמעריקע, נאָר האָט זיך שפּעטער אומגעקערט קיין וואַלקאָוויסק. דאָרט האָט זי געלעבט צוזאַמען מיט איר פריינדין, אַן אַלטע מיידעל, שרה רבקה קולגאָווין. ביידע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אהרן ריפֿלאנסקי'ס פאַמיליע. זיין פרוי און טאָכטער, טשערנע, מיט איר מאַן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, גרשון, וועלכער האָט געוואוינט אין אַ דאָרף ביי איזאבעלין, איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע. זיין שוועסטער, ציפּע, מיט איר מאַן, לייבע שאַר, אַ שוסטער, זיינען מיט זייערע קינדער פאַרשאָטען געוואָרען אויף טאָטאַרסקע גאס אין אַ קעלער בשעת דער באָמבאַרדירונג. עס זיינען אין יענעם פּלאַץ פאַרשאָטען געוואָרען אַ סך מענשען. איין טאָכטער האָט מען דאָן אָפּגעראַטעוועט, אָבער זי איז שפּעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם מילקאָוו, פון באַקאַליי קראָם. ער האָט געוואוינט צוזאַמען מיט זיין אינגסטער טאָכטער, מירקע. זיי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. אַ צווייטע טאָכטער זיינע, ליובע, וואָס איז געווען פאַרהייראַט אין סלאָנים, איז דאָרט אומגעקומען אין אייגער פון די דאָרטיגע שחיטות. די אַנדערע טאָכטער, חיה, מיט איר פאַמיליע, איז אויך אומגעקומען, לויט ווי איך האָב געהערט. איין זוהן מיט אַ טאָכטער לעבען אין ארץ־ישראל.

שמואל פֿיטאָצקי, אַ פריזירער, געווען וויצע־פרעזידענט פון פריזיר־פאַראיין אין וואַלקאָוויסק. ער איז אַ ברודער פון חיה פּיגעל (מאָטקע קיליקאָווסקי'ס פרוי). ער מיט זיין פרוי און זייערע צווי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייבע פּערעמינסקי, אַ סטאָלער (שיינע נאָטע'ס אַ זוהן). ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אריה וועלוועלסקי, פון באַקאַליי־קראָם (שמעון רוטשיק'ס אַן איידעם). ער מיט זיין פרוי רחל און איין זוהן, שמעון, זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. אַ צווייטער זוהן, בערעל, וועלכער איז געווען אַ דאָקטאָר־כירורג, איז אומגעקומען בשעת דער אַקציע פון די וואַלקאָווסקער דאָקטוירים. אַ דריטער זוהן, אליהו, איז פון די סאָוויעטען פאַר'משפּט געוואָרען אויף פּינף יאָר תפיסה פאַר ספּעקולאַציע, און איז אזוי ארום געבליבען לעבען. ער גענפּינט זיך נאָך אַלץ אין רוסלאַנד. לויט ווי איך האָב געהערט, איז ער ווידער פאַר'משפּט געוואָרען אויף אַכט יאָר תפיסה.

בעקענשטיין, אַ פּיעסקער שניידער, וואָס האָט געהאַט אַ דעפּעקטיוון זוהן. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שלמה שקאָלניק, קאַרפּעל'ס אַ זוהן. ער האָט געהאַט לעצטענס אַ רעסטאָראַן. זיינער אַ זוהן, ליאָוש, איז אַוועק אין די בונקערס. דאָרט האָט ער, צוזאַמען מיט נאָך 9 מאַן, אויסגעאַרבייט אַ פלאַן ווי אזוי צו אַנטלויפֿען אין וואלד. זיי זיינען אנטלאָפֿען פון די בונקערס און האָבען זיך אויסבא־האלטען אויף דער נייער געסל און געוואָרט אויף אַ געלעגנהייט דורכצו־פירען זייער פלאַן. די דייטשען האָבען זיי אָבער געכאַפּט אין זייער באַ־העלטעניש און זיי געבראַכט אין די קאָזאַרמעס. מען האָט דאָן ארויסגערופֿען פון די בונקערס די פאַרשטעהער פון יודענראַט און פאַר זייערע אויגען דער־שאָסען אלע צוהן יונגעלייט. שלמה'ס פרוי, אַדעל, אַ טאָכטער פון דערע־טשינער מלמד און אַ שוועסטער פון אברהם און יעקב מאיר זאַקלאַס, איז שפּעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר מאַן, שלמה, וועלכער איז גע־

כליבען מיט די איבעריגע קינדער אין דער פאַרבליבענער צאָל פון די 1700 מענשן, איז שפּעטער געשטאַרבען אין לאַגער פון טיפוס. זיין זוהן, איצעל, און זיין טאָכטער, טייבע, מיט איר מאַן, יאָסעל לאַנגבאַרד (פּעלטע דער מאדיסטקע'ס אַ זוהן), און זייער קינד, זיינען אַוועקגעפירט געוואָרען מיט'ן לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעקומען.

נחום באַיער, דער קצב. ער מיט זיין זוהן מאָטעל (אויך אַ קצב) און מאָטעל'ס פרוי, חנה, מיט זייער זוהן, יעקב, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. באיער'ס איידעם, וויגדאָר פשעניצקי, מאניע דעם בעקער'ס אַ זוהן, וואָס איז געווען אַ בוכהאַלטער, מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב פריי, אַ טרעגער, גאָלדע איטשע מונטשיק'ס אַ זוהן. זיין פרוי, עטעל, און איר זוהן פון ערשטען מאַן, באָרע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. יעקב פריי איז, צוזאַמען מיט נאָך אייניגע מענשן, אַנטלאָפען פון די בונקערס אין וואַלד. אָבער ווי עס ווייזט אויס, איז ער דאָרט אומגעקומען, ווייל מען הערט ניט פון אים. זיין צוויי־ער זוהן, יודעל, און זיין טאָכטער, ראָזע, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

בעריל זאַוועלעוויטש, (וויסע קעפּעלע), דער שוסטער. ער איז געוואָרען אַ פּאָפולערע פיגור אין וואָלקאָוויסק. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק דערעטשינסקי, דער בעקער. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער מיט זיינע צוויי זיהן און טאָכטער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

בנימין אַדעלסקי, פון באַקאַליי־קראָם, אַן אמסטיבאָווער. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

נחום ליפשאָוויטש, אַן אַמסטיבאָווער. ער און זיין זוהן, זיידעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, שרה, לעבט אין אַמעריקע.

משה רוטשיק, (שמואל חיים דעם קצב'ס אַ זוהן). זיין פרוי, חאַשקע, (די טאָכטער פון דוד סמאזאָוויטש דעם סטאָלער) האָט געאַרבייט אין דער קיך פון די בונקערס. וועז זי האָט זיך געשטעלט מישען דעם גרויסען קעסעל מיט געקאָכטס, האָט זי זיך אויסגעגליטשט און אַריינגעפאַלען אין אים. זי האָט זיך שטאַרק אָפּגעבריהט און איז שפּעטער פון די וואונדען געשטאָרבען. משה רוטשיק מיט זייערע צוויי קינדער, הערשעל און יענטע, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איין זוהן, וואָס איז געווען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען, לויט ווי איך האָב געהערט.

שמאי דניאל, דער זוהן פון ראש־ישיבה ירחמיאל. זיין פרוי, גיטעל, איז געווען משה רוטשיק'ס אַ שוועסטער. איך האָב מיט מיין פאַמיליע ביי זיי געוואוינט זייט נאָך דער שריפה ביז אַ וואָך פאַר דער ליקווידאַציע. שמאי איז געווען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע דער אַרבייטס־אינספּעקטאָר פון יודענראַט, און איז געווען איינער פון זיינע טיכטיגסטע מיטגלידער. ער מיט זיין פרוי און זוהן זיינען געווען מיט אונז אין דעם לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ. ער מיט דער פרוי זיינען גלייך אָפּ־

געשיקט געוואָרען אין קרעמאַטאָריום. זיין זוהן, אַבראַשע, איז געבליבען אין אוישוויצער לאַגער. מיט אים האָט פּאַסירט דער פאָלגענדער אינצידענט. איינמאָל נאָך דער ארבייט, איז צו מיר און צו משה סאַלאַדוכע, פון אונזער טראַנספּאָרט (ער לעבט שוין היינט ניט), צוגעגאַנגען איינער פון די לאַגער־אויפזעהער און האָט אונז געהייסען אויסטאָן אַ טויטען. מיר האָבען דעם טויטען, וואָס איז געלעגען אויף דער ערד אין ליים אַ פאַרשמירטער, צוערשט ניט געקענט דערקענען. בלויז שפּעטער, וועז מיר האָבען אים אויסגעטאָן און דערזעהן אויף זיין אָרעם אַ נומער פון דער סעריע 94,000, וואָס איז געווען די סעריע פון אונזער טראַנספּאָרט, האָבען מיר זיך צו אים צוגעקוקט נעהענטער און אין אים דערקענט אַבראַשקע'ן. ווי מיר האָבען זיך נאָכדעם דערוואוסט פון אונזערע באקאנטע, וועלכע האָבען מיט אים צוזאַמען געאַרבייט, איז ער ביי דער ארבייט דער'הרג'עט געוואָרען פון דעם אויפזעהער.

יעקב לאַניעוויטש, (משה זשעלעניעוויטש'עס געוועזענער איידעם). ער און זיין צווייטע פרוי, מלכה (די טאָכטער פון יוסף לייב רובינאָוויטש), זיינען אין אַנהויב פון דער רוסישער אָקופּאַציע אַוועקגעפאָרען קיין לידע אויס מורא פאַר די באָלשעוויקעס. זיי זיינען ביידע, צוזאַמען מיט זייער זוהן, אומגעקומען אין דער לידע'ר שחיטה, דעם 8טען מאַי 1942.

מרדכי ווילק, דער שוסטער. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין איידעם, חאַצקעל סידראַנסקי, איז אומגעבראַכט געוואָרען פון די דייטשען מיט די ערשטע 200 מאַן. חאַצקעל'ס פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער צווייטער איידעם, שמואל כוואליצקי, אַ גאַרבער, וואָס פלעגט אויסאַרבייטען שעפּסענע פעלצלעך, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי, ריינע, און זייערע קינדער, אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שלמה שקלאר, אַ שלאָסער (אַ זוהן פון יעקב שכנא, וואָס פלעגט פאָרען מיט'ן אייזעלע). ער מיט זיין פרוי (די טאָכטער פון איינעם פון די „סטאַטס", די גלעזער) און זייער קינד זיינען אימגעקומען אין טרעבלינקע.

קאדעל לאפּידות, געווען אַ שמיד און האָט לעצטענס געהאט אַ באַקאַליי־קראָם. ער מיט זיין פרוי, חנה, און קינדער: יצחק, בערל, חיה און שיינע־פיגעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיינע אַ פאַרהייראָטע טאָכטער, באַשע, און איר מאַן, ישראל עקשטיין, אַ בעקער, זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו ליבקין, אַ טרעגער ביי דער באַן. זיין פרוי, פייגע־קיילע, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

וועלוועל בענדענסאַן, אַ קצב. ער און זיין פרוי (אַ טאָכטער פון נאַקדימאָן פון קארטשיזנע), מיט'ן זוהן משה, אַ סטאָלער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, חאשע, מיט איר מאַן, וועלוועל רובינשטיין (יודעל דעם שלאָסער'ס אַ זוהן און אַ פלימעניק פון מיין טאַנטע לינא טשאָפער), מיט זייער קינד, זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמעון באיער, אַ פערד־העגדלער. זיין זוהן, חיים, מיט זיין פרוי און קינד זיינען געווען אין ביאַליסטאָק און זיינען אומגעקומען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס. דער אַנדערער זוהן, שלמה, איז אַנטלאָפען פון די בונקערס אין וואַלד, אָבער ער איז מסתמא דאָרט אומגעקומען, ווייל מען האָט פון אים מער ניט געהערט. שלמה'ס פרוי און זיין פאָטער, שמעון, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אסתר זאַפּאָליאַנסקי, (די פרוי פון בערל זאַפּאָליאַנסקי), אַ קרעמערקע. איר זוהן, העניאָך, איז מאָביליזירט געוואָרען אין 1939 אין דער פּוילישער ארמיי, און איז דאָרט אומגעקומען. דער אַנדערער זוהן, יעקב, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און דאָרט אומגעקומען. יעקב'ס פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. חיה, די פרוי פון דריטען זוהן, שמואל, (טאַכטער פון קרום דעם שמיד), איז מיט איר קינד אומגעקומען אין אוישוויץ. שמואל איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און איז לעבען געבליבען. אסתר זאַפּאָליאַנסקי, מיט איר טאַכטער, רייזעל, און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. רייזעלס מאַן איז אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע פאַרשיקט געוואָרען קיין רוסלאַנד.

אהרן לייב סמאַזאַנאָוויטש, דער שוסטער. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערל חאַזאַנאָוויטש, פלעגט זומער פאַרקויפען אייז־קרים. זיינע ביידע זיהן, שלמה און יעקב, זיינען געווען פריזירער. זיי זיינען מיט זייערע פאַמיליעס אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין טאַכטער לעבט אין ניו־יאָרק.

שלמה קרינסקי, פון פרוכט־קראָם. ער איז געווען אַ פאָפולערע פיגור אין שטאָט. ער איז אמאָל געווען אַ מלמד. זיין טאַכטער האָט חתונה געהאַט מיט יודעל פראָק, אַ שנייידער. שלמה מיט זיין טאַכטער און איר קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, מרדכי, אַדער, ווי מען האָט אים געפונען, „מאָטשע" (פלעגט אַרומטראָגען אין גאַס גרינס און פרוכט צו פאַרקויפען), איז מיט זיין פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים רובינאָוויטש. ער לעבט אין ארץ ישראל. זיין פרוי, ריווקע, האָבען די רוסען פאַר ספּעקולאַציע פאַרשיקט קיין רוסלאַנד, זי איז גראָד דערפאַר לעבען געבליבען. די קינדער זייערע, צווי זיהן מיט אַ טאַכטער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זאמאָשטשע

די רעכטע זייט — געהענדיג פון וואָקזאַל אין דער ריכטונג פון שטאָט

פרוי איצקאָוויטש, פון רוושנאי. זי איז געווען אַ שפּייז־קרעמערקע. איר הויז האָט פריהער געהערט צו טאַרמאַ. אירע צווי זיהן, בערל און משה, זיינען געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און זיינען ביידע לעבען געבליבען. ביידע געפינען זיך איצט אין אמעריקע. זייער מוטער און משהס פרוי (אַ טאַכטער פון הערשעל ראַביץ — איצט אין אַמעריקע), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב שמואל סעגאל, אַ זוהן פון ראכע די בעקערקע און ישעיהו סעגאל. ער האָט געהאט אַ גרויס הויז און איז געווען באקאנט אַלס אַ וויצלער. זיין פרוי איז געווען די טאָכטער פון דעם זשעמשניק און אַ שווּעסטער פון פיניע כאָמסקי. ער מיט זיין זוהן, פּסח, און זיין פרוי און קינד, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם לויטעס. ער מיט זיין טאָכטער, יהודית, און איידעם, בן־ציון זשוכאָוויצקי (האָט געהאַט סמיכה אויף רבנות און פלעגט מאַכען פּאַפּירענע זעקלעך צו פּאַרקויפען), זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זלמן פרענקעל, אינהאָבער פון האָטעל ביי דער באַן. ער איז אַמאָל געווען אַ פּאַבריקאַנט פון דעקען אין ביאַליסטאָק. זיינע צוויי זיהן, יאָשקע און אבראשע, זיינען באַלד נאָכדעם ווי די דייטשען זיינען אריין אין שטאָט אָפּגעפּאָרען צו זייער עלטסטען ברודער אין רוזשנאָי, וואו זיי זיינען שפּעטער צוזאמען מיט די רוזשאָניער אידען אומגעקומען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס. זלמן פרענקעל מיט זיין פרוי און טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיה קליינבוים, פון האָטעל (אַ שווּעסטער פון זלמן פרענקעל). זי איז צוזאמען מיט איר טאָכטער אומגעקומען אין טרעבלינקע. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָבען די דייטשען איבערגענומען זייער הויז פאַר אַ פינאַנץ־אָפּיס, און זלמן מיט חיה האָבען געוואוינט ביי שיינע שאפירא אויף דער זעלבער גאַס. זייער הויז איז, ווי איך האָב געהערט, אויך צעשטערט געוואָרען צוזאמען מיט אלע אנדערע הייזער בשעת די דייטשען האָבען אָפּגעטראָטען פון וואָלקאָוויסק אין 1944.

משה אביגדור טאַראַן. ער האָט געהאַט אַ געמישט געשעפט פון קאָלאָניאַל מיט פּאַיאַנס. זיין פרוי איז געווען חיה, קלמן קאָפּלאַנ׳ס אַ טאָכטער. איין טאָכטער, שרה, מיט איר זוהן און אירע עלטערען זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. שרה׳ס מאַן, הירשעל דיטקאָווסקי (לייבע קלמנ׳ס אַ זוהן), איז צוגענומען געוואָרען מיט די 200 מאַן. אַ צווייטע טאָכטער, הינדע (וואָס איז געווען אַ הינקעדיגע), איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. הינדע׳ס מאַן, שליווקע, האָט געקראָגען אַ האַרץ־שלאָג ווען די דייטשען האָבען אים אַרעסטירט און איז דערפון געשטאָרבען; אַ דריטע טאָכטער, פייגעל, איז מיט איר זוהן אומגעקומען אין טרעבלינקע. פייגעל׳ס מאַן, יצחק פּאוע (פון דער דראָגעריע), איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. טאַראַנ׳ס פערטע טאָכטער, גיטעל, און איר מאַן, קאָוונסקי, זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, וועלוועל טאַראַן, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. וועלוועל׳ס פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קלמן באַרטנאָווסקי, דער איידעם פון הינדע לעוו פון דער בריסקער גאס. ער האָט געוואוינט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע ביי טאַראַנ׳ען. די דייטשען האָבען אים צוגענומען מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאָטעל לעוו, הינדע׳ס זוהן. ער האָט געוואוינט אויף זאַמאָשטשע ביי

טאַראַנ'ען. ער מיט זיין פרוי, פּיגעל גוידע פון לידע, און זייערע צוויי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דוד שטיימאַן, אַ מיליטערישער שניידער (מינדעלע'ס איידעם). ער און זיין פרוי און זייערע ביידע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל קאַפּלאַן. ער איז געווען אַ קרעמער און אַ מעקלער. מ'האָט אים אויך געפרופען „וועלוועל קלמנ'ס". ער איז געווען אַ באַקאַנטע פּיגור אין שטאָט. ער איז געשטאַרבען פון אַ האַרץ־אַטאַקע קורץ נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע. געווואוינט האָט ער, צוזאַמען מיט זיין פאמיליע, בייַ אברהם מילקאָוו. זיין פרוי, חוה, און זיין טאָכטער, שרה, מיט איר מאַן, שלמה איצקאָוויטש, און זייער קינד זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל קאַפּלאַנ'ס אַ צווייטע טאָכטער, הינדע, וועלכע האָט פריהער געוואוינט אין זשאַלודעק, איז מיט איר מאַן, אברהם דערשוויאַנסקי, און זייערע קינדער אומגעקומען אין טרעבלינקע. אַ דריטע טאָכטער, רחל, האָט געוואוינט אין ארגענטינע און דאָרט געהיראט און געהאט אַ קינד. זי איז צוליב דעם קלימאט קראנק געווארן און איז צוריקגעקומען קיין וואַלקאָוויסק זיך צו דערהאַלטן. זי איז אָבער געשטאַרבען אין איר היימשטאָט אין דער צייט פון דער סאָוועטישער אָקופּאַציע. זיין פערטע טאָכטער, מיכלע, איז ארויסגעפאָרען קיין ביאַליסטאָק און איז, צוזאמען מיט איר מאַן, ארטשיק שאַפּיראָ, פון טאַרטאַק, און קינדער, אומגעקומען מיט די ביאַליסטאָקער אידען אין דער דאָרטיגער אַקציע.

שיינע פּערעמינסקי, פון באַקאַליי־קראָם, די אלמנה פון משה דעם סטאָלער. זי מיט איר טאָכטער, נחמה, און איידעם, יוסף סאַלאַטע, אַ סטאָלער, מיט זייער קינד, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב פּערעמינסקי, שיינע'ס זוהן, אַ שנייַדער. ער מיט זיין פרוי, ראָזע (אַ טאָכטער פון שרה שאָשע רוטשיק), און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

נאָטע פּערעמינסקי, אַ סטאָלער, יעקב פּערעמינסקי'ס אַ ברודער. ער איז געשטאַרבען אין די בונקערס. זיין פרוי, באַשע (אַ פּילימעניצע פון דוד וויטקע'ס, וועלכער לעבט אין אַמעריקע), איז מיט איר קינד אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סטאַניסלאַוו יעזערסקי, אַ קאָטלער און שלאָסער. אויף זיין הויז איז געפאַלען אַ באָמבע, אין יוני 1941, און עס איז דאָרט געהרג'עט געוואָרען יוסף בעקענשטיין פון שוך־געשעפט.

שמואל סולקעס, אַ שוסטער. אויף זיין שטוב איז געפאַלען אַ באָמבע. ער האָט געוואוינט אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע בייַ זיין טאָכטער אויף קארטשיזנע. ער און זיין פרוי, רייזעל (פון די מונטשיק'ס), מיט זייער טאָכטער, לאה לאס, און איר מאַן, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זלמן סולקעס, דער פריזירער (שמואל סולקעס אַ זוהן). זיין פרוי, גיטעל יונאָוויטש (פון די קצבים), מיט איר קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער אליין איז געווען אין אוישוויצער לאַגער, אָבער ער האָט

ניט געקענט פאַרטראָגען די ליידען און איז דאָרט אומגעקומען.

עקשטיין, דער בעקער (קאָדעל דעם שמיד'ס אַן איידעם). ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שעפּסעל חזן, דער שניידער. ער און זיין פרוי, חנה ריווע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם חזן, א שניידער (שעפּסעל'ס א זוהן). ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל קרינסקי, פון מאַנופאַקטור־קראָם (שעפּסעל חזנ'ס איידעם). ער, צוזאַמען מיט זיין פרוי, חיה רייזעל, און קינד, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ראבע סענאל, די בעקערקע. זי און איר טאָכטער, לאה, זיינען פאַר־ברענט געוואָרען פון א צינד־באַמבע, וואָס איז געפאַלען ביי לייבע וויניק'ען אין הויז. דאָרט זיינען פאַרברענט געוואָרען 11 פּערזאָן. זי איז די מוטער פון יעקב שמואל'ען און האָט קינדער אין ניו־יאָרק.

לייבע וויניק, א שוסטער, האָט געוואוינט לעבען בית־המדרש. ביי אים אין הויז האָט אָנגעגריפען א צינד־באַמבע, פון וועלכער זיין טאָכטער, גאָלדע, איז פאַרברענט געוואָרען מיט נאָך 10 פּערזאָן. ער איז דאָן פאַר־וואונדעט געוואָרען און איז א האַלב יאָר שפּעטער געשטאָרבען. זיין פרוי, רייזעל, און טאָכטער חיה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערג, (פון ראָש), א שווער פון דר. בערל וועלוועלסקי, האָט גע־וואוינט אין גאַטליב'ס הויז אויף בזשעסקער גאַס. ער מיט זיין זוהן זיינען פאַרברענט געוואָרען אין וויניק'ס הויז. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ברוך פורמאנ'ס אלמנה. האָט געוואוינט לעבען בית־המדרש און געהאַט א באַקאַלייי־קראָם. זי מיט איר טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר זוהן, מוליע פורמאַן, א סטאָלער, מיט זיין פאַמיליע זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאָטעל סמאזאָוויטש, געווען א טרעגער, א זוהן פון דאָזשע דעם סטאָלער. אים האָט מען געשאָסען ווען ער האָט זיך אויסבאַהאַלטען פון געהן אין די בונקערס דעם 2טען נאָוועמבער 1942. זיין פרוי, א שניידערקע, (האָט געשטאָמט פון די קירזשנער'ס און איז געווען א פּלימעניצע פון יאָסקע ווילק) איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. אירע ברידער לעבען אין אַרגענטינע.

הושע גרונעם. ער מיט זיינע קינדער און איידעם זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל גרונעם, אן איזוואָשטשיק (הושע'ס זוהן). ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין איידעם, א זאָקען־מאַכער (איך געדענק ניט זיין פאַמיליען־נאָמען — ער איז ניט געווען קיין וואָלקא־וויסקער), און איסר, הושע'ס א זוהן, האָט מען צוגענומען די ערשטע וואָך פון דער דייטשער אקופאַציע און זיי אומגעבראַכט. אויך מרדכי גרונעמעס פרוי מיט זייער זוהן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ראובן רוטשיק, דער זוהן פון יאָסיל כאַשקע'ס. ער איז געווען רע־דאַקטאָר פון „וואלקאוויסקער לעבען" און פלעגט אויך פאַרפאַסען לידער און שרייבען די „היימישע ענינים". זיין פרוי, באַבעל, איז געווען פון די ראַפאַפאָרט'ס. זי ביידע מיט זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. פון זייער משפחה זיינען געבליבען אַ ברודער, אליהו רוטשיק, און אַ שוועסטער אין נאָרוויטש, אמעריקע. זייער שוועסטער, חנה, און איר מאַן, מיט זייערע קינדער (דער מאַן פלעגט אַרבייטען ביי די קצבים אין בוינע און איז געווען אַ שינדער) — זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סוויסלאָצקע גאַס

סוויסלאָצקע גאַס איז אַ געסעל אויף זאַמאַשטשע. דער אָנהויב איז לעבען טשאַפער'ס הויז

אהרן קאָפאָווסקי, אַ מעהל־סוחר. ער מיט זיין פרוי, הינדע, אַ טאָכטער פון לייבע דיטקאָווסקי, און זייער טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, שכנא, וועלכער איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאָגער, האָט געליטען אין לאָגער פון אַ געשוואָלענעם פוס, מען האָט אים אָוועקגענומען אין שפיטאָל און פון דאָרט אין קרעמאטאָריום. דער אָנדערער זוהן, מעשעל, לעבט אין ארץ־ישראל, וואו ער האָט געדינט אין דער אידי־שער בריגאַדע אין משך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

זכריהו טשאָפער. אין זיין הויז איז קיינער ניט געווען בשעת די געשעהענישען. חיים משה טשאָפער איז מיט זיין פאַמיליע ארויסגעפאָרען קיין סלאָנים און דאָרט אומגעקומען אין די שחיטות.

רבקה נאקדימאן, אַדער, ווי מען האָט זי גערופען די „וואָלערקע", ווייל זי האָט אַמאָל געוואוינט אין דאָרף וואָליע. זי מיט איר טאָכטער און איידעם, זיידעל פאָמעראָנץ, אַ סטאָלער, זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. איר צווייטע טאָכטער, פייטשע, מיט איר קינד, אַ מיידעלע, זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים משה נאַקדימאָן, אַ טרעגער (רבקה נאַקדימאָנ'ס אַ זוהן). ער איז ביי די דייטשען געווען אַ פורמאַן אין יודענראַט. זיין פרוי און זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געבראַכט געווארען מיט'ן לעצטען טראַנספאָרט קיין אוישוויץ און איז דאָרט אומגעקומען.

שרה שאַשע רוטשיק, די אלמנה פון משה רוטשיק. זי מיט איר שנור, ביילע נעכעס, און איניקעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר זוהן, יעקב רוטשיק, אַ בעל־עגלה (איז געווען אַ פורמאַן ביים יודענראַט), איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

ישראל ריכטער, אַ סטאָלער, שרה שאַשע'ס איידעם. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים יצחק קאַפלאָן, אַ בלעכער (אַ זוהן פון די קאַפלאָנ'ס לעבען דער צערקווע און אַן איידעם פון שרה שאַשע רוטשיק'ס). זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער מיט זיינעם אַ ברודער זיינען געווען אין אוישוויצער לאָגער און דאָרט אומגעקומען.

שכנא קושניראוויסקי, א בלעכער (בעבעל דעם בלעכער׳ס א זוהן). ער מיט זיין פרוי, ליבע, און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל בערג, הערשעל דעם פאדריאדטשיק׳ס א זוהן. אויך ער איז געווען אן אונטערנעמער. זיין פרוי, זלאטקע (פעלטע שעוואכאוויטש דער קצב׳טעס א טאכטער פון דער ברייטער גאס), איז געשטארבען אין וואגאן, ווען מען האט געפירט דעם לעצטען טראנספארט קיין אוישוויץ. ער און זיין טאכטער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין צווייטע טאכטער, פאליע, איז אוועק קיין רוסלאנד, אבער עס איז ניט באקאנט וואס מיט איר איז געשהען.

אינזשעניר יעקב שיפיאצקי, וועלוועל בערג׳ס איידעם. ער און זיין פרוי, קריינע, און זייער קינד זיינען דורך אפרים בארא׳ש, דעם דעמאלסדיגען הויפט פון ביאליסטאקער יודענראט, ארויסגעפירט געווארען פון די בונקערס קיין ביאליסטאק, אבער זיי זיינען שפעטער אומגעקומען צוזאמען מיט די ביאליסטאקער אידען אין איינער פון די דארטאגע אקציעס.

הערשעל סמייזיק, (פון די „קוואטשוקעס") א טרעגער. ער איז אנטלאפען וען די דייטשען זיינען אריין אין שטאט. זיין פרוי מיט איר טאכטער און אידעם (אלטע בערעסטאוויצקי׳ס א זוהן) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. א צווייטע טאכטער, מאשא, איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז לעבען געבליבען.

רחל סאלמאן, די אלמנה פון סענדער דעם בעקער. זי האט געוואינט אין הויז פון משה טשאפפער. איין זוהן, הושיע, איז מאבילייזירט געווארען אין פוילישען מיליטער אין 1939 און איז שפעטער געקומען קיין ווילנע. אבער, אין דער לעצטער שעה, פאר דער אקופירונג פון ווילנע דורכ׳ן סאוויעטישען מיליטער, איז ער דער׳הרג׳עט געווארען פון א באמבע. רחל און איר צווייטער זוהן, וועלוועל, זיינען אומגעקומען, ווי מיר דוכט, אין טרעבלינקע.

בית־המדרש (זאמאשטשאנסקע) גאס

יאסעל רוטשיק, (לייבע׳ס א זוהן), א לאסט־אויטאמאביל־טרייבער. זיין פרוי (שרה שאשע׳ס א טאכטער) און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער אליין איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דארט אומגעקומען.

אברהם רוטשיק, דער טרעגער (לייבע׳ס א זוהן). ער איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דארט אומגעקומען. מיט אים איז אויך, ווי מיר דוכט, אומגעקומען זיין ברודער, יצחק. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מלכה רוטשיק, לייבע רוטשיק׳ס א טאכטער. זי איז אנטלאפען אין וואלד און איז לעבען געבליבען. זי וואוינט איצט אין וואלקאוויסק.

פסח רוטשיק, א לאסט־אויטאמאביל־טרייבער. ער האט אין דער צייט פון די נאציס געארבייט אלס א מוליער. ער מיט זיינע צוויי זיהן,

חאצקעל און מאיר, זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער און זיינען דאָרט אומגעקומען. די פרוי און טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין שוועסטער לאַסקע איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פייוועל אירמעס, געווען אַ לויפער אין דער העברעאישער שולע. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יונה אירמעס, אַ שוסטער. אים האָט מען אַרעסטירט אָלס קאָמוניסט און אומגעבראַכט. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שיינע אירמעס. זי מיט איר מאַן, אַ שניידער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים מרדכי אירמעס. די גאַנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב רובינשטיין, דער זוהן פון יודעל רובינשטיין דעם שלאָסער. ער איז אַוועקגעפירט געוואָרען קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעקומען. זיין פרוי, חנה (פון די אירמעס'עס), מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בזשעסקע גאַס

די גאַס וואו עס איז געווען בראָכ'ס לעדער־פאַבריק

אברהם גאָטליב — זיינע טעכטער, עלטערע מיידלעך, זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

יעקב גורעוויטש. זיין פרוי, קריינע (אַ טאָכטער פון די גאָטליב'ס פון די „קעלבאַסעס") איז פאַרברענט געוואָרען בייַ וויניק'ען אין הויז צו־זאַמען מיט 11 פערזאָן. די איבעריגע מיטגלידער פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. צווישען זיי זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע דער זוהן, זעליג, מיט זיין פאַמיליע, און דער זוהן, מענדעל (קרום'ס אַן איידעם), מיט זיין פאַמיליע.

אברהמ'על שאַפּיראָ, פון טאָרטאָק. אים האָבען די רוסען אַרויס־געפירט קיין רוסלאַנד, אָבער ער לעבט מער ניט. זיין פרוי (באַגאַמילסקי'ס אַ טאָכטער פון די הויפען) מיט די קינדער זיינען אויך אַרויסגעפירט גע־וואָרען קיין רוסלאַנד. נאָכ'ן קריג זיינען זיי צוריקגעקומען קיין פוילען.

ארטשיק שאפּירא, אברהמ'ס ברודער, ער און זיין פרוי, מיכלינע (וועלוועל קאַפּלאַנ'ס אַ טאָכטער), זיינען מיט דער פאַמיליע אַנטאַפּען קיין ביאַליסטאָק פאַר דער אַקציע פון 1942 און זיינען דאָרט אומגעקומען.

אשר יאַנאָווסקי, אַ זוהן פון ניסן יאַנאָווסקי פון טאבאק. ער און זיין פרוי, מאטילדא, און די קינדער, דאָרע און חיה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סיאָמע גאלין, דער באַקאַנטער כלל־טוער און פרעזידענט פון „לינת־חולים". אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע איז ער געווען טעטיג אין יודענראַט. אין די בונקערס איז ער געווען הויפט פון דער פּראָוויאַנט־אָפּטיילונג. מיט אים האָט אין די בונקערס פאַסירט דער פאַלגענדער אינ־צידענט. ער איז איינמאָל צוגעגאַנגען מיט אַ פלעשעלע צו אַ שאָפער און

ביי אים געבעטען אַ ביסעל בענזין פֿאַר זיין פֿייערגעצייג. וועז אַן עס־עס מאַן האָט דאָס באַמערקט האָט ער אים צוגערופֿען אוז מערדערליך צעשלאָגען, אזוי אז מען האָט אים געמוזט אונטער די הענט אָפּפֿיהרען אין בונקער. וועז ער איז שוין אין אָוועגט געלעגען אין וועהטאָגען, זיינען אַריינגעקומען אין בונקער די זעלבע עס־עס־לייט אוז מען האָט אים אַרויסגערופֿען אויף דער גאַס. ער האָט זיך קוים געקענט שטעלען אויף די פיס. פֿאַר'ן אַרויס־ געהן, פֿונקט ווי ער וואָלט געהאַט אַ פֿאַרגעפיהל וואָס עס וועט מיט אים פֿאַסירען, האָט ער זיך געזעגענט מיט אַלעמען. נאָך זיין פֿאַרלאָזען דעם בונקער האָט מען דערהערט פון דרויסען קלעפּ אוז קולות, אוז עטליכע שאָסען. וועז מיר זיינען צו אים אַרויסגעגאַנגען איז ער שוין געלעגען אַ טויטער לעבען אַריינגאַנג פון בונקער. זיין פּרוי אוז קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין זוהן, איזיע, וועלכער איז די נאַכט פון זיין פאָטער'ס טויט אַנטלאָפען אין וואַלד, לעבט איצט אין וואָלקאָוויסק.

אפרים גאלין, סיאַמע'ס עלטערער ברודער. ער אוז זיין זוהן זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין פרוי, עלקעלע (דעם ביאַליסטאָקער בעקער'ס טאָכטער פון די לעוו'ס) איז געשטאָרבען פון טיפוס אין די בונקערס.

יוסף, שאַכנע, קאָפּעל אוז יעקב דוואָרעצקי, (אייניקלעך פון אביגדור בלאָך). פון זיי איז קיינער ניט געבליבען. אַ טייל איז אומגעקומען אין טרעבלינקע, אוז אַ טייל אין אוישוויץ.

ישראל גובאַר. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ער פאַב־ ריצירט זייף אוז אַנדערע אַרטיקלען. פאַר'ן ליקווידירען פון געטאָ האָט ער געוואוינט ביי אמסטיבאָווסקי'ן אויף קאַרטשיזנע. ער אוז זיין פרוי, פּאניע (אַ טאָכטער פון דוואָרעצקי אוז אייניקל פון בלאָך), מיט זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים יודעל שיפּיאַצקי, דער בוכהאַלטער. ער מיט זיין פרוי, רחל (דעם ביאַליסטאָקער בעקער'ס אַ טאָכטער), אוז זייערע קינדער האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אין ליסקאָווע ביי אַ קריסט אין א קאַרטאָפּעל־גרוב. די פרוי איז שפּעטער געקומען אין די בונקערס מיט איר אינגערער מיידעלע. דעם לעצטען טאָג פאַר'ן אויספיהרען פון די בונקערס איז איר געלונגען ווידער צו אַנטלויפען. זי איז צוריקגעקומען מיט איר קינד צום מאַן אוז צו דער עלטערער טאָכטער, אוז זיי זיינען אַלע אַוועק אין וואַלד. דאָרט איז זי מיט איר אינגערער טאָכטער קראַנק געוואָרען אויף טיפוס, מיט וועלכען זיי האָבען זיך אָנגעשטעקט אין די בונקערס, אוז זיי זיינען ביידע געשטאָרבען. דער פאָטער מיט דער עלטערער טאָכטער זיינען געבליבען לעבען. איצט לעבען זיי אין לאָדזש.

אברהם פּינעס, פאָטער פון נח פּינעס פון פילאדעלפיע. זייער הויז איז געווען לעבען טייך. זיינער אַ זוהן, חיים, איז דעם צווייטען טאָג פון קריג, אין 1941, אַוועק קיין רוסלאַנד אוז מען הערט ניט פון אים. אברהם פּינעס אוז זיין פרוי מיט'ן אינגערען זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערץ מאַסטקאָוו. זיין טאָכטער איז געלעגען קראַנק אין סיימיקאָווען

שפיטאל לעבען וואלד, וואו זי איז שפעטער געשטאָרבען. ער איז אין דער צייט פון דער באמבאַרדירונג, צוריקגעהעגדיג פון אַ באַזוך אין שפיטאל ביי זיין טאַכטער, פאַרוואונדעט געוואָרען און איז שפעטער געשטאָרבען פון די וואונדען. זיין זוהן, יוסף, און טאַכטער, ליובע, לעבען אין ארץ־ישראל.

יוסף לעמקין. ער און זיין פרוי זיינען ביידע אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער זוהן, דר. רפאל לעמקין, לעבט אין אַמעריקע. דער צווייטער זוהן, אליהו, מיט זיין פרוי (פון די ווינאַגראַדסקי'ס) און זייערע קינדער זיינען אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופאַציע געפאָרען אויף אַ באַזוך קיין מאָסקווע און דאָרט פאַרבליבען. איצט געפינען זיי זיך אין דיישטשלאַנד.

אברהם עזרא גלעמבאָצקי. ער איז געשטאָרבען פאַר דער מלחמה. זיין טאַכטער, חאַנטשע, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די פאַמיליעס סוקעניק און זנוידיק, האָבען געוואוינט אין הויז וואָס האָט אַמאָל באַלאָנגט צו זלמן חפץ. קיינער פון די ביידע פאַמיליעס איז ניט פאַרבליבען.

יאָסעל דאָמאַשעוויצקי, („יאָסעל דער שאַפער"). ער ווי אויך ליבע און פייגעל דאָמאשעוויצקי זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שלמה ליס, דער באַגרעבער, געוואוינט אויפ'ן בית־עולם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די קאַכעלניע

דאָרט האָבען געוואוינט די קינדער פון משה אַלטער קושניר. זיי זיינען געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס די „קאַכעלניקעס".

יעקב אברהם קושניר. ער און זיין פרוי (משה זילבערמאַנ'ס טאַכטער) און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוסף קושניר. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו קושניר. ער מיט זיין פרוי האָבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע געוואוינט אין קריניק, וואו ער האָט געאַרבייט אַלס אָפּטייקער. וועז מען האָט די קריניקער אידען אַרויסגעפירט ,איז אים און זיין פרוי געלונגען צו אַנטלויפען. זיי האָבען זיך אויסבאַהאַלטען ביי אַ באקאנטען קריסט, וועלכער האָט זיי באשיצט די גאנצע צייט. זיי זיינען אזוי ארום ביידע לעבען געבליבען און געפינען זיך איצט אין ארץ ישראל.

שלמה שיפיאַצקי, דעם שטעפער'ס אַ זוהן און ברודער פון חיים יודעל (קושניר'ס אַן איידעם). ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאירעם שטיין. ער האָט געאַרבייט אין טאַרטאַק ביי סעלעצקי'ן. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיידעל קאַפּלאַן, דער בעקער, אַ חסיד. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל ווישניאצקי. ער האָט געוואוינט אויף פאַבריטשנע גאַס. אין דער צייט פון דער אָקופאַציע האָט ער געאַרבייט אין יודענראַט. די פאַמיליע

זיינע איז געווען מיט מיר אין איין בונקער. ער מיט זיין פרוי, לוטשע (פון די גלעמבאָצקי'ס), און קינדער, יוסף און אסתר, זיינען אַוועק מיט'ן לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעקומען.

די ברייטע גאס

לינקס — געהענדיג פון בריק אין דער ריכטונג פון שטאָט

שמעון לאַפּידות, אַ שמיד, האָט געוואוינט ביים טייכעל. ער איז געווען אַמאָל אין אַמעריקע. זיין גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמעיה שעוואכאָוויטש, אַ שמיד, האָט געוואוינט ביים טייכעל. זיין זוהן, ניאָמע, האָבען די דייטשען צוגענומען מיט די ערשטע 200 מאַן. דער אַנדערער זוהן, לייזער, אויך אַ שמיד, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און געבליבען לעבען. ער געפינט זיך איצט אין וואָלקאָוויסק. זייער מוטער, מירקע, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאַפּסיק, דער היטעל־מאַכער. ער איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס דער מיליטעריישער היטעל־מאַכער. זיין זוהן, שאַלקע, אַ צייטונגס־פאַר־קויפער, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען אין איינער פון די סעלעקציעס. וועג מען האָט אים געפירט אין קרעמאַטאָריום האָט ער פון אויטאָבוס אויסגעשריען צו באַקאַנטע וואָלקאָוויסקער אויפ'ן וועג: „נעמט נקמה פאַר מיר"! די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאָטעל שעוואכאָוויטש. ער מיט זיין פרוי, שרה עלקע, אַ מאַרק־הענדלערקע (זלמן כאַזשע'ס אַ טאָכטער), מיט זייער פאַמיליע זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שאַוזאַן, אַ גאַרבער. מען האָט אים אויך גערופען אין שטאָט „דער זשאַנדאַר". ער איז געווען פאָפּולער אין שטאָט און איז געווען באקאנט אַלס אַ בונדאָווץ. אים מיט זיין פרוי און טאָכטער האָט מען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מענשען.

וואטעטשינער (דעם שמש'ס) געסעל

יוסף מאיר לעווין. ער איז געווען אַ פאָפּולערע פיגור. יעדער איינער אויף זאַמאָשטשע האָט אים געקענט. אמאָל איז ער געווען אַ מלמד, געווען זעהר אַ קלוגער און הומאָרפולער איד, האָט געקענט לערנען און איז געווען אַ בעל־תפלה. די ווייבער פלעגען ליב האָבען זיין דאָוונען ביים עמוד. בשעת דער דייטשער אַקציע איז ער שוין געווען אַ זקן און מען האָט אים געבראַכט אין די בונקערס אַ קראַנקען, וואו ער איז קורץ נאָכדעם געשטאָרבען. זיין איידעם, זיידעל, אַ שוסטער, מיט זיין פרוי און זייערע צוהן קינדער זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מילער, דער בלעכער, האָט געוואוינט ביי יוסף מאיר לעווין. ער מיט

זיין פרוי און זייערע דריי צווילינג זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גאלדע סטאלאוויצקי, די פרוי פון אברהמ'קע בערעזשימקי, דעם איזוואשטשיק, און טאכטער פון בעל־עגלה איטשע רוטשיק מונטשעק. זי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר זוהן, יאסעל, אן סטאלער, איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע מיט זיין פרוי און קינד. אן צווייטער זוהן, משהיל, איז געווען אין רוסלאנד, וואוהין ער איז פארשיקט געווארען פון די רוסן, און איז געבליבען לעבען.

העניך ליפשיץ, („טאטקע"), זון איזוואשטשיק. זיין איידעם, ניאמע, איז געשאסען געווארען, צוזאמען מיט אנדערע מענשען, וועלכע זיינען געזעסען אין וואלקאוויסקער טורמע. (די דייטשען פלעגען ארעסטירען פילע מענשען און זיי ארייגזעצען אין טורמע, און ווען די טורמע פלעגט ווערען פול, פלעגען זיי ארויספירען די ארעסטירטע לעבען „מאיאק" און זיי דערשיסען). פון דער פאמיליע זיינען ראובן ליפשיץ מיט זיין זוהן אומגעקומען אין אוישוויץ. אלע איבעריגע מיטגלידער פון דער פאמיליע, צוזאמען מיט די קינדער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאטקע ליפסקי גאטליב, („קעלבאסעס"), פון די איזוואשטשיקעס. פון דער גאנצער פאמיליע איז פארבליבען, לויט ידיעות, אין אייניקעל. די איבעריגע זיינען אלע אומגעקומען.

ניעשע לעווין, „די שווארצע" (א שוועסטער פון מאטקע קעלבאס און אברהם גאטליב'ס א טאכטער). די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק שקלאוויץ, יודעל פיקארסקע'ס איידעם. ער מיט זיין פרוי, העניע, און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יצחק סטאלאוויצקי, א שוסטזון. ער מיט זיין פרוי, אלטע (אירע ברידער לעבען אין אמעריקע — סעם קרינסקי א. אנ.), מיט זייערע קינדער, ראובן און אברהמיל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק ליפשאוויטש, „צאנער", אן איזוואשטשיק. זיין זוהן, מאיר, איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דארט אומגעקומען. זיין איידעם, בארע קאפלאן, א קצב מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. די איבעריגע מיטגלידער פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל לאפידות, א שמיד, זון זוהן פון יעקב דעם שמיד. זיין זוהן, לייזער, איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז לעבען געבליבען (איך זוייס אבער ניט וואו ער געפינט זיך איצט). די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יששכר לעוו, דער שניידער. ער מיט זיין זוהן, אלטער, א שניידער, שנור, חנה (א טאכטער פון יואל עזריאל שישאצקי) און זייערע קינדער: פייגע, טייבע, שיינדעל און יואל זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם קאפלאן, („קלמנ'ס"), ער האט געהאט א באקאליי־קראם און א גארטען פון גרינסען. ער און זיין גאנצע פאמיליע זיינען אומגעקומען אין

טרעבלינקע. איין זוהן, יאָסעל, געפינט זיך אין אַמעריקע.

אברהם באַיער, אַ בעל־עגלה, „מארע". די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, וועלכער איז געווען אין רוסלאַנד, איז, לויט ידיעות, געבליבען לעבען. זיין איידעם, דוד גוסקין, אַ יוועליר, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און דאָרט אומגעקומען. באיער׳ס אַ שוועסטער פרייַדעל, מיט איר מאַן, אברהם כץ, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער זוהן, ידידיה, איז געווען אין רוסלאַנד און איז לעבען געבליבען.

פייטעלעוויטש, („גאגוש"), דער מולער. פון דער גאַנצער פאַמיליע איז געבליבען לעבען איין טאָכטער, עלקע, וועלכע איז געווען אין אוישוויצער לאַגער. די איבעריגע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שעפּסעל פייטעלעוויטש, אַ זוהן פון „גאגוש", אַ פריזירער. ער אַליין איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגען די צרות און האָט זיך מיט אַ ראַזיר־מעסערל איבערגעשניטען די אָדערען פון האַנט און איז געשטאָרבען. זיין פרוי (**אברהם** בעקענשטיין דעם איזוואַשטשיק׳ס פון די „קאַנאַוואַלעס" אַ טאָכטער) איז מיט אירע צוויי קינדער אומגעקומען אין אוישוויץ.

קאַפּלאַן, אַן אלמנה. געהאַנדעלט מיט האָלץ. איר פאָטער איז געווען זעלדע לאפּינ׳ס אַ ברודער. די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

„קלמן דער געלער". האָט געהאַט אַ בייַדעל לעבען פּערעכאָדניק׳ען. ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיידעל בינקאָוויטש, „שמערקעס", אַ מולער. ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אַלטער בערענשטיין, אַ שוואָגער פון זאמאָשטשער שמש. ער האָט געהאַט אַ פאַפּיר־געשעפט און האָט געוואוינט ביי שעוואכאָוויטש׳ען אין הויז. די גאַנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיה כוואלאָוסקי. זי מיט איר זוהן, הערשעל, און טאָכטער, שרה (געווען פאַרהייראט צו בלאָשטיין) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. שרה׳ס זוהן, מאַקס, איז געבליבען מיט ניאַניען (איינער פון מיינע בעסטע חברים), וואָס איז געווען פאַרהייראַט צו ביילע גאַליאַצק׳ן (קלמן גאַלאַצקי׳ס טאָכטער) צווישען די 1700. זיי אַלע, דאָס הייסט: ניאַניע, זיין פרוי, ביילע, **שרה׳ס** זוהן, מאַקס, און יודעל כוואַלאָוסקי זיינען אַלע אומגעקומען אין אוישוויץ.

משה בנימין שאַלאַכאָוויטש. ער און זיין ברוי, מיליע (פאניע טראָפּ׳ס אַ שוועסטער), זיינען אומגעקומען. זי איז קראַנק געווען אויף טיפוס און איז געשטאָרבען אין וואָגאָן אויפ׳ן וועג אין לאַגער. ער איז אומגעקומען אין אוישוויץ. זייער זוהן, בעבע, לעבט.

דעם טאָקער׳ס פאַמיליע (אַדעלבערג). קיינער איז פון זיי ניט פאַר־בליבען. אין טאָכטער איז גלייך נאָכ׳ן אריין פון די דייטשען אַנטלאָפענע קיין נאַרעווקע צו איר מאַנ׳ס פאַמיליע, אַבער מען האָט זי דאָרט געשאָסען.

די אַנדערע טאַכטער, שרה עפשטיין, איז געווען מיט איר פאַמיליע אין ליסקאָוע פונוואַנען זיי זיינען צוזאַמען מיט די ליסקאָוער אידען אָפּגע־שיקט געוואָרען מיט די טראַנספּאָרטען קיין טרעבלינקע און דאָרט אומגע־קומען. דעם טאָקער׳ס צוויי טעכטער לעבען אין ארץ־ישראל.

דוד גאָשטשינסקי, דער וועגדזלער. ער איז גע׳הרג׳עט געוואָרען דעם צווייטען טאָג פון דער באַמבאַרדירונג אויפ׳ן שפּיטאָל־הויף. זיין פרוי און זייערע דריי קינדער זיינען אומגעקומען, צוזאַמען מיט מיין מוטער, ביי מיין שוועסטער מרדכי מורשטיין אין הויז, בשעת דער באַמבאַרדירונג. זייער זוהן, יודעל, וועלכער האָט געאַרבייט אין לינת־חולים (געוועזן פאַרהייראַט צו מאניע לעוו), איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און דאָרט אומגעקומען.

ניאַמע ליס, דער שוסטער. ער און זיין זוהן, ישראל, דער מאַלער, מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים אבערשטיין, אַ בעל־עגלה. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

זיידעל מאַפּסיק. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מעשל קאַם, דער שניידער. ער איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז לעבען געבליבען. זיין פרוי מיט די צוויי קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

אברהמ׳ל „קאָלומבום", אַ טרעגער. די גאַנצע פאַמיליע איז אום־געקומען אין טרעבלינקע. זיינער אַ קרוב, יעזערסקי, אַ פאָטאָגראַפיסט, וועלכער האָט געוואוינט צוזאַמען מיט אים, איז אויך אומגעקומען.

גאַלדע אייזענשטיין, די בעקערקע. ז׳, איר זוהן, אהרן מאַטעל, און זיין פרוי מיט די קינדער, און גאַלדעס פיר טעכטער׳ מיט דעם איידעם, זעליג בלומענטאַל (אַ באַנק אַנגעשטעלטער), זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טעלצע פון די הינער, אַ שוועסטער פון פייגעל רוטשיק, די מוטער פון ראובן רוטשיק דעם רעדאַקטאָר פון „וואָלקאָוויסקער לעבען". זי און איר איידעם, אַ סטאָלער, און די טעכטער זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם בינקאָוויטש, אַ שניידער, אַ ברודער פון זיידקע שמערקע׳ס דעם מולער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קראַוויצקי דער מאַלער. קיינער ניט פאַרבליבען פון זיין פאַמיליע.

גוסקין, דער מאַלער. קיינער ניט פאַרבליבען פון זיין פאַמיליע. זיין זוהן, דוד גוסקין (אַן איידעם פון אברהם באיער), איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאַטעל פּויקער, דער טרעגער. ער און זיין פרוי, חיה דבורה (רוטשיק׳ס אַ טאַכטער), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וולאָסקי, „סטאַטס", פון די גלעזער׳ס. די גאַנצע משפּחה איז אום־געקומען אין טרעבלינקע. איין אייניקעל, משה וולאָסקי, וועלכער איז געווען

אין אוישוויצער לאַגער, איז געבליבן לעבן.

שמעון ליס, פון די וועלאַסיפעדען. ער מיט זיין זוהן און שווער זיינען דעם היסטאָרישען טאָג פון 2טען נאָוועמבער 1942, געפונען געוואָרען פאַר־באַהאַלטען אין אַ בונקער. די דייטשען האָבען זיי גלייך אויפ'ן אָרט דער־שאָסען. די איבעריגע מיטגלידער פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טובעל, דער גאַרבער. האָט געוואוינט אין קליינעם מויערל לעבען קראַוויצקי'ן. די גאַנצע פאַמיליע איז פאַרשאָטען געוואָרען אין אַ קעלער אין דער באַמבארדירונג אויף דער טאַטאַרסקע גאַס.

דבורה'טשע די קצב'טע. זי און איר זוהן, יעקב קוואַטשוק, מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

עלקע רייזעל שטומער. זי ווי אויך אירע דריי זיהן, דוד, אייזיק און זלמן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע און אוישוויץ. דוד און אייזיק זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער און זיינען דאָרט אומגעקומען.

יודעל בעקענשטיין, דער סטאָלער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע און אין אוישוויץ. די טאָכטער, וועלכע איז געווען פאַרהייראַט צום פריזירער טווארקאָווסקי, איז אנטלאָפען פון די בונקערס מיט אירער אַ מיידעלע, און, לויט ווי מען דערצעהלט, האָט מען זי געכאַפט מיט זיבען חדשים שפעטער און אומגעבראַכט מיט'ן קינד.

יהודה הירש לעוו'ס פאַמיליע. פון יהודה הירש דעם קצב'ס פא־מיליע איז מער ניט געווען ווי דער זוהן, משה קאָפעל לעוו, אַ קצב, און זיין פרוי, חאמקע (דאָדזשקע'ס טאָכטער, די מומע פון סילוויע לעסעלראַט פון ניו־יאָרק). זיי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

עטעל ליפשיץ, די טאָכטער פון אברהם ליפשיץ און אייניקעל פון יהודה הירשקעס. זי מיט איר מאַן, חיים שעלובסקי, אַ מעבעל־סוחר, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יונה קאָפאָווסקי, דער פעלדשער. פון זיין גאַנצער פאַמיליע איז קיינער ניט געבליבן.

סאַניע באַטווינסקי, פון קינא. ער און זיין פרוי זיינען אַוועק פון די בונקערס קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט זיינען זיי אַרויסגעפירט גע־ווארען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס און אומגעקומען.

דוד באַטווינסקי. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יעקב באַטווינסקי. ער איז אַוועק אין מיליטער אין מערץ 1939 און איז אומגעקומען אין דער מלחמה. זיין פרוי, חיענקע (יונאָוויטש שוסטאק'ס אַ טאָכטער) איז אומגעקומען מיט באַטווינסקיס מוטער אין אוישוויץ.

פאַמיליע ווילקס. די טעכטער זיינען געווען שניידערקעס. דער זוהן האָט געהאַנדעלט מיט בייסיקלעך (וועליסאפעדען). זיי זיינען אַלע אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

מצרים געסעל

שאלאכמאנ'ס פאַמיליע. שאלאכמאנ'ס טעכטער — זעלדע און איר מאן זלמן און מערי מיט איר מאַן ענזעל פּאַלאַנסקי, וועלכע האָבען געוואוינט אויף דער מצרים געסעל און געהאט שוד־קראָמען אין מאַרק, זיינען אומגע־קומען צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס. בלויז איין מיידעל, מלכה (פּאַ־לאַנסקע'ס אַ טאָכטער), איז געבליבען לעבען. זי געפינט זיך אין אַמעריקע. די איבעריגע זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק מעלער, דער פריזירער אַ שוואָגער פון קאָס דעם שלאָסער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

רעזניק, פון דער קאָלעקטור. פון דער פאַמיליע איז בלויז איין זוהן איסאַק, אַ דאָקטאָר מעדיצין, לעבען געבליבען. ער האָט זיך אויסבא־האַלטען אין קרעמיאַניצע. די איבעריגע זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעב־לינקע און אין אוישוויץ.

מאַטעל עיין, "קאָרשל", אַ דיכטער. ער פלעגט שרייבען אין "וואָל־קאָוויסקער לעבען". פון זיין פאַמיליע איז קיינער ניט פאַרבליבען.

יערוזאַלימסקי, דעם שוחט'ס פאַמיליע. זיין פרוי, לאה, און טאָכטער, ליבע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּיקארסקי (פּאָלאַק). זיין טאָכטער, בלומע, וואָס איז געווען פאַר־הייראַט צו חנא גאַליאַצקי, און זוהן, פישעל, זיינען, לויט ווי מען באַריכטעט, לעבען געבליבען און געפינען זיך אין רוסלאַנד. מינדעל פּיקאַרסקי מיט אירע טעכטער, דאָבע, מרים און רבקה, מיט זייערע פאַמיליעס זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אייזשיק וואַליצקי, אַ שוסטער און אַ מארק־הענדלער. זיין שוויגער, ראָכע לאה, איז געווען אַ מעקלערין פון דינסטען. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע און אין אוישוויץ. איין זוהן, אַ דעפעקטיוור, איז פון די דייטשען געשאָסען געווארען. ראכע לאה'ס צווייטער איידעם, חאצקעל, איז אומגעקומען מיט זיין פאמיליע אין טרעבלינקע.

לייזער ראוויצקי, "טעקעלע", אַ זוהן פון אברהמ'לען פון דער נייער געסעל. ער האָט געהאַנדעלט מיט סעדער. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם בורשטיין, "בעלעגריווץ", האָט געהאַנדעלט מיט פעדערען און פאַרטיגע זאַכען. ער מיט זיין פרוי, חיה ריווע, און פאַמיליע זיינען אום־געקומען אין טרעבלינקע.

אברהם יאַלאָווסקי, "קאָראָוואי", אַ שוסטער. ער און זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם אַקאַם. ער און זיין פרוי, בילקע (יאַלאָווסקי'ס אַ טאָכטער). און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאָפּעל טוריאַנסקי, "דער בירער". די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל (אברהם זאַק) שטשיגעל, אַ שלאָסער (מרדכי לייבים

זוהן). ער און זיין פרוי, שיינע רחל, און זייערע קינדער, מענדעל, יעקב און נושה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק יעזערניצקי, „בלענקיטנער" (דער יעלינעוויטשער). ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהנ'ס גורל איז אומבאַקאַנט.

שיינקע מעזשעריצקי, דעם שטעפער'ס פרוי. זי איז אַנטלאָפען קיין ליסקאָווע און וואַרשיינליך דאָרט אומגעקומען. איר זוהן, ישעיה, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. איין מאָל האָט אים דער וואַר־שעווער ערענבערג, וואָס איז אַמאָל געווען אַ פוטבאָליסט אין וואַלקאָוויסק און אין לאַגער האָט ער געהאט דעם אמט פון אַ שטובען־דינסט, אזוי שטאַרק צעשלאָגען, אַז ער האָט שוין מער ניט געקענט גיין צו דער אַרבייט. מען האָט אים גענומען אין שפּיטאָל. יענעם טאָג, ביים צוריקקערען זיך פון דער ארבייט, האָב איך אים געזעהן שטעהן לעבען שפּיטאָל־פֿאַרקאַן. מיט אים איז אויך דאַן געשטאַנען משה ווינער, ישראל ווינער'ס זוהן. ישעיה מעזשעריצקי האָט זיך געוונדעט צו מיר און געבעטען, אַז אויב איך וועל בלייבען לעבען, זאָל איך איבערגעבען זיין מוטער שיינקע, אז ער איז גע־שטאָרבען צוליב ערענבערג'ען. דאָס איז געווען זיין לעצטער טאָג. אויך ווינער איז דאן מיט אים אומגעקומען. מיט אַ שטיקעל צייט שפּעטער האָט מען ערענבערג'ען אליין שטאַרק צעשלאָגען ביי דער ארבייט אז ער איז פון די קלעפּ געשטאָרבען אין שפּיטאָל.

חירש ראַבין, דער שוסטער. ער איז געווען טעטיג אין חברה קדישא און פלעגט נעמען אָנטייל אין יעדער לויה. גלייך ווי די דייטשען זיינען אריין אין שטאָט איז ער מיט זיין פרוי אַוועקגעפאָרען קיין ווילנע צו זייער טאָכטער. לויט ווי מען באַריכטעט, זיינען זיי אומגעקומען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס.

הערשעל באַיער, אַ לערער. ער מיט זיין פרוי, שרה (באקאנט געווען אַלס שרה לאה מינעס), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער טאָכטער, שיינע גיטעל, האָט געלעבט אין קיעוו פונוואַנען זי איז עוואקואירט גע־ווארען אין צייט פון קריג קיין דושאַמבול, אָבער מען הערט ניט פון איר. הערשעל'ס זוהן, מוליע, לעבט אין קענעדע.

יצחק זעליצקי, דער האָלץ־סוחר. ער האָט געווואוינט ביי מעזשע־ריצקי דעם שטעפער. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק קאָפאָווסקי, אַ סטאָלער. זיין זוהן, חיים, אַ בוכהאַלטער, און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יוסף קאָפאָווסקי, אַ סטאָלער. זיין פרוי, חוה, און צוויי קינדער, בלומע און איצעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. יוסף איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז לעבען געבליבען.

נחום לעוו, דער סטאָלער (אַן איידעם פון יצחק קאָפאָווסקי). זיין פרוי, שרה, און זייערע דריי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. נחום איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

ראָזשאַנסקי, אַ שוסטער (האָט געוואוינט אין קעלער פון הויז וואָס איז געווען אין שכנות מיט הערשעל ראביצ׳עס מויער). ער מיט זיין פרוי און קינדער און שוויגער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ריווע פוקס. אַ דאָנק דעם וואָס איר זוהן, נח פוקס, איז געווען דער אָנפירער פון יודענראַט אין וואָלקאָוויסק, איז זי פאַרבליבען אין די בונקערס מיט די 1700. זי איז אָבער שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויץ.

נח פוקס, ריווע׳ס זוהן. ער איז געווען אין אוישוויצער לאַגער. ער האָט זיך שוין דאָרט געהאַט ארויפגעאַרבייט אויף אַ קאָמאַנדע־שרייבער. אָבער אויפ׳ן ציגיינער־לאַגער האָט ער זיך געהאט צעקריגט מיט אַ בלאָק־עלטסטן און יענער האָט אים שטאַרק צעקלאַפּט, פון וואָס נח איז קראַנק געוואָרען און קורץ נאָכ׳ן צופאַל געשטאָרבען אין שפּיטאָל אין אַפּריל 1943. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ, זיין שוועסטער, סאָניע, און איר מאַן, יאָסעל ראָסיאַנסקי, און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

ווען דער טראַנספּאָרט מיט סאָניע ראָסיאַנסקי איז אָנגעקומען קיין אוישוויץ, האָט מען געעפענט די וואַגאָנען און געזונמען אלעמען ארויסטרייבען. איך האָב געמוזט טראָגען מיין פרוי אויף די הענט, ווייל זי איז דאָן געווען קראַנק אויף טיפוס און אויך מיין זוהן האָט דאָן נאָך־וואָס געהאַט דורכגע־מאַכט די טיפוס־קראַנקהייט. ווען מען האָט פאַראַרדענט אָפּצוטיילען די מענער פון די פרויען, האָב איך זיך געוועדעט צו אייניגע באקאנטע פרויען אַז זיי געבעטען אַכטונג צו געבען אויף מיין פרוי ביז איך וועל צוריק־קומען — איך בין דאָן געווען זיכער, אז איך וועל גלייך צוריקקומען — אָבער זיי האָבען זיך אלע אנטזאגט. די איינציגע וואָס האָט מיך באַרוהיגט און צוגעזאָגט אַכטונג צו געבען אויף מיינע קראַנקע איז געווען נח פוקס׳עס שוועסטער, סאָניע ראָסיאַנסקי. „געהט, טשאָפּער, איך וועל אויף זיי אַכטונג געבען", האָט זי צו מיר געזאָגט. איך האָב זיי שוין אָבער מער ניט זוכה געווען צו זעהן. זיי זיינען אלע אומגעקומען אין אוישוויץ.

זיידעל לאָפּין, האָט געאַרבייט אין דער ציגעלניע. ער מיט זיין פרוי, בריינדעל, און זוהן, אברהם, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דאָבקע מאָוושאָוויטש, געהאַט אַ פאַבריק פון צוקערקעס. די גאַנצע פאַמיליע האָט פארלאָזען וואָלקאָוויסק און זייער שיקזאָל איז אומבאַקאַנט.

שלמה מאַנדעלבוים, אַ באַנק־דירעקטאָר. ער, זיין פרוי און זוהן זיינען אומגעקומען. אייך זוהן האָט געוואוינט אין בערעסטאָוויץ און איז אומגעקומען מיט די בערעסטאָוויצער אידען.

בערל פּאַלקאָוויטש, אַ רימער. געוואוינט ביי שאַטאַי׳ען אין הויז. איז געווען אַ באוואסטער בונדיסט. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לוניאנסקי־האַלפּערן. די טאַכטער מיט איר מאַן, זילבער, אַ לערער, ווי אויך די אַנדערע טאַכטער מיט איר פאַמיליע זיינען אַלע אומגעקומען.

קופּער, אַ סטאָלער, געהאַט אין לוניאנסקי־האַלפּערנ׳ס הויז אַ מעבעל־געשעפט. אין דעם לעצטען טראַנספּאָרט פון 23טען יאַנואַר 1942, איז די

פאמיליע קופער ביים אריינגעהן אין די וואַגאָנען פאַנאַנדערגעטיילט גע־ווארן. פרוי קופער איז געווען מיט מיר אין איין וואַגאָן און ער מיט די יונגע קינדער זיינען געווען אין אַן אנדער וואַגאָן. זיי האָבען זיך שוין אָבער מער קיינמאָל ניט געזעהן, ווייל ביים ארויסטרייבען פון די וואַגאָנען אין אוישוויץ זיינען זיי אין פאַרשיידענע גרופּען פון דאָרט גלייך אָפּגעפירט געוואָרען אין די גאַז־קאַמערען.

יאָסעל ווילק, דער שניידער, געהאַט אַ געשעפט פון פאַרטיגע זאַכען. די גאַנצע פאַמיליע מיט זיינע פיר טעכטער זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע און אין אוישוויץ. זיין זוהן, זשאָמע, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און דאָרט אומגעקומען.

דר. פיינבערג. אים האָט מען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין שוועער איז געשטאָרבען אין די בונקערס. זיין פרוי איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

ירחמיאל, דער שניידער. אים האָבען די דייטשען געשאָסען אויף קאַרטשיזנע, ווען ער איז געגאַנגען פון די בונקערס צו דער אַרבייט. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ברוך באַסטאַמסקי, גאַלאַנטעריע־סחורה. אים האָט מען פריזירער'ס אַן איידעם. ער און זיין פרוי, ריווע, און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאָטעל זילבערמאַן, דירעקטאָר פון דעם פייערלעשער־אַרקעסטער. זיין פרוי, חנה (אַ טאָכטער פון מאָטקע קיליקאָווסקי, ווועלכער געפינט זיך איצט אין האַרטפאָרד, קאַנעטיקוט), איז אַוועקגענומען געוואָרען קיין טרעב־לינקע. מאָטעל מיט זיין זוהן, שאַליע, זיינען געבליבען צוישען די 1700. מאָטעל'ן האָט אַ דייטש געשאָסען און פארוואונדעט אין האַנט, אויס־טראַכטענדיג אַ בילבול, אז ער, צוזאמען מיט נאָך אַ גרופּע וואַלקאָווויסקער אידען, האָבען ביי אים צוגע'גנב'עט זיינע הענטשקעס. מאָטעל איז קורץ נאָכדעם געשטאָרבען פון די וואונדען. זיין זוהן, שאַליע, איז פאַרבליבען אייגער אליין נאָכדעם ווי זיין מוטער איז אַוועק קיין טרעבלינקע און זיין פאָטער איז געשטאָרבען אין די בונקערס. איך האָב אים באַפריינדעט און אויף אים אַכטונג געגעבען ווי אַ פאָטער. ער איז אָבער שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויץ.

משה'קע פיסעצקי, דער זייגערמאַכער. די גאַנצע פאַמיליע איז אום־געקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, שלמה, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

משה'ל שערעשעווסקי, פון די וועליסאָפּעדען. ער האָט דורכגע־מאַכט עטליכע קאַנצענטראַציע לאַגערן און איז לעבען געבליבען. ער גע־פינט זיך איצט אין אַמעריקע. זיין מוטער, באַבטשע, און זיין שוועסטער, מינדעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. די אַנדערע שוועסטער, שפּרה, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

חיים בערל לעוו, אַ שוסטער. ער איז אַ לאַנגע צייט ביי די דייטשען געווען פאַררעכענט צווישען די „נוצליכע יודען", ווייל זיי האָבען אים באַ־נוצט פאַר דער פּראָדוקציע פון שיך (אַזעלכע „נוצליכע יודען" זיינען

געווען צווויי — ער און ניאָמקע סולקאָוויטש, דער שנייידער). חיים בערל מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בן־ציון רוטשילד, פון שוך־קראָם. ער מיט זיין פרוי, בערטא, און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב ליפשיץ, פון הערינג־געשעפט (אַ פעטער פון דר. יצחק רעזניק). ער און זיין פרוי, העניע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לעזר סאסון, אַ קצב. זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, חייקע (געווען פאַרהייראַט פאַר בערל שאלא־כאָוויטש און געוואוינט אין לידע), איז געווען מיט איר פאַמיליע אין וואַלד און זיי זיינען לעבעדיג געבליבן, אַחוץ איין טאָכטער, וואָס איז דאָרט אומגעקומען.

לייבע פּאַצאָווסקי, („חאַשקעס"), אַ פריזירער. ער און זיינע צוויי זיהן, ישראלייק און יהושע, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין עלטערער זוהן, לאַלע, איז אומגעקומען אין בּאַראַנאָוויטש. זיין טאָכטער, יענטע, האָט מען אומגעבראַכט אין קאָזלאָוויטשינע צוזאַמען מיט איר מאַן.

רחל לאה צוקערמאַן, (מוטער פון יאַנקעל צוקערמאַן, וועלכער וואוינט אין ניו־יאָרק). זי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. באשע, יאַנקעל'ס שוועסטער מיט איר טאָכטער, צילי, זיינען פון די בונקערס אַוועק קיין ביאַליסטאָק. די טאָכטער, צילי, איז געשאָסען געוואָרען אין ביאַליסטאָק וועז זי האָט געמאַכט אַ פאַרזוך צו אַנטלויפען פון געטאָ. באָשע איז אומגעקומען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס.

מיכל זאַן־מאזיע. ער האָט לאנגע יאָרען געארבייט אין מאַגיסטראַט און האָט אַמאָל געוואוינט בייַ קאַבוזשאַצקי'ן. די דייטשען האָבען אים אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פרוי און זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין עלטערער זוהן, וועלכער איז געווען פאַרהייראַט אין וואַרשע, איז דאָרט אומגעקומען.

חנא קאַבוזשאַצקי. חנא און פרומקע זיינען הייַנט אין ארץ־ישראל. די טאָכטער, וועלכע איז געווען פאַרהייראט פאַר דר. רעמען, איז אומגעקומען מיט איר קינד אין אוישוויץ. דער שיקזאַל פון קאבוזשאקי'ס שוועסטער, וואָס האָט געהאַט אַ פאַפיר־געשעפט, איז אומבאקאנט.

ראַפאַפּאָרט, אַ חסיד, געהאַט אַ טוך־געשעפט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּערעלמוטער, געהאַט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין טאָכטער, וואָס איז געווען אין רוס־לאַנד, איז לעבעדיג געבליבן און זי געפינט זיך איצט אין ארץ ישראל.

חייקע ראַוויצקי, הירשעל ר' טעוועלע'ס פרוי, האָט געהאַט אַ באַ־קאַליי־געשעפט. זי מיט איר טאָכטער און איידעם זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דבורה ראבקין. איר זוהן און שנור, שרה גישעס, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער נאָוויק, געהאַט אַ גאלאנטעריי־געשעפט. זיין פרוי, רחליע

(אַ טאָכטער פון ראובן דעם גלעזער), און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר פֿיסעצקי, אַ זייגערמאַכער. זיין פרוי איז אומגעקומען אין אוישוויץ. ער איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

אַלעקסאַנדער מאַקאָוו, פון טוך־געשעפט. אים האָבען די פֿאַליאַקען דערמאָרדעט דעם 18־טען סעפּטעמבער 1939. זיין פרוי, דבורה, צוזאַמען מיט'ן זוהן, דר. יעקב מאַקאָוו, זיינען אומגעקומען אין ביאַליסטאָק.

שערעשעווסקי, פון פּאַרב־געשעפט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערשעל גרינזבורג, אַ צוקער־קרעמער. זיין פרוי, טאָכטער, זוהן, פּסח, און שנור, מאשע, מיט זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הירש און קלמן לעוו, זיי האָבען געהאַט אַ קיאָסק פון צייטונגען. זיי מיט זייערע פאַמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די ברייטע גאס

רעכטס — געהענדיג פון בריק אין דער ריכטונג פון שטאָט.

באָם בליאַכער. ער האָט געהאַט אַ געשעפט פון פּאַרטיגע קליידער. ער און זיין פרוי, רחלקע (אַ טאָכטער פון לייבע כאַנאַוויטש), און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

לייבע כאַנאַוויטש, אַ מעכאַניקער. ער איז געשטאָרבען אין דער צייט פון די נאַציס. זיין טאָכטער, יענטע, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין זוהן, נחום, אַ שלאָסער, מיט זיין פרוי, אדעלע (אַ טאָכטער פון די מארקוס'עס פון לעבען טייך), און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער אנדערער זוהן, קאַרפּעל, איז אוועק קיין רוסלאַנד אין 1941, אָבער עס זיינען ניטאָ קיין ידיעות פון אים. קאַרפּעל'ס פרוי, סאָניע בערמאַן, מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זלאַטע קויפמאַן, אַ טאָכטער פון מלכה פּערעל'ס וואָס האָט געהאַט אַ האָטעל. זי און איר טאָכטער, ליבע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער זוהן, דוד קויפמאַן, אַ דאָקטאָר, איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די דאָקטוירים. זיין פרוי איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

פישעל בערעזניצקי, ער האָט געהאַט אַ באַקאַליי־געשעפט און האָט געשטאַמט פון קארטשיזנע. ער מיט דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב קאָפּלינסקי, אַ בעקער (אָן אייגנס פון ניעשע דער שווארצער). ער און זיין פרוי, מלכה, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איין זוהן איז געווען אין אוישוויצער לאַגער. איין טאָכטער האט זיך אויסבאהאלטען ביי אַ קריסט, איר פאַטער'ס אַן ארבייטער, אַ בעקע, און זי איז לעבען געבליבען. איצט געפינט זי זיך אין וואלקאָוויסק.

מאיר זעלעוויאַנסקי, „דער מנקר", געווען פריהער אַ שוסטער. ער האָט, דוכט מיר, אין דער צייט פון די דייטשען ניט געוואוינט אין וואַל־

קאָוויסק און איך ווייס ניט וועגען זיין שיקזאַל. וועגען זיינער אַ טאַכטער דערמאָן איך אין דער באַשרייבונג פון דער גאַס וואו זי האָט געוואוינט.

אפרים יעלסקי, אַ שוסטער. ער איז געשטאָרבען אין דער צייט פון די דייטשען. די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהמ'ל בעקענשטיין, אַ איזוואַשטשיק (פון די „קאָנאַוואַלס"). ער איז צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, גרשון, אַ מוזיקאַנט, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער האָט דאָרט געשפילט אין דעם לאַגער־אָרקעסטער. איך בין געווען אַ לאַנגע צייט מיט אים אין איין בלאָק. ער איז געווען זעהר אַ וואויליער בחור. איז ליידער אומגעקומען קורץ פאַר דער עוואקואַציע. זיין פרוי (שיפראָנ'ס אַ טאַכטער פון דער טאַטאַרסקע גאַס) איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

באַשע ליפאָוויטש, פון באַקאַליי־געשעפט (מאָטיע קאָנאַוואַל'ס טאָכטער). זי צוזאמען מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טעוועל סמאַזאַנאָוויטש, דער פאָטאָגראָפער. ער איז געשטאַרבען אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופאַציע. זיין פרוי, אנדזשע גראָזנסקי, און זיין זוהן, ווי אויך זיין פרוי'ס אינגערע שוועסטער, זשענע, זיינען געבליבען צווישען די לעצטע 1700. זיי זיינען אַלע קראַנק געוואָרען אויף טיפוס און זיינען דערנאָך אומגעקומען אין אוישוויץ. טעוועל'ס מוטער, זיין שוועסטער, און איר מאַן, יודעלעוויטש, אַ זייגערמאַכער, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דאָדזשע סמאַזאַנאָוויטש, אַ סמאָלער. געווען באקאנט אין שטאָט צוליב זיין זוהן, וועלכער איז געווען איינער פון די וואָלקאָוויסקער „גבורים". די דייטשען האָבען אים געשאָסען דעם 2טען נאָוועמבער, בשעת זיי האָבען אַלע אידען אַרײַנגעטריבען אין די בונקערס. דאָדזשע איז געשטאָרבען אין די בונקערס.

שלמה סוקעניק, דער לערער — אַ זוהן פון חנה'לע דער קצב'טע. ער איז געווען אַ תלמיד פון ח. נ. ביאַליק וועו ער האָט געלערנט אין אַדעם און געווען אַ זעהר פאָפולערער לערער אין וואָלקאָוויסק. זיין פרוי איז געווען טעוועל סמאזאנאָוויטש'עס שוועסטער. ער און זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער אַ זוהן, טעוועל, איז פאַרענדיג קיין אוישוויץ געווען מיט מיר אין איין וואַגאַן. ער איז נאָך דאָן קראַנק געווען אויף טיפוס און געלעגען אין היץ בייַ דער טיר פון פראַכט־צוג. דער פראָסט אין דרויסען איז געווען גרויס, און אזוי ליגענדיג בייַ דער טיר אין אַ באוואוסטלאָזען צושטאַנד, האָט ער אויסגעהויכט די נשמה. דער צווייטער זוהן, לייזער, איז געווען אין רוסלאַנד אין דער צייט פון דער מלחמה.

פעלטע שעוואכאָוויטש, די קצב'טע. זי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר טאָכטער, לאה באַטווינסקי (וועמעס מאַן האָט געהאנדעלט מיט מעהל), איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע קינדער אין טרעבלינקע. דער זוהן, בערל שעוואָכאָוויטש, מיט זיין פרוי, חייקע (סאָסון דעם קצב'ס אַ טאָכטער), מיט זייערע קינדער זיינען אַנטלאָפען אין וואַלד און זיינען לעבען געבליבען. איין טאָכטער האָבען זיי אין וואַלד פאַרלאָרען.

רובינשטיין, פון דער געסעלע. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען.

משה רוטשיק. ער איז אויך געווען באקאנט אונטער'ן נאָמען דער „זשעלינעוויטשער". זיין פרוי, ציפּע, איז געשטאַרבען אין די בונקערס. אירע צוויי זיהן, יודעל און דער צווייטער, וועלכער איז געווען פאַרהיראט צו כאַמסקי פון דער נייער געסעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר טאָכטער, וואָס האָט חתונה געהאַט פאַר פייוועל אַרקין, אַ צאָן־טעכניקער, איז צוזאַמען מיט די קינדער, אומגעקומען אין אוישוויץ. פייוועל איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער, און ניט קענענדיג פאַרטראָגען די צרות, האָט ער זיך אויפגעהאַנגען.

בליאַכער, פון גלאָז־געשעפט, האָט געוואוינט אין רוטשיק'ס הויז. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פייוועל בובליאַצקי, דער שלאָסער. ער מיט זיין זוהן און טאָכטער (די פרוי פון שמעון קאָס דעם סופר), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. שמעון קאָס איז אומגעקומען אין אוישוויץ. עס איז אינטערעסאַנט דאָ צו דערצעהלען, ווי משה קאָס, שמעון'ס אַ ברודער, וועלכער האָט געאַרבייט אַלס שניידער אין אוישוויצער לאַגער אין דער ספּעציעלער אָפּטיילונג וואו מען פלעגט אריינברענגען אלע קליידער און זאַכען פון די טראַנס־פּאָרטען, האָט איינמאָל ביי דער ארבייט געפונען זיין ברודער'ס פּאָס מיט'ן בילד. ער האָט עס פון דאַן אָן שטענדיג געהאַלטען ביי זיך אַלס אַן אָנדענק נאָך זיין אומגעקומענעם ברודער.

העלשל לינעוויסקי, דער לערער. ער און זיין פרוי, שיינע (אַ טאָכטער פון שמואל דוד פּינעס) און זייערע קינדער, ישעיה און יאכע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, שמואל דוד, און אַ טאָכטער, געפינען זיך היינט אין ארץ־ישראל.

נישן קאַגאַן, אַ שוחט. זיין טאָכטער און איר מאַן, יעזערניצקי, און זייערע קינדער, זיינען, צוזאַמען מיט די לאַסטאָווסק'עס, אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טראוויסקי, דער בוכבינדער. ער און זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טייבע יאַשפּע'ס פאַמיליע. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין פּלימעניק, לייבעל טראַווינסקי, מיט זיין פרוי און קינד זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בלומענטהאַל'ס פאַמיליע. (ער איז געווען דער לעצטער אידישער בריוון־טרעגער). זיין זוהן, זעליג, וואָס האָט געאַרבייט אין באַנק, מיט זיין פרוי (אייזענשטיין דעם בעקער'ס אַ טאָכטער) זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. זיין טאָכטער, ראשע־מינע, איז געווען אין ווארשע צוזאַמען מיט לאה מאַראַטשניק, און זיי זיינען דאָרט אומגעקומען.

מרדכי לייב קאַפּלאַן, דער רעדאַקטאָר פון „וואָלקאָווייסקער לעבען". ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וואַשטשילקע, דער שוסטער. ער איז געווען באקאנט אין וואָלקאָוויסק מיט זיין זינגען. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

באָביאַצקי, בערעזניאַק׳ס אַן איידעם. ער האָט געהאַט אַ כעמישע ווערשטעריי און האָט געוואוינט ביי קאַמינסקי׳ן אין הויז. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין שוואָגער, גרינבערג, אַ בוכהאַלטער, איז אויך אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין טרעבלינקע.

שעפּסל יודזשיק, דער עקספּעדיטאָר. ער איז אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין טרעבלינקע. זיין ברודער, הערשעל, איז אין דער צייט פון די דייטשען אָוועק צו זיין פרוי׳ס פאַמיליע קיין דערעטשין און איז דאָרט גע׳הרג׳עט געוואָרען בשעת אַן אַקציע. די שוועסטער, קריינע, מיט איר מאַן אברהם שאַלקאָוויטש (ער האָט געהאַט צוזאַמען מיט הערשעל׳ן אַ דרוקערייַ אין וואַלקאָוויסק) זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שאול מאַרקוס, פון לעדער־פאַבריק (אַ זוהן פון אברהם אלי מאַרקוס, דעם באַוואוסטען בעל־קורא, און אליעזר קאַליר׳ס אַ שוואָגער). ער איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די 200 מאַן.

פּאָליאַק׳ס פאַמיליע, (פון די קצבים). גיטעל פּאָליאַק און איר טאָכטער, איטקע, מיט׳ן איידעם, ברוך געלער (אַ פריזירער), און די אַנדערע טאָכטער, מינע (וואָס איז געווען פאַרהייראַט צו אברהם גאָלוב, אַ שטעפּער), און דער זוהן, יאַנקעל (אויך אַ קצב), זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאַמינסקי׳ס פאַמיליע, די פישערס. לייזער און זיין פרוי, חיה מערע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער ברודער, יעקב, איז געווען אין רוסלאַנד, אָבער זיין גורל איז אומבאקאנט.

הערשעל גאַרדאָן, דער סופר — פון שוהל־הויף. זיין זוהן, שבתי, האָט געאַרבייט אין בית־יתומים. ער און זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גמליאל טשאָפּער. ער איז געשטאַרבען פאַר דער מלחמה. זיין פרוי און צוויי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ביאַליסטאָצקי, דער בעקער. זיין פרוי און די קינדער (אייניר פון זיי האָט געהייסען קלמן און איז געווען אַ בוכהאַלטער) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע און אין אוישוויץ.

אברהם שפּאק, דער בויגער (אַ לעדער־גאַרבער). ער און זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זשאמע שיין, פון קאַרקען־פאַבריק (אַ ברודער פון מוליע וואָס לעבט אין ארץ־ישראל). אין דער צייט פון די דייטשען איז זשאָמע געווען ביי זיין שוועסטער אין סוויסלאָטש. שפּעטער האָט מען אים מיט זיין פאַמיליע גע־בראַכט אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס צוזאַמען מיט אלע סוויסלאָטשער אידן. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זלאַטע רוטשיק, „חנה דאָבעס". זי איז געווען אַ קראַנקע פרוי און די דייטשען האָבען זי פאַרגאָזט אין די בונקערס מיט די אַלטע און קראַנקע.

מאַשע גאָלדריי, נפתלי דעם מלמד׳ס אַ טאָכטער. זי מיט אירע טעכטער, גאָלדע (מאַזיע) און ראַניע, און זוהן, נפתלי, זיינען אומגעקומען. איר איידעם, איזיע מאַזיע, וועלכער איז געווען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען. מאשע׳ס זוהן, חיים שמחה, לעבט אין אַמעריקע.

הערשעל צוקערמאַן, ער האָט געהאַט אַ פּאַפּיר־געשעפט ביי זלאטע רוטשיק אין הויז. אים מיט זיין פרוי, יהודית (אַ שוועסטער פון לייבע כאַנאַוויטש), און זיין זוהן, משה, האָבען די דייטשען צוגענומען צוזאַמען מיט די 200 מאַן. דער אַנדערער זוהן, באַם, איז אוועק אין וואַלד און איז לעבען געבליבען. ער געפינט זיך איצט אין וואַלקאָוויסק.

ווייַנער, דער פריזירער. ער איז אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין טרעבלינקע.

יעקב ווערנער. ער האָט געהאַט אַ פוטער־געשעפט. ער מיט זיין פרוי, שרה, און דריי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יודעל זאַלאַטניצקי, אַ שוסטער. קיינער פון זיין פאַמיליע איז ניט געבליבען לעבען. דער גורל פון זייַנע צוויי זיהן, וועלכע זיינען געווען אין דער רוסישער געפאַנגנשאַפט, איז אומבאקאַנט. אָבער איך האָב געהערט וועגען איינעם אַ זאַלאַטניצקי וואָס לעבט.

שמעון מושאַצקי, אָדער, שמעון חייקעל'ס, דער שניידער. זיין פרוי, חאַנטשע, אַ טאַכטער פון די נאַכימאָווסקי'ס, האָט געהאַט אַ כשר'ן רעס־טאָראַן. זיי זיינען געווען זעהר פאָפולער אין שטאָט. איין טאָכטער איז אומ־געקומען אין טרעבלינקע. דער זוהן, חיים, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

ניאַמקע סולקאָוויטש, דער שניידער. זיין פרוי, חנה (אַ טאַכטער פון אַלטער סאוואולסקי דעם קצב), און זיינע קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. מען האָט געדענקט, אַז די דייטשען וועלען אים ניט טויטען, ווייל ער איז געווען פאַררעכענט לויט זיין פאַך אַלס „נוצליכער יודע" און האָט ביי די דייטשען געהאַט גרויסע פריווילעגיעס. אָבער דאָס האָט אים ניט געהאָלפען און ער איז שפעטער אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. זיין זוהן, מוניע, איז פאַר'ן אָנקומען פון די דייטשען אַנטלאָפען, אָבער אויפ'ן וועג האָט מען אים געשאָסען.

אברהם זלמן ראבינאָוויטש, אַ שטעפער. ער איז אומגעקומען מיט זיין גאַנצער פאַמיליע אין טרעבלינקע.

ראובן פיסעצקי, אַ זייגערמאַכער. ער איז אין דער צייט פון די דייטשען ארויסגעפאָרען מיט זיין פאמיליע קיין גראָדנע און איז דאָרט אום־געקומען אין אייגער פון די אָקציעס. איין טאָכטער, חיה, וועלכע איז געווען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען און געפינט זיך נאָך אַלץ דאָרט.

גאַם, אַן אָפּטייקער. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין פאַמיליע איז פאַר'ן אריינקומען פון די דייטשען אַוועק פון וואַלקאָוויסק, ווייל זיי זיינען געווען פאַרדעכטיגט אַלס קאָמוניסטען. איין טאָכטער, עלקע, האָט דאָן געוואוינט מיט איר שוועגערין, פּעשע גאַלאַצקי. וועג עס איז פאַר־געקומען די אָקציע פון די 200 מאַן און מען איז געקומען אהין אין הויז זי זוכען, האָט זי זיך באַהאַלטען. אָבער, וועג די דייטשען האָבען גענומען דראָהען, און זי האָט דערהערט דורך דער טיר פון אנדערען צימער, אז זיי וועלען צונעמען איר שוועגערין, האָט זי זיך איבערגעגעבען אין זייערע הענט. זיי האָבען זי באַלד אומגעבראַכט. דער ברודער, מאָטעל

גאס, מיט זיין פרוי, פאניע, זיינען לעבעדיג געבליבענ און גענפינען זיך איצט אין וואלקאוויסק. די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען, ווי עס ווייזט אויס, אומגעקומע־.

גאלדע לעווין, אדער ווי מען האט זי גערופען, „גאלדע די שווארצע". זי האט געהאט א סאדע־וואסער קרעמעל. זי און איר טאכטער זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע. איר זוהן, יודעל, וועלכער האט געארבייט אין באנק, איז ביים אנפאנג פון דער מלחמה געווען אין זעלווע. ער איז אבער דארט פארוואונדעט געווארען פון א קויל וואס האט אים געטראפען זיצענדיג אין הויז און איז דערפון שפעטער געשטארבען.

קוזניצקי, פון די שוסטער־צוזאטען. ער, און זיין פרוי און זיין טאכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער זוהן, זעליג, וועלכער איז געווען פארהיראט צו דער שוועסטער פון סילוויא באיער־לעסעלראט (פון ניו־יארק), איז מיט זיין פאמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב גאנדז, פון אייזען־געשעפט. יעקב און זיין זוהן, וועלוועל, און א צווייטער זוהן, יוסף, מיט אינעם פון זיינע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. יוספ'ס פרוי, ניעטע כוואיניק (א טאכטער פון מיליע און שוועסטער פון חיים כוואיניק), איז אליין אווטע פון די בונקערס קיין ביאליסטאק, איבערלאזענדיג אירע צוויי קינדער מיט איר מאן און איר מוטער. איין קינד איז אוועקגעפירט געווארען מיט איר מאן, יוסף, קיין טרעבלינקע — אין איין טראנספארט — און דארט אומגעקומען. דאס צווייט קינד איז אוועקגעפירט געווארען מיט איר מוטער, מיליא כוואיניק — אין א צווייטען טראנספארט — קיין טרעבלינקע און דארט אומגעקומען. די טאכטער פון יעקב, עסטער, מיט איר מאן, אברהם יונאוויטש, און נאך א זוהן פון יעקב'ען, משהיל מיט זיין פרוי, שרה (א טאכטער פון רייזעל פארבער), זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער אינגסטער זוהן, שמחה, צו־זאמען מיט זיין שוועסטער, מאניע, און איר מאן, מאיר פארבער, זיינען געבליבען מיט די 1700 און זיינען דערנאך אומגעקומען אין אוישוויץ. זלמן זאמשטשאנסקי (זיין איצטיגער נאמען איז סענאר), אן איידעם פון יעקב גאנדז, מיט זיין פרוי, מרים, און זייערע דריי קינדער זיינען אנטלאפען אין דער צייט פון די רוסען קיין ווילנע. זלמן איז צוזאמען מיט אנדערע פליכט־לינגע פארשיקט געווארען דורך די רוסען קיין סיביר. די פרוי מיט די דריי קינדער זיינען שפעטער אומגעקומען אין איינער פון די אקציעס אין ווילנע. זלמן איז לעבעדיג געבליבען און געפינט זיך איצט אין ניו־יארק.

יעקב לייטוס. זיין פרוי איז אומגעקומען אין דער באמבארדירונג, אבער מען האט איר קערפער ניט געקענט געפינען. יעקב מיט זיינע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאפלאן, פון די שוסטער־צוזאטען. ער מיט זיין פאמיליע און זיין איידעם, פייוועל צמח, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאסעל יונאוויטש, „שוסטאק". יאסעל'ס פרוי, חיה פייגעל, איז געשטארבען פריהער. ער מיט זיין טאכטער, חיענקע (די פרוי פון יעקב באטווינסקי פון קינא, וואס איז מאביליזירט געווארען אין יאר 1939 אין

דער פּוילישער אַרמיי און איז דאָרט אומגעקומען), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, אברהם, פון אייזען־געשעפט, מיט זיין פרוי (אַ טאָכטער פון יעקב גאַנדז), און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער צווייטער זוהן, אפרים, וועלכער האָט געוואוינט אין ביאַליסטאָק, איז אויך אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע. די טאָכטער גיטעל, און איר מאַן, דר. מעלזאַק, זיינען געווען אין רוסלאַנד מיט זייערע קינדער, און זיינען לעבען געבליבען. זיי געפינען זיך איצט אין אַפריקע.

אליהו מאָטיע גינזבורג, „דער חסיד", פון האָטעל. ער איז אומגעקומען אין אוישוויצער **לאַגער**. זיין ברודער משהיקע, דער זייגערמאַכער, איז מיט זיין פאַמיליע ארויסגעפאָרען אין דער צייט פון די דייטשען קיין לידע און דאָרט אומגעקומען. זיין שוועסטער און שוואָגער, פּעטריצער (אויך געווען אַ חסיד), וועלכער האָט געהאַט אַ בוימעל־פאבריק, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יוסף לייב שיפּיאַצקי, אַ שטעפּער, דער פאָטער פון חיים יודעל. יוסף לייב און זיין פרוי און זייער טאָכטער, חנה, מיט איר מאַן (וואָס האָט גע־האָט אַ שוך־געשעפט) און זייערע קינדער, ווי אויך זיין זוהן, שלמה, מיט זיין פרוי (אַ טאָכטער פון די קושניר'ס) זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעב־לינקע. זיין זוהן, יעקב, מיט זיין פרוי, קריינע (אַ טאָכטער פון וועלוועל בערג), זיינען אַ דאַנק דער פראָטעקציע פון אינזשעניר אפרים באראש אַרי־בערגעפאָרען פון די בונקערס קיין ביאַליסטאָק און דאָרט זיינען זיי אומגע־קומען אין אייגער פון די אַקציעס. חיים יודעל האָט זיך אין דער צייט פון די דייטשען געפונגען מיט זיין פרוי, רחל (אַ טאָכטער פון לעוו, דעם ביאַליסטאָקער בעקער), און מיט זיינע קינדער אין ליסקאָווע, וואו זיי האָבען זיך אויסבאַהאלטען ביי אַ קריסט אין אַ קאָרטאָפּעל גרוב. רחל האָט אָבער ניט געקענט אריבערטראָגען די שוועריקייטן אין באַהעלטעניש און זי איז צוריקגעקומען מיט איר אינגערען קינד קיין וואַלקאָוויסק אין די בונקערס. קורץ פאַר'ן אויספירען די טראַנספאָרטען האָט זי זיך צוריק־געקערט קיין ליסקאָווע. זיי זיינען דאָן אַלע אוועק אין וואַלד. אָבער רחל איז שוין דאָן געווען אָנגעשטעקט מיט טיפוס און זי איז מיט איר אינגערען קינד געשטאָרבען פון דער קראַנקהייט. ער, חיים יודעל, מיט זיין עלטערער טאָכטער, רות, זיינען געווען אין וואַלד אַלס פּאַרטיזאַנען און זיי זיינען לעבען געבליבען. זיי געפינען זיך אין פוילען.

די ברייטע גאס

לינקס — געהענדיג פון זאַמאָשטשע

יונה בעקער, אַ שניידער. ער איז אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין טרעבלינקע.

אברהם קאָן. ער און זיין פרוי, פריידעל (פון די באַיער'ס), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער זוהן, ידידיה, איז געווען אין רוסלאַנד און איז לעבען געבליבען. ער געפינט זיך אין פוילען.

חיים אבערשטיין, אַ בעל־עגלה. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

בערנשטיין, „דער רבי'לע", אַ פאַפיר־סוחר. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איטשע פאַלקאָוויטש, אַ שניידער (האָט געוואוינט ביי זיידקע דעם מאַלער). ער איז אומגעקומען פון דער באָמבע ביי נאַקדימאָנ'עז אין הויז. זיין פאַמיליע, ווי אויך זיין טאָכטער (וואָס איז געווען פאַרהייראט צו אברהמ'על ליפשיצ'עס זוהן פון דער אָסטראָגער גאַס) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ברוך אַחרימסקי, „געראָגלע", דער שוסטער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאָסעל משה ברוכ'ס, אַ מולער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

זאַלצבורג, אַן אַפּטייקער (האָט געוואוינט אין הויז פון אַלטער סאַוואולסקי, דעם קצב). ביים אַריינקומען פון די דייטשען איז פון דער פאַמיליע קיינער ניט געווען אין וואַלקאָוויסק, זיי זיינען ארויסגעפאָרען אין זייער היימשטאָט.

אלטער צאָפנאַת, אַ תבואה־הענדלער (געווען אַן אַלטער בחור). ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ליכטין, אַ טעפּער (האָט געוואוינט לעבען דעם טאָקער). קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

שעפּסעל ראַוויצקי, משה'ס זוהן. ער מיט זיין פאַמיליע האָבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע געוואוינט אין לידע און זיי זיינען אומגעקומען אין אייגער פון די דאָרטיגע אַקציעס.

פייוועל צמח, אַ האַלץ־סוחר (קאָפּלאַנ'ס איידעם פון די שוסטער־צודאטען). ער איז אַראָפּ פון זיינען און איז שפּעטער אומגעקומען.

דאָס געסעלע

שמואל דוד, אַ איזוואַשטשיק. (וועגען אים ווערט דערצעהלט אין רער באַשרייבונג פון דער גראָדנער גאַס, ווייל ער האָט דאָרט לעצטענס געוואוינט).

עלקע גאַלין, דעם ביאַליסטאָקער בעקער'ס טאָכטער. זי איז געווען אַ קאָרסעטען־מאַכערין. איר מאַן, פייטשע גאַלין, מיט זייער זוהן זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. עלקע איז געשטאָרבען אין די בונקערס פון טיפוס.

סילווער, אַ לערער. ער און זיין פרוי (אַ טאָכטער פון נחום האַלפּערן) און זיין שוועגערין זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דער שוהל־הויף

קרייער, אַ בלעכער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעב־לינקע, אָחוץ איין זוהן, וועלכער איז לעבען געבליבען און געפינט זיך אין וואַלקאָוויסק.

שמחה עיין, אַ בעל־עגלה. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיידקע באָגאָמילסקי, אַ שניידער. קיינער פון דער פאַמיליע איז ניט פאַרבליבן.

בערעל זאַוועלעוויטש, „ווייסע קעפּעלע", אַ שוסטער. שוין געריבען וועגן אים אין דער שילדערונג פון זאמאָשטשע, וואו ער האָט לעצטענס געוואוינט.

נאָטקע שווארץ. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הירשעל גאָרדאָן, דער סופר. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבן.

צבי אינקער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מינדעל חנה לעוו'ס. די דייטשען האָבען זי פאַרגאַזט אין די בונקערס. איר זוהן, רפאל, מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיידעל שטשעגלאָוויצקי, אַ טאָקער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די בריייטע גאס

די זייט וואו עס איז געווען דעם געלען חסיד'ס הויז

אלטער ראָסיאַנסקי, אָדער, ווי מען פלעגט אים רופען, אַלטער בערמאַן. ער האָט געהאַט אַ האָטעל. זיין זוהן, ירחמיאל, איז שטאַרק פאַרוואונדעט געוואָרען אין דער דייטשער באָמבאַרדירונג. ער איז שפּעטער אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פאַטער אין טרעבלינקע. די איבעריגע צוויי זיהן, אהרע און זיין אינגערער ברודער, זיינען אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

גאָשטשינסקי, דער אייזן־קרעמער. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען בשעת דער דייטשער באָמבאַרדירונג ביים גלח אויף דער בלאָטע, לעבען טייך, אויף דער מילנער גאַס, אַנטקעגען דער מיהל. זיין זוהן, פישעל, איז געשטאָרבען אין די בונקערס פון טיפוס. פישעל'ס פרוי, חנה (אַ טאַכטער פון גלאַצער דעם שלאָסער, וועלכער געפינט זיך איצט אין אַמעריקע), איז צוזאַמען מיט איר קינד געווען מיט מיר אין איין וואַגאָן אויפ'ן וועג קיין אוישוויץ. ביידע זיינען דאָרט אומגעקומען. פישעל'ס ברודער, משהיל, איז אויך אומגעקומען אין אוישוויץ.

שמאי מאָרדעצקי'ס קינדער, (די „גערשקעס"). זיי זיינען געווען מורעס, די טעכטער מיט'ן זוהן, דער פריזירער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם מאָרדעצקי, („גערשקעס"). זיין טאָכטער מיט איר מאַן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיינע צוויי זיהן, מולערס, זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער. דער עלטערער זוהן איז געווען צוזאַמען מיט מיר

אין לאַגער. ער איז איינמאָל, אין פעברואַר 1943, שטאַרק צעשלאָגען געוואָרען פון אַ „שטוב־דינסט". אויף מאָרגען, ווען אַלע זיינען געשטאַנען ביים „אַפּיל" אין דרויסען, אין דער קעלט און אין שניי, איז ער פלוצים אַראָפּ פון זיינען. ער האָט זיך אויסגעטאָן נאָקעט און אָנגעשפּאַרט זיך אַן אַ בלאָק. ווען איך האָב אים געפרעגט די סיבה, האָט ער מיר שוין מער ניט געענטפערט און איז אַנידער־געפאַלען אין דער בלאָטע און אויסגעאָנגען. בלויז אייניגע שעה פריהער האָט מען מיר געהאַט דערצעהלט דעם אינצידענט מיט ט' שטוב־דינסט, וועלכער האָט אים אַזוי שטאַרק צעשלאָגען. אויך זיין ברודער איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

יעקב פּאַוון, פון די סיגאַרעטען. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, (טאַראַנ'ס אַן איידעם), וואָס האָט געהאַט אַן אַפּטייק אויף זאַמאָשטשע, איז אויך אומגעקומען מיט דער פאַמיליע אין טרעבלינקע.

נחום לייטוס. די גאַנצע פאַמיליע מיט דער טאַכטער און איר מאַן, וואָס האָט געהאַט אַ פאַפּיר־געשעפט, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זעלדע לאַפּין. זי, צוזאַמען מיט אירע טעכטער, רבקה, צירעל, חנה, און זייערע מענער מיט די קינדער, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. זעלדע'ס זוהן, חיים, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. זיידעל לאַפּין, מיט זיין פאַמיליע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זעלדע'ס זוהן, יוסף, איז איצט אין אַמעריקע.

חיים סלאַפּאַק, אַ בעקער, ער האָט געווואוינט ביי לאַפּינ'ען אין מויער. אין דער צייט פון דער וואָלקאָוויסקער אַקציע האָט ער זיך געפונען אין סוויסלאָטש. אָבער, ווי עס ווייזט אויס, איז קיינער פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

אייזיק וועריער. ער איז געשטאָרבען אין די בונקערס פון טיפוס. זיין פרוי מיט די קינדער און זיין שוועסטער, חנה, זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שרה עפּשטיין, דעם טאָקער'ס טאָכטער, וואָס האָט געהאט אַ גאַלאַנטעריי־געשעפט. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע איז זי געווען מיט איר שוועסטער און פאַמיליע אין ליסקאָווע. ווען מען האָט די ליסקאָווער אידען געטריבען צופוס, דעם 2טען נאָוועמבער 1942, קיין וואָל־קאָוויסק, האָט זי ניט געקענט מיטמאַכען דעם וועג, און די דייטשען האָבען זי אויפ'ן וועג דערשאָסען. די איבעריגע פון איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר אינגערע שוועסטער איז דער'הרג'עט געוואָרען אין נאַרעווקע.

ניסן זאַפּאָליאַנסקי, שמואל חיים ביילקע'ס אַ זוהן, וואָס האָט געהאַנדעלט מיט הייוון און געוואוינט אין די קראָמען, אָקעגען איינהאַרנ'ס הויז. ער איז געווען מיינער אַן אָנקעל. ניסן זאַפּאָליאַנסקי איז געשטאָרבען אין די בונקערס. זיין פרוי, שאַשע, איז געשטאָרבען אין דער צייט פון די נאַציס. זיין זוהן, חיים יצחק, מיט זיין פרוי, באַבעל, און זוהן, ישראל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די פאַמיליע איינהאָרן

פון דער פאַמיליע איינהאָרן האָבען זיך געפונען אין וואָלקאָוויסק פאַר׳ן אויסברוך פון לעצטען וועלט־קריג ראָזע איינהאָרן־פֿשעניצקי, די דענטיסטקע, מיט איר מאַן, מוליע, און טאָכטער, דאָרע, וועלכע האָבען געוואוינט אויפ׳ן אויבערשטען שטאָק פון זייער הויז; און פֿעשקע איינהאָרן־יאַנאָווסקי, מיט איר מאַן, יוסף, און צווי קינדער. פֿעשקע האָט אָנגעפירט מיט דער אַפּטייק און האָט געוואוינט אין זעלבען הויז. וועז די רוסען האָבען פאַרנומען וואָל־קאָוויסק זיינען די ביידע משפחות פאַרבליבען אין זייערע וואוינונגען און ווייטער אָנגעגאַנגען מיט דעם טאָג־טעגליכען לעבען. דעם 21־טען יוני, 1942, וועז די דייטשען האָבען אָנגעהויבען צו באַמבאַרדירען די שטאָט, זיינען די איינהאָרנ׳ס, ווי פילע אַנדערע וואָלקאָוויסקער אידישע איינוואוינער, אַנטלאָפען אויף קאַרטשיזנע, וואו זיי האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אויף די מאָגילקעס. ראָזע׳ן איז געלונגען מיט זיך מיטצונעמען אַ צאָל דענטיסטישע אינסטרומענ־טען. זייער הויז איז אינגאַנצען צעשטערט געוואָרען פון דער באַמבאַרדירונג. נאָכדעם ווי די דייטשען זיינען אַריין אין שטאָט און האָבען איבערגענומען די מאַכט, האָבען זיך די איינהאָרנ׳ס איינגעאָרדענט ביי קיליקאָווסקי׳ן אין הויז אויף זאַמשטשע, וואו ראָזע האָט אויסגעשטאַט אַ קליינעם קאַבינעט און האָט פאָרגעזעצט איר פּראַקטיק. מיט זיי איז אויך פאַרבליבען סטעפקא, די קריסטין, וועלכע האָט דערצויגען ראָזע׳ס טאָכטער, דאָרע. אַזוי האָט די לאַגע אָנגעהאַלטען ביז דעם 2־טען נאָוועמבער, 1942, וועז די דייטשען האָבען באַפוילען די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג צו פאַרלאָזען זייערע היימען. אויך די איינהאָרנ׳ס זיינען געווען צווישען אַלע אַנדערע אידען, וועלכע זיינען יענעם טאָג פאַרטריבען געוואָרען אין די בונקערס. די ערשטע טעג פון זייער אָפּזיין אין די בונקערס, פלעגט סטעפקא, די קריסטין, זיי ברענגען יעדען טאָג עסענוואָרג, און אפילו פאַר זייערע באַקאַנטע. אייניגע טעג נאָכ׳ן אָפּזיין אין די בונקערס האָבען די דייטשען דערלויבט ראָזע׳ן צו פּראַקטיצירען אין איר פריערדיקען קאַבינעט ביי קיליקאָווסקי׳ן אין הויז אויף זאַמשטשע. מיט איר האָבען זיי אויך דערלויבט אַרויסצוגעהן פון די בונקערס איר טאָכטער דאָרע׳ן, אָבער איר מאַן, מוליע פשעניצקי, און פֿעשקע מיט איר גאַנצער משפּחה, זיינען פאַרבליבען מיט אַלע אַנדערע אין די בונקערס. מוליע איז שפּעטער באַשטימט געוואָרען צווישען די זעכציק אַרבייטער, וועמען מען האָט דערלויבט צו קומען אויף אַרבייט אין שטאָט, און אַדאַנק דעם פלעגט ער זיך קענען זעהן מיט ראָזע׳ן אויסערהאַלב די בונקערס. אין דער צייט וואָס ראָזע האָט זיך געפונען אין שטאָט פלעגען פילע קריסטען איבערשיקען דורך איר פּעקלאך שפּייז צו זייערע אידישע פריינט אין די בונקערס.

אָנהויב דעצעמבער, 1942, האָבען די דייטשען שוין אָנגעפאַנגען אַרויס־שיקען די וואָלקאָוויסקער אידען פון די בונקערס קיין טרעבלינקע. מען האָט ראָזע׳ן צוגעזאָגט אַז איר שוועסטער פֿעשקע, מיט איר פאַמיליע, וועט מען דערלויבען צו פאַרבלייבען אין די בונקערס מיט די 1700 מענשען. ליידער איז אָבער פאָרגעקומען אַן ענדערונג אין פּלאַן און אין דער לעצטער מינוט

זיינען זיי מיט אַלע אַנדערע אַרויסגעשיקט געוואָרען קיין טרעבלינקע. מיט דעם דאָזיגען צווייטען וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט איז דאָס אומגעקומען פּעשקע מיט איר מאַן, יוסף יאַנאָווסקי, און זייערע צווי קינדער, ווי אויך די גאַנצע גרויסע משפּחה יאַנאָווסקי. מוליע פּשעניצקי, ראָזע'ס מאַן, איז דאָס פּאַר־בליבען צווישען די 1700 אידען אין די בונקערס. ראָזע און איר טאָכטער, דאָרע, האָבען נאָך דאָס געוואוינט אויף זאַמאָשטשע. ווען עס האָט אויסגע־בראָכען אין לאַגער די טיפוס עפּידעמיע איז אויך מוליע פּשעניצקי קראַנק געוואָרען אויף טיפוס. ווען מען האָט דעם 23־טען יאַנואַר 1943, אַרויסגעשיקט דעם לעצטען וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ, איז מוליע געווען אין אַ באַוואוסטלאָזען צושטאַנד. די דייטשען האָבען אים גלאָזען ליגען אין שפּיטאָל פון די בונקערס און זיי האָבען אים אויף צומאָרגענס, צוזאַמען מיט אַלע קראַנקע און אלטע לייט, געשאָסען. ביים ליקווידירען פונ'ם לאַגער אין די בונקערס האָט מען נאָך געוואָלט ראָזע'ן דערלויבען צו פאַרבלייבען אין שטאָט, אָבער איר טאָכטער האָט געזאָלט פאַרשיקט ווערען מיט די אַנדערע קיין אוישוויץ. ראָזע האָט זיך ניט געוואָלט שיידען פון איר טאָכטער און זי האָט אַנטזאָגט דעם דייטשען פאַרשלאָג און איז מיט אַלע אַנדערע אידען אַוועק מיט'ן לעצטען טראַנספּאָרט צוזאַמען מיט איר טאָכטער.

די נאָכט, ווען דער לעצטער טראַנספּאָרט איז אַרויסגעשיקט געוואָרען פון די בונקערס, האָב איך דאָס לעצטע מאָל געזעהן ראָזע איינהאָרן. ווען איך בין געשטאַנען אין דרויסען אין דער קעלט, צוזאַמען מיט מיין קראַנקער פרוי און זוהן, און געוואָרט אויף שליטען, ווייל מיינע קראַנקע האָבען ניט געקענט געהן צופוס צום וואָקזאַל, האָב איך געטראָפען ראָזע'ן. זי איז פונקט יענעם מאָמענט געווען זייער צעטראָגען, ווייל זי האָט דאָס געהאָט פאַר־לוירען איר'ס אַ פּעקעלע, וואו זי האָט געהאָט אַלץ וואָס זי האָט נאָך דאָס פאַרמאָגט. לויט ווי דר. מאַרק קאָפּלאָן דערציילט, איז ראָזע שפּעטער געווען מיט אים אין איין וואָגאָן. זי איז שוין דאָן געווען זייער נידערגעשלאָגען און צעבראָכען. ראָזע איז צוזאַמען מיט איר טאָכטער אָנגעקומען קיין אוישוויץ. די נאַציס האָבען זיי אָבער סייווי צעשיידט, ראָזע איז אָפּגעשיקט געוואָרען מיט די אַנדערע וואָלקאָוויסקער אין אוישוויצער קרעמאַטאָריום, און דאָרע איז אַריין אין דער צאָל פון 87 פרויען צו פאַרבלייבען אויפ'ן אוישוויצער אַר־בייטס־לאַגער. די צעשיידונג פון איר מוטער האָט אָבער אויף דאָרע'ן געהאַט אַ שרעקליכע ווירקונג. הגם זי איז געווען נאָך זעהר יונג, האָט זי אינגאַנצען אָנגעוואוירען איר לעבענס־ווילען און זי האָט אַרויסגעצייגט גאָר ווייניג ווידערשטאַנד און אויסדויער. מיט גלייכגילטיקייט האָט זי געטאָן די שוערע אַרבייט וואָס די נאַציס האָבען אַרויפגעצוואונגען אויף די פרויען אין לאַגער און ווען אין חודש אַפּריל 1943 האָט זיך אין לאַגער פאַרשפּרייט די דיזענ־טעריע קראַנקהייט, איז דאָרע געווען צווישען די ערשטע קראַנק צו ווערען. צוזאַמען מיט איר אין בונקער איז געווען שיינע ליפשיץ מיט איר שוועסטער עלקע. שיינע דערצעהלט, אַז די מיידלעך פון איר בונקער פלעגען פונדעסט־ווענען מיטנעמען דאָרע'ן צו דער אַרבייט, כדי זי צו באַשיצען פון אַ זיכערען

טויט, וואָס די נאַציס פלעגען מאָמענטאַל אָנווענדען געגען יעדען קראַנקען. דאָרע'ס געזונד־צושטאַנד האָט זיך אָבער געערגערט פון טאָג־צו־טאָג, און איין טאָג האָט זי זיך שוין מער ניט געקענט אויפהויבען פון איר געלעגער, ווייל אירע פיס זיינען געווען שטאַרק געשוואָלען. יענעם אָוונט, ווען די מיידלעך האָבען זיך אומגעקערט פון זייער אַרבייט אין בונקער, האָבען זיי שוין דאָרט מער דאָרעין ניט געפונען.

פאַמיליע שיף. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע איז בערעל שיף (פון גאָלד־געשעפט) געווען צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אין וואַרשע און מען האָט פון זיי ניט געהערט. חוה שיף, די פרוי פון לייזער, איז אַוועקגע־פירט געוואָרען מיט"ן ערשטען טראַנספאָרט קיין טרעבלינקע. לייזער און זיינע צוויי זיהן, ליאלעק און נפתלי הערץ, זיינען געבליבען אין וואָלקאָוויסק מיט די 1700 און זיינען שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויץ. איצעל שיף האָט געוואוינט אין בעלגיע און דער שיקזאל פון אים און זיין פאַמיליע איז מיר אומבאַקאַנט.

חנא שיף. זיין פרוי, חנה, איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר טאָכטער, רחל לאה, אין אוישוויץ. חנא איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער האָט געאַרבייט מיט מיר אין איין „קאַמאַנדע". איך, חנא שיף, אַלטער בורדע, אויך אַ זייגערמאַכער פון סוויסלאָטש, און יקותיאל באַשיצקי („ביש") פלעגען צוזאַמען שלאָפען אויף איין נארע. חנא שיף האָט זיך די גאַנצע צייט געפילט גוט אין לאַגער. ער האָט זיך אָבער ניט געריכטעט מיט דער וואַרנונג ניט צו טרינקען פון שלעכטען וואַסער אין לאַגער, פון וואָס מענשען פלעגען אין די מאַסען קראַנק ווערען אויף דיזענטעריע. איך אַליין פלעג אים אויך אָפט וואַרענען ניט צו טרינקען פונ'ם וואַסער. ער האָט אָבער געזען'ט, אז אים שאַדט עס ניט. איינמאָל אינדערפריה, ווען מען האָט אויפגעוועקט די מענשען צו דער ארבייט, האָט חנא, וועלכער איז געשלאָפען אויף דעם ברעג פון דער נאַרע, זיך שוין ניט געריכט פון אָרט. מיר האָבען אים געווענקט און געוואָרענט, אַז דער „שטוב־דינסט" וועט אים שטאַרק צעשלאָגען, אויב ער וועט אים נעפינען אויפ'ן געלעגער. אָבער חנא האָט גאָרניט געענטפערט. וועז דער „שטוב־דינסט" איז אַריינגעקומען האָט ער אָנגעהויבען שלאָגען חנא'ן מיט'ן גומענעם שטעקען און, ווען חנא האָט זיך ניט געריכט פון אָרט, האָט דער „שטוב־דינסט" אַראָפגע־ריסען פון אים די דעקע. ער האָט דאַן דערזעהן, אַז חנא איז קראַנק אויף דיזענטעריע אין אַ שלעכטער פאָרם. דער „שטוב־דינסט" האָט אים אָבער אַראָפגעשליידערט פונ'ם געלעגער, וואָס איז געווען אומריין פון שטולגאַנג, און האָט אים נאָך מער געשלאָגען. דעם טאָג איז חנא שוין מער ניט גע־גאַנגען צו דער ארבייט, און וועז מיר האָבען זיך אין אָוונט צוריקגעקערט צום לאַגער, איז שוין חנא מער דאָרט ניט געווען. דעם זעלבען טאָג איז אויך אומגעקומען אלטער בורדע פון סוויסלאָטש.

חיה אסתר, „פירע", (מאיר שיפ'ס טאָכטער). זי איז אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופאַציע אַוועקגעפאָרען צו איר ברודער, צאַליע, קיין כארקאָוו (רוסלאַנד) און איז לעבען געבליבען. זי האָט זיך לעצטענס צוריק־

געקערט קיין פוילען. איר מאַן, ראַמאַן בלומשטיין, מיט זייער טאָכטער, רוזשיע, זיינען אין דער צייט פון די דייטשען אָוועקגעפאָרען צו זייערע עלטערען אין ווארשע, און, ווי ס'וויזט אויס, זיינען זיי אומגעקומען מיט די דאָרטיגע אידען.

באָנטשע סלוצקי. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען, איין טאָכטער, וואָס איז געווען פאַרהיראַט פאַר וואָלקאָוויסקי, אַ היטעל־מאַכער, איז מיט איר מאַן און די קינדער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל אָלשעווסקי. ער מיט זיין פרוי, זינע, און די קינדער, הערצל און מלכה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיינע צוויי זיהן, ליאוע און נחום, זיינען געווען אין אוישוויצער לאגער און זיינען דאָרט אומגעקומען.

מיט ליאָוע'ן האָט פאַסירט דאָס פאָלגענדע: אינדערפריה זיינען מיר אַלע, ווי געווענליך, נאָכ'ן אָפּיל, אַוועק צו דער אַרבייט. יענעם טאָג זיינען פון דעם קאָמאַנדיר איבערגעלאָזען געווארען אין לאַגער ארום 150 מענשען. וועז די ארבייטער האָבען זיך אין אָוועגט צוריקגעקערט אין די בונקערס, האָבען זיי שוין די מענשען דאָרט מער ניט געפונען. מען האָט שפּעטער אויסגעפונען, אז יענעם טאָג זיינען געקומען אויטאָמאָבילען און מען האָט צוגענומען אלע איבערגעבליבענע אין לאגער און זיי אָפּגעפירט אין די גאַז־קאַמערען. צווישען די דאָזיגע אומגליקליכע זיינען געווען די פאָל־גענדע וואָלקאָוויסקער: ליאָוע אָלשעווסקי, מולקע פשעניצקי (דער זייגער־מאַכער) און אַ געוויסער קעסיל, וועלכער איז געקומען קיין אוישוויץ מיט'ן וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט.

יודעל שאַרף, אַ שוך־סוחר. ער מיט זיין פרוי, פעשע, זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

דאָס געסעלע

יחיאל פּשעניצקי. ער איז געשטאָרבען אין דער צייט פון דער סאָ־וועטישער אָקופּאַציע. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ירחמיאל באביטש, אַ שניידער, ראובן דעם שניידער'ס אַ זוהן (האָט געוואוינט אין נאַכימאָווסקי'ס הויז). די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאניע פּשעניצקי, אַ בעקער. די גאַנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, מולע, אַ זייגערמאַכער, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

נאכע יונאָוויטש, „דער מילכיגער". די גאַנצע פאמיליע איז אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

לייבע קאָפּלאָן, אַ בלעכער (אַלטער דעם בלעכער'ס זוהן). ער און זיין ברודער, שמואל, אויך אַ בלעכער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. לייבע'ס צוויי זיהן, חיים יצחק און דער אינגערער (וועמעס נאָמען איך גע־דענק ניט), זיינען געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און זיינען דאָרט אומגעקומען.

כאשע לאה יונאָוויטש. זי מיט איר טאָכטער, רחל עפשטיין, זיינען

אומגעקומען אין טרעבלינקע. רחל'ס זוהן, הערשעל עפשטיין, וועלכער איז געווען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען.

מאיר פּאַדאַראַווסקי, דער פעלדשער. אַ טייל פון דער פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע און דער גורל פון די איבעריגע פאַמיליע־מיט־גלידער איז אומבאקאנט.

צדוק לעוי, אַ בעקער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הינדע לעוי'ס קינדער. וועגען איר טאַכטער, ראַזע בארטנאַווסקי, און איר זוהן, מאַטעל לעוי, ווערט דערצעהלט אין דער שילדערונג פון זאַמאַשטש, ווו זיי האָבען לעצטענס געוואוינט.

גאַלדבערג. ער האָט געהאַט אַ באַקאַליי־קראָם אין בארטנאַווסקי'ס הויז. פון דער פאַמיליע איז קיינער ניט פאַרבליבען.

חיים ראָזענבלום. ער און זיין פרוי (חיענקע שאַלקאָוויטש'עס אַ טאַכטער פון פאַרב־קראָם), זיינען צוזאַמען מיט דער פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב גאַלדבערג, פון מאַנופאַקטור־געשעפט. די מוטער, חנה, איז אומגעקומען דעם לעצטען טאָג פון דער באַמבארדירונג אין קלמן לעוויט'ס הויז ביים טייך, לעבען דער חסיד'ארניע. עס זיינען דאָרט אויך אומגעקומען לעוויט'ס פרוי און בריינע'ס אַ קינד (דעם זשעמשניק'ס אַן אייניקעל). דער פאַטער, יעקב, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע מיט'ן צווייטען וואַל־קאָוויסקער טראַנספּאָרט. דער עלטערער זוהן, מענדעל, איז געבליבען מיט די 1700 און איז אומגעקומען אין אוישוויץ. דער אינגערער זוהן, מאַרים, איז אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אַוועק קיין רוזשנאַי און פון דאָרט איז ער אַנטלאָפען אין וואַלד. מען האָט אַבער מער פון אים ניט געהערט. דער זוהן, דר. יצחק גאַלדבערג, וואָס האָט געאַרבייט די גאַנצע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין רוזשנאַי אלס דאָקטאָר, איז פון דאָרט אַוועק קיין ליסקאָווע. ער איז אַבער שפּעטער איבערגעפירט געוואָרען, דעם 2טען נאָוועמבער, צוזאַמען מיט די ליסקאָווער אידען, אין די וואַלקאָוויסקער בונקערס. אין דער צייט פון דער טיפוס־עפּידעמיע האָט ער פיל געלייסטעט לטובת די אידען אין די בונקערס. ביים אויפלייזען פון די בונקערס איז ער שפּעטער, צוזאַמען מיט דעם לעצטען וואַלקאָוויסקער טראַנספּאָרט געקומען קיין אוישוויץ. דאָרט איז ער אָפּגעטיילט געוואָרען אין דער צאָל פון די 210 מענער און איז געבליבען אין אוישוויצער לאַגער. פון דאָרט האָבען אים די נאַציס פאַרשיקט אַלס שטראָף, פאַר דער הילף וואָס ער האָט געגעבען די אידען אין לאַגער, אין די קוילען־גרובען פון לענדזין. וועג די דייטשען האָבען עוואקואירט די לאַגערס איז ער אַנטלאָפען אין וואַלד וואו ער האָט זיך אויסבאַהאַלטען ביז די רוסישע ארמיי האָט פאַרנומען די געגענד. איצט געפינט זיך דר. גאַלדבערג אין ניו־יאָרק, וואו ער פראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר.

יעקב גאַלדבערג'ס טאַכטער, שושנה, וועלכע איז געווען פאַרהיראַט צו

יצחק פערמאַן אין פּינסק, איז אין דער צייט פון די רוסען אַוועק קיין סאַרנע, אָבער מען האָט מער פון זיי ניט געהערט.

ציליע מעדוועדיעוו (באַרטנאָוסקי), אַ טאָכטער פון זעליג באַרט־נאָווסקי דעם האָלץ־הענדלער, וועלכער איז געווען אַ באַוואוסטער געזעל־שאַפטליכער טוער און גבאי פון דער גרויסער שוהל. זי איז צוזאַמען מיט איר מאַן, מעדוועדיעוו, און די קינדער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דר. מנשה ניעמטשיק. ער איז אין אָנהויב פון קריג אַוועק פון וואָל־קאָוויסק און איז געבליבען לעבען. ער גיפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל. זיין פרוי, קלאַרא, און טאָכטער, אירקע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אבא יהודה וויניעצקי, „דער חסיד" (דער וואשילישקער). ער איז געווען פאָפולער אין שטאָט און איז געשטאָרבען נאָך פאַר'ן אויסברוך פון קריג. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אייזשיק לעוו, דער קצב (פון גיסעלע). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קלמן לעוויט, פון באַקאליי־קראָם. זיין פרוי איז אומגעקומען אין דער באָמבאַרדירונג אין לעוויט'ס הויז לעבען חסידים־שטיבעל. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מרדכי הושיע'ס, דער בויגער. פון דער פאַמיליע איז קיינער ניט פאַרבליבען.

פּעלטע לאַנגבארד, די מאָדיסטקע (זי האָט אָפּגעקויפט ציפּע קאַציג'ס מויער). זי מיט איר מאַן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער זוהן, יוסף, וואָס האָט פאַר פילע יאָרען געלעבט אין אַרגענטינע און איז געקומען אַהיים און חתונה געהאַט מיט טייבע שקאַלניק, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און אַ קינד אומגעקומען אין אוישוויץ. פּעלטע'ס טאָכטער, מאַליע, וואָס איז געווען פאָרהיראט צו חיים כוואַיניק, האָט זיך אליין פרייוויליג איבער־געגעבען אין די הענט פון די נאַציס, נאָכדעם ווי זיי האָבען צוגענומען איר מאַן מיט די ערשטע 200. דאָס איז געווען איינער פון די פאַלען, וואָס אַ פרוי האָט זיך ניט געוואָלט שיידען מיט איר מאַן און איז צוזאמען מיט אים אומגעקומען.

עזר קאַפּלאַן, אַ האָלץ־סוחר (זעלדע לאַפּינ'ס אַ ברודער. האָט אויך געוואוינט אין הויז פון פּעלטע דער מאָדיסטקע). ער איז געשטאָרבען נאָך פאַר דער מלחמה. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען.

יהושע מאָוושאָוסקי, דער „פאָקטאָר", געהאַט אַ אכסניה. זיינע צוויי טעכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, וועלוועל, וואָס האָט געהאַנדעלט מיט האָלץ, איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פיינסאָר. ער איז געווען זעהר אַ פיינער איד. ער איז געשטאָרבען נאָך פאַר'ן אויסברוך פון קריג. זיין פרוי, באַשע (אַ טאָכטער פון חיים יודעל פון גאלאנטעריי־געשעפט), איז לאַנגע יאָרען געווען פאַראַליזירט. איר טאָכטער און אייידם, בן־ציון זשוכאָוויצקי, וואָס האָט געהאט סמיכה אויף רבנות, זיינען ארויסגעפאָרען קיין ביאַליסטאָק און דאָרט אומגעקומען צו־

זאַמען מיט די ביאַליסטאָקער אידען. די איבעריגע פון דער פֿאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאַנאָווסקי, פון טאַבאַק־פאבריק, וואָס האָט די לעצטע צייט געהאַנדעלט מיט הערינג. זיין פרוי, ביילע, איז געשטאָרבען וועז די דייטשען זיינען אַריין אין שטאָט. דער זוהן, משה, וואָס איז געווען מיינער אַ חבר, איז געווען פֿאַרהייראַט צו ראָזע קאַפּלאַן (אַ טאַכטער פון וועלוועל קאַפּלאַן, פון דער כאַלאָדאַיסקער גאַס, וואָס געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל). וועז די דייטשען זיינען אַריין קיין וואַלקאָוויסק, זיינען משה און ראָזע אַרויסגעפֿאָרען צו איר מוטער'ס פאַמיליע לעבען פֿאַדאָראַיסק. דאָרט האָט משה געקראָגען אַ האַרץ־אַטאַקע און איז געשטאָרבען. ראָזע האָט זיין טויטען קערפּער געבראכט קיין וואַלקאָוויסק, וואו מען האָט פֿאַר אים, אין יענע שוועריע טעג, דורכגעפירט אַ לויה. דאָס איז געווען ניי־יאָר 1942. משה'ס אַ שוועסטער, עסתל, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין ברודער, דוד, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. וועגען זיינע ברידער, יוסף (וואָס איז געווען פֿאַרהייראט מיט פּעשקע איינהאָרן) און אשר, ווערט געשריבען אויף אַן אַנדער פּלאַץ אינ'ם בוך.

פֿאַבריטשנע גאַס

דר. א. שליאקמאַן (האָט געוואוינט אין פינקעלשטיינ'ס הויז). ער איז קורץ פֿאַר'ן אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה אַוועק אויף וואקאציע קיין רוסלאַנד און איז אזוי־ארום לעבען געבליבען. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען.

ראָשער שניידער. זיין איידעם, קליינבוים (אויך אַ שניידער), מיט זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל קאַפּלאַן, זונדעל קאַפּלאַנ'ס זוהן פון דער נייער געסעל. וועז די רוסען האָבען אין 1939 אָקופּירט וואַלקאָוויסק האָבען זיי, צווישען פילע אַנדערע וואַלקאָוויסקער אידען, אויך פֿאַרשיקט שמואל קאַפּלאַנ'ען קיין סיביר. נאָך דער מלחמה האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין פוילען, און איצט געפינט ער זיך אין אַמעריקע. זיין פרוי, חאַסיע, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין זוהן, דר. מאַרעק קאַפּלאַן, און אויך זיין טאַכטער, ניוניע, האָבען דורכגעמאַכט דעם אוישוויצער לאַגער און געפינען זיך איצט אין אַמעריקע.

אייזיק מאַרגאָליס, דער האָלץ־הענדלער (ער איז געווען באקאנט אין שטאָט אלס זעהר אַ פיינער מענש). זיין פרוי און טאַכטער, דינה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. די עלטערע טאַכטער, ראלע, איז אוועק אויף אַרישע פּאַפּירען קיין דייטשלאַנד צוזאַמען מיט רחל לעוו'ס טאַכטער. איך וויס אָבער ניט וואָס עס איז מיט זיי געווארען.

מאַרקוס, דער גאַרבער. די פאַמיליע איז געווען פֿאַפולער אין שטאָט און אַקטיוו אין דער בונדיסטישער באַוועגונג. מאַרקוסיען מיט זיין פרוי און איין טאַכטער האָבען די דייטשען, ווי עס דוכט מיר, אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן. זייער זוהן, דר. שלמה מארקוס, איז אוועק אין וואַלד צו

די פֿאַרטיזאַנען און איז דאָרט אומגעקומען. שלמה'ס פרוי, נחמה (פון דער פֿאַמיליע שיין) האָט ווידער געהיראַט און לעבט איצט אין רומעניע. שלמה'ס צווייטע שוועסטער, אַדעלע, (אַ דאָקטאָר מעדיציין, וואָס איז געווען פֿאַרהיראַט צו נחום חאנאָוויטש) איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר מאַן אין טרעבלינקע. פון דער דאָזיגער פֿאָפולערער משפחה איז בלויז איין זוהן געבליבען לעבען.

אנוש, אַ סאָד־העגדלער. קיינער פון דער גרויסער פֿאַמיליע איז ניט פֿאַרבליבען.

בערעל פֿרעם, פון אָפּטייק־סקלאד. זיין פרוי איז געווען אַ טאָכטער פון באיער דעם לערער. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה פֿרעם, בערל'ס שותף. ער מיט זיין פרוי זיינען אַנטלאָפען פון די בונקערס, אָבער די נאַציס האָבען זיי געכאַפט און אומגעבראַכט.

שמעון פֿרעם, אַ צאָן־טעכניקער. זיין פרוי, ראשע מרים (אַ שוועס־טער פון פּנחס שטיינוואַקס, וואָס לעבט אין אַמעריקע), איז מיט אירע צוויי קינדער אומגעקומען בשעת דער באָמבארדירונג פון שטאָט ביי מארגאָליס'ען אין קעלער. שמעון איז קורץ פֿאַר דער רוסיש־דייטשער מלחמה, אין יוני 1941, אַוועק קיין מינסק, און ווען ער איז צוריקגעקומען, אַ פֿאָר טעג נאָכ'ן אויסברוך פון קריג, האָט ער געפונען אין קעלער די טויטע קערפּערס. פון זיין פֿאַמיליע, וואָס איז דאָרט אומגעקומען, איז בלויז זיין שוועסטער לעבען גע־בליבען. שמעון האָט דאָן, צוזאַמען מיט זיין שוועסטער, אויסגעגראָבען פונ'ם פֿאַרשאָטענעם קעלער די קערפּערס פון זייער נאָענטע און זיי מקבר געווען. ער אליין איז קורץ נאָכדעם אויך אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואָל־קאָוויסקער אידישע דאָקטוירים. זיין שוועסטער, וועלכער האָט דורכגעלעבט די גרויסע פֿאַמיליע־טראָגעדיע אויף זיין עלטער, איז שפּעטער אויך אום־געקומען אין טרעבלינקע.

גורעוויטש, אַ תבואה־העגדלער (האָט געוואוינט לעבען פֿרעס'עס־הויז). ער איז צוזאַמען מיט זיין פֿאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערעל קאַפּלאַן, (אַ קאָלאָנטאַיער). אים האָבען די רוסען אַלס גוט־באַציצער ארויסגעפּירט קיין רוסלאַנד, און ווי איך האָב געהערט, איז ער דאָרט אומגעקומען. זיין פרוי, ביילע, און איין טאָכטער, פּאָלע, זיינען אויך ארויסגעפּירט געוואָרען, אָבער זיי זיינען לעבען געבליבען און זיי געפינען זיך איצט אין פוילען. די צווייטע טאָכטער, ניעטע, איז אַנטלאָפען פון די בונקערס צו די פֿאַרטיזאַנען אין וואַלד און איז אויך לעבען געבליבען. זי געפינט זיך איצט צוזאַמען מיט איר מוטער אין פוילען. ניעטע'ס מאַן, ווילי זאַלץ, איז אומגעקומען מיט זייער קינד.

פּיניע כאַמסקי, דעם זשעמשניק'ס זוהן. זיין ערשטע פרוי (הענאָך ניימאַנ'ס אַ טאָכטער) איז געשטאָרבען יונג און האָט איבערגעלאָזען צוויי קינדער, אַ טאָכטער און אַ זוהן. די צווייטע פרוי איז געווען פון ביאַליס־טאָק. ער אליין איז געווען אַ זעהר ענערגישער און טיכטיגער מענש און

האָט אין דער צייט פון די דייטשען געאַרבייט אין „יודענראַט". זיין טאָכטער, געניע, איז געווען אַן אויפרויմערין אונטער די דייטשען, באַשעפטיגט ביי דער פאַליציי. זיי האָט דאָרט געאַרבייט צוזאַמען מיט דאָרע פשעניצקי (ראָזע איינהאָרנ'ס טאָכטער). פּינע מיט זיין פרוי און די קינדער זיינען געווען צוזאַמען מיט מיר אין איין וואַגאָן אויפֿן וועג קיין אוישוויץ, אָבער זיי זיינען אלע אָפּגעשיקט געוואָרען אין קרעמאטאָריום.

די ברייטע גאס

די צווייטע זייט פון די קראַמען

צאפּאק, פון לעדער־קראָם, דעם זשעמשניק'ס איידעם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהמ'ע'ל לאָבזאָווסקי, דער זשעמשניק. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמערעל מינקאָוויטש, אַ היטעל־מאַכער (דעם זשעמשניק'ס איידעם). זיין קינד איז אומגעקומען פון די באָמבעס. שמערעל האָט אין דער באָמ־באַרדירונג פאַרלוירען אַ פוס און איז שפּעטער אומגעקומען, צוזאַמען מיט זיין פרוי, אין טרעבלינקע.

דובטשאַנסקי, פון האָטעל, זלמן איסער'ס טאָכטער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל עפּשטיין, פון קאָלאָנטאַי, וועלכער האָט געוואוינט אין ווער־נערס הויז. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין טאָכטער, וואָס האָט חתונה געהאַט אין ביאַליסטאָק מיט אַ דאָקטאָר, איז אויך אומגעקומען.

יוחנן האַסמאַן. ער מיט זיין פרוי שרה (אליהו שייקעוויטש'ס טאָכ־טער), און איין זוהן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער אַנדערער זוהן איז גע'הרג'עט געוואָרען אין דער באָמבאַרדירונג. די נעמען פון די קינדער זיינען געווען שלום שכנא און לייבעלע.

יונאָוויטש, דער קצב. ער איז געשטאָרבען נאָך פאַר'ן קריג. זיין פרוי איז גע'הרג'עט געוואָרען אין דער באָמבאַרדירונג, צוזאַמען מיט איר זוהן, חיים, ביי דוד עפּשטיינ'ען אין הויז אויף דער רינקאָוער גאַס. איר טאָכטער, מאַשע, וואָס איז געווען פאַרהייראַט פאַר פּסח גרינזבורג (הערשעל'ס זוהן) מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר אַנדערע טאָכטער, גיטעל, וואָס איז געווען פאַרהייראַט פאַר זלמן סולקעס, אַ פריזירער, איז מיט איר קינד אומגעקומען אין טרעבלינקע. זלמן איז געווען אין אויש־וויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. יונאָוויטש'ס אַ צווייטער זוהן, בערעל, איז אווען אין מיליטער אין 1939 און איז שפּעטער אַוועקגעגנומען געוואָרען אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. וועז איך בין געווען אין אוישוויצער לאַגער האָב איך זיך דערוואוסט פון מענשען, וואָס זיינען אַהין געקומען פון מיידאַנעק, אז בערעל יונאָוויטש איז געווען אין מאידאנעק אַ גאַנצער מאַכער. ער איז אָבער, ווי עס ווייזט אויס, אויך אומגעקומען.

שלום יונאוויטש, „שאלקע דער מולער". **די גאנצע** פאמיליע **איז** אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב ווייגשטיין, פון די פארטיגע קליידער, **אדער, ווי מען האט אים** געפרופן, „דער פאדריאדטשיק". זיין זוהן, אברהם, **מיט דער** פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאכטער, לאנע, **מיט איר** קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. לאנע'ס מאן, אבראשע אפענבערג, **איז** געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דארט אומגעקומען.

נח דעם שוחט'ס טאכטער. זי מיט איר מאן (א בוכהאלטער), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מילנער גאס

די זייט פון מיהל

בערעל קאפלאן, „בערעל מאטעלעס". אים האבן די דייטשען אומגעבראכט מיט די ערשטע 200 מאן. זיין פרוי מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זיידעל, דער פאליציאנט. פון זיין פאמיליע, **האט** שוין קיינער זייט לאנג ניט געוואוינט אין וואלקאוויסק. א זוהן זיינער איז געווען אין סוויס־לאנד און איז אומגעקומען.

מיליע כירורג־גאלדענבערג. זי מיט איר זוהן, קובא, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איר מאן, מיניע גאלדענבערג, איז געווען אין אוישוויצער לאגער. ער איז דארט קראנק געוואָרען, **האט** זיך אליין געמאלדען אין שפיטאל און קורץ נאכדעם אומגעקומען.

חיליער, פון מיהל. קיינער איז פון דער פאמיליע ניט פארבליבען.

שלום לעוו. ער מיט זיינע טעכטער — אנדזשע, אליע **און** א קינד, פון זיין טאכטער מאניע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. **די טאכטער,** מאניע, **און** איר מאן, יודעל גאשטשינסקי (א זוהן פון דוד **דעם** וועגדזלער, **וואס האט** לאנגע יארען געארבייט אין לינת־חולים), זיינען געבליבען מיט די 1700 און זיי זיינען שפעטער אוועקגעפירט געוואָרען מיט'ן לעצטען טראנספארט. מאניע איז אומגעקומען אין אוישוויץ. איר מאן, יודעל, איז געווען אין אוישוויצער לאגער **און** איז דארט אומגעקומען. **די עלטסטע טאכטער** פון שלום לעוו, רחל, א דענטיסטקע, איז צוזאמען מיט איר מאן, יפה, **און** קינד, אומגעקמען אין טרעבלינקע.

מינץ. די גאנצע פאמיליע — איזע מינץ **און** זיין פרוי צילי (א טאכטער פון מאטקע קיליקאווסקי פון הארטפארד, אמעריקע), מיט זייערע קינדער, איזע'ס ברודער, פאיע, איזע'ס שוועסטער, שרה, **מיט איר מאן,** מענדעל סאלאמיאנסקי — זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיט מענדעל סאלאמיאנסקי'ן האב איך געהאט א שמועס דעם לעצטען אוועגט איידער מען האט אים ארויסגעפירט קיין טרעבלינקע. איך פלעג דאן פארען דריי מאל א טאג אין שטאט אריין כדי ארייננצוברענגען אין די בונקערס קארטאפעל פון די די אידישע קעלערען. עס פלעגען פארען אייניגע פוהרען

מיט אומגעפער צוואַנציג מענשען. יענעם אוועק האָט מענדעל סאָלאָמיאנסקי געבעטען פייוועל יונאַוויטש ער זאָל אים דערלויבען צו פאָרען אין שטאָט אויף זיין פלאָץ, כדי ער זאָל קענען איינקויפען אייניגע זאַכען אויפ'ן וועג, אויף וועלכען מען האָט די זעלבע נאַכט געזאָלט אַרויספירען די וואָלקאָווי־סקער אידען פון די בונקערס. פאָרענדיג אויפ'ן וועג אין שטאָט איריין האָט מיר מענדעל געזאָגט, אז הגם אַ צאָל אידען פאַרבלייבען נאָך אין די בונ־קערס, וועלען די דייטשען זיי אויך פאַרניכטען אין אַ קורצער צייט. די דאָ־זיגע פּעסימיסטישע שטעלונג, וואָס איז אגב געווען אַ רעאַליסטישע, איז ניט געווען כּאַראַקטעריסטיש פאַר די אידען אין די בונקערס, וועלכע פלעגען תמיד, ביז'ן לעצטען מאָמענט פון זייער לעבען, האָפען אז זיי וועלען נאָך ניצול ווערען. עס פלעגט זיין אַ גאַנץ אָפּטע דערשיינונג, אפילו אין אויש־וויצער לאָגער, אז ווען מען פלעגט פירען די מענשען פון די טראַנספאָרטען אין די אויטאָמאָבילען אויפ'ן וועג צו די גאַז־קאַמערען, צום קלאַנג פון אַן אָרקעסטער, פלעגען זיי מאַכען פאַרשיידענע פרעהליכע אויסרופען צו די פאַר־בייגעהער, וואָס מען האָט געפירט פון לאָגער אויף ארבייט.

משה מענדעל שווארץ. זיינע צווייַ טעכטער: מאָטליע (איז געווען פאַרהייראָט צו אשר יאַנאָווסקי) און ריווטשע (געווען פאַרהייראָט צו לייזער פאַרבער) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. מער איינצעלהייטען וועגען זיי אין דער שילדערונג פון די גאַסען וואו זיי האָבען לעצטענס געוואוינט. משה מענדעל לעבט אין ארץ־ישראל.

מאיר פאַרבער, (האָט געוואוינט אין שוואַרצ'עס הויז). ער האָט יאָרען לאַנג געאַרבייט אין מאַגיסטראַט, וואו ער איז געווען דער איינציגער אי־דישער אָנגעשטעלטער. ער און זיין פרוי, מאַניע גאַנדז, און זייערע קינדער, אסתר און עמנואל, ווי אויך זיין פרוי'ס ברודער, שמחה גאַנדז, זיינען גע־בליבען צווישען די 1700 אין די בונקערס. זיי זיינען שפּעטער אַוועק מיט'ן לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ און פון דאָרט זיינען זיי גלייך אָפּגע־פירט געווארען אין די גאַז־קאַמערען.

ישראל פידטא, פון ראַדיאָ־געשעפט (האָט געוואוינט לעבען שוואַרצ'עס הויז). ער איז צוזאַמען מיט זיין פרוי, פייגע, אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סאלמאן, דער אייגענטימער פון הויז וואו עס האָבען געוואוינט די פידטאָ'ס. ער איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און קראַנקען זוהן אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לאַצקאָווסקי, דער אַדוואָקאַט. ער מיט זיין פרוי זיינען אַרויסגע־פאָרען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע קיין גראַדנע. אזוי ווי זי איז געווען אַ אידישע האָט מען זי אַוועקגעשיקט אין דאָרטיגען געטאָ. זייער גורל איז מיר אומבאקאנט.

פאמיליע טורבאוויטש. מושקע טורבאוויטש, אַ קאַרסעטען־מאַכע־רין און אירע שוועסטער, מרים, אַ לערערין פון ענגליש, און חנה, אַ לערערין אין „תרבות"־שולע, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער גורל

פון נחום צבי איז אומבאקאנט.

ליפשיץ, פון האָטעל. . קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבן.

משה ליפיאק, אַ שניידער. ער מיט זיין פרוי, פייגעלע (שפּאק פון דער היים, פון פּעטרושעוויץ), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער זוהן, יאָסעל, מיט זיין פרוי און קינד, ווי אויך זייער טאָכטער, נחמה, וואָס איז געווען אַ קראַנקען־שוועסטער, מיט איר מאַן, רעזניק (דר. רעזניק'ס אַ ברודער) — זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מילנער גאס

די צווייטע זייט

סאָלאָמיאנסקי. שוין געשריבען וועגען זיי אין דער שילדערונג פון דער פאמיליע מינץ.

משה זילבערמאַן. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אפרים זילבערמאַן. קיינער איז פון דער פאמיליע ניט פאַרבליבן.

הרב יצחק ראַבינאָוויטש (האָט געוואוינט אין זילבערמאַנ'ס הויז). ער איז געווען דער לעצטער רב פון דער וואָלקאָוויסקער קהילה. ביים אויס־ברוך פון קריג האָט ער פאַרלאָזען זיין קהילה און איז אַוועק מיט זיין פאַ־מיליע צו זיין פּאַטער קיין שטוטשין. זיי זיינען אַבער דאָרט אומגעקומען. אויך דעם רב'ס פּאַטער איז דאָרט אומגעקומען.

מרדכי גילער, אַ טוער אין בית־יתומים און מיטאַרבייטער אין „וואָל־קאָוויסקער לעבען". ער מיט זיין פרוי העניע (אַ טאַכטער פון זימעל לעוו), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערמאַן, „פון די אַנאַליזען". ער מיט איין קינד זיינען גע'הרג'עט געוואָרען אין דער באַמבאַרדירונג אין נאקדימאָנ'ס הויז אויף קארטשיזנע. זיין פרוי מיט אַ צווייט קינד זיינען ארויסגעפאָרען קיין רוושנאי און דאָרט אומגעקומען.

איגלעוויטש, פון באקאליי־געשעפט. זיי האָבען געוואוינט אין כמעל־ניצקי'ס הויז. ער מיט זיין פרוי (גאָלדבערג'ס אַ טאַכטער) און פאַמיליע זיינען אומגעקומען.

מאַראַנץ, פון הוט־געשעפט. ער איז געווען זעהר באַוואוסט אין שטאָט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען, אויסער איין טאָכטער, וואָס איז געווען אין גראָדנע. אַבער איר שיקזאל איז מיר אומבאקאנט.

דר. פּ. בעבטשוק. אים האָבען די רוסען ארויסגעפירט קיין רוס־לאַנד און ער איז לעבען געבליבן. זיין פרוי, עמע, און זיין זוהן, נאַטעק, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

רחל לעוו, דעם קאָשטשילקער'ס שנור. זי מיט איין טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר צווייטע טאָכטער איז אַוועק פון וואָל־קאָוויסק אויף אַרישע פּאַפּירען, אַבער מען הערט ניט פון איר.

אנוש, געהאַנדעלט מיט סעדער (האָט געוואוינט הינטער לעוו'ס הויז). פון דער גאַנצער פאַמיליע איז קיינער ניט פאַרבליבן.

דר. שמוץ, וועטערינאר (געוואוינט לעבען רחל לעוו׳ס הויז). איין זוהן, אַ דאָקטאָר, האָט זיך פאַר׳סמ׳ט דעם ערשטען אָוועגט וואָס ער איז אָנגע־קומען אין אוישוויצער לאַגער. אלע איבעריגע מיטגלידער פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

לייבע העלער, אַדער ווי מען האָט אים גערופען „לייבע ווייס". ער איז געשטאָרבען איינזאָם אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע.

דוד יוסף קאַפלאַן. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין פרוי, וועלכע האָט צעבראָכען אַ פוס און האָט ניט געקענט מיטגעהן מיט דעם טראַנספאָרט, האָבען די נאַציס געשאָסען אין די בונקערס. זיין זוהן, גדליה, איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דאָרט אומגעקומען. זיין טאָכטער, ניעטע, מיט איר מאַן, משהיל מאצקעוויטש (פון אַפטייק), און קינד, זיינען דעם טאָג פאַר׳ן אַרויסשיקען דעם לעצטען טראַנספאָרט פון די בונקערס, אין יאַנואַר 1943, אַנטלאָפען פון דאָרט קיין ליסקאָווע. אַ קריסט האָט זיי אָבער דערקענט און פאַר׳מסר׳ט. זיי האָבען אים געוואָלט אונטערקויפען, אָבער ס׳איז זיי, ליידער, ניט געלונגען, און די דייטשען האָבען זיי געשאָסען. איין זוהן, חיים, וואָס איז געווען אין דער אידישער בריגאדע, געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל.

באָגאָמילסקי. אים און זיין גאַנצע פאַמיליע — די טאָכטער, זשעניע (אברהמ׳ס שאַפּירא׳ס פרוי) און קינדער: — גרישע, בעניע, סעמיועל און וואָלאָדיע — האָבען די רוסען, אַלס גוט־באַזיצער און בורזשויען, אַרויס־געשיקט קיין רוסלאַנד. לויט ווי איך האָב געהערט, זיינען זשעניע מיט וואָלאָדיע׳ן און בעניע׳ן געבליבען לעבען. וועגען די איבעריגע וויס איך ניט. אברהמיעל שאַפּירא האָבען די רוסען אַרעסטירט און אַרויסגעפירט פון וואָלקאָוויסק. וואָס מיט אים איז געווארען וויס איך אויך ניט.

לייזער בליאַכער, אַן אַדוואָקאַט. אים האָבען די דייטשען, צוזאַמען מיט זיין ברודער, אנשעל, צוגעזענומען מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פרוי, ניוטע, איז אַוועק מיט׳ן קינד פון די בונקערס קיין ביאַליסטאָק און דאָרט אומגעקומען.

זוסע קאַמענעצקי, געוואוינט אויף דער מילנער גאס. ער איז געווען אַן אָנגעשטעלטער איבער וועלדער. איך געדענק ניט וואָס עס האָט מיט דער פאַמיליע פאַסירט.

די מארק גאס (רינקאָווע)

מאָטעל ראַטפאַרט, פון שנאַפס־קראָם. די גאַנצע פאַמיליע איז אום־געקומען אין טרעבלינקע. בלויז איין טאָכטער, רבקה, וואָס איז געווען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען און געפינט זיך איצט אין פוילען.

אשר סטאָלאָוויצקי, אַ מעהל קרעמער. ער און זיין פרוי זיינען אום־געקומען אין טרעבלינקע. זיינע צוויי טעכטער, בלומע און צירעל מיט איר מאַן דר. מאַשיצקי, וואָס זיינען געווען אין וואָהלין און שפעטער אין דער

פֿאַרטיזאַנען־באַוועגונג, זיינען געבליבען לעבען.

חיים יודעל מאלסקי, פון גאלאנטעריי־געשעפט. ער און זיין טאָכטער און איידעם, זלאָטאָגור, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה באָיארסקי, אַ קירזשנער. ער מיט זיין טאָכטער, דבורה, און קינד, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דבורה'ס מאַן, מענדעל רוטשיק, איז אומגעקומען אין דער צווייטער אַקציע, וואָס איז פֿאַרגעקומען עטליכע מאָנאַטען נאָך דער אַקציע פון די ערשטע 200 מאַן. אַן אייניקעל, חאשע באָיארסקי, איז געווען אין אוישוויצער לאָגער און איז לעבען געבליבען. זי געפינט זיך איצט אין אַרגענטינע.

יצחק בליאַכער. ער מיט זיין שנור, ניוטע (אַדוואָקאַט לייזער בליאַכער'ס פרוי), זיינען אַוועק פון די בונקערס קיין ביאַליסטאָק, אָבער זיי זיינען דאָרט אומגעקומען. זיינע זיהן, לייזער און אַנשעל, זיינען אוועקגע־נומען געוואָרען מיט די ערשטע 200 מאַן. אַנשעל'ס פרוי, סאָניע (פון דער פאַמיליע קאָוונסקי), און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

באָם בליאַכער. ער מיט זיין פֿאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

ניסעל בליאכער. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע געווען אין ביאַליסטאָק און דאָרט אומגעקומען.

בערעל עפֿשטיין, דער קאָטלער, פון דער ביער־פאַנאַדערגיסונג. זיין פרוי, כאַשע, מיט די קינדער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער איידעם, וועלכער איז געווען אַ לערער אין דער האַנדעלס־שולע און אויך אַן אָפּיציר אין דער פוילישער אַרמיי, איז פֿאַרוואונדעט געוואָרען אין דער באָמבאַרדירונג פון שטאָט און איז שפּעטער געשטאָרבען. זיין פרוי (בערעל עפֿשטיינ'ס טאָכטער), איז געווען אין אוישוויצער לאָגער און דאָרט אומגעקומען.

קלמן גאַליאַצקי, דער שוסטער. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, הערשעל, אַן אינזשעניר, מיט זיין קינד, און **הערשעל'ס שוועסטער,** פייגעל, מיט איר מאַן, און די אַנדערע שוועסטער, פּעשע (גאמ'ס פרוי) מיט איר קינד, און נאָך אַ שוועסטער, ביילע (ניאָניע כוואַלאָוסקי'ס פרוי) — זיינען אלע אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין אינגסטען זוהן, יוסף, **האָבען די פֿאַליאָקען** געשאָסען אין פֿאָגראָם פון 18טען סעפּטעמבער 1939.

מאַרקום. די גאַנצע פֿאַמיליע איז אומגעקומען.

ביינוש, דער סטאָלער. קיינער פון דער פֿאַמיליע איז ניט פֿאַרבליבען.

רחל'ע שטיין, „ראָכולקע", די קצב'טע. זי מיט אירע טעכטער, זוהן און איידעם, טאָליע לאָשאָוויטס (מעשעל'ס זוהן), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. לאָשאָוויטס'עס אַ זוהן, רפאל, אַן עלעקטראָטעכניקער, איז געוואָרען אין אוישוויצער לאגער און איז דאָרט אומגעקומען.

פאמיליע דונער. זיי האָבען געוואוינט צוזאַמען מיט די גאַליאַצקי'ס. איין טאָכטער, אַ בלינדע, און אַן אייניקעל, **א בעל־מום, האָבען די דייטשען**

צוגענומען בשעת דער אַקציע פון די דעפּעקטיוועס קינדער. אויך די איבעריגע זיינען אלע אומגעקומען.

יהושע בארקאָוויסקי. ער מיט זיין פרוי, רבקה, און די זיהן זיינען אומגעקומען.

לעוו, דער ביאַליסטאָקער בעקער. ער איז לעבעדיג געבליבען צוזאַמען מיט'ן איידעם, חיים יודעל שיפּיאַצקי, און איין איניקעל (שיפּיאַצקי'ס טאָכטער). די איבעריגע זיינען אלע אומגעקומען. מער איינצעלהייטען וועגען זיי אין דער שילדערונג פון די גאַסען וואו זיי האָבען געוואוינט. זיין ברודער, יעקב לעוו, איז אויך אומגעקומען.

שאכנאָוויטש. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען. איין איידעם, מאַרגענשטערן, האָט זיך אויפגעהאַנגען ביים אויסברוך פון קריג.

וואָלקאָוויסקי, א קירזשנער. ער און זיין פרוי (באַנטשע סלוצקי'ס טאָכטער) און די פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אריה דוד עפּשטיין, „דער נידערי גער". געווען פיל יאָרען אַן אַגענט פון פאַרזיכערונג. ער מיט זיין פרוי, מאַשע, און די קינדער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין טאָכטער איז, דוכט מיר, געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

י. מערקין, דער לערער. ער איז אומגעקומען אין אוישוויץ. אין זיין הויז זיינען דער'הרג'עט געוואָרען אין דער צייט פון דער באָמבארדירונג די מוטער פון מאַלער בלינדערמאַן מיט זיין זוהן, וואָלפּע.

זעלדע ציפּקין, פון ווייַן געשעפט אין די ראַד־קראַמען. זי מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דאָס נייַע געסל

זונדעל קאַפּלאַן, שמואל קאַפּלאַנ'ס פאָטער. זיין פרוי איז געשטאָרבען זומער 1942 אונטער די דייטשען. אים האָבען די דייטשען געשאָסען דעם 2טען נאָוועמבער 1942, וועז מען האָט אַלעמען פאַרטריבען אין די בונקערס. וועגען זיינע טעכטער פאַניע טראָפּ און מילקע שאַלאַכאָוויטש האָב איך געשריבען אין דער שילדערונג פון די גאַסען וואו זיי האָבען געוואוינט.

קראָפּיווקע, דער שוסטער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ראובן לעוו, דער מאַלער (רחל נאָוויק'ס פאָטער). ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער זאמאָשטשאנסקי. ער איז אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע אַנטלאָפען קיין ווילנע און האָט דערנאָך אַהין אריבערגעבראַכט זיין פאַמיליע. די רוסען האָבען אים אָבער שפּעטער פאַרשיקט קיין סיביר. זיין פרוי, מערע, און די קינדער: ראָזע, לייבעל און געניעלע, זיינען פאַרבליבען אין ווילנע, אָבער זיינען שפּעטער אומגעקומען אין איינער פון די דאָרטיגע אַקציעס. לייזער איז געבליבען לעבען און געפינט זיך איצט אין ניו־יאָרק.

מאיר עפשטיין, אַ גלאַז־סוחר. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיינע ביידע קינדער, הוישע און שאַשע, זיינען געבליבען מיט די 1700 מאַן. מיט הוישע'ן האָט פּאַסירט דער פּאַלגענדער עפּיזאָד. ווען מען האָט דעם ערשטען טאָג אַוועקגענומען פון די בונקערס אַ צאָל מענשען פון דער גרופּע פון די 1700 אויף אַרבייט קיין קריסיעוויטש, איז הוישע געווען צווישען דער גרופּע. אויפ'ן וועג צו דער אַרבייט האָט איינער פון די „עס־עס" באַגלייטער אויסגעטראַכט אַ בלבול, אַז מען האָט ביי אים צוגע'גנב'עט זיינע הענטשקעס, און ווען ער האָט אויסגעשאָסען פון זיין ביקס איז הוישע עפשטיין אַנידערגעפאַלען אַ טויטער. מאָטיע זילבערמאַן איז דאַן פארוואונדעט געוואָרען פון וואָס ער איז שפּעטער געשאָרבען. שאַשע עפשטיין איז געקומען מיט'ן טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ און איז דאָרט אומגעקומען.

דוד עפשטיין, פון דעם צייטונגס־קיאָסק (מאיר'ס ברודער). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אהרן סאלאדאוניק, „פּרייַדקעס", אַ תבואה־הענדלער און מעהל־סוחר. ער איז אומגעקומען.

מאיר דאוויזאָן, אהרן סאָלאָדאוניק'ס איידעם. ער און זיין פרוי, אסתר, און קינדער: האָדעל, שמעון און גיטעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שלמה קווינטאָווסקי. זיין טאַכטער, בריינע, איז געשטאָרבען פאַר'ן קריג פון אַ ראַק (קענסער). איר מאַן, הערשעל גאָליאַצקי, מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

דבורה סלאָנימסקי, פון דער סטאָליאַרניע (אַ טאַכטער פון שמואל דעם קאָטלער און שוועסטער פון בערעל עפשטיין פון ביער־גשעפט). זי מיט איר מאַן און זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איר טאַכטער, גוטשע, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

סמאיזיק, „קוואטשוק", פון די איזוואשטשיקעס. דעם זוהן, איצעל, האָבען די דייטשען צוגענומען מיט די ערשטע 200 מאַן. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אלטער לעוו, אַ שמאָטע־הענדלער. ער מיט זיין פרוי און טאַכטער און איידעם, מאָריץ פּיעסטקא (פון וואפּנע־גשעפט), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים וועלווע'ל לעוו (אַלטער'ס זוהן), אַן עקספּעדיטאָר. ער און זיין פרוי, שיינע (יעקב ברעסטאָוויצקי דעם דיינ'ס אַ טאַכטער), און די קינדער, אריה און מרים, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פאַמיליע פיינזילבער. זיי האָבען די לעצטע יאָרען ניט געוואוינט אין וואָלקאָוויסק.

בעבעל קושניעראָווסקי, דער בלעכער. ער מיט דער פרוי און די קינדער — איין זוהן, שאַכנע, אַ בלעכער, מיט זיין פרוי, ליבע (יואל שישאַצקי'ס אַ טאַכטער), און דער אַנדערער זוהן, יעקב (האָט חתונה געהאַט

און געלעבט אין פּאָרזעווע), ווי אויך דער אינגערער זוהן (שרה שאָשע רוטשיק'ס אַן איידעם) — זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם באָנטשעווסקי, „דער באַראַנאָוויטשער" (לייזער ראָוויצקי'ס אַ שוואָגער). ער האָט געהאַנדעלט מיט סעדער. אים האָט מען מיט נאָך אייניגע געכאַפּט אַנטלויפענדיג פון די בונקערס. די דייטשען האָבען זיי געבראַכט אויפ'ן פּלאַץ לעבען די קאזארמעס און דאָרט, אין דער געגענווארט פון די מיטגלידער פון יודענראַט און אַ צונויפגעטריבענעם עולם, אויפ'ן אָרט געשאָסען. די דייטשען האָבען דערמיט געוואָלט דעמאָנסטרירען פאַר'ן עולם די שטראָף וואָס עס דערווארט די וועמען זיי כאַפען ביים אַנטלויפען. אברהם באָנטשעווסקי'ס פרוי און קינדער, ווי אויך זיין מוטער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם ראָוויצקי, „טעקעלע", פון שוך-געשעפט (אין מאַרק). אים האָבען די דייטשען פאַרגאַזט מיט די קראַנקע אין די בונקערס. וועג ער איז אָבער פון דעם נאָך ארויסגעקומען לעבעדיג, האָבען זיי אים ווידער אריינגעפירט אין בונקער און פאַרגאַזט צום טויט. זיין טאָכטער מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו שוואַרצבוך, „ניעזשיק", פון פרוכט-געשעפט. זיין גאַנצע פאַמיליע איז טיילווייז אומגעקומען אין טרעבלינקע און טיילווייז אין אוישוויץ.

בעקענשטיין, פון שוך-געשעפט. דער זוהן, יוסף, איז געהרג'עט געוואָרען פון אַ באָמבע אויף זאמאָשטשע, לעבען יעזערסקי'ס פאַבריק. דער אַנדערער זוהן, ברוך, איז אַוועק מיט ליובע גאָמ'ס טאָכטער אין וואַלד, אָבער זייער גורל איז אומבאקאנט. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר פּיסעצקי, אַ זייגערמאַכער. ער איז געווען אַ מיטגליד פון יודענראַט. ער איז שפּעטער געווען, צוזאַמען מיט מיר, אין אוישוויצער לאַגער, אָבער איז דאָרט אומגעקומען.

מאיר פּיסעצקי'ס שוואָגער, אַ שוחט. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דוד בעקענשטיין, „קאָט", אַ קצב. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דאָבטשע פּיטאָצקי, פון שפּייז-קראָם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּריפּשטיין, אַ מאָלער. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

יצחק מאַרקוס, פון גלאָז-געשעפט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אהרן פּילאָטאָווסקי, פון מאנופאַקטור-געשעפט (לייבע מארקוס'ס איידעם). ער און זיין פרוי, חנה, און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק עפּשטיין, אַ שמאָטע-הענדלער. אין די בונקערס איז ער געווען צווישען די גרינדער פון דער דאָרמיגער חברה-קדישא. ער איז געווען

אַ פרומער און וואוילטעטיגער מענש. צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע איז ער אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, וואָס איז געווען אַן אָפיציר אין דער רוסישער אַרמיי, איז געבליבן לעבעדיק. נאָך דער מלחמה האָט ער זיך געפונען אין לאָדזש, און אַרומפאַרענדיג אין 1945 וועגן מסחר אין פוילן, איז ער פון די פּאָליאַקן געשאָסען געוואָרן.

רוטשיק, דעם זשעלענעוויטשער׳ס אַ זוהן. ער מיט זיין פרוי (כאַמסקי׳ס אַ טאָכטער) און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער קאַפּעלושניק, פון אייזען־געשעפט (מאַרקוס׳עס אַן איידעם). זיין פרוי, שרה, מיט איר עלטערען זוהן, אהרן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. לייזער, מיט צווי אַנדערע קינדער, זיינען געבליבן מיט די 1700 און זיינען שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויץ.

אברהם אורינאָווסקי, דער רימער. ער מיט זיין פרוי, רייזעל, און טאָכטער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

העלשעל אורינאָווסקי, אברהמ׳ס זוהן. ער האָט זיך אויפגעהאַנגען דעם טאָג וועז די דייטשען זיינען אריין אין וואַלקאָוויסק. זיין פרוי (אַ טאָכטער פון קדיש פּעקארסקי און שוועסטער פון יאָסעל פּעקארסקי פון ניו־יאָרק) מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דוד אורינאָווסקי. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאַטשע סענאל, אַ תבואה־העגדלער (ראכע דער בעקערקע׳ס אַ זוהן און אַ ברודער פון יעקב שמואל פון זאמאשטש). ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוכבד (יאכע) יעזערסקי, די איינבינדערקע. זי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אייזיק ווינשטיין, „גישעס", אַ טרעגער. ער און זיין פרוי (משה מאיר דעם מלמד׳ס אַ טאָכטער) מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער שאַלויטע, געהאַט אַ גרויסען באקאלייי־געשעפט און אַ זייף־פאַבריק. ער איז געווען אַ באַוואוסטער רעדנער אין שטאָט. ער איז געשטאָרבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

טווארקאָווסקי, דער פריזירער (יודעל דעם סטאָלער׳ס אַן איידעם). ער איז אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין פרוי און איין טאָכטער זיינען אַנטלאָפען. זיבען מאַנאַטען שפּעטער האָבען זיי די דייטשען געכאַפט און געשאָסען.

יודעל בעקענשטיין, דער סטאָלער. וועגן זיין פאַמיליע האָב איך געשריבען אויף דער ברייטער גאַס, וואו זיי האָבען לעצטענס געוואוינט.

זאַיאַנצער, די שניידערקע. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר לאשאָוויטש (מעשעל׳ס זוהן), אַ קצב. ער איז אומגעקומען

אין אוישוויצער לאָגער. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. בלויז אייַן זוהן, כתריאל, איז געבליבען לעבען און געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל.

איטשע, דער איזוואשטשיק. ער מיט זיין פרוי און קינד און ברודער, יאנקעל, און זיין זוהן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעפים רעזניאַן. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער מיט'ן זוהן — אין אושוויץ.

שלמה וואנט, „פּאַניטש", אַ סטאָלער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיים וואנט, אַ סטאָלער (שלמה'ס אַ ברודער). ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמעון לעווקאָוו, אַ קלעזמער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מענדעל פריידין. ער האָט אַמאָל געהאַנדעלט מיט פעל און דערנאָך האָט ער געהאַט אַ באקאלייי־גשעפט. ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּיק, פון די שטריק. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. לויט ווי איך האָב געהערט, איז אייַן זוהן לעבען געבליבען.

זיידעל קאָטקאָווסקי, דער מאָלער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. אייַן זוהן, בערעל, האָט מען געשאָסען אַרויס־געהענדיג פון די בונקערס.

בנימין לעמקין, „ניאַמע", פון פאַרב־גשעפט. ער מיט אַ זוהן זיינעם זיינען געפאָרען צוזאַמען מיט מיר אין טראַנספאָרט קיין אוישוויץ און זיי זיינען דאָרט אומגעקומען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. אייַן זוהן, דניאל, איז געווען אין רוסלאַנד און איז לעבען געבליבען. נאָך אַ זוהן האָט מען געשאָסען ווען מען האָט אים געפונען אויסבאַהאַלטענדיג זיך. זיין שוואָגער (פון די צוקערמאַנ'ס) מיט דער שוועסטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סאַנע, דער שמש פון „תפארת־בחורים". ער איז געווען אַ פאָפולערע פיגור אין שטאָט. צוליב זיין עקזאָטישקייט און פרומקייט האָט מען אים געהאַלטען פאַר אַ „למד־וואָוניק". די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. אייַן זוהן זיינער איז לעבען געבליבען זייענדיג אין רוסלאַנד. איצט געפינט ער זיך אין וואַלקאָוויסק.

יוסף, דער שמש פון „בית־דין", אַדער ווי מען האָט אים גערופען „דער זשאַנדאַר". ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ביינישׁ קאַנאַן, פון פאַרב־קראָם (כיענקע שאלקאָוויטש'ס אַ שוואָגער). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שקלאָווין, ביינוש'ס שוועסטער. זי מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו קאָוונסקי. זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין

זשעטיל, וואו זיי האָבען געוואוינט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקו־פאַציע. ער איז געווען אַן אַקטיוויסט פאַרטיזאַן אין וואלד, האָט דאָרט פאר־לוירען א האנט. איצט לעבט ער אין ארץ־ישראל.

משה פריי, שוסטאַק'ס איידעם. ער און זיין פרוי, שרה, מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מתתיהו, אַ טרעגער. ער מיט זיין פאמיליע און אויך זיין שנור זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הוישע פיטריצער, דעם חסיד'ס איידעם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

נאָווהאָגרודסקע געסעל

איז אויך געווען באַקאַנט אַלס „יצחק שמואל יונה'ס געסעל"

שמחה פריידין, פון באַקאַליי־קראָם, אַ זוהן פון מענדעל דעם פעל־קרעמער. ער מיט זיין פרוי (אַ טאָכטער פון האַלפערט דעם טאַוועלינער — אירע ברידער לעבען אין אַרגענטינע) און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאלער, דער פאַרבער. ער און זיין פרוי און די קינדער זיינען אום־געקומען אין טרעבלינקע. זיין איידעם ליס (האָט געהאַנדעלט מיט ראַקעס) האָבען די דייטשען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן. ליס'ע פרוי איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פיניע דער בריסקער, אַן איזוואַשטשיק (דרעזעל דער מאַרק־הענ־דעלערקע'ס אַן איידעם). ער מיט זיין פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל נאָוויק, אַ האַלץ־הענדלער. זיין טאָכטער, חנה, און זוהן, אוירווינג, לעבען אין אַמעריקע. איין זוהן, אברהם, לעבט אין ארץ־ישראל. זיינע הייזער אין וואַלקאָוויסק זיינען פאַרבליבען גאַנץ נאָך דער באַמבאַר־דירונג פון דער שטאָט. עס האָבען דאָרט געוואוינט פיל פאַמיליעס ביז'ן ארויסטרייבען אין די בונקערס. ישראל'ס זוהן, וועלוועל, האָבען די דייטשען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן. וועלוועל'ס פרוי, רחל, און זייערע צווי קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ישראל נאָוויק איז געשטאַרבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע, נאָכדעם ווי מען האָט צוגע־נומען זיין זוהן וועלוועל. זיין פרוי, קראשע, איז אויך אומגעקומען.

כאָלאָדאָיסקע גאס

שיינע חיה אנושע'ס שטיף־קינדער. קיינער פון זיי איז ניט פאַרבליבען.

אבא בערעשקאָווסקי. די גאַנצע פאַמיליע, מיט'ן איידעם, גרשון מעטשיק, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, איטשע, אַ געלער, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. איך פיל אַ חוב וועגען אים צו שרייבען מער אינצעלהייטען, ווייל ער האָט זיך צו מיר גוט באַצויגען

זייענדיג אין לאַגער און מיר געהאַלפֿן אין אַ געוויסער מאָס. ער איז גע־קומען מיט מיין טראַנספֿאָרט קיין אוישוויץ אויפֿן אַרבייטס־לאַגער. ער איז אָבער פון די ערשטע טראַנספּערירט געוואָרען אין אַ צווייטען לאַגער. אייַ־ניגע וואָכען שפּעטער איז ער ווידער צוריקגעשיקט געוואָרען אין אוישוויצער לאַגער, אין בירקענוי, וואו איך האָב זיך געפונען די גאַנצע צייט. דאָרט איז ער באַשטימט געוואָרען אויף אַרבייט אין אַ קאָמאַנדע וואָס האָט געהייסען די „לייבען־קאָמאַנדע", דאָס הייסט, ביי די טויטע. אין דער קאָמאַנדע האָבען די אַרבייטער באַקומען מער עסען. פלעגט ער מיר, יעדעס מאָל וועז איך בין דאָרט פֿאַרבייגעגאַנגען, געבען עטליכע קאַרטאָפּעל און אַ שטיקעל ברויט, וואָס עס האָט אונטער יענע אומשטענדען ממש געמיינט צו דערהאַלטען ביים לעבען. ער איז שפּעטער טראַנספּערירט געוואָרען פון דער קאָמאַנדע און אָפּגעשיקט געוואָרען אין די קוילען־גרובען אויף אַרבייט קיין „יאַוואָשנע". דאָרט האָט ער שטאַרק געליטען און אין אַ קורצער צייט איז ער פון די דייטשען פֿאַרצייכענט געוואָרען אַלס אַ „מוזולמענער", ווי מען פלעגט אַנ־רופען אין לאַגער די וואָס זיינען געווען שטאַרק אויסגעמאַגערט און אָפּגע־שוואַכט. וועז ער האָט ניט געקענט מער אַנגעהן מיט דער ארבייט האָט מען אים צוריקגעבראכט קיין בירקענוי אין שפּיטאָל. דאָרט האָב איך און בערעל איצקאָוויטש (וועלכער געפינט זיך היינט אין אַמעריקע) און נאָך אייניגע געצעהלטע וואָלקאָוויסקער, ווי יוסף קאסאווסקי, מוליע זאפּאליאנסקי, דר. מאַרעק קאַפּלאַן און דר. לייזער עפשטיין, געטאָן אַלץ כדי אים אַרויס־העלפֿען און צוריק־אַוועקשטעלען אויף די פֿיס ער זאָל קענען פֿאַרלאָזען דעם שפּיטאָל, וואו עס איז געווען אַ געפֿאַר צו פֿאַרבליבען צוליב די זעהר אָפּטע סעלעקציעס. מיר האָבען אפילו פֿאַר אים אויסגעאַרבייט דורך פֿרא־טעקציע, אַז ער זאָל צוריקגעהן אַרבייטען אין דער „לייבען־קאָמאַנדע". אָבער זיין צושטאַנד האָט אים שוין מער ניט דערלויבט אָנצוגעהן מיט דער אַרבייט, און מען האָט אים ווידער צוגענומען אין שפּיטאָל. איידער מען האָט אים פון דאָרט אָפּגעשיקט מיט אַ סעלעקציע אין די גאַז־קאַמערען, בין איך געווען דער לעצטער מיט וועמען ער האָט זיך געזעגענט. מיר האָבען זיך צעקושט און ער האָט מיר שטאַרק באַדאַנקט פאַר אַלץ און געוואונשען, אַז איך זאָל איבערלעבען דעם נאַצי־גיהנום.

חיענקע שאלקאָוויטש, פֿאַרב־קרעמערקע, און איר איידעם, חיים ראָזענבליום, פון די סאָדע־וואַסער. די גאַנצע פֿאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב עפּשטיין, אַ זוהן פון איטשע דעם שמיד פון קאַרטשיזנע. ער האָט געהאַט אַ וואַרשטאַט פון וואָגענס. ער מיט דער פֿאַמיליע זיינען אום־געקומען אין טרעבלינקע.

שרה פֿייסיק, אַ דענטיסטקע, אַ טאָכטער פון איטשע שמואל יונה נאָוואָגרודסקי. זי איז אין אָנהויב אַרעסטירט געוואָרען צוזאַמען מיט די וואָלקאָוויסקער דאָקטוירים. מען האָט זי באַפרייט פון דאָרט. אפּרים באַראַש האָט איר שפּעטער געהאָלפֿען אריבערצוקומען קיין ביאליסטאָק פון די בונ־

קערס. זי איז אָבער אומגעקומען אין איינער פון די אַקציעס.

א. טוריאנסקי, אַן אַדוואָקאַט. איך געדענק ניט וואָס מיט אים איז געוואָרען. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

רייזעל פּאַרבער, געהאַט אַ שנאַפּס־געשעפט. איין זוהן, לייזער, **מיט** זיין פרוי, רבקה (אַ טאָכטער פון מענדעל שווארץ), און זייער טאָכטער, רחל, **זיינען אומגעקומען** אין טרעבלינקע. דער אָנדערער זוהן, מאיר, **מיט זיין פרוי,** מאַניע גאַנז, און זייערע קינדער, אסתר און עמנואל, **זיינען אומגעקומען** אין אוישוויץ. די טאָכטער, שרה, מיט איר מאַן, מעשעל גאַנדז, **און צוויי קינדער,** יודעל און אפרים, **זיינען אומגעקומען** אין טרעבלינקע. סאַניע, די פרוי פון אָנדערען זוהן, אברהמיעל, **און** זייער אייניציג קינד, לילי, **זיינען אומגעקומען** אין אוישוויץ. אברהמיעל איז **דעם** לעצטען טאָג פּאַר'ן אַרויספירען פון די בונקערס אַוועק קיין ביאַליסטאָק, **און** איז **שפּעטער** מיט **דעם** דאָרטיגען טראַנספּאָרט **געקומען** קיין אוישוויץ. לויט ווי **איך האָב** געהערט, איז ער געבליבען לעבען, אָבער איך ווייס ניט וואו ער געפינט זיך.

מעשעל לאַשאָוויטש. איין זוהן, מאיר (דוכט מיר), איז געווען **אין אוישוויצער** לאַגער. די גאַנצע פאַמיליע איז **אומגעקומען.** בלויז איין אייניקעל, כתריאל לאשאָוויטש, וועלכער איז געווען אַ פּאַרטיזאַן אין וואַלד און איז לעבען געבליבען, געפינט זיך הייַנט אין ארץ־ישראל.

מישע קראָפּיוניק. ער האָט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע געאַרבייט אין יודענראַט. זיין פרוי, חוהיקע די אקושערקע (אָזער־ניצקי'ס אַ טאָכטער), און זייער טאָכטער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. דער זוהן, שאול, איז געווען אין רוסלאַנד און איז לעבען געבליבען. ער איז שפּעטער געקומען קיין איטאַליע און פון דאָרט איז ער אַפּגעפאָרען קיין אויסטראַליע.

הערמאַן בירענבוים. זיין שוועסטער זיך אין אַמעריקע (יאָסל פאַליאַק פּעקאַרסקי איז זיינער אַ שוואָגער). הערמאַן בירענבוים מיט זיין זוהן זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער. דער זוהן איז קורץ נאָכ'ן אַנקומען אין לאַגער אומגעקומען. הערמאַנ'ען האָט מען אויף דער קאַמאַנדע געשאָסען. איך האָב אים עזעהן ווי מען האָט אים געטראָגען אַ דער־שאָסענעם. ער האָט דאַן געארבייט צוזאַמען מיט נח פוקס'ען.

באַשיצקי. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען. דער איידעם, משה פּיטקאָווסקי, אַ רושנאַיער, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. איך האָב עס בייגעוואוינט. איין זוהן, כתריאל, אָדער, ווי מען האָט אים גערופען, „ביש", איז אויך געווען צוזאַמען מיט מיר אין לאַגער. ער איז געשטאַרבען פון דיזינטעריע. איין זוהן, בנימין, איז געווען אין רוס־לאַנד און איז לעבען געבליבען.

יקותיאל יונאָוויטש, נאחע דעם קעזער'ס זוהן. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סטאָלאָוויצקי, פון גאַלאַנטעריי־געשעפט. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוסף ווינאָגראדסקי. לויט ווי עס דוכט מיר, איז ער געשטאָרבען אין די בונקערס.

וועלוועל מאָווישאָווסקי, אַ האָלץ־הענדלער, הוישע דעם פאקטאָר׳ס זוהן. ער מיט דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייבעל סמאזאָוויטש, „קוואַטשוק". זיין זוהן איז אומגעקומען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע ביי דער אַרבייט. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איטשע לאזאראָווסקי, דער בעקער. ער מיט דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב לאזאראָווסקי. זיין פרוי מיט׳ן קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער אליין איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

לאזאראָווסקי. זיינעם אַ זוהן האָבען די סאָוועטען געשאָסען ביים אַנטלויפען אין דער צייט ווען זיי האָבען זיך צוריקגעצויגען. די אי־בעריגע פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן איז געווען אין רוסלאַנד און איז לעבען געבליבען.

קאָוועַנסקי. פון דער גאַנצער פאַמיליע איז קיינער ניט פאַרבליבען.

ישראל ראָגאָוו, אַן איידעם פון אברהם דעם שניידער. קיינער איז פון דער פאמיליע ניט פאַרבליבען.

ליסיצקי. די פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דער לערער. האָט געוואוינט ביי ליסיצקי׳ן אין הויז (איך געדענק ניט זיין נאָמען). זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. ער איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

בענית, פון די ציגען. קיינער איז ניט פאַרבליבען פון דער פאַמיליע.

איטשע ליסקאָווסקי, אַ בעל־עגלה. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקו־מען אין טרעבלינקע.

מאיר, אַ סטאָלער (גאָטליב׳ס אַן איידעם). זיין פרוי איז געווען אַ מעקלערקע פון דינסטען. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

באָרע שאָליוטע, (לייזער׳ס זוהן). ער מיט זיין פרוי, לאה, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייערע צוויי זיהן, יהודה און ישראל, זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער און זיינען דאָרט אומגעקומען.

שמאי פּאַדאָראָסקי, דעם פעלדשער׳ס זוהן. ער און זיין פרוי, איידע (פאַנטער׳ס אַ טאַכטער), און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איצעל בערמאַן, אַ בוכהאַלטער. ער איז אומגעקומען מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל פאנטער, אַ תבואה־הענדלער. ער איז אומגעקומען מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פרוי, תמר, און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יחיאל (חיליע) פאנטער. ער מיט זיין פרוי, חיה, און פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב נאָוויק, דער שמש אין כאַלאַדאָיסקע׳ן בית־המדרש. זיין איידעם,

אַ ברוקירער, האָבן די דייטשען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מענשען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם אליהו שער. פון דער פאַמיליע איז געבליבען לעבען בלויז איין טאָכטער.

חאשע באַיארסקי. זי איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז פון די ווייניג לעבען־געבליבענע פרויען פון יענעם לאַגער. איצט געפינט זי זיך, לויט ווי איך האָב געהערט, אין אַרגענטינע.

אליהו אליאָוויטש, פון גאַסט־הויז. ער מיט דער פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהמ'ל שערעשעווסקי. ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יעקב סאַלמאַן, אַ באַקאַנטער האַלץ־סוחר און כלל־טוער, (שווער פון שמואל קאַפלאַן). ער איז געשטאַרבען אין די בונקערס. זיין טאָכטער, חאַסיע, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. זיינע צוויי זיהן לעבען אין אַמעריקע.

אשר און בערעל שאלקאָוויטש, זיהן פון אהרן שאַלקאָוויטש "קאָרעשעל". זיי האָבן געהאַנדעלט מיט מעהל. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק שאלקאָוויטש, אַ זוהן פון אהרן שאַלקאָוויטש. ער האָט געהאָט אַ פאַרב־קראָם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ביילע שיין, די "לאַפּיניצער", האָט געוואוינט אין אהרן שאַלקאָוויטש'ס הויז. זי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. אירע קינדער זיינען אַוועק קיין רוסלאַנד און זיינען לעבען געבליבען. דער איידעם, דר. שלמה מאַרקוס, איז אומגעקומען אין וואַלד מיט די פּאַרטיזאַנען. זיינע עלטערען, די מארקוס'עס פון לעבען טייך, זיינען צוגעגנומען געוואָרען מיט די 200 מאַן. זיין פרוי, נחמה, מיט איר צווייטען מאַן לעבען איצט אין רומעניע. צירעל, ביילע'ס טאָכטער, מיט איר מאַן, פרידמאַן, זיינען אָפּגעפאָרען קיין אויסטראַליע. קיילע, די אַנדערע טאָכטער, מיט איר מאַן, הערשעל וולאַסקי, לעבען אין פוילען.

דוד ווינשטיין, "דער מעשאַנדזשניק", אַ איזוואַשטשיק, האָט גע־וואוינט אויף טשיסטע גאַס. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם וולאָסקי, אַ גלעזער פון דער טשיסטע גאַס. זיין זוהן, הערשעל, מיט זיין פאַמיליע זיינען געווען אין רוסלאַנד און זיינען לעבען געבליבען. איצט געפינען זיי זיך אין פוילען. זיין שוועסטער איז געווען אַ פאַרטיזאַנקע און איז אויך לעבען געבליבען.

מוליע שקאַלניקאָוויטש. ער מיט זיין פרוי פאַליע, און די קינדע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. אויך זיין שוועסטער מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה מאָוושאָווסקי, דער זוהן פון פרומע פון דער גראָדנער גאַס. ער מיט זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

ווילענסקע גאס

קלמן לעווים, דער מיליטער־שניידער. **די גאַנצע** פאַמיליע איז אומ־געקומען.

פאַמיליע כוואַליניק. מיליע מיט די צווייַ קינדער פון איר טאַכטער ניעטע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. די טאַכטער, ניעטע, איז אַוועק פון די בונקערס קיין ביאַליסטאָק און איז דאָרט אומגעקומען אין איינער פון די אַקציעס. איר מאַן, יוסף גאַנדז, איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. וועגען כוואַיניק'ס זוהן, חיים, און זיין פרוי, לאַליע (אַ טאַכטער פון פּעלטע דער מאַדיסטקע), שוין געשריבען אין דער שילדערונג פון די גאַסען וואו זיי האָבען געוואוינט.

יודעל נאָוויק. ער מיט זיין פרוי, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער טאַכטער מיט איר מאַן, קיווע עיין (אַ זוהן פון יאָסעל עיין, **דעם קאָ־**לאָנטאַיער), זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יאָסעל דאוויד־אַווסקי, „כראקון", דער עסיג־מאַכער. וועגען אים שוין געשריבען אין דער שילדערונג פון דער גאַס וואו ער האָט לעצטענס געוואוינט.

קאַפּלאַן, אַ האָלץ־הענדלער (אַ ברודער פון וועלוועל קאַפּלאַן, וואָס גע־פינט זיך אין ארץ־ישראל). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעב־לינקע.

בערעל נאַראַזימסקי, „טשיסטאַראַזום", אַן אייזען־קרעמער. אים האָבען די דייטשען אומגעבראַכט מיט דער צווייטער פּאַרטיע, אייניגע חדשים נאָכדעם וויי זיי זיינען אריין אין שטאָט. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פייגעל רעזניק. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

רבקה גערשוני. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אייזשיק ווערנער, האָט לעצטענס געוואוינט ביי גערשוני'ן. ער איז געשטאַרבען אין די בונקערס פון טיפוס. זיין פרוי, קינדער און שוועסטער, אַננאַ, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אפּעלבוים. פון דער גאַנצער פאַמיליע איז לעבען געבליבען בלויז איין טאַכטער, טשערנע. זי איז געווען אין אוישוויצער לאַגער.

גימנאַזיאַלנע געסעל

דאָרט האָבען געוואוינט בלויז אייניגע פאַמיליעס:

שלמה לעווין, „קאָוואַל" דער שמיד. שוין געשריבען וועגען אים אין דער שילדערונג פון דער טאַטאַרסקע גאַס, וואו זיי האָבען לעצטענס געוואוינט.

הערשעל צוקערמאַן, פון פאַפּיר־געשעפט. וועגען אים האָב איך גע־שריבען אין דער שילדערונג פון דער ברייטער גאַס.

ראוויצקי, הערשל ר׳ טעוועלע׳ס ברודער. זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

נח שטיינבערג, ראָוויצקי׳ס שוואָגער, אַן עלעקטראָטעכניקער. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מיכעלסאָן. געהאַט אַ צעגעלניע. די גאַנצע פאַמיליע (צוויי זיהן און מוטער) איז אומגעקומען. דער זוהן, איזיע, מיט זיין פרוי, בוזיע ראָזשאַנסקי (דעם ביאַליסטאָקער בעקער׳ס אַ אייניקעל), זיינען פאַר די דייטשען געווען אין פרוזשאַנע. בוזיע איז לעבען געבליבען און געפינט זיך איצט אין וואַלקאַ־וויסק.

טאטארסקע גאס

„פאסטריגאטש" (איך געדענק ניט זייער פאַמיליע־נאָמען). קיינער פון זיי איז ניט געבליבען לעבען.

שלמה וויינשטיין, אַן איזוואַשטשיק. די גאַנצע פאמיליע איז אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

הוישע מורשטיין, אַ שוסטער (מען האָט אים אויך געפופען „דער פופצעהן־מינוטניק"). ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

„אַליבודער". די פרוי מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעב־לינקע. דעם איידעם, ישראל צמח, האָבען די דייטשען געשאָסען דעם ערשטען טאָג פון זייער אָקופאַציע.

כוואליצקי, אַ דאַרף־שניידער. זיין זוהן, חיים, אַ טרעגער, איז פאַר־וואונדעט געוואָרען אין דער באַמבאַרדירונג און איז שפעטער געשטאָרבען. חיימ׳ס פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין ברודער, אַ גאַרבער (אַן איידעם פון מרדכי ווילק דעם שוסטער פון זאַמאָשטשע), איז אויך מיט זיין פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ניאַמקע סולקאָוויטש — וועגען אים וועט געשריבען אין דער שילדערונג פון דער בריטער גאַס.

אברהם זאַקלאַס. ער און זיין פרוי, מייטע (פעקאַרסקי׳ס אַ טאַכטער), און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה יאנאָוסקי (האָט געוואוינט אין הויז פון ווייסען קעפּעלע׳ס זוהן) — שוין געשריבען וועגען אים. זיין פרוי, ראָזע (וועלווועל קאַפּלאַנ׳ס אַ טאַכטער פון דער כאָלאָדאָיסקער גאַס) איז מיט׳ן קינד אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייבעל דראַזנין, אַ געריטנער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין אוישוויץ און אין טרעבלינקע.

משה לאַסטאָוסקי, די גאנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעב־לינקע.

ציפּע פּאַשינקער. זי מיט איר זוהן און שנור (יודעל רובינשטיין׳ס אַ טאַכטער) און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יודעל רובינשטיין, דער שלאָסער. ער איז פאַרוואונדעט געוואָרען

פון אַ באַמבע דעם לעצטען טאָג פון דער באַמבאַרדירונג און איז קורץ נאָכ־דעם געשטאָרבען. זיין זוהן, וועלוועל, אויך אַ שלאָסער, מיט זיין פרוי, חאַשע, און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שלמה לעווין, אַ שמיד. זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, מאָטעל, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

רבורה ראָבקין. זי און איר אייניקעל און שנור (**שרה גישע'ס אַ טאָכ־טער** פון סוויסלאָצקע גאַס) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פישעל אָזערניצקי, קאגאן דעם שוחט'ס אַן איידעם. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמעון דער רבי — האָט שוין מער ניט געווואוינט דאָרט.

יעקב לאַניעוויטש. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ער זיך געפונען מיט זיין פאַמיליע אין לידע, און זיי זיינען דאָרט אומגעקומען.

שמואל באיער, אַ פורמאַן. זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. ער איז געווען אין אוישוויצער לאגער, וואו ער פלעגט זיך האַלטען אין איין באַקלאָגען, פאַרוואָס מען האָט זיין גאַנצע פאַמיליע צוגע־נומען און אים אליין איבערגעלאָזען. ער איז נאָך אַ קורצער צייט קראַנק געוואָרען, מען האָט אים אָוועקגענומען אין שפּיטאָל און פון דאָרט אין די גאַז־קאמערען.

לייבעל טראוווינסקי, אַ סטאָלער, שמואל באיער'ס אַ שוואָגער. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר לידאווסקי, אַ מעבעל־סטאָלער, אַן איידעם פון די **פּאַשינ־קער'ס.** די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען.

שיפמאַנאָוויטש. פון דער פאַמיליע זיינען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע פאַרבליבען אין וואָלקאָוויסק בלויז די מוטער און טאָכ־טער, צילע. זיי האָבען געוואוינט ביי דראַזניג'ען. ביידע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איטשקע באָטווינסקי. גלייך ביים אָנפאַנג פון קריג איז ער אוועק מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין רוסלאַנד. זיי זיינען אַלע לעבען געבליבען און געפינען זיך איצט אין וואָלקאָוויסק.

שעפּסעל זעליצקי. ער, זיין פרוי און קינד און זיין מוטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דר. אייזיק ווייגבערג. ער איז געווען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע דער פרעזידענט פון יודענראַט. געווען זעהר אַן ענערגישער און העלדישער מענש, צו וועמען די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג פון וואָל־קָאוויסק האָט געהאַט גרויס צוטרוי צוליב זיינע לייסטונגען לטובת די דאָר־טיגע אידען. ליידער איז ער געווען צווישען די ערשטע וואָלקָאוויסקער קרבנות און איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די דאָקטוירים אויף דער באַשולדיגונג, אַז אַ אידישער דאָקטאָר האָט באַהאַנדעלט אַ פאַרוואונדעטען פאַרטיזאַן. זיין פרוי מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

טאטארסקע גאס

די צווייטע זייט

ארקין. די מוטער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער עלטערער זוהן, פייוועל, אַ צאָן־טעכניקער, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער, וואו ער האָט זיך באַלד ביים אָנקומען אהין אויפגעהאַנגען און אַ סוף געמאַכט צו זיינע לײדען. זיין פרוי, סאָניע (אַ טאָכטער פון רוטשיק דעם זשעלעזניעווויטשער), מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. וואָס עס האָט פאַסירט מיט פייוועל'ס אינגערען ברודער וויס איך ניט.

איטשע שטשופאק, דער „ניעזנער". ער און זיין פאַמיליע מיט דער טאָכטער, חנה קאַפלאָן, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל סידראַנסקי, „קאָבאָן", אַ קצב. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל צמח. אים האָבען די דייטשען געשאָסען, דעם ערשטען טאָג נאָך זייער אריינקומען אין שטאָט, אין זיין הויז אויף טאטארסקע גאַס. די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אורלאנסקי, אַ שנײדער (אַ זוהן פון אַדעסער שנײדער און שוואָגער פון שמואל סידראַנסקי). ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געווען דעם פאשינקער'ס אַן איידעם.

פאַלאָנסקי, אַ שנײדער, געווען אַמאָל באַקאַנט אלס „דער אלטער בחור". ער און זיין פרוי, כאַשקע, פון מאַנגעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר פינטעל, אַ סטאָלער, אַ זוהן פון כאַשקע, פון מאַנגעל. ער מיט זיין פרוי (קדיש פּעקארסקי'ס אַ טאָכטער), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

טקאַטש. די עלטערען זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, איטשע, וואָס איז געווען פאַר די סאָוועטען דער דירעקטאָר פון קינאָ, איז אומגעבראַכט געוואָרען פון די דייטשען מיט די ערשטע 200 מאַן. דער אינ־געלערער זוהן האָט געדינט אין מיליטער און איז פון די דייטשען געפאַנגען געוואָרען. מען הערט אַבער ניט פון אים.

שלמה, דער איזוואַשטשיק. (פּיניע דעם בלינדענ'ס איידעם). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערעל מילוואַנסקי, אַן איזוואַשטשיק, פּיניע'ס איידעם. ער מיט דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב זערניצקי, אַ מולער, „שטשאוואי". ער מיט זיין אינגערען זוהן זיינען אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. דער עלטערער זוהן איז געווען אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע אַ דירעקטאָר פון אַ סטאָלעריי־פאַבריק. ער איז שפּעטער אַנטלאָפען פון וואָלקאָוויסק קיין רוסלאַנד, אַבער מען הערט ניט פון אים. די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אבא דער שוסטער. ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

רייזער, א שוסטער, **אבא דעם שוסטער'ס אן איידעם.** ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוסף נחמן שיפראָן, א שוסטער. איין זוהן, דוד, איז אַוועק אין קריג אין 1939 און איז דאָרט אומגעקומען. דער אינגסטער זוהן, מאַטעל, האָט נעקעמפט מיט די פאַרטיזאַנען און איז געבליבען לעבען. **ער** געפינט זיך איצט אין וואַלקאָוויסק. **דער איידעם,** גרשון בעקענשטיין, איז געווען א מוזיקאַנט אין דער קאפעלע פון אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגע־ קומען. יוסף מיט זיין פרוי, טייבע, מיט די קינדער, ישעיה, דאָבע און חנה זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חאצקעל בערלין, דער „טענצער". זיין זוהן איז אין דער צייט פון דער סאָוועטישער אָקופאַציע געשטאָרבען א פלוצימדיגען טויט זייענדיג אין קינא. **די** איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קימעלמאַן. זיין פרוי האָט זיך אין דער צייט פון קריג געפונען אין וואַרשע. אין טאָכטער, פאָליע, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. וועגען דער עלטערער טאָכטער (די פרוי פון ליפיע דאווידאָווסקי) האָב איך שוין געשריבען פריהער.

משה לייב לעווינסקי, א קצב. ער און זיין פרוי, עטעל, און טאָכ־ טער, חנה (געווען פאַרהייראַט צו לעאָן שוויף), זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גישע, „צאַצקעס". דער זוהן, וועלכער איז צוריקגעקומען פון אַמעריקע, איז צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיט זיי איז אויך אומגעקומען זיין שוועסטער, פעשע.

לייבעל שאפּירא. ער און זיין פרוי, טשערנע (א טאָכטער פון רחל לאה קאנטאָר, די קרעמערקע), און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוסף יעזערניצקי, „דער ציגיינער", א מולער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אלטער יעזערניצקי, א טרעגער, יוסף יעזערניצקי'ס זוהן. זיין זוהן, מולע, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. אלטער און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

אלעקסאנדער מאקאָוו, א שניט־קרעמער. ער אליין איז געהרג'עט געוואָרען דעם 18טען סעפּטעמבער 1939, בשעת דעם פאָגראָם פון די פא־ ליאַקען אויף די וואַלקאָוויסקער אידען. זיין פרוי איז ארויסגעפאָרען קיין ביאַליסטאָק צו איר זוהן, יעקב, דעם דאָקטאָר. מען הערט ניט פון זיי. דער אינגערער זוהן איז פאַרהייראַט און לעבט אין ארץ־ישראל.

יצחק ווייַנער, א קצב. ער מיט זיין זוהן, א פריזירער, און די פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. יצחק ווייַנער'ס אַנדערער זוהן, א געלער, אויך א פריזירער, איז אוועק אַנהויב קריג קיין רוסלאַנד. מען הערט אַבער ניט פון אים.

וואליצקי. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

גאלינסקי. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבן.

יוסף דאוויד‌אוסקי, „כראקוי". ער איז געווען זעהר אַ רייכער מענש. איידער מען האָט ארויסגעפירט די אידען פון די בונקערס, האָט מען געקליבען געלט מיט דער האָפענונג מצליח צו זיין אָפצושרייען די גזירה. וועמען האָט זיך צו דאוויד‌אוסקי'ן געווענדעט נאָר זיין ביישטייערונג האָט ער געבענדיג דאָס געלט ג'טענה'ט: „וואָס, געלט, איר ווייסט וואָס איז, פאַר געלט וועל איך זיך אין לעצטען מאָמענט אויסקויפען פון טויט". ער איז אָבער סיי ווי אַוועק מיט זיין פרוי קיין טרעבלינקע און דאָרט אומגעקומען גלייך מיט אלעמען. זיין זוהן, זויס, מיט זיין פאַמיליע זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, ליפע, מיט זיין פרוי און קינד, ווי אויך הערשעל, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

שמואל שלום וויינער. זיין זוהן, ישראל, אַ מעהל־סוחר, איז מיט זיין פרוי אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער עלטערער זוהן איז אַוועק אין קריג אין 1939, איז געפאַלען אין געפאַנגענשאַפט ביי די דייטשען, אָבער ווי עס ווייזט אויס, איז ער אויך אומגעקומען. דער אינגערער זוהן, משה, איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער איז דאָרט קראַנק געוואָרען און אומגעקומען אין איין טאָג מיט ישעיה מעזשעריצקי. שמואל שלום'ס טאָכטער מיט איר מאַן און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לעוו, „דער קאָסטשילקער". די מיסטע פון דער פאמיליע — זיינע טעכטער קאַריטיאַנסקי און גאָלדבערג, מיט זייערע פאַמיליעס — האָבען זיך געפונען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע אין פיעסק, וואו זיי האָבען געהאַט אַ מיהל. זיי זיינען אָבער אַלע שפעטער געבראַכט געוואָרען קיין וואַלקאָוויסק מיט די פיעסקער אידען אין די בונקערס, פונוואַנען זיי זיינען מיט די איבעריגע אָפגעשיקט געוואָרען קיין טרעבלינקע און דאָרט אומגעקומען. אין וואַלקאָוויסק האָט זיך דאָן בלויז געפונען איין טאָכטער, מאַניע, מיט איר מאַן, מעשענגיסער. זיי האָבען געהאַט אַ סאָדע־וואַסער פאַבריק. זיי זיינען צוזאמען מיט די קינדער אומגעקומען אין אוישוויץ.

לייבע עין, אַן אַלטער בחור. ער האָט געוואוינט ביי לעוו'ען, צוזאַמען מיט זיין שוועסטער, אויך אַן אלטע מיידל, וואָס פלעגט טראָגען פאַרקויפען מילך. ער פלעגט אויסקויפען פאַר די סוחרים די פאַטענטען אין דער קאַסע־סקאַרבאָוע. ביידע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חנא קאַבוזשאַצקי. ער און זיין פרוי, פרומקע, זיינען פאַר די סאָוועטען אַוועק קיין ווילנע און פון דאָרט קיין ארץ־ישראל.

דר. רעמען, קאַבוזשאַצקי'ס איידעם. ער איז אַוועק קיין לידע און איז דאָרט אומגעקומען. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

בערעזניצקי, אַ באקאליי־קרעמער, ישראל גורעוויטש'עס אַ פעטער. ער מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ראבינאָוויטש, פון די הערינג. דער עלטערער זוהן, משה, איז געווען אַ טעטיגער ציוניסט און דער ראש־הקהל פון דער וואַלקאָוויסקער קהילה. אַ דאַנק דעם איינפלוס פון באַראַש'ען איז עס אים געלונגען ארויסצוגעהן פון

די בונקערס קיין ביאליסטאק. מען האט אים אבער שפעטער געבראכט מיט איינעם פון די ביאליסטאקער טראנספארטען אין אוישוויצער לאגער, וואו איך האב אים געטראפען נאך זיין אנקומען. שפעטער האב איך געהערט, אז ער איז דארט אומגעקומען. זיין ברודער, ניאמע, און די אינגערע שוועסטער, ווי אויך די עלטערע שוועסטער מיט איר מאן און קינד, זיינען אלע אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

רבקה איינהארן, געהאט א שפייז־קראם. איר זוהן, חיים עוזר, איז אוועק קיין ווילנע פאר די סאוועטן. ער האט זיך אבער שפעטער, ווען די דייטשען זיינען אריין, אומגעקערט קיין וואלקאוויסק. דעם 2טן נאוועמבער איז ער ניט אוועק אין די בונקערס, לויט'ן דייטשען באפעל, און האט געוואלט אנטלויפען. די דייטשען האבן אים געכאפט און געשאסען אויפ'ן ארט. רבקה און איר טאכטער, דינה, מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יודעל געשוני, אן עקספעדיטאר. ער מיט זיין פאמיליע זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

נחום געשוני. אים האט מען געכאפט אנטלויפענדיג פון די בונקערס מיט נאך 9 מאן און מען האט זיי אלע געשאסען.

שלמה'קע דאווידאווסקי, „שוסטאק" און זיין ברודער. זיי האבן געהאט א גאסט־הויז און א שענק. ביידע פאמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער קאפאווסקי, א שענקער. ער און זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, א געלער, איז פון די בונקערס אנט־לאפען קיין פרוזשאנע. ער איז אבער שפעטער מיט א דארטיגער סעלעקציע אפגעשיקט געווארען אין אוישוויצער לאגער, וואו איך האב אים געטראפען. ער איז קורץ נאכדעם אומגעקומען אין איינער פון די סעלעקציעס. איין טאכטער, וועלכע איז געווען פארהיראט פאר מיליקאווסקי'ס זוהן, איז אויך אוועק מיט איר מאן קיין פרוזשאנע און דארט אומגעקומען אין איינעם פון די טראנספארטען.

מאיר „דער געלער", אן אייזען־קרעמער. זיין זוהן מיט דער פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה קאראשינסקי, פון טיי־הויז. ער מיט דער פרוי זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

משה'קע יונאוויטש, טאמארע'ס זוהן. ער מיט דער פרוי און זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וויסענבערג, פון פאפיר־קראם. די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גאלוב, א שטעפער, משה פאליאק דעם קצב'ס אן איידעם. ער מיט דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פייוועל יונאוויטש, דער זוהן פון יוסף טאמארע'ס פון אייזען־גע־שעפט. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. אין חודש דעצעמבער 1942, ווען ער איז געפירט געווארען פון די נאציס אויפ'ן לעצטען וועג, האט ער צו מיר געזאגט, אז אויב איך וועל אויס־

האלטען ביז מערץ פון יענעם יאר, וועל איך שוין בלייבען לעבען, ווייל די מלחמה וועט לענגער ניט אנהאלטען.

גראדנער גאס

די באנצערקע, פון די תבואה־הענדלערס (איך געדענק ניט זייער גאמען). קיינער איז פון דער פאמיליע ניט פאבליבען.

פיינזילבערג, פון בוינע. דער זוהן, יאסעל, איז פון די דייטשען דער־שאסען געווארען גלייך נאכדעם ווי זיי זיינען אריין אין שטאט. די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קרום, פון שלאסער־וואַרשטאט. די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען — א טייל אין טרעבלינקע און א טייל אין אוישוויץ.

מאיר קרום. ער מיט זיין פרוי (די טאכטער פון פיניע וויינבערג) און זיינע צווי קינדער האבען באשלאסען דעם לעצטען טאג איידער מען האט געזאלט ארויספירען אין די בונקערס, אויסצובאהאלטען זיך ביי א פריינד, א קריסט. די דייטשען האבען זיי אבער געכאפט און געשאסען אויפ'ן ארט.

חנניה, א מולער. איין זוהן איז געווען אין רוסלאנד, מען הערט אבער ניט פון אים. זיין זוהן, חיים, מיט זיין פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. די איבעריגע מיטגלידער פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

צאלקע ליס, א טרעגער. די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל קראווטשיק, א שוך־סוחר. זיין טאכטער, מערע, און איר מאן, לעוו, א פריזירער (יהודה הערשקע'ס אייניקעל), זיינען אומגעקומען — ער אין אוישוויצער לאגער און זי אין אוישוויץ. שמואל מיט זיין צווייטער פרוי, הינדא, און די קינדער: אהרע, הענאך, פיניע און העניע — זיינען אלע אומגעקומען.

לייבעל קראווטשיק, א פריזירער (שמואל'ס א זוהן). ער איז געווען אין אוישוויצער לאגער און איז דארט אומגעקומען.

יאסעל שקאלניקאוויטש. ער מיט זיין פרוי און טאכטער זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, אברהמיעל, א סטאלער, איז געווען אין אוישוויצער לאגער. ער איז דארט קראנק געווארען אויף דיזענטעריע, האט אבער באשלאסען זיך צו מעלדען אין שפיטאל, און ניט, ווי די מערהייט האט עס געטאן, צו געהן צו דער ארבייט קראנקערהייט. ער איז שוין פון שפיטאל ניט ארויסגעקומען און איז אומגעקומען אין די גאז־קאמערען.

משה'ל שיפראן, א מעהל־סוחר, מען פלעגט אים רופען „פערעצעס" (ער איז געווען זעהר א דיקער). ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זימעל וואנד און די ברידער. זיי האבען געהאנדעלט מיט קעלבער און סעדער. אלע ברידער מיט זייערע פאמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שעיה שיפראָן, אַ שלאָסער. זיין פרוי איז געווען באקאנט אלס „שיינע די באנצערקע". איין איידעם איז געשאָסען געוואָרען פון די דייטשען אַנטלויפענדיג פון די בונקערס צוזאַמען מיט אברהם באָנטשעווסקי, דעם בארואַוויטשער. שיינע מיט די טעכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, אפרים, וועלכער איז געווען אין רוסישער געפאַנגנשאַפט, איז לעבען געבליבען.

איטשע גורעוויטש, פון די באָנצערס, געווען באקאנט אונטער'ן נאָמען „קויע". ער פלעגט שפילען אויפ'ן פויק אינ'ם אַרקעסטער פון דער פייערלעשער קאַמאַנדע. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערשעל גורעוויטש, אַ שפיז־קרעמער און אויך אַ מיטגליד פון די פייערלעשער. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גרונעם, די „מעטשעס", בעלי־עגלות. ער און זיין זוהן מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יודעל אַרלין, גרונעס'עס אַ איידעם. ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר „מעטש", אַ בעל־עגלה, גרונעס'עס אַ איידעם. ער איז געשאָסען געוואָרען אין די בונקערס אין אַ געראַנגעל פאַר עטליכע קאַרטאָפעל. מען האָט אים געשאָסען פאַר מיינע אויגען. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם גאָלובאָוויטש, „קינדזשוק", דער מולער (ער איז געווען זעהר אַ דיקער). ער מיט זיינע קינדער און זייערע פאַמיליעס זיינען אַלע אומגעקומען — אַ טייל אין אוישוויץ און אַ טייל אין טרעבלינקע.

שלום גאָלובאָוויטש, פון גאָלאַנטעריי־בייזעל. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געווען מיט מיר אין איין וואַגאָן אינ'ם טראַנספאָרט קיין אוישוויץ. מען האָט אים אָבער ביים אָנקומען קיין אוישוויץ, צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער וואָלקאָוויסקער, גלייך אָפּגעשיקט אין די גאַז־קאַמערען.

נאָסקע שיפראָן, אַ שוסטער. ער מיט זיין פרוי, טייבע, און פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאטעס שור, אַ מאנופאקטור־סוחר. ער האָט שוין לאַנג פאַר דער מלחמה מער ניט געוואוינט אין וואָלקאָוויסק.

בערעל מילוואנסקי, אַן איזוואָשטשיק. ער און זיין פרוי (**ציפע** פּינע'ס אַ טאַכטער) און די פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

באריש אנסקי, אַ שניט־קרעמער, פאלטע'ס אַן איידעם. ער איז געשטאָרבען פאַר דער מלחמה. זיין פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה טשאָפקין, „פאַלטעס", פון דער ציגעלניע. זיינע זיהן — אַלטער, ישראל און אפרים — זיינען ניט אַוועק אין די בונקערס דעם 2טען

באוועמבער, לויט'ן דייטשען באפעל. זיי האבען זיך אויסבאהאלטען אין דער ציגעלניע אין א צוגעגרייטען בונקער. מען האט זיי אבער גע'מסר'ט און די דייטשען האבען זיי ארויסגעפירט פון זייער באהעלטענים און אויפ'ן ארט געשאסען. די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב טשאפקין, „פאלטעס". ער האט געהאט די אסעניזאציע פון די אידישע הייזער. אויך אין די בונקערס האט ער געהאט פערד און פלעגט ארויספירען די אסעניזאציע און די מיסט פון די בונקערס. ער פלעגט א דאנק זיין ארבייט קומען אין קאנטאקט מיט דער פרייער וועלט און אריינ־ברענגען אין לאגער פארשיידענע עסענווארג פאר וואס ער פלעגט קריגען זעהר הויכע פרייזען. ער פלעגט אויך ארויספירען די טויטע פון די בונקערס און אונטערלייגען אונטער זיי לעבעדיגע מענשען, וועלכע האבען זיך גע־וואלט ארויסראטעווען פון לאגער. קורץ פאר דער ליקווידאציע פון די בונקערס איז ער אנטלאפען מיט זיינע קינדער קיין ביאליסטאק, אבער זיי זיינען דארט אלע אומגעקומען אין איינער פון די אקציעס.

ווייגשטיין, א שטריק־סוחר, האט געוואוינט בייַ טשאפקי'ען. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייבע שיין, פון דער אכסניה. א דאנק דעם וואס זיין זוהן, נאחקע, האט געארבייט אין יודענראט, איז ער געבליבען מיט זיין פרוי אין דער לעצטער גרופע פון די 1700 אין די בונקערס. ער איז אבער דארט שפעטער געשטארבען פון טיפוס. זיין זוהנ'ס פרוי, חיענקע (יצחק גאליאנסקי „קאש־מעטש'ס א טאכטער), איז געשאסען געווארען אין בונקער דעם 26־טן יאנואר 1943 בייַם ליקווידירען פון לאגער, ווייל זי איז געווען קראנק אויף טיפוס און האט ניט געקענט געהן מיט די אנדערע אין לעצטען טראנס־פארט. אויך נח חאנטאוו איז דאן דערשאסען געווארען צוליב דער זעלבער סיבה. לייבע'ס זוהן, נאחקע, מיט זיינע קינדער און לייבע'ס פרוי זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

מלכה פערעל'ס, פון רעסטאראן. איר טאכטער, טשערנע, מיט איר מאן, פאמעראניעץ, און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שמואל שאלקאוויטש, א קאטלער (**מלכה פערעל'ס איידעם**). ער מיט זיין פרוי, רחל, און זייער טאכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר שאלקאוויטש, א שוואגער פון יודושיק דעם עקספעדיטאר. ער און זיין פאמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערעל, דער שמש פון בית־המדרש „עין־יעקב". אים האבען די פאליאקען געשאסען אויף קארטשיזנע. זיין פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אלשימאוער גאס

די „פולושידקעס" (איך געדענק ניט זייער פאמיליע נאמען). ער איז געווען א הענדלער. די גאנצע פאמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאטעל, פון בוינע, אַ קצב. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּעקערמאַן, אַ קצב, אַ געלער. ער מיט זיין ברודער און זייערע פאַמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב שמואל דוד'ס, אַן איזוואַשטשיק. ער מיט זיין גרויסער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערצל און יעקב אַזעף, „די אַלובינעס", פורמאַנעס. זיי מיט זייערע פאַמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פייגעל סאסון, דעם קצב'ס אַ טאַכטער. זי מיט איר מאַן, זוסע, און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּיניע וויינבערג. ער איז געווען בלינד אויף אויף איין אויג און איז געווען באקאנט אין שטאָט מיט זיין לאַנגער און גרויער באָרד. זיין פרוי איז געווען אַ קעכין אויף אַלע חתונות. ער איז פאַרגאַזט געוואָרען מיט די אַלטע אין די בונקערס. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, איצעל, האָט געוואוינט אין גראַדנע. איך האָב אים שפּעטער געטראָפען אין אוישוויצער לאַגער, אַבער איך ווייס ניט וואָס עס האָט מיט אים ענדליך פאַסירט.

די בריסקער איזוואַשטשיקעס – יצחק, פּיניע און מאַטעל. זיי מיט זייערע פאַמיליעס זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב און יונה „העלקעס". זיי מיט זייערע פאַמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו ליפשיץ, „טאַטקע", אַן איזוואַשטשיק. זיין פרוי און קינד זיינען דער'הרג'עט געוואָרען פון אַ באָמבע וואָס איז געפאַלען אויף זייער שטוב. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חאַצקעל סאוואלוסקי, אַ קצב (אַלטער דעם קצב'ס אַ זוהן). זיינע זיהן זיינען אומגעקומען אין דער צווייטער אַקציע אין שטאָט, אַ פּאָר חדשים נאָך דעם אַריינקום פון די דייטשען. ער מיט זיין פרוי, זלאַטקע, און די איבעריגע פון זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אלטע וויסענבערג, אַ שרייבערקע. איר האָבען די דייטשען דערשאָסן דעם 2טען נאָוועמבער, אויפ'ן וועג צו די בונקערס, ווען זי האָט פּרובירט אַנטלויפען אין וואַלד. די איבעריגע פון איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לעשטשינסקי, אַ בייגעל־בעקער, „גוזעס". איין זוהן, דניאל, אַ סטאַלער, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איטשע נחומ'ס, אַ שוסטער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה מאיר שקאַלניק, אַ שפּייז־קרעמער. ער מיט זיין פרוי, כאשע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, ניאָמע (פון וואַהל־פאַבריק), מיט זיין פרוי, דבורה, און קינדער, איסר און מערקע, זיינען אומגעקומען

אין טרעבלינקע. משה מאיר'ס טאכטער, רחל, מיט איר מאַן, יעקב ראָזענבלום, און זייערע זיהן, יודעל און מאַרקעל, זיינען אויך אומגעקומען אין טרעב־לינקע. זייערע צוויי זיהן, איסר און שמואל, זיינען לעבעדיג געבליבן.

חאַצקעל ארין, יעקב פּאַלטע'ס שוועסטער. ער און זיין פרוי, רייזעל, און זוהן, שמואל, מיט זיין פאַמיליע, און איידעם, איצעל (אַ שנייידער), מיט זיין פאַמיליע, זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

האַכמאַן, פון קאַסאָוע (שקאַליק'ס קרובים). זיי האָבען געוואוינט מיט זייער זוהן ביי משה מאיר'ען. זייער זוהן איז אומגעקומען אין אויש־וויצער לאַגער. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אלע אומגעקומען אין אוישוויץ.

שפיטאלנע גאס

ליניק, אַ שטריק־מאַכער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערעל גאדער, „קאַטרינע", אַ טרעגער. ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב סמאיזיק, „קושעס", אַ איזוואשטשיק. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין ברודער, יקותיאל, איז אין דער צייט פון די דייטשען אָוועק קיין פאַרזעווע. ער איז אָבער דאָרט אומגעקומען פון די דייטשע קוילען צוזאַמען מיט אַ צאָל אַנדערע פאַרזעווער אידען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

איסער, אַן איזוואַשטשיק, אַן איידעם פון די בריסקער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

זלמן ראַדזשעס, „קוואַטשוק", שרה עלקע'ס ברודער. דער זוהן, אַלינקע, איז נאָך פאַר דער מלחמה געווען באַוואוסט אין שטאָט מיט זיין שלעכטער אויפפיהרונג. וועג די דייטשען זיינען אריין איז ער געוואָרען ביי זיי אַ מסור און די שטאָט האָט פיל דערפון גליטען. דער יודענראַט, מיט דר. ווייגבערג'ען בראש, האָט זיך פון אים ניט געקענט אָפּ'פּטר'ען, ווייל די דייטשען האָבען אים געהאַלטען פאַר אַ נוצליכען. אויגמאָל האָט ער זיך אָבער פאַר'שיכור'ט און מען האָט אים אַרעסטירט. די דייטשען האָבען זיך דאָן נוהג געווען, וועג די תפיסה איז געווען איבערפולט מיט אַרעסטאַנטען, הינטער די אויגען ארויסצוגעבען דעם אורטייל. זיי פלעגען ארויספירען די אַרעסטאַנטען אין זאבעליגער וואַלד אויף מאָרגען נאָכ'ן אורטייל און זיי דאָרט דערשיסען. דר. ווייגבערג, וועלכער איז נאָך דאָן געווען אויפלוס־רייך ביי דער דייטשער קאָמאַנדע אַלס דער הויפּט פון יודענראַט און וועלכער פלעגט איר איבערגעבען גרויסע סומען געלט אין נאָמען פון דער אידישער באַפעלקערונג, האָט זיך דאָן באַמיהט אַז אַזאַ אורטייל זאָל אַרויסגע־געבען וועריען געגען אַלינקע'ן. די זאָך האָט אים דאָן געלונגען, און אַלינקע איז דעם נעקסטען פריהמאָרגען ארויסגעפירט געוואָרען פון דער תפיסה אין וואַלד אריין און איז דאָרט דערשאָסען געוואָרען. די גאַנצע שטאָט האָט

דאָן פרייער אָפּגעאָטעמט.

פּינינש אָגולניק, אַ טרעגער, מען האָט אים אויך געַרופען „בייַ־נישקע". ער מיט דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

שאלאכאָוויטש, פון עסיג־פאַבריק. וועגען דער טאַכטער, בייַלקע, וואָס איז געווען פאַרהיראַט פאַר יוסף דאָווידאָוסקי־חראַקון, האָב איך שוין פריִהער געשריבען. די אַנדערע טאָכטער מיט איר מאַן, וואָס איז געווען אַ יודע־ספר, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּסח באיער, אַ פערד־הענדלער. ער איז געשטאָרבען אין די בונ־קערס. זיין זוהן, דוד, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער, אָבער ער איז דאָרט אומגעקומען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן פון זיין ברודער דוד איז געבליבען לעבען. זיין ברודער, חיים, מיט זיין פאַמיליע זיינען געווען אין ביאַליסטאָק און זיינען דאָרט אומגעקומען.

בנימין נישעוויצקי, אַ סטאָלער. ער מיט זיין פרוי און קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין איידעם, יעקב בעלעץ, האָבען די דייטשען אומגעבראַכט מיט די ערשטע 200 מאַן, בעלעצ'עס פרוי מיט די קינדער און זיינער אַ ברודער זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ראובן נישעוויצקי, נישעוויצקי דעם סטאָליער'ס אַ ברודער. ער איז געווען ביים אויסברוך פון קריג אין וואַרשע און האָט זיך באַטייליגט אין אויפשטאַנד פון וואַרשעווער גטא. איך האָב אים שפּעטער געטראָפען אין אוישוויצער לאַגער. ער איז אָבער דאָרט אומגעקומען אין איינער פון די סעלעקציעס. איך האָב שוין וועגען אים געשריבען.

עובדיה ווינשטיין, „קאָט", אַ תבואה־הענדלער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גרונע האַלפּערן, אַן אָקושערקע (לייב האַלפּערנ'ס טאָכטער). זי און אירע שוועסטער, לאה און לובע ראַק, מיט איר מאַן (וועלכער האָט געאַרבייט אין עלעקטראָוויץ), מיט זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל אהרן דוואָרעצקי. ער האָט געוואוינט אויף עק שפּיטאַלנע און גראָדנער גאַס. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מיכל יעזערסקי, אַ פאָטאָגראַפער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען — אַ טייל אין טרעבלינקע און אַ טייל אין אוישוויץ.

די שוועסטער מיט'ן ברודער, פון שפּייז־קרעמעל (איך געדענק ניט זייער נאָמען, זיי האָבען געוואוינט לעבען יעזערסקי'ן). ביידע זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

זוסע זיסקינדאָוויטש, אַ געוועזענער וואַלד־סוחר, האָט שפּעטער געאַרבייט ביי מאָושאָוויטש'ען פון דער נאַפּט. די גאַנצע פאַמיליע איז אום־געקומען אין טרעבלינקע.

יעקב בעלעץ. ער איז אומגעקומען מיט די ערשטע 200 מאַן. זיין פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאָסעל בעלעץ. אים האָבען די דייטשען געשאָסען דעם ערשטען טאָג

פון זייער אָקופאַציע. זיין פרוי (קוויאַט'ס אַ טאַכטער) איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין שוועסטער, פייגעל, האָבען די דייטשען געשאָסען דעם 2טען נאָוועמבער, ווען זי האָט פרובירט אַנטלויפען פון די בונקערס.

פרומע מאָוושאָווסקי, פון באַקאַליי־געשעפט. איר טאַכטער, מאַניע, און איידעם (אן אדוואָקאַט), האָבען די דייטשען קורץ נאָך זייער אָנקומען צוגענומען מיט די ערשטע 200 מאַן און זיי אומגעבראַכט. דער איידעם, משה איוועגנסקי, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאָגער און איז דאָרט אומ־געקומען. זיין פרוי מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

משה מאָוושאָווסקי, פרומע'ס זוהן. ער מיט זיין פרוי, אסתר יעזערניצקי, און די קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

מאטום פוקסמאַן, אַ גאַרבער (האָט געווואוינט ביי מאָוושאָווסקי'ן). ער מיט זיין פרוי, אַ שניידערקע (זעליצקי'ס אַ טאַכטער), און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב ווינעצקי, אַ טייסטער־מאַכער. זיינע טעכטער זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

מלכה ווייגשטיין, "קאַראָוואי", (אברהם יאַלאָווסקי'ס אַ טאַכטער). זי און איר מאַן, אליהו, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איר זוהן (פון ערשטען מאַן) איז אַוועק אין קריג אין 1939, אָבער מען האָט מער פון אים ניט געהערט. איר טאַכטער איז אַנטלאָפען פון די בונקערס און איז לעבען געבליבען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

בערעזניאַק, די גאַנצע פאַמיליע, מיט די איידעמס און קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דער שטומער שוסטער. ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

נחמן פּאָפּץ, פון אייזען־קראָם. ער איז געשטאָרבען קורץ נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע. זיין פרוי, מרים, און טאַכטער, זשעניע, זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל יודזשיק, פון די געריטנער. זיין זוהן, אהרע יאָסקע, איז דער'הרג'עט געוואָרען אין דער באָמבאַרדירונג. דעם צווייטען זוהן, לייבע, אַ דעפעקטיוור, האָבען די דייטשען צוגענומען מיט די דעפעקטיוו קינדער. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאָסעל פראָק. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. וועגען אים וויל איך דאָ דערצעהלען דעם פאָלגענדען עפּיזאָד. ווען מען האָט געבראַכט דעם לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ איז בלויז א קליינע גרופּע אָפּגעטיילט געוואָרען אין אוישוויצער לאָגער. אין דער גרופּע בין איך געווען און אויך יאָסעל פראָק'ס זוהן, שלמה. אונז האָט מען אויפגעפּאָדערט צו געהן צופוס צום אַרבייטס־לאָגער. דאָגעגען די מער־הייט פון טראַנספּאָרט איז באַשטימט געוואָרען באַלד אָפּגעפירט צו ווערען אין אויטאָמאָבילען צו די גאַז־קאַמערען. געהענדיג צופוס אין דער ריכטונג פון אַרבייטס־לאָגער האָט יאָסעל פראָק אויסגעשריהען פון אַ פאַרבי־פאַרענ־

דיגען לאַסט־אויטאָמאָביל צו מיר און צו זיין זוהן, וועלכער איז געגאַנגען מיט מיר אין איין רייהע: „אייך פירט מען צום לעבען, און אונז — צום טויט". שלמה פּראָק איז שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער. אָבער יאָסעל'ס וועדטער האָבען שטענדיג געקלונגען אין מיינע אויערען, ווייל שוין דאָן אין די לאַסט־אויטאָמאָבילען האָבען זיי געוואוסט אַז מען פירט זיי צום טויט. עס האָט מיר שפּעטער דערצעהלט איינער פון דער „זאָנדער־קאָמאנדע", וועלכער האָט געאַרבייט אין קרעמאַטאָריום, אַז אַ העלפט פון אונזער טראַנספּאָרט האָט ניט געוואָלט אַריין אין גאַז־קאַמער, און די דייטשען האָבען זיי אויפ'ן אָרט צום טויט געשאָסען.

אָסטראָגער (קאָשטשושקע) גאָס

מענדעל עיין, „זאָהאַרטשיק" (יאָסעל עיינ'ס אַ ברודער), אַ תבואה־העגדלער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

עיין, „זאָהאַרטשיק", אַ בעקער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ישראל גורעוויטש, אַ מעהל־העגדלער. ער האָט געאַרבייט אין יודענראַט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

איטשקע אָזערניצקי, אַ איידעם פון חיה־שאָשע סאַראָקע. ער האָט געהאָנדעלט מיט אייער. אים האָבען די דייטשען אַרעסטירט קורץ פאַר'ן אויפ־לעזען פון לאַגער פאַר ספּעקולאַציע. אין פאַרבינדונג מיט אים וויל איך דאָ דערצעהלען דעם פאָלגענדען עפּיזאָד. איך מיט נאָך א צאָל אַרבייטער זיינען באשטימט געוואָרען פון די בונקערס צו ארבייטען אין שטאָט. נאָכ־דעם ווי מיר זיינען דורכגעגאַנגען אַ דיזענפעקציע, האָט מען אונז דערלויבט צו שלאָפען אין שטראָף־לאַגער, וואָס איז איינגעאָרדענט געוואָרען אויפ'ן פּלאַץ פון דער אַמאָליגער בוינע. מיר זיינען געווען אומגעפער 120 מאַן, און אונזער אַרבייט פלעגט באַשטעהן אין פירען די קארטאָפּעל פון די קעלערען און אַנדערע ענליכע אַרבייטען, וואָס פלעגען געטאָן ווערען אונטער דער אויפזיכט פון דער פאָליציי. מען פלעגט אונז אויפוועקען 6 אַזייגער אינדער־פריה, און 6:30 פלעגען מיר שוין געפירט ווערען צו דער אַרבייט. דעם היסטאָריישען טאָג פון 8טען דעצעמבער 1942, ווען מען האָט ביינאַכט ארויס־געפירט דעם לעצטען וואָלקאָוויסקער טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע, האָט מען אונז אויפגעוועקט 4:30 אינדערפריה. מען האָט אונז מער קיין עסען ניט געגעבען און מיר זיינען אָפּגעפירט געוואָרען אונטער אַ פיל שטאַרקערער פאָליציי־וואַך ווי יעדען אַנדערן טאָג צו דער פאָליציי־אָפּטיילונג, וואָס האָט זיך דאָן געפונען אין אונזער אַמאָליגער הויז אויף זאַמאָשטשע. 5 אַזייגער האָבען מיר זיך שוין געפונען אין דער פאָליציי. אַהין זיינען אין דער זעלבער צייט אריינגעפירט געוואָרען די 6 אַרעסטירטע אידען, וואָס האָבען זיך ביז דאָן געפונען אין ארעסט־הויז. מיר האָבען שוין דאָן געהערט, אַז די זעלבע נאַכט זיינען די אידען ארויסגעפירט געוואָרען פון וואָלקאָוויסק,

און לויט ווי מיר האָבען זיך מיט אַ צייט שפּעטער דערוואוסט, איז עס געווען קיין טרעבלינקע. צווישען די ארעסטירטע האָבען זיך דאַן געפונען איטשקע אַזערניצקי, אלטע בערעסטאָוויצקי און נאָך פיר אידען וועמעס נעמען איך געדענק ניט. מיר זיינען גלייך אַרומגערינגעלט געוואָרען מיט אַ שטאַרקער וואַך פון פאָליציי און דייטשע זשאַנדאַרמען באַוואָפענט מיט מאַשין־ביקסען און מען האָט אונז באַפוילען צו מאַרשירען. מיר זיינען געגאַנגען רוהיג, און מיר זיינען געווען זיכער אז מען פירט אונז צו דער באַן, וואו מיר וועלען אָפּגעשיקט ווערען מיט די אַנדערע אידען פון די בונקערס. מען האָט אונז געבראַכט ביז צו דער ענדע פון די קאַזאַרמעס, ביז'ן טויער פון די בונקערס. דאָרט האָט מען אונז באַפוילען צו בלייבען שטעהן. אייניגע מינוטען שפּעטער איז פון די קאַזאַרמעס אַרויסגעקומען אַ גרופּע אַרבייטער. עס איז נאָך דאַן געווען פינסטער, און זיי האָבען אונז דורכגעהאַלטן דער־צעהלט, אז די לעצטע נאָכט זיינען אַרויסגעפירט געוואָרען פון די בונקערס די פאַרבליבענע וואַלקאָוויסקער אידען און אז בלויז זיי זיינען פאַרבליבען אין די בונקערס אָלס ארבייטס־פּעהיגע און נוצליכע אידען. אייניגע מינוטען שפּעטער איז אַרויסגעקומען פון די קאַזאַרמעס אַ דייטשער אָפּיציר, האָט באַפוילען אָפּצוטיילען די 6 אַרעסטאַנטען פון די איבעריגע אַרבייטער און זיי זיינען באָלד אָפּגעפירט געוואָרען אין דער ריכטונג פון באַן, וואו זיי זיינען אָפּגעשיקט געוואָרען מיט די אידען אין טראַנספּאָרט. מיר, די ארבייטער, זיינען צוריק אָפּגעפירט געוואָרען אין די בונקערס. אַזוי איז דאַן אומגעקומען איטשע אַזערניצקי, און די איבעריגע פון זיין פאַמיליע, אין טרעבלינקע.

חיה שאָשע סאַראָקע. איר זוהן, אַן אַלטער בחור, איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

חאַשקע יעלין, די אלמנה פון שלמה'קע נחמנ'ס. זי מיט אירע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זי איז געווען אין זעלבען בונקער מיט מיין פאָטער און שוויגער־עלטערן, די מורשטיין'ס. איך האָב זי געזעהן די לעצטע נאָכט איידער זי איז ארויסגעפירט געוואָרען מיט'ן טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע.

ראובן ליפשיץ. ער מיט זיין פרוי, לאה (מיינע אַ קוזינע), זיינען אומ־געקומען אין טרעבלינקע. זייערע צוויי טעכטער, עלקע און שיינע, זיינען געווען אין אוישוויצער לאָגער. עלקע איז דאָרט אויף אַ טראַגישען אופן אומגעקומען. שיינע האָט איבערגעלעבט די צרות און זי געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל.

ניסן זאפּאָלאנסקי, געהאַנדעלט מיט הייוועז (ליפשיצ'עס שווער און מיין אָנקעל). ער איז געשטאָרבען אין די בונקערס.

שרה'קע לעוו, „דאדזשקעס", די מוטער פון סילוויע (סימע) לעסעל־ראָטה. זי מיט איר טאָכטער, חייטשע, און אייידעם, זעליג קוזניצקי, אַ בוכ־האַלטער, און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אייזשיק שטשופאק. זיין פרוי איז געווען שיינדעל דאָדזשקעס (פון ערשטען מאַן קלעמפּנער; טאָכטע פון סילוויע לעסעלראָטה פון ניו־יאָרק).

זי איז געשטאָרבען אין די בונקערס דעם 26־טען יאַנואַר, 1943, דעם אָוועגט ווען מען האָט אַרויסגעפירט פון לאַגער. איין זוהן אירער, וועלכער איז געווען פֿאַרהייראָט פֿאַר שמחה בערג'ס א טאַכטער, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי אומגעקומען אין אוישוויץ. דער אַנדערער זוהן איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט נאָך אַ קורצער צייט אומגעקומען.

חאַצקעל מורשטיין (מיין שוואָגער). אים האָבען די דייטשען צוגעזומען מיט די 200 מאַן דעם 7טען אויגוסט 1941. זיין פרוי, ביילע (נחמנ'ס אַ טאַכטער), און זייערע צוויי קינדער, העניע און אהרן, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. דער עלטערער זוהן, משה, איז אַוועק אין קריג אין 1939. ער איז שפּעטער געפֿאַנגען געוואָרען פון די דייטשען און איז דאָרט אין געפֿאַנגנשאַפֿט געשטאָרבען אין יאָר 1941. די דייטשע הויפּט־קוואַרטיר האָט נאָך אין יענער צייט, ווען וואַלקאָוויסק איז געווען אונטער רוסלאַנד, צוגעשיקט צו דער משפּחה אַלע איינצעלהייטען — וואו, אונטער וועלכען נומער און אין וועלכער שטאָט ער איז באַערדיגט געוואָרען. (אַזוי העפּליך זיינען זיי נאָך אין יענער צייט געווען!).

נח לעשטשינסקי, אַ שוסטער, פון די באַקאַנטע „גוזעס". ער מיט זיין פֿאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ידידיה מארָאָטשניק, אַ לעדער־סוחר. ער איז געשטאָרבען אין דער צייט פון דער סאָוועטישער אָקופּאַציע. זיין פרוי, מינדעל, זיין טאַכטער, ניעטע, און זוהן, זיידעל, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איין זוהן, מאיר, איז דעם 2טען נאָוועמבער, 1942, אַנטלאָפען געהענדיג צו די בונקערס, אָבער מען הערט ניט פון אים און, ווי עס וווייזט אויס, איז ער אויך אומגעקומען.

פייוועל צירולניצקי, פון גאלאנטעריי־קראָם אין ראַד קראָמען (אַן איידעם פון אַמעריקאַנער שניידער). ער מיט דער פרוי, טאַכטער און איידעם, גאָווזע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן, וועלוועל (אַ פוטבאָליסט), האָבען די דייטשען אומגעבראַכט די ערשטע וואָך פון זייער אָקופּאַציע. וועלוועל'ס פרוי (אַ טאַכטער פון טוריאַנסקי דעם קצב), איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. די איבעריגע קינדער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

חיים בערעל קלאטשקע, אַ סטאָלער, האָט אויך געהאַט אַ טיי־הויז. קיינער פון דער פֿאַמיליע איז ניט פֿאַרבליבען.

אליהו לעמקין, דער ברודער פון אדוואָקאַט רפאל לעמקין, וואָס געפינט זיך אין וואַשינגטאָן. זיין פרוי איז געווען ליזע, אַ טאַכטער פון יענטע פייגעל ווינאָגראדסקי פון גאלאנטעריי־געשעפט. איר מוטער מיט די אי־בעריגע מיטגלידער פון איר פֿאַמיליע האָבען זיך געפונען פֿאַר'ן קריג אין רוסלאַנד פֿאַר פילע יאָרען. זי האָט פון זיי קיינמאָל ניט געהערט, וויייל די קאָרעספּאָנדענץ מיט די רוסישע אידען איז געווען פֿאַרבאָטען. נאָכדעם ווי די רוסען האָבען פֿאַרנומען וואָלקאָוויסק האָט ליזע זיך צונויפגעשריבען מיט איר משפּחה און האָט דורך זיי באַקומען אַ דערלויבעניש פון מאָסקווע פֿאַר זיך מיט די קינדער אַהין צו פֿאָרען, כדי זיך צו זעהן מיט אירע קרובים. אייניגע וואָכען פֿאַר דעם אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער

מלחמה, אין יאָר 1941, האָט אויך איר מאַן, אליהו לעמקין, באַקומען אַ דער־לויבעניש צו פֿאַרן קיין רוסלאַנד צו די קרובים. וועז דער קריג צווישען רוסלאַנד און דייטשלאַנד איז אויסגעבראָכן, אין יוני 1941, זיינען זיי שוין פֿאַרבליבען אין רוסלאַנד און אזוי ארום איז די גאַנצע משפּחה געבליבען לעבען.

לייבע און זיסעל טשאָפּער, מיינע עלטערען. מיין מוטער, זיסעל, איז אומגעקומען פון די באָמבעס ביי מיין שוועסטער, מרדכי מורשטיין, אין הויז. מיין פֿאָטער, לייבע, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיין פּרוי, בתיה, און זוהן, עמנואל, צו וועמען אַנדענק איך ווידמע מיין איצטיגען שרייבען, זיינען קראַנק געווואָרען אויף טיפוס אין די בונקערס און קראַנקערהייט זיינען זיי מיט מיר געקומען קיין אוישוויץ וואו זיי זיינען אומגעקומען. מיך האָט מען דאַן אַראָפּגעפירט אויפֿ'ן אוישוויצער לאַגער, פונוואַנען מען האָט מיך שפּעטער איבערגעפירט אין אייניגע אַנדערע לאַגערען ביז איך בין ענדליך באַפּרייט געוואָרען.

מאַהאַר, דער דירעקטאָר פון דער „תרבות" גימנאַזיע אין וואַלקאָוויסק. ער האָט מיט זיין משפּחה געוואוינט ביי אונז אין הויז. וועז אַ באָמבע איז געפּאַלען ביי חיים בערעל קלאַטשקע אויפֿ'ן הויף (וואו עס זיינען דער־הרג'עט געוואָרען צוויי אידישע קינדער, וועמעס נעמען איך געדענק ניט), זיינען די שפּלינטערס פון אויפּרייס געפּאַלען אין סאַחאַר'ס וואוינונג. פון דעם איז זיין פּרוי, אויך אַ לערערין, אויפֿ'ן אָרט דער־הרג'עט געוואָרען, און ביי אים איז אַראָפּגעריסען געוואָרען אַ האַנט. שפּעטער איז ער מיט זיין קינד אומגעקומען אין טרעבלינקע.

ניסעל בליאַכער. ער מיט זיין פּרוי און קינד זיינען אַוועק קיין ביאַ־ליסטאָק, וואו עס האָבען געוואוינט זיין פּרוי'ס עלטערען. דאָרט זיינען זיי אַלע אומגעקומען אין איינער פון די אַקציעס.

יעקב מאיר זאקלאס, אַ טאַפּעצירער, אַ ברודער פון אברהם זאַקלאַס. זיין פּרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער איז דאָרט זעהר אָפּגעשוואַכט געוואָרען פון די צרות און האָט זיך ניט געקענט שטעלען צום אַפּיל. האָבען אים די „שטוב־דינסטען" מער ניט געוואָלט אַרייגלאָזען אין בלאָק. זיי האָבען אים נאָך מער צעקלאַפּט און אזוי האָט ער פאַרענדיגט זיין לעבען.

גאַלדריי, אַן אייזען־קרעמער. דער זוהן, אברהמיעל, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. די מוטער און די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דוד פערעמאַלניק, אַ גערטנער. ער און זיין פּרוי און זוהן, בערעל, און טאַכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייזער שאליוטע. ער איז געשטאַרבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. זיין זוהן, גדליה, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

ברוך יונאָוויטש, פון באַנק. זיין פאָטער, אַ בלעכער, און מוטער, ווי

אויך זיינע שוועסטער און ברידער זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חעמע יונאָוויטש, אַ היטעל־מאַכער, מעשעל לאַשאָוויטש'עס איידעם. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן איז אין אַנהויב פון קריג אַנטלאָפענ קיין רוסלאַנד, אָבער מען הערט ניט פון אים. זיין טאָכטער איז מיט מאיר מאראטשניקיען אַנטלאָפען דעם 2טען נאָוועמבער געהענדיג צו די בונקערס. אָבער ווי עס ווייזט אויס זיינען זיי אומגעקומען, ווייל מען האָט פון זיי מער ניט געהערט.

איטשע אורינאָווסקי, אַ רימער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין זוהן, דוד, וואָס האָט זיך אין דער צייט פון קריג געפונען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען.

לייבע בעקענשטיין, „בייטעלע", אַ שניידער. זיינע צווייי זיהן זיינען געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ברוך איז גלייך נאָכ'ן אַנקומען אין לאַגער אומגעקומען; דער אַנדערער זוהן, איטשע, איז אומגעקומען שפעטער. אַ דריטער זוהן, שלמה, וואָס האָט שטודירט יורי, איז אַנגעקומען אין לאַגער מיט אַ טראַנספּאָרט פון לונע. ער האָט געאַרבייט אין דער „זאָנדער קאָמאַנדע", וואו מען האָט אים גערופען „דער אַדוואָקאַט". איך פלעג אים אָפט זעהן, הגם זיין בלאָק איז געווען אַ פאַרמאַכטער און זיי האָבען זיך ניט געקענט פריי באַווועגען אין לאַגער. שפעטער, אין דער צייט פון דער עוואקואציע, איז ער אויך אומגעקומען. דאָרט אין דער זעלבער קאָמאַנדע האָט אויך אין דער לעצטער צייט געאַרבייט אייגער פון אונזער טראַנספּאָרט, זוסעל קאַסאָווסקי, אַ וואַלפּער, אַ שוואָגער פון דר. מאַרעק קאַפּלאַן. ער איז דאָרט דערשאָסען געווארען בשעת דעם אויפשטאנד פון דער זאָנדער־קאָמאַנדע. די קאָמאַנדע איז באַשטאַנען פון די יעניגע וועלכע האָבען געארבייט אין די קרעמאטאָריעס.

אייזיק שטשופּאַק. זיין מוטער, דינה, און שוועסטער, גאָלדע, און איר מאַן, לעפּערער, מיט'ן קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאָטעל סטאָלאָוויצקי. ער האָט געהאַט אַ שענק. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יעקב מאצקעוויטש, אַן אַפּטייקער. ער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין פרוי, פּאַנינ, איז דעם 26טען יוני 1941, דער'הרג'עט געוואָרען פון אַ באָמבע וואָס איז געפאַלען אויף קאַרטשיזנע ביי נאַקדימאָנ'ען אין הויז. דער זוהן משהיל, מיט זיין פרוי, ניעטע (אַ טאָכטער פון דוד יוסף קאַפּלאַן), און זייער קינד זיינען אַרויס פון די בונקערס אויף אַרישע פּאַפּירען. איך האָב מיט משה'לען געהאַט דעם טאָג איידער ער האָט פאַרלאָזען די בונקערס און ער האָט מיר דערצעהלט וועגען זיין פלאַן און אַז ער האָט באַזיצט אַביסעל צירונג, וואָס ער האָט געדענקט וועט אים העלפען דורכפירען דעם פלאַן. ווי מען האָט שפעטער באַריכטעט, זיינען זיי אין אַ צייט אַרום געכאַפּט געוואָרען אין ליסקאָוו. אַ קריסטליכער פּאָליציימאן האָט זיי דערקענט און, ניט קוקענדיג אויף זייערע ביטערע תחנונים און די פּאַרשלאָגען אים אונטערצוקויפען, האָט ער זיי איבערגעגעבען אין די דייטשע הענט. משה'ל איז צו

דער עקזעקוציע געגאַנגען מיט זיין קינד אויפֿן אָרעם, און אַזוי זיינען זיי אַלע דרייַ דערשאָסען געוואָרען.

אברהם גראָזענסקי. ער האָט לעצטענס געהאַט אַ טיי־הויז. ער און זיין פרוי, סאניע (אַ שוועסטער פון פייוועל צמח), מיט'ן קינד, זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

מאיר פאלקאָוויטש, אַ שניידער פון קאַרטשיזנע. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאזאָווער, אַ וואורשט־הענדלער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, בלומע, וואָס איז געווען פאַרהייראַט פאַר חיים דאָוידאָווסקי פון די חראַקוב'ער, איז צוזאַמען מיט איר מאַן און קינד אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם גאַליאַצקי, דער שערער. אים האָבען די דייטשען דער־שאָסען אין תלמוד־תורה דעם 2טען נאָוועמבער מיט די עלטערע מענשען, וועלכע האָבען ניט געקענט גיהן מיט אַלעמען אין די בונקערס. וועגען זיין טאָכטער ריוועל און איר מאַן באָסטאָמסקי האָב איך שוין געשריבען.

הערשעל מאזאָווער, אַ פאַפיר־סוחר. ער און זיין פרוי זיינען אום־געקומען אין טרעבלינקע. איין טאָכטער, איידא, איז ניצול געוואָרען. זי האָט אַרויסגעשפרונגען פון וואָגאָן, וואָס האָט געפירט דעם טראַנספאָרט קיין מאַידאַנעק, און אַרויסשפרינגענדיג האָט זי צעבראָכען אַ פוס. אירע איבער־לעבונגען ווערען באַזונדער באַשריבען אין דעם יזכור־בוך. זי לעבט איצט אין פוילען און איז פאַרהייראַט. איר איצטיגער נאָמען איז ראַק. איר שוועסטער, פאַניע, האָט אויך אַרויסגעשפרונגען פון וואָגאָן, וואָס האָט ge־פירט דעם טראַנספאָרט פון ביאַליסטאָק קיין מאַידאַנעק, אָבער מען ווייסט ניט וואָס עס האָט מיט איר פאַסירט.

מלך האַנטאָוו, אַ גאלאנטעריי־קרעמער. ער איז געווען לאַנגע יאָרען דער נאַטשאַלניק פון דער „פייערלעשער־קאָמאַנדע". די דייטשען האָבען אים געשאָסען אין די בונקערס, דעם היסטאָריישען אָוועגט פון 26טען יאַנואַר 1943, וועגן ער האָט ניט געקענט, צוליב זיין קראַנקהייט, גיהן מיט אַלע אידען אינ'ם לעצטען טראַנספאָרט. זיין פרוי און טאָכטער, זשעניע, מיט איר מאַן, זעליצקי, און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

דוד פאַליאַטשעק, פון רעסטאָראַן. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

ניוניע און לאָלעק פאַליאַטשעק. זיי אַלע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

א. מאנס, אַ דענטיסט. זיין פרוי, דאָרע (פון די מאַראַנצ'עס), און טאָכטער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. ער אליין איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואָלקאָוויסקער אידישע דאָקטוירים.

שיין. די מוטער איז אומגעקומען פון די באָמבעס ביי מאַרגאָליס'ען אין קעלער.

זשאמע שיין. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

עפשטיין, א פאַרב־קרעמער, „שרה־יוכבד'ס", ער מיט זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דוד טוריאַנסקי, א קצב. זיין זוהן „נאַטעל", ישראל, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. ער איז דאַרט קראַנק געוואָרען אויף דיזענטעריע. די קראַנקהייט האָט אים אזוי אָפגעשוואַכט, אז דעם לעצטען טאָג פאַר זיין טויט, האָט מען אים אריינגעפירט אין בלאָק און דאַרט אַוועקגעלייגט אונטער דער נאַרע אויף דער ערד. וועז איך בין יענע נאַכט, צוזאַמען מיט זיין קוזין ישראל (פישקע) גאלאי, וואָס האָט נאָך דאַן געלעבט, צוגעגאַנגען צו אים זי זהען ווי ער פילט, האָבען מיר אים שוין געפונען אַן אויסגעטאַנעם (דאָס פלעגען די העפטלינגע אַראָפציהען די זאַכען פון די האַלב־טויטע), און אַזוי איז ער אויסגעאַנגען. וועגען זיין טאַכטער און איידעם, וועלוועל צירולניצקי, האָב איך שוין געשריבען.

נחום ראָזענבליום, „געטש", א פאַבריקאַנט פון סאָדע־וואַסער. זיינע צווייי זיהן, אהרע און באַניע, זיינען געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער און זיי זיינען דאַרט אומגעקומען. די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאָברינסקי. פון אלע דריי ברידער און די דריי שוועסטער און זייערע פאַמיליעס איז קיינער ניט געבליבען. לייבעל קאָברינסקי'ס א שוואָגער, פיוועל לאַכאָוויצקי, פון סוויסלאַטש, איז געווען צוזאַמען מיט מיר קורץ פאַר דער באַפרייאונג אין די דייטשע לאַגערן. ער האָט דאַרט דורכגעמאַכט די עוואָקואַציע פון די לאגערן. איך האָב זיך מיט אים צעשיידט דריי וואָכען פאר דער באַפרייאונג, אָבער ווי איך האָב געהערט פון באקאנטע, מיט וועלכע מיר זיינען געווען צוזאַמען, איז ער געשטאַרבען בלויז אייניגע טעג פאַר דער באַפרייאונג אין עבענזעע, עסטרייך.

גאָלוב, א שטעפער (אַן איידעם פון פאַלאק דעם קצב). ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּעשע בלינדערמאַן. די מוטער מיט'ן עלטערען זוהן, וואָלפּע, זיינען אומגעקומען אין דער צייט פון דער באַמבארדירונג אין דוד עפשטיינ'ס מויער (דער אַגענט). דער צווייטער זוהן, דאניע, איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

הערשעל יודזשיק, פון דער דרוקארניע. ער איז געווען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין דרעטשין, ביי זיין פרוי'ס פאַמיליע. זיי זיינען אָבער דאַרט בעת דער שחיטה אומגעקומען.

מאיר שאַלקאָוויטש, יודזשיק'ס שוואָגער און שותף. זיין פרוי, קריינע, און קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

רפאל פּאַצאָווסקי, א מעבעל־סטאָלער. ער און זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

בערעל פּרעס, דער טעכניקער. ער האָט געוואוינט אין מאַניע גאַלאַי'ס מויער. איך האָב שוין וועגען אים געשריבען, צוזאַמען מיט די איבעריגע פּרעס'עס, אין דער שילדערונג פון דער בריייטער גאַס.

נתן שפּיגעלגלאַס, לייזער שאַליוטע'ס איידעם. ער האָט געהאַט א

קאַפע־הויז. זיין פרוי, מירקע, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין אינ־
גערער זוהן, שמואל יצחק, איז געשטאָרבען אין די בונקערס. ער מיט זיין
עלטערען זוהן, חאַצקעל, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

דר. אהראנסאָן. ער איז געשטאָרבען אין וואָלקאָוויסק אייניגע יאָר
פאַר דער מלחמה. זיין פרוי און זוהן זיינען אַוועק קיין רוסלאַנד, אָבער מען
הערט ניט פון זיי.

לייזער שאַליוטע, „זאַהאַליקער". ער און זיין פרוי זיינען אומגע־
קומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער און איר מאַן, סאָנע ליפשיץ, זיינען
געווען אין ביאַליסטאָק און, ווי עס ווייזט אויס, זיינען זיי דאָרט אומגעקומען
אין איינער פון די אַקציעס.

דר. יעקב סעדלעצקי. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין
אוישוויץ. איין טאָכטער, עדזשע, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און
איז דאָרט אומגעקומען. יעקב סעדלעצקי, איז געווען זעהר אַקטיוו אין יודע־
ראַט און איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואָלקאָוויסקער אידישע
דאָקטוירים.

ברוך יונאָוויטש, אַ בוכהאַלטער. ער האָט געאַרבייט אין באַנק „קו־
פעצקי". זיין פרוי, הדסה, איז געשטאָרבען אין דער צייט פון דער דייטשער
אָקופּאַציע. ער מיט די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה נאחימזאָן, אַ בוכהאַלטער, האָט געהאַט אַ בילארד הויז. ער
מיט זיין פרוי און טאָכטער, ראָזע, אַ דאָקטאָר מעדיצין, זיינען אומגעקומען
אין טרעבלינקע. זיין זוהן, שלמה (געהאַט אַן אָפּטייק־קראָם), מיט זיין פרוי
און קינד זיינען אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מרדכי מורשטיין, אַ שניידער (מיין שווער). ער מיט זיין פרוי זיינען
אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק גאָלאָנסקי, „קאָשמעטש", פון די פאַרטיגע זאַכען. ער און זיין
פרוי און די קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. איין טאָכטער,
חיענקע (נאָחקע שיינ'ס פרוי), האָבען די דייטשען געשאָסען אין די בונקערס,
ווי איך האָב שוין פריהער באַשריבען.

יעקב סאַלמאַן, דער „אַמיניטשער", אַ זייגער־מאַכער. ער מיט זיין פרוי
זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה שיפּיאַצקי, אַ געריטנער, דעם אַמיניטשער'ס אַן איידעם. ער
מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערשעל דניאל, אַ זוהן פון ירחמיאל דעם ראש־הישיבה. זיין פרוי
און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. ער איז געווען אין אוישוויצער
לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען.

סאלמאן, אַ שוסטער, אַן איידעם פון מאיר ווייגער. ער מיט זיין
פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

חיה נייפאַן, (הענאכ'ס פרוי), זי און איר זוהן, יעקב, אַ לערער, מיט
זיין פרוי, חנה, און זוהן, מאָטעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גוראַלניק, אַ זוהן פון באַנטשע דעם שוסטער. אים האָט מען געשאָסען

אין 1905. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר וויינער, אַ שוסטער. ער איז אויך געווען דער גבאי פון דער חברה־קדישא. זיין זוהן, משה, אַ סטאָלער און אַ פייער־לעשער, מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער אַנדערער זוהן, יעקב, אויך אַ סטאָלער און אַ פייער־לעשער, מיט זיין פאַמיליע, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. איין טאָכטער, חיה, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז לעבען געבליבען. זי געפינט זיך איצט אין ארץ־ישראל.

גאָלער. אין דער פאַמיליע איז געווען אַ מוטער, און דוכט מיר, צוויי זיהן. זייער גורל איז מיר אומבאקאנט.

איטקע זוימאַן, אַן אלמנה. זי איז אומגעקומען פון די באַמבעס ביי מרדכי מורשטיין'ען אין הויז. איר זוהן, מאַרקעל, אַ שניידער, איז אַוועק קיין רוסלאַנד עטליכע וואָכען פאַר'ן אויסברוך פון קריג. איך וויים אַבער ניט וואָס עס האָט מיט אים פאַסירט.

גאָלאַנדס. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

עיין, פון די „טייגאַכצעס". קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

יעקב גאָלדבערג, שאשקע קוואַטשוק'ס מאַן. ער איז געווען אַ פייער־לעשער און האָט געהאַט אַ פרוכט־קראָם. ער איז אומגעקומען דעם 26טען יוני 1941, ווען די דייטשען האָבען באַמבאַרדירט די שטאָט. ער האָט זיך דאַן געפונען ביי נאַקדימאָנ'ען אויף קארטשיזנע, ווייל אין דעם קוואַרטאַל איז דאַן געווען רוהיגער. ווען די ערשאָפלאַנען זיינען געפליגען איבער'ן הימעל איז גאָלדבערג אַרויס פון הויז, כדי אַ קוק צו געבען וואוהין זיי פליהען, דעם זעלבען מאָמענט איז אַ באָמבע אַראָפגעפאַלען און האָט אים אַראָפגעריסען דעם קאָפּ. זיין פרוי, שאַשקע, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. צוזאמען מיט גאָלדבערג'ען, ביי נאַקדימאָנ'ען אין הויז, זיינען דאַן אויך אומגעקומען: פאניע מאַצקעוויטש, איטשע פאַלקאוויטש (אַ שניידער) און זיין איידעם, שלום ליפשיץ, בערמאַן, פון די אַנאַליזען, מיט'ן קינד, און אַנדערע, וועמעס נעמען איך קען זיך מער ניט דערמאָנען.

ראובן ליפשיץ. שוין וועגען אים געשריבען אין דער שילדערונג פון דער גאַס, וואו ער האָט לעצטענס געוואוינט.

מוליע קאַנטאָר. ער האָט געאַרבייט אין יודענראַט. בשעת דעם לעצטען טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ, וועו מען האָט די מענשען אריינגעטריבען אין די וואָגאָנעס, איז ער צעשיידט געוואָרען פון זיין פרוי און קינד, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט פילע פאַמיליעס אין יענעם טראַנספּאָרט. ער מיט זיין אינגערען אינגעל, ראובן, זיינען געווען אין זעלבען וואָגאָן מיט מיר. אויפ'ן וועג איז ער אַראָפּ פון זינען. עס איז געווען מורא'דיג צוצו־קוקען דאָס בילד ווי זיין קינד האָט געריסן צו אים און ער האָט ניט געקענט מער ענטפערען צו דער זאָך. דאָס עסען, וואָס די קאַנטאָר'ס האָבען מיט זיך מיטגענומען אויפ'ן וועג, איז געבליבען ביי דער מוטער אין אַנדערען וואָגאָן. דאָס קינד וואָס איז געווען מיט אים האָט זיך אַבער אָפּגעזאָגט צו נעמען עסען פון פרעמדע מענשען, און דער פאָטער איז שוין דאַן

מער ניט געווען ביים זינען. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

יצחק סאַלמאַן, (אַ וואַלד־הענדלער). ער מיט זיין פרוי, הינדע שאַפּירא, **האָבען** פאַרלאָזען וואַלקאָוויסק איידער די רוסען זיינען אריין, **מורא** האָבענדיג אַז זיי וועלען פאַרשיקט ווערען קיין סיביר. זיי זיינען אַוועק קיין **גראָדנע,** אָבער זיינען דאָרט אומגעקומען אין איינער פון די אַקציעס.

ישׂשכר לידסקי, אַ וואַלד־הענדלער, יצחק סאלמאנ'ס אַ שוואָגער. ער און זיין פאַמיליע **האָבען** אויך פאַרלאָזען וואַלקאָוויסק אויס **מורא** פאַר די סאָוועטען און זיינען אַוועק קיין רוזשנאי, אָבער זיי זיינען דאָרט אומגעקומען אין איינער פון די אַקציעס.

דר. א. שלאַקמאַן. ער איז געווען דער איינציגער איד וואָס איז געבליבען וואויגען אין אלכאָווסקי'ס הויז. קורץ פאַר דער מלחמה איז ער אַוועק אויף וואַקאַציע קיין רוסלאַנד, און איז אזוי ארום געבליבען לעבען. ער **געפינט** זיך איצט אין פוילען. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען.

ישראל ראָסיאַנסקי, אַ תבואה־הענדלער. די גאַנצע פאַמיליע **איז אום־** געקומען, אויסער איין טאָכטער, טשערנע, **וועלכע** האָט זיך **געראַטעוועט.**

אברהם בערעסטאָוויצקי, אַן אָפּטייקער, יעקב **דעם** פּאָטשטער'ס זוהן. ער מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען.

אויף דער גאַס פון 3טען מאי, וואָס האָט אַמאָל געהייסען די **פּריצישע** גאַס, **האָבען** לעצטענס קיין אידען ניט געווואוינט.

אָסטראָגער (קאָשטשושקע) גאס

די אַנדערע זייט

גליקפעלד. קיינער איז ניט געבליבען פון דער פאַמיליע.

מעלאַקאָווסקי. זייער טאָכטער, רחל, **האָט** געהיראַט און געוואוינט אין פּרוזשאַנע, און זייער גאַנצע פאַמיליע **האָט** זיך אַהין אַריבערגעקליבען אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. זיי זיינען אַלע אומגעקומען מיט די פרוזשאנער אידען.

גדליה בורדע, אַ טאַפּעצירער. ער און זיין פרוי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליאָוויטש, אַן אלמנה. זי מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. בלויז איין זוהן, יעקב, אַ פאַטאָגראַפער, **וועלכער** האָט זיך געפונען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען.

מאזאָוער געסעלע

ציפּע לעווין, „ציפּע די זיסע". די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען. לויט ווי איך האָב געהערט, איז בלויז איין אייניקעל, לעווין, לעבען געבליבען.

אַלטער מאָוושאָווסקי, אַ שניט־סוחר. זיין פרוי איז אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין זוהן איז אומגעקומען אין אוישוויץ. ער אליין איז

געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט געפאַלען אַ קרבן.

ניאַמע זאַקהיים, אַן אַלטער בחור, און זיינע שוועסטער, אויך על־טערע מיידלעך, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שפּינדלער, פון די פאַרטיגע קליידער. ער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

שפּינדלער, משה טשאַפקינ׳ס איידעם. ער איז אויך געווען אַ קרוב פון שפּינדלער פון די פאַרטיגע זאַכען. ער איז געווען אין דער דייטשער געפאַנגנשאַפט און איז, ווי עס ווייזט אויס, דאָרט אומגעקומען.

לעוו, אַ שוסטער (אַ ברודער פון דעם ביאַליסטאַקער בעקער). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען.

מאַטעל רוטפאָרד, פון שנאַפּס־געשעפט. (שוין געשריבען וועגען זיי אין דער שילדערונג פון מאַרק־פּלאַץ).

ישראל אפרת, אַן אַדוואָקאַט. ער איז געשטאַרבען עטליכע יאָר פאַר׳ן קריג. זיין פאַמיליע, מיט די טעכטער און איין איידעם, לאַסטאָוו, און אַן אייניקעל זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קוויאַט, דעם פּיעסקער רב׳ס אַ טאַכטער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען.

פּעלטע לאנגבאָרד, אַ מאָדיסטקע. שוין געשריבען וועגען איר אין דער שילדערונג פון דער בריטער גאַס, וואו זי האָט לעצטענס געוואוינט.

יעקב גאָלדבערג, פון פרוכט־געשעפט. שוין געשריבען וועגען אים אין דער שילדערונג פון דער גאַס, וואו ער האָט לעצטענס געוואוינט.

מאיר עפּשטיין, פון גלאָז־געשעפט. שוין געשריבען וועגען אים אין דער שילדערונג פון דער נייער געסעל.

חיים שוואַרצבוך, אַ שוסטער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען. וועגען זיין זוהן, אליהו, שוין געשריבען אין דער שילדערונג פון דער נייער געסעל .

חנא שיף, אַ זייגערמאַכער. שוין געשריבען וועגען אים אין דער שילדערונג פון דער בריטער גאַס.

אַלטער און יעקב גאַלאַי, קצבים. איין זוהן, ישראל „פישקע" איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער. עס האָט זיך ביי אים אַנט־וויקעלט אַ פאַרגיפטונג פון אַ געשווויר און ער איז געשטאָרבען אין שפּיטאָל די זעלבע וואָך מיט נח פוקס׳ען. איין גאַלאַי, וועלכער האָט זיך געפונען אין רוסלאַנד, איז לעבען געבליבען. אלע אנדערע מיטגלידער פון די ביידע פאַמיליעס זיינען אומגעקומען.

דר. דוד טראָפּ, אַ דענטיסט. ער איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון די וואַלקאָוויסקער אידישע דאָקטוירים. זיין פרוי, פאַניע, האָט זיך גע׳סמ׳ט. זייערע צוויי זיהן, אַ צווילינג, האָבען זיך שפּעטער געפונען אין די בונקערס צוזאַמען מיט זייער טאַנטע און אָנקעל, מיליע און משה בנימין שאַלאַכאָוויטש. ווען מען האָט אַרויסגעפירט דעם וואַלקאָוויסקער טראַנס־פּאָרט קיין טרעבלינקע זיינען די צוויי יתומים איימזאָם אַוועק מיט די אַנדערע.

נחום קראָל, אַן אָפּטייקער. ער מיט זיין פֿאַמיליע זיינען ארויס פון די בונקערס אַ טאָג פֿאַר'ן 26טען יאַנואַר 1943, ווען מען האָט געזאָלט אַרויסשיקען דעם לעצטען טראַנספֿאָרט פון די וואָלקאָוויסקער בונקערס. זיי האָבען זיך אויסבאַהאַלטען אויף סוויסלאָצקע גאַס (זאמאָשטשע) ביי אַ קריסט. דער זוהן, לאָלע, איז איין טאָג אַרויסגעגאַנגען אין גאַס און קריסטען האָבען אים דערקענט און פאַר'מסר'ט. מען האָט די גאַנצע פֿאַמיליע געשאָסען צוזאַמען מיט דער פֿאַמיליע פוג'ם קריסט וואָס האָט זיי אויסבאַהאַלטען.

שאַכנאָוויטש. שוין געשריבען וועגען דער פֿאַמיליע אין דער שילדערונג פון דער רינקאָוער גאַס.

שווארצבוך, אַ שערערי. די גאַנצע פֿאַמיליע איז אומגעקומען.

חיים יצחק זאַפֿאַלאנסקי (מיינער אַ קוזין). ער מיט זיין פרוי און זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

קאַפֿלאָן, אַ בלעכער. די גאַנצע פֿאַמיליע איז אומגעקומען.

יאָסעל עיין, דער „קאָלאָנטאַיער". אים האָבען די רוסען פֿאַרשיקט קיין רוסלאַנד און ער איז לעבען געבליבען. זיין פרוי און איין זוהן זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, רחל, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. דער זוהן, קובע, מיט זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין אושוויץ. דער זוהן, מאָטעל, האָט זיך אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע געפונען מיט זיין פרוי, דאָרע ווינבערג, ביי אירע עלטערען אין סאָקאָלקע, און זיי זיינען דאָרט אומגעקומען אין אייגער פון די אַקציעס.

גיטעל שערעשעווסקי, אַן אלמנה. זי און אירע זיהן, משה לייב און יוסף ברוך, זיינען אומגעקומען.

דער פֿיעסקער שמש. אין פֿאַרבינדונג מיט אים ווייל איך דאָ דערצעהלען דעם פֿאָלגענדען עפּיזאָד. נאָך דער לעצטער באַמבאַרדירונג, ווען איך בין געלאָפען אויסגעפּינען וועגען מיינע עלטערען, פון וועלכע איך בין אָפּגעטיילט געוואָרען דעם לעצטען טאָג, האָב איך אויפ'ן וועג געטראָפען מיין פאָטער. מיר זיינען דאָן געלאָפען זעהן מיין מוטער. לעבען מיין שוועסטער הויז (מורשטיין) האָט אונז באַגעגענט דער פיעסקער שמש, וואו ער האָט אויך געוואוינט מיט זיין פאמיליע. ער האָט אונז געבעטען מיט תחנונים צו העלפען אים ארויסציהען די פאַרשאָטענע קערפּערס פון זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער. וועז מיר זיינען אריין אין שטוב האָבען מיר דערהערט די געשרייען פון די מענשען: „נעמט אַוועק פון אונז די שאָפע". מיר האָבען זיך געמוסען אויפהויבען די שאָפע, אָבער זי איז אינגאַנצען געווען באַוואָרפען מיט'ן האַלץ פון צעשטערטען הויז. וועז איך בין דאָן אַרויסגעלאָפען אויף דער צווייטער זייט, צו זעהן אויב עפּעס קען פון דאָרט געטאָן וועריען כדי צו ראַטעווען די אומגליקליכע, האָב איך פֿלוצים דערזעהן אַ פאַר־שאָטענעם קערפּער, און לויט דעם קלייד, האָב איך באַלד דערקענט מיין מוטער. זי איז געווען לייכט פאַרשאָטען, און כמעט ניט צעשעדיקט, דאָך איז זי שוין מער ניט געווען ביים לעבען. אינצווישען איז די גאַנצע שטוב אַרומגעכאַפּט געוואָרען פון פלאָמען. מיר האָבען זיך פון דאָרט געמוזט אָפּטראָגען אין

גאָרטען. דערווייל איז פאָרגעקומען אַ נייער לופט־אָנגריף. איך און מיין פרוי און קינד ווי אויך די איבעריגע פון דער פאמיליע זיינען אלע אַנט־לאָפען אויף דעם רוסישען בית־עלמין (די „מאָגילקעס"). די גאַנצע שטאָט איז שוין דאָן געווען אין פלאָמען. שפעטער האָבען מיר זיך דערוואוסט, אז דער שמש האָט בלויז געראַטעוועט זיין פרוי׳ס לעבען, און זיינע ביידע קינ־דער זיינען לעבעדיגערהייט פאַרברענט געוואָרען, אויך ער מיט זיין פרוי זיינען שפעטער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם ליפשיץ, פון האָטעל, יהודה הערשקע׳ס אַן איידעם. ער מיט זיין פרוי, חיה, און זוהן, שלום, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאָכטער, וואָס איז געווען פאַרהייראט פאַר קאָפּלאָנ׳ען, אַ האָלץ־סוחר, איז מיט איר מאַן אומגעקומען אין טרעבלינקע. די אנדערע טאָכטער, עטעל, און איר מאַן, חיים שעליובסקי, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

ישראל גובאַר, דוד גובאַר׳ס זוהן. ער און זיין פרוי, פייגעל (אַ טאָכ־טער פון די דוואָרעצקי׳ס און אייניקעל פון בלאָך), און זייערע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

וועלוועל בליאַכער. ער, זיין פרוי, צוזאַמען מיט די זיהן און די טאָכ־טער, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

לייבעל דאַרעוסקי. ער האָט געאַרבייט אין באַנק. ער איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

חאַצקעל גאלער, אַ בעקער. ער און זיין זוהן און פרוי זיינען אום־געקומען אין אוישוויץ. איין זוהן איז לעבען געבליבען, לויט ווי איך האָב געהערט.

פישעל בערעזניצקי, פון שפּיז־געשעפט. לעצטענס האָבען זיי גע־וואוינט ביי חאַנאַוויטש׳ען אויף זאַמאָשטש, לעבען בריק. זיי זיינען אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

הערשעל מאָרדעצקי׳ס פאַמיליע. ער איז געווען אַ מולער. זיין פרוי, עטע, און זוהן, יאָסעל (אַ סטאָלער) — ער איז אויך געווען אַ באַ־וואוסטער פוטבאָליסט אין „מכבי" — זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם ליפשיץ, „טשעמע", אַ מולער. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אהרן הירש גרינגאס. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען.

אברהם אהרן מנוך (צדוק׳ס זוהן). ער איז אומגעקומען פון אַ באָמבע ביי מיין שווער, מרדכי מורשטיין׳ען, אין הויז. לויט ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, האָט אברהם אהרן מנוך, נאָכדעם ווי ער איז פאַר־וואונדעט געוואָרען, געבעטען ביי מיין מוטער זי זאָל אים געבען וואַסער. זי איז געגאַנגען ברענגען דאָס וואַסער און אינצווישען איז די לופט־אַטאַקע ווידער באַנייט געוואָרען. אַ צווייטע באָמבע איז געפאַלען אויפ׳ן הויז און מיין מוטער, צוזאמען מיט די איבעריגע, האָבען שוין מער ניט באַווייזען צו פאַרלאָזען די שטוב, און זיי זיינען אלע אומגעקומען.

יחיאל יאַנקאָוו, פון דער וועשעריי (אייזשיק ניימאַנ׳ס איידעם). ער

און זיין פרוי, באַבעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין טאַכטער, מאַניע, מיט איר מאַן, ליאָוע גליקפעלד, און די אַנדערע טאַכטער, ציליע ווילק — זיינען אַלע אומגעקומען אין אוישוויץ. ציליע׳ס מאַן, זשאַמע ווילק, איז אומגעקומען אין אוישוויצער לאַגער.

שלמה זאקהיים. ער און זיין פרוי, דוואָשקע, און טאַכטער, טייבע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה יוסף ראַביץ. ער און זיין פרוי, מאַשע, מיט די קינדער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם יצחק פּאַדאָלינסקי, דער סטאָלער. אים האָבען די דייטשען געשאָסען דעם 2טען נאָוועמבער אין תלמוד־תורה, צוזאַמען מיט די אַלטע און קראַנקע, וועלכע האָבען ניט געקענט מיטגעהן מיט׳ן טראַנספּאָרט. זיין פרוי, רבקה, און טעכטער, מיניע און חנה זאַיעץ, זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

מרדכי גורעוויטש. זיין פרוי, באַשע, איז געשטאָרבען דעם טאָג וואָס די דייטשען זיינען אריין אין שטאָט. זייערע קינדער: ליפשע, מיט איר מאַן און זיהן, איטשע און יעקב, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע; חנה מיט איר פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין די סלאָנימער שחיטות.

בערעל און דוד יוסף קאַפּלאַן. איך האָב שוין וועגען זיי געשריבען אין דער שילדערונג פון די גאַסען וואו זיי האָבען געוואוינט.

בערעל אמסטיבאָווסקי, אברהמ׳לס זוהן. געווען אַ מיטגליד פון יודענראַט. זיין פרוי און קינד זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ. ער איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. זיין ברודער און די שוועסטער זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

יעקב יעזערסקי, אַ האַלץ־העגדלער. ער איז געשטאָרבען דעם טאָג וואָס די דייטשען זיינען אריין אין שטאָט. זיין פרוי האָבען די דייטשען פאַר־גאַזט אין די בונקערס מיט די אַלטע. זיין טאָכטער, פירע, איז געשטאָרבען פון טיפוס אין וואַגאַן אויפ׳ן וועג קיין אוישוויץ. איר מאַן, יאסיק באַטווינסקי, און זייער זוהן זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ.

הערשעל ראביץ. ער לעבט איז אַמעריקע. זיין פרוי, שפרה, און די טעכטער, טייבע און ראַזע, מיט די קינדער, און איין זוהן, איצעל, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. די איבעריגע צוויי זיהן, יעקב און דוד, זיינען געווען אין דייטשער געפאַנגענשאַפט אַבער מען הערט ניט פון זיי. ווי עס וויזט אויס, זיינען זיי אויך אומגעקומען.

קאַרטשיזנע

איטשע עפשטיין, אַ שמיד. ער מיט זיין פאַמיליע צוזאַמען מיט׳ן זוהן. ירחמיאל, מיט זיין פרוי (קאַפּעל טוריאַנסקי, דעם בירער׳ס אַ טאָכטער) און זייער קינד זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יאַסעל, „דער פאַליווניק" (אַ טאַפּ־מאַכער). די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דר. א. אמסטיבאַווסקי, ער איז געווען אַ פּאַרטיזאַן אין וואַהלין און איז לעבען געבליבען. זיין שוועסטער און איר מאַן, מנשה גאָטעספעלד, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. זיין ברודער, בערעל, און די איבעריגע דריי שוועסטער, שרה, מירעל און העלען, זיינען געווען אין אוישוויצער לאַגער און זיינען דאָרט אומגעקומען.

לאַם, דער תבואה־הענדלער. זייער גאַנצע גרויסע פאַמיליע — דריי זיהן מיט זייערע פאַמיליעס, די טאָכטער און איר מאַן, ברודנע — זיינען אַלע אומ־געקומען אין טרעבלינקע.

לייבעל יאלאָווסקי, „קאַראָוואי", אַ שוסטער. ער און זיין פאַמיליע, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

מאיר סעלעצקי, פון טאַרטאַק. אים מיט זיין גאַנצער פאַמיליע האָבען די רוסען פאַרשיקט קיין רוסלאַנד. זיינע זיהן לעבען אין רוסלאַנד.

אַנשעל שלעפּ'ס. ער, זיין פרוי און קינדער אומגעקומען אין טרעבלינקע.

משה בערעזניצקי. ער און זיין פאַמיליע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

באָראָדיצקי, „קאַשמעטש". צוויי ברידער באָראָדיצקי, צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער דריטער ברודער, מיכאל, איז געווען אין אוישוויצער לאַגער און איז דאָרט אומגעקומען. זיין פאַמיליע איז אויך אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יוסף גאַרבאַרסקי, אַ פאָליווניק. די גאַנצע פאַמיליע איז אומגע־קומען אין טרעבלינקע.

האָדעל באָטווינסקי, דעם שוחט'ס פרוי. זי, איר טאָכטער און אירע קינדער זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער זוהן איז אומגעקומען אין אוישוויץ. דער איידעם, יעקב מלמד, איז געווען מיט מיר אין אוישוויצער לאַגער, אָבער קורץ פאַר דער באַפרייאונג האָבען אים די דייטשען דערשאָסען ווען ער האָט פֿרובירט צו אַנטלויפען.

אברהם וואַנד. זיין גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליעזר נאַקדימאָן, אַ וואַלד־הענדלער. אויף זיין הויז איז געפאַלען אַ באָמבע און פיל מענשען זיינען דאָרט גע'הרג'עט געוואָרען. נאַקדימאָן'ס זוהן האָבען די דייטשען געשאָסען אין די בונקערס. איין זוהן איז אומגע־קומען אין אוישוויץ. אליעזר און זיין פרוי, רחל, מיט די איבעריגע פון דער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אברהם קאַלאָנסקי. ער און זיין פרוי, רחל, מיט זייערע קינדער, פייטשע, ליפשע און די אנדערע זיינען אלע אומגעקומען.

ברודנע. קיינער איז פון דער פאַמיליע ניט פאַרבליבען.

משה פֿריבולסקי, די גאַנצע פאַמיליע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

גראָדזענסקי, אַ מילך־הענדלער. זיין פרוי און טאָכטער, ביילקע, מיט איר מאַן, פריבולסקי, אַ שוסטער, זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

אליהו זאקלאם, אַ קירזשנער. ער מיט זיין פרוי, דוואָשקע, און זייערע פיר קינדער (צוויישען זיי שרה און ישראל; די נעמען פון די אַנדערע צוויי געדענק איך ניט) זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די איבערלעבונגען פון איידאַ מאַזאָווער

צוזאַמענגעשטעלט לויט אירע בריף צו דר. מאַזעס איינהאָרן

איידא מאַזאָווער, אַ טאַכטער פון הערשל מאַזאָווער, פון פאַפיר־געשעפט, איז איינע פון די געצעהלטע וואָלקאָוויסקער אידישע מיידלעך וואָס זיינען ניצול געוואָרען פון שונא'ס מערדערישער האַנט. די באַשרייבונג פון אירע איבער־לעבונגען אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע זאָגט עדות פאַר דער וועלט אויף די שוידערליכע ליידען און פייניגונגען וואָס די אידען האָבען דורכגעמאַכט, אויף די פיזישע און גייסטיגע דערנידערונגען צו וועלכע זיי זיינען געצוואונגען געוואָרען ביז די גרויזאַמע קויל פון שונא'ס ביקס, די שטיקענדע גאַזען און ברענענדיגע פלאַמען אין די טויט־קאַמערען האָבען ענדליך געמאַכט אַ סוף צו זייערע ליידען און גלייכצייטיג אָפּגעשלאָסען דאָס טרויעריגסטע קאַפּיטעל אין דער אידישער געשיכטע.

איידא מאַזאָווער איז געבוירען געוואָרען אין וואָלקאָוויסק, האָט דאָרט פאַרבראַכט אירע בעסטע יוגענד־יאָרען און האָט מיט איר פאַמיליע גע־לעבט אַ רוהיג לעבען ביז דעם שוואַרצען טאָג, וועו די דייטשען זיינען אריין אין וואָלקאָוויסק. באַלד זיינען דורך זיי פאַרעפענטליכט געוואָרען די גוט־באַקאַנטע נאַצישע גזירות געגען די אידען, וואָס האָבען אלע געצילט צו איין פונקט — די פולשטענדיגע פאַרניכטונג פון אידישען פאָלק.

דעם 2טען נאָוועמבער, 1942, איז אויך איידא מאַזאָווער'ס פאַמיליע, צו־זאַמען מיט אַלע וואָלקאָוויסקער אידען, פאַרטריבען געוואָרען אין די בונ־קערס הינטער דער שטאָט. מיט די וואָלקאָוויסקער אידען זיינען אויך פאַר־טריבען געוואָרען אין די בונקערס דריי הונדערט ביאַליסטאָקער מיידלעך וועלכע זיינען אויפ'ן באַפעל פון דער וואָלקאָוויסקער נאַצי־קאַמאַנדע אַראָפ־געבראַכט געוואָרען פון זייער היים־שטאָט קיין וואָלקאָוויסק פאַר צוואַנגס־אַרבייטען. דער פּרעזעס פון ביאַליסטאָקער יודענראַט, אינזשעניר אפרים באַראַש, האָט באַלד נאַכדעם ווי די וואָלקאָוויסקער אידען זיינען פאַרטריבען געוואָרען אין די בונקערס זיך אָנגעהויבען סטאַרען ביי דער ביאַליסטאָקער נאַצי־קאַמאַנדע צו באַקומען אַ דערלויבעניש פאר די ביאַליסטאָקער אידישע מיידלעך צוריקצוקערען זיך אין זייער היים־שטאָט. עס איז אים ענדליך נאָך לאַנגע באַמיהונגען די זאַך געלונגען. אינצווישען איז אַ צאָל ביאַליסטאָקער

איידא מאזאוער-ראק

מיידלעך, א דאנק זייערע אייגענע באמיהונגען געלונגען אויף פארשיידענע אופנים ארויסצוראטעווען זיך פון די וואלקאוויסקער בונקערס און אומקערען זיך אהיים. די נאצי-קאמאנדע האט אבער דערפון ניט געוואוסט און האט דערלויבט אינזשעניר בראש ארויסצופאדערן פון די וואלקאוויסקער בונקערס די אריגינעלע צאל מיידלעך, וואס איז פון דער ביאליסטאקער קהילה אויסגעליהען געוואָרען פאר ארבייט אין וואלקאוויסק. דער וואלקאוויסקער יודענראט האט דאן באשלאסען אויסצופילען די דערלויבטע קוואטע מיט וואלקאוויסקער מיידלעך, ווייל ארויסראטעווען זיך פון די בונקערס קיין ביאליסטאק איז דאן געווען פארראטן אלס א גרויסע דערגרייכונג.

עס האט זיך דאן אנגעהויבען א געראנגעל צווישען די וואלקאוויסקער מיידלעך. מען האט אנגעפאנגען אנבאטען געלט און צירונג כדי איינגעשלאסען צו ווערען אין דער ליסטע פאר ביאליסטאק. די מיידלעך האבען באדארפט זיין יונג און בלויז איינע פון א פאמיליע האט געקענט איינגעשלאסען ווערען אין דער רשימה. אין די בונקערס איז די ארבייטס-אויפזעהערין איבער די ביאליסטאקער מיידלעך געווען ריטא קינישעווסקא אוז פון איר איז שטארק אפהענגיג געווען דער גורל פון די קאנדידאטקעס פאר

ביאליסטאק. זי האָט באַשטימט דעם פרייז און די עלטערען האָבען איר אָנגעבאָטען וואָס נאָר זי האָט פאַרלאַנגט כדי צו ראַטעוונען זייערע קינדער קיין ביאַליסטאק. זי האָט זיך מיט'ן געלד געטיילט מיט דעם שוף פון לאַגער. אגב איז זי שטאַרק געהאַסט געווען פון די אידען אין לאַגער פאר איר קאָאָפּעראַציע מיט די נאַציס און שפּעטער, בשעת דער אַקציע אין ביאַליסטאָק, דעם 5טען פעברואַר, וועו זי האָט פאַר'מסר'ט פאַר דער געס־טאַפּאָ איניגע אידען וואָס האָבען זיך אויסבאַהאַלטען, האָט מען זי אויף דער גאַס פאַרוואַרפען מיט שטיינער און פאַרוואונדעט. נאָך דעם אינצידענט האָבען די נאַציס ארויסגעשיקט פריילין ריטא קינישעווסקא קיין וואַרשע, וואו זי האָט וויטער געאַרבייט פאַר די דייטשען.

פון דער פאַמיליע מאַזאָווער איז די עלטערע טאָכטער, פּאַניע, אַוועק צוזאַמען מיט די ביאַליסטאָקער מיידלעך פון וואָלקאָוויסק. איר שוועסטער, איידא, איז פאַרבליבען מיט אירע עלטערען אין די וואָלקאָוויסקער בונקערס.

צווישען די וועלכע זיינען דאָן איינגעשלאָסען געווארען אין דער רשימה פון די ביאַליסטאָקער מיידלעך זיינען געווען די פאָלגענדע: פּאַניע מאַזאָווער, שאָשקע גאָלדבערג (קוואטשוק); כאלע מארגאָליס (די עלטערע טאָכטער); ליבע לאָשאָוויטש (מעשעל'ס אייניקעל); רחל לעוו און איר אינגערע טאָכטער מוסיע; די פרוי פון וועלוועלסקיים עלטערען זוהן, וועלכער איז געווען פאַר־שיקט קיין רוסלאַנד; עלקע ניידוס (פון קארטוז בערעזע); שרה לעווין (פון די פאַרטיגע זאכען); פרוי בעדאַנקען (אַ סלאָנימער); יודקאָווסקיים צווי שוועסטער פון סלאָנים, און אנדערע.

ענדע נאָוועמבער האָבען זיך אָנגעפאַנגען די טראַנספאָרטען פון די בונקערס. איידא מאזאָווער האָט זיך די גאַנצע צייט ארומגעטראָגען מיט דעם געדאַנק ארויסצוראַטעווען זיך קיין ביאַליסטאָק כדי זיך צו קענען טרעפען מיט איר שוועסטער פאַניע, וועלכע האָט שוין דאָרט געארבייט צו־זאַמען מיט די ביאליסטאָקער און געווואוינט אין דאָרטיגען געטא. די בא־דינגונגען אין ביאליסטאָק, לויט די באריכטען וואס מען פלעגט דערהאַלטען אין די בונקערס, זיינען דאָן געווען פיל בעסערע ווי די אונטער וועלכע די וואָלקאָוויסקער אידען האָבען צו דער זעלבער צייט געלעבט. אַנהויב דעצעמבער האָבען די דייטשען באַשלאָסען צו ליקווידירען דעם לאַגער. מען האָט זיך ביי זיי קוים אָפּגעבעטען איבערצולאָזען אין לאַגער די יונגע און ארבייטס־פעהיגע מענשען. איידא מאזאָווער איז געלונגען איינגעשלאָסען צו ווערען אין דער „גליקליכער" צאָל פון די זיבעצעהן הונדערט אידען, ווועמען עס איז דערלויבט געווארען צו פארבלייבען אין וואָלקאָוויסקער לאַגער. ליידער זיינען אָבער אירע עלטערען אריין אין דער אלגעמיינער צאָל וואס

איז באשטימט געווארען פאר'ן טראנספארט. איידא מאזאוועך איז ארויס־געשיקט געווארען אויף ארבייט אין שטאט, א דאנק דער אינטערוועניע פון א פריינדליכען פאליציי־מאן, און מען האט איר אויך דערלויבט צו בלייבען שלאפען אין ארבייטס־לאגער, אין דער געבוידע פון שלאכט־הויז.

פינף פארטאג, דעם 8טען דעצעמבער 1942, האט מען אויפגעוועקט די מענשען וועלכע האבען זיך געפונען אין שטאטישען קאנצענטראציע־לאגער אין שלאכט־הויז צום טעגליכען אפיל, און דאן אונטער א שטארקער וואך געפירט אין דער ריכטונג פון די בונקערס. אין דער גרופע האבען זיך געפונען ראזא איינהארן מיט איר מאן און טאכטער און איידא'ס פריינדין אסתר מארקוס. אויפ'ן וועג האט מען צו זיי אנגעשלאסען נאך פיר מאן פון גע־פענגעניש. ביים דערנעהענטערען זיך צו די בונקערס האבען זיי געזעהן א גרויסע מאסע אידען, געפירט אונטער א שוואר־באוואפענטער מיליטער־וואך אין דער ריכטונג פון וואקזאל. דאס זיינען געווען די וואלקאוויסקער, וועלכע זיינען באשטימט געווארען צום טראנספארט. דארט האבען זיך אויך געפונען איידא'ס עלטערען. דאס זיינען זיי אלע געגאנגען זייער לעצטען וועג — אין די גאז־קאמערען פון טרעבלינקע. איידא האט ניט געוואוסט וואס מיט זיך צו טאן — צי אנשליסען זיך אן אירע עלטערען און טיילען מיט זיי דעם אלגעמיינעם גורל פון דער גאנצער מאסע אידען, צי פאר־בלייבען אויפ'ן ארבייטס־לאגער און אזוי ארום פארלענגערען נאך אויף א צייט דאס פיינליכע לעבען אונטער'ן נאצי־יאך. מיט עטליכע טעג פריהער, וועו זי האט געזעהן אירע עלטערען אין די בונקערס, האט די מוטער פון איר געפאדערט, אז זי זאל בלייבען אין ארבייטס־לאגער, און אויב זי וועט זוכה זיין צו בלייבען לעבען, זאל זי איבערגעבען איר טאכטער פאניע און איינציגען זוהן אין ארץ־ישראל וועגען די לעצטע מאמענטען פון זייער לעבען אין די בונקערס.

אנטלויפט פון די בונקערס

דעם 14טען יאנואר, 1943, איז געלונגען איידא מאזאוועך, צוזאמען מיט אירער א פריינדין אליע גליקפעלד, צו פארלאזען די בונקערס. א באקאנטער פאליציי־מאן האט זיי ארויסגעהאלפען אין דער דורכפירונג פון פלאן. דעם זעלבען פריה־מארגען, וועו די פאליציי האט שוין געהאט צונויפגעשטעלט די ארבייטס־קאמאנדע, האבען זיי זיך ניט געמאלדען ווי געווענליך נאר האבען אפגעווארט ביז די קאמאנדע האט פארלאזען דעם לאגער, דאן האבען זיי כלומר'שט נאכגעיאגט די ארבייטער און זיינען אויפ'ן וועג אין דער שטאט פארשוואונדען געווארען. עס איז זיי געלונגען צו דערגרייכען די היים פון דער קריסטין מאריא רודניצקא, וועלכע איז געווען א פריינדין

פון דער פאַמיליע מאַזאוועך. די קריסטין האָט זיי אויפגענומען און צוגע־זאָגט זיי אויסצובאַהאַלטן ביז זיי וועלן האָבן אַ געלעגנהייט צו אַנט־לויפן קיין ביאַליסטאָק.

זיי זיינען אָבער ביידע געקומען צו דער קריסטין אָנגעשטעקט מיט טיפוס — וואָס האָט זיך שוין דאַן געהאַט פאַרשפרייט צווישען די מענשען אין די בונקערס — און זיי האָבן זיך ביידע אַרומגעטראָגען מיט אַ הויכער טעמפּע־ראַטור. ביי אַליע גליקפעלד האָט זיך אָנטוויקעלט אַ פלעקען־טיפוס. מאריא רודניצקאַ האָט זיי באַהאַנדעלט אין דער קראנקהייט, אָבער וועג זי האָט זיך דערוואוסט, אז די דייטשען האַלטען ביים פולשטענדיגען ליקווידירען דעם לאַגער אין די בונקערס, האָט זי שטאַרק מורא געקראָגען און האָט געוואָלט, אז ביידע מיידלעך זאָלען אַריבערגעפירט ווערען אין סעימי־קאָוון שפּיטאָל. די קראַנקע מיידלעך האָבען אָבער ניט געוואָלט געהן אין שפּיטאָל אויס מורא אז מען וועט זיי דאָרט דערקענען. דעם 26טען יאַנואַר, וועג מען האָט אַרויסגעפירט דעם לעצטען וואָלקאָוויסקער טראַנס־פּאָרט פון די בונקערס, האָט מאריא רודניצקא גע׳פּועל׳ט ביי די מיידלעך אז זיי זאָלען פאַרלאָזען איר היים. אגב האָט זי פון די מיידלעך אויסבאַ־האַלטען דעם פאַקט אַז דער לאַגער אין די בונקערס איז שוין אויסגעליידיגט.

דעם 29טען יאַנואר האָבען ביידע מיידלעך פאַרלאָזען דאָס הויז פון דער קריסטין און האָבען זיך געלאָזען אויפ׳ן וועג צו די בונקערס. וועג זיי זיינען אָנגעקומען אין די בונקערס האָבען זיי שוין קיינעם דאָרט ניט געפונען. דער וועכטער האָט זיי דערצעהלט אז בלויז מיט צוויי טעג צוריק איז דער לאַגער אָפּגעשלאָסען געוואָרען. זיי האָבען זיך דאַן ביידע צוריק־געקערט צו דער קריסטין. זי האָט זיי אָבער מער ניט אריינגעלאָזען צו זיך אין הויז און האָט זיי געראַטען צו געהן אין שפּיטאָל. אַליע גליקפעלד איז דאַן אליין אַוועק אין שטאָט צו באקאנטע. וואָס עס האָט מיט איר שפּעטער פאַסירט וויס מען ניט.

צופּום קיין ביאַליסטאָק

איידא מאַזאָוועך, הגם זי איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ הויכער טעמ־פּעראַטור אין קאַלטען וועטער, האָט דאָך באַשלאָסען ניט צו מעל־דען זיך אין שפּיטאָל און זי האָט זיך אַ לאָז געטאָן צופּום אין דער ריכטונג פון ביאַליסטאָק, וואו זי האָט געהאָפט צו דערשלאָגען זיך צו איר אַייניציגער שוועסטער, וואָס האָט נאָך דאַן געלעבט. אָפּגעהאַנדיג אַ גאַנצען טאָג אין דער קעלט האָט זי זיך אין אָוועגט ענדליך דערשלאָגען צו אַ דאָרף אויפ׳ן ביאַליסטאָקער וועג. זי האָט אָנגעקלאָפּט אין טיר פון אַ פויער׳ס הייזעל און האָט זיך ביי אים געבעטען ער זאָל איר דערלויבען איבערצו־

נעכטיגען די נאכט. דער פויער האט זיי אבער מיט געוואלט אוועקגעפירט צום סאלטעס. דער סאלטעס האט איר געגעבען א פלאץ וואו צו איבער־נעכטיגען, און ווייל זי האט ניט געהאט מיט זיך קיין דאקומענטען, האט ער איר באפוילען גאנץ פריה ווידער צו מעלדען זיך צו אים כדי זי אפ־צושיקען קיין וואלקאוויסק, פונוואנען זי איז געקומען. 4 אזייגער פארטאג האט זיך איידא אויפגעכאפט, וועז אינדרויסען איז נאך געווען גוט פינסטער, און זי האט פארלאזען דעם פויער'ס הויז און האט זיך ווידער געלאזען אין וועג אריין. זי האט באווייזען פארבייצוגעהן דאס הויז פון דער געסטאפא, וואס האט זיך געפונען אויף דער גרענץ פון וואלקאוויסקער קרייז און בי־א־ליסטאק. נאך דער סטאנציע וואליל האבען זי אייניגע גויים, וועלכע האבען געארבייט אויפ'ן וועג, פארהאלטען. זי האט זיך פון זיי אויסגעקויפט, אבער זיי האבען נאכגעשיקט נאך איר אייניגע דייטשען און מען האט זי צוריק געבראכט קיין וואליל. זיי האבען בי איר פארלאנגט דאקומענטען, און וועז זי האט גע'טענה'עט אז זי באזיצט ניט קיין דאקומענטען האבען זיי זיך טעלעפאניש פארשטענדיגט מיט הארדאק און אין פארלויף פון א האלבער שעה צייט זיינען קיין וואליל אנגעקומען צוויי דייטשען מיט א פוילישען פאליציי־מאן און מען האט זי אוועקגעפירט אין דער תפיסה אין הארדאק.

זעקס טעג האט מען זי אפגעהאלטען אין תפיסה און געהאלטען אין איין אויספרעגען אונטער פארשיידענע דראונגען. איידא מאזאוער האט די גאנצע צייט גע'טענה'עט אז זי איז ניט קיין אידיש מיידעל. וועז מען האט זי געפרעגט פארוואס זי האט ניט קיין דאקומענטען, האט זי גע'טענה'עט אז זי שטאמט פון סלאנים (דאן וויים־רוסלאנד), וואו מען האט זי געוואלט שיקען אויף ארבייט און זי האט דעריבער באשלאסען פון דארט צו אנטלויפען, און כדי מען זאל זי ניט צוריקשיקען אהיים, האט זי ניט געזומען מיט זיך קיין דאקומענטען. זיי האבען זיך דאן פארשטענדיגט מיט סלאנים לויט דעם נאמען און אדרעס וואס זי האט זיי אנגעגעבען. אבער נאך איידער עס איז אנגעקומען דער ענטפער פון סלאנים האט זיך אלעס אויפגעקלערט און זיי זיינען ממילא דערגאנגען אז זי איז א אידיש מיידעל. געשען איז עס דורך א צופאל. זי איז געזעסען ביים שעף אין ביוראָ, וואו עס האט זיך געפונען די גאנצע צייט אן איבערזעצער, וועלכער האט איבערזעצט אלע אירע באהויפטונגען פון פוליש אויף דייטש. דער שעף האט זיך דווקא צו איר באציגען מענשליך און האט אפילו ניט דערלויבט די אנדערע זי צו שלאגען. זי האט דאן געהאט א הויכע טעמפעראטור, וואס זי האט זיך מיט אלע כוחות באמיהט אויסצובאהאלטען פון די דייטשען. עס איז איר געווען קאלט, איז זי צוגעגאנגען צום אויוון כדי זיך אנצוואוארעמען.

פלוצים האָט זי דערהערט אַן אוממענשליך געשריי: „וואָס זיצט דו נעבען אַוועק. שטעה אַוף!" אויף אַן אינסטינקטיווען אופן האָט זי זיך אויפגעשטעלט, אָבער זי האָט זיך ניט פֿאַרלוירען. דערזעהענדיג ווי זי האָט רעאַגירט אויף זיין וועגדונג אין דייטש, איז ער אויף שנעל צוגעלאָפֿען צו איר און האָט זי אָנגעפֿאַנגען צו שלאָגען איבער'ן פנים, שרייענדיג אויפ'ן קול: „פֿאַר־שטעהסט דאָך דויטש — יאוואָל! ביזט יודין, יאוואָל!" מען האָט זי באַלד אָפּגעפירט אין אַ צעלע. אַ טאָג שפּעטער האָט ער זי ווידער געפרופען צו זיך און האָט פון איר פֿאַרלאַנגט אַ דערקלערונג. דאָן האָט אים איידא מאָזאָווער דערצעהלט, אז זי איז אליין פון ביאַליסטאָק, און אז זי איז אַראָפּ־געבראַכט געוואָרען קיין וואָלקאָוויסק אויף צוואַנגס־אַרבייט, וואו זי איז קראַנק געוואָרען אויף אַ לונגען־אָנצינדונג און איז אזוי ארום פֿאַרבליבען אין וואָלקאָוויסק. זי האָט אָבער שטאַרק געבענקט אהיים, האָט איר דער שעף געלאָזט זיך אומקערען קיין ביאַליסטאָק. ער האָט איר קיין שריפט־ליכע דערלויבעניש ניט געגעבען, ווייל דאָס איז זיכער געווען געגען געזעץ. אין אַ טאָג אַרום איז איידא מאָזאָווער, צוזאַמען מיט צוויי אַנדערע קריסטליכע פֿאַרטיזאַנען, אָפּגעפירט געוואָרען, געשמידט אין קייטען, צו דער געסטאַפּאָ אין ביאַליסטאָק. דאָס האָט פֿאַסירט דעם 4טען פעברואַר, 1943, ערב אַן אַקציע אין ביאַליסטאָקער געטא, וואָס איז שוין דאָן געווען אינגאַנצען אָפּ־געשלאָסען פון דער וועלט. זיי זיינען אלע אויסגעשטעלט געוואָרען ביי דער וואַנט און זיינען זיכער געווען אז מען געהט זיי שיסען אויפ'ן אָרט. פֿלוצים איז אַ געסטאַפּאָ־מאַן צוגעגאַנגען צו איידא מאָזאָווער און זי גע־פרעגט צי זי וויל געהן אין געטא. דער דאָזיגער פֿאַרשלאָג איז אזוי ווי פון הימעל אַראָפּגעפאַלען. דער געדאַנק אז זי וועט זיך ענדליך קענען זעהן מיט איר שוועסטער פאַניע האָט זי ממש באַטויבט פון גרויס שמחה. אייר־ניגע מינוטען שפּעטער איז זי שוין געווען אין געטא. ליידער אָבער האָט זיך דעם זעלבען אָוועגט דאָרט אָנגעפאַנגען איינע פון די טרויעריג־באַרימטע דייטשע אַקציעס.

אין ביאַליסטאָקער געטא

גלייך ביים אָנקומען אין ביאַליסטאָקער געטא, האָט מען זי אריינגע־שיקט אין דער געטא־באָד, און וועז זי איז פון דאָרט אַ צעהיצטע אַרויסגע־קומען האָט זי באַלד געקראָגען אַ שרעקליכען הוסט וואָס האָט זי פאַר פילע חדשים פֿאַרפֿאַלגט און גרויסע צרות פֿאַרשאַפט איר און איר שוועסטער.

אין ביאַליסטאָקער געטא האָט איידא מאָזאָווער אָחוץ איר שוועסטער פאַניע אויך געטראָפען פילע אַנדערע וואלקאָוויסקער. צווישען זיי זיינען געווען: די פאַמיליע סמאזאנאָוויטש (פון די ברעטער); שאָשקע גאָלדבערג (קווא־

טשוק); ליבע לאשאוויטש (מעשל'ס אייניקעל); כאלע מארגאליס, הענאך ראפאפארט; **די דענטיסטין** שרה פיסיק **מיט איר טאכטער** רות; משהיל שערעשעווסקי; צילינ צוקערמאן **מיט איר** טאכטער; וולאסקי; שאשע רובין; רחל לעוו **מיט איר טאכטער** מוסיא. סאניע באטווינסקי (**פון קינא**) **איז שוין דאן מער ניט געווען אין געטא, ווייל מען האט זי ארויסגעשיקט מיט דער ערשטער אקציע. דער פאטער פון אלע וואלקאוויסקער אין געטא** איז געווען סמאזאנאוויטש, **וועלכער פלעגט זיך שטארק אינטערעסירען מיט'ן** גורל **פון זיינע לאנדסלייט און זיי ארויסהעלפען וואו עס איז נאר מעגליך** געווען. **די לאגע פון די אידען אין ביאליסטאקער געטא, וועו איידא מאזאוער** איז אהין אנגעקומען אין פעברואר 1943, איז שוין דאן געווען זעהר א שלעכטע. **דער געטא דארט איז שוין דאן מער ניט געווען קיין מקום מקלט ווי אין דער ערשטער צייט פון דער דייטשער אקופאציע. די אידען פון דארטיגען געטא האבען שוין צו יענער צייט געזוכט פארשיידענע וועגען ווי אזוי זיך ארויסצוראטעווען פון ביאליסטאק.**

אויך איידא מאזאוער און איר שוועסטער פאניא האבען זיך ארומגע־ טראגען מיט דעם זעלבען געדאנק. **דער אינציגער אויסוועג איז געווען** צו אנטלויפען פון געטא **און אנצושליסען זיך אן די פארטיזאנען אין וואלד.** אבער דאס איז געווען פאר זיי א שווערע זאך, ווייל אלס וואלקאוויסקער מיידלעך זיינען זיי ניט געווען באקאנט מיט די דארטיגע מענשען **און וועגען און** האבען פשוט ניט געוואוסט ווי אזוי אינצושטעלען א פארבינדונג מיט דער **דארטיגער פארטיזאנען־באוועגונג. אזוי ארום זיינען פארביי־געגאנגען אייניגע** חדשים פון שווערער צוואנגס־ארבייט און שלאפלאזע נעכט, **וועו זיי האבען** זיך פארנומען מיט זוכען **וועגען און אויסארבייטען פלענער ווי אזוי צו** אנטלויפען פון געטא. שליסליך איז זיי געלונגען אנצושליסען א קאנטאקט מיט א וואלפער יונגערמאן סולקעס, **וועלכער האט זיי צוגעזאגט זיי צו פאר־** בינדען מיט די פארטיזאנען.

פון ביאליסטאק קיין מאידאנעק

פון דעם דאזיגען פלאן איז אבער גארנישט געווארען, ווייל דעם 18טען אויגוסט 1943, זיינען ביידע שוועסטער, איידא **און פאניא מאזאוער, אפגע־** שיקט געווארען מיט א טראנספארט פון ביאליסטאקער אידען קיין מאידאנעק. די וואגענען זיינען געווען גיפאקט מיט מענשען. **וועו די באן האט זיך** אפגעשטעלט אין לובלין לעבען מאידאנעק לאגער האבען געסטאפא־לייט גע־ עפענט די טירען פון די וואגענען. פון איין וואגען האט זיך אבער כמעט ניינער ניט באוויזען, **און וועו די** געסטאפא־לייט זיינען אהין אריינגעשפרונגען האבען זיי דערזעהן עטליכע צעהנדליג טויטע קערפערס פון מיידלעך. לויט

ווי צוויי מיידלעך פון זעלבען וואָגאָן האָבען דערצעהלט, איז דאָרט דורכגע־פירט געווארען אַ מאַסען־זעלבסטמאָרד. די מיידלעך אין יענעם וואָגאָן זיינען אלע געווען יונג און שעהן און זיי האָבען גוט געוואוסט וואָס עס דער־וואַרט זיי ווען זיי וועלען אַריינפאַלען אין שונא'ס הענט. האָבען זיי באַ־שלאָסען בעסער זיך אליין צו טויטען דורך איבערשניידען די אָדערען פון די הענט. אין יענעם וואָגאָן האָט זיך געפונען אַ דאָקטאָרין, וועלכע האָט דאָס דורכגעפירט. אויך די צוויי מיידלעך וועלכע זיינען לעבען געבליבען פון יענעם וואָגאָן האָבען דאָס זעלבע געטאָן, אָבער ביי זיי זיינען די אָדערען איבערגעשניטען געווארען ניט טיף גענוג און זיי זיינען ניצול געווארען.

לויט ווי איידא מאַזאוער דערצעהלט, האָט זי קורץ פאַר דעם, אייִדער די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט אין לובלין, דערזעהן ווי איר שוועסטער פּאַניע און איר פריינדין שרה לעווין (פון די פאַרטיגע זאָבען) זיינען אַרויסגעשפּרונ־גען פון וואָגאָן אין אַ לעצטען פאַרזוך זיך צו ראַטעווען. שרה לעווין איז דורך די דייטשען דערשאָסען געווארען גלייך אויפ'ן אָרט. פּאַניע'ן איז געלונגען אָפּצולויפען אַ שטיק וועג, אָבער איידא האָט מער פון איר שוין ניט גע־הערט, און זי ווייסט אפילו ניט וואָס מיט איר איז ענדליך געשען, צי זי האָט איר חלום פאַרווירקליכט און זיך דערשלאָגען צו די פאַרטיזאַנען, צי זי איז אויפ'ן וועג געפאַלען פון אַ דייטשער קויל.

אין מאַידאַנעק

נאָכ'ן ארויסקומען פון וואָגאָן האָט מען די מענשען באַפוילען זיך אויס־צושטעלען אין רייהען פון פינף און מען האָט זיי פאַרטריבען אין אַלגע־מיינעם שטראָף־לאַגער. אין איידא'ס גרופּע זיינען אויך געווען די צוויי מיידלעך, וועלכע האָבען זיך איבערגעשניטען די אָדערען.

מען האָט די מענשען גלייך אָפּגעפירט אין באַד, וואו זיי האָבען געמוזט זיך צעשיידען מיט זייערע פעקלעך זאַכען, וועלכע זיי האָבען נאָך געהאַט מיטגעבראַכט. אויך האָט מען זיי באַפוילען איבערצוגעבען אין דער קאַסע זייער גאלט און צירונג, דראָהענדיג מיט טויט די וועלכע וועלען עס ניט טאָן. בארוועסע און אָנגעטאָנענע אין שמאַטעס — האָט מען זיי איבערגעפירט אויפ'ן פינפטען פעלד, אין אַ פרויען לאַגער, וואו אַלע פרויען זיינען גינע־קאָלאָגיש אונטערזוכט געווארען, כדי אויסצוגעפינען צי זיי האָבען ניט באַ־האַלטען קיין גאלט.

קיין מאידאנעק זיינען פון ביאַליסטאָק אָנגעקומען אין אויגוסט צוויי טראַנספּאָרטען — איינער דעם 18טען אויגוסט און דער צווייטער דעם 20טען אויגוסט 1943, דאָרט איז שוין דאָן געווען איין אַלגעמיינער קאָנצענטראַציע

לאַגער וואָס איז באַשטאַנען פון פינף פעלדער און וואו עס זיינען געווען אידען מיט קריסטען צוזאַמען, און נאָך אַ צווייטער לאַגער וואָס האָט געהייסען „פלוג־פּלאַטער", וואו עס זיינען געווען בלויז אידען — דאָס איז געווען אַן ארבייטס־לאַגער. אויסער דעם האָבען זיך נאָך פיל אידען אויפ־געהאַלטען אין געטאָ אויף ליפּאָווא גאָס אין לובלין גופא.

די ערשטע וואָלקאָוויסקער אידען אין דעם לאַגער זיינען געווען מיליטער־געפאַנגענע פון דער פּוילישער ארמיי. צווישען זיי זיינען געווען: בעניע בערג, יודעל ווייַנער, יאָסעל יונאָוויטש, חנא סארעקשאבעס, דוד שפּענדלער, ראָביץ און אַנדערע. זיי אַלע האָבען זיך שוין דאָרט געפונען זיבט דער לאַגער איז דאָרט איינגעשטעלט געווארען. אויסער בעניע בערג האָבען זיי נאָך אַלע געלעבט ווען איידא מאזאָווער איז אַהין אָנגעקומען אין אויגוסט 1943. בעניע בערג, לויט ווי מען האָט איבערגעגעבען איידא'ן, האָט געהאַט אַ שוידער־ליכען טויט. מען האָט אים דערשלאָגען צום טויט מיט שטעקענס.

צווישען די אַנדערע וואָלקאָוויסקער אין מאידאנעק זיינען געווען פיל אידען, וועלכע האָבען פריהער אויף פאַרשיידענע וועגען דערגרייכט דעם ביאַליסטאָקער געטאָ, האָפענדיג דאָרט צו געפינען אַ מקום מקלט, אָבער זיי זיינען שפּעטער, צוזאַמען מיט די ביאַליסטאָקער אידען, פאַרטריבען געווארען קיין מאידאנעק. צווישען זיי זיינען געווען: אינזשעניר באָרג ווייַנער (אַ זוהן פון דר. ווייַנער) מיט זיין פרוי, געבראַכט פון גראָדנע; פיינסאָדים איידעם מיט זיין זוהן (פון גאלאנטעריע־געשעפט); צאַליע גאָלדבערג (פון מיהל אויף קאָשטשושקע גאָס); פּאָוועס זוהן פון אָפּטייק (האָט געלעבט אין גראָדנע); סמאזאנאָוויטש פון טארטאק; לייבע באָראָש (אפרים באָראָש'עס אַ ברודער); אפרים באָראָש, וואָס איז אָנגעקומען קיין מאידאנעק אין סעפּטעמבער 1943, נאָכדעם ווי דער גאַנצער ביאַליסטאָקער געטאָ איז ליקווידירט געווארען: אינקערים עלטערער זוהן; חיים טשאָפקין; איינער פון די מאָפּסיקיעס; משהיל שערעשעווסקי. צווישען די פרויען זיינען דאָרט געווען: ניוטא בליאכער, פרומע וואַנד, רוזיא קוויאַטקאָווסקא (אָזערניצקא) און איידא מאַזאָווער. יוכבד באָראָש איז אויך אַהין געקומען אין סעפּטעמבער 1943.

ניוטא בליאכער, פרומע וואַנד און איידא מאַזאָווער האָבען זיך באַלד ביי דער באַד אָנגעגעבען אַלס בערשטעל־מאַכערינס און זיי זיינען איבערגעשיקט געווארען אין אַן ארבייטס־לאַגער וואָס האָט געהייסען „פלוג־פּלאַטער". אין יענער צייט איז נאָך געווען דערלויבט פאַר די מיידלעך צו באַזוכען צוויי שעה אין אָוועט דעם מענער־לאַגער. יאָסעל יונאָוויטש (דעם קצב'ס זוהן) איז דאָרט געווען אַ קאָלאָנען־פירער. ער האָט די דריי מיידלעך געגעבען צו 500 זלאָטעס, פאַר וואָס זיי האָבען זיך איינגעקויפט זאכען און עס איז זיי

נאָך געבליבען אַביסעל געלט צו האַנדלען. יודעל ווייַנער, וועלכער האָט געאַרבייט ביי דער וועשערייַ, פלעגט זיי שטענדיג געבען ריינע וועש און פּריש וואַסער — וואָס דאָס איז דאָרט געווען אַ זעהר גרויסע זאַך. זייער טאָג ארבייט פלעגט זיך ציהען פון פריה־מאָרגען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

די גרויסע אַקציע אין מאַידאַנעק

אַזוי אַרום זיינען פאַרלאָפען עטליכע וואָכען ביז דעם 3טען נאָוועמבער 1943, וועו עס איז דורכגעפירט געוואָרען אין לאַגער אייַנע פון די גרויסע דאָרטיגע אַקציעס. עס זיינען דאָן אויפ'ן לאַגער דערשאָסען געוואָרען אין יענעם טאָג נייַנצעהן טויזענט און פיר הונדערט (19,400) מענשען. אין לאַגער זיינען נאָך דער שחיטה בלויז פאַרבליבען דריי הונדערט מענער און דריי הונדערט פרויען. פון די וואָלקאָוויסקער וועלכע זיינען פאַרבליבען נאָך דער גרויסער אַקציע זיינען געווען: אינקער, ראביץ, דוד שפּענדלער, פרוי יוכבד באַראַש, רוזיא אָזערניצקא און איידא מאַזאָוור. משהיל שערעשעווסקיין איז געלונגען צווויי וואָכען נאָך זיין אָנקומען קיין מאידאנעק אַרויסצורעטעווען זיך פון דאָרט.

די עטליכע הונדערט מענער זיינען דאָן געווען אין אַן ערגעראָר לאַגע ווי די פרויען, ווייל די פרויען האָבען געאַרבייט ביי די זאַכען פון די פאַר־שטאָרבענע וואו זיי פלעגען געפינען געלט און בריליאַנטען און פלעגען עס אָפט קענען אויסבאַהאַלטען פון די דייטשען. צווישען די מענער נאָך דער שחיטה איז געווען איינער גאָלמאַן פון איזאבעלין. ער איז אָבער קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פונ'ם לאַגער קראַנק געוואָרען אויף טיפוס און איז געשטאָרבען.

אונטער די שרעקליכסטע באַדינגונגען און מיט אַ שטענדיגער מורא פאַר'ן נעקסטען טאָג האָבען זיי אַזוי אָפּגעלעבט ביז חודש אפריל 1944, וועו די נאַציס האָבען באַשלאָסען אינגאַנצען צו ליקווידירען דעם מאידאנעק לאגער, ווייל די רויטע ארמיי האָט זיך שוין דאָן געהאלטען אין דערנעהענ־טערען. די אידישע מענער אוו פרויען וועלכע זיינען פאַרבליבען אין דער לעצטער גרופּע אוו וועלכע זיינען געווען די אייַנציגע לעבען־געבליבענע עדות פון די נאַצי גרויל־טאַטען — וואָס פאַר זייערע אויגען זיינען פאַרגע־קומען די מאַסען־שחיטות פון צעהנדליגער טויזענטער אידען — זיינען אַלע באַצייכענט געוואָרען מיט דעם בוכשטאַב „איי", וואָס האָט געמיינט „אַק־ציאָנס יודען". די דייטשען האָבען זיי געהאַלטען באַזונדער, אוו וועו עס זיינען קורץ פאַר'ן ליקווידירען פון דעם מאידאנעק לאַגער אַהין אָנגעקומען ראדאָמער אידען, האָט מען זיי אויך געהאַלטען אָפּגעזונדערט, אויס מורא

טאָמער וועלען די „אַלטע" איינוואוינער פון מאידאנעק לאָגער דערצעהלען זייערע ברידער וועגען די שוידערליכע סעלעקציעס און אָקציעס וואָס זיינען אויפ'ן זעלבען לאָגער פאָרגעקומען.

אַרויספיר פון מאַידאַנעק

מען האָט ענדליך דעם 14טען אפריל 1944 די איבערגעבליבענע פון די דריי הונדערט מענער און דריי הונדערט פרויען, אַנגעטאָן אין שמאַטעס, און אָן שיך, אריינגעפאָקט צו זעכציג אין וואָגאָן און אַרויסגעפירט פון מאידאנעק. וואוהין מען האָט זיי געפירט האָט קיינער ניט געוואוסט, אָבער דעם ענדליכען ציל וואָס האָט זיי דערוואַרט האָט יעדער איינער געוואוסט.

אין דער דאָזיגער גרופּע האָבען זיך אויך געפונען איידא מאזאווער און דר. יוכבד באַראַש, פרוי פון אפרים בארש. פאַר איידא'ן איז שוין דאָן געווען גאַנץ קלאָר, אַז אויב זי וועט זיך ניט אַרויסרייסען פון שונא'ס נעגעל ביי דער דאָזיגער לעצטער געלעגענהייט, איז איר וועג צו די גאַז־קאַמערען אָ פאַרזיגעלטער. זי האָט באַשלאָסען צו טאָן דאָס וואָס איר שוועסטער פאַניע האָט געטאָן מיט א צייט פריהער — אַרויסצושפרינגען פון וואָגאָן. זי האָט גאָרניט געהאָט וואָס אָנצוואוועדען; אפילו אויב זי וועט גע'הרג'עט וועדען — וועט עס אַלץ בעסער זיין ווי די גאַז־קאַמער. דאָס מאָל האָט זי באַ־שלאָסען איר פּלאַן דורכצופירען אונטער אלע אומשטענדען. עס איז אָבער ניט געווען פון די לייכטע זאכען. יעדער וואָגאָן, לויט ווי זי שילדערט, איז געווען איינגעטיילט אין דריי טיילען, צו דרייסיג מיידלעך אין פאָדערשטען און הינטערשטען טייל פון וואָגאָן, און אינמיטען זיינען געזעסען די געסטאַפּא־לייט אָנגעלאָדען מיט געווער. מען האָט די מיידלעך פאַרבאָטען זיך צו ריהרען פון אָרט. ביי יעדען שאָרך פלעגען די געסטאַפּא־לייט באַלד וועדען אויפמערקזאם. די לאָגע איז געווען לייכטער אין אָוונט, וועו די געס־טאַפּא־לייט האָבען אָביסעל פאַרטונקעלט דאָס ליכט אין וואָגאָן, וויל איינער פון זיי האָט געוואָלט שלאָפען. עס איז געווען צוועלף אַזייגער ביינאַכט און די באַן איז געלאָפען אין דער טיפער פינסטערניש פון דער נאַכט.

שפּרינגט פון באַן

עס איז שטיל געווארען אין וואָגאָן און איידא האָט באַשלאָסען דורכצופירען איר פּלאַן. זי איז ארויסגעשפרונגען אין פעלד אריין און איז געבליבען ליגען. זי האָט געוואָלט אָנהויבען לויפען, אויס מורא טאָמער וועט מען זיך ארומזוהן אין וואָגאָן וואָס עס האָט פאַסירט און מען וועט אָנ־הויבען שיסען, אָבער זי האָט זיך ניט געקענט ריהרען פון אָרט. זי האָט דאָן באַמערקט אַז איר פוס איז צעבראָכען געווארען אין צוויי ערטער. נאָכ־

דעם ווי זי איז געקומען צו זיך האָט זי ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. איין זאַך איז פאַר איר געווען קלאָר, אז זי טאָר דאָרט לענגער ניט בלייבן, ווייל בייטאָג וועלען זי די דייטשען געפינען און דערשיסען. איידא האָט זיך מיט אַלע קרעפטען אויפגעהויבען און הינקעדיקערהייט האָט זי זיך געלאָזט אין דער ריכטונג וואו זי האָט באַמערקט ליכט אין עטליכע הייזער פון אַ דער־ בייאיגען דאָרף. ווידער האָט זי ביי זיך באַשלאָסען, אז זי מוז שפילען די ראָלע פון אַ קריסטין. בלויז דאָס וועט זי קענען ראַטעווען פון אַ זיכערען טויט. זי האָט ענדליך דערגרייכט אַ פויעריש הייזעל און האָט אָנגעקלאָפט אין טיר. דער פויער האָט געעפענט די טיר און זי האָט אים דערצעהלט, אז זי האַלט ביים שטאַרבען און אז זי מוז זעהן דעם גלח כדי פאַר אים צו זאָגען ווידוי. דער פויער האָט זי אריינגעטראָגען אין שטוב און זי אריפגע־ לייגט אויף שטרוי. ער האָט איר געגעבען וואַסער און באַלד אָנגעהויבען צו פאַרוואַרפען מיט פראגעס. איידא האָט דאן באשלאָסען אז עס וועט פאר איר פיל בעסער זיין אויב זי וועט מאַכען דעם איינדרוק אז זי איז באַוואוסט־ לאָז און זי איז באַלד איינגעשלאָפען. גאַנץ פריה איז צום פויער געקומען דער סאָלטיס און ביידע האָבען זי אָפגעפירט אין דעם דערבייאיגען דאָרף וואָוואָלניצע, וואו עס האָט זיך געפונען אַ גלח און אויך אַן אמבולאַטאָריע פון ערשטער הילף. די פאָליציי האָט באַלד צונויפגעשטעלט אַ גאַנצען פראָ־ טאָקאָל, לויט וועלכען זי האָט זיך אָנגעגעבען אלס העלענא רודניצקא פון וואָלקאָוויסק און איר טאַנטע מאריא רודניצקא אלס איר נאָהענטסטע קרובה. עס האָט זיך מיט איר גלייך פאַראינטערעסירט אַ רעליגיעזע פריילין פון יענעם דאָרף. מען האָט איידא'ן, וועלכע האָט שוין פיגורירט אין באַריכט אלס העלענא רודניצקא, איבערגעפירט אין אַ דערבייאיגען שטעטל אפאלע לובעלסקיע. דאָרט איז געווען אַ שפיטאָל וואו מען האָט געזאָלט געבען איידא'ן די נויטיגע מעדיצינישע הילף. ליידער האָט דער דאָרטיגער דאָקטאָר באַלד פעסטגעשטעלט, אז עס איז געווען שוין צו שפעט צו ראַטעווען דעם פוס און ער האָט דורכגעפירט אַן אמפוטאַציע.

אין שפיטאָל

נאָך דער אָפּעראַציע האָט איידא אָנגעשריבען אַ בריף צו מאריא רודניצקא אין וואָלקאָוויסק און איר דערצעהלט וועגען דעם וואָס עס האָט מיט איר פאַסירט. מאריא רודניצקא האָט געענטפערט אויף איידא'ס בריף און האָט באַשטעטיגט פאַר דער פאָליציי אז זי איז איר טאנטע. זי האָט אויך אָנ־ געשריבען אַ בריף צום פאָרוואלטער פון שפיטאָל און געבעטען, אז מען זאָל איר פלימעניצע דאָרט האַלטען ביז עמיצער וועט קומען פון וואָלקאָוויסק זי אָפּנעמען. איידא'ס רעליגיעזע באַקאַנטע פון וואָוואָלניצע פלעגט קומען

אין שפיטאָל זי באַזוכען מיטבערענגענדיג מיט זיך מתנות פאַר דער קראַנקער. אויך האָט זי איר איין מאָל געבראַכט אַ קאַטוילישען תפילה־בוך, און האָט זאָגאָר אָנגעבאָטען אויסצוארבייטען פאר איר די נויטיגע דאָקומענטן. עס איז אָבער געקומען אַן איבערבורוך. אין שפיטאָל האָבען זיך אָנגעפאַנגען צו פאַרשפרייטען קלאַנגען, אז העלענא רודניצקא איז אין אמת'ען אַ אידיש מיידעל. עס האָט זיך ארויסגעוויזען, אז בשעת דער אָפּעראַציע אויף איר פוס, וועו איידא איז ניט געווען ביים פולען באַוואוסטזיין, האָט זי אייניגע מאָל אויסגעשריען אויף אידיש, און דאָס האָט געווארפען אַ חשד אויף איר אמת'ער אָפּשטאַמונג. מען האָט אָנגעהויבען חוקר ודורש זיין וועגען דער זאַך. דערצו האָבען זיך נאָך די ספיקות וועגען איר אמת'ער אָפּשטאַמונג פאַרשטאַרקט וועו אין פאַרלויף פון עטליכע וואָכען צייט איז קיינער פון איר פאַמיליע זי ניט געקומען באַזוכען אין שפיטאָל. דער הויפּט־דאָקטאָר פון שפיטאָל האָט זיך אָבער באַצויגען צו איידא'ן זעהר פיין און האָט אויף אלע טענות געענטפערט, אז עס איז זיין חוב אלס דאָקטאָר איר צו געבען די נויטיגע מעדיצינישע הילף, איבערהויפּט וועו די פאַליציי אליין האָט זי געבראַכט אין שפיטאָל אריין. דער קאָמענדאַנט פון דער דאָרטיגער פאַליציי איז אויך ניט געווען אימשטאַנד צו יענער צייט זיך צו פאַרנעמען מיט דעם ענין פון אויספאָרשען דעם אמת, ווייל די פאַרשטאַרקטע טעטיגקייט פון דער פאַרטיזאַנען באַוועגונג האָט ממש געבונדען די הענט פון דער פאַליציי.

דערווייל זיינען פאַרלאָפען אייניגע וואָכען און די וואונדען נאָך דער אָפּעראַציע זיינען שוין כמעט געווען פאַרהיילט. דער דאָקטאָר האָט דאַן געמאָלדען איידא'ן, אז ער וועט זי ניט קענען האַלטען לענגער אין שפיטאָל. ווייל זי האָט ניט געהאַט קיין אַנדער פלאַץ וואו צו אַנטלויפען און אויס מורא זיך צו באַווייזען פאר דער קריסטליכער וועלט האָט זי אָנגעפאַנגען אויפצורייצען די נאָך ניט פולקאָם פאַרהיילטע וואונדען כדי אַזוי אַרום צו באַקומען די גוטהייסונג פון דאָקטאָר פאר אַ לענגערען אָפּהאַלט אין שפיטאָל.

אינצווישען איז געקומען די באַפרייאונג . . .

נאָך דער באַפרייאונג איז איידא מאַזאָוער אַוועק קיין לובלין און פון דאָרט קיין פויזען, וואו זי האָט געהייראַט.

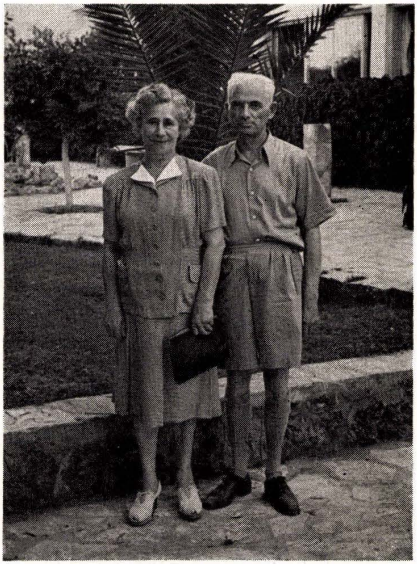
דער טראַנספאָרט מיט די דריי הונדערט מיידלעך, פון וועלכען זי איז על־פי נס ניצול געוואָרען, איז געבראַכט געוואָרען קיין אוישוויץ, און ווי די געצעהלטע לעבען־געבליבענע פון אוישוויצער לאָגער גיבען איבער, זיינען אַלע מיידלעך דאָרט אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערען.

מצבות פון מיין פאָטער און שוועסטער

רעכטס: **מצבה פון מיין שוועסטער** ליזע אין תל־אביב, אויפֿן בילד שטייט איר מאַן, שמשון חאַראַך.

לינקס: **מצבה פון מיין** פאָטער צבי הירש איינהאָרן **אויפֿן** וואָלקאָוויסקער **בית־עלמין**

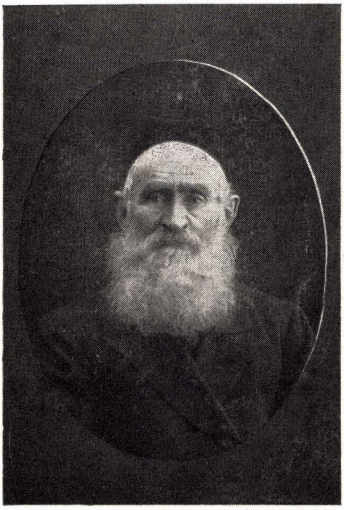

מיין שוועסטער ליזע מיט איר מאַן שמשון חאַראַך אין ארץ־ישראל

פאָטאָגראַפֿירט אין יוני 1946, אייניגע שעה פאַר איר פֿלוצימדיגען טויט

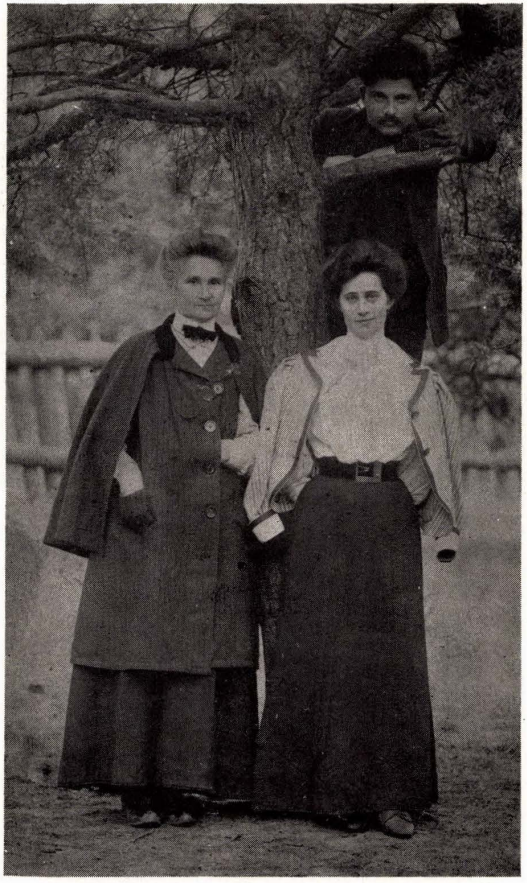
פרוי פון חיים לייב קאַגאַן פון לידע
(מיין מוטער׳ס מוטער)

ר׳ חיים לייב קאַגאַן
מיין מוטערס פאַטער פון לידע

הרב חיים עוזר גראַדזענסקי, דער ווילנער רב
(מיין קוזין)

מיין מוטער, מיין שוועסטער ליזע און איר מאַן שמשון חאַראַך
אין יאָר 1910

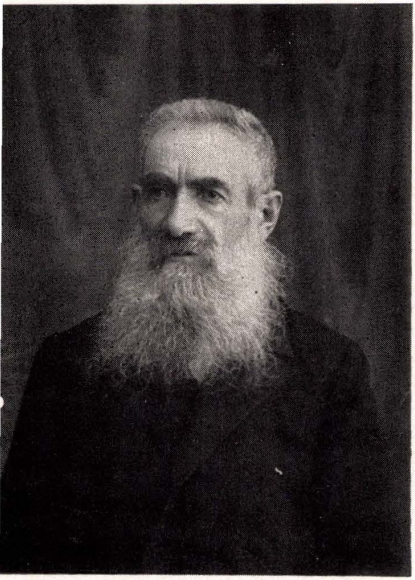
דערקלערונג פון בילד אויף זייט 895

מיין פאַמיליע

די אויבערשטע בילדער — פון רעכטס: **מיינע שוועסטער ראָזע און ליזע, און לוטשע גלעמבאָצקי**; פון לינקס — זיצענ: **מיין מוטער און ליזע**; שטייענ: **ראָזע און פּעשקע.**
די אונטערשטע בילדער — פון רעכטס, זיצענ: **מיין מוטער און ראָזע**; שטייענ: **משה׳קע און פּעשקע**; לינקס — זיצענ: **משה׳קע און ליזע**; שטייענ: **ליזע׳ס מאַן (חאַראַך) און ראָזע.**

מיין פאַמיליע

דר. בנימין איינהאָרן

מיין אָנקעל — דוד איינהאָרנס פאָטער

רעכטס: אַלס מיליטערישער דאָקטאָר; לינקס: אין זייגע לעצטע יאָרען

מיין שוועסטער ראָזע אין יאָר 1937

מיינע שוועסטער ליזע און ראָזע אין יאָר 1938
פאַטאָגראַפירט אין וואַלקאָוויסק בשעת ליזע׳ס לעצטען באַזוך

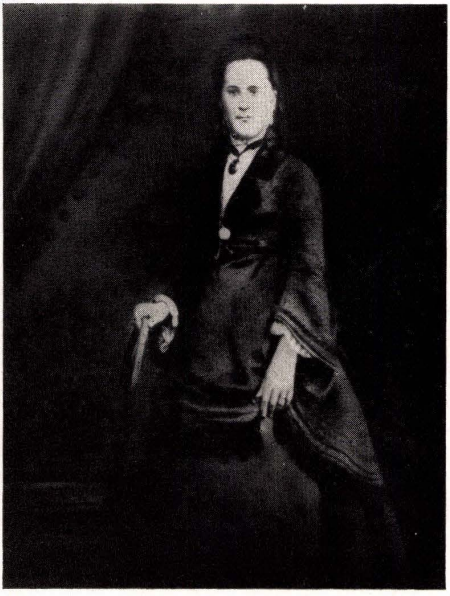

די פאַמיליע ביי מיין שוועסטער דבורה׳ס קבר אין יאָר 1922
רעכטס צו לינקס: משה׳קע, פעשקע, מיין מוטער, מיינע שוועסטער ראָזע און ליזע

מיין פאַמיליע אין יאָר 1910

רעכטס צו לינקס: מיין ברודער אַסקאַר, מיינע שוועסטער ראָזע און ליזע מיט איר מאַן שמשון.

מיין מוטער

אין יאָר פון איר הייראַט

מיינע שוועסטער מיט מיר אַלס קינדער

רעכטס צו לינקס: משה׳קע, פּעשקע און דבורה

היימישע ענינים

פון ראובן רוטשיק ז"ל

(אויסצוגען פון "וואָלקאָוויסקער לעבען")

אידען, ס'איז אַ שמחה היינט
און אַ יום־טוב פאַר דער שטעטל,
ס'איז אַ קלייניקייט? - ס'ערשיינט
דאָ ביי אונז אַ אידיש בלעטל!

וויפיל טעג און וויפיל יאָרען
זיינען מיר געוואונט געוואָרען
זיצען, אויסקוקען פון לייט,
וואָס זיי שרייבען פון דער ווייט.

— — — — — — — — — —

אַלע חתונות און ברית־מילן —
וועט איר גלייך די ערשטע וויסען,
און וואָס איינער טוט און מאַכט,
סיי בייטאָג און סיי ביינאַכט
וועט ניט זיין פאַר אייך פאַרהיילען —
אַלעס וועט מען אייך דערצעהלען.

— — — — — — — — — —

אויסער דעם וועט איר געפינען
אין דעם "וואָלקאָוויסקער לעבען"
יעדען פרייטאָג גאַנץ באַגינען
אַלץ, וואָס ס'לאָזט זיך איבערגעבען,
אַנשטענדיק, לויט קרעפטען נאָך,
פון דעם גאַנג פון יעדער וואָך.

— — — — — — — — — —

און וויבאַלד אַזוי, רבותי,
לאָמיר מאַכען גאָר אַ כוסה
און זיך ווינשעוווען: לחיים.
מ'זאָל דערלעבען ביז דעם נייעם
יאָר און אויך עס זאָל זיין מעגליך
זי אַרויסצוגעבען טעגליך,
פול מיט אינהאַלט, שיין און רייך.
טאָקע נאָר צו לייטען גלייך!

נומער איינס, אויגוסט, 1926.

●

ס'איז "ליהודים" איצט אין שטעטל:
ס'גייט ביי אונז אַ סדרה וואַהלען
צו דעם שטאָטאַט, צו דעם ליבען,
וועלכער מוז זיין אויסגעקליבען
און אויך ווערען פריש באַנייט.

— — — — — — — — — —

הימל, ערד און קאַנדידאַטען! . . .
רק מען האַלט זיך אין באַראַטען,
און מען רייסט זיך און מען קריגט זיך
מיט אַ אימפּעט פעסט און שטאַרק —
אַלץ צוליב דעם נייעם מאַרק.
מאַרק אַהין און מאַרק אַהער:
"בלאָטע" — "עיין", "עיין" — "בלאָטע" . . .

נומער 40, יולי, 1927

●

ס'האָט זיך ניט געחלומט
קיינעם, טאָקע קיינעם!
ס'האָט דער ערשטער נומער
אַלעמען געוואונדערט,
כאָטש געווען באַשיידען,
אין פאַרמאָט אַ קליינעם —
וואָס'זשע וועט איר זאָגען
איצט צום נומער הונדערט?
ס'איז אַ יובילייאום!
און אין אַזאַ פאַל —
איז ביי פריינט אַ שמחה,
שונאים — פלאָצט די גאַל. . .

אוי, אַ וועג געווען! —
אויסגעלייגט מיט קלעצער. . .
מ'האָט געזעהן כסדר
נאָר פאַרקרימטע נעזער . . .
נעזער פון די דרוקער,
נעזער פון די זעצער,
נעזער פון די שרייבער,
נעזער פון די לעזער.

זאָל עס גיין, רבותי,
וואָס־זשע קריטיקירען!
ס׳איז דאָך היינט אַ יום־טוב —
מאַכען מיר לחיים!
לאָמיר זאַמלען כוחות
און אין וועג זיך רירען,
דינען גרייט דעם לעזער,
וויייטער זיין געטריי אים.
אויפגעטאָן איז עטוואָס,
גרויס איז דאָך דער טאָג,
"וואָלקאָוויסקער לעבען" —
לעבען זאָל! ווייואָ!

נומער 100, יאָר 1929.

●

גאָט פֿאַרלאָזט ניט אונזער שטעטל,
לאָזט אין קריזיס איר ניט פֿאַלען —
גיט הצלחה מיט׳ן שעפל
און פֿרנסה — גאַנצע קוואַלען. . .
ס׳איז די קאָפּ ביי יעדען רואיג,
ס׳האָט קיין טענות אויך דער מאָגען . . .
עפּעס רעדט די וועלט פון קריזיס,
מיר — מיר ווייסען ניט צו זאָגען! . . .
— — — — — — — — — —
און מען דרייט אויך מיט די צינגער. . .
רק מען האַלט אין איין באַריידען. . .
שטייען רעדלעך און מען טענה׳ט
און ס׳איז שווער זיי גאָר צעשיידען.
פּעלט דען טעמעס? — גאָט פֿאַרלאָזט ניט
אָט אַ בענקעל — אַ פּאַרמעגען!
נאָט און רייסט זיך: ווער פֿאַר כבוד,
ווער — פֿאַר "גלאַט פון מצוה וועגען" . . .
— — — — — — — — — —
ס׳וויל דער מאַגיסטראַט, דער ליבער,
אונז באַזאָרגען מיט גריזשאָטע
און מען וויל די ביסל קרעמער
טיף דערטרינקען אין דער בלאָטע. . .

האַלטען איצטער צווויי חזנים
אונזער שטאָט אין פּעסטע קלעמען —
ביידען וויל מען אויף יום־טובים
אין דער גרויסער שוהל דאָ נעמען.
איז דאָך גוט? — נאָר מעשה־שטן
(ס׳פּעלען ניט אין שטעטעל צינגער)
וועלען אויפגעזוכט חטאים
טאָקע אויף די ביידע זינגער.

באשר וואָס? אויף איינעם זאָגט מען,
אַז. . . (אַ גרויל, אַ, טאָטע־פֿאָטער!)
אום יום קדוש, יום כפּורים,
טוען דאָן געוועזען האָט ער. . .
און דער צווייטער — אין פּריזורעץ
האָט (אַזוי האָט ווער געמאָלדען)
זיך פֿאַרלאָנגט אַ בערדעל־שפּיצעל
"איבערלאָזען פֿאַר די יאָלדען" . . .

גייט אַרום די שטאָט אויף רעדלאָך
און צום רב איז עס דערפֿאַרען —
לייגט דער רב אַוועק אַ דרשה,
גיסט אויף ביידען אויס זיין צאָרן.

נומער 173, אויגוסט, 1930.

●

שוין פֿאַרזינדיגט, גאָט צו דאַנקען,
אויך דעם שטיקעל מאַרק אין שטעטעל,
ס׳איז אַזוי שוין אָנגע׳חתמ׳עט,
וווייזט אויס, לאַנג געווען דער צעטעל. . .
שריי אַהין און שריי אַהער —
ס׳העלפט שוין גאָרניט קיין זאַך מער.

שטיל אין גאַס. מען זעהט ניט קיינעם
זאָל פון דאָרף אַהער פֿאַרפֿאָרען,
מיט די פורלאָך זיך צעשטעלען —
ווער מיט וויין און ווער מיט קאָרן,
ווער מיט זוימען, ווער מיט ליין —
קיינער קומט אין שטאָט אַריין.
ניט קיין קעלבעל, ניט קיין בהמה,
ניט קיין עוף און ניט קיין תבואה,
אויס מיט ציבעלע, קאַרטאָפּעל —
קיין זאַך ניט אויף אַ רפואה!
ס׳ברענגט קיין גוי׳ה ניט אַן איי —
אַלץ פֿאַרלאָרען, אַך און וויי!
שטייען קרעמלאַך שטיל פֿאַר׳יתומ׳ט
פֿאַר׳דאגה׳עט זיצען קרעמער;
קומט אַריין אַן עקזעקוטאָר —

הערט מען דאַמאָלס ערשט אַ זמר,
שרייבט אַהער און שרייבט אַהין —
ס׳ווערט דער ״סוחר״ געל און גרין.
— — — — — — — — — —
עס ווערט די שטעטל ״סאַניטאַרנע״,
זויבער־ריין און אַן אַ שפרינקעל;
אויסגעקערט פון שטויב און בלאָטע
אומעטום אין יעדען ווינקעל.
אַלץ אין קער און אַלץ אין וואַש,
ריין אין גאַס און ריין אין טאַש. . .
— — — — — — — — — —
ס׳זינגט זיך אויך ניט ביי די לערער,
ס׳ליגט זיי, נעבאַך, ניט אין זינען,
כ׳מיין די לערער דאָ פון ״תרבות״
קענען זיך קיין טרייסט געפינען:
ס׳האָט זיי אָפּגעזאָגט דער ועד
און געלאָזט זיי נע־ונד.
ס׳קעמפט דער ״ועד פון צוויי תקיפים״
קענען אַלטע דינער טרייע,
קלערט קיין סך און ברענגט אַראָפּ־עט
פאַר דער שולע לערער נייע.
רודערט זיך עס גאָר ניט שלעכט
און דערגעה ווער ס׳אין געראַטן.
שטייען קלאַסען פעסט געשלאָסען;
ס׳בלאָנקען אומעט די תלמידים;
אַלע קינדער — פאַר די אַלטע!
פאַר די אַלטע — אַלע ״חסידים״! . . .
ס׳ווערען שלעסער אָפּגעריסען. . .
און ביים ועד און פּעדאַגאָגען
הויבט זיך אויף אַ ״ריצעקו״
און מען הויבט זיך אָן צו שלאָגען . . .
נאָכדעם ביי אַ זיצונג פיין
די מחנכים זעצט מען אײַן . . .
און דער קאָמף — ער רוקט זיך ווייטער,
ס׳ווערט אַ נייַער ועד געקליבען,
די למודים ווייטער גייען —
פונקט ווי פריער אַלץ געבליבען.
ס׳האָט דער פּערסאָנאַל געזיגט —
הידד! הידד! אויס קאָנפליקט!
איי אַ צייט! — אָפּילו לערער
פראָגרעסירען מער און מערער.

קעמפען פאַר דער עקזיסטענץ
גאַרניט טאַקע ווי קיין — מלמדים!
(ס׳ווערט דער לעזער מן הסתם
מוחל זיין, וואָס אָן אַ גראָס).

נומער 175, סעפּטעמבער, 1930.

●

איז דער ענין פון חזנות
אָפּגעזונגען לאַנג אין שטעטל.
איצטער געהט אַן אַנדער מזמור —
״מזמור שיר לרב אין שטעטל״ . . .
ס׳איז די שטאָט געוואָרען הפקר
און מען איז כצאן בלי רועה,
ס׳איז ניטאָ דער מנהיג רוחני
מיט דער ברייטער, פעסטער דעה.

ס׳איז די שטאָט ביז גרונט פאַרדאָרבען
און פאַרלייגט מיט ווענען קרומע —
געהט זיך יעדער וואו ס׳געפעלט אים
און מען זינקט אַלץ מער אין טומאה.
— — — — — — — — — —
האָט די קהלה נאָך אַ זיצונג,
מיט אַ קורצער גאָר דעבאַטע,
אָנגעקינדיגט גלייך אַ קאָנקורס
פאַר רבנים, ביז אַ דאָקטע.
האָט עס גלייך געטאָן אַ האָגעל. . .
— — — — — — — — — —
ווער געקומען איז אין אַ שטריימעל,
ווער — פאַרפוצט אין אַ צילינדער. . .
און עס שטראָמען אין בית־מדרש
אַלטע, יונגע, וויבער, קינדער.
דרשות, דרשות. . . און מבינים. . .

קורץ, אַז ס׳האָט זיך אָנגערוקט שוין
יענער טאָג פון ערב וואַהלען —
האָט אַ באָמבע אויפגעריסען
און די בודע איז צעפאַלען. . .

און אַרויס איז אַ פריקאָז שוין:
ס׳ווערט די ״אַלטע מאַכט״ שוין בטל,
און אַ רב געוועהלט זאָל ווערען,
צי פון סוויסלאָטש, צי פון מאָטעל! . . .

נומער 467, אויגוסט, 1936.

Dr. Yitzchak Reznick writes as follows: "Wolkovisk as a city no longer exists. Almost everything is overgrown with wild grass, weeds, thorns, and little yellow flowers. This is no exaggeration—it must be taken literally. There are to be found today many new paths, short cuts leading from one section of the town to another across the land upon which once stood Jewish homes".

Eliezer Kovenski writes of his visit to his home and Wolkovisk immediately after its liberation by the Russians.

"I came back to the neighborhood of my old home in the village of Stutchin where I was born, immediately after the freeing of the town, and found no one. I saw only graves and more graves. But when I arrived in Wolkovisk, when I came to the beloved town, where my best years were spent, where I was married, where my dear children were born, I did not even find a grave. The Wolkovisker Jews have been transformed to ashes in the crematoria of Treblinka and Auschwitz. I wanted to throw myself upon the ground and weep, weep without end. A Gentile acquaintance, Bolish Shareika, met me. He invited me to his house and asked me if I wished anything to eat. 'No', I said, 'I am sated. Thank you'. 'Give me' I asked him, 'a bit of earth out of friendship'. I took the earth and covered my head. So I went out upon the Neie Gaessel where my home once stood and sat down upon a stone. I sat *Shivah* for my wife, for my children, and for all my dear friends, the Jews of Wolkovisk'.

'The Gentiles gazed upon me with sympathy, 'Now' I said, 'Now it is well with you. There are no more Jews here. Now, now you will live forever'. They replied they were not responsible, they had nothing to do with what had happened.

'I found the few partisans who were in town and bade them farewell, and placed my bag upon my shoulders and took to the road. I went through ruined towns and villages—villages without Jews exactly as though it were the Day of Atonement when all Jews are to be found in the synagogue for Kol Nidre. So it appeared everywhere. I turned Eastward upon the road that leads to the Land of Israel".

away from Wolkovisk during the war period and had made their way into the interior of Russia.

Most of these people came back to their home town in the expectation of finding their relatives and friends. They found their homes in ruin and learned of the destruction of the entire Jewish community.

There are now left in Wolkovisk the remnants of 15 Jewish families, probably 25 souls in all. The Jews who have remained are for the most part the partisans and those returning from the interior of Russia. The others have found it impossible to stay, lacking the physical and spiritual strength to renew their lives amid the dead ruins of the town, over which hover the souls of those nearest and dearest. With frozen hearts and with the tragic picture of their old hometown, before their eyes they have left the place of their birth, perhaps never to return.

Moshe Shereshevsky reports upon the present appearance of the town. He mentions the few neighborhoods still standing amidst the great destruction.

There remains standing the quarter surrounding the new railway station near where the barracks stood, a small section of the *Zamostche* area, the *Kartchisne* area, the *Pritzishe Gass* and the area near the *Rosh* hill (Rosher-barg). Also left are a small section of the *Grodno Gass* and the *Neie Gaessel.*

The Germans, just before their retreat, burned down the Jewish hospital, the Polish mayoralty, the old railway station, the post office, and the barracks.

The business center facing the Breite Gass with its shops erected around an open court was utterly destroyed and the place entirely cleared, leaving only an open square. There is no vestige left of the little streets that ran down from the Breite Gass to the river. Piles of rubble are left where houses once stood. The streets such as the *Breite, Ostroger, Tatarski, Cholodowski, Milner, Mitzrayim,* have not a single house left standing upon them. The entire neighborhood of the *Synagogue* is filled with rubble except the *Talmud Torah* building which remains.

The new market area was kept intact and here the peasants still come to trade. Also left is the old cemetery, grown high with weeds and grass, the fence fallen in and the finest monuments torn down, the others lying on the ground.

great pits dug in which the bones of thousands of Jews were burned.

Escapes from Auschwitz

In September 1944, when the Russian army was approaching, the Germans began the evacuation of the Auschwitz camp. Some of the internees were brought to the *Stutholz Camp* not far from *Dantzig*. On one of the transports was *Moshe Vloski*.

Those who were left in Auschwitz began to consider plans of escape. The guard was strict, but nevertheless an underground was organized by a number who decided to attempt escape at any cost.

Some months before this, during the summer, a revolt broke out in the camp. One of the crematoria was burned down and quite a number of persons escaped. Among them was Roitman. However, the Gestapo hunted them down, Roitman and a number of others were brought back. Such fearful punishment was inflicted upon them that they were unrecognizable when they returned. They were given the most difficult tasks and constantly beaten. This lasted for five months. Finally the order came to evacuate Auschwitz and Birkenau. They were all sent to another camp, thence to the camp at Dachau, which the Germans planned to enlarge. In this group were about 1000 persons, among whom were *Zwi Roitman, Josef Kotliarski* and *Niome Levin* of Swislotch.

Wolkovisk After the War

The first to return to Wolkovisk were the Jewish partisans who during the war had been hiding in the surrounding forests and had carried on warfare with the enemy with the limited means they possessed. Among them were *Bom Zuckerman, Isaak Galin* and *Eliezer Kovensky*. Then came those who had managed to escape from the camps and were hidden from the Nazis by Christian friends, among them *Dr. Noach Kaplinsky* and *Dr. Yitzchak Reznick*. Later there returned to Wolkovisk a number of Jews who had also undergone all the horrors of the German occupation, of the bunkers and of Auschwitz and other camps, who had survived the entire Gehenna created by the Nazis, among them *Moshe Shereshevsky*. There came back to Wolkovisk also a few families who during the Soviet occupation, had been sent to Siberia for refusing Russian citizenship, and with them, finally, were several who had managed to get

a rope around the body and drag it over the stones to the open death trench.

One of the frequent occurences in both the men's and women's camps, usually on a Jewish holiday, was the inspection, under the eye of the camp physician and an SS trooper. All were compelled to stand nude in the open air. The physician would indicate by a glance the victim chosen for death. It usually meant that about fifty per cent of those in line were doomed for the crematorium. Some pleaded to be put to death with a bullet and the Germans would oblige. This selection which meant "who was to live and who was to die" was a fearful strain upon the nerves of all. Particularly terrible was the selection in the hospital. There the percentage of those chosen for the crematorium was ninety-eight per cent. Therefore, however ill they were, all who desired to live tried to keep out of the hospital if it was at all possible.

Crematorium in Birkenau

Birkenau, situated three kilometers from the railway station, was the Gehenna of the Auschwitz camp. Here were the five crematoria with their tall chimneys from which day and night issued fire and smoke that reached into the deep blue of the heavens. There upon the five altars were burned tens of thousands of Jewish victims. By day the thick black smoke would hide the golden sun and red flames would light up the dark nights. "Bad Anstalt" was inscribed at the entrance of each crematorium. Another sign read "Soap to be secured within". The Germans would instruct their victims: "Pack your things well, that they may not be lost". Until the very last moment when the victims were smothered by the gas and unconsciousness overcame them, the Germans never ceased their falsehoods. When the bunker was filled with its victims it would be hermetically sealed. The SS troopers would then open the special gas valves, a moment, and all were dead. The bodies were then burned in the crematorium. Near the crematoria were the great mounds of bones and ashes which were used to cover the area under the overpasses on the highways then being built. The bones and ashes left over were taken in automobiles to the river and there dumped. This was done by the Germans in order to erase the evidence of their mass murders. When great numbers were brought from Hungary it was decided that the crematoria were too small. The Nazis consequently had

durance. She managed barely to carry on her tasks and so continued to live on until the month of April, when she became very ill. The girls of her bunker would take her along to the work, doing her share for her daily, in order that the supervisor might not recognize her physical condition. But she grew daily worse.

One day she was unable to rise, her feet badly swollen. The girls were compelled to leave her behind, although they feared that the worst would happen. That evening when they returned to their bunkers they found *Dora* gone.

Sheine Lifshitz relates another episode as a result of which she lost her only *sister*. Some trifling object was lost in the women's barracks. The German commander, unable to secure a confession of guilt from anyone ordered all of them to line up in rows of five. At haphazard he selected a row of five and sent them to a barrack reserved for punishment. In that row of five was Sheine's sister. The five women were never seen again.

Death Among the Women

The women suffered more than the men, as evidenced by the greater mortality among them. Bunker No. 25 in the women's camp was comparable to bunker No. 7 among the men's. *Bunker No.* 25 was known as the "Death Bunker"—for from this bunker the women were usually sent directly to the crematorium. Not only the sick went to Bunker No. 25 but also all others who deliberately chose to die. So it transpired with the sister of Moshe Vlovsky. Her only comfort in life was the fact that her brother was also in the camp. She often stood near the barbed wire fence where she could catch a glimpse of him. But one day after a long time had passed without sight of him, she decided that he had been unable to survive the typhus from which he had not fully recovered upon arrival at the camp. Thereupon she voluntarily sought death.

Choper tells us that once when he was working near Bunker No. 25 he saw before him a frightful picture. Dozens of women were lying on the ground with arms outstretched, in death's grasp. From time to time the supervisor would approach them and with her foot shove aside the heads of the prostrate women in order to find out if there was life left in their bodies. When there was no sign of life she would throw

compelled to wear the green uniform of the Russian prisoners. Upon their bodies were tatooed their camp number, beginning with 31,000. Then they were all driven to the same barrack, 12 to each tier. Life in the women's camp was much the same as in the men's, the same conditions obtained, except for the supervision, which was much more severe. Apparently because it was more difficult for them, their tasks were made the more onerous. The sanitary conditions were worse than in the men's bunkers. The bunkers were filtier, darker and overrun with lice. The day began at three in the morning when they were forced to go out of doors and stand in the cold until six. The morning inspection lasted three hours. At six, they were led to their work. At six in the evening they would be returned to the barracks. But from six to eight they were compelled to stand in the cold for the evening inspection. Their ration was much the same as the men's. They each received 150 grams of bread daily with a small quantity of margarine, and in the evening tepid soup. This ration was handed out to them as they stood outside. There was no line and considerable disorder prevailed at meal time, with the result that the weariest and weakest among them would often get little or nothing. The women of Wolkovisk however shared their food with their comrades taking care of those who had been unable to secure food for themselves.

As soon as the women would leave their bunkers for work, a group of Gestapo would enter to give the place a thorough inspection. Anyone found there because of illness would immediately be brought to the crematorium.

Sheine Lifshitz relates the story of the end of *Dora,* the daughter of *Dr. Rosa Einhorn Pshenitski.* They slept in the same barracks, near each other. Dora told Sheine that her Christian nurse Stevka who had brought her up from childhood begged to be allowed to take her away to her village home where Dora could be hidden in safety and where she would be cared for. Dora refused to part from her mother and remained in Wolkovisk. Her father, ill with typhus and unable to leave with the last transport had been shot by the Nazis. She came to Auschwitz with her mother, who had been sent immediately upon her arrival to the gas chambers. She alone of her family had been permitted to survive and she had lost all will to live. She was given the same heavy tasks as those allotted to the other young women and soon they proved to be beyond her en-

From time to time when the bunker would be filled with people, the Nazis would come with automobiles, clear the bunkers of all persons, and take them to the crematoria. For this reason such of the sick as were not quite prepared to die, would avoid this bunker, and even those who were suffering from typhus would conceal their condition and keep away from the camp physician, for that official would immediately send him to Bunker No. 7 from which he was not likely to leave alive.

More Deaths in the Camp

Noach Fuchs died at Auschwitz but escaped the gas chambers. He was badly hurt when struck by a stone thrown by a block leader who nursed a grudge against him incurred as chairman of the Jewish Council of Wolkovisk. He died as a result of the injuries thus received.

During the dark days following, there were many suicides. *Shepsel Faitelevitch* the hairdresser opened an artery of one of his hands, *Arkin* the dental mechanic hanged himself. A number of Jews at night pressed their bodies against the wire fences and permitted themselves to be electrocuted; some deliberately instigated the guards to shoot them down; some voluntarily registered for the creamatoria. Thus did the population of the camp grow daily smaller. The greatest number of deaths came during the first six weeks of their confinement. At the end of this period, there remained in Auschwitz camp of the 220 Jews of Wolkovisk who had entered, but 60 survivors; two weeks later there remained 25 persons. That any survived at all the long bitter agony was due to the spirit of devotion to each other that prevailed among them.

All the men and women of Wolkovisk who are alive today pride themselves on the fact that never did they at any time assist the enemy in his work of destruction. Not one held the post of "Capo" or other position, in the discharge of the duties of which it would have been necessary to bring about the death of the innocent. They helped each other, giving each other moral support and comfort insofar as it was humanly possible.

The Camp of the Women

The 87 women of Wolkovisk chosen to survive were at all times kept from the men. Upon their arrival at the camp they underwent the same treatment and humiliation accorded the men. Their hair was shaved off their heads, and they were

These calisthenics were repeated in the evening. Sometimes they were forced merely to stand in the mire and cold.

The daily ration consisted of a single slice of bread of between 150 to 200 grams in the morning, a liter of warm soup during the day, and one-fourth of a liter of cold tea at night. Of the food set aside for an entire block of persons the supervisor *Leon Stachoviak* would take two thirds for himself and his assistants.

In rows of five they were marched daily to their work to the music of an orchestra. The work for the worn-out and hungry Jews was extraordinary hard. They were compelled to labor under a strict guard, and hardly permitted to catch a breath. They built new bunkers, dug deep pits in the hard ground, and made roads. Half nude, they labored with their spades until the evening, often knee deep in mud. For the most insignificant cause, and often for no conceivable cause the SS troopers would beat them unmercifully. Those who could endure it no longer and found it impossible to continue the work would often be beaten to death where they stood or lay.

Daily, corpses were brought to the camp. They were always brought into the camp because the German commandant demanded an accounting for every person listed and the number of persons returning to the camp had to agree with the list. The "Capo", as the supervisor was called, who brought in a greater number of corpses to the camp would be rewarded with larger rations. The "capos" were "Aryans", mostly Germans, who were assigned to the camp by way of punishment for some offense. Into their hands was entrusted the fate of the Jews.

Within the camp itself the conditions were not better. The supervisors and their assistants would carry on their work in the strictest and most brutal manner. They also would beat the Jews at the slightest pretext and often for no reason at all. At every step one heard the sound of the blows accompanied by the words, "Did you come here to live?" Under the circumstances it is not surprising that the morale of the Jews began to break down and their endurance to give way.

Bunker No. 7

Particularly notorious was Bunker No. 7. Whoever sought release from his woes needed only to find his way to this bunker, and release would come quickly. It was known as the "Bunker of the sick", and there one could really soon "get over" his ills.

were many new arrivals there would be about 900 persons. The Jews , as was to be expected, received harsher treatment than the Gentiles. Three kilometers from the central Auschwitz camp was Birkenau, where there were located five large crematoria. There were special cars to transport the victims from the camp to Birkenau.

Reception at the Camp — The Bath

By the time the persons were selected for survival, from the last transport from Wolkovisk, night had fallen and lights burned in the bunkers. The new arrivals were immediately led to the bath, where they were ordered to remove their clothes. Everything was taken away from them.

The bath was located in a deep cold cellar and the men stood outside, some five or six hours until well into the night, their teeth chattering, awaiting their turn. After the shower there was another long wait and each person was given some rags of clothes to put on. Frozen and thoroughly fatigued they were driven outside, beaten with sticks by the guards and their assistants who supervised the camp labor. Then followed the formal registration. On an arm of each person was tatooed a number. The numbers tatooed on the arms of the men of Wolkovisk began at 95,000. From that moment they existed no longer as persons but as animated numbers. They were driven to the barracks. For three days they were held in quarantine and separated from the rest of the camp. When the quarantine was finally lifted, they were set to work. Such was the pattern for the reception and treatment of all new arrivals who were brought in on transports daily.

Routine at Auschwitz

Along the length of each bunker were constructed three tiers of ledges or shelves of cement or brick. Still wearing the rags which were worn all day at their work and without removing their shoes, the Jews would throw themselves upon the cold hard ledges and fall into the sleep of exhaustion.

Hardly had a little warmth entered their bodies when they would be summoned forth again and those slow to rise would be driven with sticks to make haste. Apparently it was the custom to be particularly severe with the new arrivals, although beatings were part of the customary daily routine. For a couple of hours the men were put through a course of calisthenics.

From one automobile came a cry from the father of *Shlome Frack* who recognized his son marching along the road: "They go to life while we go to our death." From another automobile the voice of the daughter of *Panter* was heard: "Jews, tell everyone of our end. Take vengeance!"

SS troopers on motorcycles accompanied the automobiles. They were followed by a line of cars marked with the Red Cross. Within these cars were carried the poisoned gases. Thus the Red Cross, which was intended to be a symbol of succor, was used to conceal the means of death for the innocent victims of Nazi hate.

The Camp in Auschwitz

The large camp in Auschwitz actually was comprised of a collection of camps, each designated by letters of the alphabet and the name of the town from which its internees were brought. One camp was reserved for quarantine purposes for the newly arrived. Another was reserved for Czech families brought from Theresenstadt. In this camp there were about 20,000 Jews who at first were given special privileges and were required to write favorable reports home. Their letters helped the Germans in bringing the Czech Jews to the concentration camp. When the Germans brought them all in and gathered them together, they put them all to death in the gas chambers.

Beyond the camp for Czech Jews there was one reserved for Jews from Hungary and Lodz; next to it was a workers camp for men; and beyond that a "gypsy" camp for Jews of Lodz, Radom, Skarashiska and other towns. A separate camp was reserved for the sick. There was a camp also in which the Germans stored the property of their victims and where this property was sorted, counted and packed. There was a considerable amount of such property for the Germans actually persuaded many Jews to take their effects along with them, assuring them that they would find them homes and employment.

The camps were built in a straight alignment, in each of which there were a score or more of bunkers, or the usual type of wooden barracks. The barracks were windowless, and surrounded by a high fence of electrified barbed wire three meters thick, held in place with high poles of iron or cement. In all the camps there were approximately 60,000 persons, Jews and Gentiles. In each of the bunkers used by the Jews were crammed from four to five hundred persons, and at times when there

Zwi Roitman who had not quite recovered from typhus was at first sent to the left. Although he could not really know which direction led to life and which to death, he felt instinctively he was being sent to his doom. Not fully realizing what he was doing he muttered to the officer "I am an electrician". The officer took another look at him and ordered him to the right. Kotliarsky's young wife was ordered to the right, but when they tried to take her child from her, she refused to obey and deliberately went to the left. *Dr. Yitzchak Goldberg* standing in line noticed that the weary, careworn physicians ahead of him were generally directed to the left, but that when the turn came of *Dr. Marek Kaplan,* he was directed to the right. He decided that this was because Dr. Kaplan looked physically fit notwithstanding the terrible ordeal he had lived through. Dr. Goldberg thereupon pinched his cheeks to give them color. When his turn came he was directed to the right. His brother, however, was sent to the left. Those who had been sent to the left were gathered together in one group.

Long before the end of each line was reached, a voice rang out ordering a count, and when the SS trooper reported that in the lines on the right there were 280 men and 87 women the order was given to march them ahead on foot. The others remaining behind uncounted were ordered to join the group on the left. All of the left group were then placed in automobiles. The sick were left lying in the snow and mire.

At this point the nature of the new tragedy that was about to take place dawned upon all. Again sobs broke out. Roitman remarked upon the strange development, many of the sick and weak were allowed to remain alive whereas such strong young men as *Katz, Botwinsky, Mordetsky, Siroco* and hundreds of others were doomed to die merely because the allotted number of persons to be permittd to live was filled. Of the 1700 who were the last to leave the bunkers of Wolkovisk only the 280 men and 87 women were for the present, to be permitted to survive. The others were immediately sent forward in the automobiles to the gas chambers.

Under a strong guard the men and women chosen for survival were led to the labor camp situated about three kilometers from the railway station. On the way they were passed by the automobiles crowded with their nearest and dearest bound for slaughter. It is clear that the Jews in the automobiles knew the fate awaiting them. Heartrending cries were heard.

they were felons and refused. Some who desired to help were driven away by the guards.

A number of Jews died on the way. When the guards would discover a dead body, they would cast if off the train, dropping it into the open field. As far as possible the Jews concealed the bodies of the dead, in hope that when they arrived at their destination they would be able to provide them with decent burial.

Another two days and they arrived at the station of Auschwitz. In Wolkovisk they had been told they were to be taken to Auschwitz, but had refused to believe it. They thought they were to be taken to Treblinka. The meaning of "Treblinka" was known; but not, as yet, the significance of "Auschwitz."

At Auschwitz

On the third day after leaving the bunkers on the *26th of January,* before darkness came, the train carrying the Jews of the last transport from Wolkovisk came to a halt. With bated breath and beating hearts all waited to see what would happen next. Everybody prepared to alight. Those who were well, stood with packs on shoulders supporting the sick and awaiting the orders of the Nazis. Suddenly the doors of the cars opened and the order "All out at once!" echoed through the air. "Leave behind your packs", came a second command. The packs were thrown off and in a confused state of mind all who could jumped to the ground below. The sick and weak who lacked the strength to alight by themselves were simply dropped to the ground. The command to move forward was accompanied by blows from the sticks of the Nazis. As they did so, they were unable to avoid stepping on the prostrate bodies of the sick.

They arrived at the foot of a ramp leading to the entrance of the camp, where the men and women were lined up separately in rows of five.

Life or Death — Right or Left

A few yards away from the lines of men and women stood a number of SS officers. One of them, stick in hand, scanned the faces of the men and women as they passed by. He indicated to each man and woman the direction he was to take, to the right or to the left. Those who looked weary, old and unfit for labor he sent to the left, those who seemed young and fit for labor he sent to the right.

Thus did the remnant of Wolkovisk Jewry depart, and so ended the history of a Jewish town rich in Jewish tradition, where had lived men and women who, whatever their human failings, had loved the paths of peace, had loved their God, and who had wished no evil to befall anyone, Jew or Gentile, in the whole troubled world.

The Journey

The train now taking them away from Wolkovisk was a long freight of many cars, each car encircled with barbed wire and guarded by Gestapo troopers. At intervals there would be a car filled with more Gestapo troopers. The cars were filthy, with snow and dirt on the floor. The sick were mingled with the well, and in each car there were packed about 80 persons.

At five o'clock in the morning, January 27th, the train left the platform. Everybody then felt certain they were bound for Treblinka near the station at Malkin. Aboard the train everyone was silent, staring through the barred windows, trying to determine the route the train was taking. When day began to dawn only a few rays of light filtered through the small windows of the cars. The air was heavy and vile. The sick still suffering from high fever underwent the pangs of thirst. Without, the ground was covered with snow, but within, there was not a drop of water. Moreover there was not a single toilet available.

The train continued its way toward an unknown future. Through the bars they searched continually for the names of the stations, and everytime the name was other than "Malkin", a feeling of relief for the respite swept over all. When they finally arrived at Malkin every one held his breath as though frozen stiff. Then they began to bid each other farewell. Suddenly the train moved forward once more. A ray of hope seized them and they began to embrace each other. Perhaps they thought the Germans had really relented and had decided to send them to Germany as promised.

From Malkin they traveled another night in the crowded and vile-smelling cars. For the sick it became continuously more difficult, the high fever of typhus troubled them greatly. They kept demanding water—but there was no water. In the morning their groans became more terrible. Arriving at a station the Jews would call to passers-by for water or for a little snow from the ground. Some complied; others looked at them as if

against hope that at the last moment the command would be annulled. There was considerable confusion in the camp, people wandered about in bewildered fashion; the sick, wrapped in blankets, eyes burning with fever, walked about like ghosts from another world, many of them walked with tottering steps looking for objects upon which to lean. In the bunkers lay the very sick unable to rise.

In the evening they got ready the typhus patients—about 200 in all. They were clothed and placed at the entrance to the bunkers to await the sleighs that were to bring them to the station platform. Many of the ill summoned strength to make their way to the station on foot. The camp all this while was surrounded by the Nazi soldiers.

At one o'clock in the morning shouts and the noise of shooting were heard. The Nazis called out: "Come out of all the bunkers or we will shoot you down." They actually did shoot several who were too ill to move including *H. Chantov* and his *wife,* and the *wife* of *Noach Shein,* and the *wife* of *David Joseph Kaplan.* Several others who attempted to break through the Nazi lines were also shot, among them the son of *Nackdimon,* the son of *Niome Lemkin,* and *Berl Katkovsky.*

From *Yitzchak Choper* comes the story of the last glimpse of *Rosa Einhorn Pshenitzki.* He relates that his wife and son were among the sick but that there was no sleigh available to take them to the railway station. He stood outside in the darkness at one in the morning looking about, wondering what to do. Suddenly there appeared a private sleigh driven by a Pole who consented to take them to the station. Choper carried his wife and child from the bunker to the sleigh and was helping them within, when he espied the figure of *Rosa* engaged in searching the ground. She was weeping and told him she had lost the small package of her belongings—her last possessions which might have been useful in securing better treatment for her daughter *Dora.* In the snow and mud and enveloping darkness it was bound to be a hopeless search.

All were lined up in rows of ten and marched down to the railroad. Here they were quickly forced into the dark unlighted, railway cars. They were driven like sheep without mercy, under the blows of the Gestapo. In the confusion members of families became separated from each other, some thus parting forever without a word of farewell.

difficult to make arrangements for the last group. All would be brought to another camp where they could live under better conditions. He demanded a list of all who remained in camp with information as to age, occupation, etc. He gave assurance that the ill would be borne on sleighs to the train. *On January 25th* an order came for all to leave the camp the following day. It was ordered that the sick be gotten ready a couple of hours in advance of the time set for departure, at nine o'clock in the evening. The tension increased from minute to minute. Many of the sick rose up, some were in high fever and summoning hidden strength began to move about the camp. They feared that the Nazis would put them to death on the spot rather than burden themselves with helpless people. The rest, confused and depressed, occupied themselves with their preparations, arranging to take along with them an additional loaf of bread or other necessary articles of clothing, etc. Many thought of means of escape to Bialystock, as the ghetto of Bialystock was considered the most tolerable of all places under Nazi rule, and it was the dream of all in the camp to find their way there. It was reported that in Bialystock, Jews slept in beds, worked in factories, and had sufficient food. During the entire period of life in the bunkers about 200 Jews had managed to escape to *Bialystock*—but there too, few escaped their ultimate fate at the hands of the Nazis. The policy of the Council, however was to do all in its power to prevent such escapes. It maintained that only the more well-to-do could bribe their way out and their money was needed to prolong and make more endurable life in the camp. The Jewish police stood guard to prevent further attempts to get away. Shortly after the announcement of the departure to take place the following day, the Jewish police discovered and frustrated plans of escape by a group of persons. In this group were wives and children of the members of the Council. The women had prepared their bundles, the children had been dressed in warm clothes, and they were obviously preparing to leave. The Jewish police told them that their escape would not be permitted. Nevertheless a few individuals did manage to elude both the police and the Nazis. Among them were *Dr. Noach Kaplinsky* and *Dr. Isaak Reznik,* who, as already reported, were hidden by Christian friends until the arrival of the Red army.

On January 26th 1943, at three o'clock in the afternoon, the office of the Jewish Council was crowded, everyone hoping

the apothecary *Nachum Kroll* had set aside a couple of beds in one of the bunkers for the sick and set up a small clinic. *Dr. Horn* of Wolkovisk who later resided in Volp, was placed in charge. Several other physicians cooperated with him. When both *Dr. Horn* and his associate, *Dr. Eliezer Epstein,* were taken ill, *Dr. Chaim Salman* was placed in charge.

With the spread of typhus it was seen that something more than a clinic with a couple of beds would be needed. A hospital large enough to accommodate one hundred persons was established in one of the bunkers. It was soon filled. The Jewish Council arranged for the securing of medicines and also a better diet for the sick. Nevertheless the epidemic continued to spread, although in the beginning the mortality was kept down. In the course of the epidemic practically all the physicians were seized with typhus but fortunately not at the same time; and no sooner would a physician recover when he would resume his work. The physicians labored day and night and their devotion and that of the nursing staff was beyond all praise.

By the middle of January 1943, there were about 800 *persons,* of whom more than 30% were workers, stricken with typhus. The three bunkers then set aside for them proved inadequate. As a result many of the sick had to be cared for in other bunkers where they would be visited by the physicians. Living conditions for the sick were actually no better than those provided for the well. On the 26th of January 1943 when the entire camp was evacuated, there were 400 persons still ill; 200 had recovered and resumed work; the heavy death toll accounted for the rest. During the period of the epidemic the mortality rate had mounted steadily. It was because of this—that the Nazis decided to evacuate the camp before the date originally set.

The Last Wolkovisk Transport

On the 23*rd day of January,* 1943, *Zirka,* the Nazi supervisor, visited the Jewish camp. Even before anyone knew his errand, his appearance threw the camp into a great panic. From bunker to bunker spread the conviction that a new danger faced them, that death hovered over them. Zirka called on the Jewish Council and stated that all persons hitherto transported from the camp had been provided for. It was now the turn of those who were left. He said arrangements had been rather difficult for those who had left on previous trips but it would not be

tion, everything covered with the blood of the victims; the stench of blood and sweat filled the air. Outside an old woman with matted grey hair ran from one person to another pleading: "Why was I not killed? Hand me over to the Germans that I may also be shot."

The Gassing of the Eighty

Among the bunkers there were 80 persons, the sick and the old and some children, who were supposed to depart with the others, but who had been left behind, either because unable to move or because they had hidden themselves. The SS troopers gathered them into one bunker—*Bunker No.* 3. There they were kept for three days. Zirka approached the Jewish doctors and demanded they give them poison. The doctors refused point blank. Before dark of that day all the bunkers that were vacated, and Bunker No. 3 where the 80 persons had been placed, were tightly sealed. In all of these bunkers vessels containing sulphur were placed. The horror of that night in Bunker No. 3 only the dead could relate. Two days later when it was entered the corpses were found in various distorted positions, the agony of slow death registered upon all faces. A few still breathed, a young girl groaned weakly, asking for water. The eyes of the dead were open, staring. Among those who died thus, were some of the leading citizens of Wolkovisk, men who had built the town, great merchants whose names were known throughout Poland, and beyond its borders.

Between the end of November when the first Rusznoy transport was sent out, and December 9th when all but the 1700 had left, numerous transports were dispatched.

The Jews transported to Treblinka from the bunkers of Wolkovisk numbered 18,000.

Outbreak of Typhus

Sanitary conditions in the bunkers were so bad that there soon broke out epidemics of typhus and dysentery. All efforts to do away with the lice failed and the food was scanty and bad. Daily dozens of persons succumbed. The chief fear of the sick was lest the Gestapo learn of their condition and isolate them. It was felt to be quite certain that once the Gestapo learned that the sick were removed to a separate bunker, that bunker would be sealed up and all within would be doomed to die of disease, hunger and thirst. As a result the sick mingled with the well and the epidemics spread. At first *Engineer Y. Fuchs* and

bunkers, the bunkers assigned to those destined to survive. The Germans forced them away from the gate, some they shot, others they drove back with blows. Two hours later *Zirka* the Nazi supervisor came with his troopers to make the count. However when they heard that he was approaching, the parents had hastened to give the younger children additional doses of the sleeping potion to prevent their awakening. A few of the older who understood enough to keep silent were hidden in the dirt under the lower bunks. The dim light of the bunkers helped to conceal them. The Gestapo went from group to group, counting carefully, until Zirka called out "The number is complete", and ordered that the gates be closed. So were the "fortunate" ones separated from their dearest and nearest.

At two o'clock in the morning, according to Roitman, SS troopers entered the concentration camp in the city which had originally been a slaughter house and ordered all the sixty workers to come with them. They were led in the direction of the bunkers. Going along they heard the sound of cries and sobs coming from the direction of the central railroad station. They understood that the Jews had been removed from the bunkers and were already in the transport. But a moment later they were led away to the camp. It transpired that at first the group of workers were being led to the transport, but that a German officer had notified the SS commander that it was a mistake and that the workers were to be placed in the bunkers with the 1700 left behind.

For three days, *December 6th, 7th, and 8th,* transports kept leaving with the Jews of Wolkovisk and Swislotch.

Of the 20,000 Jews who were assembled in the bunkers the week of November 2, there now remained only the 1700 workers together with the children they had succeeded in concealing. All the other bunkers now vacant were nailed up and where there had been intense life, however tragic the circumstances, there now was quiet as the grave itself.

Scene in the Vacated Bunkers

Dr. Noach Kaplinski was one of the first to view the deserted bunkers. In one of them his eyes beheld a fearful scene—a great mountain of half naked corpses, with bloody heads, broken arms and feet. These were the remains of persons murdered by the Nazis during the last hour of evacuation. The floor was covered with rags, cooking vessels, articles of every descrip-

list of the 1700 were ordered to enter a particular group of bunkers set aside for that purpose. That night at the gate leading to these bunkers stood members of the Jewish Council, the list in their hands. On either side of them stood the armed Gestapo troopers. Desperate Jews pressed forward to force their entrance past the gate. The troopers fired into the crowd, killing and wounding many, but this did not deter the people who understood that unless they passed through the gate, death would in any event surely be their portion. It was known too, that the transport to the gas chambers was to leave that very same night.

Yitzchak Choper relates an experience of his own. He had been sent that day to town for supplies. Upon his return he was informed by his wife of the situation which had developed during his absence. Both their names had been placed on the list for survival. He sent her forward with her child to pass through the gate, he remaining behind. She stood there in the cold for three hours until her turn came. The SS trooper insisted she must leave her child behind and refused them admission. She returned to her husband and they both went to the Jewish Council to plead for the child, but were assured by the Council they could do nothing. Then Choper had an inspiration. Seizing the child in his arms he went back to the Wolkovisk bunker he had been occupying, there dosed him with sufficient luminal to put him to sleep, and placed him in an old potato sack.

He threw the sack with the child in it over his shoulders as though it contained his effects, and pushing his wife before him, entered undisturbed one of the assigned bunkers. Others followed his example. The sacks with the children in them were piled in a careless heap in a corner, like so much baggage.

Moshe Vloski gives a description of the terrible scene of parting between those who were to be sent forward to their doom and those who were to remain. Parents and children, husbands and wives embraced, knowing it to be the final farewell. One hour's grace was granted them. Vloski sat together with his mother and four sisters. He and his oldest sister were to stay, his mother and three others were to leave. The youngest sobbed: "Let me remain with you, I want to live." The mother said, "Moshe, live and avenge our innocent blood." The bunkers were filled with sobs and cries. The noise and confusion at the very last scene became indescribable, particularly at the gate. People kept pressing forward and running to and fro, holding onto their children, seeking a means of entrance to the Rusznoy

were to remain. Actually it meant that the Jews of the camp were to decide for themselves who was to live and who was to die. A struggle began in which the most extreme traits of human nature manifested themselves. On one hand was Treblinka and its gas chambers, on the other at least another six months of life in the bunkers. The bunkers became a substitute for Paradise and six months reprieve became eternal life. It was a fearful test for frail human nature to undergo. There were those who made the wildest efforts to survive, but there were also men and women who rose to the heights of moral grandeur. Within the next few days the Council was besieged with pleas by men and women, in behalf of themselves, their wives, their children, their relatives, their friends. Fuchs and his associates wrote and erased, again wrote and erased; the list would be completed, only to be changed the following day. A person would be placed on the list of those who were to survive, only to refuse to be separated from wife and children. One would go to sleep at night assured of survival, only in the morning to find that another had taken his place. Hope flared up and died, and flared up again and died again, amidst arguments, pleadings, weeping. There were those who calmly and grimly declined to accept life from the Nazis at the price offered. The Nazi supervisor, in the meantime, would enter and demand that the list be finished and turned over to him. It was particularly difficult to make the list of women, the number to be chosen were so few, and so few could be used for the work the Nazis found useful.

Of those who accepted death, rather than survival upon Nazi terms, were the stalwart brothers *Gans, Abraham Yunovitz, Engineer Rock,* and many others who had been placed upon the list because of their obvious physical fitness. These men refused to part from their wives and children. The word went around: "If we are to die, let us die together."

Naturally enough not all could rise to the heights of self-sacrifice. There were those who tried by various devious means to save themselves. The behavior of these few casts a blot on this story of noble martyrdom.

The Dreadful Night

On the seventh day the list was finally finished, and that night the Nazis ordered all Jews who were to remain to enter the bunkers that had had been vacated. Those who were on the

Amstibove. Their departure took place by daylight. They were lined up in the mud and snow in front of the Wolkovisker bunkers on the other side of the intervening barbed wire fence. They stood thus for four hours. A Wolkovisk Jew handed over something through the barbed wire to a Zelva Jew in line and soon out of the pitiful possessions that their awful poverty had left them, the Jews of Wolkovisk were putting their arms through the barbed wire, tearing clothes and flesh, handing over to Zelva Jews articles of clothing for warmth, crusts of bread, a boiled or a raw potato—anything that might help sustain them on the road to the unknown. Finally at a word of command the line moved forward to the transport coaches awaiting them.

These first two large movements of Jews westward, were followed by several others. After each departure the remaining Jews were ordered to clean out the vacated bunkers, removing the rags and other effects.

By the end of November, 6000 or more Jews were left, about 1000 from *Swislotch*, about 5000 from *Wolkovisk*. When Fuchs developed a bad cold that showed signs of developing into pneumonia, the Nazi supervisor of the camp remarked to him in cold-blooded fashion that he had better get well, for it was planned to place him in charge of a camp of 70,000 persons.

There was much agitated thought over the destination of the Jews, but there was little doubt in the minds of the Jews that it was to a place of doom. In a short while they learned definitely it was to be the gas chambers of Treblinka.

Choice Between Life and Death

Noach Fuchs and *Shamai Daniel* visited a number of times the German labor officials in Petroshovtze near Wolkovisk. They offered them bribes to postpone the complete evacuation until at least August 1943, but the officials would not agree to permit more than 1700 persons to remain, to include men up to the age of 50 engaged in civil or war work, and 100 women. No children were to be allowed to remain under any circumstances. Among the 1700 there were to be included about 200 Jews of Swislotch who had paid heavily in bribes and had supplied the Germans with certain articles of leather in the manufacture of which they were experts.

The situation became tragic beyond measure. It was left to the Jewish Council to draw up the list of 1700 persons who

decided to leave the choice to their mother. Their mother said: "Which of you wants to go?" Simultaneously each answered: "I want to live!" The mother looked at them, a choice was impossible. The younger sister finally withdrew in favor of the older one. Shortly thereafter she too fled from the bunkers and met her sister in Bialystock.

The Transports

Toward the end of November 1942 the camp supervisor informed the Jews that a number of them would be released from camp very soon, that they, their wives and children would be brought to the interior of Germany where they would be put to work but would be able to live normal lives together with their families. Naturally the majority had little faith in these assurances, but nevertheless it did have the effect of quieting the fears of the more easily persuaded in the camp.

Two days later, the Jews of *Rusznoy* received orders to be ready to leave at two o'clock the following morning, and to submit a list of all persons in their group, name, age and occupation. The Rusznoy bunkers were located opposite those of Wolkovisk, a barbed wire fence separating them. The Jews of Rusznoy had suffered most; their bunkers were so overcrowded that many had to sleep out-of-doors in the cold, snow and rain. Theirs had been the largest death toll, seldom less than 20 daily, although their number was only a third of that of the Jews of Wolkovisk. Now they were to be the first to be sent to their doom.

Exactly at two the Nazis began driving them out, shouting at them, pushing them forward, shooting in the air. Gathered in one place they were lined up in fours under strong guard. They were then led to transport coaches standing in the open field. The cold that day was intense and there was a heavy fall of snow. Moans and cries arose from young and old standing in agony in the cold and snow. By morning all the Rusznoy Jews were gone.

Three days later their bunkers were ordered cleaned out. Amidst the rags and pitiful odds and ends left behind, were the corpses of men and women who had been too ill and feeble to leave with their relatives and friends.

On the same third day after the departure of the first group, the second transport left. This time the group included the Jews of *Zelva, Porzeve, Most, Piesk, Yalovke, Liskove* and

no effort to return. He met other refugees from the town and bunkers and they organized a partisan band. They made raids on the edges of nearby towns for supplies, attacked sentries, took away their rifles and ammunition and carried on sabotage. Once his band was surprised by a large German force, a number were killed, but the rest escaped deep into the forest, there to reorganize. There were several such bands operating in the immediate neighborhood. The chief source of anxiety was being seen by the peasants who would immediately report them to the Germans to be hunted down.

Upon one occasion Polish peasants discovered footsteps in the deep snow and immediately reported the fact to the Gestapo. A considerable number of guards was sent out with dogs to trail the fugitives. They came upon a group of Wolkovisk Jews and a battle ensued. The Jews were greatly outnumbered, some broke away and made their way to another place in the forest. In the struggle, however, seven were killed, three captured. The prisoners were brought back to the bunkers and in the presence of Noach Fuchs and several others were shot down as a warning to all who might be contemplating attempts at escape.

The Bialystock Group

Occasionally bribery was effective in bringing about some arrangement which made it possible to get some of the people out of the bunkers. One particular instance should be recorded here. A number of girls of Bialystock had been assigned to forced labor in Wolkovisk. Some of these girls managed to get back to Bialystock unknown to the Germans. In their systematic way the Germans had kept record of the number of girls that had been assigned to Wolkovisk from Bialystock, but because they had no record of those who had secretly returned, their figure was actually greater than the number of girls who still remained in the camps. *Ephraim Barash,* as chairman of the Council of Bialystock, had secured permission for the Bialystock girls to be sent back—the full original quota. It was decided to fill in the quota with Wolkovisk girls. It was arranged that the sum of 2000 marks be paid to the woman in charge for each girl from Wolkovisk replacing a girl from Bialystock. Departure from the bunkers under any circumstances was regarded as a means of freedom. A list was made up and it was ruled that only one girl of a particular family was to be chosen. In one instance there were two sisters who, both being anxious to go,

asked for a little benzine for his small lighter. In some way the Gestapo learned of this and beat him so terribly that he had not the strength to call out or utter a sound. When the blood flowed freely from many wounds on his swollen body they left him lying on the ground. Some Jews went out and carried him into the bunker. Before dark that day the cold-blooded Nazi supervisor with pretended concern asked how Galin was getting along. He even bade the doctor not to neglect him. About nine o'clock in the evening Dr. Noach Kaplinski examined him and found him in a dangerous state, barely able to speak or even breathe. At 11 P.M. when the Jews in the bunker had retired, everyone was startled by loud shouts from without: "Galin, come outside, Galin come outside." The Jewish police within the bunker went over to Galin and told him he must go. All lying there lifted themselves up to look and 500 pairs of eyes watched the pain-wracked form rise. A deathly silence fell over the bunker. As he was leaving, Galin stood for a moment at the door, turned painfully around, summoned all his strength and in a husky voice called out a parting blessing, "May all be well with you!" He then disappeared in the darkness. Wild cries and three shots were heard, and then there was silence.

In the morning at the entrance to the bunker they found the fallen body of the gallant spirit—one more innocent victim of unspeakable Nazi brutality.

Escape from the Bunkers

The night Siome Galin was slain, his son *Izaak* found means of escape. He joined the partisans, and now resides in Wolkovisk.

Kasriel Lashovitz reports that about this time there were a number of such escapes, chiefly among the youth. There were times when the cold and hunger and the meeting with Poles and White Russians eager to report them to the Germans, drove them back to the bunkers. But the lust for freedom would not die down and some who returned would make a second attempt at escape. Lashovitz tells of his own experience. He had succeeded in getting away from the bunkers, but the suffering in the winter forest was beyond his endurance and he was forced to return. After a short stay in the bunkers he decided to make another escape. One day he and a group of Jewish workers were led under guard to their work near the central railroad station; just as they passed the railroad tracks a train came along and acting upon a sudden impulse he darted behind the moving train and slipped unnoticed into the woods. This time he made

narrow restricted space. A pious Jew in a corner would recite a psalm, another the Shema (Hear, O Israel), a woman would mutter to herself, a young woman would rock her child in her arms, an asthmatic would grasp for breath and cough. Finally weariness would overcome them all and for a few hours a measure of silence would reign. Thus the days would pass, fear and dread of the coming day hovering over them.

Smuggling Out the Living with the Dead

A strange kind of smuggling was introduced. It was customary to remove the waste of the bunkers daily in large containers which were emptied upon a great pile within the camp. Daily, also, corpses were removed from the camp for burial in much the same way as the waste. This made possible a number of escapes. Living persons with the help of *Yankel Paltes* were sometimes taken out mingled with the muck and the waste and the corpses, and once outside, managed to flee toward Bialystock. However, the smuggling did not last long. The Nazis suspected something was afoot and sought to seize Yankel Paltes. Paltes made his escape to Bialystock, but there he was caught and shot. Some of the others who escaped in this manner were seen by the Poles who reported them and they were also caught and shot, among them *Chvoynik.*

Nazi Malignity and Death of Galin

The Nazis were tireless and unceasing in their savagery, malignity and greed. They tried to make it appear that the Jews of Wolkovisk had better accommodations than the Jews of other towns and to stir up envy among the others. They would accept bribes of money, bits of jewelry and the like, to transfer men from one bunker to another. The penalty for any infraction of the rules was death by shooting. A word or look that displeased them, and death ensued.

Death of Siome Galin

Such was the fate of *Siome Galin.* Galin was a communal leader, one of the most beloved personalities in Wolkovisk, and director of the hospital and of the Toz (Ose) actvities. In the bunkers he was placed in charge of the camp kitchen. His genial personality and optimism gave courage to many. He would say: "We will destroy them yet", and it became a cherished phrase.

Once, when an old Polish Christian acquaintance driving the water tank brought him some water for his kitchen, he

But after a while under the pressure of their war needs, they yielded. Sixty men locksmiths, bakers, cobblers and other artisans were released for work. *Dr. Rosa Einhorn Pshenitski* as a dentist whose services were much needed, was also permitted to leave and to occupy her own office. She was even allowed to take her daughter *Dora* with her.

The workers were not brought back to the bunkers at night but were taken to another camp occupied by Polish Gentiles and others of the general population assigned to forced labor. Gradually the number of Jewish workers was increased. This improved the situation somewhat for the Jews, as the workers were able to secure food and supplies for themselves and to send a certain amount to the bunkers, even though the Gentile shopkeepers charged the Jews exorbitant prices. That winter it was intensely cold.

The Daily Routine

The daily routine began well before dawn—when darkness still covered the earth. The workers had to line up early in the court of the bunkers, the women would seek the means of heating some water for the little children. Most pathetic were the efforts of the mothers to care for their young. At the toilet outside two lines would be formed, separately for men and women. Within the bunkers the bedding would be arranged, then some would go for water, others would join the bread line. The Jews would congregate in one of the bunkers for prayers. The rabbi would proclaim a formal fast, for certain groups each in turn. They recited *Selichoth* (penitential prayers), chanted the Ovinu Malkenu, "Our Father, our King, bring us speedy salvation". The prayer leader would pray aloud with intense emotion, and the congregation would respond with sobs. They stood, crowded together in the filth, in the half light, some wearing their prayer shawls and phylacteries, some without them, pleading with their utmost strength, clamoring for help at the gates of Heaven.

In the evening the workers would return, one bringing a stick of wood, another an onion, another a beet, occasionally one would be fortunate enough to receive a loaf of bread from a peasant. As soon as it grew darker the people would crowd into the bunkers, each one lighting up his little corner with a bit of candle. They woud climb up to the shelves upon which they slept, and it would take considerable time before they could adjust their bodies for sleep, crowded as they were in the

separate little groups. The head of the camp was Noach Fuchs. The four doctors from Bialystock together with *Dr. Marek Kaplan* of Porzeve, the son of Shmuel Kaplan, and *Dr. Eliezer Epstein* of Piesk, organized such medical care as was possible under the circumstances. A community kitchen was arranged and *Sonia Botwinski* and *Siome Galin* placed in charge. *M. Chantoff* was placed in charge of a small police force. Notwithstanding all this care and organization, the appearance of all soon became fearful; their faces encrusted with dirt and their bodies covered with vermin. They could barely recognize each other. The daily food ration consisted of 170 grams of bread and one liter of soup. At times even this ration was not forthcoming. The hunger was so great that when raw potatoes were brought many would rush forward to snatch some under the eyes of the guards, risking death. Death in this manner took its toll daily.

There was also organized a *Chevra Kadisha* to bury the dead. *Epstein* the hardware merchant acted as chairman, and he was assisted by a *son* of *Rapoport* the cloth merchant. *Yankel Paltes* was in charge of the actual details of burial. Their work was never ending. The dead were buried in the Vataschiner fields, 200 meters beyond the barracks. The corpses were placed in common graves, without monument or marking stone.

The camp was visited regularly by the Gestapo. Their visits were always occasions of dread. Once the Mayor of Wolkovisk came, looked around the camp, and taking in the situation made many promises. He promised to send them the potatoes stored in their own cellars, more and better food, medical supplies and exterminating powder. He also promised an improvement in the water supply. Some vermin exterminating powder did reach them and the water supply was slightly increased, though it never was adequate even for proper washing. Neither the potatoes nor the better food ever was provided. The bread ration was actually reduced and there were days when none at all arrived. Conditions grew worse daily and sickness became more widespread. Under the leadership of *Dr. Horn,* the doctors did their best but without an adequate supply of food and medicine there was little they could do for their many patients.

Some Released for Work

At first no one was permitted to leave the camp, even though the Gentile factory owners pleaded for their Jewish workers. The Germans said they were afraid of an epidemic.

villages were *Amstibove, Most, Swislotch, Rosh, Porzeve, Liskove, Izabelin, Piesk, Wolp, Zelva, Kremyanitze, Yalovke* and others.

The following day the German officials on examining the lists discovered that a number of Jews were missing. They immediately ordered Noach Fuchs to bring them in. Fuchs stood near the houses of the missing persons and in a loud voice called out: "Come out of your hiding places. I, Noach Fuchs, speak to you. You will not be able to save yourselves. All houses are surrounded by the Nazis". Kotliarski was at first unwilling to emerge, but was persuaded by his aunt and cousin. Those who refused to leave their homes were discovered later by the Germans and shot. Among them were *Mayer Krum,* his wife and two children; *Motel Smazonowitch; the three Tchapkin brothers, Alter, Israel and Ephraim; Shimon Liss; Beryl* the *Shamash* and a group consisting of *Lyov Shkolnick* and nine others. There were a number of the old and feeble who either could not or would not leave. They were gathered together by the Germans, brought to the burned ruin of the old Talmud Torah and also shot.

Disposal of Jewish Property

When the Jews were ordered to leave their homes, the doors were locked and the keys handed over to the Gestapo. The Gestapo later opened the houses and their contents were thrown outside. The best things were shipped by special transport to Germany for the "German War Fund", the remaining things of value were sold to the Polish population of Wolkovisk which had been long awaiting the opportunity to secure such bargains.

Within the Bunkers

In all, there were placed in the bunkers about 20,000 Jews, thirteen thousand from the surrounding smaller villages and seven thousand from Wolkovisk. To each small village was assigned a separate bunker. The bunkers occupied by the small villages were even more dreadful than those assigned to the Jews of Wolkovisk.

The German commander sent for Noach Fuchs and informed him that the Jews were to remain in the bunkers for six weeks, after which they were to be transported to a labor camp in the interior of Germany.

Gradually the Jews tried to adjust themselves in some manner to their underground life. Families huddled together in

for their children, and the children for their mothers, and then all sought for places upon which to rest their bruised and weary bodies. When night came they found themselves in total darkness. No one slept, and everyone awaited in agony the coming of daylight.

Finally when dawn came they were informed that families could get together. The doors of the bunkers were opened, and men, women and children rushed out, running to and fro searching for their loved ones, calling out their names. Finally families were reunited and a measure of calm settled upon the camp.

Description of the Bunkers

The bunkers, or dugouts, made by the Russian prisoners were trenches dug deep into the ground, with roofs only slightly above the surface. The roofs consisted of boards in which were inserted a few small windows. Light entered only from these windows and the entrance at each end.

The bunkers were three meters deep, with steps leading down, each bunker about 50 meters long and 10 meters wide. A table extended from end to end with benches running along either side. For sleeping purposes narrow shelves lined along the wall in three tiers, so narrow and so close together it was difficult to find a resting place, and almost impossible to turn around. In each bunker were forced approximately 500 persons. There was a single outhouse for each bunker for use by the adults, men and women. A single toilet within each bunker was reserved for the aged, the sick and the very young. The stench was beyond description. The camp was divided into sections, each containing several bunkers, each section surrounded by a barbed wire fence. Encircling the entire camp were barbed wire fences in three parallel lines. Two small wells of water had to suffice for all. It was insufficient for drinking purposes; washing was out of the question.

Fate of Missing Jews

Kotliarski was one of the Jews who betook themselves to their prepared hiding places when the order came for the Jews to leave their homes. With him were Ivenski, his aunt and his cousin. From within his hiding place Kotliarski could hear the rumble of heavy wagons passing by and the agonized cries of men and women. At the time he was greatly mystified, but later learned that the cries came from the Jews of the surrounding villages who were also being brought to the bunkers. These

assumed that it was merely an attempt to segregate them more closely and to make an examination of their premises easier by the troops or police. Two days' provisions could not mean preparation for a long absence. But as the Jews were preparing to obey the order there came over them a realization that something terrible was about to happen. Around the Jewish quarter the Germans stood in a closed ring, and every Jewish dwelling place was guarded. From every house, barn, hole in the ground, Jews came forth, almost every man, woman and child carrying a pack, streaming toward the Breite Gass, joining in a terrible line of march to the barracks, on the edge of Zamostche. Some crying aloud, others silently weeping, still others in tense grim silence. Women and children clung to each other, their men folk gently leading them on. The Nazi troopers and Polish guards kept forcing them forward in dreadful procession. On both sides of the streets Poles lined up on the sidewalks, or looked down upon the scene from the windows of their homes, many jeering and laughing. Roitman had gone that morning as usual to the slaughter house, where he was employed, only to be ordered back to town. He met the procession, more tragic than the ancient line of exiles on the road from Palestine to Babylon. A number of Jews attempted to break through the cordon of guards, among them *Chaim Oser Einhorn,* the two brothers *Metchik,* the wife of the bookseller *Weisenberg,* the brothers *Zolotnitski,* and a *son* of *Jacob Weinstein.* They were caught and shot.

The procession finally reached the bunkers near the barracks. At the gate of the camp in which were the bunkers, a body of SS troopers awaited the arrival of the marchers. No sooner did the first line reach the gate when the Gestapo fell upon them with sticks driving the women and children to the left and the men to the right. Confusion and panic ensued, the Jews were unable to draw back, for behind them were the police and the great masses of Jews in the procession being driven steadily forward. The men and women at first did not even realize fully what was happening; that members of families were being separated from each other and scattered. All were thrust into bunkers, the men separately, and the women and children by themselves. Once the Jews were inside the bunkers, the Germans immediately locked the doors, smothering the cries of the women and children.

In the dim light of the crowded bunkers mothers hunted

in accord with their traditions, carried on against the Jews a war of nerves, designed to keep the Jews in a state of constant anxiety and fear.

To the very last, the Nazis used every resource to extract from the Jews their possessions and the greatest possible amount of labor. Regularly, every Saturday, they continued to assign the work for the week following. The Jews cherished a faint hope that their labor would make them so useful to the Nazis that their lives would be spared.

The economic situation became unendurable, the need and hunger became more and more intense. The Jews were robbed of almost everything they possessed. Over the surrounding country swept a storm of pogroms and slaughter.. It was felt that almost any moment the end would come for the Jews of Wolkovisk. No one knew what the morrow would bring, nor even the next hour. Terror reigned. When night came every one feared to remain at home. In the darkness they hid themselves in cellars, in holes in the ground, taking with them only the immediate necessities of life.

Driven into the Bunkers

On *Saturday October* 31st, the Jews were surprised by an order to turn in all the clothes, shoes and the like which they were making for the Germans, whether completed or not, together with all the cloth and leather in their possession. On the following day, *Sunday, November 1st,* when they called for the week's assignment of labor they were informed no work would be required of them the ensuing week. Rumors immediately flew about and as usual the Jews placed a hopeful interpretation upon the new development. It was said by many the Germans must be preparing to retreat; that Wolkovisk would be evacuated.

On *Monday morning, November 2nd, Noach Fuchs,* the Chairman of the Jewish Council, stood in the middle of the street of the Jewish quarter and informed every one of a new order of the Gestapo. He announced that "*all the Jews of Wolkovisk, rich and poor, young and old, well and sick, must take with them food for two days and assemble outside the city near the barracks. All houses must be locked and the keys left with the Gestapo. Anyone failing to obey will be immediately shot*".

The Jews sought to interpret the new order. It was difficult for them to overcome their almost incurable optimism. They

they received an order to return to the trench over which a thin layer of earth had been spread. The clothing showed through, and revealed the identity of the men who had been shot. Orders were then given to cover the bodies with fresh earth and to place grass over it in such a manner as to hide all traces of the mass grave. They did as commanded and started to leave when the earth began to heave upward. The Nazis called them back and commanded them to trample down the earth until all was still.

State of Anxiety in Wolkovisk

The slaughter of the Jewish physicians, and its manner, produced a profound depression. It became clear what the future held in store for all. Everyone began to consider plans of escape. During the night when it was dark and raining, a number of the Jews built hiding places in or near their dwellings. Some built false walls in their homes or barns, creating hidden chambers. Roitman dug himself an underground bunker over which wild grass grew.

Fania, wife of *Dr. David Tropp,* arranged with a Gentile woman friend named Polka to take care of her twin boys and actually turned them over to her. But her friend's neighbors protested and threatened to report the matter to the Germans. Fania was compelled to take the children back, and became desperate. Crazed by sorrow and suffering, she decided upon the death of herself and her children. She went to a German policeman and pleaded with him to shoot them all. The policeman replied that without orders from his superior he was unable to comply with her wishes. Then taking her children with her, she proceeded to the court of the ruined synagogue. Here she took a large dose of luminal, sufficient to cause death, and then tried to force like doses upon the children. Frightened by their mother's appearance and behavior the children tore themselves out of her grasp and fled to a neighbor telling her what had happened. German police were summoned. When they arrived they found Fania unconscious. She was removed to one of the rooms in the Talmud Torah and was shot dead as she lay unconscious upon the floor. The children were taken in charge by an aunt. This aunt and the children were later forced to enter the bunkers and shared the fate of their fellow Jews.

The Nazis showed no haste in the total destruction of the Jewish community of Wolkovisk. They bided their time, and

the Jews came and offered all the money they could raise as a bribe in the hope of inducing the Germans to relent. On the evening of the 11th of October the Gestapo, having accepted the bribe, gave assurance that on October 13th the physicians would be freed. On the morning of the 12th the wives of the physicians visited them and gave them the good news.

In the evening of that day, the 12th, *Nache Shein,* member of the Jewish Council, came to Moshe Movshovsky's house where Kotliarski's aunt, his cousin Moshe Ivenski, and Kotliarski himself resided. He transmitted an order from the Nazis, that the men report next morning at six at the quarters of the Jewish Council in the Neie Gaessel, bringing along spades and other like tools. Arriving punctually, equipped according to orders, at the office of the Council, they met other persons likewise equipped. Awaiting them was an automobile in which they were taken out of town to the "burkes", the section near the forest overgrown with thick brush. There stood the chief of the military who indicated with his stick a rectangle on the ground ten meters long and two meters wide. He ordered them to dig a trench along the lines indicated. It was to be finished by ten o'clock. "Otherwise," he said, "you will be shot down like dogs." Covered with sweat, and under strict guard, they finished their task long before ten. They were then ordered to run toward the hills the distance of 100 meters, throw themselves upon the ground and to lie there face downward until further orders.

While this was happening, an automobile under guard of armed Gestapo drove up to the bunkers some distance away. The physicians were ordered to come out and to remove their coats leaving them on the ground and to enter the car. Nearby was a group of Jewish workers, among them *Ada* the daughter of Dr. Sedletzki. She caught sight of her father about to enter the car, and uttering a heartbreaking cry, ran forward and threw her arms about him, clinging to him with all her strength. They were forcibly parted by the Gestapo. The physicians entered the car which then drove away.

The men who had dug the trench, lay motionless at a distance, their faces pressed against the ground, and could hear the car as it passed in the direction of the prepared trench grave. A couple of minutes elapsed, rifle shots rang out, confused cries were heard, after which there was silence. The men stretched out on the ground had barely time to come to themselves, when

and as if they had spent a sleepless night, but nevertheless quite cheerful and of unbroken morale.

The physicians were brought out one at a time for examination. The questioning was very severe. Dr. Kantor and Dr. David Kaufman received particularly harsh treatment, Dr. Kantor because of the pride of his bearing and Dr. Kaufman apparently because of his vigorous appearance. To break down the morale of the physicians the rations supplied were very scant and examinations were held daily.

The situation became the more difficult, for the only Jew who had ever made the slightest impression upon the Germans was Dr. Weinberg. Due to the intervention of some Gentiles and the conviction that only a male physician could have treated the wounded partisan, under the difficult conditions prevailing, the women dentists, *Dr. Rosa Einhorn Pshenitzki* and *Dr. Sarah Peisakova* were released.

The technicians were subjected to much the same treatment as the physicians, but they revealed nothing. The pressure of their employers, who missed their services, was so great, that they were also released and sent back to their jobs.

The release of the women physicians and all the technicians awakened the hope that all the physicians would be given their freedom. When it was learned however, that upon the order of the German commander four Jewish physicians were brought down from Bialystock, fear again entered the hearts of the Jews. They sensed that something terrible was about to happen. Every effort was made by the Jewish community to bring about the release of the physicians. A delegation consisting of *Sonia Botwinski* and the *sister* of *Dr. Noach Kaplinski* were sent to Bialystock to plead for intervention by the high command. *Ephraim Barash,* chairman of the Jewish Council of Bialystock, himself a native of Wolkovisk, made every effort to rescue the doomed physicians. The replies to all pleas however, were always the same, that the matter was in the hands of the local commander.

It had evidently been decided by all the physicians that whatever happened, no information was to be given to the Germans; that there must be no cooperation with them. Dr. Kantor desired to offer himself up, but Dr. Weinberg insisted that if anybody did, it must be he and no one else. The stoical behavior and quiet courage of Dr. Tropp was a source of strength to all. There were three weeks of deep anxiety. Daily

considered to be the necessary authority. When approached, *Dr. Weinberg* said he would send someone else, but actually went himself.

The wounded partisan resting in the Zamkover forest near Wolkovisk was later discovered by the Nazis. It was clear to the Nazis he had been treated and bandaged by a physician. They tried by torture to extract from him the name of the physician but the heroic young partisan died without revealing it. Inasmuch as he was found so near Wolkovisk it was assumed that he must have been cared for by a Jewish physician of that town. This assumption was confirmed by Ukrainian spies in the partisan camp. These spies had plied a partisan sentry with liquor and learned of this incident and also that the radio had been repaired by a Jewish electrician. The spies, however, had been unable to learn the names of the Jews involved.

Arrest of Physicians, Dentists, and Engineers

The Nazis immediately placed every Jewish physician, dentist, engineer and technician in Wolkovisk under arrest. Among the physicians were: *Dr. Isaac Weinberg,* Chairman of the Jewish Council, *Dr. Yaakov Sedletzki, Dr. D. Kantor, Dr. Beryl Welwelski, Dr. David Kaufman, Dr.* (Mrs.) *Honigstein* and *Dr.* (Mrs.) *Galland;* and among the dentists were *Dr. David Tropp, Dr. Rosa Einhorn Pshenitzki, Dr. Sarah Peisakova, Dr. A. Mant* and *Shimon Press,* dental technician. Among the radio technicians and engineers were *Zwi Roitman, Galiatski* and *Polack.* They were all charged with treason against the Reich. These arrests created great excitement and the deepest concern.

Noach Fuchs became Chairman of the Jewish Council. The change in administration was immediately felt. Dr. Weinberg had been absolutely fearless in all negotiations with the Nazis and had conducted himself with the greatest dignity.

The arrested men and women were lodged in the dark and damp bunkers near the barracks. These bunkers will be more fully described later. The physicians were separated from the technicians and the men from the women. Roitman relates that the morning following the arrests he looked through the bars of a narrow window of his bunker and saw the physicians being led out under heavy guard to the washing place. He was able to exchange a few words with Dr. Weinberg. All seemed tired

extremely active, though not numerous, and carried on sabotage behind the German lines. They kept the Nazis in a constant state of nervous tension, even of fear. They were divided into two groups. One group busied itself with the daily work of sabotage and terror, such as shooting down sentries, tearing up railroad tracks and blowing up bridges and grounded planes; the other group occupied itself with the securing of food, clothes, medical supplies and all sorts of useful material. *Sarah Rubin* and her brother-in-law were the first to make contact with the partisans and were instrumental in organizing Jewish cooperation with them.

One dark, rainy night the electrical technician *Roitman* was visited by a partisan who urged him to accompany him to a camp situated in the depths of the Zamkover forest for the purpose of repairing a radio outfit with which they maintained contact with the Russian command. Roitman, by no means a timid person, agreed to undertake the task. He was led from one secret post to another until they reached the camp itself. He repaired the radio and begged to be allowed to remain with the partisans, but was persuaded that he could be more useful working in the town, keeping in touch with them through Sarah Rubin. He was led back to Wolkovisk without incident. As foreman of the machine shop, Roitman had access to the technical material. Moreover, it was necessary for him to make frequent trips to the storehouse to select instruments and machine parts required in the factory. He delivered radio parts, oil and such other supplies to Sarah Rubin who saw that they reached the partisans. The activity of the partisans increased.

Among the Poles and White Russians there were a number who were willing to help the Nazis. They served as spies, and a few actually managed to win the confidence of the partisans. A Pole from the town of Rosh offered to guide three Russian officers to the partisan camp and turned them over to the Gestapo who immediately shot them down. This same Pole reported to the Nazis that an electrician from Wolkovisk had repaired the radio apparatus at the camp.

Kasriel Lashovitz reports that at about this time the partisans had blown up an automobile filled with Nazis. A young partisan, a Gentile, was badly hurt. Lashovitz went to *Dr. Beryl Welwelski* and asked him to treat the wounded youth. *Dr. Welwelski* sent him to *Dr. Weinberg* to secure for him what he

This mass slaughter filled the hearts of the people with the greatest despondency. They realized their helplessness in the hands of a brutal, ruthless all-powerful enemy.

Shortly thereafter Wolkovisk was incorporated by the Nazi government into East Prussia and thus the town became part of the newly organized Third Reich. Zelva was the bordertown beyond which was "Ostland", regarded as enemy territory. Apparently because of this fact conditions in Wolkovisk were allowed to improve somewhat for the time being. Reports came in steadily of the terrible suffering of the Jews of neighboring towns in "Ostland", but in Wolkovisk the situation in some respects became more quiet, notwithstanding occasional acts of Nazi barbarity. For the ensuing year the entire Jewish population suffered greatly from hunger and gradually the Polish Gentiles acquired most of the property of the Jews, money, furniture, clothes and the like, in exchange for the necessities of life. The Gestapo made fortnightly visits. These were occasions of great dread. Everyone stayed at home hardly daring to breathe, no one knowing what horrors would result from such visits.

New taxes were constantly levied, confiscations took place daily and every sort of humiliation was imposed. The orders of the Gestapo were passed on to the police who obeyed them rigidly. All were kept at forced labor, the lists of tasks assigned were handed over to the Jewish Council, the tasks being of every variety for men and women.

Despite all this, with the help of bribery of the German military and Polish police, a certain freedom of movement was possible, even occasional trips to Bialystock. Hope did not altogether die.

SUMMER 1942 — UNDER THE GERMANS

The Partisans

During the summer of 1942, the reports arrived of the pogroms in Slonim, Baranovich, Lida, Dretchin and other towns. In Wolkovisk the situation remained quiet for the time, although a considerable section of the youth understood the danger hanging over the community. Organization for self defense was carried on in secret and contact was made with the Russian partisans, then operating in the nearby forests.

These partisans were Russian soldiers cut off from the main force, and among them were a number of Jews. They were

would be spared and that he would receive special privileges; the others were much like him.

Slaughter of the Two Hundred

Immediately upon the entrance of the Germans a great number of arrests took place daily. Jews were seized, placed for a short period in the White Prison located on Ostroger Gass and then taken away. At first the Germans pretended that these men were sent westward to labor somewhere in Germany. It was learned however, that they were disposed of without trial, shot within 24 hours of their arrest, their bodies flung in the trench graves a short distance from town, dug by Jewish forced labor. It was only necessary to have a Jew reported by a Polish Gentile as being a Communist, and he was disposed of in this manner. It was obvious that the more prominent members of the community were deliberately chosen. The Germans began by arresting two or three a day, but during the fourth week the German troops surrounded the Jewish houses and seized for slaughter about 200 Jews. Among the 200 every strata of Jewish life was represented. Included among them were *Leizer* and *Anschel Bliacher,* advocates; *Simcha Berg,* contractor; *Michael Zon-Mazie* of the magistracy; *Chaim Chvoynik* and his wife *Malia; Saul Marcus,* leather manufacturer; *Dr. Feinberg; Herschel Zuckerman,* his wife *Judith* and their son; *Beryl Kaplan* (Motele's); *Niome Shevachovitz,* the son of the blacksmith; *Yechezkiel Murstein,* merchant, *Elka Gamm* and *Velvel Novick.*

These mass arrests were intended to keep the Jewish population in a state of terror. Sheine Lifshitz tells the story of the *Novicks,* father and son. The Nazis had ordered the arrest of these 200 Jews from a prepared list. On the list was the name of the younger Novick. The father begged the son to let him take his place. The son tore himself from his father's embrace and surrendered himself. He was shot by the Nazis and a few days later the heartbroken father also died. Later it was found to have been altogether a mistake, another person of the same name was wanted.

Another name on the list was that of *Elka Gamm.* Hearing she was wanted she hid herself in her home. The police questioned her sister-in-law who refused to reveal her whereabouts, despite death threats. Elka heard the threats and surrendered herself.

Mule Kantor and Israel Pidta. They were aided by *Sioma Galin, Clara Nemchik, Israel Gurevitch* and *P. Chomski.*

Dr. Weinberg served as head of the Jewish Council until his arrest by the Nazis. His closest associate was *Dr. Yaakov Sedletzki.* These men, so different in their personalities, always worked together in perfect harmony, equally devoted to the welfare of their people. Dr. Weinberg had been regarded as an assimilationist and looked like an aristocratic Gentile; Dr. Sedletzki looked the so-called typical Jew and was regarded as a "volksmensch", a man of the people, and was much loved by them. Both proved themselves to be men of the highest type, serving their people with high intelligence, courage and devotion.

The first order issued by the Nazis required all Jews to *wear the yellow band upon their right arms and the Shield of David front and back, and to paint on the doors of their houses a yellow circle.* A second order *forbade the Jews from using the trottoirs* (sidewalks), limiting them to the middle of the streets. They were further ordered to *doff their hats to officers and soldiers alike.* They were forbidden to purchase certain articles of food, including meat; and they were required to register for forced labor, beginning with the removal of the stones, bricks and debris of their own homes. When the bricks had been cleaned and gathered together, the Nazis sold them to the Gentiles of the town. Jews who paid five marks were exempted from forced labor. This was evidently a scheme to find out who among the Jews had money, in order to compel them later to surrender such cash as they had in their possession.

Several Nazis, all Storm Troopers, were placed in charge of the town's "security". They were obviously chosen from the lowest and most degraded in the ranks of the Nazi army of occupation, former convicts, gunmen, perverts. The severest penalties were inflicted for the most trifling offenses—as for instance, walking upon the sidewalk. A number of Jews were arrested and shot upon the pretext of having maintained relations with the Bolsheviks.

A Jewish police force was also organized by the Nazis. They selected persons of the lowest order under the leadership of a notorious gangster from Southern Poland. These men tried to serve their own ends. A certain individual named *Chiller* did much harm catering to the Nazis in the hope that his own life

three hundred shops, the buildings of the *Synagogue Court* and the entire area between the Breite Gass and the river, as well as part of the *Zamostche* area. Destroyed also were the Russian Orthodox and the Catholic churches. Remaining of the Jewish quarter were only the northern end of the Neie Gaessel, part of the Grodno Gass, part of the Tatarski Gass, the Zamostche and Kartchisne, and a small part of the western area toward the village of Rosh. The Christian quarter was very little damaged and the Pritzische Gass remained intact.

THE GERMAN OCCUPATION

All avenues of escape were cut off, for in occupying Wolkovisk the Nazis had adopted their usual "pincer" tactics. Their armies marched in parallel lines past the town, joining forces well beyond it and encircling the entire district. On June 28th they entered Wolkovisk.

The Jews fled from the burning town to the forests, fields and cemeteries. Finding no means of escape, gradually they returned seeking shelter in what was left of the town, the quarter that included *Kartchisne* and *Zamostche* areas, and part of the *Neie Gaessel, Tatarski* Gass and *Cholodowski* Gass. In this restricted section they crowded, an entire family occupying a single room, or a barn which they endeavored to make habitable, or a cellar, or any sort of structure or hole in the ground that promised some small measure of shelter. Some sent their children to neighboring small towns in the hope that there they would find greater safety. No one dared appear on the streets. Food soon became scarce.

The Nazis immediately began to install order, Nazi fashion. First of all, the Jewish prisoners of war were segregated from the Christians and shot. Every Jew met on the street was also shot, among them *Israel Zemach.* Then the Nazis turned their attention to the surviving civilian Jewish population. They were unable to establish the usual Ghetto, there was so little left of the town. As usual they sought to reassure the inhabitants, a preliminary to collecting as much money as possible and arranging for forced labor. They ordered the formation of a *Jewish Council* which was given quarters in the Neie Gaessel. *Dr. Isaac Weinberg,* a leading physician, was made chairman and *Noach Fuchs,* Vice-Chairman; other members were *Dr. Yaakov Sedletzki, Beryl Amstibovski, Nache Shein, Sioma Botwinski, Dotchke Botwinski, Moshe Krapivnick, Mayer Farber,*

to the factory to work. About eleven o'clock that morning, flames were seen rising from the center of the city. All left their work and hastened to the scene of the fire. Great German planes were seen in the skies above the center of the town. First ordinary bombs were dropped, then incendiary bombs. The buildings in the Synagogue Court caught fire and then flames shot up in every part of the Jewish quarter. *Soon Wolkovisk was a mass of flames.* Some fled to cellars and were imprisoned by the stones, bricks and burning debris of the houses above them; others fled to the forest and open places, the fields and cemeteries. The attacks lasted five days, during which several hundred Jews lost their lives. The nights were bright with the flames of burning buildings, the days dark with the clouds of smoke. The people fled from house to house and street to street but the bombs kept dropping ceaselessly upon the fleeing people. On Friday the bombing was at its height. Bombs were dropped on the piles of debris under which lay the helpless Jews unable to move.

During the bombing many rescues took place amidst the flames and falling bombs. Men, women and even children pulled aside burning debris to release those imprisoned beneath. Old and young, even the wounded, carried on the work of rescue. On Tuesday, the third day of the bombing, *Kasriel Lashovitz* relates, he found himself with many others in a large cellar of Feinstein's house. The place was crowded. Suddenly there was a banging on the door of the cellar, and above all the noise was heard the voice of *Sheike Levine*: "Get out, all of you. You will be burnt to death!" The house above them was in flames, unknown to those within.

There were many instances of people who did not escape from burning houses; in one cellar the burnt bodies of seventy persons were found. A considerable number of persons were shot down with machine guns, including many children.

For a considerable time the Jews were occupied with the burial of the dead. The Russian officers and engineers who had fled in their automobiles the first day of the attack were later found dead in the fields and upon the road leading to Minsk.

Very little was left of Wolkovisk. Utterly destroyed were the *Breite* Gass, the *Ostroger* Gass, the *Milner* Gass, *Cholodowski* Gass, much of the *Grodno* Gass, much of *Tatarski* Gass, the beginning of the *Neie Gaessel,* the entire *market area* with its

disappeared. It caused deep concern among many of the people because a week earlier Russian troops accompanied by tanks had been seen making their way to the German border. It seemed ominous.

The following day, June 21st, a Sabbath, there reigned in Wolkovisk an atmosphere of peace despite the deep concern felt for the welfare of friends and relatives on the German side of the border. The usual Saturday night meetings were held and there were the usual gatherings of people in private houses. Sheine Lifshitz was at home with a friend. Zwi Roitman attended the Botwinski cinema which was crowded, because of the presentation of a new Russian film. The Jewish community really had no suspicion of what was about to befall it.

Dr. Goldberg relates that at 5 A. M., asleep in his home, in the Bartnovsky building, he was awakened by the noise of running feet from the upper story. The quarters above him were occupied by a Russian general. Looking out the window he saw a group of Russian officers leaving the house in great haste and entering their cars. The meaning of the incident he could not then understand. The townspeople slept on peacefully.

On the morning following, *Sunday, the 22nd of June,* there were heard loud explosions in the direction of the suburb of *Rosh.* People fled from the houses into the streets, terror stricken, not knowing what had happened. There came from the direction of the town of Rosh a line of automobiles filled with Russian officers and engineers, driving eastward. They reported that there had been a sudden air attack upon the airdrome in Rosh by German planes, and that the airdrome and the planes had been utterly destroyed. The Jews did not know what to believe, but at eleven o'clock that morning the voice of *Molotov* was heard over all radio stations informing the Russian people that on that Sunday morning Russia had been attacked by Nazi armies and calling upon all Soviet citizens to defend the Fatherland. No longer could there be any doubt that Russia and Germany were at war. The Jewish community, its doctors, nurses, technicians, firemen and all the rest, immediately organized. However, when the Russian troops started to leave, fleeing in the direction of the city of Minsk, a feeling of profound anxiety swept over all the inhabitants.

On *Monday June 23rd,* Roitman declares, he went quietly

Timinski was executed the following day. The letter carrier Satchevski fled to the city of Lida, was later recognized by *Chasya Kaplan* on the streets and reported to the commander in that city. Satchevski was immediately arrested, tried, found guilty and imprisoned. In such manner did the Russians restore order.

At first the Russians paid little attention to the Russian-German border and there was considerable movement of Jews into the Russian zone. The Jewish community of Wolkovisk looked after the refugees passing through, notwithstanding their own economic stress. Every effort was made to keep the refugees supplied with quarters, food, clothing and medical supplies. These refugees came in waves, resting temporarily in Wolkovisk, receiving the care of the Jewish community and then continuing their flight eastward. The community of Wolkovisk took care of as many as 30,000 persons, placing at their disposal, schools, communal buildings and homes, and sharing their own scanty rations.

A fortnight following the arrival of the Russians, the order was issued that all persons within the Russian zone of Poland not desiring to accept Soviet citizenship register accordingly, and tens of thousands of Jews registered in compliance with the command.

As elsewhere stated, shortly thereafter all who had so registered were transported to Siberia. At the time it was natural to regard their transportation as a great tragedy. No one could possibly foresee the horrible fate awaiting those left behind.

The Soviet administration introduced its own economic changes gradually. They began with the larger shops and industries, which were nationalized, then the smaller shops and factories were turned into cooperatives. Following these changes the professions and crafts were also nationalized. In this manner the Jews became employees of the state. Political and economic anti-Semitism was for the period of Soviet occupation eradicated. The most important change introduced was the sense of security felt by the entire community.

The Nazi-Soviet War

The witnesses agree that the German planes appeared in the skies above Wolkovisk on June 18th, 1941. Dr. Yitzchak Goldberg says that on the evening of the 19th and 20th the lights of the planes illuminated the entire district and then

Health Bureau where she and Rosa Einhorn Pshenitski, in company with others, were working in the local dispensary. His own young daughter he found with Rosa's daughter Dora—the child terrified by the tumult. He gathered his family together and suggested at first they leave Wolkovisk but could not decide upon the wisest course to follow in view of the confused state of affairs, and the fact that his own movements as an officer were in doubt. In any event he assumed, like so many others, that the war would soon be over. He attended a meeting of the leaders of the community and upon their urgent appeal undertook to use such influence as he might have as a Polish officer to secure for the Jews a more equitable distribution of food and medical supplies.

The general anxiety deepened as the German forces neared Warsaw and Bialystock. Trains ceased running and the town was cut off from communication with the rest of the country. On September 14th an exodus of Polish Gentiles began, but soon the Russians closed the Polish borders. The Polish army and local police withdrew altogether leaving the town defenseless and in a state of anarchy. This gave the organized anti-Semites their long-sought opportunity. The pogrom upon the unarmed Jews began at once. The first pogrom victim was the aged *Alexander Makov,* slain in cold blood by the tall letter carrier Satchevski. The pogromchiks killed young *Yosef Galatski, Itche the dancer,* a certain cobbler and a number of others. The only Jews capable of self-defense were the firemen led by their commander, *M. Chantov,* and they did their best to protect the community. The last of the military forces to leave Wolkovisk was a troop of cavalry who made common cause with the pogromchiks. They invaded the Jewish section, robbing houses and committing many acts of violence. The news of the approach of Soviet forces put a sudden end to the pogrom.

Entry of Russian Army into Wolkovisk

Next morning, when the Soviet forces arrived, the troops had fled and the pogromchiks had either fled with them or returned to their homes in their own section of the city. The Jews breathed more freely. Early that morning old *Menaker* the cobbler borrowed a gun from the Russians and sought out the pogromchik apothecary Timinski. Menaker discovered Timinski in hiding, and at the point of his gun marched him to Soviet headquarters and delivered him over to the commander.

met regularly and Zionists were active. A meeting of protest against the British White Paper nullifying the Balfour Declaration was held and well attended.

On the Verge of German-Polish War

In August the European situation became decidedly more menacing and Poland began its mobilization in earnest. The able-bodied youths were called to the colors and among them were the physicians of Wolkovisk. The Poles had the naive idea that defeat of the Germans was to be a very simple matter. War fever was at its height and bitterly intense anti-Semitic propaganda swept the country.

The Polish anti-Semites of Wolkovisk organized a committee headed by the apothecary Timinsky who compiled a list of Jews destined for slaughter. The property of the Jews was to be confiscated. The anti-Semites merely bided their time when their work could be carried on with impunity.

Outbreak of War

On *September* 1st 1939, the *Nazi-Polish* war broke out. Two or three days later planes appeared above Wolkovisk. Bombs were dropped on the railway depot and the culvert, or overpass, on the road near the Pritzische Gass. *Mrs. Eliyahu Schlossberg* sought shelter under the culvert which was struck by a bomb, killing her immediately. She was the *first* war victim of Wolkovisk.

Two days later the Nazis were well inside Poland and Wolkovisk was in a tumult. To the town came many Jews and Gentiles from Western Poland. The Jewish townsmen took immediate relief measures and the public buildings, schools and private homes were placed at the disposal of the refugees.

Dr. M. Nemchik who was then serving in the Polish Air Force reports on the first days of the bombing of Poland. On September 13th he received orders to be ready to leave Poland on duty and was given leave to visit his family in Wolkovisk for a single hour. Driving from the city of Lida he saw the ruined towns and flames rising from countless homes and factories. On the roads men, women and children, civilians and soldiers, were milling about wildly in every direction under fire of bombs and guns from German aircraft. He arrived at Wolkovisk on Friday evening and the Sabbath lights were burning in many Jewish homes. His wife was away at the

Life In Wolkovisk, 1939

In 1939 when Hitler had already overrun Austria and Czechoslovakia and was preparing to seize Danzig, the Nazis instigated the Polish seizure of Teschen and the surrounding territory assigned to Czechoslovakia after World War I. A partial mobilization was proclaimed by the Polish government and many of the young men of Wolkovisk were drafted. Among them was *Aaron Hirsch Botvinski* of the cinema family.

Poland undertook to raise an internal war loan and heavy quotas were levied upon the communities within her borders. Every householder, merchant, professional person and artisan was compelled to purchase bonds, or become subject to extremely heavy penalties, such as confinement in a concentration camp. No sooner was the first war loan raised when a second one was proclaimed. All citizens were at the time subjected to heavy taxation.

It is proper to note here that for a number of years Poland had known a measure of prosperity and that the town had been considerably improved, streets widened and paved, old houses torn down and replaced with new ones and many new homes built on vacant land. New industries were established including a large meat canning plant employing several hundred persons. New public buildings and schools were erected. This economic progress in the town made it the more possible to meet the demands of war loans and taxes.

The general atmosphere had its decidedly ugly aspects for the Jewish population of Poland. Anti-Semitism had intensified and manifested itself in political and economic life. Many Gentiles boycotted Jewish shops which were often picketed to prevent the entrance of the more decent and liberal among the Poles. The tobacco and other concessions were withdrawn from the Jews and every possible obstacle placed in the way of Jewish trade and commerce. Notwithstanding these hardships the Jewish community managed to maintain itself and its institutions in a self-respecting manner.

Even with the smell of powder in the air, no one seemed to think war could really be imminent. Life in the town went on in the usual way. The issues of the town newspaper, the "Wolkovisker Leben" reflects the quiet optimism that prevailed. There are recorded lists of obituaries, births and weddings, reports on communal activities and educational news. The Bund

fession in Porzeve. On November 2nd, he and his family were brought by the Nazis with the Porzeve Jews, to the bunkers in Wolkovisk. He is one of the survivors of Auschwitz. His sister Nunya is also a witness, but only to some of the events herein described, having been part of the time with her family in Porzeve. They both now reside in New York.

Among other witnesses whom I have not personally met but whose accounts I have read in the "Churban Wolkovisk" published in Palestine are *Dr. Noach Kaplinsky, Kasriel Lashowitz, Kalman Kushneer* a son of the Kachelnik and *Eliyahu Kovenski.* Kovenski is the famous partisan who lost an arm fighting in the vicinities of Lida and Vilna. In recognition of extroardinary heroism and valuable service, Kovenski received the Lenin Medal and title of Hero of the Soviet Union, the highest military award of the U. S. S. R. He now resides in Petach Tikvah, Israel.

Dr. Noach Kaplinsky, not a resident of Wolkovisk himself, came to our town during the summer of 1942, remained for six weeks in Wolkovisk, after which he was sent by the local Judenrat (Jewish Council) to serve as a physician in Most. He was brought by the Nazis on November 2nd with the Jews of Most to the bunkers of Wolkovisk. As already stated, he escaped with Dr. Reznick to Kremyanitze. His testimony covers only a limited period but is highly accurate.

Another witness is *Moshe Shereshevsky,* a grandson of Yisrael Leib Biskofsky who was brought to Wolkovisk as a child of five, attended the local schools and was active in the Maccabee Sport Club and the Zionist youth organization, Hashomer Hatzair. He lived in Wolkovisk through the entire war and Russian and German occupations until his escape from the bunkers, making his way to Bialystock. He was transported by the Nazis to Maidanek and was transferred from camp to camp until he finally reached Auschwitz. He escaped from Auschwitz, concealing himself in the nearby woods, until the arrival of the returning Russian army. After the war he returned to Wolkovisk and saw the town in its utter devastation.

I have attempted to gather the testimony of all these witnesses, to fit it all together to make a coherent, continuous story of the destruction of our Jewish town of Wolkovisk and the slaughter of its inhabitants.

November 2, 1942, the Jews of Kremyanitze and Zelva were herded together in freight cars, he among them, and brought to the bunkers of Wolkovisk. In the bunkers, he devoted himself to the sick in the hospital fighting against the spread of typhus. *On January* 26, 1943, *he and Dr. N. Kaplinsky* escaped from the bunkers and fled to *Kremyanitze* where Christian friends concealed them both. He made his way back to Wolkovisk immediately upon the return of the Soviet army. For a short time he resumed his work in the Wolkovisk government hospital. Dr. Reznick's account does not cover certain early events, but he is one of the few of our people who has seen the town since the departure of the Nazis. His report therefore has a special interest for us.

A number of Jews of Wolkovisk have arrived here in the United States from whom I have been able to gather testimony. Among them is *Dr. Yitzchak Goldberg*. Dr. Goldberg came as a child to Wolkovisk in 1918, from his birthplace Ruzhnoy. His father, Yaakov Goldberg, and mother, Chana, were both active in the communal life of Wolkovisk. He was one of the first pupils in the Tarbuth schools established during World War I. He attended the Polish gymnasium, but would return regularly to Wolkovisk during his summer vacation. He studied medicine at first in Vilna but because of the *numerus clausus* was forced to leave and continued his studies in Prague, later in Italy. Before the outbreak of war he was connected with the government hospital, engaging also in private practice. He was in Wolkovisk during the period of the Russian occupation and throughout the Nazi bombing. A Nazi bomb killed his mother. Two or three days thereafter he took his family to his native town of Ruzhnoy but in the Spring of 1942 moved to Liskove. He and his family were among the Jews of Liskove who on November 2nd were driven out of the town and brought by the Nazis to the bunkers in Wolkovisk. In the bunkers Dr. Goldberg assisted in the care of the many sick. Dr. Goldberg's account is necessarily incomplete in view of the fact that his residence in Wolkovisk was not continuous.

Dr. Marek Kaplan is another arrival in this country. He is a son of Shmuel Kaplan and grandson of Zundel Kaplan of the Neie Gaessel. He is a native of Wolkovisk, attended the local schools, including the gymnasium, and studied medicine in Vilna. At the outbreak of the war he was practicing his pro-

THREE OF THE WITNESSES
Y. Choper, Ch. Zapolansky and M. Vloski

He was devoted to his native town; knew with varying degrees of intimacy almost everyone in it, and was bound by many ties to Wolkovisk, and to all its inhabitants of every walk of life, rich and poor. His report covers street by street, house by house with infinite detail. His testimony is absolutely authentic. To Yitzchak Choper we are greatly indebted for his patient and devoted labors to fill in the record; and also to *Chaim Zapolansky* and *Moshe Vloski* who cooperated with him.

Valuable also is the testimony of *Dr. Isaak Reznick* now residing in Rome with whom I also corresponded after my return from Palestine. Dr. Reznick belongs to one of the oldest families of Wolkovisk, is the son of Peshke, daughter of Velvel Lifshitz and a nephew of Hershel Lifshitz. He attended the local schools, graduating from the Hebrew Gymnasium, and studied medicine in Italy. He would visit Wolkovisk every summer and work at the local hospital, and he maintained until the end unbroken intimate relations with his old schoolmates and other friends. During the Russian occupation Dr. Reznick was absent in Kremyanitze practicing his profession. On

Sheine Lifshitz, third of the witnesses I saw personally in Palestine, is a native of Wolkovisk, grandchild of Shmuel Chaim Beilkes who dealt in yeast and lived above his shop on the Breite Gass across the street from the Einhorn home in the center of the town. She knew Wolkovisk well and has added many details to the testimony given by Kotliarski and Roitman.

There are now residing in Lodz and other towns in Poland a number of former residents of Wolkovisk, but most of them were not present in Wolkovisk during the eventful period here covered. At the very outset of the war they fled to the interior of Russia, whence they have recently returned to Poland.

Among the few survivors of the tragedy of Wolkovisk and the Gehenna of Maidanek is *Ida Masover* now residing in Poland, with whom I have corresponded and who has supplied some important details. Ida Masover is the daughter of Herschel Masover who dealt in paper on Kosciusko Street. A fortnight before, on January 14th, 1943, when the last group of Jews of Wolkovisk was taken from the bunkers to be transported to the concentration camps and crematoria, she and her friend, *Olya Glickfeld,* managed to escape from the bunkers and found refuge with Christian friends. While in concealment they developed typhus and their terrified Christian friends forced them to leave.

Additional Witnesses

In the course of my efforts to locate Wolkovisk survivors, I found several in Italy, among them *Yitzchak Choper, Chaim Zapolansky* and *Moshe Vloski.* From them I have received letters describing their own experiences, and the development of events in Wolkovisk.

Of particular interest is the report of Yitzchak Choper, printed herein separately. *Yitzchak Choper,* the son of Leib Choper, when very young resided in the Zamostche quarter of the town. Even as a child he was a great favorite throughout Wolkovisk and when his parents bought the Bereshkovski iron works and established themselves in the heart of the town, he felt himself thoroughly at home amid an enlarged circle of friends and comrades. In all Wolkovisk there was no more active communal worker and no more generous contributor to all worthy causes. His knowledge of Wolkovisk was unexcelled.

flows past the outskirts of Wolkovisk. Zelva was situated on what was then the boundary between White Russia and the "Great Reich". Kotliarski found Zelva a smoking ruin and the few surviving Jews hiding in cellars. For the lack of a better hiding place, Kotliarski and his companions took refuge in the village cemetery. They soon realized, however that the open cemetery offered too many chances of discovery, and consequently decided to make their way to Wolkovisk where Kotliarski's aunt lived. To do so it was necessary to cross the Zelva river. The danger of being caught was very great. It was out of the question to attempt the crossing by day, and at night the Nazis worked the light of a projector up and down the stream at regular intervals. However, the little band decided to risk it. Kotliarski took his child in his arms, and keeping under the bridge, dived below the surface of the water whenever the light was thrown in his direction. The entire party succeeded in reaching the eastern bank without being seen and arrived at the edge of Wolkovisk, Friday noon. They waited here until the evening when, mingling with Jewish workmen returning through the fields, they came to the center of the town. Kotliarski was amazed at the peace and quiet that reigned that Friday in Wolkovisk. Nothing was known there of the slaughter in Slonim and Dretchin.

Kotliarski gave out the terrifying details, that in Slonim the nine thousand Jewish inhabitants had been murdered in the fields of Tchaplova. They had been lined up alongside an open trench facing machine guns. The commanding officer, strangely enough, demanded to know who among them wished to utter a last prayer. Out of the line of the Jews of Slonim stepped the *shamash, Abraham Moshe,* who facing the open mass grave, chanted the *El Mole Rachamim* and called upon the holy congregation to die in serenity and purity of spirit. He then recited the Kaddish and Zaddik Hadin in behalf of himself and the entire congregation.

Zwi Roitman, the second witness, was not a native of Wolkovisk. He fled from Warsaw in 1939 at the outbreak of war, made his way to Bialystock, then to Wolkovisk. He was an electrician, a fact which was later to save him from death, the Germans finding his knowledge and skill highly useful. He is quiet and unassuming, but understood well the current of life and events in Wolkovisk and his testimony is in all respects trustworthy.

Seeking News of Fate of Wolkovisk

During the last months of the year 1944, when Hitler's victories had been turned to crushing defeat and his "invincible" armies were driven steadily back westward beyond the German border, the press daily reported the freeing of Jewish towns and villages. Word came that Wolkovisk too had been freed, but there was no news of the fate of the ten thousand Jews who had once inhabited it. They seemed to have disappeared entirely. There was no word of my sister *Rosa* and her family, nor of my sister *Paula* and her family. I instituted a search, directing inquiries to every corner of the globe that offered any hope of news of the Valley of Lamentation. I communicated with every organization in America that was interested in locating relatives and sent innumerable letters and cables to all lands which offered the slightest hope of yielding information of the fate of the Jews of Wolkovisk. I communicated with the Kehillah of Moscow, with the American Ambassador to the Soviet Union, and with all relief organizations. All inquiries went for nought; I could learn nothing.

Finally I decided that I must see my sister *Lisa,* then residing in Tel Aviv. In Palestine there were many fellow townsmen; I thought perhaps they could help; I could not give up hope. Immediately after the cessation of hostilities in Europe I secured transportation to Palestine on an American army transport plane. The trip took only a few days. To my astonishment, I found that no one in all Palestine had the slightest authentic word of the fate of the Jews of Wolkovisk.

First Contact with Survivors

I was in the country but two days when there arrived survivors from Wolkovisk who were to give me some of the information I sought. They were *Yosef Kotliarski* and *Zwi Roitman.* Both had miraculously escaped the gas chambers of Auschwtiz (Oświęcim). *Sheine Lifshitz,* a third witness arrived in Palestine some time later.

From Kotliarski came the first authentic report of the slaughter of 3000 Jews in *Dretchin,* a town not distant from Wolkovisk, on the night of Tisha b'Ab in 1942, and also of the greater slaughter in *Slonim,* of 9000 Jews, both witnessed by him. Kotliarski, his wife and child, together with fifteen others, succeeded in fleeing from Dretchin to the little village of Zelva, on the western bank of the river of that name which

DESTRUCTION OF WOLKOVISK

By MOSES EINHORN, M.D.
New York

OUTBREAK OF GERMAN-POLISH WAR

Soviet Occupation of Wolkovisk

In 1939 when Germany opened her *blitzkrieg* against Poland, Wolkovisk, as a military base just across the border, was among the first of the towns to suffer attack. Great German bombers appeared in her skies and dropped bombs upon the center of the town. Several Jews were killed. Shortly thereafter in the confusion that reigned an anti-Semitic pogrom broke out. More Jews were killed, but this time it was at the hands of their Polish neighbors. It is not possible to state how far the pogroms would have progressed had not the arrival of the Red Army ended them.

The Soviet regime took immediate and complete possession of the town. It introduced its own economic structure and organized all professions, trades, factories and shops into groups. The highway between Wolkovisk and Russia was kept open. The Jews by degrees adjusted themselves to the new situation, and trade and industry continued.

Some time after the beginning of the Russian occupation a military order was issued, operative throughout the entire region that included Eastern Poland and Lithuania, requiring all who did not desire to accept Russian citizenship to register. Tens of thousands of Jews did so, and among them were a number of residents of Wolkovisk. A second order followed shortly thereafter which declared all who had registered to be "aliens" and provided for their immediate deportation to Siberia. This seeming misfortune was to save many lives, placing as the order did the Jewish deportees beyond the reach of the Nazis.

death of my father and they also came to Wolkovisk to stay with my mother. After a while, Dora returned to Minsk, but before the Rosh Hashanah holidays came she decided to revisit the family. On the train she contracted typhus and arrived in Wolkovisk very ill. Notwithstanding the best medical care and most tender nursing she died two weeks later. At that time I was a medical student in New York, and although I was in constant communication with my mother, knowledge of my father's and sister's deaths was withheld from me, until one day, almost two years later, a letter from my mother revealed the heart-breaking news. I was sustained by the comforting letters which came weekly from my mother and Rosa.

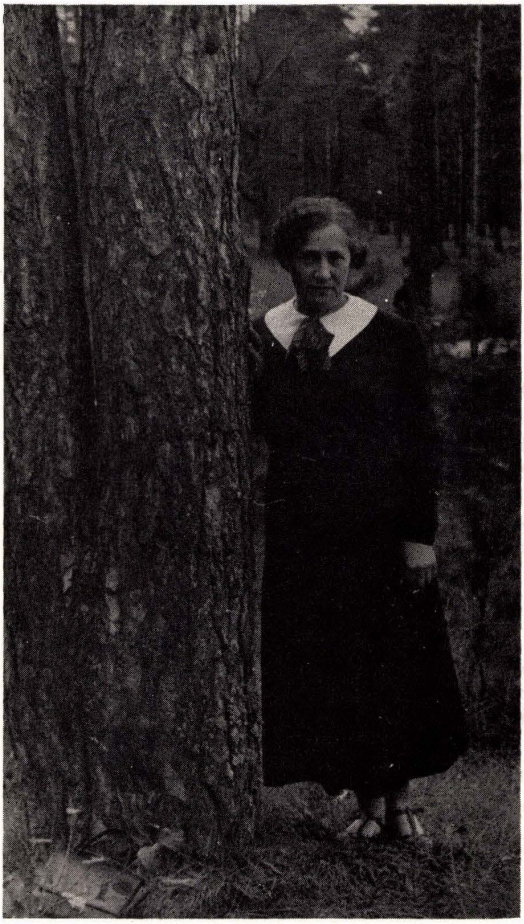
In 1921 I visited Wolkovisk. Although almost three years had elapsed since Dora's death, I found my mother and sisters still in mourning and was informed it was the habit of Rosa to visit Dora's grave daily. Upon my insistence the family gave up their mourning and Rosa ceased the daily visits to the grave. I spent some time in Berlin in further medical study, and during frequent visits home was able to help create a more serene atmosphere at home.

My Sister Paula

My sister ***Paula,*** or Peshke as we called her, was very young when she assumed the responsibility for the apothecary shop of my father, during his illness. When he died, she remained in charge. The sense of responsibility that animated her was deeply appreciated by all of us. In her devotion to her family, she was an intense partisan, and she would defend us against the least slight with all the fervor of her fine passionate nature.

She loved Wolkovisk, attended the gymnasium there, and never left it for any long period. However, she made frequent trips to Warsaw to purchase medical supplies and occasionally made visits to Warsaw to see Lisa, relatives and friends, and to Bialystock, Grodno, Lida and other towns. A pleasant wholesomeness characterized her; she was decidedly goodlooking, strong, healthy and efficient. Her little children, who died with her and her husband in the gas chambers at Treblinka, were born after my last visit to Wolkovisk.

And now I alone of the children of my parents survive. I know not, I understand not, the ways of the Lord.

MY SISTER ROSA IN 1937

young shoulders of Paula. In the confusion of the times, immediately after World War I and during the revolutionary period, communication was difficult, during certain periods impossible. Lisa was then with her husband out of reach in Moscow and it was not possible to communicate with her. When the news finally reached Rosa she hastened from Minsk to Wolkovisk and nursed our father until his death.

It was sometime later that Lisa and Dora learned of the

tioned her name to the members of her family, they would always say "our Rosa", indicating their love for her. The survivors of Wolkovisk will bear witness that she was a saint, possessed of rare and exquisite beauty, that she had unusual intellect, that she was gentle and strong, and that she was generous in thought and deed. Like our mother she was tall, slender, graceful. She had a mass of dark hair, great black eyes, splendidly chiselled features, a smile that bespoke utter sympathy and goodness.

Rosa attended the government gymnasium at Grodno, then studied dentistry at the university in Warsaw. Her great heart went out to the poor and oppressed and in her early youth she identified herself actively with the revolutionary movement and the struggle for equality and justice for all men. During her later years she became deeply sympathetic with the movement for the restoration of Palestine. Her heart encompassed all humanity. When patients, Jews or Gentiles, rich or poor, came to her for treatment, they paid or not, as they could or would. To the needy, Jews and Poles, she was the first citizen of their community. The Gentiles, apparently in some strange way even the Gestapo, could not resist the unconscious charm that pervaded her personality. Hence they would have saved her from the gas chamber had she been but willing to survive those who were nearest and dearest to her.

Her young daughter *Dora* possessed much of the beauty and intelligence of her mother. Before the war broke out she was noted for her high spirits and her skill and courage as an athlete. Mother and daughter were inseparable and Dora could not accept life when her mother went to her death.

My Sister Dora

The first of the children who reached maturity to pass away was my lovely *sister Dora*. She died at the age of twenty-four. Rosa had graduated in dentistry in Warsaw before the first world war. Dora joined her and began her studies for the same profession. When the war broke out and the Germans advanced into the country, she fled to Odessa and graduated in that city. The Revolution came and Russia withdrew from the war. Rosa and Dora met in Minsk and found employment with the newly organized Zemstvos.

In 1918, when my father was taken with the illness which was to be his last, the care of the apothecary shop fell upon the

MY FAMILY IN 1936

Left to Right: **First row—My sister Lisa, Dora (daughter of Rosa), Samson (husband of Lisa), Milia (daughter of Paula), My sister Paula; Second row—My sister Rosa, her husband Mulya, Paula's son and her husband Joseph.**

prospered and made frequent visits to the family in Wolkovisk. He was married and had three children.

When the Nazis seized Sosnowiec he somehow obtained an Aryan passport and moved to Czenstochova. There in 1944 his identity was discovered by the Nazis and he was shot. A daughter, *Therenia,* was married and lived in Austryn, Poland. She and her two children have disappeared utterly, undoubtedly murdered by the Nazis, together with the rest of the Jewish population. The other daughter, *Halina,* was sent to the concentration camp at Theresienstadt. There she remained for two years, until rescued by the allied army. She and her brother *Jerzy* are both alive today; Jerzy is studying medicine in Posen.

My Sister Rosa

Of my sister Rosa it is impossible not to think, but difficult, very difficult, to write. When the people of Wolkovisk men-

when he was three years old. Six of us grew to maturity. Lisa, Oscar, Rosa, Dora, I and Paula.

My Sister Lisa

Lisa, my oldest sister, was married to Samson Charach and resided in Warsaw and Lodz, going to Palestine in the early '30s, making her home in Tel Aviv. She studied pharmacy but never practiced her profession after her marriage. In her time she was regarded as the most beautiful, intelligent and clever young woman in Wolkovisk. Such is the testimony of her friends, Dr. Esther Rachmilevitch, the sister of the famous cabinet minister, and Lola Finkelstein, both of whom were the chums of her youth. Her goodness equaled her beauty and intelligence.

When World War II came to a close in Europe, I sought the first opportunity to fly to Palestine to visit Lisa. I was the first civilian to arrive from the outside, July 16th, 1945. The overwhelming joy with which I was received by my sister could not conceal the terrible state of anxiety that possessed her. Her love for her family had always been deep, and being childless herself, the children of Rosa and Paula were as precious to her as if they were her own.

Later when I learned of the fate of the family from Kotliarski, Roitman and Sheine Lifshitz, witnesses of the tragic series of events, I had neither the strength nor courage to tell her what had happened. We clung to each other and except when called away on pressing matters I spent all my time in her company. She came daily to me to ask if I had news. She had hopes that someone of the family still lived. "If Rosa survived", she would say, "she would surely find some means of communicating with us".

When I returned to America, I wrote her regularly long letters filled with details, trying to give her such comfort as there was in me to give. She found it difficult to write frequently but when she did write it was with great warmth and deep affection. One day in June 1946 the news of Lisa's death came like a thunderbolt.

My Brother Oscar

My brother Oscar was quite young when he left home and went to Tashkent. Later he settled in Sosnowiec and opened a shop for the sale of optical and photographic supplies. He

mailing addresses to relatives and friends in America were written by him. The people of the town had a blind faith that a letter or card addressed by him would most certainly reach its destination.

My father's knowledge of pharmacology was profound. During my visits to Wolkovisk in looking over his formulas, I was amazed to discover how great was his knowledge. As a physician I have not hesitated to use a number of his formulas in my own practice, always with great success.

Of the warmth of his love for his children it is too difficult to speak. All his children were given the best possible Jewish education available and sent to the gymnasium or university. He was a deeply loyal Jew, religious without bigotry, who respected all people of all faiths. He died in 1918 during my absence in America.

My Mother

My mother was Michlia, daughter of the distinguished *Chaim Leib Kagan,* great merchant and leading Jew of the community of Lida. My grandfather Kagan was the *shtadlan* of his community and represented it in the traditional rite of presentation of bread and wine to the Czar when the monarch passed through the town. My mother looked the aristocrat and had many of the ways of one. She was slender and beautiful, as well as kind and gracious. She loved to dress well, and bore herself with great dignity. In addition to her other qualities she possessed high intelligence and great cleverness. She was absorbed in her family and was very ambitious for all of us. She and my father together created the home atmosphere that united the children with the closest ties of devotion and love.

In 1926, when I learned my mother was ill I closed my office and hastened to Wolkovisk to reach her bedside. All her children were there; my brother Oscar made trips from Sosnowiec to see her and my sisters, Lisa, Rosa and Paula and I remained with her through the long terrible months, until death came. We gave her all our love and, if possible, were drawn even more closely together by the love we held for her.

My parents had seven children in all. Little Shmuel died

loans was negligible. Thus did the Jews aid each other through the generations.

**
*

The surviving sons and daughters of Wolkovisk are scattered throughout the world. They live in Israel, in North America, in South America, Africa and Australia. Through the *landsmanschaften* we are united. Our memories and traditions are a common heritage binding us together, instilling in us a love for our people and the hope for a better future for all humanity.

**
*

I cannot close this account of the Wolkovisk of my childhood and youth without mention of the members of my family. My fellow townsmen who knew them well, will, I am sure, understand the inner urge that impels me to pay them this tribute.

The first of my family to settle in Wolkovisk was my grandfather, *Chaim Ozer,* a merchant who came from a neighboring town. He had nine children, six sons and three daughters.

My grandfather gave each of his children a good Hebrew education and sent his sons to the seminary in Wilno. After graduation from the seminary several of his sons studied at the university and absorbed "Western" culture. Among Chaim Ozer's sons and grandchildren were many who rose to distinction as lawyers, doctors, writers and merchants.

My Father

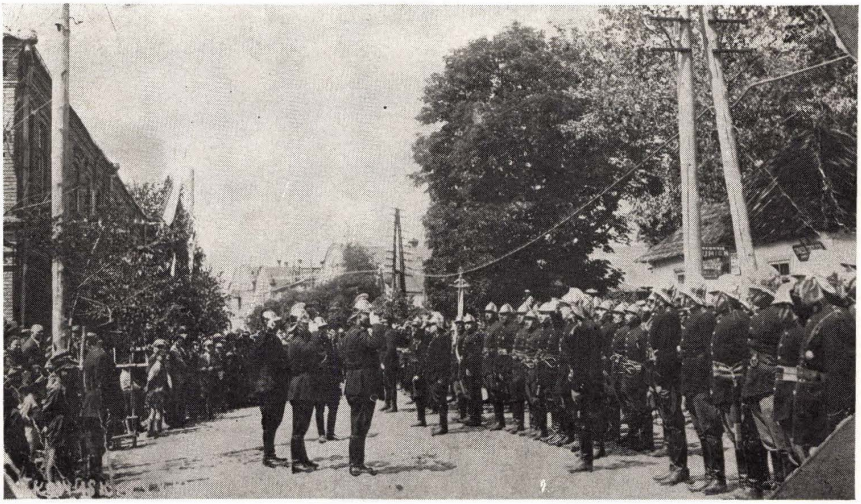
My father, Zwi Hirsh Einhorn, known as *Hirshel der apteiker* (apothecary), was the youngest of the children. Of medium height and dignified bearing, well built, with fine features and a great mass of hair, he was gentle in manner, and had a delightful smile. He was deeply respected by the entire community, Jews and Gentiles alike. He possessed an extraordinary understanding of men and women. The confidence in him felt by all, even to the simplest Polish peasant, was without limit, and to him people came for advice for the settlement of their problems as well as the cure of their ailments. He was tireless in his patient kindness. People would come to him for little favors as well as big, and many hundreds of

was made possible by additional gifts from the JDC and "landsleit" from many cities in America. *Shabsai Gordon* was made superintendent. *E. Shaikevitch* continued as president until 1938 when he left for Palestine.

Every effort was made to give the children of the orphanage the same opportunities that fell to the lot of those more fortunate. They were given the best education the town could afford and when they attained the age of 18 and went out into the world, they were provided with a certain amount of cash and helped to secure proper employment. Every endeavor was made to make holidays days of rejoicing for all the children.

The constant emigration of the new generation to western lands and Palestine, together with life's fatalities, left a number of persons of the old generation alone and lonely. They were not necessarily poor but were cut off, for various reasons, from their kin. A number had been leading citizens who in their day rendered important service to the community. The care of the Home of the Aged was to *Meyer Schiff,* one of the most respected and beloved Jews of the town, a labor of love. Schiff devoted himself to the Home until his death in 1936, when he was succeeded by *Yaakov Lienetski.* The place was not merely an institution, but a club for the men and women who resided there, and who found there what they most needed, companionship. In 1927 the place housed 18 men and 13 women. When the Nazis came the old men and women residing there met death in various terrible ways.

One more institution I must mention. Wolkovisk, like most towns of its size and degree of prosperity had its banks which were used by its merchants and more substantial citizens. Like other such towns it also maintained a fund, known as the *Gemilath Chasodim*, out of which loans, carrying no interest, were made to responsible persons of more moderate means. All that was required was the endorsement of two persons. This enabled the smaller tradesmen to carry on through bad seasons and the artisans to purchase their tools and to tide over periods of illness. This fund played a highly important part in the economy of the town. The percentage of loss through such

FIRE BRIGADE
Parade in 1929 on the occasion of its 30th Anniversary

out to the war orphans. He called upon *Rabbi Abba Yaacob Boruchov* and asked for his help, offering to dedicate his life to the welfare of the children. The good rabbi gave him his blessing and assured him of his cooperation.

He then called on Dr. Rosa Einhorn, Chaya Sara Lev, Anschel Bliacher, Baruch Yunovitch, Shabsai Gordon, Eliyahu Schlossberg, Sarah Yudzik, Perel Lev and a number of others. All assured him of cooperation. On April 26th, 1921, a meeting was held, an organization was formed, of which *Schlossberg* was elected president, *Shaikevitch* vice-president and *Rosa Einhorn* treasurer.

When the delegates came from America with relief funds, a certain percentage was set aside for the orphanage. The building, no longer in use, that had been set aside for Hachnosas Orchim, (for the reception of visiting guests or strangers) was taken over and twenty-five children, boys and girls, installed. Later a vacant lot which belonged to *Noach* and *Belke Lev*, then living in America, was donated to the orphanage, the generous donors adding a substantial money contribution. Upon this lot one of the finest orphanages in Poland was built. This

CHILDREN OF ORPHANAGE AND DAY NURSERY

HOME FOR AGED

and dentists and an apothecary. Later, hospital and dispensary came under the supervision of the Central Organization of Poland which did much to improve its standards. *Siome Galin*, much beloved and admired, was made the head, and associated with him was *Dr. M. Niemchik*. In 1939 the hospital cared for 893 patients during 1444 "sick days". Under the new influences courses in hygiene were introduced in the schools, and full time school nurses and visiting physicians supervised the health of the pupils. In addition a summer home outside of the city was maintained for the children.

Jewish children have always been the chief concern of our Jewish communities. Before the first world war, orphan children were cared for by their nearest relatives. The close of war however found a number of children homeless and without kith or kin, and for a short time no proper provision was made for them.

During the war *Eliyahu Shaikevitch* had been away from Wolkovisk but in December 1920 he returned. His heart went

KINDERGARTEN, 1922

CLASS OF TARBUTH SCHOOL

THE TARBUTH SCHOOL
Lower Class

In such a community it was to be assumed that proper measures would be taken to insure the health and well being of the community.

In the early days the sick received such attention as was possible in their own homes under the guidance of a physician. In more modern times a simple clinic came into existence.

At the beginning there were no trained nurses, but all Jews, men and women, regarded it as a sacred duty to help care for the sick. At the clinic were kept the thermometers, ice bags and the like, and the people would come here to borrow such articles as were needed by a sick person. It was all rather primitive and not exactly hygienic. It was the custom for volunteer attendants, or hospital aides, to serve nightly, and in pairs to keep each other company.

In 1898 *Nachman Heller,* the wealthy merchant, donated a hospital. After the first world war, an excellent dispensary with a good laboratory attached was established. On the staff of both the hospital and dispensary were competent physicians

BREITE GASS IN 1939

From Left to right: Homes of Einhorn (first floor—Paula's apothecary shop; second floor—Rosa's dental office), Lapin, Leitus, Pave (previously Mordetzky), Rossiansky (of the hotel), and Ginzburg.

BREITE GASS IN 1922

Before Improvement

THE JEWISH HOSPITAL IN 1938.

rare exceptions, were narrow. During the seasons of rain and snow the danger was not so great, but in the summertime, the warm golden sunshine converted the houses into so much tinder. The cry of "Fire!" brought consternation to every heart. A fire once started had to burn itself out; it would spread from one quarter of the city to another until the whole town was a mass of flames. It was followed by general financial ruin, for there were no insurance companies to pay for the losses incurred.

Notwithstanding its Jewish personnel and command, the fire department served the entire town, and Jews and Gentiles regarded it with great pride because of its high efficiency and the many deeds of heroism for which it was noted. In the course of its history the fire department as a unit, and many of its individual members, received numerous gold medals for heroism and loyal service. In 1929 on its thirtieth anniversary the government of Poland awarded it a certificate of merit and sent its official congratulations.

THE MARKET IN CITY CENTER
Around Open Square

lack of arms, the treachery of their neighbors and the absence of many of the youth in the Polish and Russian armies that made possible the slaughter of six million unarmed and helpless Jews, men, women and children, at the hands of the powerful Nazi invading forces.

Also indicative of the new spirit was the fire department manned almost wholly by Jews and commanded by them for many years immediately before World War II. It consisted of 200 men, all volunteers, and it was a democratic organization, for enrolled in its ranks were wealthy merchants, professional men, poor cobblers and tailors, and young intellectuals. The first Jew to be selected as fire chief was *Abraham Neiman* and he was succeeded, in order, by *Abraham Galatzki, Motel Kilikovski* and *Melech Chantoff*. The importance of the fire department was recognized by everyone, for in modern times, before the department was organized, two great fires had destroyed, or almost destroyed, the entire town. Most of the houses were of wood for only the wealthy could afford homes of brick. The houses were close together and the streets, with

upon only to keep drunken Gentile peasants from creating trouble on market days. When *"die Shtarke"* were won over by the strikers, the employers surrendered. As time went on the apprentices were granted shorter hours, and their lot was greatly improved.

The *"Kruzhok"* developed into a branch of the Bund. The Bund became a highly important national organization, went into politics, and elected delegates to the Polish Sejm.

The spirit of the Russian revolution so deeply permeated the life of the Jewish youth in the town that when the Zionist movement was organized, at about the same time, there were but few of the young people among its adherents. Only the more well to-do and older Jews were then deeply interested, and it was from that group that the support of the movement came. However the situation changed during World War I, when every element in the Jewish community began to show the deepest interest in the establishment of the Jewish National Home in Palestine. The settlement in Palestine of more than four hundred families, the registration of a large number of students in the Herzlia Gymnasium and the large contribution to all Palestine funds, gave evidence of the great devotion of the Jews of Wolkovisk to Zionism.

The Yiddish theatre was an important cultural institution in Wolkovisk. There are few Jews who do not love the theatre. Plays with casts of amateurs were given at regular intervals. Dance recitals were also held. The plays and recitals always drew large audiences.

During the last few generations Maccabee athletic organizations have sprung up in many towns throughout Eastern and Central Europe. They expressed the new spirit prevailing among our Jewish youth. In Wolkovisk, the membership of the Maccabee organization was comprised of men and women who came from every walk of life, the rich and the poor, the radicals and conservatives in religion and politics. They ski-ed and skated in the wintertime, played soccer during the summer and fall, during all seasons held boxing and fencing matches, and gave exhibitions in Swedish calisthenics.

The young generation grew tall and strong. In the armies in which the youth fought, it gave a good account of itself and rendered heroic and efficient service in the partisan bands that harassed the Nazi armies behind the lines. It was the

THE CITY PARK AT OLD RAILWAY STATION

minds of the workers and youths with their ideas. They organized a group known as the "*Kruzhok*". As an illegal organization they were compelled to meet secretly. They would get together to sing revolutionary songs, and distribute literature, both of a "harmless" sort and of a revolutionary nature.

They were responsible for the first strike the town ever knew. The town in those days had no factories; instead there were only the shops of the artisans. At that time a youth desiring to learn a trade would be apprenticed to an established artisan. The working hours were as many as the human body could be made to endure. The apprentice worked every day except the Sabbath and every night except Friday. He assisted his employer in his shop and attended to all the tasks imposed by the wife of his employer. He was both apprentice and household drudge. The people of the "*Kruzhok*" group instigated a strike for free Saturday nights. It was not a peaceful strike, many of the apprentices were beaten up by "*die Shtarke*", the muscular young Jews who up to that time had been called

their greatest tragedy and behave with a bestiality unprecedented in history.

Until the very end, Wolkovisk retained much of its ancient character as a Jewish town, but influences within and outside Jewish life left their impress upon it. During the last few decades the Russian, Polish and Hebrew languages came more into use. Modern schools (including a Hebrew gymnasium) and modern teaching methods were introduced. The town took a profound interest in all that concerned the welfare of Palestine and gave generously and gladly to all its funds.

The townsmen felt themselves belonging to one family with a sense of pride and dignity growing out of their traditions. Violence and theft among them were unknown. If a theft did occur in Wolkovisk it was assumed as a matter of course that it was committed by some stranger passing through. Wealth, it must be confessed, sometimes won a certain recognition but always *yiches,* character, scholarship and service were held in the highest regard. There was a group of men not necessarily wealthy, deeply respected by all Jews and Gentiles, who fought for the welfare of the Jews and interceded whenever necessary in their behalf with the authorities.

Institutions

Always, Wolkovisk maintained the highest traditions of Hebrew and general culture. Of its synagogues and the schools, and of the quality of its youth I speak elsewhere. There were other institutions and organizations which greatly influenced the life of the community. I am aware that we will find such institutions and organizations paralleled in almost every Jewish town, but nowhere were they more lovingly fostered than in Wolkovisk. They were as varied in character as the needs of Jews. There were the Bund, the Zionist organization, the Yiddish theatre, the Maccabee organization. There were also the Hospital, the Orphanage, the Home for the Aged, the Gemilath Chasodim, and there was the great pride of Wolkovisk Jewry—the Fire Department.

The Bund was organized in 1897, the year the Zionists held their first congress in Switzerland. The Russian reactionaries unwittingly helped to bring it about when the rise of the revolutionary spirit among the intellectual classes led the government to drive many of the youth out of the universities. A number of these young intellectuals settled in Wolkovisk as teachers and immediately began infiltrating the

CENTRAL TERMINAL
Near the Russian Church

Jewish Communal Life During the Last Few Decades

During my childhood, in general, Wolkovisk went the even tenor of its way. However, I remember the great fire of 1907 when most of the town was burned down, including the greater part of our own house. But it was soon rebuilt by its energetic inhabitants. The Jews, however, mourned greatly the loss of the fine historic old wooden synagogue with its rich carvings, and the beautiful Ark of the Law. Art lovers and antiquarians would frequently come to Wolkovisk solely to see the synagogue and its Ark.

During the years of the first world war when Wolkovisk and all Lithuania and White Russia were occupied by the Germans, I was a student in America. The unanimous report was that the Germans had behaved in an exemplary manner and had even shown kindness to the Jewish inhabitants. In those days no one could have believed that in another generation German Nazis would bring upon the Jews of all Europe

nights, when all the members of the family were reunited at the table under the parental roof.

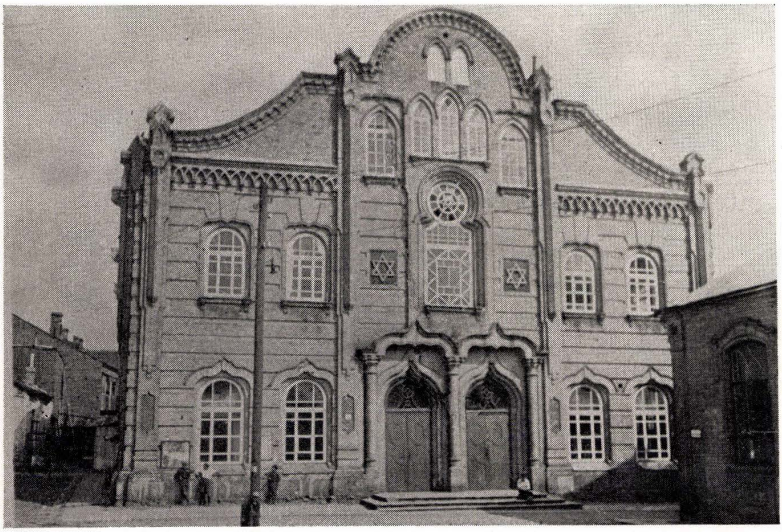
The ten days beginning with *Rosh Hashanah* were dominated by a solemn mood. No one failed to be inspired by a feeling of awe when the *Day of Atonement* came and all who had quarreled during the year made peace with one another. Everyone fasted as a matter of course, and prayed to the Lord for forgiveness for his own sins and the sins of all Israel. The blowing of the Shofar at the end of the day created a deeply moving moment. The solemnity of the other fast days, particularly Tisha b'Ab, the anniversary of the destruction of the Temple at Jerusalem, could not fail to impress deeply the mind and heart of a child. *Succoth* and *Simchath Torah,* following within a few days the Day of Atonement took on a deeper joyousness because of the solemn days that had immediately preceded the holiday.

The eight days of *Chanukah,* coming as they did in late December, broke up the monotony of the long Polish winter with the charm of its candle lights, the gaiety of its feasts and the pleasure of exchange of gifts.

A Jewish child, growing up among Jews in a town like Wolkovisk could find a goodly measure of happiness and beauty in life. Sometimes he had to reach a certain maturity before feeling the menace that threatened from the world without, the menace of anti-Semitism, of pogroms, and of war.

Jewish Economic Life

Throughout the year, two days every week were set aside as the busy, exciting market days. Jews and Gentiles, small townsmen and peasants would come to the market on the Breite Gass to sell their wares. At the end of each market day, cash in their purses, having disposed of their own products, they would visit the shops to purchase their own needed supplies. The town's economy was chiefly dependent upon the out-of-town patronage these market days brought, and upon the patronage also of the XVIth Artillery Brigade, stationed on the outskirts of the town near the railway station. Ours was by no means a wealthy community. It nevertheless succeeded in maintaining the high standards of a religious and cultural Jewish life.

THE CENTRAL SYNAGOGUE

to a place near the baths, tie them to cords and dip them into the great copper vessels of steaming hot water.

Every housewife prepared the matzos for her own family. The use of the oven in the town bakery would be arranged for in advance. The flour was provided, but expert women would make the matzoh dough which would be flattened out and then run over with the wheel that made the rows of little holes. It then would be placed in the oven and when baked, taken out, fresh, warm and crisp.

The poor of the town were not forgotten. The Jewish community provided the flour and the young people would volunteer their services to make the matzos. As a child I loved to watch the girls knead the dough, roll it flat and make the rows of holes, while the young men would attend to the baking in the great ovens. As the work went on, the revolution would be preached.

The children felt and shared in the excitement of the season. Furthermore, for them it was the time of promotion and the donning of new clothes. What lent particular interest to Passover was the presence of the students and out-of-town workers. It contributed greatly to the happiness and joy of the Seder

of the Law to greet each other and to engage in discussion. It was not their fault if a single problem of the universe was omitted, and here revolution and Zionism were preached.

On the afternoon of the Sabbath the men would take their short naps while the women would sit gossiping together, during the summer on their balconies or steps, during the winter within their houses. Relatives and friends would visit each other and enjoy afternoon tea.

During the summer, later in the afternoon the houses would be emptied and the entire population would stream toward the *Ostroger Gass* for its promenade. The promenade would take them along the *Ostroger Gass* to the *Pritzishe Gass*, linked with many trees, where the houses of the well-to-do Gentiles were surrounded by gardens, into the street past the Catholic Church, to the *Milner Gass*, along the shore of the lake, back to the *Ostroger Gass*. Often this circle would be made a number of times. Many would leave *Pritzishe Gass* and follow a path which took them alongside the railroad tracks, or still another path which took them across the fields in the direction of the *Schlossbarg*. Promenades were occasions for the women to don their finery and to dress the children in their best.

The Jewish Holidays

The month between Purim and Passover was the most exciting period of the year. *Purim*, a happy festival in itself, announced the coming of Spring. The snow and ice accumulated during the long winter months, now beginning to melt, would be removed. In every house the storm windows would be taken down and the facades of the houses and the interior woodwork painted, and the walls within would receive fresh coats of kalsomine. The tailors, dressmakers and shoemakers had their busiest season, for clothing and shoes were not bought ready-made, but were ordered to measure. The shops were equally busy. Food and all necessities, luxuries too, flour, eggs, sugar, beets, potatoes and other things, were bought in great quantities, to last many weeks, until past Shvuos at least. The borsht was cooked in the great copper vessels. The wine and meat were brought in from the neighboring larger towns.

The Passover dishes, pots and cutlery, which were the finest and most expensive owned, were taken down from the garret where they had been stored the past year, to be cleaned and *kashered*. We boys would take the cutlery and silver down

children found their way home by themselves, for they had no fear of the dark, nor of getting lost, as the way home was not long and took them only through the Jewish section of the town.

During most of the year the town was stripped of the older boys of well-to-do families, attending gymnasia, universities and *yeshivoth*. But during the summer vacation, and twice a year during the holiday seasons, it was quite different. The entire town would awaken with the return of the student youth. Great was the heartbreak among the stay-at-homes, for many of the girls would thrust them aside and shower their attentions upon the returning ones, about whom absence had thrown a romantic halo. It also gave old friends a much appreciated opportunity to meet again.

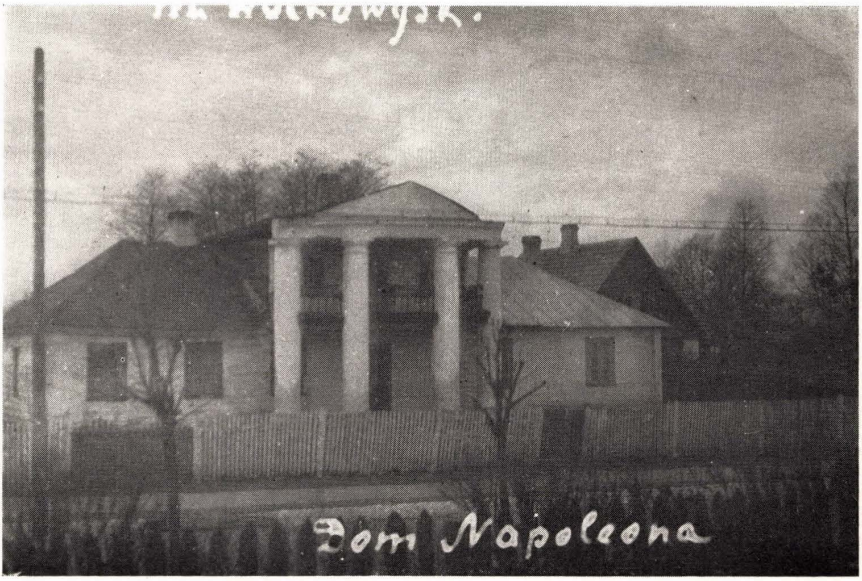
Life in Wolkovisk lacked neither color nor youthful joyousness. During the summer there was bathing in the lake, and during the winter, skating; also sledding on the slope of the hills and snowballing in the fields.

The Sabbath

The Sabbath never lost its atmosphere. On Friday the aroma of the baking and cooking of the Sabbath meals pervaded the streets and the entire valley. It helped one to look forward to the coming Sabbath with a keener zest. Every housewife prepared her own *cholent* which was baked by the town baker and kept in the great oven until the Sabbath noon meal. Ours, I remember, was brought back regularly by Marilia, the *goya,* from the oven of Ronye, the baker. To my youthful palate it was ambrosia. Wolkovisk was quite innocent of lamp-posts, but when Friday evening came, the houses brightly alight with many candles and lamps illuminated the streets.

Our house, as I have said, was situated on the *Breite Gass* near the Schulhof. On *Sabbath* and holidays all Wolkovisk passed by, the Rabbi accompanied by two *shamosim,* the important *baalebatim* (leaders of the community), wearing tall silk hats, the less important individuals in derbies, and the workers in cloth caps. One could fix the social stratum to which a Jew belonged by the hat he wore, but everyone was attired in *Sabbath* clothes.

Everybody attended the synagogue regularly, men, women and children, the religious and the radicals. On Saturday mornings the youth congregated in the courtyard during the reading

HOUSE OCCUPIED BY NAPOLEON

The children of the more well-to-do were generally provided also with private tutors who would come to the homes to teach the Russian language and literature and other secular subjects. When I was a child a *realschule* was opened by the community. I attended it for a time until for some unknown cause it was closed and converted by the government into a girls' gymnasium. The boys were compelled to go elsewhere to continue their studies, generally to neighboring towns. Thus came about the emigration to Palestine of the first group from Wolkovisk for the purpose of entering the Herzlia Gymnasium then being founded in Tel Aviv.

Only on the Sabbath, holidays, and during the vacation period were the children free. Six days of the week, from early morning until late in the evening, the younger and older pupils were engaged in study; one went home at noon for a leisurely lunch, and again in the evening for supper, returning to the cheder or Talmud Torah. The winter days were short in Wolkovisk and every child had to be provided with a lantern in which was inserted a candle, to light his way. The youngest were brought home by the *behelfer,* or assistant teachers. The older

THE OSTROGER GASS — Opposite the Russian Church
From Left to Right: **Homes of Polatschek, Marantz, Kobrinski, Galay and Pines.**

attended. The *lehrer,* Rubinstein, rented a room from Beryl Kushner, whose wife looked after us as though we were her very own. A born teacher, Rubinstein was in love with his work. He was tall, with great dark, burning eyes, wore a little black beard, and had a great mass of black hair. During the summertime when the windows were opened the passers-by, particularly the women, would gather in front of the house to hear us at our lessons. Even the workmen in the neighborhood would often cease their labors to listen to the chanting of the children.

All lessons were chanted, the *aleph beth* by the little ones, the prayers, *dikduk* and week's *parshah* by the older children. Every week's *parshah* was rehearsed and its chanting could be heard throughout the town announcing the coming of the Sabbath.

In the *chedorim* for the more advanced children, the daily sessions were long, but the day's monotony would be broken by a short recess during which women were permitted to sell the children the *latkes* and *klines,* dearly loved by all.

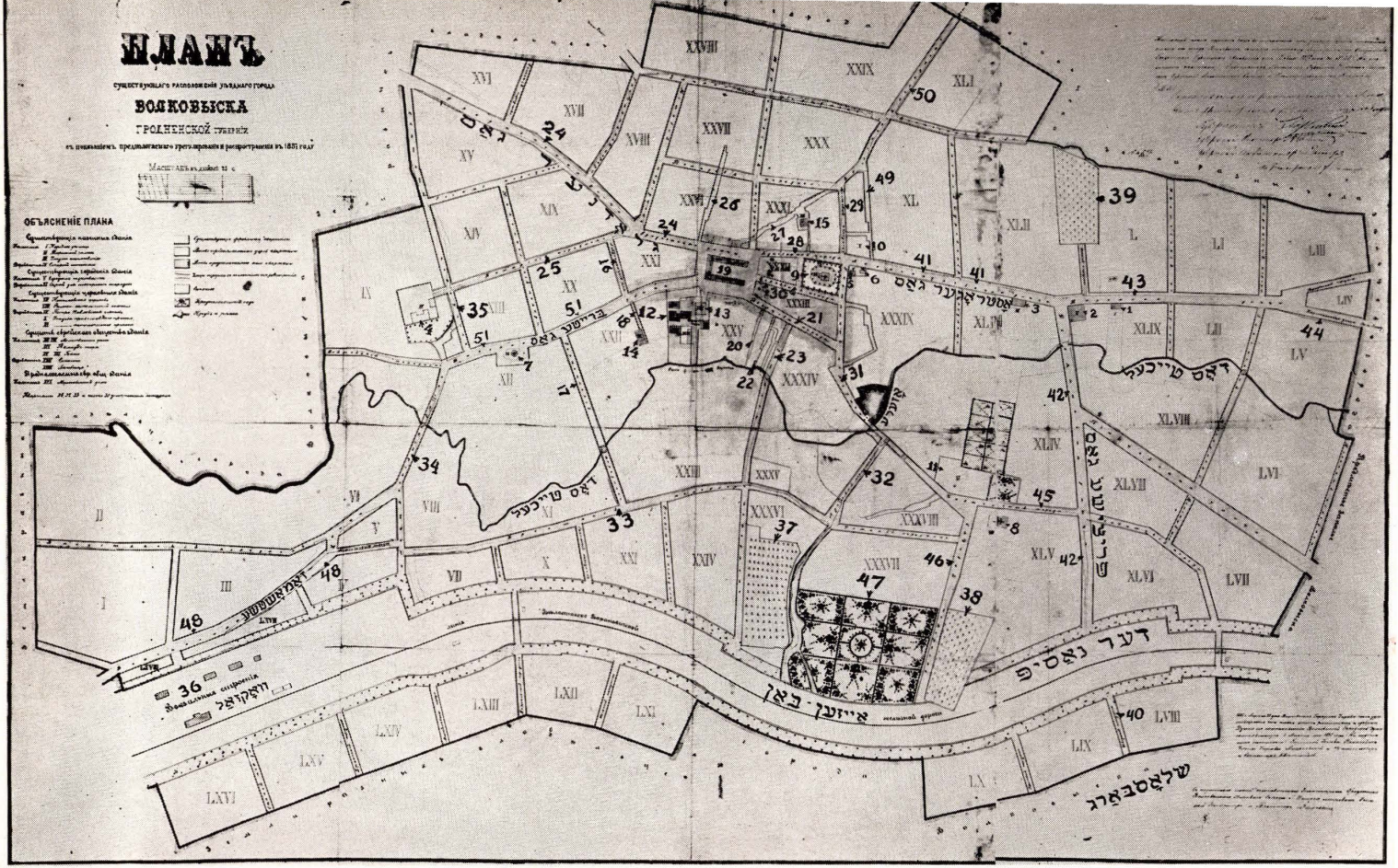
Like so many towns all over the world Wolkovisk in the course of its history had its great fires; during the memory of living man there were as many as three. One broke out in 1886 when most of the town was burned down and only Ostroger Gass was saved. It was believed by many that the fire was halted by the prayers of a saintly *dayan*. When the town was rebuilt, a number of brick houses replaced old wooden structures. In 1908 another fire broke out and a large part of the town was again burned down. The Jews mourned the loss of their beautiful synagogue and its precious Ark of the Law. A third fire which might be mentioned here took place during World War I, destroying a large section of Cholodowski Gass.

From 1915 to 1919 the town was occupied by the German army and survivors still speak of the excellent discipline of the troops at whose hands they received kindly treatment. This was before the days of the Nazis and the conversion of Germany into an insane and brutal nation.

During the years I lived in Palestine and studied medicine in America, the inner life in Wolkovisk underwent a profound change. Wolkovisk could not escape the world-shaking influence of the first World War, the Russian revolution and the creation of the Polish republic. The town did not lack contact with the outside world. It was served by two railroads—one connecting with Siedlice, Lida, Grodno and Wilno, the other with Bialystock, Slonim and the great cities of Russia. But as a child I was quite unconscious of the infiltration of new outside influences. I knew only of the ways of life and the Jewish spirit that permeated the town, the spirit that was bound to dominate the life of a small boy of a Jewish middle class family rooted in the ancient traditions.

The Education of the Jewish Child

In Wolkovisk, as everywhere else in the Russian *tchum* (Pale of Jewish Settlement), the education of the child began as it emerged from its infancy. All little boys and girls, of the rich and the poor, were sent to the same *chedorim*. As the children grew older, the sexes were segregated and the boys were sent to chedorim where more advanced subjects were taught. Near our home on one of the little side streets running down to the river was the cheder of more advanced study which I

PLAN OF WOLKOVISK IN 1887

פֿלאַן פון וואַלקאָוויסק אין יאָר 1887

די טאָפּאָגראַפֿיע פון וואַלקאָוויסק, ווי זי איז אָנגעצייכענט אויפֿן פֿלאַן פון יאָר 1887, איז פֿאַרבליבן די זעלבע, מיט געוויסע נייע ענדערונגען, ביזן חורבן פון שטאָט. דער פֿלאַן איז צוגעשיקט געוואָרן אין דער רעדאַקציע דורך אונזער לאָנדסמאַן ה. גאָלדין פון קאָנאָדע (חמעלניצקי׳ס זוהן) **קורץ פֿאָר דער דערשיינונג פון ״יזכור־בוך״, און דעריבער ווערט ער געדרוקט אין דער ענגלישער אָפּטיילונג פון בוך.**

ערקלערונג פון פלאַן

1 — **די רוסישע שולע לעבן דער וייסער טורמע** (פריכאָדסקאָיע אוטשילישטשע); 2 — **די וייסע טורמע**; 3 — **די מלוכה־קאַסע אויף אָסטראָגער גאַס**; 4 — **דער אָלטער הילצערנער שפּיטאָל אויפֿן בערגעל**; 5 — **די שטאָטישע הויפּט־וואַך**; 6 — **דער פֿאָשאַרנער סאַראַי**; 7 — **די וייסע צערקווע אויף דער בריימער גאַס**; 8 — **דער קאָסטשאָל**; 9 — **די צערקווע** (בולוואַרנע גאַס); 10 — **דאָס הויז און גוט פון רוסישען גלח** (באָטיושקאָ); 11 — **דאָס הויז און גוט פון קשאָנדז**; 12 — **די בתי־מדרשים מיטן תלמוד־תורה אויפֿן שוהל־הויף**; 13 — **די גרויסע הילצערנע שוהל**; 14 — **די בעדער**; 15 — **דער פֿלאַץ פֿאַרן פֿאַרגעשלאָגענעם כאָלאָדאָיסקען בית־המדרש**; 16 — **מצרים געסעל** (יערוסאָלימסקי פערעאולאָק); 17 — **זאַרעטשענסקי פֿערעאולאָק** (דאָס געסעל פון דער בריימער גאַס בידן טייכעל); 18 — **דאָס געסעלע** (פון דער בריימער גאַס בידן באַד); 19 — **דער ברעם קרעמען**; 20 — **דאָס געסעלע** (פון סלוצקין בידן טייך); 21 — **דוואָרצאָוע גאַס** (פון זשעמשניק ביז מילנער גאַס); 22 — **דאָס געסעלע** (פון דער בריימער גאַס, לעבנו וואָשילישקער, בידן טייכעל); 23 — **פאָבריטשנע גאַס** (זאָמקאָווי פערעאולאָק); 24 — **גראָדנער גאַס** (גראָדנענסקאָיע אוליצאַ); 25 — **טאָטאָרסקע גאַס**; 26 — **דאָס נייע געסעל** (האָט נאָך דאָן פּיגורירט בלויז אויפֿן פּלאַן); 27 — **כאָלאָדיִסקע גאַס** (האָט נאָך דאָן פּיגורירט בלויז אויפֿן פּלאַן); 28 — **בולוואַרנע געסעל**; 29 — **מאָסטאָוואַי פֿערעאולאָק** (דאָס געסעל פון בולוואַרנע ביז כאָלאָדיסקע); 30 — **צערקאָוונע געסעל** (פון מאַרק ביז מילנער גאַס); 31 — **מילנער גאַס** (גאָסטינין פערעאולאָק); 32 — **לוגאָוואַי פֿערעאולאָק** (דאָס געסעלע פון כיורורג׳ט הויז ביז דער קאָכעלנע); 33 — **ברעסט פֿערעאולאָק** (דאָס געסעלע פון זאָמאָשטשע ביזן בית־עלמין); 34 — **זאָמאָשטשאַנסקי פֿערעאולאָק** (דאָס געסעלע פון דער בריימער גאַס, איבער די בריקען, ביז באָראָשׂעס פּאָבריק); 35 — **גימנאַזיאַלנע געסעל** (סוויעטסי פערעאולאָק); 36 — **דער אָלטער וואָקזאַל**; 37 — **דער בית־עלמין**; 38 — **די פּוילישע מאָגילקעס**; 39 — **די רוסישע מאָגילקעס**; 40 — **דאָס שוועדישע געסעל** (דער וועג צום שלאָסבאָרג); 41 — **אָסטראָגער (קאָסטשושקע) גאַס** (אָלעקסאַנדראָווסקאָיע אוליצאַ); 42 — **פּריציש גאַס** (דוואָריאַנסקאָיע אוליצאַ); 43 — **טורמע גאַס** (טורעמנאָיע אוליצאַ — פון וויסען אָסטראָג ביז קאָרטשיזנע); 44 — **קאָרטשיזנע**; 45 — **דאָס קאָסטשאָל געסעלע** (קאָסטשטעלני פערעאולאָק); 46 — **דאָס פּאָרק געסעל** (סאָדאָווי פערעאולאָק, פון קאָסטשאָל בידן נאָסיפּ); 47 — **דער פּאָרק** (בלויז פֿאָרגעשלאָגען אין פּלאַן); 48 — **זאָמאָשטש־קאָלעיאָוע גאַס** (וואָזקזאַלנאָיע אוליצאַ); 49 — **דאָס געסעלע** (פון אָסטראָגער בידן ״ברונעם״); 50 — **ווילענסקע גאַס** (פונ׳ם ״ברונעם״ בידן פיעסקער וועג).

NEW CENTRAL RAILWAY STATION

of casting their sins in running water (*tashlich*) on Rosh Hashana, and along this street the funeral corteges would pass on the way to the cemetery. We children feared to come here at night; it was always associated in our minds with the dead. Upon the little street one block still further west, near the river bank, stood the *chassidishe shtuebel,* synagogue of the Chassidic sect. There were scarcely a hundred chassidim in our town, but they of course had to have their own place of worship. Beginning at the point where the *Ostroger Gass* becomes the *Grodner Gass* across the street from the northwest corner of the building in which the shops were located, running northward, was the *Neie Gaessel* which was to play an important role in events during the Nazi occupation of Wolkovisk.

Further west on the *Breite Gass,* directly across the street from the shops, stood our home, in which I was born and in which my family lived for some generations. A short distance away, on the same side of the street, was the *Schulhof* (Synagogue Court) which occupied the area between the *Breite Gass* and the river. Within the court were located the synagogues, the Talmud Torahs, the Moshav Zkeinim and other institutions relating to the cultural and communal life of the Jews.

was the scene of a great battle, as a result of which the town was once more destroyed.

This time Wolkovisk was slow in reviving, and as late as 1876 it was comprised of only 156 houses. However at the outbreak of World War I, in 1914, the town had a population of well over 15,000 Jews and Gentiles. After World War I, it went through a period of prosperity and rapid growth.

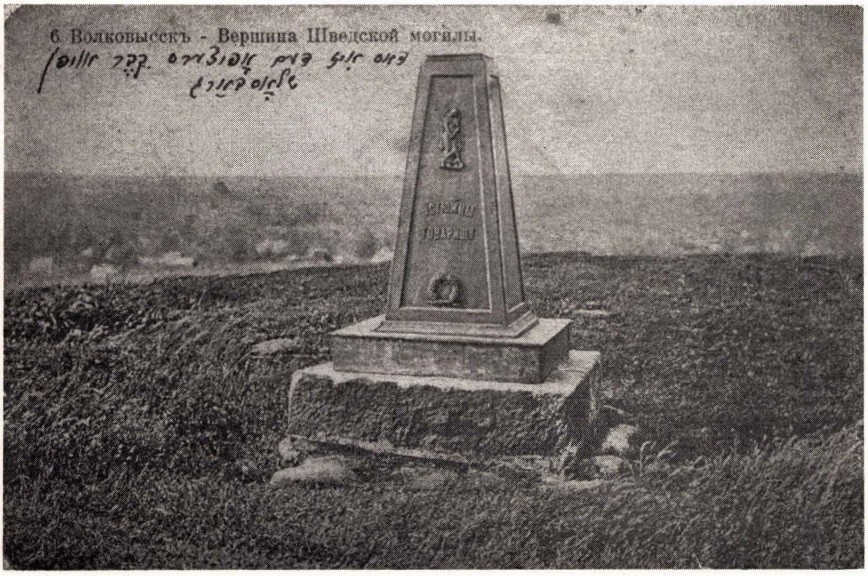
THE LIFE OF THE JEWISH COMMUNITY

In view of this history, it may be assumed that the Jewish population had its own tragic experiences. We have no record of the first settlement of Jews in Wolkovisk, but reference is made to them in a tax law of the year 1557 in which it was stated that "all citizens, including Jews" must pay a poll tax of twelve groschen; and in another tax law of the year 1580 it was provided that the Jews must pay their taxes to the government through the Jewish Council of the Four Lands.

The Jewish Quarters

A census of 1766 reports the Jewish population as numbering 1282 persons; as late as the year 1860 its Jewish population numbered but 1518 persons out of a total population of 4990 persons. From that time the town grew more rapidly, the Jews gradually outnumbering the Gentiles; the census of 1910 records a total population of 14,593 of which 55% was Jewish. The center of the town was occupied by the Jews, the Gentiles living on the periphery.

The *Breite Gass,* called by the Poles the *Sheroka Ulitsa,* was the main street, running east and west, (extending from the *Milner Gass* to the town's western end) dividing Wolkovisk into two almost equal sections. Parallel with it, and next to it in importance, was the *Ostroger* (*Kosciusko*) *Gass* upon which was located the White Prison and which began at the *Pritzishe Gass;* further east it changed its name to *Grodner Gass* and still further on to the *Tatarske Gass.* In the very center extending the full distance between these two main streets was a white brick structure built around an open square, containing three hundred shops. This served as the business center of the town. From the *Breite Gass* ran a number of *gesslach* (little streets). A little street one block west from the *Milner Gass* led to the Jewish cemetery. On the river bank, at the small bridge where this street crossed the stream, the Jews would perform the ritual

OFFICERS' MONUMENT ON THE SCHLOSSBARG

THE SCHLOSSBARG (Castle-Hill)

hanged them on trees in the Zamkover forest. A memorial of the victory was erected on the spot. Later the memorial was destroyed, and in its place, in the year 1000, a chapel was erected on the edge of an artificial lake. The chapel and lake have disappeared, but traces of both are still to be seen in the depth of the forest. The village that grew up nearby came to be known as Wolkovisk, combining the names of the two notorious robber captains.

Through the centuries Wolkovisk had a colorful history; at times it has been tragic. Many warring armies passed through the town and it changed hands often. In 1224 it was captured by the Tartars and became a possession of Russia then dominated by Tartar hordes; in 1252 it fell into the hands of Ukrainians who held it for six years, only to lose it to the Lithuanians.

An important date in the history of Wolkovisk is 1386. That year the Grand Duke of Lithuania, Jagello, then residing in a palace in the town, was married to the royal Polish princess Jadwiga. Under the terms of the marriage contract, Jagello was to be recognized as King of Poland. For centuries, until Lithuania was incorporated into the Russian Empire, Lithuania retained her autonomy as a grand duchy under the joint crown of Poland and Lithuania.

In 1496 the Teutons occupied Wolkovisk, but it was eventually again restored to Lithuania. By the 16th century Wolkovisk had become one of the important towns of the country. In 1656 it suffered a severe siege. Poles and Lithuanians encamped on the northeast, the Tartars making common cause with them encamped on the northwest, and arrayed against the Poles, Lithuanians and Tartars were the Swedes on the south. The contending armies engaged in bloody battle lasting three days, the Swedes finally suffering defeat. The Schlossbarg (Castle Hill) was built as a memorial of the victory.

During the war that broke out six years later (1662) between Russians and Poles, the town was destroyed and we are told that in 1762 it consisted of only 112 houses. However it grew so rapidly that thirty years later the number of houses had increased to one thousand. It was in 1793 that the second partition of Poland took place and Wolkovisk together with all of Lithuania was absorbed in the Russian Empire. In 1812 the town became the headquarters of the Second Russian Army, and during Napoleon's retreat from Moscow that same year it

GENERAL VIEW OF WOLKOVISK
In the distance the Schlossbarg

Aliyah before World War II, the Jews of Wolkovisk were well represented. There are scattered throughout Palestine four hundred Wolkovisk families engaged in building up the Jewish *yishub*.

Of Wolkovisk now nothing remains. Like so many other Jewish towns and villages of Poland, it has been erased from the map of the world. Very little more than the old cemetery with its silent tombs is left to bear testimony to what once existed —a *zecher l'churban* (memorial of destruction).

History of Wolkovisk

The recorded traditions of Wolkovisk go back about a thousand years when the entire region, then under the rule of the Grand Duke of Lithuania, was covered with heavy forests. It was then infested by robber bands. Two of these bands were particularly notorious; the leader of one of them was Wolako; of the other, Visek. It was their custom to waylay and rob passing travelers. Their careers were cut short by a courageous, determined individual named Zabreko who gathered a number of honest men about him, captured both Wolako and Visek and

ary of its Jewish quarter. It is only a trickle in the summer-time and freezes over during the winter, but overleaps its banks when the spring freshets come. Near the center of the town stood a mill, a short distance from which were the bath houses. The land belonged to the Catholic Church and upon it the *galach* (priest) lived, but all were free to come and go, and to play in the waters and upon the banks without hindrance.

In the old cemetery one may find reminders of the ancient proud past of Wolkovisk, going back hundreds of years. In her silent tombs lie buried great Jewish personalities who were her sons. Wolkovisk produced a long line of Jewish notables, men who enriched with their lives and work the spiritual heritage of the Jewish people. There were *Rabbi Yonathan Eliashberg, Rabbi Abba Yaakov Boruchov* (father of the writer and Zionist leader Brachyahu). *Rabbi Yitzchak Kassovski* who became chief Rabbi of orthodox Jewry of South America, and *Nachman Rachmilewitch,* Minister for Jewish Affairs for Lithuania. The Einhorn family produced the world famous *gaon, Rabbi Chaim Ozer Grodzensky*—whose mother was my aunt—and a long line of rabbis, physicians and literary men, among whom are the distinguished gastroenterologist, *Dr. Max Einhorn* of New York, the Palestinian agronomist *Iser Einhorn,* the journalist *Aaron Einhorn,* and the poet and literateur, *David Einhorn.* Wolkovisk also had its great merchants—suffice it to mention the names of *Nache Heller* and *Horatzia Heller* who shipped their timber to far distant places.

During the period immediately preceding World War I, Wolkovisk was noted for its fine, idealistic, youth associated with all great movements looking toward the betterment of humanity. They were particularly active in the Russian revolution and the Zionist movement. During their adolescent years, they were usually away the greater part of the year attending Russian gymnasia, European universities, or East European *yeshivoth.*

The chief pride of Wolkovisk was in the young people who, beginning in 1910, emigrated to Eretz Israel for the purpose of attending the then newly founded Hebrew gymnasium Herzlia in Tel Aviv. The ties of the Jews of Wolkovisk with the new life in Palestine were particularly close. To the Kvutzat Wolkovisk in Palestine belonged *Yaakov Rabinowitch,* the distinguished Hebrew writer, who recently died in Tel Aviv, and the late *Eliyahu Golomb* who became leader of the Hagana. In the

WOLKOVISK–MY NATIVE TOWN

By MOSES EINHORN, M.D.
New York

I do not doubt that others cherish the memories of their own native towns as I do the memories of Wolkovisk. I do not compare it with other towns. I know only that there I spent my childhood; and that, thanks to my immediate family, relatives and friends, my childhood there was rich and happy; that the men and women I knew were simple, kind and good; and that through the long generations, the Jews of Wolkovisk created traditions of which not only its own inhabitants were proud, but all Israel. Now Wolkovisk is gone. Let one of her sons give expression to his love for her.

Wolkovisk was a "city and mother in Israel"—famous throughout White Russia for its deeply rooted traditional Jewish life. It is situated not far from the famous cities of Grodno, Bialystock and Slonim, great centers of Jewish life and culture. As a railway center it was in daily and intimate contact with scores of other Jewish towns and villages. It was noted also as a military base, important because of its proximity to the German border.

Although I went to Palestine to study when I was quite young and continued my studies in America, where I have been engaged in the practice of medicine, through the years I would return to my native town to visit my family and to renew contacts with the comrades of my youth. My ties with Wolkovisk were never severed.

To me, Wolkovisk was always beautiful. It it situated in a valley in the ancient province of Grodno, the heights of Rosh on the north, and on the south the Schlossbarg where once upon a time Russians and Swedes engaged in battle and along which Napoleon's army passed. Surrounding the towns are great forests, the *Zamkover Waelder,* once famous for their many wolves. Rising in the East, the Wolkovia River widens into a lake on the edge of the town and then flows along the southern bound-

In Memoriam

Dedicated
in love and reverence to the
sacred memory of my family
and the Jewish Community
of Wolkovisk.

Wolkovisker Yizkor Book

Edited by

Moses Einhorn, M. D.

Volume Two

New York, 1949